ISSN 2010-9075

BERDAQ atındağı QARAQALPAQ
MÁMLEKETLIK UNIVERSITETINIŃ

XABARShÍSÍ

BERDAQ nomidagi QORAQALPOQ
DAVLAT UNIVERSITETINING

AXBOROTNOMASI

ВЕСТНИК

КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА им. БЕРДАХА

Специальный
выпуск

3/1

NÓKIS 2025 НУКУС

BERDAQ atındağı QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK UNIVERSITETINIŃ

XABARSHÍSÍ

BERDAQ nomidagi QORAQALPOQ DAVLAT UNIVERSITETINING

AXBOROTNOMASI

ВЕСТНИК

КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА им. БЕРДАХА

"Házirgi qaraqalpaq filologiyasınıń áhmiyetli máseleleri"

(Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı qánigeliginiń 90 jıllığına bağıshlanadı)

atamasındağı xalıqaralıq konferenciya (2025-jıl 29-noyabr)

2025
Каракалпакский госуниверситет им. Бердаха

Учредитель и издатель: Каракалпакский государственный университет им. Бердаха
Главный редактор: Вр.и.о. ректор, кандидат филологических наук Дуйсенбаев О. И.
Заместитель главного редактора: доктор географических наук ТУРДЫМАМБЕТОВ И.Р.
Ответственный редактор журнала: ТУРСЫНМУРАТОВ М.

Редакционная коллегия:

АБДИНАЗИМОВ Ш. – проф., доктор филологических наук, АБДУЛЛАЕВА М.Н. – доктор философских наук, АМЕТОВ Я. – проф., доктор биологических наук, БАЙМАНОВ К. – проф., доктор технических наук, БАЛЛИЕВА Р. – доктор исторических наук, БАБАДЖАНОВ Ф. – доц., кандидат филологических наук, БЕРДИМУРАТОВА А. – проф., доктор философских наук, ЖАРИМБЕТОВ К. – проф., доктор филологических наук, ЖОЛЛЫБЕКОВ Б. – проф., доктор географических наук, ЖУМАНОВ М.А. –проф., доктор биологических наук, ИСМАЙЛОВ К. А. – проф., доктор физико-математических наук, КОЩАНОВ Б. – проф., доктор исторических наук, КУДАЙБЕРГЕНОВ К.К. – проф., доктор физико-математических наук, КУДАЙБЕРГЕНОВ М.С. – проф. доктор филологических наук, КУТЫБАЕВА Е. – проф., доктор юридических наук, КАЙЫПБЕРГЕНОВ Б.Т. –доктор технических наук, МАМБЕТУЛЛАЕВА С.М. – проф., доктор биологических наук, МАМБЕТНАЗАРОВ Б.С. – проф., доктор сельско-хозяйственных наук, МАТКУРБАНОВ Р. – доктор юридических наук, МАТЧАНОВ А.Т. – проф., доктор биологических наук, МАШАРИПОВА Т. Ж., – доц. доктор филологическихъ наук, МУМИНОВ Ф.А. – проф., доктор филологических наук, МУСАГАЛИЕВ А. Ж. - доктор экономических наук, РЕЙМОВА З.А. – проф., доктор юридических наук, СЕЙФУЛЛАЕВ Ж. – доктор физико-математических наук, ТАГАЕВ М.Б. –проф., доктор технических наук, ТИЛЕУМУРАТОВ Г. – доц., кандидат филологических наук, ТУРДЫБАЕВ К.К. –доктор филологических наук., ТУРМАНОВ И. – доц., кандидат технических наук., УБАЙДУЛЛАЕВ Х. – проф., доктор экономических наук, УТЕБАЕВ Д., – доц. доктор физико-математических наук, УТЕУЛИЕВ Н.У. – проф., доктор физико-математических наук, УРАЗЫМБЕТОВ К.К. – проф., доктор филологических наук, УМАРОВА К. - доктор юридических наук, ХИКМАТОВ Ф. – проф., доктор географических наук.

Журнал издается с 2008 года
Выходит 4 раза в год на каракалпакском, узбекском, русском и английском языках

Адрес редакции: 230100, г. Нукус, ул. Ч. Абдирова, 1.
Телефон: 223-60-19
E-mail: vestnik@karsu.uz
Редактор: Машарипова Т. Ж.
Корректор: Кайыпова Ф.Ж.
Компьютерная верстка: Сейдабуллаева Ф.

«Вестник Каракалпакского государственного университета им. Бердаха» Постановлениями Президиума ВАК при Кабинете Министров Республики Узбекистан (20.03.2015 г., №214/2; 18. 11.2015 г., №218/5; 22.12.2015 г., №219/5;23.12.2016 г., №232/5; 29.12.2016 г., №233/4; 29.03.2017 г., №239/5; 29.08.2017 г., №241/8; 28.12.2017 г., №247/6; 30. 11. 2022 г., №327/5) включен в перечень научных изданий, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией Республики Узбекистан, для публикации основных научных результатов докторских диссертаций по научным направлениям История, Философия, Филология, Юридика, Педагогика, Психология, Экономика, Политология, Исламоведение, Химия.

Сдано в набор 27. 10. 2025. Подписано к печати 10. 11. 2025. Формат бумаги 60x84 1/8. Печать офсетная. Бум. л. 30,1. Уч.-изд. л. 20. Тираж 300. Цена договорная.
Каракалпакский государственный университет им. Бердаха. г.Нукус, ул. Ч. Абдирова,1 Журнал зарегистрирован Каракалпакским агентством печати и информации. Регистрационный номер №01-051 от 31 октября 2008 г.
© Вестник Каракалпакского государственного университета им.Бердаха

Founder and publisher: Karakalpak State University named after Berdakh
Editor in Chief: Acting Rector. Candidate of Philological Sciences Duysenbaev O.I.
Deputy Editor-in-Chief: Doctor of Geographical Sciences TURDYMAMBETOV I.R.
Responsible editor of the periodical: TURSYNMURATOV M.

Editorial team:
ABDINAZIMOV Sh. – prof., Doctor of Philology, ABDULLAEVA M.N. – Doctor of Philosophy, AMETOV I. - prof., Doctor of Biological Sciences, BAYMANOV K. - Prof., Doctor of Technical Sciences, BALLIEVA R. – Doctor of Historical Sciences, BABAJANOV F. – docent, PhD of Philological Sciences, BERDIMURATOV A. – Prof., Doctor of Philosophy, ZHARIMBETOV K. – Prof., Doctor of Philology, ZHOLLYBEKOV B.–Prof., Doctor of Geography, ZHUMANOV M.A. –Prof., Doctor of Biological Sciences, ISMAYLOV K.A. – prof., Doctor of physical and mathematical Sciences, KOSCHANOV B. – prof., Doctor of historical Sciences, KUDAYBERGENOV K. K. – prof., Doctor of Physical and Mathematical Sciences, KUDAYBERGENOV M.S. – prof. Doctor of Philology, KUTYBAEVA E. – Prof., Doctor of Law, KAYPBERGENOV B.T. – Doctor of Technical Sciences, MAMBETULAEVA S.M. – Prof., Doctor of Biological Sciences, MAMBETNAZAROV B.S. – prof., Doctor of Agricultural Sciences, MATKURBANOV R. – Doctor of Law, MATCHANOV A.T. – prof., Doctor of Biological Sciences, MASHARIPOVA T. Zh. - docent. Doctor of Philology, MUMINOV F.A. – prof., Doctor of Philological Sciences, Musagaliyev A. Zh. - Doctor of Economics, REIMOVA.Z.A. - prof., Doctor of Law, SEIFULLAEV J. - Doctor of Physical and Mathematical Sciences, TAGAYEV M.B. – prof., Doctor of Technical Sciences, TILEUMURATOV G. - docent, Candidate of Philological Sciences, TURDIBAEV K.K. – Doctor of Philological Sciences., TURMANOV I. – Assoc. Prof., Candidate of Technical Sciences, UBAYDULLAYEV H. – prof., Doctor of economics, UTEBAEV D. - docent. Doctor of Physical and Mathematical Sciences, UTEULIEV N.U. – prof., Doctor of Physical and Mathematical Sciences, URAZYMBETOV K.K. – prof., Doctor of Philology, UMAROVA K. – Doctor of Law, KhIKMATOV F.– prof., Doctor of Geographical Sciences.

Periodical has been published since 2008
Issued 4 times a year in Karakalpak, Uzbek, Russian and English
Editorial address: 230100, Nukus, st. Ch. Abdirov, 1.
Phone: 223-60-19
E-mail: vestnik@karsu.uz
Editor: Masharipova T. Zh.
Proofreader: Kayipova F.Zh.
Computer layout: F. Seydabullaeva

"The Herald of Karakalpak State University named after Berdakh" is included in a list of scientific publications recommended by the Higher Attestation Commission under the Cabinet of the Minister of the Republic of Uzbekistan for the publication of the main scientific results of doctoral dissertations in scientific areas History, Philosophy, Philology, Law, Pedagogy, Psychology, Economy, Political Sciense, Islamic Studies, Chemistry by decrees of the Presidium of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan (20.03.2015 г., №214/2; 18. 11.2015 г., №218/5; 22.12.2015 г., №219/5;23.12.2016 г., №232/5; 29.12.2016 г., №233/4; 29.03.2017 г., №239/5; 29.08.2017 г., №241/8; 28.12.2017 г., №247/6; 30. 11. 2022 г., №327/5).

Delivered to the set 27. 10. 2025. Signed for printing 10. 11. 2025. Paper size 60x84 1/8. Offset printing. Paper sheet 30,1. Edu.pub. sheet 20. Circulation 300. Price is negotiable.
Karakalpak State University. Berdah Nukus, st. Ch. Abdirova, 1
The periodical is registered by the Karakalpak Press and Information Agency.
Registration number №01-051 from October 31, 2008

© Herald of Karakalpak State University named after Berdakh

ÁDEBIYATTANÍW HÁM FOLKLORTANÍW

TUMARISTIŃ TUWÍLÍW MOTIVINIŃ BERILIWI
(qaraqalpaq, qazaq ádebiyatı mısalında)

Allamuratova Z.M.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Hárqanday ádebiyattıń payda bolıwı sol xalıqtıń payda bolıwı, basıp ótken tariyxıy jolları menen táǵdirles bolatuǵınlıǵı belgili. Onıń qáliplesiw dáwirleriniń ózi uzaq ásirlerdi óz ishine aladı. Hárqanday xalıq sanınıń kóp yaki az bolıwına qaramastan, tariyx minberinde óziniń mádeniy shejiresin saqlap qalǵan. Bul jolda ádebiyat hátte tariyxtıń ózine de úlken járdem kórsetken. Bul haqqında V.G. Belinskiy: «Poeziya sonday qúdiretli, ol hátte, tariyx saqlay almay qalǵan nárseni de saqlap qala aladı» [1], – dep jazǵan edi. Sonıń ushın da qaraqalpaq ádebiyatı hátte tariyx boranları ózinde saqlay almaǵan nárselerdi de saqlap qala aldı. Sonlıqtan da kópshilik jaǵdaylarda tariyxıy shıǵarma yamasa tariyxıy roman, tariyxıy povest túsiniginde tariyxıy tulǵalar baslı orında turatuǵın dóretpeler názerde tutıladı. Mámleketimiz óz ǵárezsizligine erisken daslepki kúnlerinen-aq ruwxıy qádiriyatlarımızdıń barlıq tarawlarında bolǵanı sıyaqlı kórkem ádebiyat rawajlanıwına da itibar qaratıldı. Kóp ásirlik rawajlanıw dástúrine iye poeziya menen bir qatarda, milliy proza bul dáwirde óziniń rawajlanıwınıń jańa basqıshına ótti. Ásirese, bul nárse turmıs shınlıǵın keń epikalıq maschtabta súwretleytuǵın roman janrına tiyisli. Ǵárezsizlik dáwirindegi roman janrınıń rawajlanıwında burınnan qálem terbetip kiyatırǵan T.Qayıpbergenov, Sh.Seyitov, A.Paxratdinov, A.Sadiqov, K.Mámbetov hám t.b. menen birlikte S.Bahadırova, Q.Mátmuratov, M.Nızanov, H.Ayımbetov, K.Allambergenov, A.Ábdiev, H.Ótemuratova hám t.b. jazıwshılardıń da dóretiwshiligi úlken áhmiyetke iye.

Qaraqalpaq adebiyatında tariyxiy romanlardıń jazılıwı menen birge óz gezeginde olardıń izertleniw máselelerinde bir qansha ilimiy jumıslar alıp barıldı. Bir ǵana T.Qayıpbergenovtıń tariyxıy romanları boyınsha ilimiy izertlewler hám ádebiy sınlıq maqalalar kóplep jazıldı. Mısalı, Q.Sultanov, H.Ótemuratova, P.Nurjanov h.t.b. miynetlerde izertlengen. K.Mámbetovtıń sekseninshi jıllardıń ortaları hám toqsanınshı jıllardıń baslarında jarıq kórgen tariyxıy romanları «Posqan el», «Túrkistan», «Bozataw» romanlarına bir qansha ilimpazlar ilimiy maqalalar hám miynetler jazdı. S.Bahadırova [2:91], H.Ótemuratova [3], Q.Járimbetov [4:90-92], J.Esenov [5:76-80] sıyaqlı ilimpazlar bul tariyxıy romanlardıń qaraqalpaq romanshılıǵında tutqan ornı haqqında aytıp ótedi. Bunday romanlardıń keyingi jazılajaq tariyxıy romanlarǵa úlgi bolǵanlıǵın atap ótedi. Ilimpazlarımız atap ótkenindey qaraqalpaq adebiyatında tariyxiy romanlardıń dóretiliwi ǵárezsizlikten keyingi dáwirlerde de bir qansha rawajlanıwda boldı. Mısalı: S.Bahadırovanıń «Tumaris» povesti, H.Ótemuratovanıń «Tumaris», «Húrliman» romanları, K.Karimovtıń «Aǵabiy», «Ullı dásht bórileri» h.t.b. da tariyxıy shıǵarmalardı atap ótiwge boladı. Bul tariyxıy shıǵarmalar boyınsha da ilimpazlarımız tárepinen ayırım ilimiy jumıslar alıp barıldı hám alıp barılıp atır. Biz bul maqalamızda tariyxıy tulǵa-Tumaris obrazına baylanıslı dóretilgen shıǵarmalar boyınsha pikir júritiwdi maqset ettik.

Tiykarınan biz maqalamızda Tumaristiń ata-anası kimler bolǵan hám onıń tuwılıw motiviniń Tumaris obrazın jaratıp bergen kórkem shıǵarmalarda qanday formalarda súwretlengenligin salıstırmalı úyreniwdi maqset etip alǵanbız. Dáslep biz M.Nızanovtıń «Qaraqalpaqlar» roman-essesinde Tumaris haqqında hám onıń dúnyaǵa keliwine baylanıslı qanday maǵlıwmatlar berilgenine toqtalıp ótpekshimiz. Roman-essede Tumaristiń anasınıń júkli bolıwı hám Tumaristiń tuwılıwın bılayınsha súwretleydi:Erte zamanlarda amazonkalar-yaǵnıy, hayallar patshalaǵı dúnyaǵa dańq taratqan. Biziń eramızdan bir neshshe mıń jıllar aldın payda bolǵan massagetlerde de bir waqıtları hayallar patshalıǵı húkim súrgen eken.

Tariyxıy dereklerde atı-jóni kórsetilmegen Tumaristiń anası da sol massegetler qáwimine patsha boladı. Patshalıq tártibi boyınsha er adamlar hayallardan bólek jasaǵan. Olardı massaget hayalları kewli kúsegen payıtları shaqırıp alǵan hám usılayınsha ónip ósken.

Massagetler húkimdarı da kúnlerdiń bir kúninde hamiledar bolǵanın sezbey qaladı. Hámiledarlıǵın óz xalqınan sır tutqan patsha ayı-kúni jaqınlaǵan waqıtta bir buwaz kiyikti ózi menen birge alıp, shólge ketedi. Shólde qız perzent dúnyaǵa keledi. Patsha hayal onı ózi menen birge kóz jarǵan kiyiktiń quralayına qosıp, ana kiyikti emiwge úyretedi hám ózi hesh kimge sezdirmey patshalıq taxtına qaytadı [6, 19].

Al, I.Yusupovtıń «Tumaris» poemasında Tumaristiń tuwılıwın shayır basqasha formada súwretlep beredi. Poemada Tumaristiń anası patsha boladı, ol júkli bolıp qalıp kiyikler menen úńgirge barıp tuwadı hám ol jerden qaytıp kelip patshalıǵın dawam ete beredi. Tumaris 7 jasına kelgende onı anasınıń láshker qızları kiyikler menen shapqılasıp júrgen bir qızdı tutıp alıp keledi, onı anası bir kóriwden tanıydı. Poemada:

Oshaq-otsız, qus qanatsız,
Ne máni bar, aytshı bunda,
Daraq sırǵıp miywe bermey,
Qanday sán bar bul ómirde?
Kól sulıwı aq quw qus ta
Jubı menen jarasıqlı…
Patsha hayal da turmısta
Bara-bara bunı uqtı.
Dástúr atlap, odaǵaylap,
Antın buzıp abaysızda,
Qońsı patsha menen «oynap»,
Ana bolıp qaldı qızǵa,
Kóz tasalap, tawǵa ketip,
Buwaz kiyik penen birge,
Tuwdı da ol, hiyle etip,
Qızın qaldırdı úńgirde [7:250].

Usı jerde shayırdıń súwretlewi arqalı Tumaris nekesiz, qanday da bir oyınnıń nátiyjesinde tuwılǵan perzent sıpatında bermekshi bolǵan ba? Ne ushın ol biziń dástúrimiz boyınsha nekeli ata-ananıń shańaraǵında tuwılmaǵan. Bunı oqıw arqalı oqıwshı Tumaristiń anasına júdá bir jaqsı kóz-qarasta bolmaytuǵını sózsiz. Jáne onı úńgirge taslap ketedi.

Shayırdıń sheberligi poema barısında oysızlıq penen tabılǵan qanday da bir «baxıt» onı oylamaǵan jerde baxıtsızlıqqa alıp keletuǵınlıǵın sıpatlap bermekshi bolǵanday seziledi. Mısalı: Tumaris sol dalalarda júrgeninde bir jigit penen ushırasadı hám bir-birin jaqsı kórip qaladı. Ol jigit eger bizlerdiń ushırasıwımızdı anań sezse seni aman qoymaydı onnan burın men hayallar patshalıǵın qulatayın dep 40 kún sawash qurıp urıs ashadı hám Tumaristiń anasın óltiredi. Sol eldiń xalqı posıp qala beredi. Sońınan xalıq Tumaristi patsha qılıp kóteredi dep súwretleydi.

Shayır Tumaris hám onıń anasın tabıstırıp, uzaq jıllar baxıtlı jasatıwıda múmkin edi, biraq, poema basındaǵı bir ǵana oysızlıqtıń nátiyjesi qanday aqıbetler menen juwmaqlanatuǵınlıǵın kórsetip beriwge háreket qılǵan.

Tumaris obrazı tek qaraqalpaq ádebiyatında berilip qoymastan basqa túrkiy xalıqlar ádebiyatında da súwretlengenin bilemiz. Qazaq ádebiyatında Bolat Jandarbekovtıń «Saklar» tariyxıy roman dialogiyasınıń birinshi kitabı- «Tomiris patshayım» dep atalıp, bul tariyxıy romanda biziń eramızǵa shekemgi VI ásirdegi házirgi Qazaqstan aymaǵın mákanlaǵan kóshpeli taypalarǵa yaǵnıy ata-babalarımızǵa biylik júrgizgen Tomiris patshayımnıń qaharmanlıq táǵdiri tuwralı sóz etemiz dep jazadı jazıwshı. Endi biz usı qazaq ádebiyatındaǵı Tumaris obrazınıń tuwılıw motivin qalay súwretlegenine toqtalıp ótetuǵın bolsaq, qaraqalpaq ádebiyatında súwretlengen motivten basqasharaq berilgenin kórsek boladı. Yaǵnıy: Tumaristiń ákesi massagetler mámleketiniń belgili insanı sońınan patshası dep júrgiziledi, al anası bolsa saklardıń patshasınıń qızı dep beriledi. Demek usınıń ózinde-aq qaraqalpaq ádebiyatındaǵı Tumaristiń ata-anısınıń beriliwinde úlken parıq bar. Bunı biz maqalamız barısında kórip ótemiz.

B.Jandarbekovtıń romanı Tumaris penen Rustem arasındaǵı sáwbetlerden baslanadı. Bul sáwbet arqalı oqıwshı Rustem menen Tumaristiń bir-birin tabısıwı hám olardıń turmıs qurıwına shekemgi waqıyalardı romannıń Kirisiw bólimi dep berilgen bólimi arqalı yaǵnıy Prolog arqalı bilip alıwına boladı. Tiykarǵı romannıń waqıyaları bolsa Tumaris tuwılmasınan 100 jıl aldın bolıp ótken waqıyalardı, massagetler patshalıǵına shekemgi dáwirlerdegi waqıyalardı bayanlaw arqalı baslanadı. Bul jerdegi súwretlewler menen biz A.Abdievtiń «Áyyemgi qaraqalpaqlar» roman dialogiyasındaǵı waqıyalardı bayanlaw usıllarınıń uqsas tárepliriniń bar ekenligin kórsek boladı.

Endi usı eki romandaǵı Tumaristiń tuwılıw motiviniń beriliwi hám ata-anası haqqındaǵı maǵlıwmatlardıń beriliwine názer salatuǵın bolsaq:

A.Abdievtiń «Áyyemgi qaraqalpaqlar» romanınıń syujeti xronikalıq tártipte jaylastırılǵan.

Yaǵnıy, romannıń tiykarǵı qaharmanı Tumaristińata-anası bolǵan Qaratas qayraq hám Qarakózlerdiń tanısıwı, sol dáwirdegi sak-massagetlerdiń turmısı, Qaratas penen Qarakózdiń turmıs qurıwı hám Qarakózdiń Tumar qızǵa gayrıtábiyiy jol menen júkli bolıw waqıyaları súwretlenedi. Mısalı: «Saydan dóńge kóterile baslaǵan Qaratastıń kózine appaq kiyimdegi appaq saqallı qariyaǵa uqsas nurlı eles kórindi de onı orap aldı. Óziniń tula bedenine ıssı háwirdiń kirip, basınan pútkil tánine, júrek, bawır, búyrek, ishek-shabaǵına deyin, qol-ayaǵına, barmaq, tırnaq tabanına shekem jaylaǵanın sezindi. Nur háwiri dım jaǵımlı, kúlimsirep, óziniń hazarsız ǵana shóp ústine qulap baratırǵanın ańladı. Ornınan tursa Qaratas óziniń burınǵıdan da júda qurjıǵa mingenin, qarıwı, ǵayratınıń tasqanın abayladı. Ishqıy qumarlıǵınıń da kúshliligin bilip turıptı. Qaratastıń Quyash, Kók Táńiri Nurınıń hám tábiyattan tıs kúshlerdiń bolatuǵının, Táńirdiń ózi súygen bendesine ǵana jiberetuǵının, Nurdıń adamdı ele de tánlik quwatlı etip qoymay, sana-sezim, aqıl jaqtan da jetilistiretuǵın karamatqa iye ekenligin atalarınan esitkeni bar»[8.92].

Bunnan keyin Qaratas úyine kelse, Qarakóz ayımda da ózgeshe jaǵdaydı sezedi. Ol da bolǵan waqıyalardı erine aytıp beredi. Onda da Qaratasta bolǵanı sıyaqlı ózgerisler bolǵan edi. Negizinde káramatlı Nur, ilahiy ıshqı túni jas shańaraqqa áwmet - perzent ata etkeni anıq boldı. Waqıt ótip, Qarakóz arıwdıń boyında bolıp, ol jańa soyılǵan jolbarıstıń ıssı júregine jerik boladı. Qaratas óz súyiklisiniń jerik asın bárjay etiw ushın kúnler, túnlerdi ótkerip toǵayda jolbarıstı ańılıp, onı oq jayǵa tutıp, alıp keledi. Qarakóz arıw soyılǵan jolbarıstıń ıssı júregin jep, ózine keledi. Sol waqıtta adamlar bul waqıyadan xabar tawıp, tuwılajaq gódektiń áneyi bolmaytuǵının ańlaydı. Hátte Tumar qız dúnyaǵa kelgende de, Qarakóz arıw bóbegin aqsaqallı appaq qárıya súlderindegi Quyash Táńiri Nurı jebewinde tuwǵanın biledi, bolmasa óziniń halı neshik ekenin tısqa shıǵarǵısı kelmedi.

B.Jandarbekov bolsa romanında Tumaristiń ata-anasınıń bir-biri menen tabısıwın súwretlep beriw ushın bir neshe tariyxıy insanlardıń isimleri menen olar menen baylanıslı waqıyalar menen baylanıstırǵan halda beredi:Ishqabay áyyemgi Assiriya patshası Asarxaddonnıń qızına úylenedi Assiriya qalasınıń tariyxta qalayınsha joq bolıp ketkenligin romandaǵı waqıyalar qıyan-keskinlikleri menen súwretlep bere alǵan. Saklardıń patshası Mádini Qiaqsar (Midiya patshası) hiyle jolı menen jeńiwge háreket etedi yaǵnıy Qiaqsar olardı (Mádini) toyǵa shaqırıp aldılarına sharaptı dáryaday aǵızıp, sıy húrmet kórsetip más qıladı. Sonda da olardıń saqlıǵı bekkem ekenligin sezgen Qiaqsar olarǵa arıw qızlardı xızmetke qoyadı. Olardıń jılwa-nazları Mádi hám olardıń láshkerlerin kem-kemnen haldan taydırıp atırǵanın Qiaqsar baqlap otıradı. Bul epizodlar qaraqalpaq ádebiyatında súwretlengen Tumaris obrazın dóretken shıǵarmalarda, mısalı: S.Bahadırovanıń «Tumaris» povestinde, A.Abdievtiń «Áyyemgi qaraqalpaqlar» romanında, I.Yusupovtıń «Tumaris» posmasında da Tumaristiń balası Spargapistiń dushpanlar qolına tutqınǵa túsiw epizodı menen berilgen edi. Al, Jandarbekovtıń romanında bolsa basqashalaw súwretlengen, Spargapisti Tumaristiń ákesi, Zarina anası sıpatında beriledi. Al biz sóz etken qaraqalpaq ádebiyatında bolsa Spargapis Tumristiń balası edi. B.Jandarbekov tariyxıy romanın Spargapis penen Zarinanıń tanısıwınan baslap súwretlep, olardıń perzenti Tumaris tuwılǵan gezde-aq anası (Zarina) qaytıs bolıp qaladı. Al, I.Yusupovtıń poemasında bolsa Tumaristiń anasın Tumaristi jaqsı kórip qalǵan jigit óltiredi.

Juwmaqlastırıp aytqanda,Tumaris obrazınıń tuwılıw motivin úyreniw arqalı qaraqalpaq ádebiyatında M.Nızanovtıń «Qaraqalpaqlar» roman-essesi menen I.Yusupovtıń «Tumaris» poemasındaǵı Tumaristiń tuwılıw motivleri uqsas keletuǵının, al A.Abdievtiń «Áyyemgi qaraqalpaqlar» roman-dialogiyasında Tumaris obrazınıń tuwılıwın ulıwma basqasha formada súwretlep, bul eki shıǵarmaǵa uqsamaǵan halda berilgenin kórip óttik. Al, Tumaristin ata-anası haqqında hár jazıwshı hár túrli kórkem toqıma menen jazadı. M.Nızanov óziniń «Qaraqalpaqlar» roman-essesinde Tumar qızdıń anası áyyemgi amazonkalılar patshası, al, ákesi usı atawdaǵı kem sanlı erlerdiń biri retinde kórsetedi.

Bolat Jandarbekov bolsa óziniń atı atalǵan romanında Tumaristi patsha qızı dep súwretleydi. Onıń ákesi patsha Spargapis, anası saklar basshısı Farzannıń qızı - Zarina dep kórsetedi.

A.Ábdiev óziniń romanında Tumar qızdıń ata-anasın patsha áwladınan saylamasa da, biraq olardı patshalardan kem bolmaǵan mártlik, adamgershilik penen jarata aladı. Solay etip, hárbir

jazıwshı tariyxıy obrazlardı súwretlewde ózleriniń stillik sheberiklerinen paydalanǵan halda mazmunlı ashıp bere alǵan.

ÁDEBIYATLAR

1. Allambergenov A. Romanda tariyxıy haqıyqatlıq hám kórkem shınlıqtıń sintezi. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2021.
2. Bahadirova S. «Дәўир талабы ҳәм әдебият». 1988-жылы әдебий жылдың, жуўмағы бойынша жыйналыс материаллары) / «Әмударья», 1988. №6. – Б. 91.
3. Өтемуратова Ҳ. Қарақалпақ тарийхый романының поэтикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997.
4. Jarymbetov Q. Турмыс шынлығынан көркем ҳақыйқатлыққа. // «Әмударья». 1988. – №6. – Б. 90-92, 66.
5. Esenov Zh. Шеберликтиң сырлары (ҳәзирги қарақалпақ повестлеринде көркем психологизм мәселелери). – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986. – Б. 76-80.
6. Nızanov M. «Qaraqalpaqlar» roman-esse. – Nókis: «Bilim», 2020.
7. Yusupov I. Tumaris hám basqalar. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1974.
8. Abdiev A. Ómir, ólim hám ómir. // «Ámiwdárya».

Алламуратова З. Мотив рождения Томирис

Резюме. В данной статье на примере романа-эссе "Каракалпаки," поэмы "Томарис" и романа-дилогии "Древние каракалпаки" исследовано создание в художественной литературе образа легенды Томирис, а также мотив ее рождения.

Ключевые слова: Томирис, мотив, роман, сравнение.

Allamuratova Z. The Motive of Tomiris' Birth

Summary. In this article, the creation of the image of the legend of Tomyris in literature, as well as the motif of her birth, are examined using the example of the novel-essay "Karakalpaks," the poem "Tomaris," and the novel-dilogy "Ancient Karakalpaks."

Key words: Tomyris, motif, novel, comparison.

KÚNXOJA, ÁJINIYAZ, BERDAQ SHÍǴARMALARÍNDA AŃÍZLÍQ HÁM ÁPSANALÍQ OBRAZLARDÍŃ QOLLANÍLÍWÍ

Allambergenova I.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń iri wákilleriniń biri Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq dóretiwshiligin tariyxıy tipologiyalıq salıstırıw aspektte hár tárepleme izertlep úyreniw úlken áhmiyetke iye. Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq dóretiwshiligin qanshelli tereń izertlep úyrengen sayın shayır dóretiwshiliginde qızıqlı máselelerdi ortaǵa qoyǵanın kóremiz. Usınday baǵdardaǵı aktual máselelerdiń biri sıpatında shayırlar dóretpeleriniń ańızlıq negizlerin, bunday ańızlardı ádebiy usıllarda qollanıw ózgesheliklerin ayrıqsha kórsetip ótiwge boladı. Biz maqalamızda Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq shayırlar shıǵarmalarında qollanılǵan ańızlıq hám ápsanalıq maǵlıwmatlardı folklordaǵı ańızlar hám ápsanalar menen salıstırıp ótemiz. XIX ásir klassik ádebiyatınıń tiykarın salıwshılardıń biri Kúnxoja óz shıǵarmalarında ańızlıq obrazlar arqalı tariyxtı, xalıqtıń jaǵdayın sol dáwir menen baylanıstırıp sáwlelendiredi. Mısalı,

Shók degende shógermiseń,
Kóp jasaǵan túye ekenseń,
Toqtamıstan arraǵıraq,
Shıńǵısxandı bilermiseń? [6:87] − dep shayır qaraqalpaq ańızlarında prototip arqalı payda bolǵan epikalıq qaharman obraz Shıńǵıs xan tuwralı maǵlıwmattı paydalanǵan.

Qaraqalpaq xalıq ańızlarında Shıńǵısxan áynegi joq jayda saqlanatuǵın Altın xannıń qızı (Arıwxan) nan kúnnen báhrá alıp tuwılǵan perzenti bolıp táriyplenedi. Ańızdıń barlıq variantlarında da Arıwxan kúnnen nekesiz júkli bolǵannan soń ákesiniń buyrıǵı menen arnawlı sandıqqa salıp dár`yaǵa ıǵızılıp jiberiledi. Onı Tamawıl menen Shaban (Tomaǵul menen Shaban kór) kórip jaǵaǵa shıǵarıp bolǵansoń biri sandıqtıń ishindegi buyımǵa (Tomaǵul), biri sırtqı sandıqqa (Shaban) iyelik etiwge kelisedi. Ákesi basqa, ógey bala inileri menen ońısa almay dár`yanı órlep alıs jaqlarǵa shıǵınıp ketedi. Eldiń xanı ólgennen keyin xan saylaw waqtında (Tomawıldan) bolǵan ballar xan bolıw huqıqına iye emes edi. Arıwxannıń másláháti menen Mayqı biy qırıq jigitti izine ertip Shıńǵıstı izlep ketedi. Onı tawıp ákelip xan kóteredi. Demek, Kúnxoja túye arqalı mıń jıldıń

arjaǵındaǵı tariyxıy shaxslardı, bolıp ótken waqıyalardı bayan etiwge imkaniyat tapqan. Shayır bul jerde xannıń sıylıqqa bergen túyesine kewli tolmaǵanlıqtan mıń jıldıń arjaǵındaǵı ótken shaxslardı, ótken waqıyalardı eske túsiriwi menen xandı qattı áshkaralawǵa erisken.

Dáslepki dáwirlerde miynet etiwge hám olardıń nátiyjelerine kózqaras jeke adamlardıń uqıplılıqları, basqalardı tań qaldıra biliwi hám sol miynetke qızıqtırıwı sıyaqlı bir qatar ózgeshelikleri menen belgilenip olar kem-kemnen miynet pirlerine aynalǵan. Qaraqalpaq xalqında elege shekem hárbir kásipke baylanıslı bolǵan ǵamxorshı pirlerdiń atlarınıń saqlanıp kiyatırǵanlıǵınıń guwasımız. Shayırdıń «Túye ekenseń» shıǵarmasında da usınday ǵamxorshı pirlerdiń atları keltirilgen. Mısalı:

Sizge aytaman túye jora, Janlıq piri Shopan ata,
Bir kóziń bar, arqań jara, Maldıń piri Záńgi baba,
Pirińizdur Oysıl qara, Jılqı piri Jılqıshı ata,
Olardı hám bilermiseń? Olardı hám bilermiseń? [6:87]

dep shayır óz shıǵarmasında janlıqtıń piri-Shopan ata, qara maldıń piri- Záńgi baba, jılqı piri-Jılqıshı ata, túyeniń piri-Oysıl qara dep ertedegi xalıq ańızlarına tiykarlanǵan. Bulardıń hár qaysısı belgili bir dáwirlerde tariyxta bolǵan adamlar sıpatında ózleriniń jeke qábileti menen at qaldırǵan hám soǹınan sol kásipke bereket darıtıwshı pirlerge aylanǵan. Sonday aq, shayır

Patshalıq jol bunnan qalǵan,
Qustı jıynap zawal salǵan,
Jer-júzine patsha bolǵan,
Sulaymandı bilermiseń? [6:87] − degen qatarları arqalı Sulayman patshadan baslap xalıqtıń kórgeni qorlıq, zulımlıq, sonı xan Muxammed Aminde islep otır deydi. Haqıyqatında da túyege aytılǵan bul áńgime xannıń ózine qaratılǵan: «Sulayman quslardı jıynap zulımlıq etken bolsa, al sen bizlerdi jıynap zulımlıq etip atırsań» dep aytadı.

Sonday aq shayırdıń «Qazınıń iyti» qosıǵı geypara jámiyetlik iskerlerdiń ersi háreketlerin ironiyalıq usıllar menen áshkaralawǵa qaratılǵan. Bul qosıq óz dóretilgen waqtında aq ańızǵa aylanıp el arasına tarap ketken. Xalıq ańızları boyınsha Kúnxoja bul qosıqtı bir qazınıń «tazı iytimdi maqtap ber» degen ótinishin orınlaw maqsetinde jazadı.

Shayır T.Jumamuratovtıń («Kúnxojanıń bir qosıǵı haqqında»., Sovet Qaraqalpaqstanı gazetası, 1975-j, 13-may) hám alım Q.Bayniyazovtıń («Qazınıń iyti»., Jas Leninshi gazetası, 1975, 11-aprel) maqalalarında usı qosıq hám onıń ańızlıq xarakteri tuwralı bir qansha unamlı pikirler aytqan. Ańız boyınsha iyt obrazı arqalı qazınıń jeke xarakteri, is-háreketleri, sóylegen sózlerindegi ersilik kózge taslanıp turadı. Kúnxoja qazını mazaqlaw arqalı sol dáwirdegi jámiyetlik wákillerge kózqaraslarında bildirgen hám sonıń ushın da bul qosıq ańızǵa aylanǵan.

XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń iri wákilleriniń biri Ájiniyaz shayıróz dóretpelerinde de ápsanalıq hám ańızlıq obrazlardan paydalanǵanın kóriwimizge boladı.

Shayır qaraqalpaq eliniń jaqsı jaqların kóteriǹki, maqtanısh sezimleri menen jırlaydı, onıń ruwxiy kamalatqa erisken ulamaların (ariflerin, jetik pirlerin), qaraqalpaqlardıń xalıqlıq xarakterin, túrli-túrli ańları menen jemislerin, ádep-ikramlı hám gózzal qız-jawanların, Ǵóruǵlıday batır jigitlerin, el basqarǵan ataqlı biylerin tereń húrmet hám súyiwshilik penen maqtaydı, solar arqalı pútkil qaraqalpaq eliniń atın kóteredi.Mısalı:

Begler táriyip etsem qalpaq yurtını,
Xup ájep tamasha elleri bardur.
Arif bolıp haq yolına erishken
Murshiydi mukammal pirleri bardur. «Bardur» [1:39]

Ajiniyaz oz shıǵarmalarında sóz etken Aflatun, Alastun, Iskender Zulxarnayn, Xarrun ar Rashid, Luqmanı Hakim, Xısraw, Jamshid, Baxram obrazları tosınnan bolǵan emes. Alisher Nawayı shıǵarmalarında soz etilgen Xarun ar Rashid, Luqmanı Hakim, Layli, Majnun, Farxad, Shiyrin obrazların shayır shıgarmalarında keǹnen qollanıladı. Bunday obrazlardı qollanıw sol dawirde shayırlar ushın dástúr bolǵan. Bul qatarlar arqalı biz Ajiniyazdıń kóp oqıǵan sawatlı shayır ekenligi bilemiz. Mısalı: Iskender Zulxarnayın kibi dawranlı,
Házireti Suleyman kibi parmanlı,

Danıshmand nuktadan shiyrin zibanlı,
Molla Mamit degen begleri bardur. «Bardur» [1:40]

Sonday aq, shayırdıń qosıqlarında ásirese qaraqalpaq jigitlerin súwretlewde qaharmanlıq dástanlardıń tásiri kórinip turadı. Shayır Qoblan , Alpamıs, Góruǵlı, Dawletiyarbek sıyaqlı qaharmanlardıń atların qosıqlarında keltirip qaraqalpaq jigitlerin dástan qaharmanlarına teńeydi.

Yigitleri bardur Rustem sıpatlı, Bahadurı bardur yuzge sára-sár,
Góruǵlıdek áreb atlı, haybatlı, Xudadın ózgádin qılmas qáwátár,
Dawletiyardek shújáátli, ǵayratlı, Yúz yigitke tánhá ózi barabar,
Keskir qılısh, qamar tonları bardur Házireti Áliy kibi sherleri bardur.«Bardur» [1:39-40]

Dindi (islam) úgit násiyatlawshı ańızlardıń kópshiligi jeke din iyesiniń káramat ǵayrı kúshke iye ekenligin tastıyqlaw maqsetinde toqıma syujetler menen bayıtılıp (Iysa Payǵambar, Yusip payǵambar, Házireti Aliy, Salix payǵambar, Muxammed payǵambar h.t.b. haqqındaǵı ápsanalar) islam dininiń abzallıqların milliy sanamızǵa siŋdiriw ushın xızmet etken dóretpeler bolıp tabıladı.

Dunyanı yıǵnaǵan Qarun, Anı hám er yuttı bir kún,
Bir ozi bolıp saxib dún. Zindan dúnya qoyan yoqtı. «Yoqtı» [1:51]

Shayır qatarlarındaǵı ápsanalıq obrazlar Iskender Zulxarnayın, Qarun obrazların sheber qollanılǵanın kóriwimizge boladı. Bir dáwirlerde házirgi ápsana dep atalıp júrgen xalıq gúrrińleri óz waqtında ańız túrinde belgili bolǵan shıǵar. Olardıń qaharmanların ideallastırıw maqsetinde miflik hám ápsanalıq elementlerdiń qosılıwı nátiyjesinde ańızlar ápsanalıq sıpat alatuǵınlıǵı biykar emes.

Berdaqtıń «Shejire» shıǵarması xalıq ańızları tiykarında dóretilgen shıǵarmalardıń biri. Shayırdıń bul shıǵarmasında qaraqalpaq ruwlarınıń payda bolıwı haqqındaǵı maǵlıwmatlar berilgen. Bul maǵlıwmatlar xalıq ańızlarındaǵı dárekelerge júdá sáykes keledi.

Mısalı, «Múyten» ruwınıń kelip shıǵıwı haqqında shayır mınaday maǵlıwmat beredi:

…Bir zayıptan ekki uǵıl bolǵan, Tuwǵan anası Arıwxan
Múyten bilán Qıyat tuwǵan, Qıyatqa uran bolǵan eken… [4:275]

Demek, biz bul qatarlardan múyten hám qıyat ruwlarınıń kelip shıǵıwı bul eki ul perzenttiń ismi ekenligi, onıń anası Arıwxan ekenligi hám usı ana ismi uran bolǵanlıǵı haqqında maǵlıwmatlar alamız. Al, xalıq ańızlarındaǵı maǵlıwmatlarǵa qaraǵanımızda da bul dáreklerge jaqınlıǵı kórinedi. Xalıq ańızlarında Múytenler basqa bir qarsı kúshler (Jayılǵan patsha, Kiyaniyler patshası) tárepinen awır jawgershilikti basınan keshirip qırılıp ketkenligi yamasa olardıń elden alıs mákanlarǵa súrgin etiliwine waqıyalar beriledi. Birotala joq bolǵan, jawgershilikten úlken jábir kórgen múytenlerdiń qayta tikleniwi ananıń qarnında múyten tuqımınan qalǵan hámileniń tuwılıwı (kóbirek Aqsholpan tilge alınadı) hám onıń ósip er jetiwi motivinde anıq kórsetiledi.

Ańızlarında múyten degen sózdiń mánisine túsinik berilmeydi. Ananıń qarnında qalǵan bala, usı ruwdıń qayta tikleniwin támiynleydi.

Ańızlar boyınsha múytenlerdiń qáwimin payda etken eki tulǵa biri – Aqsholpan, biri – Tamin sahaba bolıp esaplanadı. Aqsholpannıń atı atalǵan ańızlarda ol tárbiyashı ana sıpatında múyten erinen bolǵan perzentti kamalǵa keltiredi.

Qaraqalpaqlardıń ápsanalıq mazmun alǵan Shıńǵısxan haqqındaǵı ańızlarında, Shıńǵısxan áynegi joq jayda saqlanatuǵın Altınxannıń kúnnen báhre alıp tuwılǵan perzenti bolıp táriyplenedi. Ańızdıń barlıq variantlarında da Arıwxan kúnnen nekesiz júkli bolǵannan soń ákesiniń buyrıǵı menen arnawlı sandıqqa salıp dár`yaǵa ıǵızılıp jiberiledi. Onı Tomawıl menen Shaban kórip jaǵaǵa shıǵarıp bolǵan soń biri sandıqtıń ishindegi buyımǵa (Tomaǵul), biri sırtqı sandıqqa (Shaban) iyelik etiwge kelisedi. Epikalıq dóretpelerde qandayda buyımnıń qaharman tárepinen tabılıwı, buyımdı qaharmanlardıń bólisiswi, bolmasa xanǵa inam etiwi qusaǵan moivler kóplep ushırasadı. Bunday olja tabıw yamasa sandıqqa iye bolıw, oljanı teń bóliw epikalıq syujettiń rawajlanıwın keń támiynleytuǵın iri motivlik orın esaplanadı. Ańızlarda sandıqtıń ishindegi qızǵa geyde Tomawıl, geyde Shaban kór úylenedi dep almastırılıp aytıla beredi. Biraq Arıwxan kún nurınan payda bolǵan balasın dún`yaǵa keltirip olardıń birinen Badan tay (Bógenetay), Búrgitay (Bórge tay) degen eki ullı bolatuǵın motiv turaqlı saqlanǵan. Ákesi basqa, ógey bala inileri menen ońısa almay dár`yanı órlep alıs jaqlarǵa shıǵınıp ketedi. Eldiń xanı ólgennen keyin xan saylaw waqtında (Tomawıldan) bolǵan ballar xan bolıw huqıqına iye emes edi. Arıwxannıń másláháti menen Mayqı biy qırq jigitti ertip Shıńǵıstı izlep ketedi. Onı tawıp ákelip xan kóteredi. Ańızdıń «Shejire» variantında Arıwxan

kúnnen bolǵan balasınıń atın Kúnes qoyadı. Kúnes er jetkennen keyin Almalı kóriklige úylenip xan dárejesine kóteriledi. Bulardıń nekesinen Shıńǵıs tuwıladı[4:43]. Bul epikalıq maǵlıwmatlar Berdaqtıń «Shejire» sinde poetikalıq usılda keńirek berilgen. Ańız waqıyaları tolıq qaytalanadı. Onda Shıńǵıstıń anası Arıwxan emes, Almalı kórikli dep berilgen.

…Sandıq aqqan dárya-suwdı Háziretiy Yusuftey uǵıl tuǵdı
Ol nasharnı násip quwdı Atın Shıńǵıs qoyǵan eken… [4:279]

Usıǵan qaraǵanda ańız qaraqalpaqlar arasında uzaq waqıtlardan belgili bolıp, ayırım ózgesheliklerdi esapqa almaǵanda turaqlı mazmunǵa iye bolǵan dep aytıwǵa boladı.

Ańızdaǵı tiykarǵı motiv Shıńǵısxannıń quyash perzenti ekenligi ápsanawiy mazmunǵa iye, ertedegi massagetlerdiń kúnge sıyınıw dástúrlerin esletedi. Demek, ańız detalları burınnan aytılıp kiyatırǵan xalıqlıq syujetler menen bayıtılǵan. Qaraqalpaq xalıq ańızlarında XVIII-XIX ásirlerdegi el basında turǵan biyler haqqındaǵı maǵlıwmatlar ayrıqsha orın tutadı. Aydos biy, Ernazar alakóz t.b. qaraqalpaq biyleriniń óz xalqına bolǵan múnásibetleri, xalıqtıń olarǵa bolǵan kózqarasları, Xiywa xanlarınıń siyasiy hiyleleri menen zorlıq zombılıqları bul ańızlardıń mazmunın quraydı.

Ernazar alakóz haqqındaǵı ańızlardıń birinde «Xiywa xanınıń qońırawlı Túye palwanı bolǵanlıǵı aytıladı. Oǵan xan jizyá berip otırǵan. Sonda bir toyda qazaq, túrkmen, qaraqalpaqlardan shıǵatuǵın adam bar ma degende hesh adam bolmaptı. Sonda Turım biy degen kisi «Taqsır, ózińiz zindanǵa salıp qoyǵan bir kisi bar, sonı bir salıp kórseńiz eken», - depti. Sóytip Ernazardı zindannan shıǵarıp ákelipti. Ernazardıń murtı ósip saqalına túsken, shashı ósip betine túsip ketken eken. Xan aytıptı: «Bar, úsh kún jatıp dem al, shash, saqalıńdı aldırıp kel», - depti. Ernazar úsh saattan keyin kelip: «Taqsır ruxsat etiń», - depti. Ernazar qońırawlı palwan menen tutısıwǵa ortaǵa shıǵadı. Sonda qońırawlı palwan onnan «kásibiń ne?» - dep soraǵanda «kásibim bellesiw» deydi. Gúres baslanadı. Ernazar shıǵısqa iyterip, soń batısqa qaray iyterip xannıń aldına ákelip jıqpaqshı bolǵan. Sol jerde Ernazar «Ya házireti Palwan ata» - dep kóterip urıp qabırǵasın sındıradı. Sonnan keyin xan onı «azat ettim», - dep azat etedi. Sonda turıp Ernazar aytqan «Taqsır, qáhri-ǵázebińe ushıraǵan altı júz adam bar edi, sonnan úsh júzi ólip qaldı. Men zindannan ketkende jılasıp qalıp edi. Jiberseńiz solar menen birge jiberiń, bolmasa men ornıma barıp jataman», - dep juwap beredi. Xan sol úsh júz adamdı da azat etken. «Elińizge qaytıń», - dep kóp at, túye bergen, biraq olardı almay eline jayaw ketken. «Ógizlikke Oraz zor, sheshenlikke Arzı zor, Maylı sheńgelden ótken soń, bárinen de dákeń zor», - dep Ernazar jolda Xiywadan kiyatırıp xannıń kemesin talaǵan» [7:120]. Bul ańızda Xiywa xanınıń palwanı menen Ernazar alakóz arasındaǵı gúres sóz etilip, Ernazardıń adamgershilik qásiyetin kórsetetuǵın pazıyletler orın alǵan. Xalıq arasında aytılıp júrgen ańızlarda Ernazar alakózdiń ómir jolı, xalıq ushın islegen erlikleri sóz etiledi.

Juwmaqlap aytqanımızda klassik shayırlarımız shıǵarmalarında qollanılǵan ańızlıq, ápsanalıq obrazlardıń qollanılıw ózgesheliklerı máselesi tereń izertlewdi talap etedi.

ÁDEBIYATLAR

1. Ájiniyaz. Tańlamalı shıǵarmaları. – Nókis: «Qaraqalpaqstan». 1988-jıl.
2. Bayniyazov Q. «Qazınıń iyti». «Jas Leninshi» gazetası, 1975, 11-aprel.
3. Bahadırova S., Mambetnazarov Q. Qaraqalpaq ańızları ápsanaları hám sheshenlik sózleri. – Nókis, 1992.
4. Berdaq. Tańlamalı shıǵarmaları. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1987.
5. T.Jumamuratov. («Kúnxojanıń bir qosıǵı haqqında»., Sovet Qaraqalpaqstanı gazetası, 1975-j, 13-may.
6. Kúnxoja. El menen. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1989.
7. Xamidov H. Ernazar alakóz jazba dáreklerde hám xalıq ańızlarında. // ÓzRIAQQB Xabarshısı. – Nókis, 2007. - №1. – B. 120.

Использование легендарных и мифических образов в произведениях Кунходжи, Аджинияза и Бердаха

Резюме. В данной статье на примере ряда произведений раскрыто использование мифологических и легендарных образов в произведениях Кунходжи, Ажинияза, Бердаха. Также приводятся размышления об их историчности.

Ключевые слова: классическая литература, легенда, предание, историчность.

The Use of Legendary and Mythical Images in the Works of Kunhoja, Ajiniyaz, and Berdaq

Summary. In this article, the use of mythological and legendary images in the works of Kunhoja, Ajiniyaz, and Berdaq is revealed through the example of a number of works. Reflections on their historicity are also presented.

Keywords: classical literature, legend, legend, historicity.

ÁDEBIYAT SABAǴÍN STEAM BAǴDARÍ TIYKARÍNDA OQÍTÍWDÍŃ PEDAGOGIKALÍQ IMKANIYATLARÍ

Begmuratova G. A.
Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Búgingi kúnde zamanagóy bilimlendiriw talapları tek bilim beriw emes, oqıwshılarda erkin pikirlew, dóretiwshilik qatnas, sınlıq pikirlew, informaciyalıq texnologiyalardan ónimli paydalanıw sıyaqlı kónlikpelerdi qáliplestiriwdi talap etedi. Oqıwshılarda bul kónlikpelerdiń qáliplesiwinde STEAM baǵdarı (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) — yaǵnıy ilim, texnologiya, injenerlik, iskusstvo hám matematika integraciyası úlken áhmiyetke iye. Keleshek qánigeleri anıq pánler, biologiya, injenerlik, dizayn tarawlarında kompleks tayarlıqqa iye bolıwı tiyis hám bul keleshekke tayarlıq álleqashan baslandı. STEAM– baǵdarı batıs mekteplerinde erte jastan-aq engiziledi. Ózbekstannıń bilimlendiriw tarawında da bul tendenciya búgingi kúnde jedel rawajlanıp atırǵanın oqıw baǵdarlamaları hám sabaqlıqları usı STEAM baǵdarına tiykarlanǵan zamanagóy mekteplerdiń (Prezident hám Qánigelestirilgen) shólkemlestiriliwiniń mısalında kóriwimiz múmkin [5].

Bilimlendiriwdegi bunday qatnastıń áhmiyetli teoriyalıq tiykarı sonnan ibarat: turmıstıń eń baslapqı kórkemlik negizlerin (kórkem ádebiyat, súwretlew óneri, muzıka) ańlaw – oqıwshılarǵa matematika, injenerlik hám tábiyiy pánler tarawında da joqarı nátiyjelerge erisiw múmkinshiligin beredi. Qaraqalpaq ádebiyatın bul baǵdarda oqıtıwda qanday ámeliy tájiriybelerdi qollanıw múmkin? Olardı qollanıwdıń pedagogikalıq imkaniyatları, jetiskenlikleri yamasa mashqalaları qanday? Maqalada bizdi usı sorawlar qızıqtıradı.

Ilimpazlar arasında STEAM baǵdarın ádebiyat yaǵnıy sociallıq-gumanitar pánler menen integraciyalawdıń pedagogikalıq áhmiyeti tuwralı hár qıylı pikirler bar. Máselen, E.V. Getmanskaya STEAM jónelisin ádebiyat penen baylanıstırıwdı batıs tájiriybesi mısalında úyrene otırıp, «…bul texnologiyalardı mekteplerge engiziw procesinde úyrenilip atırǵan ádebiy shıǵarmanıń ruwxıy hám kórkem-estetikalıq áhmiyeti joǵalmay ma, ádebiy shıǵarmanıń ornı, kórkem teksttiń jaratılıw nızamlıqları hám onıń tereń mazmunı qay dárejede saqlanıp qaladı?» degen sorawlarǵa juwap izleydi. Ol: «STEAM baǵdarı sheńberinde ádebiyat óz aldına pán sıpatında óz áhmiyetin belgili dárejede joǵaltadı, – onıń ayırım funkciyaları basqa pánlerge ótedi, sonıń menen birge, sabaqta kútilmegen, jańa pánleraralıq baylanıs júzege keledi, pánleraralıq jantasıw arqalı kórkem teksttı úyreniw bir tutas bilim beriw koncepciyasınıń bir bólegi, ol oqıwshılardıń dóretiwshilik qıyalın, hár túrli pánlerden alǵan bilimlerin tutastırıp pikirley alıw qábiyletin rawajlandıradı, kórkem estetikalıq ańlaw sezimlerin tereńlestiredi» dep bul qubılıstı unamlı bahalaydı [1]. Ilimpaz R. Katchen de bul texnologiyalardan paydalanıwda eń áhmiyetli kónlikpe–bul oqıwshılardıń qarım-qatnas (kommunikaciya) kónlikpesin rawajlandırıwdaǵı áhmiyetin tastıyıqlaydı: «Sizde zor ideya bolıwı múmkin, biraq siz onı durıs hám anıq bayanlap bere almasańız, heshkim ol tuwralı bile almaydı» dep, hárbir sabaqtı muǵallim tárepinen berilgen sorawlarǵa oqıwshılardıń jazba pikirleri menen juwmaqlawdı usınadı, óytkeni, mektep oqıwshılarında, ásirese, kórkem súwretlew, esse janrındaǵı tekstlerdi jazıw qábiyleti jeterli rawajlanbaǵanlıǵın atap ótedi [4].

Jáhán bilimlendiriw sistemasında STEAM texnologiyaların ádebiyatta qollanıw eń nátiyjeli tájiriybe sanaladı. E.V. Getmanskayanıń maqalasında jáne bir áhmiyetli, qızıqlı izertlew maǵlıwmatları keltirilgen: Onda Ullıbritaniyanıń mámleketlik bilimlendiriw baǵdarlamasında orta mekteplerdiń joqarı klasslarında inglis ádebiyatı boyınsha eki jıllıq kurs shólkemlestirilgenligi hám usı kurstıń imtixan nátiyjeleri universitetke kiriwde talap etiletuǵınlıǵı aytıladı [1:69].

Kurstıń maqsetleri: Baǵdarlamadaǵı hám erkin tańlanǵan keń kólemli ádebiy shıǵarmalardı oqıw;

Úlken kólemdegi kórkem tekstlerdi oqıw arqalı olarǵa dóretiwshilik kózqarasın bildiriw qábiyletin rawajlandırıw;

Kórkem teksttı tallaw hám oqılǵan shıǵarmanı bahalawdaǵı bilimlerin qollanıw;

Kórkem shıǵarmanıń konteksti hám olardıń túrli janrlıq taqıyınların úyreniw [6].

Bul maǵlıwmatlar STEAM jáne ádebiyattıń integraciyası bilim beriw hám dóretiwshilikte jańa múmkinshiliklerdi ashatuǵınlıǵına isenimdi ele de bekkemleydi.

Ádebiyat adamnıń oy-sanasın, sezimin rawajlandırıp, milliy-mádeniy qádiriyatlardı ózinde sáwlelendiretuǵın taraw bolǵanlıqtan, oqıwshılardıń dúnyatanımın keńeytedi, kitap oqıwǵa degen qızıǵıwshılıǵın arttıradı, olardıń pánleraralıq bilim hám kónlikpelerin rawajlandırıp, ádebiy bilimlerin hám dóretiwshilik qıyalın birlestirip, jaratıwshılıqqa, oylap tabıwshılıqqa baǵdarlaydı. Bunday tájiriybeni qollanıw yaǵnıy STEAM baǵdarın qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwda paydalanıwdıń da pedagogikalıq imkaniyatları oǵada keń. Máselen, «Shárıyar» dástanın úyreniw dawamında onı fizikalıq, matematikalıq, injenerlik hám arxitekturalıq kózqarastan talqılaw múmkin.

«Shárıyar» dástanında:

Qırq kún tamam bolǵanda,
Shárıyar soqqan qalaǵa,
Mama tayar boladı,
Jaqınlap kelip qalaǵa,
Kózler taslap qaradı,
Qırq gezde orı bar,
Jáne qırq gez tereńi,
Seksen gezdey qala bar,
On eki jerde dárwaza,
Altı jerde jaz awız,
Tilsimekendárwaza…[3, 225- 226] −

degen qatarlar balalarǵa qala qurılısı, arxitekturası tuwralı oy saladı. Olardıń usı sırlı qala jónindegi qızıǵıwshılıǵı dástan waqıyalarına, onıń mazmunına ıqlas oyatadı, hárbir oqıwshınıń dástandı tolıq oqıp shıǵıwǵa degen intasın arttıradı. Mısalı, Shárıyardıń qalası tuwralı ózleriniń pikirlerin jazıw hám sol qalanıń kórinisin 3D grafikalıq dizaynda islep shıǵıw, dástan waqıyaları boyınsha komiksler, animaciyalar jaratıw sıyaqlı ámeliy tájiriybeler oqıwshılardı ele de qızıqtırıwı, dóretiwshilkke iytermelewi sózsiz. Mine, usı baǵdarda STEAM usılların qollanıp, ádebiy shıǵarmalardı interdisciplinarlıq joybarlarǵa aylandırıwǵa boladı. Oqıwshılar ilimiy ideyalardı, texnikalıq qurılmalardı ádebiy qaharmanlar, waqıyalar mısalında tárıyplep, ózleriniń izertlewlerin ámelge asıra aladı. Bul bilim alıwshılardıń sınlıq pikirlew, mashqalalardı sheshiw qábiyletin arttıradı.

Qaraqalpaq ádebiyatın usı baǵdarda oqıtıwda da dáslepki tájiriybeler baslandı. Máselen, I.Yusupov atındaǵı dóretiwshilik mektep ushın jaratılǵan 8-klass Ádebiyat sabaqlıǵı oqıwshılardı sınlıq pikirlewge hám mashqalalardı sheshe alıwǵa baǵdarlap, hárbir shıǵarmadaǵı soraw-tapsırmalar turmıslıq hám ámeliy mısallarǵa tiykarlanıp dúzilgen, interaktiv hám multimediyalı elementler menen bayıtılǵan. Avtorlar jámáati XXI ásir oqıwshısına ılayıq, oqıtıwdıń jańa pedagogikalıq modelin usınıwda izlengenligin kóriwge boladı [6].

Degen menen Ádebiyattı bul baǵdarda oqıtıwda aldımızda birqansha mashqalalar da bar:

1.Muǵallimlerdiń tayın emesligi;

Ádebiyat páni muǵallimleriniń kópshiligi STEAM baǵdarın qollanıw ushın pánleraralıq bilimlerge iye emes;

Ádebiyattı ilim, texnologiya hám kórkem súwretlew (ART) menen baylanıstırıw tájiriybesi az.

2. Metodikalıq qollanbalar hám basqa resurslardıń jetispewshiligi:

Ádebiyattı STEAM tiykarında oqıtıwdı shólkemlestiriw ushın arnawlı joybarlar, metodikalıq qollanbalar, sabaqlıqlar jetispeydi.

Ádebiy shıǵarmalar tiykarında pánleraralıq baylanıstı jaratıw ushın tayın scenariylerdiń joqlıǵı.

3. Pánleraralıq birge islesiwdiń joqlıǵı:

Ádebiyat, fizika, informatika hám basqa pán oqıtıwshıları arasında birge islesiw jeterli dárejede rawajlanbaǵan.

Hárbir muǵallim óz páni sheńberinen shıǵıwǵa háreket etpeydi, al bul integraciyaga tosqınlıq etedi.

Mine, usı mashqalalardı anıqlaw arqalı bizińaldımızda qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodologiyasındaǵı boslıqlardı tolıqtırıw hám ele de jetilistiriw, atap ótilgen mashqalalarǵa sheshim tabıw, STEAM-modellerin paydalanıwda toplanǵan xalıqaralıq tájiriybelerdi qaraqalpaq ádebiy shıǵarmaların oqıtıwda ámeliyatta keńnen qollanıw wazıypası turadı.

ÁDEBIYATLAR

1. Гетманская Е.В. Литературное образование в контексте STEAM-подхода (по материалам западных исследований) // Литература в школе. 2020. № 6. – С. 64–76.
2. Жәримбетов Қ., Нурабуллаев Б.ҳ.т.б. Әдебият: 8-класслар ушын. – Ташкент, 2025.
3. Қарақалпақ фольклоры 9-13-том. Көп томлық. – Б. 225-226.
4. Catchen R. Reflections: How STEM becomes STEAM. The STEAM Journal. 2013. Vol. 1. Iss. 1. Article 22. DOI: 10.5642/steam.201301.22. URL: https://scholarship.claremont. edu/steam/vol1/iss1/22 (date of access: 20.09.2020).
5. ӨзРМКҚ. 526-сан. 25.06. 2019. *https://nrm.uz /contentf?doc*.
   ӨзР. ПФ 106-сан.14.04.2022. *https://lex.uz/ru /docs/5960622.*
6. URL: https://www.gov.uk/government/publications/gce-as-and-a-level-for-englishliterature. *Силтеме Е.В.Гетманскаяның мақаласынан алынды.*

Бегмуратова Г. Педагогические возможности преподавания литературы на основе STEAM

Резюме. В данной статье анализируются педагогические возможности преподавания литературы на основе подхода STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics). Исследование направлено на изучение эффективности интеграции STEAM в развитии критического мышления, креативности и понимания междисциплинарных связей у учащихся. В заключении раскрывается значение данного метода в инновационном и практическом обогащении уроков литературы.

Ключевые слова: STEAM, Преподавание литературы, Педагогические возможности, Межпредметная интеграция, Критическое мышление.

Begmuratova G. Pedagogical possibilities of teaching literature based on STEAM.

Summary. This article analyzes the pedagogical possibilities of teaching literature based on the STEAM approach (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics). The study aims to investigate the effectiveness of STEAM integration in developing students' critical thinking, creativity, and interdisciplinary understanding in literature classes. The conclusion highlights the significance of this method in enriching literature lessons in an innovative and practical way.

Key words: STEAM, Literature teaching, Pedagogical potential, Interdisciplinary integration, Critical thinking.

«DÁWKESKEN QALASÍNÍŃ KEPTERI» DÚRKININDE QUS OBRAZÍNÍŃ PSIXOANALITIKALÍQ TALQÍLANÍWÍ

Tleuniyazova G. B.
Ózbekstan Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutı, Nókis qalası

Jáhán ádebiyattanıw iliminde kórkem ádebiyat hám psixoanaliz arasındaǵı baylanıslılıq XX ásirden baslap keń úyrenilip kelinbekte. Psixoanaliz ilimine tiykar salǵan Z.Freyd insannıń dóretiwshilik iskerligin sanadan tıslıq penen tikkeley baylanıstıradı. Onıń pikirinshe, poeziya hám kórkem óner sanadan tıslıqtıń simvollıq til arqalı sırtqa shıǵıwı bolıp tabıladı [6]. K.G. YUng bolsa psixoanalizdi arxetipler hám jámáátlik sanadan tıslıq kórinislerin ashıwda qollandı [1].

Házirgi zaman ádebiyat iliminde psixoanalitikalıq usıl poeziyanı tereń túsiniw imkaniyatın beretuǵın baǵdarlardan biri bolıp esaplanadı. Lirika tek ǵana estetikalıq forma emes, ol adamnıń ruwxıy dúnyasındaǵı qarama-qarsılıqlar hám sezimlerdiń kórkem sáwleleniwi. Sonıń ushın lirikalıq shıǵarmalardı psixoanaliz kózqarasınan tallaw shayırdıń ishki dúnyasın, sanadan tısqarı qarama-qarsılıqların hám ruwxıy evolyuciyasın túsiniwge jol ashadı.

Z.Freydtiń pikirinshe, kórkem shıǵarma insannıń sanadan tısqarı qálewleri hám qorqıwlarınıń kórinisi. Ol «Dóretiwshilik hám qıyal» (1908) atlı shıǵarmasında ádebiy dóretiwshilikti balalıqtaǵı oyınlar hám qıyallardıń dawamı sıpatında táriypleydi [6]. Freydtiń pikirinshe, hárbir xudojnik óz kıyalın dóretiwshilikke aylandırıp, sanasız tileklerin sociallıq jaqtan qabıl etiletuǵın formada kórsetedi. Bul qubılıs psixoanalizde sublimaciya dep ataladı: dáslep qadaǵan etilgen yaki sanasızlıqta jasırınǵan qushtarlıqlar kórkem óner tiline ótip, estetikalıq áhmiyetke iye boladı. Usı kózqarastan, lirika – bel shaxstıń sanadan tıs jaraqatları hám soqlıǵısıwların sáwlelendiretuǵın simvolikalıq keńislik. K.G. Yung Freydtiń ideyaların tereńlestirip, kórkem ónerdegi obrazlardı tek jekke psixikalıq tájiriybe menen emes, al pútkil insaniyatqa ulıwmalıq bolǵan jámáátlik sanadan

tıslıq penen baylanıstıradı. Onıń «Arxetipler hám jámáátlik sanadan tıslıq» (1959) miynetinde arxetipler teoriyası hár tárepleme túsindirip berilgen. YUngtiń pikirinshe, kórkem shıǵarmalarda ana, qaharman, kóleńke, ólim, qayta tuwılıw sıyaqlı universal obrazlar tákirarlanıp turadı, sebebi olar adamzat sanasında tariyxıy-mádeniy dárejede jámlengen. Shayırdıń wazıypası sol arxetiplerdi zamanagóy sanaǵa jaqınlastırıw, jańa kórkem formada qayta tiriltiw [1]. Usı kózqarastan, lirika jekke avtor tájiriybesin jámáátlik miflik maydanlar menen tutastıratuǵın dóretiwshilik process bolıp tabıladı.

J.Lakannıń miynetleri psixoanalizdi jańa basqıshqa kóterip, sanadan tıslıqtı lingvistikalıq struktura sıpatında qarawı menen ajıralıp turadı. Onıń toplamında (1966) sanadan tıslıq «til sıyaqlı dúzilgenligi» aytıladı [3]. Lakan ushın sanadan tıs sóz, ásirese, metafora hám metonimiya dárejesinde ashıladı. Lirika usı tárepten sanadan tıslıqtıń eń ayqın kórinislerinen biri bolıp esaplanadı: shayırdıń qollanǵan metaforaları jasırın tileklerdi, al metonimiyalıq almasıwlar sanadan tıs qorqınıshlar hám tileklerdi ańlatadı. Demek, lirikanı talqılaw tek estetikalıq emes, al adamnıń sanadan tıs dúzilisin til arqalı biliw háreketi bolıp tabıladı. Usı úsh baǵdardı teoriyalıq tiykar sıpatında alıp, S.Ibragimov lirikasın tallaw onıń dóretiwshiligindegi psixologiyalıq proceslerdi tereńirek ashıwǵa háreket etemiz. Freydlik sublimaciya, Yung arxetipleri hám lakanlıq til teoriyası shayırdıń lirikalıq dúnyasın hár tárepleme túsindiriwge hám ashıp beriwge múmkinshilik tuwdıradı. Bul usıl qaraqalpaq poeziyasın tek ǵana milliy ádebiyat sheńberinde emes, al dúnya psixoanalitikalıq ádebiyattanıw kontekstinde de kórip shıǵıw imkaniyatın beredi.

Qaraqalpaq milliy poeziyasında S.Ibragimov tematikalıq, ideyalıq hám formalıq izlenisleri arqalı ádebiyattı jańa basqıshqa kótergen shayırlardıń biri. Shayırdıń «Tańlamalı qosıqlar» toplamındaǵı [2] lirikalıq dúrkinleri basqa shayırlardıń poetikalıq dástúrlerinen ayrıqshalanıp, obrazlı ıqsham súwretlewleri, pikirlew sistemasındaǵı ótkirligi hám dúrkinlerge toplanǵan qosıqlar arqalı lirikalıq qaharman xarakterin ashıp beriwdegi ózgesheligi menen kózge túsedi. Biz toplamdaǵı «Dáwkesken qalasınıń kepteri» lirikalıq dúrkinin psixoanalitikalıq talqın boyınsha úyrenemiz. Dúrkinge 2000-jıllardan keyin jazılǵan 30 ǵa jaqın qosıqları kirgen. Olardıń hár birinde lirikalıq qaharmannıń pikirleri anıq, salmaqlı xarakterge iye. Soǵan qaramastan, dúrkindi psixoanalitikalıq tallawda qus obrazı – onı birlestiretuǵın sanadan tıs arxetip dep aytıwǵa boladı. Dúrkindegi «Kók kepterge qara qonǵan, Nigara…» qosıǵı onıń mazmunlıq orayı desek boladı.

Dáwkesken qalası – Ústirttiń qubla-shıǵıs bóliminde jaylasqan áyyemgi mádeniy-civilizaciyalıq esteliklerden biri (b.e.sh. IV-III ásirler, XVII ásir). Orta ásir dereklerinde, sonıń ishinde, Ibn Battutanıń sayaxatnamalarında aymaqtıń sawlatlı meshitleri, sawlatlı qabıllaw zalları hám bay turmıs mádeniyatı súwretlenedi. Arxeologiyalıq maǵlıwmatlarǵa bola, qala XV-XVI ásirlerde ayrıqsha gúllep-jasnaǵan, biraq Ámiwdárya ańǵarınıń ózgeriwi sebepli áste-aqırın qulaǵan [7]. Xalıq ańızlarında Dáwkesken qalasın Sarı dáw qurǵan degen isenim saqlanǵan: ol óz qılıshı menen taslardı kesip, qala qurǵan [4]. Bul syujet civilizaciyanıń payda bolıwın sırlı kúsh penen baylanıstırıp, waqıt hám tariyx aldındaǵı hárqanday hákimiyattıń ázziligin názerde tutadı.

Usı tariyxıy-ápsanawiy keńislik shayır S.Ibragimov dóretiwshiliginde ayrıqsha poeziyalıq mazmunǵa iye. Onıń «Dáwkesken qalasınıń kepteri» atlı lirikalıq dúrkininde jekke táǵdir, jámáátlik yad hám ruwxıy dramalar bir pútin simvolikalıq álemge birlesedi. «Kók kepterge qara qonǵan, Nigara, Tórebekbegimniń maqbarasına...» [2:321] degen qatarlarında dástúriy mádeniyattaǵı kók kepterdiń biygúnalıq, tazalıq, erkinlik hám názik kewildiń belgisi sıpatındaǵı túsindirmesi jetekshilik etedi, yaǵnıy, ol názik kewilli adamnıń, jaralı qálbtiń poeziyalıq kórinisine aylanadı. Kepterdiń muqaddes maqbaraǵa qonıwı tariyx penen sırlasıw, ótmish penen búgindi baylanıstırıw, muqaddes keńislik penen baylanıs ornatıwı bolıp esaplanadı. Bul qatarlarda jáne de anıq tariyxıy orın – Tórebekxanım mavzoleyi tilge alınadı. Bul estelik XIV ásirde qurılǵan bolıp, Altın Orda xanı Ózbekxannıń qızı, Xorezm húkimdarı Qutlı Temurdıń zayıbı Tórebekxanımǵa baǵıshlanǵan [5]. Tórebekxanım mavzoleyi hayallıq baslaması, ruwxıy joqarı dáreje hám máńgiliktiń arxetipi sıpatında kórinedi. Xalıq yadında ol ǵamxor, miyrimli, muqaddes hayal obrazında saqlanıp qalǵan. Shayırdıń bul tariyxıy orındı tańlawı tosınnan emes: tap usı mavzoleyge baylanıslı xalıq ápsanası onıń poetikalıq mánisin tereńlestiredi. Ashıq usta xan qızına bolǵan muhabbatı ushın minara salıp, aqırǵı kúni ózine qanat jasap, minaradan sekiredi. Samal onı Buxaraǵa alıp ketedi, ol bolsa tuwılǵan eline tek qartayǵanda ǵana qaytadı. Onıń súyiklisi Tórebekxanım bul waqıtta qaytıs bolǵan edi.

Usta qayǵısın kórkem ónerge aylandırıp, onıń qábirine maqbara quradı [7]. Bul ańızdıń poemadaǵı simvolika menen baylanısı anıq. Mavzoley názik qálbtiń máńgilikke aylanǵan muhabbatınıń kórinisi, muhabbattıń waqıttan joqarı turatuǵın kúshin dálilleytuǵın muqaddes noqat. Psixoanalitikalıq jaqtan bul ańız Eros (ómir, muhabbat) hám Tanatos (ólim) kúshleriniń dialektikasın sáwlelendiredi (Freyd). Ustanıń minaradan sekiriwi arxetiplik «qaharmannıń sınaǵı», maqbaranı qurıw bolsa qayǵınıń sublimaciyası, kórkem ónerge aylandırıwı. Usı kózqarastan, poemadaǵı kók kepterdi ustanıń ruwxı menen baylanıstırıp qaraw múmkin: ol tariyx keńisliginde ushıp júr, muqaddes orınlarǵa qonıp, únsiz taslarǵa óz muńın aytadı.

Qosıqtıń keyingi bántlerinde lirikalıq qaharmannıń psixologiyalıq draması ashıladı. «Ol hám julqınadı sen yańlı ǵaybar», «ol hám hazar shekken, qanatı sınıp» [2:321] qatarları shaxstıń ruwxıy jarasın, gúresin, shıdamın súwretleydi. Qanat sınıwı – erkinliktiń shekleniwi, táǵdir soqqılarınıń metaforası. Sabır-taqat motivi bolsa tragediyaǵa qaramastan ómirdi dawam ettiriwge umtılıw, tiri qalıw instinkti kórinisi. Bul jerde Z.Freydtiń «ráxátleniw principi» hám «haqıyqatlıq principi» qarama-qarsılıǵı anıq seziledi: insan baxıtqa, lázzetke umtıladı, biraq haqıyqatlıq oǵan qayǵı hám azap alıp keledi. Qosıqta muqaddes keńisliktiń ózgesheligi de tereń súwretlenedi. «Úrkitpe bilqastan ol jániwardı, bul bir kiyeli qus...» [2:321] degen qatarlarda shayır oqıwshıǵa múrájat etip, bul ruwxtı úrkitpewdi, oǵan húrmet penen qarawdı eskertedi. Eger ol jámiyettiń qollap-quwatlawın tappasa, wayran bolǵan qalaǵa ketip, tek taslarǵa ǵana dártin aytadı. Dáwkesken qalası bul jerde jámáátlik sanadan tıslıqtıń arxetipi sıpatında kórinedi: ol civilizaciya qulaǵan, biraq ruwxıy energiyası saqlanǵan keńislik. Tas – únsiz tıńlawshı, tariyxtıń gúwası, jalǵızlıqtıń metaforası. Shayırdıń qayǵısı tek únsiz taslarǵa jetedi, sebebi jámiyet onı túsinbeydi.

Qosıqta jer menen aspannıń dualizmi de ayrıqsha áhmiyetke iye. «Aspan ayaday, jer tebingidey, birde ashshı, birde tatlı boldı bizler kirgen baǵdıń miyweleri» [2:321] degen qatarlar dúnyanıń qarama-qarsı tábiyatın sáwlelendiredi. Aspan – sheksizlik hám ruwxıy dúnya, erkinlik tımsalı bolsa, jer tirishiliktiń, táǵdirdiń awır júginiń, materiallıq haqıyqatlıqtıń kórinisi. «Tebingi» – adamdı táǵdirdiń salmaǵınan teń uslap turatuǵın tirek. «Baǵ miyweleriniń birde ashshı, birde shiyrin»ligi – ómirdiń eki táreplemeligin, quwanısh penen qayǵınıń birge júriwin názerde tutadı.

S.Ibragimovtıń «Dáwkesken qalasınıń kepteri» lirikalıq dúrkininde jeke adamnıń psixologiyalıq draması hám jámiyetlik táǵdir, tariyxıy keńislik hám arxetiplik obrazlar bir pútin poetikalıq dúnyaǵa aylanadı. Shayır kók kepter obrazın názik qálbtiń, jaralı júrektiń hám sanadan tıs «Men»niń simvolı sıpatında qollanıp, insan ruwxınıń qayǵısın, táǵdirdiń soqqısın hám jasawǵa bolǵan umtılısın súwretleydi. Dáwkesken qalası tek tariyxıy qala emes, jámiyetlik sanadan tıslıqtıń arxetipi. Tariyxıy-ápsanalıq keńislik, Tórebekxanım mavzoleyi, usta haqqındaǵı ápsana – barlıǵı muhabbat hám ólim, úmit hám sabır dialektikasın ashıp, mifopoetikalıq qurılımdı tereńlestiredi. Dúrkindegi basqa qosıqlar da usı baǵdarda insan táǵdirin, ruwxıy dramanı, tariyx penen sırlasıwdı sáwlelendirip, shayır lirikasınıń simvolikalıq, psixoanalitikalıq tábiyatın dálilleydi.

ÁDEBIYATLAR

1. Jung C. G. Die Archetypen und das kollektive Unbewusste (2nd ed., Vol. 9,1). Olten: Walter. ISBN 978-3-530-40797-6
2. Ибрагимов С. Таңламалы қосықлар. – Нөкис: «Билим», 2016. – 328 б.
3. Lacan J. Écrits. – Paris: Éditions du Seuil, 1966. – 924 p.
4. Нуратдинова Г. Дала жазыўлары. Информатор Кудайберген Абдуллаев. Қоңырат районы, 85 жас. 2020-жыл, 31 Декабрь.
5. Памятники архитектуры Туркменистана. – Ленинград: Стройиздат, Ленинградское отделение, 1974.
6. https://www.freudedition.net/werke/freud-sigmund/der-dichter-und-das-phantasieren?utm_source=chatgpt.com
7. https://silkadv.com/en /content/deu-kesken-kala-0.

Психоаналитическая интерпретация образа птицы в серии "Голубь города Давкескен"

Резюме. В статье рассматривается взаимосвязь поэзии и психоанализа на примере лирики С.Ибрагимова. Используются теоретические концепции З.Фрейда (сублимация), К.Г. Юнга (архетипы) и Ж.Лакана (язык бессознательного) для анализа символики и внутреннего мира поэта. В лирическом цикле «Голуби города Давкескен» раскрываются архетипические образы, отражающие борьбу души, любовь, смерть и духовное возрождение.

Ключевые слова: психоанализ, архетип, сублимация, бессознательное, символизм, С. Ибрагимов.

Psychoanalytical analysis of the bird image in the series "The Dove of the City of Dawkesken."

Abstract. The article explores the interrelation between poetry and psychoanalysis through the lyrics of S.Ibragimov. Theoretical concepts by Z.Freud (sublimation), C.G. Jung (archetypes), and J.Lacan (the language of the unconscious) are applied to analyze the poet's symbolism and inner world. In the lyrical cycle "The Doves of the City of Dawkesken", archetypal images reflect the struggle of the soul, love, death, and spiritual transformation.

Key words: psychoanalysis, archetype, sublimation, unconscious, symbolism, S.Ibragimov.

HÁZIRGI DÁWIR QARAQALPAQ DRAMATURGIYASÍNDA OBRAZLARDÍŃ JARATÍLÍW USÍLLARÍ

Palımbetova M.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Obrazlardaǵı minez-qulqtıń, xarakterlerdiń belgilerin kórsetiwshi intonaciyalar, ima-isharalar hám júz kórinisleri sotsiallıq shegaralar menen belgilenbeydi. Bular ruwxıy keshirmelerdiń tábiyiy belgileri esaplanadı [1]. İnsannıń ruwxıy keshirmelerindegi bul tábiyiy belgiler – mimik-pantomimik háreketler, ima-isharalar, tús kóriw, portretler - shıǵarmada obraz jasawdıń eń áhmiyetli usılı. Olar obrazdıń sırtqı kórinisin súwretlew menen birge, sol obrazdıń xarakterin ashıwǵa da óz úlesin qosıp otıradı. A'sirese, dramada saxnada sol obrazdıń mimik-pantomimik háreketleri, ima-isharaları, grimmleri arqalı qaharmannın ishki dúnyası, ruwxıy keshirmeleri, individual harakteri ashıladı. Sonlıqtan biz, dramaturg jaratqan obrazdıń mimik-pantomimik háreketlerin, ima-isharaların, portretlerin obraz jasawdıń usılları sıpatında izertlewdi maqset ettik. Bul sırtqı belgiler járdeminde obraz jasaw usılı bolıp, bul haqqında V.E.Xalizev joqarıdaǵı miynetinde keltirip ótken. O'zbek ilimpazı T.Boboev «Adabiyotshunoslik asoslari» kitabında obraz jaratıw quralları dep monolog, dialog, polilog, portret, panto-mimik háreketler, ima-isharalar, tús sıyaqlı elementlerdi obraz jaratıw quralları dep keltiredi [2:179]. Bizde bul ilimpazlardıń pikirlerin qollap-quwatlaymız.

Mimik-pantomimik háreketlerde qaharmannıń sol waqıttaǵı ruwxıy halatı, keypiyatı, sol minutlardaǵı tuyǵı-sezimleri súwretlenedi [2:179]. Máselen, T.Qayıpbergenovtıń «Aydos baba» tragediyasında xannıń darın úzgen Aydostıń háreketin xanǵa xabarlawǵa kelgen xan jasawılına «*nápretli názer awdaradı*» [3:3]. Bul háreket xannıń sol waqıttaǵı keypiyatına say. Sebebi, xan sol waqıtta saraydaǵı barlıq xızmetkerlerin jıynap áhmiyetli máselelerdi sheshiw ushın májilis ótkerip atırǵan waqtında onı bólgen jasawıl basıǵa sol waqıttaǵı háreketine usınday qatnas bildirip, ashıwlı xarakterdegi xannıń obrazın jasap tur.

Xan menen Aydos óz-ara aqıl sınasadı. Qaraqalpaqtıń Qońırat ulısınıń ata-tegin aytısıp óz bilgenlerin ortaǵa saladı. Soń xan arqanın sheshken Aydos babanıń bunıń sebebin túsindirgen, aqıl menen aytqan sózleri Xanda reyzalıq keyp beriwi onıń «*mıyıq tartıp, qolların shappatlap*» [3:7] máhrem jasawılların shaqırıp, saz-sáwbet qılıwınan belgili boladı. Bul panto-mimik háreketler kewil-keypiyatınıń kóterilgenin kórsetip tur.

Qońırat hákimi xanlıq taxtqa kóterilse eki inisine birine qusbegilik, ekinshisine diywanbegilik lawazımların beriwin aytıp Quran ustaǵan hákimniń háreketlerin esitken Aydos baba *«shıdamay ushıp túrgeledi»* [3:17]. Bul Aydostıń Qos qanatları bolǵan inileriniń Qońırat hákiminiń jalǵan wádelerine aldanıp atrıǵanına shorshıp ketken halattaǵı háreketi. Bul gáplerdi esitip inileriniń lawazımǵa ushqanı, Qońırat hákimine aldanǵanına shıday almay «qısqart» degen isharanı bildirip tur. Xan sarayınan qaytqan biy baba xalqınıń oǵan isenimsizlik bildirip, satqınlıqta ayıplap atırǵanınıń ústinen shıǵadı. Oǵan qosımsha onı xalıqtan ayırıp sahraǵa taslap heshkim oǵan nan-suw beriwdi sheklep taslaǵanında Aydos biy Xalqınıń ózine degen nápret kózleri menen baǵıwına, satqınday múnásibet bildiriwine shıday almaydı. Elden quwǵınǵa ushıraǵan baba «*jerge eńkeyip bir qısım topıraq alıp kóz aldına tutadı…topıraq penen kózin sıpırıwı»* [3:52] bul háreketler qaharmannıń portretinde onıń watan súyiwshilik sezimlerin, bir qarıs topıraqtıńda ol ushın qádirli

ekenin kórsetiwshi patriot azamat obrazı. Jane de, T.Qayıpbergenovtıń «Sahra búlbili» dramasında Berdaqtıń *«dizerlep qolın aspanǵa jayıp*» [4:16] qudayǵa jalbarınıw momentleri dramada kóplep ushırasadı. Bul háreket Berdaqtıń xalqı ushın kóp oylanatuǵının, ilajsızlıqtan tek allaǵa jalbarınatuǵın din adamı sıpatında jaratılǵan obrazdı kóremiz. Berdaqtıń júreginiń hásiretke, qayǵıǵa tolı ekenligin bildiriw maqsetinde bul obrazdıń mimikaları usılayınsha jaratılǵan.

Bul dramadaǵı hákim obrazı yumorlıq – komik obraz. Ol óziniń háreketleri menen tamashagóyde kúlki oyatadı. Máselen, Berdaq shayırdıń úyine kelgen hákim shayırdıń jalǵız ózi sóylenip turǵanınıń ústine keledi. Bul jaǵdaydı kórgen hákim oylanıp toqtap, shayır tábiyatlı insanlar neler haqqında oylaydı eken dep, bir tıńlap kóriw maqsetinde esiktiń arǵı jaǵında tıń-tıńlaydı. Esik birden ashılıp ketip hákimniń atqosshısı duwtar uslaǵan kúyinde dustómenine jıǵıladı. Hákim oǵan qaramay «Atqosshısınıń qolındaǵı duwtardı alıp, quyrıǵına tewip jiberedi» [4.56] Hákim oǵan ashıwlanıp nálet aytıp baqıradı. Bul halattaǵı háreketler Hákim obrazınıń kúlkili shıǵıwın támiynlep, ol arqalı joqarı lawazımdaǵı adamlardıń qolastındaǵılarǵa qanday múnásibet jasaytuǵınlıǵın, mensinbewshilik keyptegi, xarakterdegi insanlardıń obrazların sáwlelendirip tur.

Sonday-aq, **ima-isharalarda** qaharmannıń sol waqıttaǵı sırtqı kórinisin, halatın ashıp beredi. Aydos baba tragediyasında I kartinada Xan sarayınan bir ayǵa shamalas waqıt ilim alǵan Aydos babanıń eline qaytıp kiyatırǵan epizodında, jolda «Aydos biy satqın» degen jarshılardıń dawısları babanı hám onı gúzetip kiyatırǵan jasawıllardı albıratıp qoyadı. 1-jasawıl qurallanǵan alamannan qorqıp «*ekinshi jasawılǵa ım qaǵadı*» [3:49]. Bul ima-ishara birinshi jasawıldıń sol waqıttaǵı bolıp atırǵan waqıyalarǵa múnásibetin bildirip, ol tezde bul jerden ketip, xanǵa bolǵan waqıyalardı jetkiziwin bildiriwshi ishara edi.

Portret (frantsuzsha portrait - súwret)-kórkem shıǵarmadaǵı qaharmannıń sırtqı kórinisi, kelbeti, kiyim-kenshegi hám basqalar. Portret tar mánide qaharmannıń sırtqı kórinisin bildirse, keń mánide qaharmannıń individual – psixologiyalıq qórinisin bildiredi. Portrettiń elementlerinen kóz, júz, kúlki, kóz jas hám basqalar aktyur ushın qaharmannıń ruwxıy dúnyasın ashıwshı gilt sıpatında xızmet qıladı [2:178]. Biz T.Qayıpbergenovtıń atı atalǵan tragediyasında: «*Qılıshı, nayzası kiyimleri jırtılıp qanǵa boyalǵan jalańbas, betine saqal múrtlarına qan shashıraǵan Aydos baba bul kórinislerge ǵázebet penen dizerlep otaradı da, eki alaqanın aspanǵa jayıp, júregi tolqısıp sóylenedi*» [3:28] bul jerdegi Aydos biydiń portreti arqalı onıń ruwxıy keshirmelerin, aqıl-oyın, qálbin biylep alǵan óshpenlikti, kórsetpekshi. Aydos biy xalqınıń bunday azaplarǵa túskenine ózin ayıplı sanap qudayǵa nalısh sezimlerin bildiredi, «eki qolın aspanǵa jayıp» xalıqtıń bunday awhalǵa túskenine kim sebepshi ekenligin soraydı, ózi hátte eldiń tınıshlıǵı, birligi jolında inilerinde ayap otırmaǵanlıǵın aytıp jalbarınıp otırǵan insannıń portreti jasalǵan.

Sonday-aq, A.Utalievtiń «Ernazar Alakoz» tragediyasında Alakózdiń xanǵa táslim bolıwın sorap kelgen *İyshannıń portretin «Awzında «alla» taqsır İyshan, Qos pánjeńnen sorǵalar xan, Kóz jasına xalıqtıń, Táharetińdi alasań»* [5:65]- dep keltiredi. Bul arqalı İyshan obrazı kúlki oyatadı. O'zi din adamı bola tura sol nıqap astında usınday jawızlıqlardı ámelge asırǵan eki júzli adamnıń portreti jasalǵan.

Jáne de Iyshannıń xarakteri óziniń sózleri arqalıda ashıladı. *«Kórpeńe qarap ayaǵıńdı soz! Názer tasla ótmishke: Qashan, qay waq, O'z aldına xanlıq boldı?!!»* -dep bayanlaydı. O'zi qaraqalpaq bolǵan İyshan xannıń sarayında jurgenine más bolıp, sarpayın kiyip házlikte jasap, qırılıp atırǵan xalqı menen isi bolmaydı. Qayta azatlıqqa háreket etken Alakóz hám onıń tárepdarların bul joldan qaytarıp, xanlıqqa qaram bolıp tınısh jasay beriwin aytadı. Bul sózler qaharmannıń tek óz házligin oylawshı, xanǵa jaǵımpaz obraz ekenin ańlaymız. Sonday-aq, bul aytılǵan táripler İyshannıń *Qumar ana menen bolǵan sáwbetinde de óz sáwleleniwin tapqan.* [5:66]. Jánede, Ataniyaz benen bolǵan sáwbetinde İyshan oǵan, *«O'likti jım-jıma jerleń, gáp bolmasın, Allamız keń peyil, elestirmeydi. Kewil awdarmaydı mayda-shúydege, Azı-kem jalǵanlıqtı keshiredi»* [5:119] - dep ólikti heshkimge úndemesten jerletip jiberedi. Minekey bul din adamınıń is-háreketi. İyshannıń óz sózleri arqalı onıń xarakteri ashıladı.

Sóz maneraları arqalı da qaharmannıń qanday qásiyetke iye ekenligi, onıń maqseti, arzıw tilegi, kim ekenligi, dramada qanday júkti alıp júriwi de ashıladı. Dramada ishki monolog arqalıda qaxarmannıń xarakteri ashıladı. Máselen, A.Utalievtiń tragediyasında Ernazar Kenegestiń sózi. Bul

obraz jeke óziniń bası menen emes kúshlilerdiń buyrıǵı menen jasap kún kóriwshi qorqaq obraz. *«Jumsayın ózli-ózine: Atsın qoldawlı-qoldawlını! ...Xan buyrıǵı bolǵanı soń ilajsız, Qorqa-qorqa barǵanman. ...Al naǵız iyt endi kiyatır, Xiywa degen ketekten shıqqan»* [5:97] dep sóylenedi. Tek óz házligi ushın júrgen Bala biy negizi-qorqaq, sum eki júzli obraz. O'zin Xiywaǵa dos dep tutqanı menen ishley heshkimdide dos kórmeydi. Qaysı táreptiń kúshi basım bolsa sol tárepke ótip júre beriwshi jeńil oylawshı, hámelge ósh obraz. O'zin Ataniyazǵa dos kórsetkeni menen oǵan «Xiywanıń ketegindegi iyt» -dep táriyp beredi.

Tragediyadaǵı Jámet obrazına da avtor sıpatlama berip otırmaydı. Kersinshe onıń Ataniyaz benen, Ernazar keneges penen bolǵan dialogları, óziniń jeke háreketleri arqalı onıń maqseti, xarateri ashıladı. Máselen, «*Tısırlı esitiledi, Jámet korqıp ketedi, ótirikke ayat oqıy baslaydı*» [5:135]. Bul háreketi arqalı bul obraz tamashagóyde, oqıwshıda kúlki oyatatuǵın komik obraz. *Ernazar keneges «(mısqıllı)…Hadal perzent ekenseń» Jámet «(jalt qarap) A… sizbe edińiz?! Basqa birew shıǵar dep…» [5:136]* bul qatarlarda Jámettiń háreketleri, dialogları arqalı onıń eki júzli, ózinshe dinshil adam ekeni kórinip turadı.

T.Boboev miynetinde obraz jaratıw usıllarınıń altınshı túri sıpatında «tús kóriw» motivinde kiritken. «*Tús – qaharmanlardı psixologiyalıq tárepten xarakterlewshi poetik qurallardan esaplanadı. Tús arqalı jazıwshı, tiykarınan óz qaharmanlarınıń ishki dúnyasın, ruwxıy halatın, keshirmelerin hám dramatizmin, arzıw-úmitlerin ashıwǵa umtıladı»* [2%180]. Máselen, A.Utalievtiń tragediyasında Alakóz tús kóredi. Túsinde *«xan áskerlerine qarsı urısqa shıǵadı. A'tirapındaǵı óziniń tárepdarları dáslepki urısta jeńiske erisedi. Ekinshi topılısta jaqın arıslanları iytke aylanadı. İytleri birikpey basları pıtırap ketti»* [5:69] - dep túsin jorası Mámbetke bayanlaydı. Bul tús arqalı qaharmannıń psixologik halatı ashıladı. Qaharmandı eki bólingen eldi qayǵıǵa salıp, eldiń biyleriniń xannıń sarpayına ushıp ketiwi qáweterge qoyadı. Alakózdiń túsi ońınan kelip bir almanı bólip jegen alpıs biy Alakózdi satıp Xan tárepke ótip ketedi. Qasında dostım dep isengen Jámettiń de kúni kelip oǵan qarsı qılısh kóteriwi Alakózdiń túsinde bildiredi.

Juwmaqlap aytqanda, monolog, dialog-replika, panto-mimik háreketler, ima-isharalar, tús kóriw, portret sıyaqlı obraz jaratıw quralları personajdıń oyındaǵı keshirmelerin, psixologiyalıq ózgerislerin, jeke xarakterlerin, sırtqı kórinislerin súwretlewde basshılıqqa iye bolıp, bul avtordıń ideyasın ashıwda, waqıt hám keńislikti shıǵarma nızamına boysındırıwda ayrıqsha ról atqarıp kelgen. Monolog, dialog-replika, panto-mimik háreketler, ima-isharalar-biz kórip ótken dramalarda personajlardıń xarakterin, adamlar menen qatnasın, olarǵa bolǵan ishki sezimi hám múnásibetlerin bildirse, tús kóriw kórkem ámeli dramada uzaqtaǵı jaqınınıń jaǵdayın biliw, dramadaǵı waqıt múmkinshiligin esapqa alıwda, al portret tiykarǵı personajlardıń tek sırtqı kórinisin táriyplep qoymastan, soǵan say minez-qulqın, onıń qásiyetlerin qórsetiwshi qórkem qural wazıypaların atqarıp kelgen.

ÁDEBIYATLAR

1. Xalizev V.E. Teoriya literaturı. – M., 1999 g.
2. Boboev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: O'zbekiston, 2002. – B.179
3. Qayıpbergenov T. Aydos baba(Mıń tilláǵa bahalanǵan gelle). Tragediya //Erkin Qaraqalpaqstan. – Nókis, 1998, 19-fevral.- №22
4. Qayıpbergenov T. Sahra búlbúli (Berdaqtıń hásireti). Drama // A'miwdárya. – Nókis, 1997. - №3-4.
5. Utaliev A. Ernazar Alakóz. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1997.

Палимбетова М. Методы создания образов в современной каракалпакской драматургии

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы поэтики каракалпакской драматургии, особенно портретного мастерства, манеры речи и мимико-пантомимических движений в раскрытии характера героя. Особенно эти художественные приемы были проанализированы на примере трагических и драматических произведений А. Уталиева, таких как "Эрназар Алакоз," Т. Кайыпбергенова, "Айдос Бобо" (Голова, оцененная в тысячу золотых), "Соловей пустыни" (Тоска Бердака).

Ключевые слова: образ, характер, пантомимика, портрет, манера речи, мотив сновидения

Palimbetova, M. Methods of Character Creation in Modern Karakalpak Dramaturgy

Annotation. The article examines the poetics of Karakalpak dramaturgy, particularly the role of portraiture, speech patterns, and mimic-pantomime movements in revealing the hero's character. These artistic techniques were analyzed using the example of tragic and dramatic works such as A. Utaliyev's Ernazar Alako'z, T. Qayipberganov's Aydos Bobo (Head valued at a thousand gold coins), and the Nightingale of the Desert (Berdaq's Sorrow).

Key words: image, character, pantomime, portrait, manner of speech, dream motif

“ǴÁRIP-AShÍQ” DÁSTANÍNÍŃ TARIYXÍY DEREKLERI

Esebaev M.M.
Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

“Ǵárip-ashıq” dástanı qaraqalpaq xalqı arasında ázelden keń taralıp, oqılıp, baqsılar tárepinen atqarılıp kiyatırǵan ádebiy miyraslardıń biri bolıp tabıladı. Dástandı Orta Aziya, Balqan jáne basqa tildegi kóp ǵana xalıqlar úlken súyispenshilik penen qásterley otırıp hám onı ruwxıy baylıq retinde ardaqlaydı. Onı azerbayjan, túrkmen, ózbek, qaraqalpaq, gruzin, armiyan, qumıq, qarayım, balqar, túrk, iran, arab xalıqları da ózleriniń milliy ádebiy miyrası dep sanaydı.

“Ǵárip-ashıq” dástanı qaraqalpaqlar arasında awızsha, kitabiy, qoljazba kóshirme hám taǵı basqa da túrlishe usılda taralıp kelgen. Sonıń menen bir qatarda bul dástannıń kórsetilgen xalıqlardaǵı versiyalarınıń geypara syujetlik barısındaǵı uqsaslıǵı menen motivlerdiń ulıwmalıǵına qaramastan, specifikalıq ayırmashılıǵı jaǵınan hárqaysısı óz aldına original dóretpe bolıp tabıladı. Bul versiyalardaǵı hárbir xalıqtıń poetikalıq dóretpesindegi milliy dástúrin belgileytuǵın ózine tán poetikalıq hám stillik dúzilisi onıń óz aldına tolıq pútin dóretpe ekenligin dálilleydi. Biz “Ǵárip-ashıq” dástanınıń dóreliwi, taralıwı hám rawajlanıw jolların úyreniwge kelgende, tiykarınan, bul boyınsha ilimpazlardıń hárqıylı pikirlerine dus kelemiz. Dástan qaharmanlarınıń watanın izlew, qaysı xalıqqa tiyisli ekenligin hám qaysı zamanlarda ómir súrgenin anıqlaw oǵada qıyın, mashqalalı másele. Bul boyınsha belgili ilimpaz S.P.Tolstov bılay keltirip ótedi: “Azerbayjandaǵı – Shamaxi, Siriyada – Xalap (Álepshırwan), Túrkiyada – Diyarbákir qalalarınıń ushırasıwı menen Shasánemniń atı gezlesetuǵın waqıtların názerde tutıp, dástan sol átirapta XII, XIII, XIV ásirlerde dóregen” [1: 23-27]. Belgili rus sayaxatshısı general N.N.Muravyev Túrkmenstan hám Xiywaǵa jasaǵan sayaxatında jazıp alǵan “Shah-Sánem” qalası hám ol haqqında ańız” atlı gúrrińinde “Ǵárip-ashıq” dástanınıń eń erte zamanlarda dóregen erteklik variantları bolıp, olar Xorezmde keń taralǵan” [9: 151-153] - dep jazadı.

Usınday pikirler ózimizdiń qaraqalpaqlar arasına taralǵan ańızlarda barlıǵın bilemiz. Máselen, Shahabbaz (Beruniy) qalası “Ǵárip-ashıq” dástanınıń dóreliwine tiykarǵı oray boldı dep esaplaydı. Bunnan tısqarı qaraqalpaqlardıń bir bólegi jaylaǵan jer Sırdáryanıń tómengi aǵımındaǵı Jent qalasınıń XI ásirdegi hákimi pútkil Xorezmdi jawlap alǵan Shah Malik ibn Áliydiń tapsırması boyınsha jazılǵan ańızlardıń bir shaqabı delingen pikirlerde bar [7:7]. Usınday tariyxıy maǵlıwmatlarda kórsetiliwinshe, IX-XI ásirlerde Jent qalasına Xorezm patshası Tekeshtiń balası Shah Malikti basshı etip qoyadı [8:337]. Dastandaǵı ayırım jer atamaların, qala atların hám usınday geografiyalıq orınlardı elede tereńirek úyrenip kóriwimiz kerek.

“Ǵárip-ashıq” dástanınıń usınday nasrıy variantların belgili parsı filologi Riza-Kuli xan Hidoyat [9:151-153] 1851-jılı Xiywaǵa kelgende hám kórnekli ilimpaz Armeniy Vamberi [4:16] Qońırat átirapında bolǵan waqıtlarında jazıp alǵan. Vamberiy jazıp alǵan variantında ashıqlar bir-birine qosıla almay, tragediyalıq jaǵdayda óledi.

Bul dástan túrkmen xalqında da keń orın aladı. Bul dástan boyınsha túrkmen ádebiyatınıń klassigi Andalip (Nurmuhammed Ǵarib) tárepinen dórelgen dep tastıyıqlaydı. Professor Gomad Araslınıń pikirinshe, dástan Ǵárip atlı ataqlı Tabriz shayırı tárepinen XVI ásirde dóretilgen [5 : 286]. Belgili rus ilimpazı, akademik V.V.Radlov jazıp alǵan “Ashıq-ǵárip túrkleri” dep atalǵan versiyası bastan ayaq qosıq penen jazılǵan hám tili júdá ápiwayı, xalıqtıń sóylew tiline jaqın qurılǵan. “Ǵárip-ashıq” dástanınıń túrkmen versiyasın kórnekli ilimpaz Xalıq Koroglı, azerbayjanlı professor M.G.Taxmasiblar izertledi [1:120]. M.Yu.Lermontov jazıp alǵan “Ashıq Kerib”in ilertlewshi ilimpaz S.A.Andreev-Kriviler “Ǵárip-ashıq” dástanınıń Xorezmde, Sırdáryanıń tómengi aǵımında oguzlar gruppasında dóretilip, keyinirek Balqan hám Kishi Aziyaǵa ótken” [2:107-115] - degen pikirdi aytadı.

Akademik V.M.Jirmunskiy hám professor H.T.Zaripovlar “Ǵarip-ashıq”tı oguzlardıń “Kitabi Dedam Qorqıt” dástanınan keyin Sırdárya átirapında dóregen sonıń dawamında yaki soǵan uqsas dástan dep kórsetedi. Bul jaǵdaylardıń bári de dástannıń júdá erte zamanlarda ertek tiykarında payda bolıp, soń dáwirler ótip XVI ásirlerde qáliplesip, xalqımız arasında tarala baslaǵanınan dárek beredi. Xalıq Koroglı dástandaǵı Shaabbaz xandı tariyxta belgili adam bolǵanlıǵına toqtaydı:

“Dástan tekstinen kórinip turǵanınday, Shabbaz – folklorlasıw processin basınan keshirgen tariyxıy shaxs. Bul jerde óliminen soń ápsanaǵa aynalǵan júdá ataqlı patsha Gabbas Sefevidov (1587-1629) názerde tutılǵan” [6:91-93].

Bul dástandı azerbayjan versiyası boyınsha ilimiy tiykarda arnawlı izertlew júrgizgen professor G.Araslı atı menen baylanıslı. Onıń isin ilimpaz S.Yakubova dawam ettirgen. Sebebi, ol “Ǵárip-ashıq” dástanın basqa milliy versiyaları menen salıstırmalı úyrenip shıqtı hám júdá bahalı monografiya jazdı. Onıń ilimiy miynetleriniń juwmaǵı boyınsha dástannıń payda bolıw dáwirin anıq belgileydi. Mısalı, S.Yakubova “Ǵárip-ashıq” dástanınıń payda bolıw dereklerin úyrene otırıp, qatnası bar tariyxıy dáwirlerdi, waqıyalardı juwmaqlastırıp, ózinen burıńǵı dástandı izertlewshilerdiń, ásirese, professor G.Araslınıń pikirin basshılıqqa ala otırıp, “Ǵárip-ashıq” dástanınıń XVI ásirde dórelgenin hám dástannıń dóreliwiniń Ǵarip atlı Tábriz shayırdıń ismi menen baylanıslı ekenin kórsetedi. Avtordıń izertlewleri nátiyjesindegi tómengi ilimiy juwmaǵın tolıq quwatlawǵa boladı: “Ǵárip-ashıq” haqqındaǵı hárqıylı dástanlarda teńew hám salıstırıp kóriw dástannıń tiykarǵı versiyasınıń payda bolǵan jeri, Balqan hám kishi Aziya boladı degen juwmaqqa keledi [10:282]. Demek, sonnan juwmaq shıǵarıwımız múmkin, Orta Aziya hám Balqan xalıqlarınıń arasında ásirler boyı doslıq hám tıǵız mádeniy baylanıstıń bolıwı nátiyjesinde keyinirek dástan Orta Azıyalıq negizde tarqaladı. Bul dástandaǵı obrazlar bárinen de burın túrkmen ortalıǵında, onnan keyin ózbeklerde, qaraqalpaqlarda, uyǵırlarda óziniń rawajlanıwına iye boldı.

“Ǵárip-ashıq” dástanı tiykarınan Balqan, Orta Aziya xalıqları arasında ertek formasında qáliplesken, sebebi bunı dáslepki izertlegen ilimpazlardıń pikirleri de tolıq tastıyıqlaydı. Máselen, Mixail Yuryevich Lermontov Kavkaziyaǵa barıp toqtaydı. Onı Kavkaz xalqınıń dóretiwshiligi Lermontovtıń dıqqatın ózine tartadı. Ol birinshilerden bolıp 1837-jılı «Ашик-Кериб» ertegin jazıp aladı. “Lermontovtıń óliminen soń onıń Peterburgte qalǵan qaǵazlarınıń arasınan sayaxatshı qosıqshı haqqındaǵı usı ertek tabıladı. 1846 jılı ol V.A.Sollogubtıń “Kesheler hám búgin” atamalı adebiy almanaxında “Ashık-Kerib, Turk ertegi” degen atama menen járiyalandı [3:487].

Azerbayjanda “Ǵárip-ashıq” dástanı XVI – XVII ásirlerde qáliplesiwi haqqında da maǵlıwmatlar berilgen. Azerbayjan versiyası júdá ápiwayı formaǵa iye bolıp, ol forması boyınsha prozalıq tilde shıǵarma qaharmanı Ǵáribtiń tilinen lirikalıq qosıqlar arqalı bayan etiledi.

Juwmaqlap aytqanda, bul jaǵdaydıń bári de dástannıń kútá erte zamanlarda dórelip, XVI ásirlerde qáliplesip, xalqımız arasında tarala baslaǵanınan dárek beredi. Qaraqalpaq xalıq dástanı dóregen hám tarqalǵan geografiyalıq aymaqlarda basqa xalıqlar menen ázelden birge jasap kiyatırǵanlıǵı hám olardıń arasında erteden mádeniy baylanıslardıń bar ekenligi menen áhmiyeli. “Ǵárip ashıq” dástanınıń dóreliwi menen qáliplesiwinde qaraqalpaq xalqınıń da teńdey úlesi bar ekenligi ayqın kózge taslanadı.

ÁDEBIYATLAR

1. Алымов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983. – 168 бет.
2. Андреев-Кривич С.А. Лермонтов. Вопросы творчества и биографии. изд. Акад. Наук СССР, – М., 1954. 357 стр. – С. 107-115.
3. Андроников И.Л. Лермонтов: исследования инаходки.- 4. – М.: Художественная литература, 1997. 650 стр. – С. 487
4. Вамбери. Г.А. 1867, VIII, 7. XIII, (библиотеке им. С. Шедрина). 360 стр. – С. 16.
5. Сборник материалов по истории туркмен и Туркмения Т. П. 468 стр. – С. 286.
6. Короглы Х. «Шасанем и Гариб, народный дастан, – М., 1955, 222 стр. – С. 91-93.
7. Қарақалпақ фолклоры, көп томлық XIV том «Қарақалпақстан» баспасы, – Нөкис, 1985. 229 бет.
8. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. Қазақстан СССР-ның «Ғылым» баспасы, Алматы. 1987. 422 бет. – 337 б.
9. Муравева Н.Н. Путешествие в Туркмении и Хиву. М., 1822. стр. 382. – С. 151-153.
10. Мақсетов М. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. – Нөкис: «Билим», 1996.

Исторические источники эпоса "Гариб-Ошик"

Резюме. Изучено происхождение и исторические источники каракалпакского народного эпоса «Гарип-Ашык». Изучено генезиса эпоса «Гарип-Ашык» на основе устных преданиях народов Средней Азии и Балкан. Обсуждается издание и научные исследования эпоса «Гарип-Ашык» в этих регионах.

Ключевые слова: эпос, генезис, сюжет, мотив, фольклор, вариант, версия, образ, жирау, бакшы.

Esebaev M. Historical sources of the "Garib-Oshiq" epic.

Summary. The origin and historical sources of the Karakalpak folk epic "Garip-Ashik" are studied. The genesis of the epic "Garip-Ashik" was studied on the basis of oral traditions of the peoples of Central Asia and the Balkans. The publication and scientific research of the epic "Garip-Ashik" in these regions is discussed.

Key words: epic, genesis, plot, motif, folklore, variant, version, image, jirau, bakshi.

IBRAYÍM YUSUPOVTÍŃ «ÚSH OQ» SHÍǴARMASÍ HAQQÍNDA

Daniyarova G. P.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Gomerdiń dóretiwshiligi áyyemgi danalıqqa hám tereń simvolikalıq sıpatqa tolı dep esaplaǵan. Sonıń ushın kóplegen filosoflardıń dıqqat orayında Gomerdiń dóretpeleri turǵan. Sol sıyaqlı shayır I.Yusupovtıń da shıǵarmaları biz ushın sırlı hám simvolikalıq sıpatqa tolı bolıwı menen hámme waqıt ilimpazlardıń dıqqatında. Sebebi, biz alıp barıp atırǵan izertlewler nátiyjesinde shayır dóretiwshiliginde qollanılǵan simvollardı bir qatar analizlegenimizde insaniyattıń, sonıń menen birge pútkil jaratılıs haqqındaǵı oy-keshirmeleriniń bir sistemaǵa salınǵan halda simvollastırıp qosıq qatarlarına sińdirip jibergenliginiń gúwası bolamız. Mısalı: Shayırdıń qollanǵan terek simvolın hárbir xalıqqa, insanǵa, watanǵa baylanıslı qosıqlarında ushıratamız. Hám bul simvollardı bir koncept sıpatında alıp qarap shıqqanımızda talantlı xalıq shayırı I.Yusupovtıń terek detalı óziniń milliy dáreklerin, ózi jasaǵan jerdiń, eldiń, mákanniń, xalqımızdıń milliy ózinshelliginen, ruwhıy túsinigi menen mádeniy turımısınan, jasaw sharayatınan kelip shıǵıp sáwlelendirgen degen pikirge kelemiz. Shayır poeziyasında terek koncepti – tuwılǵan jer, ana Watan, jasaǵan ortalıq, tábiyat hám insan birligi tımsalında simvollastırılıp súwretlengen kórkem obraz esaplanadı.

I.Yusupovtıń 1988-jılı jazılǵan «Úsh oq» [2:57] shıǵarması haqqında sóz etkenimizde, onıń atamasınıń ózi tariyxıylıǵı menen ózgeshelenip turadı. Sonlıqtan da biz, bul maqalamızda shayırdıń «Úsh oq» shıǵarmasınıń syujeti hám onda qollanılǵan simvollar haqqında sóz etpekshimiz.

Shıǵarmanıń mazmununda Bajbannıń balası qılǵan jaqsılıǵı ushın Keklik qustan sıylıqqa úsh oq aladı: Adam ulı, qanday jaqsı balasań!

Sıylıqqa sen endi úsh oq alasań.
«Attım! » deseń, jıqpaytuǵın jawıń joq,
Kózi qattı kózmámbet sen bolasań [2:58].

Soń balaǵa bul sırdı «– tiri jańǵa aytpa, eger aycań atqan oǵıń atılmay qaladı» – dep eskertedi.

Biz bul shıǵarmanıń syujetin Qıyas jırawdıń «Úsh násiyat» ertegi menen salıstırmalı túrde analizlegenimizde: Mazmunlıq jaqtan ertek penen I.Yusupovtıń «Úsh oq» shıǵarması birdey. Biraq shayrdıń shıǵarmasınıń «Úsh oq» atamsı tariyxıy sıpatqa iye degen pikirdemiz.

O'zbekstan İlimler Akademiyasınıń Qaraqalpaqstan bóliminiń «Xabarshısı» jurnalınıń 2010-jıl 4-sanında H.Abdiramanov «Qıyas jıraw Qayratdinovtıń «Úsh násiyat» ertegi haqqında» dep atalǵan maqalası járiyalanǵan. Maqalada N.Dáwqaraev atındaǵı Til hám ádebiyat institutı kitapxanasınıń qol jazbalar fondında Artıq Karimovtıń Xojeli hám Nókis qalasınan jazıp alınǵan materialları haqqında maǵlıwmat berip ótedi. Usı qol jazbanıń 61-betinde Qıyas jırawdıń «U'sh násiyat» ertegi bar – dep maǵlıwmat beredi. Bul qosıq penen jazılǵan ertekti Qıyas jıraw Qaraózek rayonında turıwshı Júginis Allambergenov degen kisiden úyrengen. Qobızǵa salıp «jırlap aytadı» degen qatarlardı kóremiz [1:67]. «Úsh» sanı dúnya xalıqları, sonıń ishinde túrkiy xalıqlarında da áhmiyetke iye káramatlı sanlardıń biri esaplanadı. Úsh – dóretiwshilik kúsh, rawajlanıw, ósiw, aldıńa háreket, áwmettiń belgisi sanalǵan. Pifogor úsh sanın garmoniyanıń simvolı dep ataǵan. Bul sandı hárbir xalıq ózleriniń eski túsiniklerinen kelip shıǵıp iláhiylestiredi. Sokrallıq sanlar eski dáwirlerge yaǵnıy mifologiyalıq hám kosmogoniyalıq túsiniklerge iye, jáne de ol diniy túsinikler menen de tıǵız baylanıslı. Aytıp ótiw orınlı bolsa mámleketlik bayraqlar da úsh reńde súwretlengen. Bunday túsinikler İndiya, Qıtay, Vavilon, Sibir hám túrkiy xalıqlardıń mifologiyasında óz kórinisin tapqan.

Dáslepki adamlardıń kóz-qaraslarında jer ústi, jer astı hám aspan álemi haqqında pútin bir filosofiyalıq sistema qáliplesken. Bunıń kórinisi sıpatında erteklerdegi úsh sanına baylanıslı syujetlerdi aycaq boladı. Máselen: … « – Qaraqus pacha sonday duwaxan adam. Onıń úsh qızı

bar.»…, « –Ákemniń úsh shárti bar. ….» [1:29]. « – Jolda úsh dáw bar, eger júrsek bizlerdi óltiredi, – deydi anası…» [1:41]. «Burıńǵı ótken zamanda, Xorezm pachalıǵında bir jarlı ǵarrı bolıptı. Ol ǵarrınıń úsh balası bar eken…» [1:49] hám t. b. Mine usı sıyaqlı úsh sanına baylanıslı mısallardı dawam ete beriwge boladı. Endi tikkeley «Úsh oq» sózine keletuǵın bolsaq: bul atama úlken tariyxıy dárekke iye ekenligin aytıp ótiw orınlı.

«Túrkiy qáwimleriniń ómirinde oq jay hám oq tiykarǵı qural- jaraq xızmetin atqarıp qoymastan al usı xalıqtıń teńi tayı joq mergen ekenligin de derek beredi» –dep atap ótken ilimpaz Yu.Agaev. Sonıń menen birge oq jay hám oq óziniń qural sıpatındaǵı wazıypasınan basqa jámiyette áhmiyetli bolǵan sociallıq qatnastı ańlatıw wazıypasın da atqarǵan. Qaǵan menen xalıq arasındaǵı qatnasıqta tiykarǵı orındı iyelegen. Oq jay basshı, al, oq oǵan baǵınıwshılardı ańlatatuǵın bolǵan.

Ilimpaz Yu.Agaevtıń maqalasında oguzlar xaqqında qızıqlı hám dıqqatqa ılayıqlı faktler keltirip ótken: Ápsanalarda Oguz-Xan túsinde altın oq jay hám arqaǵa qaray baǵdarlanǵan gúmis úsh oqtı kóredi. Oguz-Xannıń túsinde kórgen oq jay menen gúmis oqlar dúnyanıń tórt tárepine baǵdarlanǵan edi. Tańda Oguz-xan úlken úsh balasın qubla tárepke ań awlaw ushın jiberedi. Al, kishi úsh balasın batısqa qaray jiberedi. Úlken úsh balası ań payıtında altın oq jay tawıp aladı. Al, kishi úsh balası úsh gúmis oq tawıp aladı. Balaları tawıp alǵan oq jay hám oqlardı ákesine alıp kelip beredi. A'kesi quwanǵanınan oq jaydı sındırıp úsh úlken ullarına beredi. Al, úsh gúmis oqtı úsh kishi ullarına beredi. Usılay etip Oguz-Xan óz xalqın ullarına bólip beredi. Úlken ullarına bergen qáwimler «Bozuk» yaǵnıy «bóleklerge bólingen», al, kishi ullarına bergen qáwimlerdi «Uchuk» yaǵnıy «úsh oq» dep ataǵan. Buzuklardı óziniń oń tárepine, uchuklardı shep qanatına jaylastırǵan. Oguz-Xan túrkiy qáwimlerdi basqarıw boyınsha reforma ótkeredi. Bunda oq jay menen oqlar hákimiyattıń simvolı sıpatında xızmet etken. Ápsanalarda Oguz-Xan iláhiy etip súwretlenedi, al qural-jaraq bolsa, qudaytalanıń mákanı sıpatında qaralǵan [5:18].

Bir qansha ilimpazlar Oguz-Xan miflik obraz, ol óziniń tariyxıy shıǵısına iye degen pikirlerdi aytıp ótedi. Onı Xunn mámleketin basqarǵan Mode (Mete) (B.E.Sh 209-174 jj) dep boljaydı [5:19].

Oguz etimologiyasınıń kelip shıǵıw boyınsha pikirlerge qarasaq, Venger tyurkologı D.Nemet «oguz» sózi «og+uz»; «og» - «strela» (oq); «ruw», «qáwim»; «Uz» - «soyuz» (birikpesi);. Bul kóz qarastan «oguz» sózi «ruwlar birikpesi» degen mánisti ańlatıwı múmkin. Oq jay hám oqlar túrkiy xalıqlarınıń dástúriy mádeniyatında áhmiyetli wazıypalardı orınlaǵan. Mısalı: Oguzlarda jas jigit úylengende oq jaydan oq atqan, oq qay jerge barıp tússe sol jerde otaw tikken [5:18].

Oq jay hám oqlardıń kishireytip islengenin balanıń besigine yamasa kiyimine taǵıp qoyılǵan. Túrkiy xalıqlardıń kóz qarasında bul balaǵa kúsh hám mártlik baǵıshlaytuǵın bolǵan.

Demek, oq jay hám oqlardı túrkiy xalıqları qudaytala tárepinen berilgen inam sıpatında qarap mámlekettiń simvolı sıpatında tán alǵan

Shayır I.Yusupovtıń jaqarıda atı atalǵan shıǵarması mazmunlıq jaqtan ápsanaǵa yamasa Qıyas jıraw atqarǵan «Úsh násiyat» erteginiń shayır fantaziyasında qayta islengen dóretiwshilik jemisi. Bunday dóretiwshilik haqqında ilimpazlar bir qatar ilimiy jumıslar alıp barǵan. Mısalı: Solardıń biri G.Shelogurova házirgi filologiya iliminde mif haqqında bir qansha bahalı maǵlıwmatlardı keltirip ótedi:

1) Mif – jámiyetlik ádebiy dóretiwshilik sıpatında tán alınǵan;

2) Mif-simvol ushın universal model sıpatında qaraladı;

3) Mifler ádebiy rawajlanıwdıń barlıq dáwirlerinde syujetler hám obrazlardıń tiykarǵı dáregi esaplanǵan;

4) Avtor tárepinen kórkem haqıyqatlıqtıń nızamlıqları tiykarında dóretilgen jańa xaqıyqatlıq ta mif bolıwı múmkin, yaǵnıy ol eski oy-óris jemisiniń nızamlıqları tiykarında modellestirilgen boladı [3, 65], – degen kóz-qarasları biziń izertlew jumısımızdıń tábiyatın túsiniwimizde óz ornına iye dep oylaymız. Qullası shayır qaraqalpaq xalqınıń bay folklorlıq hám mifologiyalıq miyraslarınan paydalanǵan halda jańa mazmundaǵı shıǵarma dóretkenliginiń gúwası bolamız. Demek, talantlı xalıq shayırı I.Yusupovtıń dóretiwshiliginde túrkiy xalıqlardıń kóp ásirlik mifologiyasında orın alǵan mifologiyalıq, simvolikalıq túsinikler shayırdıń oylaw filosofiyasında qayta islenip, transformaciyalanıp, shıǵarmalarınıń kompoziciyasında kórkem-estetikalıq, milliy hám ómirsheń súwretlew quralına aylanǵanlıǵı dıqqatqa ılayıq dep oylaymız.

ÁDEBIYATLAR

1. Абдраманов Ҳ. Қыяс жыраў Қайратдиновтың «Үш насият» ереги ҳаққында. Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң Хабаршысы, – Нөкис, 2010, – №4.
2. Қарақалпақ фольклоры. I том . – Нөкис: «Қаракалпақстан», 1977.
3. Шелогурова Г. Об интерпротации мифа в литературе русского символизма// Из истории русского реализма конца 19-начало 20 веков. Сб.статей/под.ред. А.Г.Соколова. – М., 1986. – С. 65.
4. Юсупов. И. Таңлаўлы шығармаларының еки томлығы. II том. – Нөкис: «Қаракалпақстан», 1992.
5. https://cyberleninka.ru/article/n/luk-i-strely-kak-simvoly-vlasti-i-elementy-ritualnogo-obryada-u-tyurkskih-narodov/viewer

Даниярова Г. О произведении Ибрагима Юсупова "Три стрелы"

Резюме. В статье рассматривается произведение народного поэта И.Юсупова «Три стрелы» и связы с фольклорным источникам. Анализируется историчность содержания и тема произведени, и его символическое значения.

Ключевые слова: сказка, миф, символ, Огуз –Хан, Три стрелы.

Daniyarova G. About Ibrahim Yusupov's work "Three Arrows"

Summary. The article examines the work of the national poet I.Yusupov "Three Arrows" and links with folklore sources. The historicity of the content and the theme of the work, and its symbolic meaning are analyzed.

Key words: fairy tale, myth, symbol, oguz khan, three arrows.

HÁZIRGI QARAQALPAQ BET ASHARLARÍNÍŃ IDEYALÍQ-TEMATIKALÍQ ÓZGESHELIKLERI

Joldasbaev A.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Qaraqalpaq xalqı túrk tilles xalıqlardıń ishinde awızeki ádebiyatına oǵada bay xalıq bolıp, ata-babalarımızdan miyras bolıp qalǵan bul úlken ruwxıy miyrastı úyreniw ádebiyattanıw hám folkloristika iliminiń ádiwli wazıypalarınan esaplanadı. Dúnya xalıqlarınıń awızeki ádebiyatı, yaǵnıy folklorında sol xalıqtıń tariyxı, milliy ózgesheligi, salt-dástúrleri, mentalitetine tán bolǵan belgileri, sonday-aq, házirgi turmıs tárizi óz sáwleleniwin tapqan boladı. Hárqanday shıǵarmada, meyli ol jazba ádebiyat pa, yaki awızeki ádebiyat pa, onda qanday da bir gumanistlik ideyalar, jámiyetshilikti tolǵandırıp júrgen áhmiyetli temalar bolmasa, ol xalıqtıń, oqıwshılar qáwiminiń, tıńlawshı yaki tamashagóy, kórermenlerdiń júreginen orın almaydı, ullı qádriyatına aylanbaydı, ómiri uzaqqa sozılmaydı, umıtıladı. Awızeki ádebiyatımızdıń bet ashar janrı ullı adamgershilikli ideyalar menen suwǵarılǵanlıqtan, tematikalıq mazmun tereń filosofiyalıq juwmaqlardan azıqlanǵanlıqtan neshe mıń jıllar dawamında xalqımızdıń ullı qádriyatlarınıń birine aynalǵan, házirgi waqıtta da birge jasap atır hám máńgi dawam etedi. Jazba ádebiyatta ideya hám tema qanday kórkemlik áhmiyetke iye bolsa, olardıń awızeki ádebiyattaǵı xızmeti de sonday.

Bet ashar janrınıń ideyası hám tematikası tuwralı arnawlı ilimiy miynetler bar, dep aytıw qıyınshılıq tuwdıradı. Biraq, kórkem shıǵarmanıń, yaǵnıy jazba ádebiyattıń, folklorlıq shıǵarmalardıń ideyası tuwralı ádebiyatshı hám folklortanıwshı ilimpazlarda hár túrli kózqaraslar bar hám olar biri-birin tolıqtıradı. Máselen, qaraqalpaq xalıq dástanları bolǵan «Qoblan» hám «Alpamıs»taǵı bet asharlardıń negizgi ideyasın anıqlawdı úyrengen ilimpaz N.Japaqovtıń pikirinshe: «Bet ashar qosıqlarınıń eń dáslep dóregende tutqan maqseti, gózlegen nıshanası – tiykarınan patriarxallıq semyanı bekkemlewde, shariyat boyınsha hayal-qızlardıń eriksizligin moyınlatıp, soǵan kóniwdi, olardı sol úydiń bası baylı adamı etip tárbiyalawǵa qaratılǵan. Sonıń menen birge, «bet ashar» qosıqlarında patriarxallıq semyanı kúsheytiw maqsetleri menen birge, ádewir dárejede ulıwma adamgershilik, ádep-ikramlılıq, haq-hadal bolıw jaǵdayları da kórinedi» degen pikirdi aytıp ótedi [1:320].

Bul pikirler qaraqalpaq bet asharlarınıń ideyalıq-tematikalıq hám janrlıq ózgesheliklerin hár tárepleme tereń anıqlawda maqul keledi. Ádebiyatshı-teoretiklerdiń tastıyıqlawınshakórkem shıǵarmanıń negizgi ózeginde jatırǵan emocional obrazlı oylardı jámlestiriwshi pikir kórkem ideya dep ataladı. Qaraqalpaq bet asharlarınıń da tiykarǵı orayında qanday da bir jámiyetshiliktiń emocional oy-pikirleri, yaǵnıy ideyası berilgen boladı. Professor S.Axmetov hám

S.Bahadırovalardıń jazıwınsha,ideya (grek sózi, tiykarǵı oy, pikir) – shıǵarmada atqarıwshı yaki avtor tárepinen aytılatuǵın tiykarǵı oy, pikir. Sóz etilgen waqıya boyınsha berilgen oylardıń jıyıntıǵı. Bul folklorlıq shıǵarmaǵa da, ádebiy shıǵarmaǵa da tán. Shıǵarmada bir neshe waqıyalar, syujetler, sóz etiliwi múmkin, biraq olardıń barlıǵı belgili bir oydı, sheshimdi tuwdırıw ushın xızmet etedi [2:39]. Geypara ádebiyatshılardıń tastıyıqlawınsha, «Ideya – kórkem shıǵarmanıń belgili bir ideyalıq mazmunǵa, baǵdarǵa qurılıwı. Kórkem shıǵarmanıń ideyası jazıwshı sáwlelendirip atırǵan temanıń jámiyetlik salmaǵına baylanıslı boladı, sonday-aq, ideya jazıwshı kótergen sociallıq-siyasiy, ádep-ikramlılıq máselelerdi (problemalardı) óz ishine qamtıydı. Shıǵarmanıń ideyalılıǵı onıń kórkemligi menen qarısıp, qosılıp ketken jaǵdayda ǵana bir pútin kórkem shıǵarma bola aladı. Eger shıǵarmanıń kórkemliligi tómen bolsa, onda ol tek jazıwshınıń ideyaların, kózqarasların beretuǵın qurǵaq bayanlama dárejesinde qalıp qoyadı» [3:81]. Jáne bir ádebiyatlarda «ideya shıǵarmada qoyılǵan hám jaratılǵan máselelerdiń hám mazmunınan, xarakterli analizinen logikalıq tárizde kelip shıǵatuǵın juwmaq», – dep atap ótiledi [4:102].

Filologiya ilimleriniń doktorı, professor Q.Járimbetov ideya haqqında mınaday anıqlamanı keltirip ótedi: «Ideya-kórkem shıǵarmadaǵı avtordıń ózi súwretlep atırǵan waqıyalarǵa, adamlarǵa bolǵan kózqarasları, olarǵa bergen bahaları, basqasha aytqanda ideya-shıǵarmada kóterilgen máselelerdiń, jaratılǵan obrazlardıń, xarakterlerdiń, súwretlengen waqıyalardıń nátiyjelerinen kelip shıǵatuǵın juwmaqlar, obrazlı oy-pikirler», – dep anıqlama keltiredi [5:17]. Házirgi zaman «bet ashar» janrınıń tematikalıq hám ideyalıq mazmunı keń hám kóp qatlamlı bolıp keledi. Olarda tek kelinshek túsken shańaraqtaǵı insanlar hám olarǵa jaqın adamlar tuwralı ǵana emes, alzamanımızdıń kórkeyip, rawajlanıp atırǵanlıǵı, respublikamızdıń awıl-qalalarındaǵı ózgerisler ayrıqsha atap ótiledi, xalqımızdıń isleri kópshilikke órnek bolǵan kásip mamanlıǵı maqtanısh etiledi,olardıń alǵa qoyǵan maqsetleriniń orınlanıp atırǵanlıǵı, hátteki kemshilikleri de ashıp taslanadı. Házirgi kúndegi bet asharlardıń ideya-tematikası ráńbáreń. Hárqanday kórkem shıǵarmanıń yaki awızeki dóretpeniń tematikası, degenimizde biziń sanamızda «tema» degenniń ózi ne? degen soraw tuwılatuǵını tábiyiy. Geypara ádebiyat teoriyasınan biyxabar adamlar «tema» degende shıǵarmanıń atamasın túsiniwi múmkin. Bizińshe, olay emes, «tema» degenimiz folklorlıq yaki jazba shıǵarmanıń dóreliwine túrtki bolatuǵın problema (másele). Máselen, XX ásirdiń 50–60-jılları xalqımızǵa belgili bolǵan betasharshı Rambergen Xojambergenovtıń bet ashar shuwmaqlarına dıqqat awdarsaq, gozzallıq hám ádep-ikramlılıq teması jetekshilik etkenin ańlaymız. Mısalı: Jaqsılardıń júzleri,

Ayday bolar kelinshek,
Ay júzliniń sózleri,
Palday bolar kelinshek [6].

Solay eken, kórkem shıǵarmanıń tiykarǵı hám jetekshi teması menen birge oǵan baǵınıshlı bolǵan basqa kishi temalardı da óz ishine qamtıp, shıǵarmada ideyalıq-kórkemlik bir pútinlikti shólkemlestiredi. Biziń baqlawımızsha, qaraqalpaq bet asharlarında filosofiyalıq, estetikalıq, didaktikalıq, ádep-ikramlılıq, sociallıq turmıs temaları menen birge yumorlıq hám satiralıq hám basqada temalar onıń janrlıq tábiyatın belgileydi. Bul hár qıylı mazmundaǵı temalar bet asharshınıń sheberligi hám bet ashar tekstiniń ózgesheligine baylanıslı geyde bólek halında, geyde aralas halında ushırasadı. Jazba ádebiyattaǵı sıyaqlı bet asharlarda da tema hám ideya bir-biri menen tıǵız baylanısqan boladı. Yaǵnıy, ekewi de turmıstıń anaw yáki mınaw tárepi haqqındaǵı shayır yaki jazıwshınıń, Sonday-aq, betasharshınıń pikirlerin oqıwshıǵa, yaki bet asharǵa qatnasıwshı adamlarǵa jetkerip beriwshi qural, desek te boladı.

Tematika – shıǵarmada mayda temalardı biriktirip ulıwma bir ideyalıq birlikti sóz etetuǵın máselesi, yaǵnıy probleması. Keń mánisinde folklorda da, ádebiyatta da belgili bir dáwirge baylanıslı bir neshe shıǵarmalardı biriktirip belgili bir máseleniń dógereginde jámlengen máselesin aytadı [7:90]. Demek, ilimpazlardıń keltirip ótken anıqlamaların úyrene otırıp, mınaday juwmaqqa kelemiz. Bet ashardıń tiykarǵı ideyası kelinshekke, aqıl-násiyat aytıw, kelinniń túsken jerin, awıl-aymaǵın el-xalıqqa kelinshekti tanıstırıw bolıp tabıladı. Bet asharlardıń ideyalıq-tematikalıq baǵdarların analizlew maqsetinde bul bólimde házirgi kúndegi bet asharshılardıń qosıq tekstlerin analizlewdi maqul kórdik. Bet ashar qaraqalpaq xalqınıń salt-dástúr jırları bolıp, bul ájayıp janr

qaraqalpaqtıń úyleniw toylarında elege deyin atqarılıp kelmekte. Dáwirlerdiń ózgeriwi, ǵárezsizliktiń sharapatı menen jańasha toy dástúrlerine baylanıslı bet ashar ideyaları da jańa mazmunǵa endi. Mısalı:

Kelin keldi kórińler, Shampandı da quyıńlar,
Kórimligin berińler, Shashıwdı da tógińler,
Kelin kóremen degenler, Bosaǵaǵa iyrilmey,
Qáne maǵan erińler, Bermanıraq kelińler, [8:75].

- dep jıynalǵan jurttı bet ashar aytıwshı ózine bar dıqqatın qaratıp aladı. Bul bet ashar tekstinde xalıqtıń burınǵı abadan turmısı óz sáwleleniwin tapqan.

Juwmaqlap aytqanda, bet ashardaǵı tiykarǵı ideya rawajlanǵan házirgi zamandaǵı kelinshek túsken shańaraqtıń qurǵın turmısın súwretlew. Bet ashar kewilli baslanıp, sheber betasharshızamannıń ayırım ózine tán zawıqlıbelgilerin bildiretuǵın qatarlardı qosqan (Shampandı da quyınlar). Házirgi zaman «bet ashar» janrı ǵárezsizlik dáwirine kelip teması menen qosa keń jámiyetshilikke beretuǵın ideyası da, tematikası da ózgeshe tús aldı. Biz házirgi qaraqalpaq bet asharların izertlew nátiyjesinde olar tiykarınan tematikası boyınsha didaktikalıq, filosofiyalıq, estetikalıq, ádep-ikramlılıq, sociallıq turmıs penen birge yumorlıq hám satiralıq, temaları menen qosa kiyingi dáwirde dúnya júzinde global mashqala bolıp turǵan tábiyattı qorǵawǵa arnalǵan (ekologiya) temalardı óz ishine qamtıydı degen sheshimge keldik.Demek, xalqımızdıń ruwxıy ǵáziynelerińiń bir tarawı bolǵan bet asharlardıń ideyalıq hám tematikalıq, janrlıq ózgesheliklerin ilimiy aspektte arnawlı úyreniw qaraqalpaq ádebiyattanıwınıń keyinge qaldırılmaytuǵın máselelerińiń biri bolıp tabıladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Жапақов Н. Еске түсириўлер, илимий мийнетлер. – Нөкис: «Билим», 1990.
2. Ахметов С., Баҳадырова С. Фольклорлық терминлердиң қысқаша сөзлиги. – Нөкис: «Билим», 1992.
3. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: «Билим», 1994.
4. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2002.
5. Ja'rimbetov Q. A'debiyattani'wdan sabaqlar. – No'kis: «Qaraqalpaqstan», 2012.
6. Tekst úzindisi Ram shayırdıń (Rambergen Xojambergenovtıń) qoljazbasınan alındı.
7. Ахметов С., Баҳадырова С. Фольклорлық терминлердиң қысқаша сөзлиги. – Нөкис: «Билим», 1992.
8. Қазақбаев С. Бет ашар салт-дәстүр жыры. «Қарақалпақстан муғаллими», 1995. – № 3-4.

Джолдасбаев А. Идейно-тематические особенности современных каракалпакских бета-ачаров

Резюме. Данная статья посвящена раскрытию идейно-тематических особенностей современных каракалпакских бета-ачаров. В ней анализируются идейно-тематические особенности каракалпакских бета-ачаров.

Ключевые слова: Bet achar, фольклор, жанр, традиция

Joldasbaev A. Ideological and thematic features of contemporary Karakalpak bet achars

Summary. This article is devoted to revealing the ideological and thematic features of contemporary Karakalpak bet achars. It analyzes the ideological and thematic features of Karakalpak bet achars.

Key words: Bet achar, folklore, genre, tradition

ShAYÍR B.GENJEMURATOV DÓRETIWShILIGINDE XALÍQShÍLLÍQ PAFOS HÁM FOLKLORLÍQ DÁSTÚRLERDIŃ QOLLANÍLÍWÍ

Nazarova A.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

«Folklordan paydalanıw degende, dóretiwshiniń óz maqseti hám bayanlaw stilinen kelip shıǵıp, óziniń erkine baylanıslı folklor materialın yaki folklorǵa tán intonaciya, kórkem forma tipi hám súwretlew quralların óziniń shıǵarmasında qollanıwı, folklor materialına múrájaat etiwi, onnan dóretiwshilik penen úyreniwi túsiniledi. Bunda dóretiwshi qálese folklor materialın qayta isleydi, qálemese qayta sol turısında paydalanıwı múmkin. Folklordan paydalanıw zárúrligin hárbir dóretiwshi óz dóretiwshiligi ushın ózi belgileydi. Folklordan dóretiwshilikli azıqlanıw kórkem dóretiwshiliktiń baslı qásiyetlerinen biri bolıp kelgen. Shayır hám jazıwshılar folklordan, onıń tema

hám ideyalarınan, syujet hám obrazlarınan, kórkem til qurallarınan, ápiwayı bayanlaw usılınan dóretiwshilikli paydalanıp, óz shıǵarmalarınıń xalıqshıl bolıwına umtıladı» [2:11] – dep jazadı ózbek ilimpazı L.Sharipova. Usı kózqarastan qaraǵanımızda, shayır Baxtıyar Genjemuratov zamanagóy qaraqalpaq poeziyasın hártárepleme rawajlandırıp, onıń dóretiwshiligi xalqımızdıń ásirler dawamında payda bolǵan estetikalıq qádriyatları menen sintezlesken. Onıń lirikalıq qaharmanı ishki gúyzelis, ruwxıy oylanıw hám máni izlew procesinde xalıq sanasınan shıqqan folklorlıq obrazlarǵa múrájat etedi. Máselen, shayırdıń 1997-jıl «Qaraqalpaqstan» baspasınan jarıq kórgen «Oq qadalǵan ay» qosıqlar toplamında «Ele kóp otlarǵa túserseń ulım...» atamasındaǵı qosıǵına itibar bergenimizde onda folklorlıq elementlerdiń kórkem poetikalıq xızmetti atqarǵanlıǵın gúzettik. Qosıq mına qatarlar menen baslanadı:

Túsimde jolbarıs shaptı maǵan−
«Bismillah!» dep qolǵa jay aldım. [1:3]

Qosıqta lirikalıq qaharman túsinde jolbarısqa dus keledi. Hammemizge málim jolbarıs túrkiy folklorında mártlik, qáwip hám sınaw simvolında qollanıladı. Kámannı qolǵa alıw – adamzattıń ruwxıy gúreske tayarlıǵın bildiredi.

Júrektiń tusı edi nıshanam,
atpadım, bir máwrit oylandım. [1:3]

Biraq, lirikalıq qaharman qosıqtıń tórtinshi qatarında «bir máwrit oylandım» deydi – bul ishki gúman hám oy qarama-qarsılıǵınıń bayanı bolıp tabıladı. Jolbarısqa atılmaǵan oq áyne payıtta belsendi erkten bas tartıw simvolı bolıp, qaharmannıń ruwxıy jetiklik jolındaǵı ekileniwin kórsetedi.

Aytpadım: «Ayǵa shap, sherim!» dep−
ózimdi alǵanın tiledim.
«Baxıt− sherden kelgen ólim...» dep
jaqsıǵa jorıdı júregim.

Hám tarttım jayımdı aspanǵa−
nıshanım sher emes, ay boldı,
ıńıranıp men jaqqa taslanǵan,
jolbarıs qańsılap jıǵıldı. [1:3]

Usı orında «Nıshanım sher emes, ay boldı…» degen qatarlarda jolbarıstan keyin «ay» obrazı payda boladı. Ay − túrkiy mifologiyada tazalıq hám iygilikli maqsettiń simvolı bolıp tabıladı. Kámannan shıqqan oq áyne jaralaydı hám jolbarıstıń jerde jaralanǵan halda jatqanın súwretleydi. Bul iygilikli maqsetke umtılıwda fizikalıq hám ruwxıy azaptıń bolatuǵınlıǵın bildiredi.

Izledim: «Bul ne kúsh, ne qarıw?!
Sırtınan jay tartqan qay batır?!»
Pánjesi astında bir arıw−
bizińoq qadalǵan Ay jatır... [1:3]

Usı analizlewlerden kózge taslanatuǵın baslı qubılıslardan biri shayır B.Genjemuratov poeziyasında milliy ruwx hám folklor motivleri ózara baylanısıp, jańa estetikalıq bahaǵa iye boladı. Shayır qosıǵında xalıqtıń ásirler dawamında payda bolǵan eslewleri, epikalıq dástúrler hám zamanagóy insan ruwxı sintezlesken halda bayanlanadı. Sonlıqtan, shayırdıń bul qosıǵı tereń simvollıq hám filosofiyalıq baǵdar menen ajralıp turadı, onda folklor motivleri arqalı insannıń ruwxıy oylanıwı, ishki dramatizmi hám haqıyqatqa umtılıwı ashıp berilgen. Yaǵnıy, qosıq qatarlarında túrkiy folklorınıń birqansha elementleri – jolbarıs, ay, qum, qılısh, perishteler hám at sıyaqlı simvollar qayta dóretiwshilikli islenip, insannıń ruwxıy sınawları menen baylanısadı.

Bir eles... – kók eles, zapıran dalada,
túńgi mámelektey bul shańqay túste,
aqıl-huwshımızdı aynaldıradı.
Basına kún tuwǵan erler etikli. [1:3]

Bul qosıq qatarlarında «eles» (illyuziya) motivi xalıq folklorındaǵı «bárqulla izleniwshi hám jetip bolmaytuǵın maqset» simvolın eske túsiredi. Usı orında “eles” sózi obrazlı kóriniste qollanılıp, onda birqansha máni júklenedi. Máselen, shólde yaki ıssı hawada jer ústinde kórinetuǵın suw sıyaqlı jaqtılıq effekti, yaǵnıy ótirik kórinis másininde de qollanıladı. Xalıq awızeki dóretiwshiligi shıǵarmalarında «eles» kóbinese, insannıń úmitleri hám jetip bolmaytuǵın maqsetleriniń simvolı

sıpatında qollanıladı. Úmit hám arzıwlarǵa umtılıwdı ańlatadı. Sonday-aq, «eles» mifologiyalıq mánisti de bere aladı. Ayırım ańız hám ápsanalarda, miflologiyada «eles»– shól ruwxları tárepinen jaratılǵan insandı sınawǵa salıwshı illyuziya sıpatında da ańlatıladı. Sonıń menen birge keń shóller ham tábiyat qıyınshılıqları «eles» motiviniń júzege keliwine sebep bolǵan. Sonlıqtan, folklorda «eles» motivi úmit, izleniw hám itibardıń tereń ruwxıy simvolın bildiredi. Ol xalıqtıń tariyxı, turmıs tárizi hám ruwxıy izlenisleri menen baylanıslı bolıp, xalıqtıń ruwxıy álemin tolıq bayanlaydı. «Eles» motivi folklorlıq shıǵarmalarda tek ǵana kórkem qural emes, al insannıń úmitke tolı ruwxın bildiriwshi ruwxıy kod sıpatında xızmet etedi.

Qosıqta qollanılǵan «Kók eles» sóz dizbegi bolsa, túrkiy mifologiyada úmit hám sayahat simvolı sıpatında qollanıladı. Shayır usı orında «Zapıran dalada» sóz dizbegin qollanıw arqalı qaraqalpaq aymaǵındaǵı keń shól hám dala peyzajların janlandıradı. Bul obrazlar oqıwshını xalıq yadında saqlawına hám milliy ruwxına alıp baradı. Sebebi, kópshilik waqıtta dóretiwshiler folklor materialınan óz dáwiriniń aktual máselelerin ashıp beriwde, zamanagóy ruwxtı sáwlelendiriwde, tásirsheńlikti hám xalıqshıllıqtı asırıwda keń qollanadı.

suw keshken payıtlar, búgin – ertekdur.
Qumlar toltıradı qılıshımız qınabın. [1:4]

Sonlıqtan, «Bir eles… – kók eles» degen súwretlewde eldiń tariyxıy eslewleri, qumlarda qalǵan márdana izleri, qılıshları qınabına tolıp turǵan «etikli hasılzadalar» tilge alınadı. Olar qaharmanlar áwladı bolıp, folklor qaharmanları sıyaqlı zaman aralıǵında adasıp júrgen tımsal retinde berilgen. Yaǵnıy, qosıqta «Qumlar toltıradı qılıshımız qınabın» – bul gúrestiń izleri, waqıt ótiwi menen umıtılǵan, biraq, yadta saqlanıp qalǵan epikalıq waqıyalarǵa ishara bolıp tabıladı.

Etikli qum keshken hasılzadalar,
alǵa umtılamız nayza tayanıp,
eles jetkermeydi – qáddimiz iyik,
adırnası úzik sarıjay yańlı... [1:4]

Bul qosıq qatarlarında tariyxıy eslew teması baslı orınǵa shıǵadı. «Etikli qum keshken» qaharmanlar obrazı – xalıq eposlarındaǵı erjúrek áskerler hám tariyxıy shaxslardıń kórinisi. Olar qumlı shóllerde júrgen, suwlardı súzip ótken, qaharmanlıq jolında tujırımlı insanlar bolıp tabıladı.

Qosıqta ayrıqsha itibar beriwge bolatuǵın obrazlı súwretlewler bar. Máselen, «Nayza tayanıp» – sóz dizbegi xalıq dástanlarında qaharmanlıq hám mártlik simvolı bolıp, qolında qılısh, nayzası bar adam hesh nárseden qorıqpay, alǵa umtılatuǵını bayanlanǵan. Al, «Eles jetkermeydi» – sóz dizbegi bolsa, arzıwǵa jetip bolmaw, arzıw-niyettiń tolıq ámelge aspaǵanın obrazlı ańlatıladı. «adırnası úzik sarıjay yańlı» – xalıq poeziyasında dus kelettuǵın dóńgelek jay motivin teńew metaforası arqalı tariyxta joq bolıp baratırǵan qádiriyatlarımız, hám miyraslarımızdan biri esaplanǵan dóńgelek oq-jay obrazı simvollıq súwretlenedi. Shayırdıń:

Qıldı qaq ayırǵan Qılıshın joytıp,
aǵalar yad eter párwardigarın.

Hám duzlı, hám qumlı dúbeley uytqır. – [1:4] degen qosıq qatarlarında «Qıldı qaq ayırǵan qılıshın joytıp…» obrazlı súwretlewler xalıq tariyxı menen baylanıslı miynet hám joyıtıwlardı kósetedi. Yaǵnıy, birinshi bántte qaharmanlıq hám tariyxıy eslew motivleri arqalı qaraqalpaq eposlarında dus keletuǵın qaharmanlardıń quralın – qılısh tilge alıw arqalı erlik hám mártlik súwretlenedi.

«Aǵalar yad eter párwardigarın» – ata-babalarımızdan kiyatırǵan dástúrlerden biri, yaǵnıy, bir jerge baratırǵanda yaki sawash alıp barǵanda Qudaytaaladan mádet sorap jumısın baslaydı. Shayır usı motivti keltiriw arqalı Qudaytaalaanıń márhamatın sorap, xalıqtıń ruwxıy jetiskenliklerin hám alǵısqa isenimin bayanlaydı. Bunday motiv qaraqalpaq folklorında dástanlarda kóbirek ushırasadı. Máselen, «Alpamıs», «Góruǵlı», «Ashıq Nájep» dástanlarında bunday motivlerdi ushıratıwǵa boladı.

Shayır qosıǵında «Hám duzlı, hám qumlı dúbeley uytqır» – dep, keltiriw arqalı tábiyattıń qıyın shárayatı, qum hám duzlı dalalar qaraqalpaq tariyxı hám turmısınıń qıyınshılıqların obrazlı súwretleydi. Yaǵnıy, Qaraqalpaqstanda ekologiyalıq apatshılıqtıń bar bolıwı, jasaw shárayatına tásirin tiygizetuǵının kórkem sózde obrazlı bayanlaydı.

Kók eles, kók duman – kárwan saraylar,
tayaq taslam jerdey, biraq jetkermes:
aldamshı, aldamshı, bári aldamshı... [1:4]

Bul qosıq qatarlarında adamnıń arzıwlarına tolıq jete almawı tiykarında orınǵa shıqqan. «Kók eles». «Kók duman» – joldaǵı belgisizlik, qıyal menen aralasqan kórinis. «Kárwan saraylar» – tariyxıy jollar hám sayaxatlardan qalǵan eslewler. Biraq, «tayaq taslam jerdey, biraq jetkermes» degen súwretlewde – maqsetke jetip bolmaw, sheksiz umtılıslar hesh qanday nátiyje bermewin de aytıp ótedi. «Aldamshı, aldamshı, bári aldamshı» – shayırdıń ishki dramasın, turmıs illyuziyaların hám úmitlerin shalǵıtıwshı mazmunın ashıp beredi.

Qustay silkiniwge dimar qalmaǵan,
bendeniń kewilin jubatsam deyip,
bálent-bálent shıńlar wáde etemen. [1:4]

Shayırdıń mına qosıq qatarlarında lirikalıq qaharmannıń ishki tolǵanısları hám de gúyzeliske túsiw halatı obrazlı bayanlanǵan. Bul jerde «Qustay silkiniw» – teńew arqalı túrkiy folklorındaǵı erkinlik hám qorqıwdıń sintezlesken simvolın qollanǵan. «Bálent-bálent shıńlar» degen qatarlarda bolsa, arzıw etilgen maqsetler, biyik maqsetler simvolında keltirilip, folklorda taw bálentlikleri arzıw etilgen turmıs metaforası sıpatında qollanılǵan.

Túnniń kókiregin qarsa ayırǵan
nawrız jasınları qorqıtar onı.

Shayır bul qosıq qatarlarında «Túnniń kókiregin qarsa ayırǵan nawrız jasınları» – folklorda báhárdiń baslanıwı, jańalanıw ayı, jańa turmıs paslı − nawrız benen qorqıw sintezlesken kóriniste súwretlenip, «jasın» iláhiy kúsh hám eskertiw simvolı sıpatında talqılanǵan. Shayır usı obrazlardı qollanıw arqalı lirikalıq qaharmannıń ishki tolǵanısları hám qorqıwın uyǵınlastırǵan halda jańa turmıs jáne úmitler menen dramatik burılıs momentlerin súwretleydi. Jasınnıń kúsheyiwi hám jaqtılıǵı arqalı ruwxıy silkiniwdi bayanlaydı.

Shaqmaqqa bir qádem jaqın bolıwdan, «basıma túser» dep seskengenlikten,
atlı qashadı ol, kózi – jumıwlı, Ármanı – qırq qulash in qazıp jasaw. [1:4]

Shayır bul qosıq qatarlarında «atlı qashadı» sóz dizbeginde atlı sózin keltiriw arqalı xalıq awızeki dóretiwshiligi dástanlarında kóp ushırasatuǵın márt qaharmannı kóz aldında sáwlelendiredi, biraq, shayır óz sheberligine baylanıslı atlı obrazın qorqıwdan kózin jumıp, shaqmaqtan qashıp baratırǵan insanǵa aynalǵan obrazdı súwretleydi.

Shayır qosıqtıń «ármanı−qırq qulash in qazıp jasaw» degen qatarlarında bolsa, insannıń ishki tolǵanısları hám arzıw-ármanlarınıń tolıq ámelge aspaytuǵınına bayanlaydı. Bul jerde «qırq» sanı simvol retinde «sansız kóp» mánisin bildirgen.

Oǵan bálent shıńdı umıtıw – baxıt. [1:4]

Qosıqtıń kulminaciyası: «Oǵan bálent shıńdı umıtıw – baxıt». Bul jerde qaharman úmit hám árziw-armanlarınan waz keshiw arqalı tınıshlıqqa erisedi. Xalıq awızeki dóretiwshiliginde arzıw etilgen biyiklik-shıń kóbinese ruwxıy azap, qıyınshılıq deregi sıpatında súwretlenedi.

Jalınnıń ishinde lawlap gápletim,
Kókke suwırılǵanın kórip kúlimniń,
Qullar izlemekshi Haqıyqatlıqtı. [1:5]

Qosıq qatarlarında shayır óziniń qálbin jandıratuǵın «lawlap» sóz benen sóyleydi hám bul arqalı lirikalıq qaharmannıń ishinen órteniwi, sociallıq ádalat ushın gúresi rámziy tárizde bayanlanǵan. «Kókke suwırılǵan kúlim» obrazı xalıq awızeki dóretiwshiligindegi qurbanlıq hám jańa úmit belgilerin esletedi.

Sanmıń alamannıń ishinen bir márt,
men jańgan bul otqa túspegenlikten,
qarakúyiklenip janbaqta edim. [1:5]

Shayır bul jerde «sanmıń alaman» (san mıń adam) ishinde bir márttiń de otqa túspewi, shayır ózin jalǵız janıp, millet hám haqıyqat ushın gúresiwshi dep túsinedi. «qarakúyiklenip janbaq» «jańgan ottan keyin qalǵan kómir» rámzi menen qaharmannıń azap-uqıbetlerge tolǵan jaǵdayın sáwlelendiredi.

Aspannan salbırap túspeydi Shınlıq.

Ádillik isimli allatalası,
órtenip atırǵanın uqpaydı qullar... [1:5]

Shayır bul jerde haqıyqat hám ádalattıń aspannan tosattan túspeytuǵınına belgileydi. «Ádalat» otta janadı, biraq onıń janıwın hám bahasın «qullar» túsinip jetpeydi. Bul sociallıq − sın pafosın kúsheytedi. Shayırdıń: Zaǵarası pútin emes bendeniń,
kalay pútinlerseń aqılıw-idrákin?! –
Qunarsız topıraqta ósken daraqtıń,
nesiybesi jartı – miywası dámsiz. [1:5] − degen qosıq qatarlarında insannıń ishki álem-dúnyasındaǵı tolǵanıslar, qıyınshılıqlardıń bar ekenin «zaǵara-nanı pútin emes» obrazı arqalı túsindiriledi. Yaǵnıy, «Zaǵarası pútin emes bendeniń» insannıń ruwxıy jaqtan tolıq bola almawı tiykarǵı pikir sıpatında alǵa qoyıladı. Qosıqtıń ekinshi qatarında bolsa, «qalay pútinlerseń aqılıw-idrákin?!–» ritorikalıq soraw, ritorikalıq úndew arqalı ruwxıy hám aqıl uyǵınlıǵına erisiwdiń qıyınshılıǵı kórsetiledi. Bul bolsa ishki jetiklik ushın gúresiwdiń dramatizmin kúsheytedi.

Qunarsız topıraqta ósken daraqtıń, [1:5]

Shayır usı qosıq qatarlarında ónimsiz jerde ósken daraq xalqımızda ruwxıy tiykarsız turmıstıń rámzi ekenligin kórkem sózde bayanlaydı. Hammemizge málim ulıwmatúrkiy mifologiyada hasıldar bolıw turmıstıń mazmunı hám turaqlılıǵı menen tıǵız baylanıslı bolıp tabıladı. Sonlıqtan, shayır qosıqtıń keyingi qatarında: nesiybesi jartı – miywası dámsiz, - [1:5] dep, obrazlı tárizde jartılay jıynalǵan jáne dámi joq jemis adamnıń ruwxıy kedeyligin bildiretuǵınına belgileydi.

Pútin gerbishlerden tiklener saray [1:5]. Xalıq awızeki dóretiwshiliginde de saray pútinlik hám bekkemliktiń belgisi sıpatında túsinilgen. Sonlıqtan shayır óziniń qosıǵında pútin gerbishten salınǵan saraydı ruwxıy jáne fizikalıq kúshtiń simvolı retinde súwretlegen.

Ulıwma alǵanda, shayır Baxtıyar Genjemuratovtıń talqıǵa tartılǵan qosıqları házirgi qaraqalpaq poeziyasındaǵı folklor dástúrleri hám ruwxıy dramatizm sintezíniń ayqın mısalı bolıp tabıladı. Shayırdıń lirikalıq qaharmanı hárbir qosıqta insannıń ishki áleminiń baslı tamanların – ruwxıy janıw hám ádalat qıyınshılıqların, pútinlikke umtılıw hám ruwxıy jaralardı, qılmıs ushın juwapkershilikti tereń súwretleydi.

ÁDEBIYATLAR

1. Генжемуратов Б. Оқ қадалған ай. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997.
2. Шарипова Л. Ўзбек шеъриятида фольклоризм (XX асрнинг 70-80-йиллари ўзбек шеърияти асосида). Монография. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг «Фан» нашриёти, 2011.

Аннотация. В статье анализируются вопросы использования народного пафоса и фольклорных элементов в поэзии поэта Бахтияра Генжемуратова. В проанализированных стихотворениях глубоко отражены внутренние переживания лирического героя, чувство духовной ответственности, стремление к совершенству и идеи отчета за свои поступки. Мастерство поэта в использовании фольклорных элементов раскрывается. В то же время, в творчестве поэта также выявляется проблема синтеза национальных традиций и человеческих ценностей.

Ключевые слова: поэт, каракалпакская поэзия, народный пафос, фольклорные элементы, лирический герой, стихотворение.

Annotation. The article analyzes the use of folk pathos and folklore elements in the poetry of Bakhtiyor Genjemuratov. The analyzed poems deeply reflect the lyrical hero's inner turmoil, his sense of spiritual responsibility, his striving for perfection, and the idea of accountability for his deeds. The poet's skill in using folklore elements is revealed. At the same time, the issue of the synthesis of national traditions and human values is also revealed in the poet's work.

Key words: poet, Karakalpak poetry, folk pathos, folklore elements, lyrical hero, song.

10-KLASLARDA QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍN OQÍTÍW USÍLLARÍ

Yusupov I. K.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Dúnyada pedagogika ilimi rawajlanıw hám ózgerisler jolı menen baratır. Mámleketlik bilimlendiriw standartı talaplarına muwapıq oqıw baǵdarlamaların, sabaqlıqlar hám metodikalıq

qollanbalardı jaratıw, ádebiyattı oqıtıw mazmunın jańalaw, milliy hám sırt el tájiriybelerden ónimli paydalanıw, ádebiy tálimniń ilimiy-teoriyalıq hám metodikalıq tiykarların jetilistiriw, 10-klaslarda ádebiyat sabaqlarında oqıwshılardıń kommunikativ kompetenciyasın asırıwdıń metodikalıq usılları sıyaqlı máselelerdi úyreniw zárúr. Usı kózqarastan, zamanagóy sabaqlardıń mazmunına hám oǵan qoyılatuǵın metodikalıq talaplarǵa dıqqat awdaramız.

Ádebiyattı oqıtıw metodikasında sabaq túrleri boyınsha Q.Xusanboeva hám R.Niyozmetova [1], K.A.Yusupov [2], K.Palımbetov, I.Pirniyazov hám R.Berdimuratova [3] hám taǵı basqalardıń metodikalıq pikirleri bar. Professor B.Tuxliev: "Ádebiyat sabaqlarınıń túrleri kóp. Eń kóp taralǵan túrleri sıpatında lekciya, pikirlesiw, seminar, konferenciya hám basqa sabaq túrlerin kórsetiw múmkin" [4] - dep sabaqtıń ayırım túrlerine toqtap, sabaqtıń aldına qoyılatuǵın wazıypalar haqqında kózqarasın bildiredi. Usı kózqarastan, 10-klaslar ushın arnalǵan qaraqalpaq ádebiyatı baǵdarlamasında berilgen materiallardı sabaq túrleri menen oqıtıw eń zárúrli máselelerden esaplanadı. Sabaq oqıtıw procesin shólkemlestiriwdiń tiykarǵı túri sıpatında oqıtıw mashqalalarınıń wazıypaların belgilep alıw zárúr. Sol sıyaqlı qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwda sabaqtıń sapalı hám nátiyjeli bolıwı mına metodikalıq talaplardı saqlawǵa baylanıslı boladı:

Oqıwshılarǵa arnalǵan qaraqalpaq ádebiyatı sabaǵı mámleketlik bilimlendiriw standartı hám oqıw baǵdarlamasına muwapıq sabaqtıń maqseti hám wazıypaları, ondaǵı baslı hám ekinshi dárejeli máseleler anıq belgilenip, oqıwshılardı bilim hám kónlikpeler sisteması menen qurallandırıw zárúr;

Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwda sabaqtıń maqseti: bilim beriwshilik, tárbiyalıq hám rawajlandırıw bolıp, oqıwshılardı watan súyiwshilikke, xalqımızdıń tariyxın tereńnen biliwge, ulıwma insanıylıq hám milliy qádiriyatlar ruwxında tárbiyalawǵa, olardıń sanasına óz watanı, xalqı ushın maqtanısh sezimin, milliy ideya menen ǵárezsizlik ideyalogiyasın sińdiriwge qaratılıwı kerek;

Qaraqalpaq ádebiyatı boyınsha ótiletuǵın sabaq barısında kishi toparlarda islesiw, uqıplı, talantlı hám tómen úlgeretuǵın oqıwshılar menen jeke islesiwdi támiyinlew, jaslardı bilimdi ózbetinshe izlep tabıwǵa, bilimdi ózbetinshe iyelewge ádetlendiriw, sabaq barısında oqıwshılardıń erkin pikirlewin, oy-órisi menen uqıplılıǵın rawajlandırıw zárúr [5: 38].

Oqıtıwshı innovaciyalıq texnologiyalarǵa tiykarlanıp sabaqtı shólkemlestiriw barısında hár túrli texnikalıq qurallardan (kompuyter, proektr, elektron taxta h.t.b.) paydalanadı. Oqıtıwshınıń pedagogikalıq iskerliginde innovaciyalar qansha kóp bolsa, sabaqtıń mazmunı sonsha asadı. Ádebiyat sabaqlarında innovaciyalıq texnologiyalar hám interaktiv metodlar haqqındaǵı túsinikler tereńlesip bekkem formaǵa iye boladı. Hárbir oqıtıwshı sabaq barısında jekke túrde jańalıq kiritiwi múmkin. Innovaciyalıq texnologiyalar oqıtıwshınıń óz tájiriybesinen kelip shıǵıp qollanıladı.

Zamanagóy sabaq – bul oqıwshılardıń bilim dárejesin rawajlandırıp, olardı hár tárepleme sanalı etip tárbiyalawǵa, berilgen tapsırmaǵa múnásábetlerin, temanı durıs túsiniwge, erkin pikirlewge, sóylew mádeniyatın rawajlandırıwǵa baǵdarlaydı. Zamanagóy sabaqtıń maqseti anıq hám ólshemli bolıw kerek. Onıń maqseti sabaq nátiyjesi menen anıqlanadı. Ádebiyat sabaǵınıń jańa maqsetine oqıwshılar tárepinen orınlanatuǵın hám jekke ózleri ushın ahmiyetli ekenligin anıqlaytuǵın máseleler kiredi. Zamanagóy sabaqlarda pikirlesiw, videolar, sáwbetlesiw, rólli oyınlar, aqılıy húјim hám basqa da túrleri paydalanıladı.

Ádebiyat sabaǵına qoyılatuǵın zamanagóy tárbiyalıq talaplar: oqıwshılar óz betinshe pikir júritiw, jaqsı ádep ikramlıq sıpatlardı qáliplestiriw, alǵan bilimin turmıs penen baylanıstıra alıw, watannıń tariyxı, mádeniyatı, úrp ádetleri, insandı húrmet etiw, ilimiy dúnyalıq kózqarasları, ekologiyalıq mádeniyattı ózlerinde qáliplestire biliw kerek [6: 21]. Ádebiyat sabaǵına qoyılatuǵın psixologiyalıq talaplar: oqıwshılardıń jekke pisixologiyalıq ózgesheliklerin biliw, sanalı tárbiyalaw, bekkem erkti, erkin pikirley alıw, oqıtıwshılar mámleketlik tálim standartları tárepinen qoyılǵan talaplardı oqıwshılardıń jas ózgesheligine sáykes esapqa alıw hám ámelge asırıwdan ibarat.

Ádebiyat sabaǵına qoyılatuǵın gigienalıq talaplar: X klastaǵı tazalıq, estetikalıq sezim menen oqıwshılarǵa beriletuǵın tapsırmalar olardıń jasına qarap orınlanıwı shárt.

Zamanagóy sabaqlarǵa qoyılatuǵın didaktikalıq talaplar: Ádebiyat sabaǵınıń tálim-tárbiyalıq maqsetin anıqlaw, sabaqtıń temasın qızıqlı ilimiy faktler menen belgilew, sabaq temasınıń mánisin, oqıwshılardıń óz betinshe pikirlewi, sabaqqa barlıq oqıwshılardıń qatnasıwın támiyinlew, oqıw materialların oqıwshılar tárepinen ápiwayı túrde qabıl etiw, turmıs penen baylanıstırıw, temanıń

mazmunına sáykes oqıw metodların tallaw, olardan kóbirek oqıwshılardıń paydalanıwına erisiw eń zárúrli metodikalıq máselelerden esaplanadı. Bul oqıw metodları tiykarınan oqıwshılardı izleniwge baǵdarlaydı. Oqıwshılardı bilim derekleri menen óz betinshe islewge úyretip barıw, oqıwshılardıń sabaq mazmunına sáykes jámiyetimizdıń rawajlanıw tarıyxı, úrp-ádetleri hám bay miyrasları menen maqtanısh etiwge úyretiw, sabaq temasın basqa pánler menen baylanıslı úyretiw, sabaq temasına sáykes ekologiyalıq máselelerdi baylanıstırıw, sabaq barısında oqıwshılardıń bilim hám kónikpelerine qoyılǵan talaplardı tolıq orınlawǵa erisiw, oqıwshılar ózlestirgen bilimin ádil bahalawdan ibarat.

Sabaq barısında oqıtıwdıń pútinligi kózqarasınan tálimnıń tiykarǵı shólkemlestiriw usılı bolıp esaplanadı. Onda klass-sabaq sistemasınıń ózgeshelikleri sáwlelenedi. Oqıwshılar tártip hám oqıw islerinıń juwapkershiligi menen támiyinlenedi. Klass oqıwshılarınıń psixologiyalıq ózgesheligin biliw, oqıtıwshı hárbir oqıwshınıń iskerligin xoshametlep, olarǵa motivaciyalıq imkaniyatın beredi. Sabaq barısında ulıwma topar hám jekke oqıw formaların birlestiriw imkaniyatı esapqa alınıwı kerek. Sabaq tikkeley oqıtıwshı basshılıǵında anıq belgilengen waqıt dawamında oqıwshılar toparı menen alıp barılatuǵın tálim procesiniń tiykarǵı forması. Sabaqta hárbir oqıwshınıń psixologiyalıq ózgesheliklerin esapqa alıw, barlıq oqıwshılardıń sabaq barısında úyrenetuǵın temanıń mazmunın iyelep alıwı, olardıń qábiletin hám ruwxıy ádep-ikramlıq qásiyetlerin tárbiyalaw hám rawajlandırıw ushın qolaylı shárayatlar jaratıladı. Sabaqtıń dúzilisi ápiwayı hám quramalı bolıwı múmkin. Bul oqıw materallarınıń mazmunı sabaqtıń didaktikalıq maqseti menen baylanıslı. Zamanagóy sabaq túrleri ózlestiriw sabaǵı, bekkemlew hám tákirarlaw sabaǵı, ulıwmalastırıw hám sistemalastırıw sabaǵı, tekseriw sabaǵı, bilim hám kónikpe islep shıǵıw sabaǵı bolıp bólinedi.

Zamanagóy sabaqqa metodikalıq qoyılatuǵın talaplar: 1. Pánnıń aldıńǵı jetiskenlikleri innovaciyalıq-pedagogiyalıq texnologiyalardan paydalanıw, sabaqtı oqıw-tárbiyalıq process nızamlıqlarına tiykarlap shólkemlestiriw; 2. Ádebiyat sabaǵında barlıq didaktikalıq derekler hám qaǵıydalardıń optimal tiykarları menen támiyinlew; 3. Oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵı, zeyinliligi hám olardıń talapların esapqa alıw, olar tárepinen ádebiy materiallardı, alǵan bilimlerin puxta ózlestiriw ushın zárúr sharayatlardı jaratıw; 4. Oqıwshılar ańlap jetetuǵın pánler aralıq baylanıstı ornatıw; 5. Ótken sabaqta úyrenilgen bilim hám kónikpelerin, olardıń rawajlanıw dárejesin jetilistiriw; 6. Oqıwshınıń hár tárepleme rawajlanıwın motivaciyalaw hám iskerligin arttırıw, oqıw tárbiyalıq iskerlikti barlıq basqıshlarda qadaǵalap barıw, pedagogikalıq qurallardan nátiyjeli paydalanıw, kerekli bilim-kónlikpe, sın pikirlew hám iskerlik usılların jetilistiriw, kerekli bilimlerdi mudamı bayıtıp barıw zárúrligin keltirip shıǵarıw. Hárbir sabaqtı puxta jobalastırıw, rejelestiriw hám baǵdarlaw. Dástúriy emes sabaq túrleri oyın sabaǵı, jarıs sabaǵı, teatr sabaǵı, kompuyter sabaǵı, sınaw sabaǵı, tańlaw sabaǵı, ekilik sabaǵı, dialog sabaǵı, ekskursiya sabaǵı bolıp bólinedi. Zamanagoy sabaqlardıń ózgesheligi oqıwshılar arasında doslıq ortalıǵın jaratıw, joqarı dárejede motivaciyanı jetilistiriw, oqıwshılardıń óz betinshe kognitivlik iskerligin, kónikpelerin asırıw hám olardıń pazıyletlerin jetilistiriw, kommunikativ kompetenciyasın rawajlandırıwdan ibarat.

Dástúriy emes sabaqlardı ámelge asırıwda waqıt ajıratıladı. Sabaqqa tayarlıq kóriw, tiykarǵı metodikalıq máselelerdi jaratıw, sabaq basqıshlarında innovaciyalıq texlogiyalardı paydalanıw hám onı talqı etiw, nátiyjede sabaq procesine oqıtıwshı hám oqıwshılar háreketsheń qatnasadı. Dástúriy emes sabaqlardı tayarlaǵanda oqıwshılar toparlarǵa bólinedi, tapsırmalardı bólisedi, óz ara baylanıs boladı, mashqalalardı dúzedi, krossvort, viktoriynalar dúzedi hám didaktikalıq jumıslardı orınlaydı. Dástúriy emes sabaqtıń ózi úsh basqıshqa bólinedi. Birinshi basqısh: motivaciyalıq usıllar arqalı oqıwshılardıń qaraqalpaq ádebiyatı sabaǵına qızıǵıwshılıǵın jetilistiriw hám rawajlandırıw, sabaqtıń maqsetine erisiw jolların tabıw, olardı sheshiwge tayarlıq kóredi. Onda kógnitivlik rawajlanıw hám oqıw tapsırmaları sheshiledi. Dáslepki tapsırmalardı orınlawǵa háreket etedi. Sabaqtı oqıtıwda oqıtıwshı oqıwshılardıń tiykarǵı formasına bolǵan múnásebetin esapqa aladı, tayarlıq dárejesi, jası hám pisixologiyalıq ózgeshelikleri esapqa alınadı. Ekinshi basqısh: jańa ádebiy materallardıń mazmunı, oqıwshılardıń aqılıy iskerligin shólkemlestiriwdıń formaları boyınsha bilimlerdi jetilistiredi. Úshinshi basqısh: ádebiyat sabaǵında oqıwshılardıń bilim hám kónikpelerin jetilistiriwge baǵdarlanadı. Oqıwshılardıń jańa mashqalalardı sheshiw, úyrenilgen bilimlerin tereńlestiriw hám keńeytiriw ushın unamlı usıllar arqalı ámelge asırıladı. Oqıwshılar bir-biri menen

jekke isleytuǵın toparlar menen baylanısadı. Zamanagóy tálim tájiriybesinde bir ádebiyat sabaǵı ushın belgilengen waqıt sabaqtıń basqıshları hám oqıwshınıń imkanıyatlarınan kelip shıǵıp 45 minuttı óz ishine qamtıydı. Ádebiyat sabaǵında úy tapsırmasına múnásibetler sonnan ibarat, onda jańa temanı túsindiriw, taza temanı bekkemlew áhmiyetli sanaladı. Ádebiyat sabaǵında jańa temanı túsindiriw barısında interaktiv texnologiyalardan orınlı paydalanıw kerek. Sabaq barısında mámleketimizde bolıp atırǵan ózgerislerdi, mádeniyatımızdıń, milliy ádebiyatımızdıń hám demokratıyalıq jámiyetimizdıń rawajlanıw baǵdarın tereńnen túsindiriw úlken ahmiyetke iye.

ÁDEBIYATLAR

1. Хусанбоева Қ., Ниёзметова Р. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Тошкент: «Баркамал файз мадиа», 2018.
2. Yusupov K.A. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikası. – Tashkent: «Sano-standart», 2018. – 336 б.
3. Палымбетов К., Пирниязов И., Бердимуратова Р. Әдебиятты оқытыў методикасы. – Нөкис, 2009. – 204 б.
4. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Тошкент: «Ўзбекистон Миллий кутубхонаси». 2010. – 130 б.
5. Yusupov K.A., Yusupov I.K. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwda innovaciyalıq-pedagogikalıq texnologiyalar. Oqıw qollanba. – Tashkent: «METODIST NASHRIYOTI», 2023. – 120 b.
6. Юсупов К.А.Kórkem shıǵarmalardıń mazmunıń úyreniw metodikası.Oqıw qollanba. – Tashkent: «Yosh avlod matbaa», 2021.– 380 б.
7. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw texnologiyaları. Oqıw qollanba. – Tashkent: «INNOVATSIYA-ZIYO», 2022.

Юсупов И. Методы преподавания каракалпакской литературы в 10 классах.

Резюме. Усовершенствованы возможности применения инновационно-педагогических технологий в преподавании каракалпакской литературы в 10-классах на основе современных технологий, научно-методических основ, программ по литературе и принципов построения современных уроков, которые дают хорошие результаты на практике.

Ключевые слова: образ, метод, жанры, язык, обучение, процесс урока, произведение.

Yusupov I. Methods of Teaching Karakalpak Literature in 10th Grade

Summary. The possibilities of using innovative pedagogical technologies in teaching Karakalpak literature in grades 10- were improved based on modern technologies, scientific and methodological foundations, literature programs and principles of constructing modern lessons that give good results in practice.

Key words: character, method, writing, genres, language, training, the process of the lessons.

SAǴÍNBAY IBRAGIMOV POEZIYASÍNDAǴÍ TEKSTOLOGIYALÍQ ÓZGERISLERDIŃ LIRIKALÍQ SUBYEKTKE TÁSIRI

Satbaev A.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Saǵınbay Ibragimov dóretiwshiliginde tekstologiyalıq ózgerisler tez-tezden kózge taslanadı. Óz náwbetinde bul lirikalıq qaharmannıń súwretlewine óz tásirin tiygizbey qoymaydı. Sebebi, qosıqtaǵı formalıq hám sózlik quramdaǵı ózgerisler lirikalıq subyekttiń ruwxıy halatın sáwlelendiriwde úlken áhmiyetke iye. Shayırdıń 2016-jılı jarıq kórgen «Tańlamalı qosıqlar» kitabında onnan aldıńǵı jıllarda basıp shıǵarılǵan «Dalalar» (1982), «Besinshi máwsim» (1986) hám «Jer menen aspannıń aralıǵında» (1990) kitaplarında qosıqlarınıń kópshiligi pútkilley ózgeriske ushıraǵan bolsa, ayırım dóretpeleri tańlamalı shıǵarmalar qatarına kiritilmegen. Shayırdıń dóretiwshilik laboratoriyasındaǵı bul sıyaqlı qayta islewleri nátiyjesinde shıǵarmanıń qunlılıǵı anaǵurlım artqan, lirikalıq qaharmannıń ruwxıy-psixologiyalıq evolyuciyası jetistirilgen. Bunı tómendegi qosıq mısalında tallap kórsek boladı:

«Dalalar» (1982) kitabında:

Jazdırılǵan gúmis sırǵańdı,
Zer jamılıp qaqshıdı aspan.
Óziń kettiń. Qursawlar qaldı,
Men ózime qayta almaspan.

* **

Sezimlerim shala suwınǵan,
Bunsha maǵan bolar ma qayǵı!
Nurı menen kózdiń juwılǵan
Juldızgenem kem-kem qaraydı...

Ókinishim –
Qanjar ushınan
Sorǵalaǵan qırmızı qandur.

Názerimnen shorshıp joǵalǵan,
Pútinlikti jayına qaldır... [1:7-8]

S.Ibragimovtıń tuńǵısh – «Dalalar» toplamındaǵı bul qosıq eki bólekke ajıratılǵan: birinshi bólim 2 tórtlikten, ekinshi bólim 5 qatardan ibarat. Lirikalıq qaharmannıń ayralıq dártinen kúyingeni, sátsiz muhabbattıń hijranlı azarı seziledi. Shayırdıń ózi bul kitabınıń járiyalawı tuwralı bılay deydi: «Bul toplamda ózgertilmegen qosıq derlik qalmaǵan – sonlıqtan bul qosıqlardı men sol járiyalanǵan halında óz shıǵarmalarım, dep qabıllay almayman. Sonlıqtan bul kitaptı umıttım» [4:60]. Dóretiwshi bul kózqarasları orınlı da shıǵar, biraq ádebiyat qáwimi kitaptı shayır atı menen baylanıstırıwdan toqtamaydı hám shayırdıń tuńǵısh kitabı sıpatında bahalaydı. Biz joqarıda tallap ótken qosıq S.Ibragimovtıń keyingi kitabında qayta basılǵan. Biraq, formalıq ózgerislerge ushıraǵan: óz aldına bólek turǵan úsh shuwmaq biriktirilip, birinshi variantındaǵıday dara-dara túsiniklerdi ańlatpastan, pútin bir mazmun átirapına jámlestirilgen hám avtorlıq punktuaciyalar menen bayıtılǵan.

«Jer menen aspannıń aralıǵında» (1990) kitabında:

Jazdırılǵan gúmis sırǵańdı,
zer jamılıp qaqshıdı aspan –
ózińkettiń. Qursawlar qaldı.
Men ózime qayta almaspan.
Sezimlerim shala suwınǵan
bunsha maǵan bolar ma qayǵı!
Nurı menen kózdiń juwılǵan
juldızgenem kem-kem qaraydı...
Ókinishim –
qanjar ushınan
sorǵalaǵan qırmızı qandur.
Názerimnen shorshıp joǵalǵan
pútinlikti jayına qaldır... [2:51-52]

Birinshi hám ekinshi varianttaǵı lirikalıq qaharman ortasında aytarlıqtay parıq sezilmeydi – hár eki qosıqta da ekzenciyalistlik ruwxtaǵı, túsińki keypiyattaǵı ashıqtıń kelbeti jaratılǵan. Olar arasındaǵı ayırmashılıq – gáp bóleklerińiń jaylastırılıwında: keyingi kitapta ayrım qatarlar kishi hárip penen baslanıp, aldıńǵı túsiniktiń dawamı sıpatında berilgen hám úsh shuwmaq bir pútin qosıq halatına keltirilgen. Sózsiz, bul lirikalıq qaharman ruwxıy daǵdarısın tereń ańlawǵa iytermeleydi hám bir tegis oqıladı.

S.Ibragimovtıń ereseklik, alpıs jaslar shamasında basıp shıǵarılǵan «Tańlamalı qosıqlar» (2016) kitabında biraz qosıqlardıń tanıp bolmastay dárejede ózgeriske ushıraǵanın kóremiz. Álbette, bul shayırdıń dóretiwshilik laboratoriyası hám ómirbayanı menen tikkeley baylanıslı. Sol sebepli de, keyingi dáwirde jazılǵan qosıqlar ishinde medidativ, filosofiyalıq mazmundaǵılardan góre didaktikalıq, diniy hám tárbiyalıq mazmundaǵı dóretpeler kópshilikti quraydı. Usıǵan jarasa lirikalıq qaharmannıń psixologiyalıq evolyusiyasında ózgerisler júz bergen hám «Saǵınbay Ibragimovtıń qosıqlarınıń lirikalıq qaharmanı – házir civilizaciyanıń dárejesinde bilimli, aqıl-oylı zamanlasımızdıń obrazı bolıp tabıladı. Bul lirikalıq qaharmanlardıń oy-pikirleri ulıwma adamzatlıq qádryatlar ruwxında rawajlandırıladı. Haqıyqatlıq, húydanlılıq, insaplılıq, hadallıq sıyaqlı túsinikler lirikalıq qaharmannıń sezim-tuyǵıları arqalı talqıyın etiledi. Adam balası erkin pikirli bolıp, óziniń qádir-qımbatın joqarı tutıp jasawı lazımlıǵı aytıladı» [6:307].

«Tańlamalı qosıqlar» (2016) kitabında:

Jazdırılǵan gúmis sırǵańdı
zer jamılıp qaqshıdı aspan –
ózińkettiń.
Qursawlar qaldı.
Men ózime qayta almaspan.

Názerimnen shorshıp joǵalǵan
Bir súwretti izley beremen.

Biraq dúnya narazı maǵan –

ol súwretti gizneydi mennen [3:39].

Biz joqarıda tallaǵan úsh shuwmaqlı qosıq qısqartırılıp, formalıq jaqtan modernizaciya etilgen: tek te birinshi shuwmaq ózgerissiz qaldırılıp, sońǵı qatarlar qaytadan jazılǵan hám lirikalıq subyekttegi órkókireklik, ójetlik pútkilley joǵalıp, onıń ornın ıraykeshlik, renishli kepiyat iyelegen.

Biz joqarıda tallap ótken qosıq («Jer menen aspannıń aralıǵında» (1990) kitabındaǵı variantı) boyınsha professor Q.Orazımbetov ta óz juwmaqların bergen edi: «Lirikalıq qaharmannıń gúyzelisi tereń. Onda sıǵasqan metaforalıq súwretlewler bar. Shayır shıǵarmalarında metafora bir sóz benen ańlatılmaydı, gúllán shıǵarmasınan metaforalıq mazmun kelip shıǵadı. Bul halat qosıq mazmunın qıpsalap, oǵan sırlılıq baǵıshlaydı. Poeziyada oy-pikirdi jetkeriwdiń bunday formasınıń da óz tárepdarları bar. Biziń ádebiyatımızda da, basqa xalıqlardıń ádebiyatlarında da kóp ǵana shayırlar usınday formada qosıq dóretedi. Bunday forma pikirlerdi standartlıqtan, sıyqaqlıqtan qutqaradı. Ol shayırlardı qosıq qurılısına da ózgeris kirgiziwge májbúrleydi. Shayırlar ádettegiden tıs uyqas, ırǵaq izley basladı. Izleniwshilik, álbette, jaqsı, maqullawǵa turatuǵın jaǵday. Al onıń juwmaǵına keletuǵın bolsaq, ol óz aldına másele. Ol kóbinshe shayırdıń qanshelli izlengenligine, bilimine, talantınıń dárejesine baylanıslı boladı» [5:78]. Ilimpazdıń aytıp ótkenindey, shayırdıń mazmunǵa ózgeris kiritiwge umtılıwshılıǵı formaǵa da óz tásirin tiygizgen. «Kórkem dóretiwshilikte jańa mazmun hám eski forma arasında belgili dárejede qarama-qarsılıqlar kelip shıǵadı. Bul, álbette, formanıń jańalanıwına – ózgeriwine alıp keledi» [7:117]. Demek, S.Ibragimovtıń dóretiwshilik potencialınıń kúshliligi, jańalıqqa umtılıwshılıǵı hám lirikalıq subyekttiń ruwxıy mútájligi formalıq hám mazmunlıq izlenisler alıp barıwına túrtki bolmaqta.

ÁDEBIYATLAR

1. Ибрагимов С. Далалар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982.
2. Ибрагимов С. Жер менен аспанның аралығында. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.
3. Ибрагимов С. Таңламалы қосықлар. – Нөкис: «Билим», 2016.
4. Ибрагимов С. Брно сәўбети. – Нөкис: «Билим», 2021.
5. Оразымбетов Қ. Таңламалы шығармалар топламы. Еки томлық. I том. – Нөкис: «Билим», 2018.
6. Пахратдинов А., Алламбергенов К., Бекбергенова М. XX әсир қарақалпақ әдебияты тарийхы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2011.
7. Салаев Ф., Қурбониёзов Г. Адабиётшунослик атамаларинингизоҳли сўзлиги. – Тошкент: «Янги аср авлоди», 2010.

Сатбаев А. Влияние текстологических изменений в поэзии Сагинбая Ибрагимова на лирический субъект.

Резюме. В статье рассматриваются текстологические изменения в поэзии С. Ибрагимова, известного представителя каракалпакской литературы, и их отношение к лирическому субъекту. Раскрыты положительные и отрицательные стороны таких изменений. На примерах было проанализировано, что даже небольшие текстологические изменения оказывают значительное влияние на раскрытие психологического состояния лирического субъекта.

Ключевые слова. Текст, лирический субъект, форма, содержание, лирический герой.

Satbayev A. The Influence of Textual Changes in the Poetry of Sag'inbay Ibragimov on the Lyrical Subject.

Summary. The article examines textual changes in the poetry of S. Ibragimov, a prominent representative of Karakalpak literature, and their relationship to the lyrical subject. The positive and negative aspects of such changes have been revealed. It was analyzed with examples that even small textual changes have a significant impact on revealing the psychological state of the lyrical subject.

Key words. Text, lyrical subject, form, content, lyrical hero.

ANTROPOMORFLÍQ USÍLDA JASALǴAN METAFORALÍQ EPITETLER

Tilegenova A.E.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Kórkem shıǵarmalarda, ásirese, lirikalıq dóretpelerde epitetler ózi sıpatlap kelgen sózden tısqarı, obraz, lirikalıq qaharmanǵa qatnaslı qollanılıwı, bazı epitetler qosıq quramında predmetti, obyektti birneshe tropqa tán ózgeshelikler menen anıqlap keliwi de múmkin. “Epitet tek ǵana obyektti anıqlap, bir ózgesheligin atap qoymay, al oǵan obyekt yáki hádiyseden tısqarı (awıspalı mánide) jańa, qosımsha sıpattı da júkley aladı. Bunday epitetler metaforalıq dep ataladı [7:470].

Metaforalıq epitetler ózi qatnaslı predmettiń mánisin de, qosıq mazmunın da kúsheyte aladı. Bunday jaǵdayda epitetler óziniń tiykarǵı belgini anıqlaw qásiyetinen de góre awıspalılıq, metaforalıq sıpatqa iye boladı. Ádebiyatshı E.Qudaybergenov bul haqqında: "Kórkem shıǵarmalarda, kóbinese, "altın dala", "ot júrek", "temir tártip", "polat shıdam" sıyaqlı sóz dizbekleri ushırasadı. Bunday jaǵdaylarda pútin dizbek emes, al tek anıqlawshınıń (epitet) ózi metaforalıq ózgeshelikke iye boladı. Hám anıqlawshı, hám metafora wazıypasın atqarıwshı bunday anıqlawıshlar metaforalıq epitet dep ataladı" [8:111] – degen pikirlerin bildiredi. Demek, bunday epitetler ózinde metaforalıq sıpattı alıp júredi hám metaforaǵa ádewir jaqınlasadı.

Lirikalıq shıǵarmalarda metaforalıq epitetler, tiykarınan, antropomorflıq tipte qollanılıp, obyektke awıspalı máni beredi, onı metaforalıq sıpatlar menen anıqlap keledi. Antropomorfizm (fr. Anthropomorphisme, grek. antropos – adam, morpy – kórinis, obraz, forma) – dúnya qubılısların adamnıń qásiyetlerine baylanıstırıp túsindiriw. [1:17] Antropomorflıq súwretlew avtorǵa kórkem pikir, ideyanı jetkeriwde hám lirikalıq qaharman psixologiyasın sáwlelendiriwde keń múmkinshilik beretuǵın tiykarǵı súwretlew usıllarınan biri. Bul usıl dúnya ádebiyatında metaforalıq epitet dóretiwdiń tiykarǵı usıllarınan biri sıpatında qaraladı. Ádebiyatshı S.A.Gubanov M.Cvetaeva lirikasın úyreniw barısında metaforalıq epitetti dóretiwdiń usıllarına dıqqat qaratadı: "Kórip shıqqanımızday M.Cvetaevanıń tiykarǵı dóretiwshilik koncepciyaları epifrastikalıq bildiriwler (súwretlewler) ramkasında súwretlengen antropomorf tiptegi metaforalıq epitetti dúziwdiń birdey logikasın kórsetti (dáwjúrek insan – dáwjúrek qan)" [3:22] – dep ayta kelip, sońında metaforalıq epitet lirikalıq qaharmannıń dúnyatanımın súwretlewge xızmet etedi dep bahalaydı. Antropomorflıq súwretlew usılı shayırǵa troplardıń múmkinshiliginen keńirek paydalanıwǵa, súwretlew obyektin hám predmetin kóbeytiwge járdem beredi. Házirgi qaraqalpaq lirikasında bul usıldıń sheber úlgilerin J.Izbasqanov, K.Karimov hám B.Genjemuratovlardıń dóretiwshiliginde kóriwimiz múmkin. Antropomorflıq súwretlew usılı J.Izbasqanovtıń kóbirek intim hám peyzaj lirikasında qollanılsa, K.Karimov hám B.Genjemuratovlardıń lirikasında filosofiyalıq mazmundaǵı hám peyzajlıq qosıqlarda paydalanıladı. Biraq, B.Genjemuratov lirikasındaǵı metaforalıq epitetler kúshli logikaǵa qurılıwı, jańa sóz dizbeklerin payda etiw sheberligi menen ajıralıp turadı. Mısallar keltireyik: Nazlı tańlar atqanda,
Shıq jıltırap gúllerde. [5:394]

Endi ǵana er jetken Poeziya jetim qaldı.
Shayırlardı jılatıp ullı Ibrayım piyrim ketti… [2:31]

Dáslepki, J.Izbasqanov qosıǵınan alınǵan mısalda nazlı tańlar dizbegi qosıqqa ayrıqsha kórkemlik berip tur. Nazlı sózi hayal-qızlarǵa tán ózgesheliklerdiń abstrakt túsinik, tańnıń ózgesheliklerine awısıwınan hám tańdı sıpatlap keliwi nátiyjesinde metaforalıq epitet dóregen. Shayır qız hám tańnıń tábiyiy ózgesheliklerin bir-birine is-háreketleri menen uqsatadı. Qız balanıń nazı, qılıǵı, is-háreketi adamda tańlanıw menen súysiniw, quwanıw sezimlerin oyatadı. Jáne bul is-háreket ózgeshe qubılısta júz beredi. Tańnıń atıwı dóretiwshi insanǵa qızdaǵı eń kórkem estetikası joqarı ózgesheliklerin esletedi, yadına túsiredi. Tábiyattıń quyash shıǵıwındaǵı ájayip procesin ájayip poetikalıq kóriniske uqsatqan.

Al, B.Genjemuratov qosıǵınan keltirilgen mısalda epitet kórkemlik jaqtan birinshi mısaldan da joqarı. Er jetiw bir insannıń balalıq dáwirin artta qaldırıp hám fizikalıq, hám aqılıy jaqtan jetilisiwi, kúsheyiwi. Bul jerde qaraqalpaq poeziyasınıń belgili wákili, shayır I.Yusupovtıń ádebiyatımızda tutqan ornın, poeziyamızdaǵı salmaqlı úlesin kórkem súwretlew hám ulıǵlaw maqsetinde olsız poeziyanıń jetim qalıwı tásirli qollanılǵan trop. Jetim adamnıń, ulıwma jetimlik túsinigi, jetimniń táǵdiriniń awırlıǵınıń morallıq táreplerin esapqa alıp jetim qalıw metaforalıq epiteti eń durıs tallaw bolǵan. Taǵı da mısallar keltireyik:

1. Tallar da aq, jollar da aq, bári aq,
Úyler menen morılar aq kiyimli. [6:59]

2. Gúz –
Ayaz qarıp aytarlı kórkin,
Sıyqı ketken jansız túnlerdiń
Muńlı qosıǵı ol qoyǵan tawısıp. [4:6]

3. Mángige kúndeslik otında janǵan
jasasın Sezimler –
hámiledar… [2:92]

Dáslepki eki mısalda tábiyat qubılısları súwretlene kele janlı zatqa tán ózgesheliklerdiń tábiyat hádiyselerine awısqanın kóremiz. Birinshi mısalda jansız predmetler morı hám úylerdiń qar menen qaplanıwı aq kiyimli dizbegi menen súwretlengen, ekinshi mısaldaǵı metaforalıq epitet brinshisinen ádewir janlıraq. Tún obrazınıń jansız etip súwretleniwi bul obrazdı ele de kúsheytken. Gúz obrazı filosofiyalıq túsinikler boyınsha sońǵı máwritler, ǵarrılıq sıyaqlı halatlarǵa uqsatıladı. J.Izbasqanov lirikasında gúz báhár obrazı sıyaqlı baslı orındı iyeleydi. Shayır qosıqta gúzgi halattı kórkem sáwlelendiriw ushın onıń salqın túnlerin jannan júda bolǵan tirishilikke uqsatadı. Tún jansız yáki janlı dep baha berilmeytuǵın qubılıs, ol tek qarańǵılıq arqalı insan sanasında qáliplesedi. Mine, usı sıyaqlı qubılısqa jansız sıpatın beriw lirikalıq qaharmandı da, obrazdı da kórkem sáwlelendiriwge xızmet etken.

Sońǵı mısaldaǵı metaforalıq epitet ádebiy, estetikalıq, kórkemlik jaqtan pútkilley ózgeshe. Dástúriy kózqaras hám túsiniklerimizdi de biraz tebirendiredi. B.Genjemuratov lirikasındaǵı epitetler jańa kórkem mazmunı menen, qollanılıw stili menen ózgeshelenip turadı. Hámiledar sezimler aldınǵı tallawımızdaǵı er jetken poeziyadan ádewir ózgeshelikke iye. Qosıqta shayır laboratoriyasınıń subyektiv kórinisi súwretlengen. Shayırdıń lirikasına mángi joldas bolǵan quwanısh hám dárt sezimleri hayalǵa uqsatılıp, bul eki sezimniń dóretiwshi ómirindegi, qosıqlarındaǵı áhmiyeti aytılıp, sońında usı sezimlerge hayal adamǵa tán sıpat júklengen. Hámiledarlıq qubılısı shayır júreginen, kewil tórindegi tolǵanıslardan tuwılatuǵın muń hám shadlıq sezimlerine uqsatıladı, kóshiriledi. Bul eki qarama-qarsı sezimniń bir-birine kúndes etip beriliwi hám ekewiniń de bir shayırdan "hámiledarlıǵı" estetikalıq jaqtan da, poetikalıq jaqtan da ózgeshelenip turadı. Bul heshqanday morallıq kózqaraslardıń qarsılıǵına ushıramaydı, kerisinshe hayal adamǵa tán ullı jaratıwshılıq qubılıstı shayırdıń kewil keshirmelerinen tuwılǵan sezimlerdiń dóretiliwine qatnaslı uqsatılıp qollanılıwı joqarı estetikalıq, filosofiyalıq dóretiwshiliktiń jemisi.

Antropomorflıq usıldaǵı metaforalıq epitetlerdi súwretlewde hárbir shayırdıń ózinshe princip hám stili bar. Bul maqalada úyreniw barısında anıqlaǵanımız – J.Izbasqanov antropomorflıq súwretlewdi kóbirek tábiyat qubılıslarına qatnaslı qollansa, K.Karimov tábiyat qubılısları hám real jansız obyektlerge qatnaslı, al B.Genjemuratov abstrakt túsiniklerge, sezimlerge kóbirek dıqqat qaratadı hám jańa kórkem mazmundaǵı metaforalıq epitetlerdi dóretiwge háreket etedi.

ÁDEBIYATLAR

1. Berdimuratova A., Baymurzaev A., Mambetkarimov R., Biyimbetov J. Filosofiyalıqsózlik. – Tashkent: «Metodist» nashriyoti, 2023.
2. Генжемуратов Б. Сайланды шығармалар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2012.
3. Губанов С. А. Эпитет в творчестве М. И. Цветаевой: семантический и структурный аспекты. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидита филологических наук. – Самара. 2009.
4. Избасқанов Ж. Жаз өткенде. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.
5. Избасқанов Ж. Ақ куслар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2014.
6. Каримов К.Ўақыт минарасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1991.
7. Словарь литературоведческих терминов. – Москва: «Просвещение», 1974.
8. Xudoyberganov E. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: «Iqtisod-Moliya», 2007.

Тилегенова А. Антропоморфически созданные метафорные эпитеты

Резюме. В данной статье мы предприняли попытку проанализировать эпитеты, созданные антропоморфным способом в современной каракалпакской лирике, на примере творчества поэтов К. Каримова, Ж. Избасканова и Б. Генжемуратова. Изучая этот тип эпитетов, мы рассмотрели с художественно-эстетической и литературной точек зрения эпитеты в лирических произведениях, которые отражают эстетические и философские взгляды и идеи, побуждают к новому взгляду на абстрактные понятия и явления, и направлены на создание нового художественного содержания.

Ключевые слова: тропы, эпитеты, метафорические эпитеты, антропоморфизм.

Tilegenova A. Anthropomorphically created metaphorical epithets

Summary. In this article, we attempt to analyze epithets created through anthropomorphism in modern Karakalpak lyric poetry, using works by poets K. Karimov, J. Izbaskanov, and B. Genjemuratov as examples. In examining this type of epithet, we consider from artistic-aesthetic and literary perspectives the

epithets in lyrical works that reflect aesthetic and philosophical views and ideas, prompt new perspectives on abstract concepts and phenomena, and aim to create novel artistic content.

Key words: tropes, epithets, metaphorical epithets, anthropomorphism.

“TÍNÍSH DON” HÁM “SHÍRASHÍLAR” ROMANLARÍNDA PORTRET FUNKCIYASÍ

Joldasbaeva B.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Kórkem ádebiyatta portret – qaharman obrazın súwretlewdiń bir usılı. Jazıwshı qaharmannıń sırtqı kórinisin, minez-qulıqların, ádetlerin, ishki dúnyasın súwretlew arqalı obrazlardı individuallastıradı. Portret avtor, gúrrińshi yáki shıǵarmadaǵı basqa bir personajlar kózqarasınan qaharmanlardı vizual túrde bahalawshı hám shıǵarmanıń barlıq basqıshlarında da qanday da bir kórkemlik funkciyaǵa iye bolǵan súwretlew usılı. Klassikalıq shıǵarmalarda portretler statistikalıq sıpatqa iye boladı. Al keyingi dáwir ádebiyatında bul usıl tek ǵana obrazdıń turaqlı emes, al halatqa, syujet baǵıtına baylanıslı bolǵan qásiyetlerin, xarakterin de ózinde jámleydi. Óz gezeginde qaharmandaǵı ruwxıy halat, psixologiyalıq ózgerisler, ishki gúyzelis hám tuyǵı-sezimlerdi de kórsetedi. Maqalada portret jasawdıń sheberi rus jazıwshısı M.Sholoxov hám qaraqalpaq jazıwshısı Sh.Seytovlardıń romanları tallawǵa tartıldı. M.Sholoxov hám Sh.Seytov dóretiwshiliginde qaharman portretin jasawda onıń sırtqı kórinisi, ayrıqsha belgileri, ózgesheliklerine ǵana emes, al sırtqı ortalıq tásiri yamasa basqa personajlar menen óz ara qarım-qatnasları payıtındaǵı ruwxıy halatların da kórsetedi. Qaharmanlar portreti arqalı olardıń keypiyatı, ruwxıy keshirmeleri hám sezimleri sáwlelendiriledi. Sonıń ushın da hár eki jazıwshı romanlarındaǵı portret xarakteristikası qaharman psixologiyasın súwretlewdiń bir usılı bola aladı.

A.Selivanovskiy M.Sholoxov portretleri haqqında bılay deydi: “...Sholoxov óz qaharmanlarınıń psixologiyalıq halatınıń giltin olardıń háreketleri, bet-álpet kórinisi hám denedegi kúshli fiziologiyalıq sharshaw hám hálsizlik arqalı beredi” [1:275-276]. Hár eki jazıwshınıń portretlerindegi detallar kóbinese sırtqı kórinisindegi turaqlı belgiler hám sırtqı faktor, ruwxıy halattıń tásirinde ayqın seziledi. Ásirese, M.Sholoxovtıń tiykarǵı portretlik detalları – kóz, qabaq qıymılları, jelke hám bettegi ájimler, jest (qıymıl-qozǵalıs) háreketleri. “Tınısh Don” romanındaǵı Ilya Bunchuktıń Don wálayatı komiteti qasındaǵı tribunalǵa jumısqa jiberilip, ol jerdegi kontrrevolyucionerlerdiń ayawsız atıp taslanıwınan keyingi ruwxıy halatı mına portret arqalı jaqsı kórsetilgen: “*Bir hápte ishinde ol shógip, qap-qara bolıp ketti, tap topıraq penen qaplanǵanday edi. Kózleri shúńireygen, ashıw-ızadan, hám qorqıw, hám ashıw sebep dirildegen qabaqları kózleriniń muńlılıǵın jasırıp tura almaytuǵın edi*” [3:306]. Bul halat Ilyanıń ruwxıyatın túsiredi: ápiwayı, gúnasız, miynetkesh kazaklardıń atıp taslanıwı oǵan júdá awır batadı. Avtor onıń ishki halatın “onda burın bolmaǵan kóz muńı” hám túsińki, kózlerin derlik jawıp turǵan qabaqların súwretlew arqalı kórsetedi.

Romanlardaǵı portretlik súwretlewler tek ǵana avtor tilinen emes, al qaharmanlar tárepinen de beriledi. Ásirese, M.Sholoxov kórkem usıl sıpatında qaharmannıń sırtqı kórinisin basqa personajlardıń názeri menen súwretlewge háreket etedi. Máselen, Petronıń inisi menen bolǵan ushırasıw waqtında, ol qanday da bir ishki qorqıw menen Grigoriydiń dawısı ózgergenligin, sınıp qalǵanlıǵın hám inisiniń mańlayındaǵı qıyalap aǵıp túsip atırǵan ájim haqqında bılay deydi: *“...ol biygana, qandayda ózgeristi, biyganalıqtı bildiriwshi qorqınıshlı túste edi...”* [3:318]. Bul ájim Grigoriydiń Leshnyuv qasındaǵı birinshi sawash hám avstriyalıq soldattı óltirgennen keyingi ishki ruwxıy sınıwınıń simvolı.

Bunnan tısqarı, “Tınısh Don” romanında ayrım personajlardıń portret xarakteristikası bas qaharmannıń názeri menen de beriledi. Máselen, “*Grigoriy saptaǵı joldaslarında bolıp atırǵan ózgerislerdi qızıǵıw menen baqlap otırar edi. Lazaretten jaqında qaytıp kelgen Proxor Zıkov ... erniniń erneklerindegi elege shekemgi awırıw hám túsinbewshilik izlerin jasırar, miyirman buzawdikindey kózlerin tez-tez ashıp-jumıp turar edi ... Grigoriydiń jerlesi, saldamlı hám isbilermen kazak Emelyan Grashev bolsa tap kúyip qalǵanday qap-qara bolıp ketken, sebepsiz hám*

ózi qálemegen halda kúletuǵın, basqasha túsińki edi. Hárbir júzde ózgerisler bar, hárkim urıs sepken tuqımdı ózinshe ishinde alıp júrip, ósirip atır edi." [3:315].

Bul usıl tek bas qaharman baqlaǵan personajlardıń xarakterin ashıp berip qoymastan, al onıń ózin de ele de tereńirek ańlawǵa xızmet qıladı. Bunnan tısqarı, bul usıl oqıwshıǵa personajlarǵa tikkeley tilekleslik bildiriw, olar menen birge jasaw imkaniyatın beredi. M.Sholoxov dóretiwshiliginde portret tek ishki ózgerislerdi emes, al ótip atırǵan sol sáttegi sezimlerdi de sáwlelendiredi. Kóbinese, onıń qaharmanlarınıń kúlkisi, kóz qarasları arqalı olardıń ishki dúnyasındaǵı oyların, kózqarasların, múnásibetlerin kórsetedi. Bul halattı shıǵarmanıń obrazlar kompleksi menen de túsindiriwge boladı: roman qaharmanları – introspektiv analizden góre waqıyaǵa ámeliy juwap, háreket hám háreket arqalı múnásibet bildiriwge beyim bolǵan kazaklar esaplanadı. Kazaklardıń boyındaǵı qádiriyatlar hám isenimler menen baylanıslı bolǵan xarakter olardı basqa xalıqlardan ajıratıp kórsetip turadı. Avtor bunı jaqsı túsingen halda roman syujetin áyne usınday xarakter iyeleriniń qatnası menen bayanlawǵa umtılǵan hám bul, biziń oyımızsha, jaqsı sheshim bolǵan.

Sh.Seytovtıń "Shırashılar" romanında "Tınısh Don"daǵı sıyaqlı ráń-báreń hám qubılmalı portretler kóp ushıramaǵanı menen qaraqalpaq xalqına tán bolǵan xarakterlik sıpatlar saqlanıp, sırtqı faktor hám ishki gúyzelislerdiń tásiri nátiyjesinde psixologiyalıq basımda bolǵan obrazlar kompleksi jaratılǵan. Romannıń orayında Esjan ǵarrı obrazı tur. Avtor onıń tikkeley ekspoziciyalıq portretin bermesten, syujet rawajlanıwı barısında onıń xarakterin, psixologiyasın portretlik detallar arqalı ashıp beredi. Romandaǵı personajlardıń tolıq portretlik sıpatlamasınıń berilmewi syujettıń bir aqshamlıq waqıya hám sol waqıttaǵı bas qaharmannıń eske túsiriwlerine (retrospektiv xarakteri) qurılıwı menen baylanıslı. Esjan ǵarrını sada, aqkókirek, miynetkesh hám janashır qılıp kórsetedi hám bul onıń basqa personajlar menen bolǵan dialogları arqalı beriledi. Kuminger, Mahiyda kempir, Allayarlar menen bolǵan óz ara sáwbetlerinen Esjan ǵarrınıń joqarıdaǵı sıpatların kóremiz.

Biraq syujet jelisi ǵarrınıń ózine hám basqalarǵa jasırın bolǵan, sırtqı psixologiyalıq basım sebep júzege shıqqan xarakterin kórsetip beredi. Máselen, Aman, Oraz hám ǵarrınıń izinen ańlıp kelip, salma ishinde buǵıp jatqan Ǵarlınıń názeri menen Esjan ǵarrı bılay súwretlenedi: "*Ǵarrınıń júzi ayǵa qaraǵanlıqtan Ǵarlı onıń kóleńkelikten qarawıtqan jawırınan ǵana kórip turdı, negedur oǵan ǵarrınıń eńsesi kóterińkidey, jawırını keńdey, ǵarrı baǵana jortaǵa ǵana ǵarrı bolıp kórinip, endi haslı nusqasına qaytıp, ayaǵın shıyraq basıp baratırǵanday tańlandırıp ketip edi...*" [4:140]. Bunda biz Esjan ǵarrıǵa tán qásiyetlerdiń (sada, aqkókirek, miynetkesh hám miymandoslıq) ornın baspashılarǵa ǵázep, ashıw hám ıza iyelegenlegin bayqawımız múmkin. Ǵarrıdaǵı bul ózgerislerdi Mahiyda kempir de ańlaydı: *"...sol jalt qaraǵanda-aq ǵarrısınıń qantalap ketken kózlerinen usınsha birge jasap elege shekem sezbegen biyrehimliktiń, qaysarlıqtıń, úzil-kesilliktiń nıshanın anıq kórgeni sonshelli, táwelle salıp ta, jalınıp ta úlgere almasın bilgen...*" [4:145]. Bul sociallıq sharayat hám átirapındaǵı personajlardıń qarım-qatnasları, múnásibetlerinen (jası úlken sıpatında húrmetlemewi, jónsiz qırq dúrre urdırıwı, gelle qunı talap etiwinen) keyin Esjan ǵarrınıń psixologiyasındaǵı ózgeris, kelip shıqqan halat hám hádiyselerge, basqa personajlarǵa bolǵan múnásibetiniń ózgeriw basqıshı.

Romandaǵı Baǵdıyar palwan dáslebinde oqıwshıǵa gúdibuzar, iste puqta emes, jánjelkesh personaj sıpatında súwretlenedi, oǵan tómendegishe portretlik sıpatlama beriledi: "*Jigit qattı jánjelpaz edi... Bet-álpeti de kelisiksiz – bıdım-bıdım, bunıń menen tabaqlas bolǵan adamlar da ash qala beredi. Usı tamaqsawlıǵına bola diyqanshılıq etse eken-aw, oǵan da aynalıspaydı. Qayda toy, házlik bolsa júrgeni júrgen. Gúreste jıǵıp, bayraqqa alǵan qoy-janlıǵın da, pátiyasın alıp ǵarrılarǵa berip kete beredi. Minezi de kútá biymaza...*" [4:26] Baǵdıyar palwan obrazı ayrım sıpatları (turaqsızlıq, gúdibuzarlıq, urıs-jánjelge jaqınlıq, boyındaǵı fizikalıq kúshti miynette emes, dawlı máselelerge jumsawı) menen "Tınısh Don" romanında Grigoriy Melexovqa uqsas.

Qıpshaqqa barıp, balası hám Baǵdıyardı kórgendegi ǵarrınıń kózqarasları hám pikirlewi, onıń qádiriyatlarınıń belgili bir mániste ózgere baslaǵanlıǵınan dárek edi. Baǵdıyar palwannıń anaǵurlım "eseygen"ligi, ondaǵı qatań áskeriy tártiptiń tásiri Esjan ǵarrınıń ishki monologlarında beriledi: "... *atı qarılpaqta esin bilgeli betine jan qaratpay, qurıq tiymegen ayǵırday duwbaq, jolbarıstay erkin júrgen mınaw jabayı palwannıń siresiwin qara! Himm, saǵan sol kerek, tártipke túspeymekenseń!*

“Toqpaǵı kúshli bolsa, kiyiz qazıq jerge kiredi!” degen ári tańlaqlı, ári “hay-haylı” oyı boldı” [4:41]. Usı sıpat Baǵdıyar palwanda roman sońına shekem saqlanıp qaladı. Ol diydidegi maqsetinen qaytpaytuǵın, jawınger xarakterin boyında jámlegen edi.

Kuminger – óz túsinigine iye hám maqseti bar, ulıwma insanıylıq sıpatlardı da, jawıngerlik hám miyrimlilikti de boyında jámlegen internacional bolshevik. Kumingerdiń ráń-báreń xarakteri pútkil roman syujeti hám ideyasına óz tásirin tiygizgen. Onıń *“... qup-quw bolıp, óli shıray enip ketken júzi, juldızlı sopbashınan bir jaǵına buyralanıp, biytártip shıǵıp turǵan árebi shashı”n* [4:12] kórgen, onıń menen bir aqshamǵa sáwbetles bolǵan Esjan ǵarrınıń bunnan bılayına xarakter hám túsiniklerinde ózgerisler bayqalıp, onı ele de oylanıwǵa, pikir juwırtıwǵa iytermeleydi. Kumingerdiń maqseti – qan tógiw, talan-tarajlıq emes, al insaniyatqa xızmet etiw. “Shırashılar” romanında Kumingerdiń portret dinamikası derlik onıń xarakterine tásir etpeydi. Ol ekspoziciyalıq portrette qanday sıpatqa iye bolǵan bolsa, sol qálpinde qaladı. Esjan ǵarrıda bolǵan hárqanday psixologiyalıq halat hám ózgerisler tikkeley Kumingerdiń tásiri menen júz beredi. Esjan ǵarrını óz ómirin sholıwǵa úyretedi. Biz hár eki romanda da usınday sıpatqa iye bolǵan obrazlardı bayqawımız múmkin.

“Tınısh Don” hám “Shırashılar” romanlarında portret ekspoziciyalıq formada da, dinamikalıq formada da teńdey qollanıladı hám ol qaharmanlardıń bir pútin obrazın jaratıwǵa, olardıń xarakterin hám ruwxıy dúnyasın ashıp beriwge xızmet qıladı. Jazıwshılar portretlik detallardı (júz, bet-álpeti, jest, mimika) súwretlew arqalı qaharmanlardıń ishki dúnyasın, dinamikalıq ósiw menen bolsa xarakterdegi ózgerislerdi kórsetedi.

ÁDEBIYATLAR

1. Аксенова Е. Портрет // Тимофеев Л.И., Тураев С.В. Словарь литературоведческих терминов. – М., 1974.
2. Якименко Л.Г. Творчество М.А.Шолохова. – М.: «Сов.писатель», 1970.
3. Шолохов М.А. Тихий Дон // Шолохов М.А. Собрание сочинений: в 8 т. – М., 1980. Т. I-IV.
4. Сейтов Ш. Шырашылар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986.

Жолдасбаева Б. "Функция портрета в романах "Тихий Дон" и "Шырашылар"

Резюме. В данной статье рассматривается роль портрета в раскрытии художественного психологизма, авторской идеи и развитии сюжета в романах М. Шолохова и Ш. Сеитова. На основе произведений проводится сравнительный анализ экспозиционного и динамического портрета, выявляются их сходства и особенности в выражении психологизма.

Ключевые слова: художественный психологизм, экспозиционный портрет, динамический портрет, психическое состояние.

Joldasbaeva B. The function of portraiture in the novels "And Quiet Flows the Don" and "Shırashılar"

Summary. This article explores the role of portrait depiction in revealing artistic psychologism, the author’s idea, and the development of the plot in the novels of M. Sholokhov and Sh. Seitov. Based on the analysis of the novels, the similarities and distinctive features of expository and dynamic portraits in expressing psychologism are identified and compared.

Key words: artistic psychologism, expository portrait, dynamic portrait, psychological state.

ÁJINIYAZ SHAYÍR LIRIKASÍN RUS TILINE AWDARÍWDAǴÍ GEYPARA MÁSELELER

Ubayxanova M.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Awdarma – bul bir xalıqtı ekinshi bir xalıq penen baylanıstırıwshı kópir. Al, kórkem awdarma ózge tariyx, ózge ruwxıy mádeniyat penen tutastırıwshı shınjır. Sonlıqtan, qaysı ádebiyattıń kórkem awdarması jaqsı rawajlanǵan bolsa, sol ádebiyat joqarı basqıshlarǵa kóterilgeninen dárek beredi.

Qaraqalpaq ádebiyatında awdarma islew máselesi basqa dúnya xalıqlar ádebiyatına qaraǵanda kesh baslandı. Atap aytqanda, XX ásirdiń birinshi yarımında S.Majitov rus ádebiyatındaǵı kishi kólemli ertek hám gúrrińlerden, tımsallardan baslaǵan bolsa, bunnan keyingi dáwirlerde N.Dáwqaraev, A.Begimov, J.Aymurzaev, D.Nazbergenov, T.Jumamuratov, I.Yusupov hám t.b. rus ádebiyatı klassikleriniń poeziyalıq hám prozalıq shıǵarmaların awdarma islewdi hár qıylı dárejede dawam ettiriwshiler bolǵan.

Qaraqalpaq tilindegi shıǵarmalardı rus tiline awdarıw máselesi de XX ásirdiń 40-50-jıllarınan baslanǵan. Qońsı tuwısqan ádebiyatlarda bul qubılıs erterek baslanıp, tez pát penen rawajlanǵan. Nawayı[5:34], Maqtımqulı [4:3], Abay [1:6] sıyaqlı ullı shayırlardıń shıǵarmaları rus tiline hám rus tili arqalı basqa tillerge awdarıldı.Sol qatarı, qaraqalpaq ádebiyatı wákilleriniń bir qatar shıǵarmaları da rus tiline awdarıldı. Mısalı, XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatı klassikleri Ájiniyaz hám Berdaq shayırlardıń dóretiwshiligi belgili rus awdarmashıları D.Golubkova, G.Yaroslavcev, P.Jeleznov, N.Grebnev, S.Lipkin [8:1] tárepinen awdarılǵan.

Qaraqalpaq ádebiyatında Ájiniyaz shayır dóretiwshiligi hám onıń poeziyamızdıń rawallanıwında tutqan ornı úlken áhmiyetke iye. Sebebi, ol qaraqalpaq ádebiyatında jazba ádebiyattıń tiykarın salıwshı sóz sheberleriniń biri, sonlıqtan, onı qońsı tuwısqan xalıqlar wákilleri bolǵan Nizamiy, Jamiy, Nawayılar menen qatar qoyıwǵa boladı [7:6]. Al, onıń poeziyasın basqa tillerge, sonıń ishinde rus tiline awdarıw shayır dóretiwshiligin dúnya jámiyetshiligine keńlew taratıwǵa hám onıń atın máńgilestiriwge salınǵan jol boladı. Ájiniyaz shayırdıń rus tiline awdarılǵan bir qatar qosıqların analizlew nátiyjesindeawdarmashılar onı basqa tilde qalay "sóyletkenin" bilip alamız. Mısalı ushın, klassik shayırımızdıń G.Yaroslavcev tárepinen awdarılǵan "Kerek" qosıǵınıńrus tilindegi tekstine dıqqat qaratamız:

Коль мужествен и храбр джигит,
А сердцем для людей открыт,
Отвагой грозной знаменит,
Такому друг надежный нужен [8:1],– dep berilse, túp nusqasında tómendegishe:

Bahadır ǵoshshaq jigitke, Bárdash berer qayǵı-dártke,
Xalıqqa málim batır mártke, Janajan ǵardashı kerek [2: 91-б.].

Awdarmashı sıpatında G.Yaroslavcevtıń sheberligi usı awdarmada kórinedi. Máselen, qosıqtıń túp nusqasında hár qatar 8 buwınǵa qurılǵan, awdarmada datiykarınanusı 8 buwınlı ólshem saqlanǵan. Sonday-aq, awdarmashı qaraqalpaq tilindegi *"jigit"* degen sózdiń mánisin saqlap, rus tiline de *"джигит"* dep awdarǵan. Sebebi, ulıwma túrk tilindegi*"jigit"*sózi rus tilinde álleqashan *"márt, batır, patriot"* degen maǵanaǵa iye bolıp, sińisipketken. Birinshi qatardaǵı "ǵoshshaq" sózine, rus tilindegi ekinshi qatarda tolıǵı menen túsinik berip, onı bir ırǵaqqa jaylastırǵan: *"А сердцем для людей открыт"*. Qosıqtıń *"Bárdash berer qayǵı-dártke"* qatarı awdarmada mánilik jaqtan uzaqlasqan: *"Отвагой грозной знаменит"*, yaǵniy *"abırayǵa iye qatallıǵı menen belgili"* dep awdarǵan. *"Shıdamlı", "sabırlı"* degen mánige jaqın awdarǵanda qosıqtıń dál mazmunın beretuǵın edi, biraq awdarmashı sıpatında qosıqqa ózgeshe sıpat qosa alǵan.

"Bozataw" poemasınan úzindi rus tiline G.Yaroslavcev [8:1] tárepinen awdarılǵan. Poemanıń túp nusqası – 19 shuwmaq, al awdarılǵan variyantında – 12 shuwmaq. Bul awdarmada qosıqtıń sırtqı forması belgili dárejede saqlanǵanın seziwge boladı. Poemanı awdarma islew awdarmashı ushın qıyınshılıq payda etkeni anıq. Sebebi, Ájiniyaz óz shıǵarmaların eski qaraqalpaq tilinde dóretken. Arab hám parsı sózleri de jiyi ushırasadı. Sonday-aq, qaraqalpaq tilindegi qosıqlar barmaq ólshemine tiykarlanıp jazılǵan, al rus tilindegi qosıqlar sillabika-tonika ólsheminde jazılatuǵını belgili. Usı qubılıstı esapqa alıp, G.Yaroslavcev barmaq ólshemine tiykarlanıp awdarma islewge umtılǵan. Biraq, awdarmashı bul poemanı tek úzindi retinde awdarǵanın joqarıda esletken edik. Awdarmanıń mazmunı jaǵınan analizleytuǵın bolsaq poemanıń dáslepki qatarları:

Мы уходим… Нас гонят в неведомый край,
Покидаем тебя Бозатау,
Слёзы льются в глазах почернело…

Прощай, покидаем тебя, Бозатау. [8:1] − degen shuwmaq penen baslanadı.Túp nusqadaǵı *"Keter boldıq endi bizler bash alıp"* (11 buwın) qatarın*"Мы уходим… Нас гонят в неведомый край"* (13 buwın) dep awdarǵan.Bul jerdegi *"bas alıp ketiw"* [6: 56] frazeologizmi qaraqalpaq tilinde *"qaytıp kelmeskeketiw, tárk etiw"* mánisin ańlatsa,rus tilinde *"bizdi uzaq aymaqqa quwdı"* dep awdarılǵan. Durıs, awdarmashı G.Yaroslavcev poemanıń dóreliw tariyxın úyrengeni anıq, sebebi haqıyqatında kóterilisshiler súrginge ushıraydı. Ájiniyaz qaraqalpaqlardıń tariyxında "Boz ataw tragediyası" sıpatında tereń jaranıń tırtıǵı bolıp pitken usı waqiyanıń ishinde boldı [2:10]. Sonlıqtan awdarmashı qosıqtıń tiykarǵı mazmunın beriwge umtılǵan, al ekinshi tárepten alıp qaraytuǵın bolsaq, joqarıda aytılǵan frazeologizmniń ekvivalenti tawıp qoyılsa, awdarmanıń

poetikalıq mazmunı ele de jetik bolar edi. *“Xosh aman bol, bizden qaldıń Bozataw”* [2: 35] qatarı bánt basar retinde qosıqtıń tórtinshi qatarında da qaytalanǵan. Rus tilindegi awdarmasında, *“Прощай, покидаем тебя, Бозатау”* sátli shıqqan. Biraq bul orında da qosıqtıń ekinshi qatarına da *“Прощай”* sózi qosılsa,*“Xosh aman bol”* xoshlasıwın dál jetkergen bolar edi. Degen menen, G.Yaroslavcev awdarǵan Ájiniyazdıń “Bozataw” poeması úzindi bolsa da sátli shıqqan, dep bahalawǵa ılayıq. Solay bolsa da, Ájiniyaz shayırdıń ózine tán stili, nápesi, ırǵaǵı saqlanbaǵanın aytıp ótiwimiz kerek. Sebebi joqarıda aytıp ótkenimizdey Ájiniyaz dóretiwshiligi eski qaraqalpaq tilinde jazılǵan, sonday-aq, bul poema onıń dóretiwshiliginiń shıńı. Poemanıń awdarması boyınsha keń kólemli ilimiy miynet jazıwǵa da boladı.

Endi biz P.Jeleznovtıń [8:1] awdarmasındaǵı Ájiniyazdıń“Shıqtı jan” qosıǵın tallaytuǵın bolsaq, rus tilindegi awdarmasındaǵı besinshi qatar*“**Ах, Дарийха!..**”* dep berilgenine, yaǵnıy lirikalıq qaharmannıń qızǵa murájat qılǵanına kózimiz túsedi. Parsı-iran tillerinde bul sóz paydalanılǵanda *“qızıl júzli”, “janımnıń dawası”* kibi mazmun túsiniledi. Tili jaǵınan ádewir qıyın bolǵan bul qosıqtı P.Jeleznov tolıǵı menen awdarǵan:

Примите мой привет, друзья, прими большой привет, родня
Разлука с милой для меня страшнее адского огня.
Прошел Алаша шесть родов, судьбу злосчастную кляня,—
Вернуться осенью готов, дожить до этого бы дня!..
Ах, Дарийха, ах, Дарийха, тоска измучила меня!

Formalıq jaqtan túp nusqa siyaqlı birgelkli uyqaslıǵı saqlanǵan. Túp nusqada:

Kóp sálem mendin biradar ashnayı dúw jáhán,
Shiddáti ruziy júdalıqdur, qiyametdin yaman,
Altı san alashnı gezdim, tapmadım namıw-nıshan,
Inshaalla, gúzge elge bararman bolsam aman,
Ah dariyǵa. Wah dariyǵ, mıń san arman shıqtı jan.[2:82]

Qosıqtıń birinshi qatarınan baslap tallaytuǵın bolsaq, *“прими большой привет, родня”* dep kórkem awdarma islegen, sebebi túp nusqadaǵı *“ashnayı dúw jáhán”* sóz dizbegin rus tilindegi oqıwshılarǵa dál jetkergen. Haqiyqatında *“родня”* bul rus tilindegi *“Родственники”*, bizińshe *“aǵayın, tuwısqan”* degendi ańlatadı hám sol arqalı *“dúw jáhán”* sózleriniń mánisin jetkere alǵan. Ekinshi qatarda berilgen sózlerdiń awdarmasına qarap P.Jeleznovtıń arab tilinen xabarı bolǵanın biliwge boladı. Sebebi, túp nusqada arab tilindegi sózler ónimli qollanılǵan. *“Qiyametdin yaman”* sóz dizbegin rus tilinde *“судный день”*dep awdarıwǵa da bolar edi, biraq awdarmashı oǵan *“страшнее адского огня”*, yaǵniy *“sennen ayrılıw dozaq otınan da qorqınıshlıraq”* dep kórkemlik pafos bere alǵan. Bánt basar retinde berilgen qosıqtıń tórtinshi qatarında *“mıń san arman shıqtı jan”* sóz dizbegin *“тоска измучила меня”* dep awdarǵan. Kórkemlik jaqtan joqarı dep bahalawǵa boladı, óytkeni mazmunı jaǵınan Ájiniyaz shayırdıńkórkem oyın jetkere alǵan. Bul jerdegi “shıqtı jan”dı [6:78] tuwra mánide qabılllawǵa bolmaydı, shayır óziniń qıyınshıǵın kórsetiw maqsetinde usı frazeologizmdı qollanǵan. Demek, awdarma islewde joqarıda aytıp ótkenimizdey forma hám mazmun birligi, ásirese mazmunnıń tolıq saqlanıwı awdarmashıdan talap etiletuǵın eń úlken hám juwapkershilikli wazıypa bolıp esaplanadı. Usı orında gruzin xalqınıń ataqlı sınshısı, awdarmashı G.Gachechiladzeniń awdarma boyınsha aytqan “Kórkem awdarma - bul nusqanıń kórkemlik shınlıǵınıń súwretleniwi bolıp tabıladı” [3: 13] degen pikiriniń durıs ekenin quwatlaǵımız keledi.

Keyingi tallaw obyektimizge aylanǵan “Kózlerim” qosıǵı D.Golubkov tárepinen rus tiline awdarılǵan. Bul qosıq ta shıǵıs ádebiyatı ólsheminiń biri bolǵan másnawiy (bes qatarlı qosıq) formasında dóretilgen: Бог создал плоть мою, зажег весенние мои глаза;
И были много лет полны цветения мои глаза.
Я столько видел! Ясных звезд бесценнее мои глаза.
В любом краю, в любой беде спасенье – мои глаза.
Без вас темницей стали дни, стал тенью я, мои глаза! [8:1]

Ájiniyazdıń bul “Kózlerim” qosıǵı forması jaǵınan redifli uyqas túrinde jazılǵan hám bul rus tilindegi awdarmada da saqlanǵan*(весенние мои глаза, цветения мои глаза, бесценнее мои*

глаза, спасенье – мои глаза, стал тенью я, мои глаза). Túp nusqada qosıqtıń buwınlar sanı 15-16 bolsa, awdarma da dál sol qálip saqlanǵan:

Haq meni insan jarattıń, náwbáhárim kózlerim,
Ansha baǵlar sayır etken, gúliwzarım kózlerim,
Maqsudım, barınsha gezdim, ıqtıyarım kózlerim,
Tánnen sońra bardur, saqla mazarım kózlerim,
Istegen erge etkergen, ilgir názerim kózlerim. [2: 193]

Qosıqtı mazmunı boyınsha tallaytuǵın bolsaq,Ájiniyazdaǵı *"náwbáhárim"* degen sóz dizbegin *"зажег весенние"* dep durıs ekvivalent qollanıp, shayır berejaq mánisti rus oqıwshılarına tolıq jetkergen. Sonday-aq, awdarmashınıń úlken jetiskenligi: Ájiniyaz shayırdıń poetikalıq oyların túsiniwinde, mısalı: *"Ansha baǵlar sayır etken"* degen qatardı rus tiline sózbe-sóz awdarǵanda "много гулял в саду" dep awdarar edi. Biraq, bunday awdarma kórkem awdarmanıń talabına juwap bermes edi. Awdarmashı, teksttıń mazmunın ańlap,*"И были много лет полны"* dep sátli awdarǵan. Sonday-aq, D.Golubkov ta Ájiniyazdıń klassik shayır ekenin bilip, onıń dárejesine say awdarǵan, oǵan poetikalıq ruwx bere alǵan. Sonlıqtan, bul awdarmadan kóp izlengeni, shayır dóretiwshiligin tereń úyrengeni sezilip tur.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq ádebiyatınan awdarma islengen shıǵarmalardı tallaw, olarǵa qalıs baha beriw, sonday-aqápiwayı awdarmadan kórkem awdarmanıń ózgesheligin parıqlaw hám olardı oqıwshılar qáwimine usınıw aldaǵı islenetuǵın wazıypaǵa aylanıwı kerek.

ÁDEBIYATLAR

1. Абай Кунанбаев. Лирика и поэмы. – Москва: «Гослитиздат», 1940.
2. Әжинияз. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1975
3. Бекбергенова Мария. Көркем аўдарма теориясы (оқыў қолланба). – Нөкис, 2005.
4. Махтумкули: Избранное. – Москва: Художественная литература». 1983.
5. Навои. Стихотворения и поэмы. «Ленинградское отделение». 1983.
6. Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.
7. Пирназарова. Мастерство Ажинияза, – Нөкис: «Каракалпакстан». 1983.
8. https://www.ziyouz.uz/ru/poeziya/karakalpakskaya-poeziya/1130--1824-1878

Убайханова М. Поэтические проблемы перевода лирики поэта Ажинияза на русский язык

Аннотация. В статье рассматривается процесс перевода произведений классического поэта каракалпакской литературы Ажинияза Кособаева, проводится анализ переведённых песен и поэм, а также обсуждается роль художественного перевода. Кроме того, тщательный анализ переведённых произведений способствует совершенствованию и развитию направления художественного перевода в каракалпакской литературе.

Ключевые слова: художественный перевод, поэма, перевод на русский язык, поэтика художественного перевода.

Ubayxanova M. Poetic Issues in Translating Ajiniyaz's Lyrics into Russian

Annotation. The article examines the process of translating the works of Ajiniyaz Qosıbayuly, a classical poet of Karakalpak literature. It provides an analysis of his translated songs and poems and discusses the importance of artistic translation. Moreover, a thorough analysis of the translated works contributes to the improvement and development of the art of literary translation in Karakalpak literature.

Key words: literary translation, poem, translation into Russian, poetics of literary translation.

8-9-ÓZBEK KLASLARÍNDA QARAQALPAQ TILI (MÁMLEKETLIK TIL) PÁN BAǴDARLAMASÍNÍŃ DÚZILIW PRINCIPLERI

Yusupova A.K.

Xojeli rayonlıq 41-sanlı ayırım pánleri qánigelestirilgen klasları bar ulıwma orta bilim beriw mektebi

Dúnya júzilik pedagogika iliminde oqıtıw metodikasın zamanagóy texnologiyalar tiykarında jetilistiriw, milliy hám sırt el tájiriybelerin durıs qollanıw, STEAM oqıtıw texnologiyaların ámeliyatqa engiziw úlken áhmiyetke iye. Qaraqalpaq tili (mámleketlik tili) sabaqlarında kognitiv, evristikalıq hám interaktiv texnologiyalar, lingvometodikalıq, kalligrafikalıq, leksikografikalıq, konstruktiv usıllartiykarında oqıwshılardıń motivaciyası hám kommunikativ kompetenciyasın arttırıw, integrativlik qatnasıqlar hám intellektuallıq qábiletin rawajlandırıw, jaslardıń bilimin hám

kónlikpelerin jetilistiriw boyınsha izertlewler sistemasın ámelge asırıw zárúrli wazıypalardan esaplanadı. Usı kózqarastan, 8-9-ózbek klaslarındaqaraqalpaq tili (mámleketlik til) pán baǵdarlamasınıń dúziliw principlerine dıqqat awdaramız.

Qaraqalpaq tili (mámleketlik til)páni baǵdarlamasın dúziwde qaraqalpaq tili (tálim basqa tillerde alıp barılatuǵın mektepler ushın), tuwısqan tiller (qazaq, qırǵız, tájik, túrkmen), rus tili (tálim rushám qaraqalpaq tillerinde alıp barılatuǵın mektepler ushın) oqıw materialların qamtıp aladı hám olardıń óz ara baylanıslılıǵın támiyinleydi. Usı kózqarastan, Qaraqalpaqstan Respublikasındaǵı ulıwma orta bilim beretuǵın mekteplerinıń 8-9-ózbek klasları ushın arnalǵan qaraqalpaq (mámleketlik) tili pán baǵdarlamasın dúziwde bul principler basshılıqqa alınadı.

Ulıwma orta bilim beriw mekteplerinıń 8-9-ózbek klaslarında qaraqalpaq tili hám ádebiyatı sabaqların oqıtıwda oqıwshılardıń erkin pikirlew qábiletin jetilistiriw, dóretiwshilik kompetenciyasın arttırıw, awızeki hám jazba sóylew mádeniyatın rawajlandırıw boyınsha metodikalıq pikirler az aytılǵan. A.Abdurazzoqov [1], R.Niyozmetova [2], M.Mirqosimova [3], Q.Husanboeva hám R.Niyozmetova [4], B.Tuxliev [5], A.Paxratdinov [6], K.A.Yusupov[7] hám basqalar tárepinen ilimiy pikirler bildirilgen. Demek, 8-9-ózbek klaslarında qaraqalpaq tili hám ádebiyatı sabaqların oqıtıwda oqıtıwshı baǵdarlamanı úyreniwde, tiykarınan, baǵdarlamada berilgen materiallardıń sapası hám kórkemligine, baǵdarlamanı úyreniw tártibine, ádebiyat sabaqlıǵında berilgen materiallardıń izbe-izligi hám mazmunına, tárbiyalıq áhmiyetine dıqqat aydarıw hárbir oqıtıwshıdan metodikalıq jaqtan talap etiledi.

Ulıwma orta bilim beriw mekteplerinıń 8-9-ózbek klaslarında qaraqalpaq tili hám ádebiyatı sabaqlıǵınıń mazmunı baǵdarlamalarda kórsetiledi. Baǵdarlama hám sabaqlıqlar teoriyalıq, metodikalıq hám pedagogikalıq bilimge iye kadrlar tárepinen dúziliwi tiyis. Qaraqalpaq ádebiyatı páni baǵdarlamasına kirgizilgen materiallar oqıwshılardıń jas ózgesheliklerin esapqa alǵan halda, taǵı da tárbiyalıq xarakterlerine qarap beriledi. Pán baǵdarlaması ushın alınǵan ádebiy materiallar saylandı dóretpeler bolıp, kórkemligi jaǵınan, til ózgesheligi boyınsha da, milliyligi tárepinen de oqıwshılardıń psixologiyalıq, pedagogikalıq talapları esapqa alınǵan halda ǵana dúziliwi kerek. 8-9-ózbek klaslarında qaraqalpaq tili hám ádebiyatı ushın arnalǵan pán baǵdarlamaların dúziwde tómendegi principler basshılıqqa alınıwı zárúr: 1.Baǵdarlamaǵa kirgizilgen ádebiy shıǵarmalar kórkemlik, ideyalıq hám tárbiyalıq tásir jasaw principleri boyınsha tańlap alınıwı tiyis. 2. Tańlanǵan hárbir ádebiy material oqıwshılardıń jas hám psixologiyalıq ózgesheliklerine ılayıq bolıwı kerek. 3. Teoriyalıq materiallar oqıwshılardıń jas ózgesheligine qarap jeńilden qıyınǵa qarap saylap alınıwı tiyis. 4. Baǵdarlamada berilgen ádebiy materiallar klaslar boyınsha qaytalanbawı tiyis. Olar izbe-izlik principi boyınsha beriliwi kerek. Biraq 5 – 11-klaslar ushın arnalǵan qaraqalpaq tili (mámleketlik til)páni baǵdarlamaları arasında mazmunı jaǵınan baylanıslıq, sáykeslik bolıwı shárt.

8-9-ózbek klaslarında qaraqalpaq tili hám ádebiyatı (mámleketlik til)ushın arnalǵan sabaqlıqlardı dúziwde tómendegi principler basshılıqqa alınsa maqsetke muwapıq boladı: 1. Baǵdarlama hám sabaqlıq arasında tematikalıq jaqtan qatań sáykeslik bolıwı tiyis; 2. Sabaqlıq dúziwde baǵdarlamada kórsetilgen temalar tiykarında ádebiy materiallar sáwlelenedi. Baǵdarlamadaǵı hárbir tema boyınsha sabaqlıqqa material tańlanıp, bul temalarǵa jobalar, tapsırma hám sorawlar islenip shıǵıladı; 3.Sabaqlıqqa kirgizilgen shınıǵıwlar, ádebiy materiallar burın mektep sabaqlıqlarına kirgizilgen bolsa, olardı qaytalawǵa jol qoyılmawı kerek; 4.Sabaqlıqqa kirgizilgen shınıǵıwlar hám ádebiy materiallardıń tárbiyalıq áhmiyeti, sapası hám izbe-izligi basshılıqqa alınıwı zárúr; 5.Sabaqlıqqa kirgizilgen kórkem tekstler hám ádebiy materiallar boyınsha joba dúzilip, onda tayanısh sózler, tapsırma hám sorawlar, paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi berilgeni maqsetke muwapıq boladı; 6.Sabaqlıqtaǵı kórkem tekstler hám ádebiy materiallarǵa dúzilgen jobaǵa sáykes sorawlarǵa anıq juwaplar beriliwi shárt[8:11b]. Tilekke qarsı, 8-9-ózbek klaslarında qaraqalpaq tili hám ádebiyatı (mámleketlik til)ushın arnalǵan pán baǵdarlamasın hám sabaqlıqlardı dúziwde joqarıda sanap ótilgen principler basshılıqqa alınbaǵanı seziledi.

8-9-ózbek klaslarında qaraqalpaq tili hám ádebiyatı (mámleketlik til)ushın arnalǵan baǵdarlamasına kirgizilgen ádebiy materiallardıń sapası hám mazmunı mámleketlik bilimlendiriw standartı talaplarına juwap beredi. Bul máseleni 9-ózbek klaslarında qaraqalpaq tili hám ádebiyatı (mámleketlik til)páni mısalında kóretuǵın bolsaq, dúzilgen pán baǵdarlamalarında berilgen

temalardıń izbe-izligi, sapası, mazmunı hám baǵdarlamanıń dúziliw principleri bir-birinen ózgeshelenip turadı. Bul pikirimizdi mısallar menen dálillep ótemiz. 8-ózbek klaslarında qaraqalpaq tili (mámleketlik til)páni baǵdarlamasında: “Ózbekstan– meniń watanım” temasında sáwbetlesiw, T.Qabulovtıń “Ózbekstan” qosıǵı, 5-6-klasta fonetikadan ótilgenlerdi tákirarlaw, “Birinshi akademik– Marat Nurmuhammedov” temasında sáwbetlesiw, I.Yusupovtıń “Marat Nurmuhammedovtı eslew”, Orfoepiya hám orfografiya, “Aralım–dártim meniń” temasında sáwbetlesiw, X.Seytovtıń “Aral tariyxınan” qosıǵı, leksikologiya, qaraqalpaq ádebiy tiliniń sózlik baylıǵı, ulıwma qollanılatuǵın sózler hám terminler, “Men súygen qaharman” temasında sáwbetlesiw, “Qırq qız” dástanı, turaqlı sóz dizbekleri hám taǵı basqa temalar orın alǵan.Baǵdarlamadaǵı bul temalar orınlı berilgen bolıp, oqıwshılardıń ádebiy - teoriyalıq bilimlerin tereńlestiriw hám ámeliy kónlikpelerin qáliplestiriw ushın úlken áhmiyetke iye**.** Birinshiden, 8-ózbek klaslarında qaraqalpaq tili (mámleketlik til) pánine tiyisli materiallar izbe-iz berilmegen. Qaraqalpaq tili hám ádebiyatqa baylanıslı ádebiy materiallar aralas berilgen. Ekinshiden, shet el yáki ózbek ádebiyatı dóretiwshileriniń dóretpelerinen alınǵan materiallar da berilse maqsetke muwapıq boladı. Sebebi, bunday materiallar oqıwshılardıń pikirlew qábiletin qáliplestiriw hám olardıń estetikalıq talǵamın jetilistiriw ushın, olardıń pánge bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttıradı. Úshinshiden, qaraqalpaq tiline tiyisli materiallar birinshi hám ekinshi sherekte, qaraqalpaq ádebiyatına tiyisli ádebiy materiallar úshinshi hám tórtinshi shereklerde ótilgende metodikalıq jaqtan durıs bolar edi.

8-9-ózbek klaslarına arnalıp dúzilgen Qaraqalpaq (Mámleketlik til) pán baǵdarlamasında berilgen materiallar úyreniw menen birge sabaqlıqlarda berilgen materiallarǵa dıqqat awdarǵanımızda, ayırım materiallar qaytalanıp berilgen[9.85b] Máselen, T.Jumamuratovtıń “Ton menen tóbeles” qosıǵı 9-klass hám 10-klass sabaqlıqlarında qaytalanıp berilgenin kóremiz.

8-9-ózbek klaslarına arnalıp dúzilgen Qaraqalpaq tili (mámleketlik til) pán baǵdarlamasında berilgen materiallar salıstırmalı usıllarda úyrenilip, kórkem materiallardıń mazmunı didaktikalıq tallawǵa hám estetikalıq tárbiyaǵa juwap beretuǵın dárejesine ılayıq bolıw kerekligi anıqlandı. Pán baǵdarlamasında berilgen materiallardıń ayırımları búgingi estetikalıq talaplarǵa juwap bermeytuǵını bayqalıp, bul materiallarǵa metodikalıq pikirler aytıldı. Máselen, T.Jumamuratovtıń “Ton menen tóbeles” qosıǵı, X.Saparovtıń “Jas ásker” qosıǵı, S.Abbazovtıń “Pitkeriwshi klass oqıwshilarınıń tilegi” qosıǵı hám basqa da kórkem dóretpelerdiń ornına dáwir talabına juwap beretuǵın ádebiy materiallardı kirgizip, dáwir talabına juwap bermeytuǵın kórkem shıǵarmalardı baǵdarlamadan alıp taslaw kerek. Pán baǵdarlamasında berilgen kórkem dóretpeler oqıwshılardıń ruwxıy dúnyasın bayıtatuǵın, olardıń estetikalıq tárbiyalaytuǵın ádebiy materiallar bolıwı tiyis.

8-9-ózbek klaslarda qaraqalpaq tili hám ádebiyatı sabaqların oqıtıw arqalı oqıwshılardıń sóylew mádeniyatınıń tiykarǵı tórt túri: sóylewdi tıńlap túsiniw, sóylew, oqıw hám jazıw ámelleri jetilisip baradı. Atap aytqanda, sabaq procesi, shańaraq hám jámáátlik ornılarda júzege keletuǵın túrli sóylew waqıtlarında óz betinshe pikir almasa alıw hám pikirin bayan ete biliw, túsindirilgen ádebiy materiallardı qabıl etiw, sonday-aq, kórkem tekstlerdi oqıw arqalı maǵlıwmat alıw, waqıya-hádiyselerge óz múnásibetin bildiriw sıyaqlı qatnasta bolıw kónlikpeleri rawajlanıp baradı.

8-9-ózbek klaslarda qaraqalpaq tili hám ádebiyatı sabaqlarında ámelge asırıw zárúr bolǵan tiykarǵı másele oqıwshıda berilgen shınıǵıwlar, kórkem tekstler boyınsha sózlerdiń mánisin túsindiriw, sabaqqa qızıqtırıw hám itibar beriw, oqıwshılarǵa sózdiń mánisi hám áhmiyeti, túrli tekstlerde tutqan ornın túsindiriwden ibarat. Oqıtıwshı qaraqalpaq tili hám ádebiyatı sabaqların oqıtıw arqalı jańa materiallardı bayanlaw, bekkemlew procesinde, sonday-aq, tákirarlaw, ulıwmalastırıw hám oqıwshını logikaǵa, talqılaw hám pikirlewge jetelewshi túrli mazmunǵa say tekstlerden paydalanıwǵa úyretedi. Bunday tekstlerden paydalanıw oqıwshını dóretiwshilikke pikirlew, tekstti túsiniwge úyretedi hám olardıń bilimi, dúnyaǵa kózqarası rawajlanadı.

ÁDEBIYATLAR

1. Абдураззоқов А. Мактабда адабиёт ўқитишнинг ҳозирги аҳволи, муаммолари ҳамда программа ва дарсликларни такомиллаштиришга оид мулоҳазалар. – Т.: Ўқитувчи, 1990. – 46 б.
2. Ниёзметова Р. Узлуксиз таълим тизимида ўзбек адабиётини ўрганишнинг назарий ва методик асослари (рус гуруҳлари мисолида): Пед. фан. ... док. дис. – Тошкент, 2007. – 256 б.

3. Миркосимова М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш усуллари: Пед. фанл. д-ри ... дис. – Тошкент, 1995. – 254 б.
4. Ҳусанбоева Қ., Ниёзметова Р. Адабиёт ўқитиш методикаси. –Тошкент: «Баркамал файз мадиа», 2018.
5. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2010. – 168 б.
6. Пахратдинов Ә. Қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы. – Нөкис: «Билим», 2004. – 260 б.
7. Юсупов Қ.А. Қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы.(сабақлық). – Ташкент: Сано-стандарт, 2018.
8. Dáwletov M., Allaniyazova Sh., Seytqasimov D., Dáwletov A. Qaraqalpaq tili. 8-klass. – Nókis: «Bilim», 2019.
9. Bekbergenov A., Mámbetnazarova G., Bekbergenov Q., Reypnazarov Á., Uspanova J. Qaraqalpaq tili. 9-klass. – Nókis: «Bilim», 2019.

Юсупова А. Принципы построения учебной программы по каракалпакскому языку (государственному языку) для 8-9 классов узбекского языка.

Резюме. Выявлены научно-теоретические основы использования инновационных педагогических технологий в преподавании каракалпакской литературы в старших классах, педагогические и практические методические аспекты, их возникновение, развитие и исследование.

Ключевые слова: Каракалпакский язык, государственный язык, учебная программа, школа.

Yusupova A. Principles of structuring the Karakalpak language (state language) curriculum for 8th-9th Uzbek grades.

Summary. The scientific and theoretical foundations of the use of innovative pedagogical technologies in teaching Karakalpak literature in senior classes, pedagogical and practical methodological aspects, their origin, development and research were identified.

Key words: Karakalpak language, state language, curriculum, school.

«ER QOSAY» DÁSTANÍNDA EPITETLER

Bekbauliev Q.O.
Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew institutı (Nókis qalası)

Dástanlar ideyası, mazmunı, kóleminiń úlken, qısqalıǵı hám kórkemlik dárejesi menen bir-birinen ózgeshelenedi. Epik waqıyanıń bayanlanıwı, kompoziciyalıq birliktiń saqlanıwı hám mazmunnıń ashılıwı tikkeley jırawlardıń dóretiwshilik talantınan ǵárezli bolsa, ekinshiden bul xalıq tiliniń bay múmkinshiliklerinen sheberlik penen paydalanıwǵa da baylanıslı boladı. Demek, dástanlardıń kórkemligi, waqıyalar dizgininiń bayanlanıwı, sózlerdiń poetikalılıǵı xalıq tiliniń bay elementlerinen sheberlik penen paydalanǵanda ǵana ámelge asatuǵınlıǵı belgili. Sonlıqtan da, professor Q.Maqsetov: «Epostıń kórkemlik ózgesheligi bárinen de burın onıń tilinde seziledi. Folklordıń tili ulıwma xalıq tili tiykarında dóretilgen onıń eń bay ǵáziynesi bolıp esaplanadı, onda uzaq dáwirler dawamında qáliplesken, anıqlıǵı hám sulıwlıǵı jaǵınan ayrılıp turatuǵın bir qansha túsinikler menen tolǵan xalıq tiliniń bay kartinasın kóremiz» [1:66], – dep jazǵan edi. Bul pikirler «Er Qosay» dástanına da tiyisli. Sózdiń estetikalıq hám emocionallıq tásirsheńligin arttırıp, waqıya mazmunın ótkir, anıq, kórkem etip tińlawshıǵa jetkerip beriwde súwretlew usılınıń áhmiyeti úlken. Sebebi, kórkem súwretlew quralları járdeminde jıraw qaharmannıń ishki keshirmeleri menen oy, sezimlerin, olardıń syujet quramındaǵı háreketlerin kórkem hám janlı tárizde sáwlelendiriw ushın ayrıqsha dóretiwshilik talant hám improvizatorlıq penen jantasadı. Bul, álbette, jırawdıń yadı hám biliminde tayar formada sáwlelensede, waqıyalardı súwretlew processinde olardan sheberlik penen paydalanıp qızıqlı hám tásirli etip jetkerip beriwi, epik jırawdıń kórkemlik penen mazmun birligin, kompoziciyanıń tutaslıǵın, syujettiń izbe-izligin, obrazlardıń ráń-báreńligin saqlap kórkem túrde sáwlelendiriw usılı esaplanadı.

«Er Qosay» dástanınıń tekstinde ataqlı qaraqalpaq jırawı Qurbanbay Tájibaevtıń dóretiwshilik talantı, atqarıwshılıq usılındaǵı ózi ne tán ózgesheliklerge itibar qaratıw ushın biz kórkem-súwretlew qurallarınıń biri epitetlerdiń qollanılıwındaǵı ayırım ózgesheliklerge itibar qaratpaqshımız.

Dástanda qaharmanlardıń yaki personajlardıń háreketin, zat yaki qubılıslardıń sapasın ayqın, anıq etip kórsetiwge ayrıqsha itibar qaratıladı. Bul súwretlew quralı epitetler arqalı ámelge asırıladı. Epitet tek belgini, ayqınlıqtı bildirip qoymastan ishki maǵananı, mazmunnıń ashılıwın, belgili bir

qubılıstıń qásiyetin túsindiriwde áhmiyetli xızmet atqaradı. Epitetler sóz birikpesinen ibarat bolıp, keyingi sóz aldıńǵı sózge óziniń tiykarǵı sıpatlaytuǵın qásiyetin beredi. Sıpatlaw arqalı sol qubılıs yaki obraz anıq, tásirli ashıladı [2:107]. «Er Qosay» dástanında eń kóp qollanılatuǵın altın, aq, qara epitetleri esaplanadı. Dástanda aq epiteti zatlarǵa baylanıslı qollanılıp estetikalıq tásirsheńlikti arttırıwda xızmet etedi. Mısalı, «aq orda», «aq otaw», «aq bulaq», «aq noǵay», «aq úy», «aq sálle», «aq siyle», «aq qudıq», «aq sút» t.b. Dástanda «aq» epitetiniń jiyi qollanılıwı áyyemgi túsinikler menen baylanıslı bolıwı kerek. «Qoblan» dástanı boyınsha izertlew jumısın alıp barǵan K.Palımbetov: «Áyyemnen-aq «aq» reń simvollıq mánide baxıttıń, pákliktiń, jaqsılıqtıń, tınıshlıqtıń, ráwshanlıqtıń, den sawlıqtıń, jetilisiwdiń tımsalı sıpatında túsinilgen. ...«aq» reń kóbirek qásiyetli sakramentallıq, dástúriy hám siyasiy mánidegi zatlarǵa baylanıslı qollanılǵanın kóremiz» [3:22-23], – dep jazǵan edi. Bul pikirler «Er Qosay» dástanında qollanılǵan «aq» epitetine de tiyisli. «Altın» epiteti unamlı qaharman yaki personajlarǵa baylanıslı yamasa jansız zatlarǵa baylanıslı qollanıladı. Mısalı, «altın otaw», «altın shatır», «altın aydar», «altın taxt», «altın jıǵa», «altın qabaq», «altın er» t.b. Bunday etip zatlardı eń qádirli nárse altın menen baylanıstırıw áyyemgi fetishizm dinindegi isenimniń qaldıǵı bolıp, fetishizmge sıyınǵanlar zatlardıń sıyqırlı kúshi barlıǵına isengen. Ilimpazlar: «Bir-birinen júdá uzaqta jasaǵan hám bir-birinen ózgeshelikke iye bolǵan kópshilik mámleketlerdiń iyeleri ózlerin quyashtıń balaları dep ataǵan hám onıń dálili ushın altınnan jasalǵan hár qıylı zatlar menen jasanǵan. Bul góne mádeniyatlardıń izinen biz altınnan jasalǵan hár qıylı zatlardı, altınnan tigilgen kiyimlerdi hám tajlardı, hár túrli qurallardı, diywalǵa jasalǵan bezewlerdi hám usıǵan uqsas túrli kórinistegi buyımlardı kóriwimiz múmkin. Házirgi kúnge shekem tolıq saqlanıp qalǵan mısır firavini Tutanxamonnıń altınnan jasalǵan tabıtı hám ondaǵı altın buyımlar buǵan anıq mısal bola aladı» [4:7], – dep maǵlıwmat beredi. Qaraqalpaq dástanlarında da altın epitetiniń ónimli qollanılıwı áyyemgi dáwirlerdiń qaldıǵı.

«Er Qosay» dástanında «Kók polatqa ǵarq bolıp» [5:238], «Kók temirge ǵarq boldı» [5:248], «Kók temirge ǵarq bolıpsań perzentim» [5:239] sıyaqlı formada da jasalǵan epitetler ushırasadı. Bul jerde «kók» epiteti mázi qollanılmaǵan. Túrkiy xalıqlardıń mifologiyasında marhumlar ruwxı jaylasqan aspan álemi, kók reń menen túsindiriledi. Ertedegi adamlar kók reńdi kók aspan álemindegi Kók Táńiri menen baylanıstıradı [6:124-125]. Biz mısalǵa keltirgen «kók» epitetiniń qollanılıwı da áyyemgi xalıqlıq túsinikler menen baylanıslı bolıwı kerek. Sonıń menen birge, Qurbanbay jıraw ertedegi batırdıń jawıngerlik kiyimi «sawıt»tıń ornına, «polat», «temir» sózlerin qollanǵan. Professor Q.Maqsetov Mahmud Qashǵariydiń «Devonu luǵat-it túrk» shıǵarmasında temir sózi ushırasatuǵının jazadı: «…temir («Támur») haqkında kók temir biykar turmaydı, jatqan jerin jaralaydı. Bunıń basqa mánisi de bar. Qırǵız, ya baqu, qıpshaq hám basqalar bir kisige ant ishirgende, yaki onnan bir nársege wáde alǵanda, qılıshtı onıń aldına kese qoyıp, bul kók ursın, qızıl shıqsın deydi, yaki wáde buzılsa, bul kók kirsin. Bul wáde buzılsa temir seni óltirsin, ósh alsın demek. Sonday-aq, olar temirdi húrmet etken, degen sózlerde bar» [7:228-229], – dep jazadı. Demek, «temir» haqqındaǵı maǵlıwmat bunnan on ásir burın jasaǵan Mahmud Qashǵariydiń shıǵarmasında da ushırasadı.

Epitetler dástan syujetinde súwretlenip atırǵan obrazlarǵa, onıń belgisine, sonday-aq, zatlarǵa ayqınlıq beriwde, mánini tolıq, anıq sáwlelendiriwde hár qıylı formada ónimli qollanıladı, epitetler atlıq, kelbetlik, feyil sóz shaqaplarındaǵı sózlerden de jasalıwı múmkin [8:366]. Mısalı, «qara shashın jayadı», «Qumar kózi jas boldı», «Qaysar Aǵımbayday», «Qısır jılan qursaqlı», «Qaraǵay nayza qaltırap», «Qızıl tildi sóyletip», «Nar jigitke tabılar», «Alıp beriń arǵındaǵı qara attı», «Álimbettiń qara atı», «Qara attı minbegeyseń perzentim», «Atań mingen sarı ala tulpardı», «Atası mingen sarala tulpar», «Gúderi qamshı qolında», «Jasıl ala tuw alıp», «Mestey bolǵan másisi», «Sırlı hasanı qolǵa alıp», «Asqar tawdı kóredi», «At moynına taqtım tilladan tumar», «Sarı ala tulparǵa», «Ullı toydı beredi», «Taz bala bolıp kelgeniń», «Alǵır qusı qolında» sıyaqlı epitetler kóplep qollanıladı. Sonday-aq, epitetler mınaday formada da ushırasadı:

Sırlı hasa qolında, Qara toptı súyretip,
Málle shapan ishinde [5:215]. Temir arba baylatıp [5:244].

Mısallarda keltirilgen epitetler súwretlenip atırǵan waqıyaǵa ayqınlıq kiritip, emocionallıq-ekspressivlik mánisin kúsheytiwge xızmet etken. Professor Q.Maqsetov: «Epitetler epostaǵı basqa

súwretlew qurallarınday-aq usı janrdıń dórew hám qáliplesiw tariyxı menen tıǵız baylanıslı. Geypara jaǵdaylarda eposlar haqqında sóz bolǵanda ayırım epitetler ózleriniń belgili bir sózleri menen belgili bir jámiyetlik dúzimniń anaw yamasa mınaw xarakterli belgilerin kórsetiwde múmkinshilik beredi» [7:201], – dep epitetlerdiń áhmiyetine baha bergen edi. Haqıyqatında da keltirilgen mısallardan kórinip turǵanınday epitetler arqalı belgili bir tariyxıy jámiyetlik dáwirdiń izin kóremiz.

ÁDEBIYATLAR

1. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстаны «Қырыққыз». – Нөкис: «Қарақалпақ Мәмлекет баспасы», 1962.
2. Ахметов С., Баҳадырова С. Фольклорлықтерминлердиңқысқашасөзлиги. – Нөкис: «Билим», 1992. –
3. Палымбетов К. «Қолблан» дәстанының көркемлиги. – Нөкис: «NURTURANPRINT», 2024.
4. Олтин ва унинг хосиятлари. – Тошкент: «Низомий номидаги ТДПУ», 2015.
5. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. «Шийрин-Шекер», «Жаскелен», «Ер Қосай», «Хажы-Гирей». – Нөкис: «Қарақалпаақстан», 1987.
6. Палымбетов К. Қарақалпақ халық исеним ырымлары. – Нөкис: «LessonPress», 2023.
7. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларының поэтикасы. – Ташкент: «Фан», 1965.
8. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1983.

Бекбаулиев К.О. Эпитеты в эпосе "Эр косой"

Резюме. В данной статье рассматривается художественная функция эпитетов в эпосе "Эр Косой."В эпосе особое внимание уделяется четкому и точному изображению действий героев или персонажей, а также качества предметов или явлений. Это изобразительное средство реализуется посредством эпитетов.

Ключевые слова: Эпос, эпитет, красота, Эр Косой.

Bekbauliev q.o. epithes in the epic "er qosoy"

Summary. This article examines the artistic function of epithets in the epic poem "Er Qo'soy." In the dastan, special attention is paid to clearly and distinctly depicting the actions of the heroes or characters, as well as the qualities of objects or phenomena. This figurative device is realized through epithets.

Key words: Epic, epithet, beauty, Er Qo'soy.

«SAYOTXON-HAMRO» DOSTONI QORAQALPOQ VERSIYASINING BADIIYATIDAGI TIPOLOGIK XUSUSIYATLAR

Maksetova F.A.

O‘zbekistan Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog‘iston bo‘limi Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot instituti (Nukus qalasi)

«Sayotxon-Hamro» dostonida qoraqalpoq tili bilan bir qatorda o‘zbek va turkman tillari leksikasiga oid so‘zlar ham ko‘plab uchraydi. Bu holat tabiiy bo‘lib, doston o‘sha xalqlar orasida ham keng tarqalgan, mazmunan ham o‘zaro mos keladi. Bu holatning yana bir asosiy sababi o‘sha xalqlarning yonma-yon yashashi va turmush tarzlarining o‘xshashligidir.

Ular doston versiyalarida foydalanilgan she’r tuzilishi jihatdan ham o‘zaro yaqin. Ushbu jihatdan olganda, o‘zbek varianti bilan Tengel baxshi varianti mazmun jihatidan o‘zaro yaqin keladi. Juman baxshi varianti esa butunlay boshqacha ko‘rinishda bo‘lib, badiiy jihatdan ham katta farqli belgilarga ega. Dostonning qoraqalpoq variantlarida «*Zolim ayroliq-ayroliq*» qo‘shig‘i va boshqa bir qator she’riy parchalar o‘zbek va turkman versiyalarida tushirib qoldirilgan. Bu o‘ziga xoslik milliy dostonlarimizning mustaqil rivojlanish imkoniyatlari katta ekanligini dalillaydi.

«Sayodxon-Hamro» dostonida mumtoz adabiyotimiz andozalariga yaqin keladigan she’riy shakllarni ham ko‘rish mumkin. Masalan, Ajiniyazning «Ko‘rindi», «Tushar», «Salom degaysan», «Eldi ko‘rar kun bormikan» va boshqa qo‘shiqlariga monand motivlar dostonning badiiy til xususiyatlarini ochishga va lirik mazmunni yanada teranlashtirishga asos bo‘lgan [1, 65].

Qo‘shiqlarda tovush uyg‘unligi alliterasiya va assonans shaklida jilolanib matnlarga alohida musiqiylik bag‘ishlab, qo‘shiq ijod qilishdagi milliy xalqona usullarni esga soladi.

Qoraqalpoq liro-epik dostonlari badiiy tasvir vositalariga nihoyatda boy. Xalqimizning bir necha asrlar davomidagi kundalik madaniy-maishiy turmushiga xos xususiyatlarni o‘zida ifoda

etuvchi o‘xshatishlar, qiyoslashlar epitetlar, metaforalar, litota, grotesklar va boshqa vositalar milliy dostonlarimizda juda keng istifoda qilib kelingan. Bundan tashqari, ularning tarkibidan peyzaj, portret singari badiiy vositalar mustahkam o‘rin olib epik ijod imkoniyatlarini boyitishga xizmat qilib kelgan.

Doston qahramonlarining har turli ruhiy-hissiy kechinmalarini ochib berishda, asar qahramonining tashqi go‘zalliklariga ko‘proq e’tibor qaratiladi: «*Lali-márjan taqqan aqti tisleriń*», «*Yubqa dodaq hámde súnbil shashlariń*», «*Aqsha qarday, ayday appaq jamaliń*», «*Baǵda pitken gúldey xusni-kámaliń*», «*Alma kibi baǵda pitken anariń*» kabi badiiy tasvir vositalari, shuningdek, epitetlar va birikmali o‘xshatishlar ko‘p qo‘llaniladi: «*gúl júzli*», «*qipsha bel*», «*kózleri qara*», «*qasları kaman*», «*kirpigi nishter*», «*awzıpiste*», «*lábleri sheker*», «*tisleri dándan*», «*zer kekil*», «*boylari tal shıbıq*» kabi. Ushbu epitetlar bilan o‘xshatishlar xalqimizning epik merosi va qo‘shiqlarida keng qo‘llanilib kelayotgan an’anaviy tashbehlardan qo’llaniladi.

Turkiy xalqlarning, shu jumladan, millatimizning badiiy-qarashlarini umumlashtiruvchi go‘zallik kategoriyalarini ulug‘laydigan, ayniqsa, xotin-qizlarimizning go‘zalligini va nazokatini yuqori darajaga ko‘taruvchi ramziy ma’nodagi timsollarni o‘z ichiga qamrab oladi [6:40]. Masalan, «Tarlannıń» degan qo‘shiqni olib qaraydigan bo‘lsak, ushbu qo‘shiq dostonning O‘rta Osiyo versiyalari bilan bir qatorda, turk va ozarbayjon versiyalaridan ham munosib o‘rin olgan. O‘rta Osiyo versiyalarida Hamroga Tarlonni ta’rif etishni Sayotxon taklif qiladi» [2:118-119].

Dostonning qoraqalpoq versiyasidagi Minaj baxshi va Juman baxshi variantlarida qushlar motivi tasvirlanmasdan qolgan [2:119]. Tengel baxshi variantida esa qushlar bilan aloqador epizodlardan juda keng foydalanilgan. Unda «Tırnam», «Tarlanım», «Sálem degeyseń» degan qo‘shiqlar keltiriladi. Shu tariqa dostonda xabarchi turnalar haqida besh qo‘shiq kuylanadi. Qushlarning xabarchilik vazifasini bajarishi (qush kulti) ko‘pchilik dostonlarga aloqador hodisadir [3:120].Bu holat qadimdan kelayotgan ijodiy an’analarning transformasiyaga uchragan ko‘rinishlaridan biri hisoblanadi. Qahramonlarning ruhiy kechinmalariga aloqador bo‘lgan qayg‘u-hasratlarini tasvirlovchi mungli qo‘shiqlarni ma’nodor etib ko‘rsatish uchun bir-biriga qarama-qarshi bo‘lgan kontrast xarakterdagi ifodalar bilan boyitib boriladi. Masalan, «*Jaqtı jahan maǵan zindan kórindi*» yoki «*Búgin maǵan pániy dúnya zindandı*» degan birikmali ifodalar muayyan bir qahramonning azob-uqubatga to‘la kayfiyatini o‘zida yaqqol ko‘rsatadi. Bunday toifadagi so‘zlar tizimi litota usuliga yaqin keladi.

«Sayotxon-Hamro» dostonidagi qahramonning o‘z ona vataniga sodiqlik tuyg‘ulari, kindik qoni to‘kilib, o‘ynab - o‘sgan muqaddas zamindagi manzaralar (peyzaj) orqali ifoda etiladi. Ushbu holatlarga nisbatan o‘z fikrini bildirib, professor Q.Maqsetov shunday degan edi: «Tasvir vositalariga aylangan so‘z tizimlari xalq og‘zaki ijodining qaymog‘i hisoblanadi. Ularning alohidalik belgilari uzoq davrdan beri yashab kelayotganliklari bilan birga umumxalq mulkiga aylanib ketganligida ham namoyon bo‘ladi. Shu sababli, ularni davr jihatidan ham, xususiyligi jihatidan ham aniqlash nihoyatda qiyin» [5, 222]. Dostonning badiiyligi va tasvir usullari qay darajada bo‘lsa-da, milliy versiyalarning mushtarakligini ko‘rsatadigan barqaror syujet elementlari baxshilarning o‘zaro ijodiy ta’siri va aloqalari bilan bog‘liq, deb hisoblaymiz.

«Sayotxon-Hamro» dostonida nasriy parchalarning qo‘llanilishi, dialoglarning xarakterli belgilari, aforizmlar, naql-maqollar doston badiiy tilining boyligini o‘rganishda katta ahamiyatga ega. Biroq, umuman olganda, nasrning asosiy vazifalaridan biri asardagi qo‘shiqlarni voqealar oqimiga bog‘lovchi poetik vosita hisoblanadi [6:36-37].

«Sayotxon-Hamro» dostonidagi nasriy qismlarning ta’sirchanligini oshirishda saj’, naql-maqollar, barqaror birikmalar, frazeologik iboralar ham katta o‘rin egallaydi. Bu vositalar kechayotgan voqealar, turli his - tuyg‘ularga aloqador tushunchalarni yaqqol ifodalay olish xususiyatiga ega. Dostondagi nasr baxshi tomonidan hikoya etilishi jarayonida voqealar joy-joyiga qo‘yilib, ijrochilar ularga individual yondashadi. Dostondagi syujet ko‘lamiga nisbatan nasriy qismlar oz bo‘lishiga qaramasdan chuqur poetik maqomga ega bo‘lib, dostonning mazmun va badiiy tomondan yuksalishiga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Ажинияз. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.

2. Бободжонова У.Б. “Саяд ва Ҳамро” достонининг туркий версия ва вариантлари (Ўрта Осиё, турк ва Озарбайжон версиялари). Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2018.
3. Мирзаев Т. «Алпомиш» достонининг ўзбек вариантлари. – Тошкент: «Фан», 1968.
4. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. Т.36. Саятхан-Ҳәмира, – Нөкис: «Илим», 2011.
5. Мақсетов К.М. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларының поэтикасы. – Тошкент: «Фан», 1965.
6. Хурлукга и Хемра, Саят и Хемра (туркменский романический эпос). – М.:ГРВЛ, Наука, 1971.

Maksetova F. Typological features of the art of the Karakalpak version of the dastan "Sayatkhan-Khamra."

Summary: This article analyzes the typological features of the artistic language in the Karakalpak version of the "Sayotkhon-Hamro" epic, emphasizing the intertextual connections with Uzbek and Turkmen versions due to shared cultural proximity. The study highlights the rich poetic devices, such as elaborate epithets ("gúl júzli," "qasları kaman") and similes, used to describe the heroes' beauty and emotional states, reflecting pan-Turkic aesthetic categories.

Key words. "Sayotkhon-Hamro" epic, Turkic epics, poetic features, typological analysis.

Максетова Ф. Типологические особенности каракалпакской версии дастана "Саятхан-Хамра."

Резюме. В данной статье рассматриваются типологические особенности поэтики каракалпакской версии эпоса «Саятхан-Хамро», подчеркивается ее лингвистическая и содержательная близость к узбекским и туркменским вариантам. Анализ демонстрирует богатое использование художественных средств, включая традиционные эпитеты и сравнения, которые служат для описания красоты героев и выражения их эмоциональных переживаний.

Ключевые слова: Эпос «Саятхан-Хамро», тюркские эпосы, поэтика, типологический анализ.

QABÍL MAQSETOV QARAQALPAQ DÁSTANLARÍNÍŃ KLASSIFIKACIYASÍ HAQQÍNDA

Sarsenbaeva A. K.
Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew institutı

Qaraqalpaq xalqında xalıq awızeki ádebiyatınıń bay úlgileri bar. Olardı janrlıq jaqtan klassifikaciyalaw máseleleri rus, ózbek, qazaq t.b. xalıqlardaǵı sıyaqlı qaraqalpaq folklortanıwında da XX ásirdiń birinshi shereginen baslap qolǵa alına basladı. Filologiya ilimleriniń doktorı, professor Q.Maqsetov qaraqalpaq folklorı, sonıń ishinde dástanlardıń janrları boyınsha dáslepki klassifikaciyalardı analizlep, olardıń áhmiyeti, jetiskenligi hám kemshilikleri haqqında sın pikirlerin bildirgen hám de óziniń klassifikasciyasın usınǵan ilimpaz boldı. Máselen, qaraqalpaq folklorı úlgilerin XX ásirdiń 30-jıllarınıń aqırında dáslepki ret túrlerge bólgen ilimpazlar Q.Ayımbetov penen O.Kojurov edi, olar awızeki ádebiyattıń basqa túrleri menen birge, dástanlardı da óz aldına atap kórsetedi [1 : 79-80]. Olar dástanlardıń dóretilgen dáwiri haqqında maǵlıwmat berip, «Qoblan», «Alpamıs» dástanların eń ertedegi ruwlıq dáwirde, «Edige», «Qurbanbek», «Bozuǵlan», «Sháryar» dástanların noǵaylı dáwirinde, «Dáwletiyarbek», «Máspatsha», «Bozuǵlan», «Shahsánem-Ǵárip» dástanların qaraqalpaqlardıń Xorezmge kóship kelgennen keyin, qaraqalpaq folklorına kirgenin jazadı. Usılayınsha, ilimpazlar maqalanıń aldında, dáslep, dástanlardıń payda bolǵan dáwiri haqqında qısqasha maǵlıwmat berip ótedi. Sonlıqtan da, professor Q.Maqsetov: «Bul janrlarǵa bóliwdiń aldındaǵı qısqasha bir spravka (maǵlıwmat – S.A.) sıyaqlı kórinedi. Olar qaraqalpaq folklorına mınalar jatadı dep janrlardıń atamaların ǵana ataydı» [2 : 43], - dep sın pikirlerin bildiredi. Haqıyqatında da, Q.Ayımbetov penen O.Kojurov hárbir janrdıń tábiyatınan, ózgesheliginen kelip shıǵıp, ilimiy-teoriyalıq sıpatlama bermeydi. Biraq, Q.Ayımbetov, O.Kojurovtıń bul maqalası sol dáwirde dáslepki ret folklorǵa tiyisli janrlardı ayırıp kórsetiwi jaǵınan dıqqatqa ılayıq boldı.

Bunnan soń 1950-jılları tyurkolog alım N.A.Baskakov qaraqalpaq xalqı arasınan jıynaǵan folklor materialların janrlıq, formalıq ózgeshelikerine qaray janrlarǵa jiklep, klassifikaciya isleydi. Ol qaraqalpaq folkloрın shártli túrde shańaraqlıq turmıs, dástúr folkloрı hám tariyxıy-epikalıq janrlar dep ekige bólip, birinshi tarawına folklordıń kishi janrların kirgizedi. Al, tariyxıy-epikalıq janr dep atalıwshı ekinshi tarawdı eki túrge bólip, birinshi túrge tariyxıy qosıqlar menen legendalardı

kirgizedi, ekinshi túrdi qaharmanlıq epos dep atap, onı: 1. Dástan – qaharmanlıq poemalar (duwtar menen aytılatuǵın); 2. Jır (qobız benen aytılatuǵın) tariyxıy-epikalıq eskertkishler kiredi [3 : 45], - dep bóledi. Q.Maqsetov N.A.Baskakovtıń klassifikaciyasına analiz islep: «Álbette, bul klassifikaciya dialektologiyalıq miynetke baylanıslı keltirilgenlikten, tek formalıq ózgeshelikler ǵana esapqa alınǵan» [2: 44], - dep kórsetedi. Sonlıqtan da, folklor materialların janrlarǵa ajıratıwda belgili bir ólshemlerge tiykarlanıp, aytayıq ideyalıq hám kórkemlik ózgesheliklerin de esapqa alıw kerek boladı. Ilimpaz Q.Maqsetov N.Baskakov islegen klassifikaciyanıń jetiskenligi haqqında: «Degen menen, bul klassifikaciyanıń faktlerge súyengenligin, bay materiallar tiykarında islengenin aytıw kerek» [2 : 44], - dep ádil bahasın beredi.

«Qaraqalpaq folklorınıń durısıraq klassifikaciyasınıń birinshi úlgisin bergen N.Dáwqaraev boldı» - dep jazadı Q.Maqsetov hám: «Qaraqalpaq folklorınıń specifikalıq ózgesheligin jaqsı túsingen házirgi zaman folkloristika ilimi menen ushlastıra alǵan avtor qaraqalpaq xalıq tvorchestvosınıń ózinshe klassifikaciyasın dúzdi hám hárbir janrdıń ózgesheligine qısqasha xarakteristika berdi. Joqarıdaǵı (Q.Ayımbetov, O.Kojurov, N.Baskakov – S.A.) klassifikaciyalawlarǵa qaraǵanda N.Dáwqaraevtıń klassifikaciyası usı jaǵınan parıq qılatuǵın edi. N.Dáwqaraev bergen janrlarǵa anıqlama biraz kemshiliklerine qaramastan, házirgi qollanılıp júrgen klassifikaciyanıń negizin quraydı» [2 : 454], - dep jazadı. N.Dáwqaraev awızeki ádebiyat úlgilerin lirikalıq hám epikalıq janrlarǵa ajıratadı. Lirikalıq janrdı qosıqlar hám dástúr jırları dep te bólip qarastıradı, al epikalıq janrǵa erteklerdi hám epikalıq poemalardı (N.Dáwqaraev dástanlardı poemalar dep ataydı – S.A.) kirgizedi. Ol eposlıq poemalardı batırlıq jırlar hám dástanlar dep ekige bóledi. Q.Maqsetov N.Dáwqaraevtıń ilimdegi xızmetin joqarı bahalap: «Qaraqalpaq folklorınıń janrları boyınsha N.Dáwqaraevqa shekem monografiyalıq ilimiy miynet bolmadı. Ol birinshi bolıp qaraqalpaq folklorı boyınsha tolıq ilimiy-izertlew jumısın dóretti hám barlıq janrların qamtıdı. Sonlıqtan, oǵan hárbir janr, hárbir dóretpe jóninde óz pikirin aytıwǵa tuwra keldi. Usı kózqarastan, biz onı… qaraqalpaq folkloristikasınıń tiykarın salıwshı retinde bahalaymız» [4 : 242-243], - dep jazdı. Bunnan soń Q.Maqsetov ilimpaz I.Saǵitovtıń qaraqalpaq dastanları boyınsha islegen klassifikaciyasına analiz isleydi. I.Saǵitov qaraqalpaq dástanların qaharmanlıq epos (batırlıq jırları), liro-eposlıq (ashıqlıq) dástanlar, erteklik xarakterindegi dástanlar, kitabıy (yamasa basqa xalıqlardan kirgen) dástanlar hám tariyxıy jırlar [5 : 5-6], - dep bóledi. Q.Maqsetovtıń I.Saǵitovtıń dástanlarǵa islegen klaasifikaciyasında «epos, jır, dástan sózlerin aralstırıp paydalanǵanın», biraq «qaraqalpaq eposlarınıń ishinde kólemlisi de, ideyalıq hám kórkemlik jaǵınan bahalası da qaharmanlıq eposlar» degen pikirine tolıq qosılıwǵa boladı, biraq usı sózlerdiń aldında keltirilgen «ulıwma qaraqalpaq eposlarınıń bir xarakterli ózgesheligi, bunda basqa xalıqlardaǵıday taza liro-eposlıq ashıqlıq dástanlardıń joqlıǵı» degen pikiri talaslılaw kórinedi. Erte kirdi ne, kesh kirdi ne bul tiptegi eposlar qaraqalpaqlarda bar. Avtordıń «basqa xalıqlardan ózlestirip alınǵan» degen «Ǵárip-ashıq», «Húrliha-Hamra», «Sayatxan-Hamra», «Qırmandáli» qusaǵan dástanlar qaraqalpaqlardıń qanı-janına qashshan-aq sińip ketken. Sonday-aq, «Sháryar», «Qanshayım», «Shiyrin-Sheker» dástanların «erteklik dástanlar» dewi, «Aydos biy», «Dáwletiyarbek» dástanların «tariyxıy jır» dep atawları klassifikaciyanıń anıq ekenin kórsetip turadı [4 : 279], - dep pikirlerin bildiredi.

Usılayınsha, Q.Maqsetov ózine shekemgi ilimpazlardıń qaraqalpaq folklorına islegen klassifikaciyasına analiz islep, ulıwmalıq xarakterdegi kemshiliklerin anıq kórsetip beredi. Bul másele jóninde ilimpaz bılay dep jazadı: «…usı kúnge shekemgi klassifikaciyada turaqlı, ilimiy kriteriya saqlanbaǵan. Mısalı, bir janr ideyalıq hám tematikalıq jaǵınan bólinse, birewleri dástúrlerge baylanısqan, al birewleri janrdıń ózinıń atında júr. Qısqası, janrlarǵa bóliniwde usınday tolıp atırǵan hár qıylılıq ushırasadı. Hátte, geyde folklordıń belgili bir túrlerin janrlarǵa bóliwdi dáwirlerge baylanıslı da júrgizedi. Mısalı, áyyemgi dáwir, orta ásir hám házirgi dáwir t.b. Mine, bulardıń barlıǵı qaraqalpaq folklorında elege shekem ilimiy klassifikaciyanıń jasalmaǵanın kórsetedi» [2 : 46]. Ilimpazdıń bul ilimiy kózqarasları dástanlar boyınsha islengen klassifikaciyaǵa da tiyisli edi. Soǹınan Q.Maqsetov ózine shekemgi ilimpazlardıń islegen klassifikaciyasın tereń úyrenip, olarǵa ilimiy talqı islep, ayırım janrlıq jiklewlerin basshılıqqa alıp «Qaraqalpaq folklorınıń estetikası» (Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1971) kitabınıń «Qaraqalpaq folklorınıń klassifikaciyası» degen bóliminde, sonday-aq, «Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri» (Nókis: «Bilim»,

1996) sabaqlıǵınıń «Qaraqalpaq dástanlarınıń janrlıq ózgeshelikleri» degen bóliminde qaraqalpaq folklorınıń barlıq janrlarına, sonıń ishinde dástanlarǵa klassifikaciya isleydi [6:225–236]. Klassifikaciya islewde rus ilimpazları V.Ya.Propp, E.M.Meletinskiy, V.E.Gusev izertlewlerindegi tájiriybelerge súyenedi.

Ilimpaz folklor úlgilerin janrlarǵa bóliwde óziniń ilimiy koncepciyası hám jeke kózqarasların bildirip bılayınsha jazadı: «Folklordı klassifikaciyalaǵanda bárinen de burın janrlardıń bóliniwiniń, onıń túrleriniń ayırımlanıwınıń qanday da bir belgili ideyalıq yamasa kórkemlik strukturalıq yamasa mazmunlıq, syujetlik yamasa obrazlıq, obyektivlik yamasa subyektivlik táreplerin eske alamız. Xalıq awzındaǵı aytılıp júrgenindey, qalay bolsa solay atamaymız. Ruwlas, gruppalas bolǵan shıǵarmalardı bir janrǵa jatqaramız» [2 : 46], - dep jazadı. Ilimpaz folklordıń eń iri epikalıq janrı dástanlardıń janrlıq ózgesheliklerin ilimiy-teoriyalıq jaqtan analizley otırıp, tómendegishe janrlarǵa böledi: 1. Batırlıq dástanlar («Alpamıs», «Qoblan», «Qırıq qız»); 2. Ashıqlıq dástanlar («Ǵárip-ashıq», «Sayatxan-Hamra» t.b.); 3. Sociallıq turmıs máselelerin sóz etetuǵın dástanlar «Sháryar», «Shiyrin-Sheker» t.b.); 4. Tariyxıy dástanlar («Edige», «Shora», «Dáwletiyarbek» t.b.) [2 : 55], - dep böledi. Ilimpaz «batırlıq dástanlar» terminin, sońınan «qaharmanlıq dástanlar» [6 : 237], - dep ózgertedi. Bunda ruslardıń «geroicheskiy epos» terminin alǵan bolıwı kerek. Q.Maqsetovtıń dástanlardıń janrlıq ózgesheliklerı boyınsha islegen klassifikaciyasına sońǵı waqıtları azıkem ózgerisler kiritilgenligi (I.Saǵitov «Sháryar», «Qanshayım», «Shiyrin-Sheker» dástanların «erteklik» dástanlar, K.Allambergenov «Edige» dástanın «tariyxıy-qaharmanlıq» dástan, Sh.Keńesbaeva «Sháryar» dástanın janrlıq jaqtan sociallıq-turmıs máseleleri sáwlelendirilgen «mifologiyalıq-erteklik dástanlar» toparına jatqaradı) bolmasa, búgingi kúnge shekem Q.Maqsetov tárepinen dástanlarǵa islengen klassifikaciya óziniń áhmiyetin joytpay kiyatır.

ÁDEBIYATLAR

1. Айымбетов Қ., Кожуров О. Қарақалпақ әдебиятының түрлери (Әдебият тарийхы ушын материаллар) // «Қарақалпақ әдебияты ҳәм искусствосы» журналы, - Төрткул, 1939, №6 (39).
2. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклорының эстетикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1971.
3. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Материалы по диалектологии. Т. 1. – Москва, 1951.
4. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.
5. Сағитов И. Қарақалпақ халқының қаҳарманлық эпосы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1963.
6. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. – Нөкис: «Билим», 1996.

Резюме. В данной статье научно анализируется и классифицируется научно-теоретический анализ и классификация ученым К. Максетовым жанровых особенностей эпосов, крупнейшего эпического жанра фольклора. Также изложены взгляды на предыдущие классификации.

Ключевые слова: Эпос, фольклор, классификация, жанр.

Sarsenbayeva A. Qabil Maqsetov on the classification of Karakalpak epics

Summary. In this article, scholar Q. Maqsetov's scientific analysis and classification of the genre characteristics of the largest epic genre of folklore, the dastans, are analyzed from a scientific and theoretical perspective. Views on previous classifications are also presented.

Key words: Epic, folklore, classification, genre.

BATÍS POEZIYALÍQ DÁSTÚRLERINIŃ QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍNDA TÚRLENIWI

Kaniyazova F.A.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Balladada uzaq dawam etpegen waqıya ishinde, anıq momentte, konkret situaciyalardaǵı qaharman ruwhıyatın, is-háreketin súwretlew arqalı onıń xarakterine tán bolǵan eń tiykarǵı qásiyetlerdiń eń tiykarǵıları kórsetiledi. Onda qaharman xarakteriniń qáliplesiw processi kórsetilmeydi, onıń xarakteri shegine jetken halda kórinedi. Onda qaharman awır jaǵdayda kórsetilse de, uzaq waqıt júz bergen, dawamlı waqıya ishinde háreket qılmaydı.

Belgili bolǵanınday, kórkem shıǵarmadaǵı eń tiykarǵı kategoriyalardan biri syujet bolıp esaplanadı. «Syujetlilik, - dep jazadı rus kritigi N.G.Chernıshevskiy, - shıǵarmanıń estetikalıq bahalılıǵınıń birinshi shárti… Syujet joq jerde kórkemlilik joq»[1:17]. Ulıwma syujetsiz kórkem

shıǵarmanıń bolıwı múmkin emes. Biraq hárbir janrdaǵı shıǵarmanıń syujeti ózine tán ózgeshelikke iye boladı. Balladanıń syujeti ushın tiykar bolǵan kúshli dramatik waqıya lirikalıq túrde bayanlanadı. Ballada syujetin háreketke keltiriwshi tiykarǵı kúsh lirizm hám dramatizm bolıp, olardıń talabına shıǵarmanıń derlik hámme komponenti boysınadı. Keskin dramatik sezimler, debdiwler tiykarı bolǵan balladada tolıq bir waqıyanı basınan aqırına shekem súwretlep beriw shárt emes. Onda kóbinese insan ómirinde kútilmegende júz bergen, onıń táǵdirin sheshetuǵın, ómirine burılıs jasay alatuǵın dramatik mazmundaǵı epizodlar tańlanıp, olar eń shiyelenisken halda, eń rawajlanǵan momentte, eń keskin hám dramatik waqıtta, bálent ruwx hám jarqın boyawlarda, dialog formasında bayan etiledi. Balladada kóbinshe bir yaki eki tiykarǵı qaharman bayan orayına qoyıladı. Bul qaharmanlardıń jigeri óziniń eń shegine jetken waqtında, dóretiwshiligi eń keskin jerinde, xarakter ózgesheligi jarqırap kóringen momentinde kórinedi. Máselen, X.Dáwletnazarovtıń«Jalǵızlıq» balladasınıń tiykarǵı teması insanlardaǵı eń jaman illet - áshkózlik máselesi. Shıǵarmadaǵı tiykarǵı syujet 2 dostıń kóp dúnya tabıw maqsetinde elden shıǵınıp ketiwi, kóp dúnya tawǵannan soń onı bólisiwge kózleri qıymay, bir-birin óltiriwge urınıwları haqqında sóz etiledi.

Kópshilik balladalar dáslep sol bayanlamaqshı hádiysege avtordıń kiris sózi yamasa sol hádiyseniń dáslep sheshiminiń beriliwi arqalı baslanadı. Oqıwshı buǵan qarap shayırdıń ne aytajaqlıǵın uǵınadı, onda dáslepki túsinik payda boladı. Mıs:

Dúnya bilmes, -
Satqınlıq qılıp,
Burınǵıdan zor bolǵanlardı.

Esitkenbiz, -
Elden shıǵınıp,
Aqırında xor bolǵanlardı.[2:10]

Jáhán ádebiyatındaǵı kópshilik balladalarda da usınday dáslep sheshimnıń beriliwi arqalı baslanadı.

Balladanıń jáne bir ózgesheligi onda qaharmanlar sanı 2 yamasa 3den aspawı kerek hám olardıń kim ekenligi haqqında bildiriw shárt emes.

Bóleklenip baratır ekew,
Jıraq salıp elden qarasın.
Olardiki,
Buzıw-jarıw, jew,
Páslik tolı,
Sezim-sanası.

Bunda bir ǵana «ekew» sózi arqalı shıǵarmaǵa qatnasıwshı insanlardıń sanı belgili boladı. Olardıń xarakterleri de, hár biriniń psixologiyası da óz sózleri arqalı ashıladı.

Ekewi endi tapqan oljanı,
Uyqıları kelmes bólispey.
Kózleri ash, - suqlı qolları,
Berispeydi,
Hárgiz ólispey.

Hárqanday janrdaǵı shıǵarmada konflikt úlken áhmiyetke iye. Joqarıda aytıp ótkenimizdey, konfliktsiz syujet rawajlana almaydı. Waqıya eki insannıń óz-ara kelispewshiligi, bir-birine bolǵan óshpenligi tiykarında jáne de shiyelenisedi. Aralıqtaǵı syujetler yaǵnıy «olja»nı qaydan qolǵa kirgizgenligi haqqında shayır maǵlıwmat bermeydi. Oqıwshı onı óz fantaziyası arqalı bilip alıwı múmkin.

Soń waqıya óziniń kulminacion shegine jetedi, shıǵarma tezlik penen rawajlanǵan qálpin joytpay, dramatik ótkirlikti páseytpey rawajlanıwınıń joqarı shoqqısına shıǵadı:

Jaralı jan shapshıp uyqıdan,
Ash bóridey ulıp jiberdi!
Awıllası –
Qutılmaq budan, -
Kegirdegin úzip jiberdi! ...

Adamzat qásiyetine tán bolǵan áshkózlik aqıbetinde jawızlıqtıń eń shegine jetken kórinisi X.Dáwletnazarov tárepinen sheber ashıp berilgen. Ondaǵı kóterilgen tema da, jaratılǵan xarakterler de, syujet te házirgi zaman temasına qurılǵan. Oqıwshı usı jerde shıǵarmanıń ne ushın «Jalǵızlıq» dep atalǵanına qızıǵıwı múmkin. Aqırı onda eki insannıń asa ketken áshkózligi, sonıń aqıbetinde

bolǵan tragediyalıq halat berilgen. Bul sorawǵa juwaptı biz shıǵarmanıń sheshiminen alıwımız múmkin: «endi qara bası qalǵan» ol jalǵız qalıp júregi háwliredi, ólgen jorası onı shaqıradı, ájel endi onı ózi tárepke jeteleydi:

Tayǵaq tastan quladı ańsız,
Eń aqırǵı demi sırqıldı.
Jeldi qushıp,
Ol jattı jansız,
Eteginde… tawdıń altınlı!

Shıǵarma usılay kútilmegen final menen juwmaqlanadı. Onıń kórkemligi oqıwshıǵa salınǵan oy hám sezim menen xarakterli. Bul bolsa, balladanıń eń tiykarǵı wazıypalarınan biri. Bul haqqında ullı kritik Belinskiy: «Balladada shayır qandayda bir qıyalıy xalıq ápsanasın qayta isleydi yaki bunday waqıyanı ózi oylap tabadı. Biraq ondaǵı zárúr nárse waqıya emes. Ol oyatqan sezim, oqıwshıǵa ol bergen oy bolıp esaplanadı»[3:19].

Shıǵarma sońında shayır tárepinen júdá kúshli ideyanı sáwlelendiriwshi juwmaq islenedi:

Búlbil qonsın, gúl shaqasına
Baxıt qonsın eldiń basına,
Hesh adamnıń peshanasına,
Basılmasın, sirá, -
Jalǵızlıq!

Ǵarǵıs atqırlarǵa jarassın,
Jortqan qasqırlarǵa jarassın,
Tek te, satqınlarǵa jarassın, -
Jalǵızlıq…

Álbette, hárbir shıǵarma syujetiniń tezligi usı shıǵarma materialına qarap belgilenedi. Ballada ushın insanlar ómirindegi júz bergen eń áhmiyetli waqıyalardıń áhmiyetliregi tiykarǵı material qılıp alınadı. Sonıń ushın da jazıwshınıń dıqqat orayında ballada mazmunına tiykar bolǵan syujetti dramatik ótkirlik penen baslaw, onı tezlikte eń joqarı dárejege kóteriw hám usı ótkirlikti hesh jerde buzbay aqırına jetkiziw turadı. Soǵan baylanıslı syujet rawajlanıwına xızmet etpeytuǵın hámme nárse, onı basqa tárepke burıp jiberetuǵın hámme elementler balladadan alıp taslanadı.

Sonday-aq qaraqalpaq ádebiyatında balladalar sońǵı dáwirlerde formalıq jaqtan da jetilisti. Máselen, J.İzbasqanovtıń úsh qatarlı qosıq formasında jazılǵan «Kishkene ballada» shıǵarması barlıǵı bolıp 4 shuwmaq, 12 qatardan ibarat. Hárbir shuwmaq 3 qatardan quralǵan. Ondaǵı mazmun «balıq teńizge shońǵıǵanday» birden jalt etip kórinedi de juwmaqlanadı. Qosıq mazmunı boyınsha muhabbat temasına qurılǵan. Onda qız hám jigittiń ortasındaǵı muhabbat hám urıs sebepli ayra qalǵanlıǵı kúshli dramatizm menen berilgen:

Eseyip qız qáwmet dúzedi,
Qız bolǵanda qanday qız edi,
Xosh sezimler siynesin sótken. [4:59]

Shayır usı kishkene bir epizodtı lirikalıq sezim menen uyǵınlastıradı. Bul haqqında ádebiyatshı Q.Orazımbetov: «Ol sezimlengish lirikalıq qaharmannıń ishki sezimin oǵada sulıw, qaytalanbas etip beriwge bárqulla háreket jasaydı. …Sonday-aq shayır sózlerdi únemli qollanıwǵa umtıladı», - dep jazadı [5:149].

Waqıya sezimge sonshelli biriktirilip ketken, onda tek ǵana jigit penen qızdıń ishki sezimlerindegi arpalıslar, hám olardıń saǵınısh sezimleri beriledi, olar ushın hesh nárse áhmiyetli emes, qız jigitti kútip jasaydı, jigit Watan aldındaǵı wazıypasın orınlap bolǵannan soń qız tárepke qaray qanat qomlaydı:

Tek saǵınıshtan jigit júregi
Sawashtan soń titrengen edi,
Súyiklisin óziniń eslep!

Shıǵarma usılay juwmaqlanadı. Onda syujet elementleri (ekspoziciya, túyin, kulminaciya, sheshim)niń barlıǵı sezilmeydi. Avtor bul komponentlerdi sonday jaylastırǵan, oqıwshı olardıń bir-biri menen almasqanın da sezbey qaladı.

Ulıwmalastırıp aytqanda, eń dáslep batıs ádebiyatında payda bolǵan ballada janrı qaraqalpaq ádebiyatında hám janrlıq hám kórkemlik hám formalıq jaqtan óz hawazına iye bola alǵan janrlardıń biri. Keskin momentlerdi sáwlelendiriwde oǵada qolaylı bolǵan bul janrǵa búgingi kúnde az sanlı shayırlarımız múrájat etip atırǵan bolsa da, keleshekte bul janrda qaraqalpaq ádebiyatında jetekshi janrlardıń birine aylanıwına isenemiz.

ÁDEBIYATLAR

1. Belinskiy V.G. Tanlangan asarlar, Uzdavnashr, 1955.

2. Dáwletnazarov X. Xat. – Nókis: ”Qaraqalpaqstan”, 1980.
3. Izbasqanov J. Ómirge qushtarlıq. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1987.
4. Qosjanov M. Kórkem syujet. “Ózbek tili hám ádebiyatı” jurnalı, 1963.
5. Orazımbetov Q. Házirgi qaraqalpaq lirikasında kórkem formalardıń evolyuciyası hám tipologiyası. – Nókis: «Bilim», 2004.

Каниязова Ф. Трансформация западных поэтических традиций в каракалпакской литературе

Резюме. В статье рассматривается многообразие жанра баллады в каракалпакской литературе и своеобразие развития жанровых особенностей в творчестве наших поэтов.

Ключевые слова: конфликт, драма, кульминация, сюжет, персонаж, психология, жанр, финал.

Kaniyazova F. Transformation of Western Poetic Traditions in Karakalpak Literature

Summary. The article explores the diversification of the of the ballad genre in Karakalpak literature and the unique development of its features in the works of Karakalpak poets.

Keywords: conflict, drama, climax, plot, character, psychology, genre, finale.

JANRLARDÍŃ POETIKALÍQ SINTEZI (DIDAKTIKALÍQ LIRIKA)

Óteshov B.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Janrlıq sintez – bul lirikalıq shıǵarmalardıń bir neshe janrlardıń belgilerin óz boyında biriktiriwi. Bul arqalı dóretiwshi óziniń pikirleriniń kóp qırlılıǵın, sezimleriniń baylıǵın ele de tolıǵıraq bere aladı. Lirikada janrlıq sintezdiń birqansha formalar kóriwimizge boladı. Máselen, folklorlıq hám jazba ádebiyat janrları arasındaǵı sintez, dástúriy lirikalıq janrlardıń óz-ara birlesiwi, lirikanıń epikalıq janrlar menen sintezlesiwi h.t.b bolıwı múmkin. Bul boyınsha birqansha ilimpazlar óz pikirlerin bildirgen. Máselen, S.I.Ermolenko óz maqalasında lirikadaǵı sintezlesiw qubılısın analiz ete otırıp tómendegishe pikirlerdi bildiredi: «Sintez processinde júzege kelgen individual janr forması ayrıqsha, tákirarlanbaytuǵın bolıwı, tek belgili bir qosıqqa tán bolıwı múmkin, ol hesh qanday dástúriy janr ólshemlerine tolıq sıymaydı» [3:53]. Durısında da, bunday túrdegi qosıqlar dóretiwshilerde kóp ushıraspaydı. Sebebi, onday qosıqlardı jazıw ushın úlken dóretiwshilik uqıp, shayırlıq talant, sonıń menen birge tájriybe de kerek. Sonlıqtan usı sıyaqlı ápiwalıqtan quramalılıqqa qaray baǵdar alǵan formalar tek ǵana rawajlanǵan ádebiyatlarda ǵana júzege keledi.

Janrlıq sintez arqalı keyingi dáwir qaraqalpaq didaktikalıq lirikası da kórkemlik múmkinshiliklerin keńeytip, mazmun hám formalıq jaqtan bayıdı. Bul másele boyınsha belgili shayır I.Yusupovtıń «Begligińdi buzba sen» degen bir qosıǵı dógereginde sóz etpekshimiz. Bul qosıq 1991-jıl Tashkentte jazılǵan bolıp, 1995-jılı «Qaraqalpaqstan» baspasında shıqqan toplamına kirgizilgen hám toplamǵa atama sıpatında berilgen. Qosıq jámi 8 shuwmaqtan ibarat bolıp, ondaǵı qatarlar sanı 8+12+12+12+12+12+16+4 bolıp keledi. Shayır qaraqalpaq xalqınıń bar xarakterin óziniń xalqına degen súyispenshilik sezimleri menen barınsha súwretlewden baslaydı. Oqıwshı qosıqta publicistikalıq súwretlewdi, peyzajlıq sulıwlıqlardı, filosofiyalıq oy júritiwdi, úgitlewshi mazmundı bir waqıtta sezinedi. Sadalıq, keń peyillik, hadallıq qásiyetlerin óz boyına jámlegen kishi xalıqtıń ishki álemin shayır kózinen-aq oqıwǵa bolatuǵınlıǵın aytıp, xalqın kúndelikli kórip júrgen qaraqalpaqtıń keń dalasına, tábiyatınıń sulıw kórinislerine, egin-pisigine teńeydi. Ulıwma qosıqtıń kiris bólimi usılay baslanadı. Keyingi shuwmaqlarda shayırdıń oyı zaman haqqında usı zamanıń hawasınan nápes alıp turǵan qaraqalpaq xalqına óziniń tileklesligin bildiredi, tarixta hám búgingi kúnde turǵan lirikalıq qaharman xalıqtıń basıp ótken jolına kóz jiberip, talay joldıń oy-shuqırına súrnikpey kiyatırǵan milletin ózligin joǵaltpawǵa shaqıradı. Shayırdıń sheberligi sonda, hámme ushın túsinikli, tanıs bolǵan detallar, kórkemlew quralları arqalı oqıwshıǵa óz oyın, sezimlerin anıq, túsinikli jetkere alǵan:

«Tartpaydı - dep - tabanlap,»
Atıńdı urma, jamanlap.
Bunnan da jaman jollardan
Janıwar ótken hamallap.

Awmastırma yabıńdı
Ayǵırǵa, qaraqalpaǵım.
Adamsań ǵoy sabırlı,
Qayǵırma, qaraqalpaǵım. [1:13]

Qosıq qatarlarında shayırdıń didaktikalıq pikirleri berilgen. Kóbirek hár shuwmaqtıń sońǵı, final basqıshında násiyat mazmunındaǵı pikirler gezlesedi. Shayır ótmish, búgin, keleshek yaǵnıy xalqınıń ótmishi, búgini hám kelesheginde turıp, jetegindegi oqıwshıda xalqınıń kim bolǵanın, onıń taǵdirin, neler házir bolıp atırǵanın, al usı bolǵan, bolıp atırǵan qubılıs, hádiyse, waqıyalardıń nátiyjesinen endigi keleshek ushın kerek bolǵan bilim, ruwhıy tetiklik, kózi ashıqlıqtı óz boyına sińiriwin qálegendey. Qosıqtı túsiniw ańsat. Ondaǵı «nayman» (júweriniń túri), «arba», «at», «qara úy jabıǵı, úzigi» bular qaraqalpaq xalqınıń turmısınıń ajıralmas bir bólegi. Máselen, arba kóp asirler dawamında xalıqtıń kóp ǵana jaqsı-jaman kúnlerine gúwa bolǵan xojalıq ushın paydalanılǵan, ata-babamızdıń uzaǵın jaqın, awırın jeńil qılǵan kólik wazıypasın atqarǵan. Bul jerde arba detalı arqalı shayır zamanlardıń aralıǵındaǵı xalıqtıń ruwhiy, mádeniy turmısındaǵı ózlikten awmawlıqtı qálegendey. Sebebi hárbir ásirdiń, dáwirdiń óz shayqalısları, jańalanıwları boladı. Bunday shayqalıslardan aman qalıw, ózligin saqlap qalıw tek ǵana fizikalıq yamasa qarjı tárepten emes, al ruwhıy-psixologiyalıq kúshke hám sanalılıqqa da baylanıslı. Haqıyqatında da, biyparqlıq, sanasızlıq eń qáwipli dushpan. Shayır bul qosıqta haqıyqıy qaraqalpaq milliy sanasın dóretken dep aytsaq ta boladı. Bul sananı shayır xalıqtıń turmısınan, milliy xarakterinen, oy órisinen, ármanlarınan tapqan hám bul qádiryatlardı joǵaltıwdı qálemeydi. Solay etip, shayır ekinshi, úshinshi shuwmaqlarda xalqınıń tarixına kóz jiberedi. Tórtinshi hám besinshi shuwmaqlarǵa kelip pikir ele de ótkirlesedi, filosofiyalıq pikirlewdiń basımlıǵı seziledi sonıń menen birge shayır hár shuwmaqtıń aqırın keńesgóylik, násiyatgóylik penen juwmaqlaydı. :

Insannıń peyli buzılsa, Ján-jaqta jánjál, arasat,
Shoshqanıń bolar gúrkesi. Qublası joq arqanıń.
«Ash adam urısqaq» degendey, Bundayda aqıl-parasat
Suw kótermes sirkesi. Dánin ek, qaraqalpaǵım. [1:14]

Dúnyada, insannıń ishki dúnyasında da bolıp atırǵan hár qıylı áshkózlikke uqsas illetlerden tek aqıl-parasat penen jol tutıwlıqtı shayır niyet etedi. Sebebi, bilemiz, insaniyat dúnya qanshelli ilgerilep, rawajlanǵanı menen ondaǵı ózine jarasa unamsız tárepleri – adamlarda tákabbirlik, miyrimsizliktiń, dúnya ushın hár nársege tayın bolıp turǵan nápsige qul adamlardıń jámiyeti menen de jasap atır. Shayır pikirlerdi ayqınlastırıwda «ash adam urısqaq bolar», «sirkesi suw kótermew» sıyaqlı xalıq danalıǵınan sheber paydalanadı. Hátteki, tuwısqanlar da, doslar da júzi kúlgeni menen «ishleri sotlasıp» atır deydi. Bul jerde «ash adam» tek ǵana qarnı ash emes, al nápsi ash adamlardıń sirkesi suw kótermewi, barlıq kewilsizlikler, urıslar usı «aynıǵan» peyli sebepli kelip shıǵıp atırǵanlıǵı jóninde sóz boladı. Qarın yarım shórek nanǵa da toyadı, al biraq nápsi heshqashan toymaydı. Sonıń ushın da onnan saqlanıw zárúr. Shayırdıń pikirlew dinamikası kem-kem usılay joqarılap bara beredi.

Altınshı shuwmaqtan baslap waqıt xronotobı jáne ózgeredi. Endi lirikalıq qaharman jaqın ótmishte bolǵan dáwirdiń kelbetine júzlenedi. Pikirlewdiń diapozonı endi keńeyedi. Endi shayır úlken, globallıq mashqalanı da ortaǵa qoyadı. Bul hárbir qaraqalpaq perzenti ushın xalqınıń tarixında bolǵan umıtılmas waqıya – Aral tragediyası. «Ózge»lerdiń qılǵan ayawsız jaǵdayı tarixında tragediyaǵa aylanǵan bunday ayanıshlı halatta xalıqtı ózine ózi iyinles, qollawshı bolıwlıǵına shaqıradı, óz ishinen «ózgeler» shıqpawına tilekles boladı:

Tar jolǵa tursań dus kelip,
Dana bol, qaraqalpaǵım.
Ózińe ózińkúsh berip,
Pana bol, qaraqalpaǵım.[1:15]

Qosıqtıń juwmaqlawshı bólimlerinde shayır endi kúsh-jiger, táselle bergendey xalqınıń matanısh tutatuǵın paziyletleri – hadal, miynet súygishligi, miymandoslıǵı menen maqtanadı. Barqulla birlikli, sol hadallıǵı, miynetkeshligi menen jasawlıqqa

«Aǵamlar ótsin dep» júrip, Jaraspaydı jaltaǵıń.
Esik bette qalıpsań... Shıyratıp esken shıjımday,
Jesir úydiń qızınday, Shıyraq bol, qaraqalpaǵım. [1:15]

Sońǵı tórt qatarlı shuwmaǵı qosıqtıń bánt basarı bolıp, qosıq juwmaqlanadı. Mine, shayırdıń bir qosıǵı dógereginde bilgenimizshe sóz etiwge háreket ettik. Analiz etiw barısında qosıqtaǵı pikirlew dinakmikası, birqansha janrlardıń óz ara sintezlesip ketiwi, shayırlıq tapqırlıq hám óz

xalqında bolǵan patriotlıq sezimlerdi jańasha formalarda bere alıw uqıbı h.t.b da ózinsheliklerdi múmkinshiligimiz jetkeninshe anıqladıq. Biraq professor Q.Orazımbetovtıń pikirinshe, bunday qosıqlardı belgili bir lirikanıń tayıpasına jatqarıwǵa bolmaydı [2:52]. Bizińshe shayır bul qosıǵında kóbirek xalıqtı saqlıqqa, birlikke, alǵa paziyletlerge úgitlep turǵanday. Usı analizler nátiyjesi retinde sonı aytıw múmkin, búgingi poeziyamızdıń, oylaw hám qabıllaw uqıbı sheńberiniń ádewir dárejede jetilisken formaları payda boldı.

ÁDEBIYATLAR

1. Юсупов И. Беглигиңди бузба сен. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995.
2. Оразымбетов Қ. Таңламалы шығармалар топламы. I том. – Нөкис: «Билим», 2018.
3. Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2013. – № 4 (2). – С. 49-53.

O'teshov B. Poetic Synthesis of Genres (Didactic Lyrics)

Summary: The article discusses the issue of inter-genre synthesis in Karakalpak lyric poetry. Using the work of the well-known writer Ibrayim Yusupov as an example, it examines the combination of didactic lyrics with other genres, the artistic peculiarities of contemporary poetry, and the poetic mastery of poets. The form and its content, as well as the micropoetic connections between them, are analyzed through examples.

Keywords: genre, synthesis, didactics, poetics, lyrical hero

Утешов Б. Поэтический синтез жанров (дидактическая лирика).

Резюме: В статье рассматривается вопрос межжанрового синтеза в каракалпакской лирической поэзии. На примере творчества известного писателя Ибраима Юсупова анализируется сочетание дидактической лирики с другими жанрами, художественное своеобразие современной поэзии и поэтическое мастерство поэтов. Форма и ее содержание, а также микропоэтические связи между ними рассмотрены на конкретных примерах.

Ключевые слова: жанр, синтез, дидактика, поэтика, лирический герой

TÁRIYP HÁM QASIDA JANRLARÍ QURÍLÍSÍNDAǴÍ ÓLSHEMLER MÁSELESI

Djangabaeva H.Sh.
Nókis mámleketlik pedagogika institutı

Shıǵıs ádebiyatı, tiykarınan arab hám parsı poeziyasında keńnen belgili bolǵan qasida janrı janrlıq, formalıq jaqtan eń eski hám quramalı túrlerden esaplanadı. Ol dáslep arab ádebiyatında payda bolıp, soń parsı poeziyası arqalı turkey poeziyaǵa kirip kelgen. Túrkiy xalıqlar ádebiyatında basqalarınan parıqlı qaraqalpaq poeziyasına bul janr ózlestirilmegen. Onıń eń tiykarǵı sebebi arab hám qaraqalpaq tilleriniń bir-birinen alıslıǵı, grammatikalıq qaǵıydalardıń heshqanday sáykes kelmewi edi. Qasida aruz ólsheminde bolıp, aruzdıń talapların qatań saqlaydı. Klassikalıq hám klassikalıq emes (tolıq emes) qasidalar da aruzdıń tiykarǵı bahrları menen jazılǵan. Aruz qurılısında eń kishi bólek sokin – erkin únli yáki sozılıńqı únli, sonday-aq, ózinen keyin qısqa únliler keliwshi únli háriplerden quralǵan. Olardıń birigiwinen sabab, vatad, fosila sıyaqlı úlkenirek bólekler, olardıń da birigiwinen bolsa aruz tiykarı bolǵan 8 rukn júzege keledi. Al, usı ruknlerdiń hár túrli birigip qaytalanıwınan aruzdıń tiykarǵı ólshem birligi bahr payda boladı [1, 11-12].

Joqarıda keltirilgenindey aruzdıń qurılısı bir qansha quramalı hám mayda bóleklerdiń jiynalıwınan quraladı. Hám onda dawıssız seslerdiń sozılıńqı yamasa qısqa aytılıwı ruknlerge bólewde tiykarǵı xızmetti atqaradı. Al, qaraqalpaq poeziyasında buwınlarǵa bóliwde dawıslı sesler baslı orındı iyeleydi. Aruz ólsheminde jazılǵan dóretpelerdiń qurılısında bahr eń tiykarǵı wazıypanı atqaradı. Ol ózinen kishi quramlardı jámlep, uyqastıń tiykarın quraydı. Bahrlerdi ajıratıw arqalı uyqas hám onıń túrlerin de anıqlaymız. Bahr (arab.teńiz) – aruzda jazılǵan qosıqta ruknlerdiń qaytalanıw tártibi, qosıqtaǵı ólshew birligi. Bahr aruz ólshemindegi barlıq lirikalarda, sol qatarda qasidada, ruknlerdiń hár qıyĺı jayǵasıwınan quraladı hám hárbir bahr óz atamasına iye boladı [3:69].

Túrkiy xalıqlardıń ishinde ózbek poeziyasında qasida janrı jaqsı ózlestirilgen. Biraq, aruzdaǵı bahrlerdiń hámmesinde hám shıǵarmalar dóretilmegen. Túrkiy qasidalardıń tiykarǵı ólshem birligi maxzuf penen xazajdıń salım dúzilisi bolsa da, muzorei, mujtass, rajaz baxrlarında da qasidalar jazılǵan. Bir ǵana Saqqoqiy qasidalarınıń besewi ramaldıń maxzuf, tórtewi xazajdıń salım baxrine tiyisli, sonday-aq, muzorei, mujtass, rajaz baxrlerinde hám bir-birden qasidalar jazǵan [4:120].

Hazajdiń solim bahri tiykarında Nawayınıń bir dóretpesine tallaw jasayıq. Hazaji musaddasi axrabi maqbuzi solim baxriniń 1-rukni maf'uvlu (– – V) bolıp, mafoiylun rukniniń ózgeriwinen júzege kelgen hám ol axrab dep ataladı. 2-rukn mafoilun (V– V–) bolıp, maqbuz deb ataladı. Sońǵı rukn (V– V–) maoiylun (V V– V– – –) rukni solim dúzilisinde kelip, sızılması tómendegishe:

maf'uvlu mafoilun mafoiylun
– – V / V – V – / V – – –

Boǵ ichra shu garm bóldi bozoring,
Yuz vajh ila bóldi gul haridoring [5:61].

Bul eki qatardıń aruz ólshemindegi kórinisin tómendegishe formada túsindiriw maqsetke muwapıq. Usı eki qatardıń ózinde segiz rukn bar. Dáslepki qatardaǵı ruknler:

Boǵ ich ra/ chu gar/ m(i) ból/ di bo zo ring
– – V / V – / V – / V – – –
Yuz vaj hi/ La ból/ Di Gul/ ha ri do ring
– – V / V – / V – / V – – –

Yaǵnıy bunda dáslepki "boǵ ichra" dizbegi birinshi rukndi, chugar sózi ekinshi rukndi, mi soraw janapayı menen ból sózi úshinshi, al ból sóziniń di qosımtası, hám bozoring sózi tórtinshi rukndı payda etken. Ruknler arab tilindegi seslerdiń jeke ózgeshelikleri tiykarında jasalǵan. Sonlıqtan, bir sózdiń yarımı úshinshi, ekinshi yarımı bolsa tórtinshi ruknge ótip ketken. Bunda buwınlar, yaǵnıy dawıslı seslerdiń jayǵasıwı emes, al dawıssız seslerdiń aytılıwı (sozılıńqı yamasa qısqa) aruz poeziyasınıń tiykarǵı nızamı esaplanadı. Ekinshi qatarında bolsa – yuz+vaj+hi sózleri birinshi rukndı, la+ból sózleri ekinshi rukndi, bóldı sózindegi di qosımtası gul sózi menen birge úshinshi rukndi qurasa, haridoring sózi tort bólekten ibarat tórtinshi rukndı quraydı. Ruknlerdiń bóliniwi arab tili hám poeziyasındaǵı oqılıw usılına baǵınadı. Arab poeziyasında bir sóz sozılıńqı seslerdiń tásirinde birneshe bólekke bólinip oqıla beredi, al qaraqalpaq tili ushın bul tán qubılıs emes. Arab poeziyasında aruz ólsheminiń tiykarǵı ólshew birlikleri baxr, rukn, sokinler bolsa, qaraqalpaq poeziyasında bul biraz ózgesherek. Qaraqalpaq poeziyasında barmaq ólshemi tiykarǵı ólshem esaplanadı. Ondaǵı ólshemler ırǵaqtıń atqaratuǵın xızmetine qarap anıqlanadı. Irǵaqtıń atqaratuǵın xızmeti haqqında professor Q.Orazımbetov: "Irǵaqtıń uluwma nızamlılıqları tiykarınan úshew – bir ólshemge tiykarlanıw, tákirarlanıw hám onı esitiw múmkinligi. Takirarlanıw belgili bir waqıt ishinde, orında, tártiplilik tiykarında almasıw arqalı, bóleklerge ajıralıw jolı menen gezekpe-gezek ámelge asıwı múmkin. Qaytalanıwlar buwnaqlarda (eki yamasa birneshe buwınlardıń jıynaǵı), uyqasıw arqalı bántte, sóz hám qatarlarda boladı" [2:217]. Usı ırǵaq barmaq ólshemine tiykarlanǵan qaraqalpaq poeziyasında buwnaqlardıń, uyqastıń óz ara tártiplesiwin táminleydi. Irǵaq tiykarında qosıq qatarı buwnaqlarǵa bólinedi. Aruzda bolǵanı sıyaqlı lirikamızda barmaq ólshemindegi ırǵaqtı payda etiwshi buwnaqlar bar. Aruzda rukn bolsa, barmaq ólsheminde buwnaq ırǵaqtı payda etiwshi xızmetin atqaradı. "…qatardaǵı buwın sanına qaray bir qosıq qatarın eki, úsh, tórt pauzaǵa bólip oqıymız. Mine, usı bir pauzanı ádebiyattanıw iliminde buwnaq dep ataydı. Demek, ırǵaqtı payda etiwshi tiykarǵı element buwnaq bolıp esaplanadı. Hár buwnaqtıń arası // belgi menen belgilenedi" [2:220].

Barmaq óshemindegi buwnaq sózler arasında shegara qoyılıwı arqalı ámelge asadı, aruzda bul process sózlerdiń óz ishinde mayda buwınlarǵa bóliniwi arqalı da júz beriwine joqarıdaǵı mısalda gúwa boldıq. Qaraqalpaq poeziyasında buwnaqtıń jayǵasıwı hám anıqlanıwına mısal keltireyik. Máselen, I.Yusupovtıń "Ózbekstan" atlı tárıyp qosıǵında:

Shertek qayıstırǵan júzim, Súzgende, ál qızıl anar,
Shirege más etip ózin, Jılwa menen janıńdı alar [6:17].
Qáreliler qara kózin,

Qosıq qatarlarındaǵı buwınlar sanı 8-9 bolıp, qosıq ırǵaǵı usı buwınlar sanına qarap belgilenedi. Óz gezeginde buwnaqlar da. Qosıqtıń oqılıwı nátiyjesinde buwnaqlardıń ajıratılıwı tómendegishe:

Shertek qayıstırǵan // júzim,
Shirege // más etip ózin,
Qáreliler // qara kózin,
Súzgende // ál qızıl anar,
Jılwa menen // janıńdı alar.

Qosıqtıń hárbir qatarı eki buwnaqtan ibarat. Bul qosıqtı oqıw barısında anıqlanatuǵın qubılıs. Dáslepki qatardı bir dem menen oqıy almaymız, shertek qayıstırǵan sóz dizbeki júzim sózin anıqlap kelgen, tillik qaǵıydalar boyınsha alıp qarasaq ta dáslepki eki sóz anıqlawısh, al keyingisi baslawısh xızmetin atqaradı. Ekinshi qatardaǵı shirege sózi de bólek intonaciyaǵa iye. Keyingi qatarlardaǵı buwnaqlar shegarasında hám bólek intonaciya, pauza qosıq ırǵaǵında ayqın seziledi. Qosıqta buwnaqlardaǵı buwınlar sanı 6+2 / 3+5 / 4+4 / 3+5 / 4+5 túrinde qatnasqan.

Juwmaqlap aytqanda aruz hám barmaq ólshemleriniń qurılısındaǵı ayırmashılıqlar bir-birinen mádeniyatı, tili, ádebiyatı pútkilley parıqlanıp turatuǵın xalıqlardıń milliy ózgesheligine ǵárezli qubılıs. Qaraqalpaq táriypi hám arab qasidası uluwma mazmunlıq jaqtan, jazılıw maqseti jaǵınan bir-birine uqsas, al formalıq ózgeshelikleri, uyqas, ırǵaq, bánt hám t.b. parıq qıladı. Usı ózgeshelikler qasida menen táriyptıń janrlıq ózgesheligin belgilep beredi.

ÁDEBIYATLAR

1. Ismoilov I.O. Aruz va mumtoz poetikaga kirish. Óquv-uslubiy qóllanma. – Toshkent: KLASSIC PRINT. 2020.
2. Оразымбетов Қ. Таңламалы шығармалар топламы. Еки томлық. I том. – Нөкис: «Билим», 2018.
3. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшуносликлуғати. –Тошкент: «Akademnashr», 2013.
4. Хурсанова М.Ж. XV аср туркий шериятида қасида жанри. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори илмий диссертацияси. – Самарқанд, 2018.
5. Yusupova D. Aruz vazni qoydalari va mumtoz poetika asoslari. Óquv qóllanma.– Toshkent: «Fan», 2018.
6. Юсупов И. Заман ағымы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1968.

Джангабаева Х. Вопрос о критериях в построении жанров таъриф и касыда.

Аннотация. В статье рассматриваются формальные особенности жанров тäгийп и касида, основные размеры стихосложения в каракалпакской и арабской поэзии, влияние языковых закономерностей каракалпакского и арабского языков на стихостроение, их сходства и различия, строгие правила стихомерных систем и вопросы рифмы в сравнительном аспекте. Кроме того, приведённые в статье примеры и обсуждения подкреплены достоверными научными мнениями литературоведов.

Ключевые слова: тарийп, касида, арузный размер, силлабический (бармак) размер, бахр, рукн.

Djangabaeva H. The issue of criteria in the construction of the genres of ta'rif and qasida.

Abstract. The article discusses the formal features of the genres tariyp and qasida, the fundamental metrical patterns of poetic composition in Karakalpak and Arabic poetry, the influence of linguistic rules of the Karakalpak and Arabic languages on verse structure, as well as their similarities and differences. It also examines the strict regulations of poetic meters and the issue of rhyme in a comparative aspect. In addition, the examples and analyses presented in the article are supported by credible scholarly opinions of literary researchers.

Key words: tariyp, qasida, aruz meter, syllabic (barmak) meter, bahr, rukn.

QARAQALPAQ DRAMATURGIYASÍNDA ÓMIRBEK LAQQÍ OBRAZÍNÍŃ JARATÍLÍWÍ

Qádirniyazova N.K.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Qaraqalpaq ádebiyatında yumor janrınıń rawajlanıwına úles qosqan belgili laqqılardıń biri – Ómirbek laqqı (Laqqı – qaraqalpaq folklorında atqarıwshılardıń hám dóretiwshilerdiń wákili. Laqqı kúldirgi sózge sheber, taqıwa, talantlı, adamlar bolǵan) [2:55]. Ómirbek laqqı xalqımızda laqqı laqabı menen atalǵan bolsa, Orta Aziya hám Qazaqstan ellerinde kúldirgi sózli laqabı menen tanıqlı.

Ómirbek laqqı haqıyqatında da XIX ásirdiń ekinshi yarımında Shımbay dógereginde jasaǵan [3:7]. Ataqlı biy Erejep tentektiń zamanlası óz dáwirinde-aq ushırma sóz aytıw boyınsha atı-hawazı pútkil elimizge jayılǵan kórkem sóz jarıstırıwda aldına adam salmaǵan laqqılardıń biri. Ómirbektiń oylap tapqıshlıǵı, danalıǵı eń qıyın jaǵdayda da onnan jol tawıp shıǵatuǵınlıǵı kórkem sózge asa uqıplılıǵı adamlardı hátte esheyin háreketleri menen de kúldire alatuǵınlıǵı kórinip turadı. Ómirbektiń kúlkili sózleri adamlarǵa kúlkili lázzet bağıshlaydı.

Kúldirgi sózler — bular belgili bir qısqa syujetke qurılǵan, aytılǵanda kúlki tuwdıratuǵın, kólemi úlken bolmaǵan awızeki prozalıq dóretpeler.

Kúldirgi sózler ózleriniń dóreliwi, taralıwı hám qollanılıwı jaǵınan uzaq dáwirden baslap házirgi kúnde de keń aytılıp júrgen awızeki xalıq dóretpesiniń bir túri. Kúldirgi sózlerdiń bahası bárinen de burın olardıń dóretiwshileriniń tapqırlıǵında.

Hárbir xalıqta kúldirgi sózler belgili bir adamlardıń atına baylanıslı aytılıp, soń qaharman qılıp aytıw dástúr bolıp ketken. Bul jaǵday pútkil dúnya xalıqlarında ushırasadı. Al, shıǵıs xalıqlarınıń barlıǵında derlik Xoja Nasratdin atı ańızǵa aylanǵan. Bul xalıqlardıń hámmesinde aytılǵan, aytılıp kiyatırǵan kúldirgi sózler Xoja Nasraddin atına baylanıstırıladı. Al, qaraqalpaqlardıń kúldirgi sózleri Xoja Nasraddin, Aldar kóse atlarına baylanıstırılıp aytılsa da, biziń xalqımızdıń kúldirgi sóziniń tiykarǵı qaharmanı – Ómirbek laqqı bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq ádebiyatında Ómirbek laqqı obrazınıń sheshenligi boyınsha dóretilgen shıǵarmalardıń bar ekenligin maqtanısh penen tilge ala alamız. Máselen, P.Aytmuratovtıń «Ómirbektiń qaytıwı», I.Yusupovtıń «Ómirbek laqqı», «Paydakúnem Ómirbek», «Ómirbek hám iyshan», «Ómirbek meshitte», «Ómirbek hám Erejep tentek», Q.Mátmuratovtıń «Ómirbek hám Tazsha» shıǵarmalarında berilgen.

Ómirbek laqqıóz dáwirinde-aq ushırma sóz aytıw boyınsha atı-hawazı pútkil elimizge jayılǵan kórkem sóz jarıstırıwda aldına adam salmaǵan kisi bolǵan. Qaraqalpaqlar arasında aytılǵan kúldirgi sózlerdiń barlıǵı derlik Ómirbektiń atına baylanıslı aytıladı. Ómirbek laqqı Qaraqalpaqstan hám Xorezm xalıqları arasında keńnen belgili bolǵan kúldirgi sóz sheberi. Ómirbek laqqı tariyxıy shaxs esaplanadı.

«Genjegúl óz sózinde. Házir bul adam 82 jasında (Bul 1961-1962-jıllarda). Usı rayonnıń Oktyabrdıń 40 jıllıǵı sovxozınınıń 4-brigadasında turıwshı Qarabek degen 68 jasar ǵarrı da óziniń Ómirbekti bir neshe mártebe kórgenligin aytadı»[3:8].

Joqarıdaǵı maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, Ómirbek laqqı 1879-1880-jıllarda Shımbay qalasında tuwılǵan. Óziniń házil dálkekleri menen ezilgen xalıqtıń qayǵısına sherik boladı. Eziwshi qatlam ústinen kúledi. Olardıń qılmısın áshkaralaydı. Bunıń dáliyli sıpatında Ibrayım Yusupovtıń «Ómirbek hám iyshan» qosıǵındaǵı tómendegi qatarlardı kóriwimizge boladı.

Baylar menen ulamalar jıynaldı,
«Ómirbekten kúydik» desip qıylandı.
«Sufi qılıp, iyshanǵa qol bergizip,
Qutılayıq onnan» desip oylandı [4:203].

«Ómirbek hám iyshan» shıǵarmasında Ómirbekten qıynalǵan bay hám ulamalar iyshanǵa barıp, Ómirbekti jolǵa salıp beriwin hám baylardı, ulamalardı tınısh qoyıwın ótinedi. Sonda Ómirbek iyshannıń gápine kirip, iyshanǵa xızmet ete baslaydı. Iyshan ol dúnyada sirat degen kópir bar, eger kimde de kim piyrim degen shalǵayǵa asılsa, sol kópirden ańsat ótetuǵınlıǵın aytadı. Ekewi bir kúnleri sadaqaǵa baratırǵan waqtında bir kópirden ótiw kerek boladı. Sonda, Iyshan: - sen birinshi ót, - degende, Ómirbek: - siz ótiń, men gúnaǵa batıwdı qálemeymen siziń aldıńızǵa túsip - deydi. Kópirden Iyshan óte almay qulap qaladı hám sol waqıtta Ómirbek «nálet bolsın, bezdim sendey naysaptan» [4:204]- dep óziniń jolına túsip ketip qaladı.

Sonıń menen birge, el arasındaǵı daw jánjellerdi ádillik penen sheshetuǵın sózge sheshen adam bolǵan. Ol qaraqalpaqlar arasındaǵı eń úlken lawazım aǵabiy lawazımındaǵı Erejep aǵabiydiń jiyeni bolıp, olar arasındaǵı dálkekler xalıq arasında keńnen taralǵan. Dálkekleriniń biri Ibrayım Yusupovtıń «Ómirbek hám Erejep tentek» shıǵarmasında berilgen. Shıǵarmada laqqını sınaw ushın Ómirbekti biy aldına shaqırıp, bir waq-waq penen bir way-way alıp kel dep teńge berip jiberedi. Sonda Ómirbek bazarǵa barıp kóp qızlardı quwırdaqqa toydırıp, joldan hárre menen shayan alıp, olardı qorjınǵa saladı. Biy qorjındı ashıp, qolın tıǵıp kórse waq-waq qolım, bul ne mańlayı qara deydi. Ómirbek qolıńızdı suǵıńqırań biy jora, teyireǵinde way-wayı da bar deydi. Biz, bunnan Ómirbektiń waq-waq degenine hárreni, way-way degenine shayandı salıp, biydi sózden utqanlıǵın kóriwimizge boladı.

Ibrayım Yusupovtıń «Paydakúnem Ómirbek», «Ómirbek hám iyshan», «Ómirbek meshitte», «Ómirbek hám Erejep tentek» shıǵarmalarında da, Ómirbek laqqı áhmiyetli orın iyeleydi. «Ómirbek laqqı» shıǵarmasında Ómirbektiń kúlki jolı menen-aq xalqın jubatıp, hár dayım qollap-quwatlap, qıyın jaǵdaydı da ashshı kúlki menen jeńip ótiwde járdem bergenligi sáwlelengen. Bunnan soń «Paydakúnem Ómirbek» shıǵarmasında Ómirbektiń anasınıń baqırısınan soń, ata-anasınıń awzına as salayın dep, bazarǵa qarın satıwǵa shıqqanlıǵı, onnan kóp payda tawıp, qalǵan

qarınların maqtanıp, úyine alıp kiyatırǵanda jolda tayıp jıǵılǵan waqtında qarınnıń «Ólá paydanıń astında, Ómirbek» - dep aytqanları kúlki jol menen berilgen. «Ómirbek meshitte» shıǵarmasında Ómirbektin balasınıń meshitke kirip ketip, Ómirbektiń tesikten shıq, ómirimde kirmegen esikke kirgizeyin dep tursań dep baqırǵan qızıqlı waqıyaların kóremiz.

Polat Aytmuratovtıń «Ómirbektiń qaytıwı» [1:2]komediyası eki bólimli segiz kórinisli.

Qatnasıwshılar: Ómirbek, Gozzal, Sharigúl, Erkek adam, Ǵarrı, Sawdager, Músápir kisi, Biytanıs kisi, Qarıydar, Qoshım palwan, Úydiń iyesi, Dáwen, Al aǵası, Massovkada awıl adamları, kelinshek hám awıl hayalları qatnasadı [1:2].

Bul komediya Ómirbek laqqı menen tikkeley baylanıslı bolıp, bas qaharmanı da Ómirbek laqqı. Bul komediya Ózbekstanǵa xızmet kórsetken, Qaraqalpaqstan xalıq artisti Ómirbay Qosımbetovqa arnalǵan. Ómirbek laqqınıń kásibi, ómirlik joldası, sheshenligi arqalı ápiwayı xalıqtıń turmısın tolıq ashıp beriw ushın qurılǵan dep oylaymız. Óytkeni, Ómirbek laqqı palshı, yaǵnıy palker sıpatında, onnan keyin sawdager, qurılısshı, shashtárez bolıp súwretlengen. Ómirbek laqqınıń pal ashıp, mal sawdası menen shuǵıllanıp, sháshtarezxanada islep, qurılısshı, toy basqarıwshı bolıp, óziniń shańaraǵın baǵıw maqsetinde hár túrli kásiplerde isleydi. Al, onıń ómirlik joldası Shárigúl, onı taslap ketip, basqa birew menen turmıs quradı. Ómirbek bolsa, birewdiń toyın basqarıwshı bolıp barǵan waqtında, pal ashtırıwǵa kelgen Gozzaldı kóredi hám sol Gozzal menen turmıs quradı.

Komediyada Ómirbek laqqı menen Gózzaldıń dialoglarında Ómirbek laqqınıń sheberligin, sózge sheshenligin kóriwimizge boladı. Máselen, tómendegi qatarlarda Ómirbektiń xalıq awızeki dóretpelerinen paydalanıp, juwap bergenligin kóriwimizge boladı.

Ómirbek – «Pallıda bolma, palsızda bolma» degen. Isen, isenbe ol ózińniń jumısıń.
Gozzal – Awa ol ózimniń jumısım. Meniń táǵdirim menen oynawǵa seniń haqıń joq.
Ómirbek – Tuwrı.
Gozzal – Al yaqshı sen bilgir ekenseń. Meniń keleshegimdi emes ótmishimdi aytıp ber.
Ómirbek – «Mutqa baspaqta oynamaydı.»
Gozzal – Ne? Sen meniń áp-ánedey keypiyatımdı buzıp jáne mennen pulda óndirmekshimiseń?
Ómirbek – Íqtıyarıń.
Gozzal – Yaq bulay bolmaydı. Qáne maǵan ótmishimdi aytıp ber.
Ómirbek – Árwaqlar narazı.
Gozzal – Ne?
Ómirbek – Bir nárse atamasań bolmaydı.
Gozzal – Tesip shıqqay ilayim. Má (Pul beredi).(5-bet).

Bul dialoglar arqalı Ómirbek penen jolda ótip baratırıp, palkerdiń qasına kelip, dem alıp turǵan jolawshı Gozzaldıń sóylesiwlerin kóremiz.Gozzal kúyewine pal ashırtıradı hám kúyewiniń basqa birew menen júrip ketetuǵınlıǵın aytqanında, Ómirbekke isenbey: - aytıp atırǵanlarıń ótirik, keypiyatımdı buzdıń, pulda bermeymen dep urısıp ketedi.

Juwmaqlap aytqanda, bul bólimde qaraqalpaq ádebiyatında Ómirbek laqqı obrazın jaratıwda I.Yusupov, Q.Mátmuratov hám P.Aytmuratovlardıń miynetleri ayrıqsha. Ómirbek laqqınıń obrazı, xarakteri júdá jaqsı ashıp berilgen. Ómirbek laqqı ómirdiń shınlıǵın, jámiyetlik mashqalalardıń hám turmıs haqıyqatlıǵın óz sheshenlik sózlerine júkley alǵan obraz sıpatında qaraqalpaq ádebiyatında belgili dep ayta alamız.

ÁDEBIYATLAR

1. Айтмуратов П. Талаплыға нур жаўар. Драма. – Нөкис: «Билим», 2014. 2-бет.
2. Ахметов С., Бахадирова С. Фолклорлық терминлердиң қысқаша сөзлиги. – Нөкис: «Билим», 1992.
3. Пахратдинов Ю. Өмирбек лаққы хәм юмор-сатира мәселесине. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992. – Б. 7.
4. Юсупов И. Таңламалы шығармалары. Үш томлық. I том. – Нөкис: «Билим», 2018. – Б. 20

Kadirniyazova N. The Creation of the Character Omirbek the Jester in Karakalpak Dramaturgy

Summary: The article discusses the creation of one of the well-known Karakalpak folk jesters — the character Ömirbek the Jester — in Q. Matmuratov's comedy "Ömirbek and Tazsha." The work also presents the opinions of scholars regarding the image of Ömirbek the Jester.

Key words: Comedy, jester, humor, comic expressions, character, wit, iyshan (religious figure).

Кадирниязова Н. Создание образа Омирбека-шутника в каракалпакской драматургии

Резюме: В статье рассматривается создание образа одного из известных каракалпакских народных шутников — Омирбека-шутника — в комедии К. Матмуратова «Омирбек и Тазша». Также приведены мнения исследователей, посвящённые образу Омирбека-шутника.

Ключевые слова: комедия, шутник, юмор, комические выражения, образ, шутка, ишан.

KEŃES SMAMUTOVTÍŃ KISHI EPIKALÍQ SHÍǴARMALARÍ HÁM FOLKLOR

Baymuratov A.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Jazba ádebiyat hám folklordıń ózara baylanısı boyınsha qaraqalpaq ádebiyatında birqansha ilimiy jumıslar islengenligi belgili. Jazba ádebiyat wákilleri óz shıǵarmalarında folklorlıq syujetlerden, folklorlıq elementlerden paydalanar eken, bul qosımshalar shıǵarmalardıń qunlılıǵın ele de arttırıwǵa xizmet etedi. Tek ǵana folklorizmler jazıwshılar tárepinen shıǵarma waqıyalarına say túrde durıs hám ornılı qollanılıwı zárúr esaplanadı. Usınday folklorizmlerdi óz shıǵarmalarında sheber túrde qollanatuǵın hám olardı óz shıǵarmalarına sińdirip jiberetuǵın jazıwshılardıń qatarına Keńes Smamutovtı da qossaq ornılı boladı. Avtordıń dóretpelerinde folklorlıq úlgiler jiyi qollanıladı hám olar shıǵarmalardıń kórkemlik dárejesin ele de joqarı baǵanalarǵa kóterip otıradı. Jazıwshı shıǵarmalarında folklorǵa belgili bir maqset penen múrajat etiledi. Yaǵnıy, avtor sóz etilip atırǵan shıǵarmalardaǵı waqıyalardı ele de tásirli etip bayanlawda yamasa qaharmanlardıń obrazın hám xarakterin ashıp beriw ushın folklorǵa júginedi. Bul bolsa óz gezeginde onıń shıǵarmalarınıń xalıqshıl hám tásirli, túsinikli bolıwın támiyinleydi.

Jazıwshınıń birqansha gúrrińleri hám novellaları baspasóz betlerinde jarıq kórgen bolıp oqıwshılar tárepinen jaqsı kútip alınǵan. Avtordıń óz shıǵarmalarında naqıl - maqal hám taǵı basqa da folklorizmlerden paydalanıwı onıń shıǵarmalarınıń tabıslı shıǵıwına óz tásirin tiygizbey qalmaǵan. Avtor óziniń shıǵarmalarında heshbir naqıl-maqaldı maqsetsiz qollanbaǵan. Ol sol folklorizmdi qollanar eken, demek ol ya sol epizodtıń pútin mánisin ózinde sáwlelendiredi, yaki sol personajdıń tolıq xarakterin ashıp beriwge xizmet etedi. Sózimizdiń dáliyli sıpatında avtordıń «Ańqaw balanıń ákesi» gúrrińine itibar qaratsaq:

Jazıwshınıń bul gúrrińi eń dáslep «Túrmege túsirmeymen» degen atamada jarıq kórgen. Al keyin ala bolsa, negedur «Ańqaw balanıń ákesi» formasında baspasóz betlerinde járiyalanǵan. Gúrrińniń bas qaharmanı tiykarınan óziniń balasın heshzatqa zarıtpay, ne bolsa da balasın túrli bálelerden alıp shıǵıp kete beretuǵın «mehriban» áke. Al balasın túrli jınayatlardan alıp shıǵıwda bolsa eń belgili usıl tanıs – bilisshilik, para beriw hám alıwshılıqtan ómiri boyı paydalanıp keledi. Bul bolsa óz gezeginde balasınıń heshnárseden qorqpay ósiwine, zań-nızamdı mensinbey ómir keshiriwine sebepshi boladı. Ulıwma aytqanda, balasınıń izinen parasın hám tanıs bilisin iske qosıp júretuǵın bay insan haqqında sóz boladı gúrrińde. Aytajaǵımız, gúrrińniń sońında ómiriniń aqırına shekem túrli jaman islerdi islese de balasın qutqarıp ala beretuǵın ákeniń obrazı hám xarakteri Keńes Smamutov tárepinen qollanılǵan bir ǵana naqıl arqalı-aq ashılǵan. Epizodtıń ózine dıqqat qaratsaq: «...Áy túrli báleden suw juqtırmay saqıt bolıp kiyatirmız ǵoy. Aytpaqshı balamnıń kisesinen bir atım nasıbayday narkotik shıqqan qusaydı. Kóp nárseni biletuǵınlardıń aytıwına qaraǵanda, onıń shırmawıǵına túskenlerdiń jazdırılıwı júdá qıyın qusaydı. Biraq, «Perishte altındı kórse, oydan tayadı» degen ráwiyat ele paydalanıwdan shıǵıp qalǵan joq. Dúnya da aqshadan ótetuǵın ótkir qural da ele islep shıǵarılǵan joq. Sonı tiyisli jerine jumsasam kesip túspes pe eken!» [1:89]. Mine biz bul epizodtaǵı ákeniń aytqan áńgimleri arqalı onıń qanday insan ekenligin bayqasaq boladı. Ásirese, onıń aytqan «Perishte altındı kórse oydan tayadı» degen áńgimeni aytıwı, onıń mudamı aqshadan, mal-dúnyadan óziniń qıńǵır isleri jolında paydalanatuǵın adam ekenligin ashıp berip turıptı. Demek, avtor qollanǵan naqıl yaki maqallar qurıdan – qurı paydalanılıp turǵan joq. Yaǵnıy, olar personajdıń xarakterin hám obrazın ashıp beriwde belgli bir funkciya atqarıp tur desek aljaspaǵan bolamız. Bul bolsa avtordıń óz shıǵarmalarında folklorizmlerden orınlı hám maqsetli túrde paydalanǵanlıǵınan derek beredi.

Bunnan basqa da jazıwshınıń kóp ǵana shıǵarmalarında folklorizmlerden orınlı hám sheber paydalanǵanlıǵın bayqasaq boladı. Máselen, jazıwshınıń eń belgili kishi epikalıq shıǵarmalarınıń

biri bolǵan «Poshsha torǵay» novellasın alıp qarayıq. Bunda bas qaharman Aymurat átirapında waqıyalar shólkemlestiriledi. Ol jas bala bolıwına qaramastan jaqsı qosıqlar dóretip júredi. Onıń eń jaqın insanı yaǵnıy qarındasına degen tuwısqanlıq sezimi shıǵarmada júdá sheber túrde súwretlengen. Aymurattıń qarındası Rayxan awırıp qalıp dúnyadan ótedi. Ajaǵası bolsa bul awır sınaqta qattı qıynaladı. Onıń jas bala bolsa da óziniń qarındasın janday jaqsı kóriwin, onıń óz qarındasına degen kúshli súyispenshilik sezimlerin avtor júdá sheber tárizde ashıp bere alǵan. Al onıń bunday etip usı epizoddı jaqsı jetkere alıwında folklordıń orını ayrıqsha. Yaǵnıy, avtor Aymurattıń óz qarındasınan ayırılǵandaǵı ayanıshlı jaǵdayın onıń tilinen aytılatuǵın folklorlıq dástúr bolǵan «joqlaw» arqalı júdá tásirli, insan júregin eljireterli tárizde súwretlep beredi. Epizoddıń ózine názer qaratsaq:

«Qarındasınıń muńlı diydarı Aymurattıń kózaldınan hasla ketpeydi. Sınaptay terbetilip qoyadı da turadı. Ol kóp waqıtqa shekem Rayxannıń ólgenine isenbey júrdi. Geyde balalar baqshasınıń kirer awzındaǵı maydanshaǵa baradı. Baradı da shetireginde júresine otırıp, qarındasın kútedi. Basqa nárestelerge qosılıp bunıń úkesi de ishten juwırıp shıǵatuǵınday boladı da turadı. Biraq, balalardıń barlıǵı bar da, olardıń arasında Rayxan mudam joq bolıp shıǵadı. Ol eki kózinen marjanday sıtılıp shıqqan jıp – jıllı monshaqlardı alaqanı menen ústi – ústine súrtkilep, basın tik uslap júriwge de shaması jetpey úyine qaytadı:

«Qarındası ólgen jalǵız men emes,
Qayǵıǵa batqanlar mennen kem emes,
Endi meni heshkim ájaǵa demes,
Sol jeri janıma batıp baratır!» [2:15] − dep egitiledi bala.

Ol qarındasınıń basına kúnde barıwdı úrdiske aylandırdı. Keshe ǵana ózine erkelep, kúlip sóylep, shadlanıp juwırıp júrgen Rayxannıń endi kerege kóz temir qorshawdıń arjaǵında kishkene ǵana dúmpeshikke aylanıp jatqanın kóredi. Dizerlep otırıp uzaq waqıt kózlerin úzbey qarap otıradı. Burınǵıday boz – boran bolıp jılamaydı. Júreginiń basınan qan sorǵalap baratqanday boladı:

«Náreste ediń, sóndi mine shıraǵıń, Eki kózi móldiregen qaraǵım,
Suwıq jer astına tústi turaǵıń, Jarıq dúnya sennen qalıp baratır!» [2:15]

Ol jası úlkenlew, aqılı tolısa baslaǵan azamat bolǵanda búytip egitile bermes edi. Áwliyeni aralar edi. Rayxanday talay nárestelerdiń topıraq astında kómilip jatqanın kórer edi. Sóytip háwlirgen júregi zárre basılar edi. Biraq, Aymurat óytken joq. Qolı sawa bolıwdan Rayxannıń basına qaray jóneledi:

«Ólim tańlamaydı ǵarrı ma, jas pa? Kózimdi toltırıp ǵápletli jasqa,
Kósem be, dana ma, yaki iplas pa?! Meni taslap kete berdiń, Rayxan!».

Ol ózin bul dúnyada jekkesirep qalǵanday sezdi. Muńlasıp, sırlasqanday súyenish izledi. Biraq, taba almadı [2:16].

Mine, biz bul epizodta bas qaharman Aymurattıń ishki nalıshların, tereń qayǵırıwların onıń tilinen bayan etilip atırǵan «Joqlaw» qosıǵı arqalı sezinip otıramız. Avtordıń bunday epizodtı tásirli bayanlawda folklordan júdá orınlı paydalanǵan desek boladı. Qalaberse, avtordıń joqlaw qosıǵın júda tásirli hám tereń mazmunlı etip dóretkenligi de tásiyinge ılayıq. Ásirese,

«Qarındası ólgen jalǵız men emes,
Qayǵıǵa batqanlar mennen kem emes,
Endi meni heshkim ájaǵa demes,
Sol jeri janıma batıp baratır!» [2:15] − degen qatarlar jazıwshı tárepinen sheberlik penen dóretilip, xalıq dástúri bolǵan joqlawdıń barlıq qásiyetlerin óz boyına sińirgen desek boladı. Demek, avtordıń shıǵarma qaharmanı Aymurattıń ishki debdiwlerin, onıń psixologiyalıq jaǵdayın ashıp beriwde, tek ǵana ashıp beriwde emes, bálkim, tásirli hám ıqsham túrde súwretlep beriwde folklorlıq dástúr qosıǵı bolǵan «Joqlaw» dan júda sheber hám syujetke qonımli tárizde paydalanǵanlıǵına gúwa bolamız. Sonıń menen birge jazıwshınıń da bunday folklor úlgilerine dóretiwshilik qatnas jasaǵan halda onı ele de jetilistirgen desek boladı. Juwmaqlap aytqanda, folklor-jazıwshı shıǵarmaların toltırıp turıwshı, onı tereń hám xalıqshıl mazmun menen támiyinlep turıwshı bólek desek boladı. Bunday qásiyetlerdi izertlew ádebiyatshılar aldında turǵan úlken wazıypa desek boladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Смамутов К. Аңқаў баланың әкеси // «Еркин Қарақалпақстан», 2018, 6-сентябр
2. Смамутов К. Пошша торғай. // «Еркин Қарақалпақстан», 2018, 16-январ.

Баймуратов А. Малые эпические произведения Кенгеса Смамутова и фольклор

Резюме: В данной статье выявлены фольклоризмы, использованные в рассказах и новеллах каракалпакского писателя К.Смамутова, и проведён их художественный и научный анализ. Подобные исследования помогают глубже понять мастерство писателя и осознать основное содержание и смысл его произведений.

Ключевые слова: фольклоризм, фразеологизм, пословицы и поговорки, характер, образ.

Baymuratov A. Kenes Smamutov's Short Epic Works and Folklore

Summary: This article identifies the folklorisms used in the short stories and novellas of the Karakalpak writer K.Smamutov and provides both artistic and scholarly analysis of them. Such research helps to gain a deeper understanding of the writer's craftsmanship and to grasp the main meaning and essence of his works.

Key words: folklorism, phrase, proverbs and sayings, character, image.

TERMA JANRINING BADIIY TILI VA KOMPOZITSIYASI

Kadirova S.

Nukus davlat pedagogika instituti

Folklor asarlari tili ham yozma adabiyotdagi badiiy til vositalaridan unumli foydalansa-da, ularni ajratib turuvchi o‘ziga xos omillar mavjud. Bularning eng asosiysi tilning xalqona bo‘lish bilan bir qatorda unda ifoda etilgan ramzlar, obrazlar va badiiy-tasvir vositalarining an’anaviylashuvidir. Chunki, folklor asarlari tilida xalqning qadimiy e’tiqodi, urf-odat, marosim va tasavvurlariga doir tushunchalar ramzlashadi va ular asarning mazmuni va g‘oyaviy maqsadini ifodalashda muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zbek xalq ijodiyotida ifodaviy-tasviriy vositalarning badiiy adabiyotdan farq qiluvchi o‘ziga xos butun bir tizimi ishlangan. Bu xalq qo‘shiqlaridagi ramziy obrazlar, doimiy sifatlashlar, an’anaviy qoliplar (klishelar), turg‘un iboralarning farovonligida, folklor asarlari tilida erkalovchi, kichraytiruvchi qo‘shimchalarning serobligida, ayniqsa, parallelizm, mubolag‘a va sajning behad faol va o‘ziga xos qo‘llanilishida yorqin ko‘rinadi.Nutqning tasviriyligi, ifodaviyligi, tasirchanligini ta’minlashga ko‘maklashadigan vositalardan muhimi so‘zlarning ko‘chma ma’noda qo‘llanilishi hisoblanadi. Shu bilan bir qatorda folklor asarlari tili ham obrazliligi, ta’sirchanligi va badiiyligi bilan ahamiyatlidir.

Badiiy adabiyot tiliga xos xususiyatlardan biri – uning obrazli va ta’sirchan vositalarga boyligidir. Shu bois badiiy tilning lug‘aviy tarkibi keng bo‘lib, unda qo‘llaniladigan ko‘plab vositalar, avvalo, badiiyat qonuniyatlariga asoslanadi. Shu bilan birga, matn tarkibida badiiyat qonuniyatlariga to‘liq mos kelmaydigan so‘zlashuv nutqi unsurlarining ham keng qo‘llanishi kuzatiladi. “Adabiy asar tilining poetikligi, obrazliligi, tasviriyligi asar g‘oyasini, shuningdek, qahramon xarakterini jozibali qilib ochishga harakat qiladi. Biroq, bundan faqat maxsus badiiy tasvir vositalarini qo‘llash orqali asar tilining tasviriyligiga, obrazliligiga erishilar ekan-da, degan bir yoqlama xulosa chiqarish yaramaydi. Chunki, adabiy asar tilida o‘z o‘rnini topib ishlatilgan oddiy so‘z va iboralar ham xarakter va manzaralarni aniq ifodalay oladi: binobarin, bunday so‘z va iboralar ham tasvir vositasi rolini bajaradi” [1:162]. Chunki, matn tarkibida qo‘llangan bir so‘z ikkinchi o‘rinda uslubiy vazifa bajarishi, badiiy obrazlilikni vujudga keltirishi mumkin. Zero, o‘zbek adabiyotshunosligining muammolaridan biri bo‘lgan badiiy asar tilini tadqiq etish uning faqat boy leksik-grammatik xususiyatlarini o‘rganish bilan chegaralanmaydi, balki ijodkorlarning uslublarini, asarlarining g‘oyaviy mazmunini yorqinroq tasvirlashda asosiy vosita bo‘lib xizmat qiladi. Chunki “... tilshunoslik bilan adabiyotshunoslik filologiya fanining ikki asosiy sohasi bo‘lsa, badiiy til shu ikkala sohaga ham ozuq beradigan, ularni tubdan birlashtirib turgan umumiy ildizdir” [2:4]. Umuman olganda, folklorning boshqa janrlari kabi termalar matnida qo‘llanuvchi til vositalari ham badiiylikni oshiruvchi omillardan hisoblanadi. Termalardagi badiiy til vositalari baxshi ijrosi va uning badihago‘ylik mahorati bilan bog‘lansa, ikkinchidan, ular epik xotira va

bilimning uyg‘un kelishi bilan an’analashadi. Bunday xususiyatlarni biz tilning badiiy-tasviriy vositalari misolida kuzatishimiz mumkin. Tasviriy vositalar orasida eng qadimiylaridan biri o‘xshatish san’atidir. Bu san’at ikki narsa yoki voqea-hodisalar o‘rtasidagi o‘xshashlikka asoslanib, ularning biri orqali ikkinchisining belgisini, mohiyatini to‘laroq, aniqroq, bo‘rttiribroq ko‘rsatib berishdir.

Terma matni qo‘llangan o‘xshatishlar turli tuman bo‘lib, ular xalq dostonlari matnida qahramonlar portretiva xatti-harakatlarini tasvirlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Termalarda ham ushbu holat saqlanadi. Misol uchun, “gul” o‘xshatishi ko‘proq qiz bolaga nisbatan an’anaviylashib, uning tarixiy asosida quyoshga aloqadorlik, ya’ni hosildorlik kultlariga aloqadorlik ko‘zga tashlansa, ikkinchidan, gul chiroy, noziklik, go‘zallik alomati sifatida o‘z ma’nosida keladi. Ayniqsa, qizil gulning qiz bolaga nisbatan parallel qo‘yilishi shunga ishoradir. Abdulla shoir Nurali o‘g‘li repertuaridan yozib olingan “Kunlarim” termasida:

...Ikki oshiq bir-biriga ko‘p mushtoq,
Mushtoqlarga turmush qo‘yardi tuzoq.
Yosh yigitni, yuzi gulday jononni
Hijron g‘ami qilar sochini oppoq,
Oshiqlikning jabrin totgan kunlarim [3:544].

Ushbu misralarda keltirilgan o‘xshatish vositasi gul bo‘lsa, o‘xshatilgan narsa qiz bola, ya’ni oshiqlikka da’vogar shaxs. Baxshi ikki oshiqning qalb iztiroblari, ko‘ngil istaklarini shunchaki tasvirga olmasdan, uni ko‘chma ma’noda qo‘llash asosida o‘xshatmoqda. Yoki mashhur baxshi Qodir Rahimovdan yozib olingan “Toshkent ta’rifi” zamonaviy termasida Toshkent shahrini ta’riflar ekan, unda baxshi quyidagi o‘xshatishlardan mahorat bilan foydalanadi:

Olimlaring yulduzlarga boqadi,
Shoirlaring nurni gulday taqadi [3:545].

Baxshi mahorati shundaki, u poytaxtimiz bo‘lgan Toshkent shahri ilm maskani, shoirlar o‘chog‘i ekanligini o‘quvchiga shunchaki bayon qilishni emas, balki tasvirlashni maqsad qo‘yadi va olim, shoirlar parallel qo‘yish usulida ularning biri yulduzlarga boqib, mantiqiy xulosa qilsa, ikkinchisi shoirlar “nurni gulday taqadi” birikmasida so‘z san’ati vositasida tuyg‘u va fikr umumiyligiga erishadi, degan fikrni ilgari suradi. O‘xshatish vositasida qo‘llangan “gul” faqatgina so‘z emas, ma’no va g‘oyani ifodalashda ham muhim ahamiyat kasb etib boradi. Termalar faqatgina o‘xshatishlar asosida o‘zining an’anaviyligi va badiiyligini oshirish bilan bir qatorda an’anaviy sifatlashlar, parallelizmlar, ko‘chimlarning boy ifoda vositalaridan ham unumli foydalana boradi. Ayniqsa, oq, qora, qizil sifatlashlari an’anaviyligi, ma’lum ruhiy vaziyatni ifodalashi bilan ajralib turadi.

Baland tog‘ning boshi qorayib qolar,
Bovridagi bo‘ktar qordan ayrilsa [4:47].

Folklor asarlari – jonli so‘zlashuv tili, shu bilan birga arxaik ifodalar va dealektizmlar ular uchun norma sanaladi. Bu xususiyati bilan folklor tili adabiy jihatdansayqallangan badiiy adabiyot tilidan farq qiladi. Folklor tili – muttasil harakatdagi jonli so‘zlashuv tili bo‘lib, hamma zamonlarda ham adabiy tilning boyish manbayi bo‘lib keldi va shunday bo‘lib qoladi [5:13]. Termalarda ham xalq jonli so‘zlashuviga doir juda ko‘plab so‘zlar uchraydiki, ular baxshi ijrosi, uning dialekt birligi bilan chambarchas aloqadorlikka ega. Xalq jonli tili shunchaki sheva vositasi sifatida emas, balki ma’lum vaziyat, ma’no ifodasi va she’riy matnning jozibadorligini oshirish manbayi sifatida ham ahamiyatlidir. Ushbu mavzuning o‘zi alohida tadqiqotlarni talab etadi. Shuningdek, termalarning o‘ziga xos badiiy tili bilan bir qatorda kompozitsiyasi ham ahamiyatlidir. Termalarda kompozitsion tuzilma shakliy va mazmuniy bir butunlik asosida yashaydi va baxshi ijrosiga moslashadi. Folklorshunos olim A. Musaqulov termalarni kompozitsion jihatdan uch guruhga bo‘lib o‘rganadi [6:284]. 1. Kompozitsion barqaror termalar. Ushbu guruh termalariga olim “Go‘ro‘g‘li”, “Qolmadi”, “Kunlarim”, “Bormi jahonda” va boshqa bir qator termalarni kiritib, ular bevosita epik qahramon va muallifning hayoti va asar qahramoniningbiror faoliyati borasidagi hayotiy voqealari tasvirga olinadi. 2. Kompozitsion o‘zgaruvchi, torayuvchi yoxud kengayuvchi termalar. “Nima aytay?”, “Ne yomon”, “Na foyda” kabi didaktik xarakterdagi termalarni tashkil etadi. 3. Murakkab kompozitsiyali termalar. Bu turdagi termalarning har bandi yoki baytida fikr

umumiyligi va takroriyligi yetakchilik qiladi. “Bo‘ladi”, “Keltirar, “Bo‘lmasa” va boshqalar shular jumlasiga kiradi.

Termalar baxshi ijodiyoti bilan bog‘liq va u ijro jarayonida voqealar tizimini turli kechinmalarda ifodalaganligi bois ularda, so‘z, ohang, ritm erkin tarzda ifodalana boradi. Ammo ma’lum voqelik baxshi xotirasi va bilimida mavjud an’anaviy qolipda shakllanadi. Shuning uchun ham, an’anaviy termalarning shakliy kompozitsion tuzilishi erkin bo‘lib, unda bandlar shakllanishi qofiya va ohang tizimida vujudga keladi. Misol uchun, Umir shoir Safarovdan yozib olingan “Do‘mbiram” termasi 34 misradan tashkil topgan bo‘lib, unda do‘mbiraga murojaat ohangi asosida voqealar tizimli bayon etib boriladi. Ammo uning har ikki misradan keyin keluvchi “bilan” radifi umumlashtirib tursa-da, voqealar bayoni erkin, ma’lum bir tizimlilik she’riy shaklda ifodalanmaydi. Chunki, baxshi so‘z qofiyasiga emas, ma’no qofiyasi asosida radifni takrorlash asosida yaxlit kompozitsion butunlikni ta’minlay boradi. Ushbu tartib boshqa an’anaviy termalarning shakliy kompozitsion tuzilishida ham davomiy tarzda saqlanadi. Baxshilar repertuaridan yozib olingan an’anaviy termalarning bu kabi tizimli shakliy qolipga keltirilmaganligi shunchaki badiiylik elementlariga putur yetish emas, balki jonli og‘zaki ijodning o‘ziga xos belgilaridan hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, terma janri o‘zbek folklorida mustaqil ijroga yo‘naltirilgan, o‘ziga xos badiiy tili va kompozitsion tuzilmasiga egaligi bilan alohida ajralib turadi.

ADABIYOTLAR

1. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 2002.
2. Qodirov P. Xalq tili va realistik proza. –Toshkent: “Fan”, 1993.
3. Mirzayev T va boshq. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi xrestomatiyasi. – Toshkent: “Aloqachi”, 2008.
4. Jumanazarov U., Ergashev A. An’anaviy termalar. –Toshkent, 2021.
5. Safarov O. va boshq. O‘zbekiston xalqlari etnografiyasi va folklori. – Toshkent:2007.
6. Musaqulov A. Terma // O‘zbek folklori ocherklari. –Toshkent: «Fan», 1988.

Кадирова С. Художественный язык и композиция жанра терма

Резюме. Данная статья посвящена исследованию художественного языка и композиции жанра терма в узбекском фольклоре. Изучено, что язык термина отличается народностью, активным использованием таких художественных приемов, как символы, традиционные образы, постоянные эпитеты, сравнение, гипербола, параллелизм.

Ключевые слова: Терма, художественный язык, композиция, узбекский фольклор, бахши.

Kadirova S. Artistic Language and Composition of the Terma Genre

Summary. This article is dedicated to the study of the artistic language and composition of the term genre in Uzbek folklore. The language of the term is distinguished by its folk character, active use of such artistic devices as symbols, traditional images, constant epithets, comparison, hyperbole, parallelism.

Key words: Terma, artistic language, composition, Uzbek folklore, bakhshi.

QARAQALPAQ XALÍQ ERTEKLERINDE AYDARHA OBRAZÍ

Kabilova G. B.

ÓzRIAQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew institutı

Mifologiyalıq obrazlar xalıq awızeki dóretpelerinde ayrıqsha orın iyeleydi. Sebebi bul miyraslar miflerdiń negizi tiykarında payda bolǵan. Jámiyet rawajlanıwı, insan sanasınıń, dúnyaǵa kózqaraslarınıń jetilisiwi nátiyjesinde mifologiyalıq obrazlar xalıq dóretpelerinde miflik elementler sıpatında ǵana jasap kelmekte. Jámiyet rawajlanıwı jedel bolǵanlıqtan, ilim-pán hám folklorlıq dóretpeler de óz rawajlanıw baǵdarın belgilep, rawajlanıw talabına say ózgerislerge ushırawı zańlı qubılıs esaplanadı. Bul rawajlanıw nátiyjesinde folklorda hám jazba ádebiyatta mifler pútkilley joq bolıp ketedi degeni emes. Kerisinshe olar xalıq awızeki dóretpelerinde jańa stillerde, jańa poziciyada tuwıladı. Qaraqalpaq xalıq sıyqırlı erteklerinde jiyi kózge taslanatuǵın mifologiyalıq obrazlardan biri aydarha obrazı. Ádette aydarha obrazı folklorlıq dóretpelerde bas qaharmannıń baslı qarsılas dushpanlarınıń biri sıpatında, yaki bas qaharmannıń islewi kerek bolǵan qıyın shártleriniń birinde duslasatuǵın obraz bolıp tabıladı. Xalıq awızeki dóretpelerinde batırdıń aydarhaǵa qarsı gúresi qaharmanlıq tımsalına aylanǵan.

Erteklerde bárqulla jaqsılıq hám jamanlıq gúresi baslı ideya bolıp kelgen. Mifologiyalıq obrazlardan bazı obrazlar jaqsılıq tárepte turıp gúres alıp barsa, bazı obrazlar jamanlıqtıń jeńip shıǵıwında járdemshi yaki baslı qarsılas obraz sıpatında gezlesedi. Aydarha obrazı qaraqalpaq xalıq erteklerinde jamanlıqtıń tiykarǵı belgisi sıpatında súwretlenedi. Erteklerde bas qaharman yamasa insanǵa járdemshi bolǵan unamlı obrazlardan biri aydarha menen qarsılas bolıp ta beriledi. Usınday obrazlardan biri Suymurıq qus obrazı. Qaraqalpaq xalıq erteklerinde aydarha Suymurıq qustıń uyasına bárqulla topılıs qılıp, palapanların joq qıladı. Erteklerdegi usınday qarama-qarsı súwretlewdiń ózi-aq jaqsılıq hám jamanlıq gúreslerініń belgileri esaplanadı.

Qaraqalpaq xalıq erteklerinde ushırasatuǵın miflik obrazlardıń payda bolıw tórkini, olardaǵı ǵayrıtábiyiy qásiyetler, kúshler ózgeshe kórinisleri barlıǵı mifologiyaǵa barıp taqaladı. Máselen, aydarha miflik obrazınıń payda bolıw hám jasaǵan dáwiri biziń eramızdan burıńǵı, jer júzinde insan jaratılısı payda bolmasınan aldıńǵı waqıtlarǵa tuwra keledi. Cilivizaciyanıń ózgeriwi, tirishiliktiń orın almasıwı nátiyjesinde bul obraz endi tek ǵana awızeki kórkem dóretpelerde ǵana jasap atır. Aydarha obrazın awızeki dóretpelerde qospalı miflik obraz sıpatında kóriwge boladı. Folklorlıq dóretpelerdegi súwretleniwine jaqınnan itibar menen qarasaq bet kórinisi jılan menen uqsas keledi. Sonlıqtan ilimpazlar aydarha obrazı menen jılan obrazın bir-biriniń ornına qollanıla beriwin aytıp ótken. Mifte aydarha úsh dúnyanıń zoomorflıq sıpatın ózinde jámlestirgen; birinshi – jılan tómengi suw dúnyasınıń wákili, ekinshi – qanatlı joqarǵı dúnyanıń wákili, úshinshi – onıń bası menen ayaq-tırnaǵı jırtqısh hayawanlarǵa tán, bul orta dúnya wákili. Yaǵnıy úsh kórinisiniń birigiwinen miflik obraz súwretleniwi kelip shıqqan.

Alım S.Qasqabasov “Aydarha degenimiz – tiykarınan hádden tıs úlken, alp jılan sıyaqlı”– dep aytqanınday miflik bul obrazdıń ózgesheligi, awızeki dóretpelerde kóbinese alp jılan túrinde ushırasadı [1:94]. Qaraqalpaq folklorist alımı Q.Mámbetnazarov ta aydarha hám jılan obrazınıń shıǵısın bir dep túsindirip mınaday pikirlerin bildiredi: “Erteklerde insan ushın qáwip tuwdırıp otıratuǵın personajlardıń biri jılan hám aydarha obrazları... Erteklerde birde jılan delinse, geyde aydarha dep áńgimelenedi. Soǵan qaraǵanda aydarha jılannıń xalıq erteklerinde fantaziyalastırılǵan forması bolıwı itimal” [5:45]. Eki alımnıń pikirinde de haqıyqatlıq bar. Qaraqalpaq xalıq erteklerinde aydarhanıń usınday kóriniste ushırasıwın kóriwge boladı. Mısalı “Úsh aǵayinli jigit hám aydarha hayal” erteginde bir patshalıqtıń qızı jas, batır jigitke hiyle jolı menen turmısqa shıǵıp, óz patshalıǵındaǵı xalıq kóbeygen sayın jutıp joq qılıp, qaytadan basqa batırǵa turmısqa shıǵıp qaytadan xalıq tiklep, xalıq jáne tolısqannan soń jáne jutıp otıratuǵın boladı. Bir kúni úsh aǵa-inili ańǵa shıǵıp áwmeti júrispeydi. Úshewi atlarına minip basqa ańlar bar tárepke keteyin dese atları orınlarında joq eken. Olardı izlep bir patshalıqqa kelip qaladı hám bul patshalıqta hesh kim bolmaydı, tek ǵana taxtta otırǵan bir ǵana qız boladı. Jigitler qızdan jalǵız úlken patshalıqta ne qılıp otırsań dese, qız patshalıq xalqın úlken aydarha jutıp jiberdi. Men qazannıń astına kirip aman qaldım, sizlerdiń birewiiiz maǵan úyleniń hám patshalıqtı basqarıń, xalıq jáne tolısadı, – deydi. Úlken aǵası úylenip, oatsha bolıp, inilerin wázir etip saylap, patshalıq qurǵınlasadı. Xalıq jıynalıp, patshalıq tolısadı. Sonda xalıq arasında mal, at, eshki, qoy ulıwma sharwaları joytıla baslaydı. Patshaǵa bul xabar jetip barıp, urını uslaǵanǵa baylıq, wázirlik wáde etedi, biraq tabılmaydı. Bir kúni bir ǵarrı góne tamnıń diywalına jasırınǵan xattı tawıp aladı hám oqıp kórse xatta bılay jazılıptı: bul qalanıń salınǵanına jeti júz jıl boldı. Qala hár tolısqan waqtında, onı aydarha jutadı. Aldın da úsh márte jutqan. Aydarha patshanıń hayalı, ol xalıq tolısqan waqıtta jutadı, kim kelse soǵan tiyip, onı patsha etip, ózi hayalı boladı. Xalıqtı tikleydi hám hár kúni túnde qaladan bir mal jutadı. Onıń aydarha ekenin biliwdiń úsh jolı bar. Birinshi, onıń kindigi bolmaydı, ekinshi, denesi muzday boladı, úshinshi, júkli bolmaydı. Ǵarrı qorqıp, tez bul xattı patshaǵa jetkeredi. Patsha ǵarrını xoshemetlep, hesh kimge tis qaqpawın aytadı hám hayalın túnde ańılıp kóredi. Haqıyqatında da, qarnında kindigi joq, qol tiygizse denesi muzday, yurmıs qurǵanına kóp jıl bolsa da usı kúnge shekem júkli bolmaǵan. Patsha yarım túnge shekem ózin uyqılaǵanǵa salıp uyqılamay jatadı. Hayalı ornınan turıp ayna aldına baradı. Patsha bildirmey ańılıp jatadı. Qarasa denesi iyretilip, adam súwretinen jılan súwretine kelip, quyrıǵınıń ushınan shanshılıp tikke turıp qalaǵa qaraydı da, qala tolısqan eken endi jutıwǵa boladı dep bir eshek hám iytti jutadı. Patsha bunı kórip hayalınıń aydarha ekenin bilip qorqadı hám onnan qutılıwdıń jolın oylaydı[3:39]. Kópshilik erteklerde aydarha úlken

jılan kórinisinde beriledi. Basqa xalıqlar awızeki dóretpelerinde atap aytsaq Qıtay, Hindstan, Mısır, Iran xalıqları aydarhanı ushatuǵın qanatı bar, awzınan ot shıǵarıwshı maqluq sıpatında súwretleydi. Al, túrkiy xalıqlar awızeki dórtpelerinde aydarha úlken alp jılan kórinisinde ushırasadı. Biraq, qaraqalpaq xalıq ertekleriniń arasında aydarhanıń usı xalıqlar túsinigindegi kóriniste de ushıraydı. Mısalı, “Genje bala” erteginde aydarha Suymurıq qustıń palapanların jep keteberetuǵın boladı. Ertek qaharmanı sol palapanlardan jol sorap tursa uzaqtan bir aydarha kórinipti. Ol jerge túsip pısqırıp uyaǵa jaqınlasıptı, batır dárhal qılıshın shıǵarıp, onı shawıp taslaptı [3:43]. Bul ertekte aydarha qanatlı, pısqırıp ot shıǵarıwshı miflik obraz sıpatında kórinedi. Aydarha áyyemnen berli xalıq túsiniginde hám awızeki dóretpelerde óz kórinisin ózgertirip kelgen hám bárqulla qarama-qarsılıqtı sáwlelendirgen, yaǵnıy jawızlıq, barlıq jerlerdi wayran etiwshi tımsalında, yamasa jaqsılıq, járdemshi tımsalında kórinedi. Biraq qaraqalpaq xalıq erteklerinde jiyi ushırasatuǵın bul miflik obraz tek ǵana jawızlıq, qanxor obraz tımsalında ǵana ushırasıwın kóriwimizge boladı. Mısalı, “Qarızdar adam” erteginde sawda saparına shıqqan sawdagerlerdiń túnde qonım tapqan jerine bir topar aydarhalar kelip, olardıń qonıs basqan jerin wayran etip túyelerine bas saladı. Qashqan qashıp qutıladı, tutılǵan aydarhaǵa jem boladı [3:32]. “Qıran qaraqshı” erteginde de Qırannıń qasındaǵı dostısına ashıq bolǵan qızın izlep baratırǵanda aldınan arıslan, aydarha shıǵadı. Aydarha Qırannıń dostın bir awızna salıp jutıp jiberedi. Qıran da aydarhanıń awzıne bir sekirip onı da jutıp jiberedi. Biraq Qıran aydarhanıń qarnın jarıp shıǵıp dostısın hám ózin qutqaradı [4:19]. Joqarıdaǵı erteklerde aydarhanıń jawızlıq tımsalı miflik obraz xızmetin atqarǵan. “Qarızdar adam” erteginde kárwan saparı, jolda túnewleri, bunıń nátiyjesinde aydarhalardıń topılıs jasap wayranshılıq etiwi, “Qıran qaraqshı” erteginde insanlardıń qas dushpanı sıpatında ushırasıwı, ulıwma aydarhanıń ertekte unamsız obraz sıpatında qatnasıwı ertedegi ertekshiler túsinigińde de bul obrazdıń usınday qásiyetlerge iye ekenligin, ulıwma bul miflik obraz haqqında biliwiniń ózi olardıń túsinigińde álleqashan-aq qáliplesip úlgergeninen dárek beredi. Biraq, qaraqalpaq xalıq erteklerinen barlıq erteklerde de aydarha jawız, qanxor bolıp dusalsa bermeydi. Ayırım erteklerde óz gezeginde jawız, qanxor obraz sıpatında, al ayırım erteklerde bolsa onıń keri jaǵdaylarında ushırasadı. Mısalı, “Qulan batır hám Nuralı sher” erteginde óz qarındasın jaman awrıwdan qutqarıw ushın aydarhanıń qanı kerek boladı. Sonda Qulan batır jol júrip, mol júrip aydarhanı tabadı. Ol aydarhanıń qanın alıw ushın sol aydarhanıń jurtında erin jawlar shabıp ketip, ersiz qalǵan bir hayal menen apa-inili tutınıp, járdem soraydı. Hayal aydarhanıń uyqıǵa ketkenine altı kún boldı, ol qırıq kún uyqıǵa ketken baraber, biraq oyanıp qalǵanday bolsa meni shaqır, qalǵan jaǵın ózim eplestiremen deydi. Qulan batır aydarhanıń uyqılap atırǵan jerine barıp quyrıq tárepinen kesip, bir shekiyne qan aladı, sonda aydarha oyanıp ketedi hám Qulan batırǵa endi dápinip atırǵanda hayaldı apa dep úsh márte shaqıradı. Sonda hayal, hey aydarha seniń menen qanshadan berli qońısı bolıp otırmız, járdem et, bir insannıń táǵdiri saǵan baylanıslı bolıp tur dep jay-jaǵdayın túsindiredi. Sonda aydarha “Solay ma, onday bolsa bizdiki tenteklik bolıptı ”, – dep qayta ornına jatıp qalıptı. Qulan batır bolsa óz qarındasın qutqarıwǵa asıǵıp jolǵa túsipti [3:264]. Bul ertektegi aydarha obrazı ózińiń jawızlıq is-háreketin basqara biletuǵın, insanǵa járdemshi obraz sıpatında kózge taslanadı. Aydarhanıń tirishilik beriwshi obraz sıpatında gezlesiwi onıń áyyemnen miflik obraz ekeninen dárek. Bunday degenimizdiń sebebi, qazaq alımı S.Qondıbay ulı bılay deydi: “Aydarha – tirishilikti jaratıwshı, táńriler menen insanlardıń, barlıq tiri maqluqlardıń arǵı, túpki babası. “Ullı Ana” kategoriyasına kiretuǵın miflik obraz” [2:488].

Ingilis awızeki dóretpelerinde de aydarha insanǵa jan beriwshi, aydarha demi menen emlengen insannıń sol aydarha menen qanday da bir baylanısta bolıwı jónindegi áńgimeler ushırasadı. Yaǵnıy shet el awızeki dóretpelerinde aydarha bizdegi sıyaqlı kóbirek unamsız obraz sıpatında emes, al insanlarǵa járdem etiwshi, pana bolıwshı obraz sıpatında gezlesedi.

Ulıwma alǵanda, aydarha obrazı miflik obraz sıpatında túrkiy xalıqlar awızeki dóretpelerinde eposlarda, erteklerde basqa epik janrlarında áyyemnen saqlanıp qalǵan hám ol búgingi kúnge shekem de jetip kelgen. Awzınan ot shıǵarıp, barlıq nárseni joq qıla alıw hám qayta jarata alıw qásiyetine iye bolıp esaplanadı. Aydarhaǵa qarsı gúresiw xalıq awızeki dóretpelerinde mártlik hám qaharmanlıq tımsalına aylanǵan.

ÁDEBIYATLAR

1. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Астана: “Foliant”, 2014.
2. Қондыбай С. Арғы қазақ мифологиясы. Үшінші кітап. –Алматы: “Дайк-Пресс”, 2004.
3. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. 67-76 том. –Нөкис: “ Илим”, 2014.
4. Қарақалпақ фольклоры. XX томлық. I том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
5. Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ халық ертеклери. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1981.

Кабилова Г. Образ дракона в каракалпакских народных сказках

Резюме. Встатье излагаются нвучно-теоретические представления об особенностях образа дракона в сказочном сюжете – одного из мифологических образов, встречающихся в каракалпакских народнқх сказках. Образ дракона считается мифологическим образом в мировом народном творчестве и относится к числу образов, возникших на основе древных мифических представлений людей. В каракалпакских народных сказках этот образ также представлен как мифологическая злая сила. В статье исследованқэти аспекти.

Ключевые слова: миф, мифология, фольклор, сказка, образ, дракон, сюжет.

Kabilova G. The image of the dragon in Karakalpak folk tales

Summary: The article presents scientific and theoretical ideas about the features of the dragon image in the fairy tale plot, one of the mythological images foun in Karakalpak folk tales. The dragon image is considered a mythological image in world folk art and is one of the images that emerged on the basis of anciet mythical unconscious thoughts of people. In Karakalpak folk tales, this image is also represented as a mythological evil force. The article studiet these aspects.

Keywords: myth, mythology, folklore, fairy tale, image, dragon, plot.

QARAQALPAQ XALÍQ DÁSTANLARÍNDA TÚS MOTIVI

Kulımbetova A.K.
Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Qaraqalpaq xalıq dástanları ásirler dawamında xalıqtıń tariyxıy yadı, mádeniy miyrası hám kórkemlik oy-pikiriniń joqarı úlgisi sıpatında qáliplesip kelgen bolıp, olardıń mazmunlıq qatlamları hár qıylı dáwirlerdiń jámiyetlik, siyasiy hám mádeniy proceslerin ózinde jámleydi. Bul dástanlarda ushırasatuǵın motivler ishinde tús motivi ayrıqsha dıqqatqa ılayıq. Tús – áyyemgi túrkiy xalıqlarda tek ǵana insannıń jeke ishki keshirmeleri menen baylanıslı hádiyse emes, bálkim ilahiy ilham, boljaw hám táǵdir belgisi sıpatında qabıl etilgen. Sonlıqtan, qaraqalpaq epikalıq dástúrlerinde ol, kóbinese, qaharmannıń keleshektegi erjúrekligin anıqlawshı, onıń tańlanǵan adam ekenligin kórsetiwshi, geyde bolsa pútkil syujettıń baslanıw noqatı bolıp xizmet etedi.

Folklorist Q.Maqsetovtıń atap ótkenindey, tús motivi qaraqalpaq dástanlarında eki tiykarǵı wazıypanı atqaradı: birinshiden, ol qaharmannıń keleshegi haqqındaǵı iláhiy belgi yamasa boljaw wazıypasın atqaradı; ekinshiden, ol waqıyalardıń rawajlanıwına psixologiyalıq tayarlıq kirgizip, tıńlawshını keleshektegi dramatikalıq waqıyalarǵa tayarlaydı [5, 232]. Bunday funkcionallıq jantasıw, S. Neklyudov atap ótkenindey, túrkiy eposlardıń ulıwma tipologiyasında da áhmiyetli orın tutadı [8, 312]. Qaraqalpaq dástanlarında tús motiviniń ornı tek syujetti bezew menen ǵana sheklenip qalmay, al xalıqtıń dúnyaǵa kózqarası, áyyemgi mifologiyalıq qatlamları hám diniy túsinikler menen de tıǵız baylanıslı. V. Jirmunskiy bunday motivlerdi "arxetiplik kod" sıpatında talqılap, olar arqalı millettiń tariyxıy pikirlew formaların úyreniw múmkinligin atap ótedi [2, 725]. Usı kózqarastan, tús motiviniń izertleniw tariyxı tek ǵana tekstologiyalıq másele emes, al keńirek antropologiya hám mádeniy izertlew tarawına da kiredi. Sonday-aq, bul motivtiń ózgerip barıwı tariyxıy dáwirler menen tıǵız baylanıslı. XIX ásirdiń aqırı hám XX ásirdiń basında ol tolıq hám erkin atap ótilgen bolsa, sovet dáwirinde ideologiyalıq sebeplerge bola diniy hám mifologiyalıq konnotaciyalar qısqartılǵan. Ǵárezsizlikten keyingi dáwirdegi ilimiy izertlewlerde tús motivi aldıńǵı halında tiklenip, keńirek mifopoetikalıq hám narratologiyalıq talqılawǵa tartıla basladı.

Birinshi gezekte, derek jıynaw hám saylap alıw jumısları ámelge asırıldı. Bul basqıshta qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń jazba basılımları, arxiv fondlarındaǵı qoljazba nusqaları, sonday-aq, awızeki ráwiyatlar material sıpatında tańlap alındı. Hárbir derek mazmunlıq hám til jaǵınan

tekserilip shıǵıldı, sebebi bir dástannıń hár túrli nusqalarında tús motivi detalları hám olardıń semantikalıq wazıypasıádewir parıqlanıwı múmkin.

Ekinshi basqıshta, tekstologiyalıq tallaw ámelge asırıldı. Bul proceste teksttiń tariyxıy qatlamları, qaysı dáwirde dizimge alınǵanı, kim tárepinen jazıp alınǵanı hám variantlar arasındaǵı uqsaslıq hám ayırmashılıqlardı anıqlawǵa itibar qaratıldı. G.Mirzaev hám B.Sarimsoqovtıń atap ótkenindey, folklorlıq tekstlerdegi bunday ayırmashılıqlar, kóbinese, sol dáwirdiń jámiyetlik-siyasiy sharayatları menen baylanıslı boladı, sonlıqtan tús motiviniń mazmunındaǵı ózgerislerdi de tariyxıy kontekstte túsindiriw zárúr [6, 9-61].

Úshinshi basqısh – salıstırmalı-tipologiyalıq tallaw. Bul qatnas arqalı qaraqalpaq dástanlarındaǵı tús motivi basqa túrkiy xalıqlardıń epikalıq dástúrlerindegi tap usınday motivler menen salıstırıldı. S. Neklyudov tárepinen islep shıǵılǵan strukturalıq-semantikalıq metod tiykarında motivtiń funkcional ornı, arxetiplik mánisi hám syujet ishindegi háreketlendiriwshi roli anıqlanıp, ulıwma túrkiy hám lokal ózgeshelikleri ajıratıp kórsetildi [8, 312]. Bul basqıshta qırǵız xalqınıń "Manas" eposı, qazaq xalqınıń "Qoblandı batır" dástanı hám qaraqalpaq xalqınıń "Alpamıs" dástanındaǵı tús motivleri menen uqsaslıq hám ayırmashılıqlar da tallandı.

Tórtinshi basqısh – semantikalıq hám mifopoetikalıq tallaw. Bul usıl járdeminde tús motiviniń mazmunı xalıq mifologiyası, diniy túsinikler hám áyyemgi úrp-ádetler menen baylanıslı halda úyrenildi. V. Jirmunskiydiń pikirinshe, epikalıq shıǵarmalardaǵı bunday motivler xalıqtıń arxaikalıq oylaw formaların saqlap qaladı, sonlıqtan olardı mifopoetikalıq qatlamda talqılaw arqalı milliy sananıń áyyemgi kodların ashıw múmkin [2, 725]. Sol sebepli, tús motiviniń nıshanlı obrazları, mısalı aq at, jarqın nur, úlken terek yamasa suw deregi sıyaqlı belgilerge xalıqtıń kosmogoniyalıq kózqarasları menen baylanıstırıp tallaw jasaldı.

Aqırǵı basqısh sıpatında, ilimiy jantasıwlardıń integraciyası qollanıldı, yaǵnıy tekstologiya, tipologiya, semantika hám mifopoetika usılları birgelikte paydalanıldı, nátiyjede tús motiviniń tariyxıy ózgeriw dinamikası, mádeniy tamırları hám kórkem funkciyası tolıq kórsetildi.

Izertlew nátiyjelerine kóre qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús motiviniń qáliplesiwi, rawajlanıwı hám tariyxıy ózgerislerin sistemalı túrde anıqlaw múmkinshiligi payda boldı. Tallaw tiykarında tómendegi tiykarǵı ilimiy juwmaqlar shıǵarıldı: Birinshiden, tús motiviniń deregi qaraqalpaq eposında áyyemgi túrkiy mifologiyalıq qatlamlarǵa barıp taqaladı. Arxiv materialları hám awizeki jazıwları kórsetkenindey, eń áyyemgi variantlarda tús, kóbinese, boljaw yamasa ilahiy nıshana sıpatında kórinedi. Mısalı, "Qırıq qız" dástanınıń eski jazba variantında bas qaharmannıń keleshektegi erjúrekligi anasınıń túsinde aldın ala kórsetiledi, bul bolsa mifologiyalıq qaharmannıń "tańlanǵan adam" sıpatında belgileniwi arxetipine sáykes keledi.

Ekinshiden, XIX ásirdiń aqırı XX ásirdiń basında dizimge alınǵan variantlarda tús motivi mazmun jaǵınan keńirek bolıp, onda simvollıq belgiler kóp ushırasadı.

Úshinshiden, sovet dáwiri folklor basılımlarında tús motiviniń diniy-mifologiyalıq qatlamları sezilerli dárejede qısqartılǵan. Karl Rayxldıń ilimiy baqlawları sonı tastıyıqlaydı: tús epizodları tek waqıyanı baslawshı elementler sıpatında qaldırılǵan, biraq ondaǵı boljawshı belgiler, diniy simvollar hám ilahiy derekke siltewler shıǵarıp taslanǵan [7, 383]. Bul jaǵday, tiykarınan, sol dáwirdiń ateistlik ideologiyası menen túsindiriledi.

Tórtinshiden, salıstırmalı-tipologiyalıq tallaw nátiyjesinde qaraqalpaq dástanlarındaǵı tús motivi basqa túrkiy xalıqlardıń eposlarındaǵı uqsas motivler menen ulıwma arxetiplik ózgesheliklerge iye ekeni anıqlandı. Máselen, qırǵız xalqınıń "Manas" eposında qaharmannıń anası kórgen tús syujettiń tiykarǵı burılıs noqatın belgileydi, al qazaq xalqınıń "Qoblandı batır" dástaında ákeniń tús kóriwi waqıyanı baslawshı qural bolıp xızmet etedi [3, 7-61].

Besinshiden, semantikalıq hám mifopoetikalıq tallaw arqalı anıqlanıwınsha, tús motivindegi tiykarǵı simvollar – aq at (qorǵaw hám jolbasshılıq), jarqın nur (ilahiy ilham), teńiz yamasa dárya (ómir jolı hám sınaqlar), taw (ósiw hám sınaq) – xalıqtıń áyyemgi dúnyaǵa kózqaras sistemasında oraylıq orın iyelegen. Ulıwma alǵanda, alınǵan nátiyjeler tús motivi qaraqalpaq xalıq dástanlarında tek syujettiń kórkem bezewi emes, al xalıqtıń tariyxıy yadı, diniy-mifologiyalıq kózqarası hám epikalıq oy-pikiriniń áhmiyetli kodlarınan biri ekenligin kórsetti. Onıń izertleniw tariyxı bolsa, hár

qıylı dáwirlerdegi siyasiy, sociallıq hám mádeniy faktorlar tásirinde qáliplesip, házirgi kúnde tolıq tikleniw procesin basınan ótkermekte.

Izertlew nátiyjeleri qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús motiviniń quramalı hám kóp qatlamlı xarakterge iye ekenligin kórsetti. Birinshiden, tús motivinin áyyemgi tamırları máselesi. V. M. Jirmunskiy miynetlerinde atap ótkenindey, túrkiy xalıqlar eposında tús epizodları, kóbinese, "qaharmannıń kelip shıǵıwı" yamasa "tańlanıw" procesiniń baslanǵısh noqatın belgileydi [2, 725]. Qaraqalpaq dástanları da bul jaǵınan únles bolıp– bunda tús iláhiy belgi yamasa bolajaq haqqında xabar sıpatında kórinip, qaharmannıń keleshektegi is-háreketlerin hám táǵdirin aldın ala belgilep beredi. Ekinshiden, tús motiviniń tariyxıy transformaciya máselesi. Sovet dáwirinde diniy hám mifopoetikalıq qatlamlardıń qısqartılıwı G.Mirzaev hám B.Sarimsoqov tárepinen atap ótilgenindey, ideologiyalıq talaplar menen túsindiriledi [6, 9-61]. Nátiyjede, tús epizodları syujetti rawajlandırıwshı neytral qural sıpatında saqlanıp qalǵan bolsa da, onıń semantikalıq baylıǵı hám simvolikalıq kúshi sezilerli dárejede azayǵan. Bul jaǵday basqa túrkiy eposlarda da baqlanadı, biraq qaraqalpaq versiyalarında ol jáne de keskinirek kórinedi. Úshinshiden, salıstırmalı-tipologiyalıq jantasıw nátiyjeleri sonı kórsetedi, tús motivi ulıwma túrkiy arxetiplik modelge iye bolsa da, qaraqalpaq eposında ol milliy ózgeshelik penen bayıtılǵan. Máselen, qırǵız xalqınıń "Manas" yamasa qazaq xalqınıń "Qoblandı batır" dástanlarında tús, kóbinese, qaharmannıń tuwılıwı yamasa jolǵa shıǵıwınan aldınǵı epizod sıpatında xizmet etedi. Qaraqalpaq versiyalarında bolsa tús, kóbinese, tábiyat kórinisleri, suw obrazları hám kosmogoniyalıq belgiler menen keńnen súwretlenedi, bul bolsa olardıń poetikasında lirizm hám dramalıq kúshtiń úylesimliligin payda etedi.

Tórtinshiden, tımsallardıń mifopoetikalıq talqılawı. Izertlew procesinde aq at, jarqın nur, taw hám suw obrazları xalıqtıń kosmogoniya hám diniy túsiniklerinde oraylıq orın tutqanı anıqlandı. Bul belgiler tek estetikalıq qural emes, al mádeniy esteliktiń kodları sıpatında xizmet etedi. S. Neklyudovtıń arxetipler haqqındaǵı pikirleri bul proceste metodologiyalıq tiykar xızmetin atqardı [8, 312]. Izertlew nátiyjeleri qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús motiviniń izertleniw tariyxı hám kórkem funkciyaların bir pútin sistema sıpatında sáwlelendirip berdi. Tús motivi qaraqalpaq eposında tek syujetti rawajlandırıwshı qural ǵana emes, al milliy epikalıq oy-pikirdiń oraylıq elementi bolıp, xalıqtıń dúnyaǵa kózqarasın, tariyxıy tájiriybesin hám mádeniy ózligin jámleydi. Sonlıqtan, keleshekte onı basqa túrkiy xalıqlar eposları menen salıstırmalı úyreniw, sonday-aq, zamanagóy folklor ámeliyatındaǵı ózgerislerdi tallaw áhmiyetli ilimiy baǵdar bolıp qaladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Жирмунский В. М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. Изд-во восточной лит-ры. 1960.
2. Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. – М.: Книга по требованию, 2013. – 725 с.
3. Кидайш-Покровская, Нурмагамбетова 1975 – Кобланды-батыр. Казахский героический эпос / Изд. подгот. и пер. Н.В. Кидайш-Покровская, О.А. Нурмагамбетова. М., 1975 (Эпос народов СССР).
4. Кыдырбаева Р. З. Связь древних пластов киргизского и якутского эпосов. Эпос «Манас»: Генезис. Поэтика. Сказительство. – Бишкек: «Шам», 1996.
5. Максетов К. М. Очерки по истории каракалпакского фольклора. Издательство "Фан" Узбекской ССР. 1977. – 232 с
6. Мирзаев Г., Саримсоқов Б. Достон, унинг турлари ва тарихий тараққиёти / Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Ташкент, 1981. – С. 9-б
7. Райхл Карл. Тюркский эпос: традиции, формы, поэтическая структура/ Карл Райхл ; пер. с англ. В. Трейстер под ред. Д.А. Функа – М.: Вост. лит., 2008. – 383 с.
8. Неклюдов С. Ю. Героический эпос монгольских народов. Издательство Наука; Главная редакция восточной литературы. 1984. – 312 с
9. Тилегенов А. Т. Формирование духовно-нравственных ценностей средствами каракалпакских народных дастанов. Образование через всю жизнь: непрерывное образование в интересах устойчивого развития. 2014. 12 (2), 265-266.

Кулимбетова А. Мотив сна в каракалпакских народных эпосах

Аннотация: В данной статье рассматривается история изучения мотива сна в каракалпакских народных эпосах, его семантические слои и символическое значение. В процессе исследования были проанализированы древние корни мотива сна, его трансформация в советский период, а также процессы восстановления в годы независимости. На основе сравнительно-типологического подхода мотив сна в каракалпакском эпосе сопоставлен с аналогичными мотивами в эпосах других тюркских народов, выявлены его национальные особенности и поэтические характеристики.

Ключевые слова: каракалпакские эпосы, мотив сна, мифопоэтика, архетип, символ.

Kulimbetova A. Dream motif in Karakalpak folk epics

Abstract. This article examines the history of studying the dream motif in Karakalpak folk epics, its semantic layers, and symbolic meanings. The research analyzes the ancient origins of the dream motif, its transformation during the Soviet era, and the processes of revival in the independence period. Using a comparative-typological approach, the dream motif in the Karakalpak epic tradition is compared with similar motifs in the epics of other Turkic peoples, identifying its national features and poetic characteristics.

Key words: Karakalpak folk epics, dream motif, mythopoetics, archetype, symbol.

MEKTEPKE SHEKEMGI HÁM KISHI MEKTEP JASÍNDAǴÍ BALALAR POEMALARÍNÍŃ IDEYA-TEMATIKALÍQ ÓZGESHELIKLERI

Tursınbaev I. P.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Balalar poeması janrlıq jaqtan úlkenler poemasınan balalardıń jas ózgesheligi, qabıllaw dárejesine qaray ózgeshelenetuǵın bolǵanlıqtan, biz usı principti basshılıqqa ala otırıp, balalar poemaların tómendegishe jikledik:

1) Mektepke shekemgi hám kishi mektep jasındaǵı balalar ushın poemalar (3–6, 7–10 jas).
2) Orta mektep jasındaǵı balalar ushın poemalar (11–14 jas).
3) Úlken mektep jasındaǵı balalar ushın poemalar (15–17).

Bul jiklewde balalar ádebiyatın jas ózgesheligine qaray psixologiyalıq jiklewge arnalǵan balalar ádebiyatı hám psixologiyalıq-pedagogikalıq dereklerge súyendik [1, 3, 6, 7, 8, 10]. Biraq kópshilik ilimiy ádebiyatlarda balalardı jas ózgesheligine qaray bólgende mektepke shekemgi 3-6-jastaǵı balalardı bólek jas aralıǵı sıpatında qaraydı hám balalar ádebiyatında olarǵa arnalǵan biraz janrlar bar (qosıqlar, jumbaqlar, jańıltpashlar, ertekler). Al balalar poemaları ishinde mektepke shekemgi jastaǵı balalar ushın arnalǵanları júdá az. Olardıń ishinde kishi mektep jasındaǵı balalardıń oylaw dárejesine sáykeslendirip jazılǵan poemalardıń quramında mektepke shekemgi balalardıń oylaw dárejesine tán bolǵan dúnyanı úyreniwge arnalǵan, tili ápiwayı jazılǵan ayırım belgileri ǵana bar bolǵanı ushın bul eki jas ózgesheligin bir bólimge biriktiriwdi maqul kórdik (bul tek ǵana milliy balalar poemashılıǵınıń házirge shekemgi shıǵarmaları mısalında – T.I.).

Bul jastaǵı balalarǵa arnalǵan poemalar ádette ápiwayı waqıyalar, biliw elementleri hám miyrim-shápáát, dosqa sadıqlıq sıyaqlı ápiwayı morallıq principler menen táriyiplenedi. I.Qurbanbaev bul dáwirlerge tán kórkem shıǵarmalarǵa qoyılatuǵın talaptıń maqsetin tómendegishe belgilep kórsetedi: “Bundaǵı maqset balanı jasaǵan ortalıǵı, haywanatlar dúnyası hám basqa balalar menen qarım-qatnas jasawdıń eń ápiwayı dástúrleri menen tanıstırıwdan, tásirlendiriwden ibarat” [7:13-14]. Al kishi mektep jasındaǵı balalar qorshaǵan ortanı, haywanat, tábiyat qubılısları boyınsha maǵlıwmatlardı ózleri oqıp, tusinip, ańlap tásirleniwshiler bolǵanlıǵı ushın qısqa buwınlı, syujeti ápiwayı, kızıqlı bolǵan, “qıyalıy hám haywanat tuwralı ertekler, kúldirgish qızıqlı áńgimeler” [7:15] ge tiykarlanǵan poemalardı jaqsı qabıllaydı hám ózlestire aladı. Bul jastaǵı balalarǵa arnalǵan ádebiy kitaplar (poemalar) hár turli súwretler, poema syujetlerine tiykarlanǵan kartinalar menen bezelgen bolıwı maqsetke muwapıq. Kórgizbelilik – bul jastaǵı balalar poemasınıń ajıralmas bir bólegi dep esaplawǵa boladı. Qaraqalpaq balalar ádebiyatında bunday poemalar qatarına kóbinese ertek syujetine tiykarlanǵan poemalardı hám kúndelikli turmıslıq máselelerge arnalǵan shıǵarmalardı atap ótiwge boladı.

Á.Xalmuratovtıń “Gúrjinin erligi” poeması iyti menen dos bala Azattıń basınan keshirgen waqıyalarına tiykarlanǵan [4]. Avtor ertek-dástan usılındaǵı bayanlawǵa negizlenip poema syujetin rawajlandıradı. Shıǵarmanı avtordıń ózi ertek-dástan dep ataǵan. Biz onıń poema janrına kiretuǵınlıǵın atap ótkimiz keledi. Onı poema janrınıń talaplarına tiykarlana otırıp kishi jastagı, mektepke shekemgi jastaǵı balalar ushın arnalǵan poema dep esaplawǵa boladı. Sebebi, shıǵarmanıń qosıq penen jazılıwı, avtorlıq ideya jáne stildiń barlıǵı, obrazlar sisteması menen syujet qurılısındaǵı waqıyanıń baslanıwı, shiyelenisiwi, kulminaciyası, sheshimi bar ekenligi, yaǵnıy, quramalı kompoziciya poemanıń janrlıq talaplarına say. Shıǵarmada folklorlıq fantastikalıq

giperbolalık elementler menen tárbiyalıq mazmun ertek janrınıń kórinisi bolsa, kórkem til menen jazılǵan poeziyalıq forma hám avtorlıq bayanlaw – onı poema dárejesine kóteredi.

Poemada haywandı insanǵa dos etip kórsetiw, mártlik hám hadallıq, jaqsılıqtı qádirley biliw ideyaları aldınǵı orınǵa shıǵadı. Al bul ideyanı jetkerip beriw ushın tańlanǵan obraz gúrji iyt hám onıń dostı Azat, toǵaydaǵı jabayı haywanlar – mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń psixologiyalıq jas ózgesheliklerindegi álemdi qabıllaw, túsiniw, úyreniw ushın oǵada durıs tańlanǵan. Al, giperbola hám qıyal elementleri, jansız zatlardı janlı kóriniste súwretlew – kishi jastaǵı balalarǵa tán qıyallaw, oylaw, pikirlew ózgesheligine tán bolıp esaplanadı. Sonlıqtan, poemadaǵı doslıq (Azat hám gúrji, pil hám gúrji), adamlardıń haywanlarǵa ǵamxorlıgı, haywanlardıń adamlarǵa sadıqlıǵı (gúrji hám pil), jırtqıshlardan abaylı bolıp, saqlıqta júriw kerekligi haqqındaǵı ideyalardı mektepke shekemgi yaki kishi mektep jasındaǵı balalarǵa jetkerip beriwde bul usıllar eń tiyimli hám nátiyjeli usıllar ekenligi dawsız.

Mektepke shekemgi hám kishi mektep jasındaǵı balalarǵa arnalǵan poemalardıń arasında derlik barlıq tematika haywanatlar álemin súwretlewge baǵıshlanǵan. Á.Xalmuratovtıń “Gúrjiniń erligi” poeması menen Z.Ishmanovanıń “Adamǵa dos” poemaları adamlar menen haywanatlar doslıǵına, S.Tájimuratovtıń “Tarǵıl pıshıq”, “Tentek teke”, “Kók shımshıq qıssası”, J.Dilmuratovtıń «Qırǵawıldıń shójesi” haywanatlar ómirine, T.Jumamuratovtıń “Tırna menen jılan”, “Qarlıǵash, mıltıqshı hám jılan” , S.Abbazovtıń “Qarlıǵash hám jılan” poemaları hawwanatlar arasındaǵı doslıq hám qarama-qarsılıqqa arnalǵan. K.Kárimovtıń “Umıt qalǵan yarım ay” poeması miynet túbi ráhátligi, nannıń qádirine jetiw kerekligi haqqında máselelerdi súwretleydi.

Biz bir neshe shayırlardıń qálemine ilingen uqsas qaharman obrazları bar bolǵan T.Jumamuratovtıń “Tırna menen jılan”, “Qarlıǵash, mıltıqshı hám jılan”, S.Abbazovtıń “Qarlıǵash hám jılan” poemaların salıstırıw arqalı bul ideya-tematikalıq uqsaslıqlardıń shayırlardıń stillik poetikasına baylanıslı qalay qollanılǵanlıǵın kórip shıǵamız.

T.Jumamuratovtıń “Qarlıǵash, mıltıqshı hám jılan” poemasında erteklerdegi sıyaqlı qıyalıy fantastikalıq elementler: jılan menen sóylesiw, qarlıǵashtıń adam sıyaqlı háreket etiwi, erteklerdegi sıyaqlı morallıq astar (jaqsılıq hám jamanlıqtıń gúresi, ádalat hám miyrim-shápáát temaları ertekke tán), erteklerge tán personajlar (Qarlıǵash, Jılan, Mıltıqshı), poemalarǵa tán kórkem poetikalıq til, avtorlıq ideya hám stil, qaharmanlar sisteması hám syujet dúzilisi belgileri de bar. Tiykarǵı ideya – tábiyat hám insan arasındaǵı qatnas hám miyrim-shápáát hám jawızlıq arasındaǵı gúres. Poemanıń ideyalıq mazmunında jaqsılıq etiw hár kimniń minneti, biraq geyde sol jaqsılıq qurbanlıqqa ushırawı múmkin. Adam óz háreketiniń aqıbetin kesh túsinedi, pushaymanlıq keyin keledi, tábiyatqa mehir-múriwbet ruwxıy tárbiyanıń bir kórinisi, degen pikirlerdi túsiniw múmkin. Tárbiyalıq jaqtan balalarǵa jaqsılıq penen jamanlıqtı ajıratıw, haywanlarǵa, quslarǵa ǵamxorlıq penen qarawǵa shaqırıw, insan júregindegi miyrim-shápáát, juwapkershilik, qayırqomlıq sıyaqlı qádiriyatlardı qáliplestiriwdi úgit-násiyat etedi. Demek, “Qarlıǵash, mıltıqshı hám jılan” poeması balalar ádebiyatındaǵı tárbiyalıq xarakterdegi kórkem dóretpe. Ol óziniń janrlıq dúzilisi, poeziyalıq tili hám morallıq-ideyalıq mazmunı arqalı qaraqalpaq balalar poemasın bayıtadı.

T.Jumamuratovtıń «Qarlıǵash, mıltıqshı hám jılan» ertegi S.Abbazovtıń «Qarlıǵash hám jılan» [1:42-51] poemasınıń birinshi bólimi menen mazmunlıq (syujet, ideya, obraz) jaqtan únles. Ekewinde de birdey waqıya súwretlenedi. T.Jumamuratov waqıyanı tek súwretlep qoymastan, jılan menen qarlıǵashtıń dialogların da sheber qollanadı, tikkeley waqıyanıń shiyelenisin sheshimi menen súwretleydi. Al, S.Abbazov epikalıq bayanlaw arqalı waqıyanı jetkerip beredi. Qarlıǵashtıń obrazın bunnan bılay da jetilistirip, basqa da waqıyalar átirapında onıń basqa da táreplerin ashıp beriwge háreket etedi. Oaqıyanı bayanlawda úshinshi betten jáne basqanıń kórgen-bilgenleri negizinde súwretleydi. S.Abbazov poema ideyasın qosımsha syujetler menen ele de tereńlestiredi.

T.Jumamuratovtıń balalar poeziyasındaǵı ayrıqsha dóretpelerinen biri – «Tırna menen jılan» poeması. Shıǵarma mazmunı tırna menen jılan arasında júz bergen waqıyalarǵa qurılǵan. Poemanıń strukturalıq tiykarı xalıq ertegi tiykarında rawajlanadı, sol sebepli dóretpe balalar ushın qızıqlı hám tartımlı qabıl etiledi. Mazmunı jaǵınan xalıq tárbiyasınıń áhmiyetli máselelerin kóteredi. Tiykarǵı temalar – jaqsılıq hám miyrim-shápáát – bul arqalı shayır shıǵarmanıń ózegine insandaǵı jaqsı pazıyletlerdi sińdiriwdi qoyadı. Jaqsılıq penen jamanlıqtıń ayırmashılıǵı teması arqalı – waqıya

dawamında balalarga jamanlıqtan uzaqlasıw, jaqsılıqqa umtılıw ideyası jetkeriledi. Poemadaǵı tiykarǵı ideya adamgershilikke tárbiyalaw: úlkenlerge húrmet, kishilerge ǵamxorlıq, tábiyatqa ǵamxorlıq etiw. Bunda shayır folklorlıq dástúrden paydalanıp, «Jasıńnan ádepli bol, jamanlıqqa qádem baspa» degen úgitti tiykarǵı ideyalıq tiykar etedi. S. Tájimuratovtıń "Gúbelek" toplamındaǵı "Tarǵıl pıshıq", "Tentek teke", "Kók shımshıq qıssası" [9, 21–55] sıyaqlı shıǵarmalar eger úlkenler ádebiyatındaǵı poema janrı talaplarına negizlensek poemadan górі keń kólemli syujetli qosıqqa uqsas. Oaqıyada quramalı konflikt kórinbeydi. Biraq mektepke shekemgi hám kishi mektep jasındaǵı balalardıń jas ózgesheliginen alıp karaytuǵın bolsaq, waqıya bir qaharman átirapında órbiydi, kólemi jaǵıgan kishi jastaǵı mektep oqıwshıları hám mektepke shekemgi balalar ushın waqıyalarǵa bay sıyaqlı, ápiwayı qabıllanadı. Pıshıq, teke, kók shımshıqtıń basınan ótkergenleri, olardıń dúnyanı tanıwǵa háreket etiwi, bul joldaǵı qıyınshılıqları epikalıq bayanlaw menen beriledi. Bul poemalarda jeńil yumor hám úy haywanlarınıń, quslardıń obrazları arqalı balalrdıń olarǵa ǵamxorlıǵı sıyaqlı tárbiyalıq ideyalar beriledi.

Solay etip, kishi mektep jasındaǵı balalar ushın poemalardıń ideyalıq-tematikalıq sisteması kóp qırlı xarakterge iye. Olar jas oqıwshınıń kózqarasın keńeytiwge, insanıylıq baǵdarın qáliplestiriwge, miynetke, mártlikke hám doslıqqa úyretiwge járdem beredi.

ÁDEBIYATLAR

1. Аббазов С. Қарлығаш ҳәм жылан. /Мениң жаным балалар. – Нөкис: «Билим», 1992. – 52 б.
2. Әбдиқадыров Қ., Сапарғали Бегалин. Қазақ балалар әдебиеті. −Алматы, 2018.
3. Детская литература. Учебник/ Е. Е.Зубарева, В. К.Сигов, В.А. Скрип-кина и др.; Под ред. Е. Е. Зубаревой. – М., 2004.
4. Халмуратов Ә. Пилдиң аўзы қаяқта. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1996. – Б. 19.
5. Jumamuratov T. Kiyiktin' yeki ılag'ı. – No'kis: «Bilim», 2015.
6. Қурбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебияты тарийхының очерки. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1974.
7. Қурбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебияты. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
8. Солодилова О. П. Возрастная психология в вопросах и ответах. – М.: «Проспект», 2005. – 288 с.
9. Тәжимуратов Сапарбай. Гүбелек. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982. – Б.21-55.
10. Ўзбек болалар адабиёти тарихи очерки. – Тошкент: «Фан», 1978. – 280 б.

Ideological and thematic features of children's poems for preschool and primary school age

Summary. This article examines the ideological and thematic features of children's poems for preschool and primary school age. The poems of such poets as T.Jumamuratov, S.Abbazov, S.Tajimuratov, A.Khalmuratov were analyzed as the object of research and relevant conclusions were drawn.

Keywords. Children's literature, poet, poem, idea, themes.

Идейно-тематические особенности детских поэм дошкольного и младшего школьного возраста.

Резюме. В данной статье рассматриваются идейно-тематические особенности детских поэм дошкольного и младшего школьного возраста. В качестве объекта исследования были проанализированы поэмы таких поэтов, как Т. Джумамуратов, С. Аббазов, С. Тажимуратов, А. Халмуратов, и сделаны соответствующие выводы.

Ключевые слова. Детская литература, поэт, поэма, идея, тематика.

QARAQALPAQ POEZIYASÍNDA KISHI LIRIKALÍQ FORMALAR

Keńesova A.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Qaraqalpaq ádebiyatında poeziyanıń dáslepki basqıshları kishi lirikalıq formalar negizinde qáliplesip, olar dáslep xalıq awız-eki ádebiyatı bolǵan folklorda kórinis taptı hám jámiyetlik turmıstı sáwlelendirip beriwde kirisiwsheńlikke iye boldı. Bul onıń kóleminiń kishi bolıwına baylanıslı bolsa kerek. Sebebi, qanday jámiyetlik dúzim almasıp, ádebiyat ele óz jolına túsip kete almay atırǵan payıtta usınday mayda janrlardıń áhmiyeti úlken. Usı kóz-qarastan, ǵárezsizliktiń dáslepki jıllarında kishi lirikalıq formalar poeziyanıń iri janrları bolǵan poemalarǵa qaraǵanda tez óz jolın tawıp ketti. Al, bul jaǵday XXI ásirde qanday?

XXI ásirdiń baslanıwı mámleketimiz ǵárezsizliktiń dáslepki jıllarındaǵı qıyınshılıq, daǵdarıslardan qutılıp, keń dúnya jámiyetshiligi, dúnya mádeniyat hám ádebiyatımız,

texnologiyasınıń jetiskenliklerinen paydalanıwǵa imkaniyatlardıń ashılıwı menen áhmiyetli boldı hám burıńǵı tar qursawdaǵı kórkem dóretpelerdiń de jańasha mazmun alıwına óz tásirin tiygizdi. Bul processlerdiń qaraqalpaq poeziyasınıń, asirese, sonıń ishinde kishi lirikalıq formalardıń negizinde úyreniliwi tek ǵana kishi poeziyalıq formalar ǵana emes, al ulıwma poeziyanıń baǵdarların úyreniwde, ózgerislerin anıqlawda áhmiyetke iye.

Sońǵı jıllardaǵı poeziyanıń kishi lirikalıq formalar ádebiy sınnıń bir tárepleme yaǵnıy, kóbirek poeziyalıq dóretpelerdi teoriyalıq talıqlawǵa arnalıp ketkenligi sebepli, qaraqalpaq poeziyasına az itibar berildi. Bul baǵdarda Q.Orazımbetovtıń ilimiy talqıların esapqa almaǵanda qaraqalpaq poeziyası ústinde islengen ádebiy sın jumısları joqtıń qasında. Qaraqalpaq poeziyasınıń kishi lirikalıq formaların úyreniw, olardıń búgingi kúndegi ideyalıq baǵdarlarına, forma hám stillik ózgesheliklerine ulıwma talqı jasaw hám olardıń házirgi dáwir kóz-qarasınan sıpatın ashıw máselesi ele arnawlı túrde izertlew obyektine alınǵan joq.

Ádebiyatshı Q.Orazımbetov 80-jıllar qaraqalpaq lirikasında kórkemlik izlenislerdi úyrene otırıp, shayır I.Yusupov, B.Genjemuratov, Sh.Seytov, S.Ibragimov, X.Dáwletnazarov, Sh.Ayapov, X.Ayımbetov h.t.basqalardıń dóretiwshiligindegi hár birine tán ózgesheliklerdi belgilep beredi. Usı shayırlardıń qatarında shayır K.Karimovtıń lirikasındaǵı kórkem forma salasında, syujet qurıwdaǵı izlenislerine joqarı baha beredi. Q.Orazımbetov shayırdıń syujet jaratıwda ózine tan jolınıń bar ekenligin ayta kelip, onıń at qoyılmaǵan tómendegi qosıǵında «syujet júdá qısqa, biraq tartımlı» ekenligin belgileydi [1:59]. Ádebiyatshı ilimpazdıń durıs bahalaǵanınday shayır usı qosıǵında lirikalıq qaharman táǵdirindegi tragediyalıq momentti áhmiyetli detallar arqalı sheber jetkere alǵan. Sonday-aq, Q.Orazımbetov «Házirgi qaraqalpaq lirikasında kórkem formanıń evolyuciyası hám tipologiyası» monografiyasında da K.Karimov lirikasındaǵı kórkem forma, pikirdi beriw usılların keń túrde analizleydi hám olardaǵı intellektuallıq pikirlewdi shayır shıǵarmasınıń ózgesheliklerinen biri sıpatında qaraydı.

Lirikalıq shıǵarmalardıń tábiyatına tiyisli qubılıslardıń biri onıń qısqalıqqa umtılıwı. Az sóz, az kólem menen úlken, tereń mazmundı beriw lirikaǵa tiyisli tiykarǵı ózinsheliklerden yesaplanadı. Sonlıqtanda lirikalıq túrge kólemi boyınsha eń kishi formalar xarakterli. Úshlikler qaraqalpaq poeziyasında shayırlar J.Izbasqanov, K.Karimov, S.Ibragimov, B.Genjemuratov, K.Reymov, Sh.Ayapov hám basqalardıń dóretiwshiliginde rawajlandı. Biraq úshlikler úsh qatarlı qosıqlar sıyaqlı qaraqalpaq ádebiyatına burınnan tán emes forma. Sebebi, qaraqalpaq poeziyasında da basqa túrkiy xalıqlardaǵı sıyaqlı hár bánti eki, tórt qatardan ibarat qosıqlar dástúriy qosıq formaları bolıp kelgen. Bunday formalar qaraqalpaq ádebiyatında XX ásirdiń sońǵı 30 jıllıǵınıń jemisi. Joqarıda atap ótkenimizdey ol Shıǵıs xalıqları ádebiyatında, ásirese, yapon, koreec ádebiyatlarında ayrıqsha rawajlanıwǵa iye boldı. Shayırlarımız bunday formalardı usı xalıqlar ádebiyatınan úyrengen bolsın yamasa basqa túrkiy xalıqlar ádebiyatınan (azerbayjan ádebiyatında bul forma «uchlama» degen at penen ushırasadı) úyrengen bolsın, qaraqalpaq poeziyasın jańa forma menen bayıtıp atırǵanlıǵın kóriwge boladı. Kórkem shıǵarmadaǵı forma kórkemliktiń tiykarǵı elementi. Ol kózge birden taslanatuǵın, oqıwshınıń dıqqatın tartatuǵın, estetikalıq tásir etiwshi kúsh. Sonlıqtan, keyingi dáwirde qaraqalpaq lirikasında kórkem sóz sheberleri kórkem formaǵa úlken itibar kúsheytpekte. Qaraqalpaq poeziyasındaǵı kórkemlik izlenislerdi, bul saladaǵı alǵa ilgerilewshilikti ádebiy sın óz waqtında bahalamaqta. Ádebiy dóretiwshiliktegi bul qubılıs arnawlı izertlew obyektine de aylanıp, ádebiyatshı Q.Orazımbetov tárepinen úyrenilgen.

Házirgi qaraqalpaq lirikasında tórtlikler Qaraqalpaq ádebiyatında kishi lirikalıq formanıń eń keń tarqalǵan úlgisi - tórtlikler. Jámi tórt qatardan ibarat qosıqlar usılay ataladı. Tórtliklerdiń rubayılar menen qatnası hám ayırmashılıǵı neden ibarat? Tórtlikler haqqında izertlew jumısların júrgiziw payıtında bul sorawǵa juwap beriw áhmiyetli.

Rubayı (arabsha-tórtlik) tórt qatarlı (eki báytten ibarat), xazadj baxrınıń axrab hám axram tarmaqları ólshemlerinde jazılıwshı, Baburdıń aytıwınsha, bul eki tarmaq ólshemlerin aralastırıp ta jazıwǵa bolatuǵın, pikir sezimge salıstırǵanda bórtip turıwshı filosofiyalıq shıǵarmalar janrı: aldıńǵı eki qatarda ideya hám aqset, keyingi eki qatarda dálil hám juwmaq beriliwi ádet túsin alǵan, bul bolsa hárbir qatardıń mazmun tamannan ǵárezsiz bolıwın támiyinleydi. Ayrıqsha

belgisi - parallelizm. Bul janrda úshinshi qatar tiykarǵı ideyanı jáne bir márte qaytalawshı xızmetin atqaradı (múmkin, bul qatardıń basqa qatarlar menen uyqaspawı usınıń menen túsindiriler), al ulıwmalastırıwshı xızmetin atqarıwshı tórtinshi qatarda mazmun tolıǵı menen ashıp beriledi hám avtordıń tiykarǵı ideyası bekkemlenedi.

Solay etip, bul janr ózinshe úsh múyeshlikti payda etedi - tezis, antitezis, sintez. Jazba ádebiyatta rubayınıń tiykarın salıwshılar Rudakiy hám Xonzoda (1XX ásirler) bolıp esaplanadı. Bul janr X1 ásirge kelip alım hám shayır Omar Xayyam (1048-1122) tárepinen ayrıqsha rawajlandırıldı. Rubayınıń dástúriy uyqas forması a,a,b,a, júdá siyrek jaǵdayda a,a,a,a. Biraq usı uyqas formasında jazılǵan tórtliklerdiń barlıǵı rubayı bola bermeydi. Onıń ushın ol joqarıda atap ótilgenindey aruz ólshemi Xazadj baxrınıń axrab hám axram tarmaqlarında jazılıwı shárt. Al qaraqalpaq ádebiyatına bolsa aruz ólshemi biygana. Solay da biziń poeziyamızda (T.Jumamuratov, K.Karimov ápiwayı tórtlikti rubayı rubrikasınıń astında beriw jaǵdayları ushırasadı. Bunday halatlardı ózbek ádebiyatında da ushıratamız. «Rubayı janrına tiyisli shıǵarmalar tórtlikler ishinde, rubayı talaplarına ulıwma juwap bermeytuǵın tórtlikler rubayı dep oqıwshılarǵa usınıladı. Oqıwshılardı aljastıratuǵın bul halat shayırlarımızdıń usı janrlarǵa tiyisli tiykarǵı talaplardı bilmewi yaki biyparwalıqları nátiyjesinde júz bergen dew múmkin» [2:154]. Qaraqalpaq ádebiyatında rubayı hám tórtliklerdi bir-biri menen shatastırıw jaǵdayları da usınday sebeplerge góre kelip shıqqan dep juwmaq jasawǵa boladı.

Ózinde filosofiyalıq pikirlerdi alıp júriwshi tórtlikler I.Yusupovtıń dóretiwshiliginde de, basqa shayırlardıń dóretiwshiliginde de kóplep ushırasadı.

Kewlińniń ózinde quyash bolmasa, Kewliń suwıq bolsa, ıssılarda da,
Kóktegi kún onı jılıtpas hasla, Kimdur birewlerdi tońdıra baslar. [3:143]

Adam degen túsiniktiń mánisin shaǵıw, jaqsılıq hám jamanlıqtıń gúresi, insan qádiri, onıń ómirdegi ornı, onı hár kimniń ózinshe sezine alıwı - mine, I. Yusupovtıń tórtliklerinen kelip shıǵatuǵın ulıwma pikir usınday. Bular, álbette, ádebiyat ushın máńgilik tema. Onı hámme shayır jırlay beriwi múmkin. Biraq I.Yusupovqa tán bolǵan súwretgerlik, pikirdi kórkemlep hám bórttirip bere alıw sheberligi bul shıǵarmalarǵa tabıs alıp kelgen. Qosıqlarda seslerdiń jilwalanıp esitiliwi ushın anafora, alliteraciyalardan paydalanǵanın aytpaǵannıń ózinde, hárbir tórtlikte qaytalaw (birinshi tórtlikte), parallelizm (birinshi tórtlikte), antiteza (ekinshi tórtlikte), gradaciya (ekinshi tórtlikte) sıyaqlı kórkemlew usılların, metafora, metanimiya, teńew sıyaqlı kórkemlew quralların qatara hám bir payıtta qollanıwı (bir bántte eki kórkemlew usılınan paydalanıw júdá siyrek gezlesetuǵın qubılıs) úlken shayırlıq sheberlik, bilim hám tájiriybeniń belgisi.

Juwmaqlastırıp aytqanda tórtlikler házirgi qaraqalpaq poe-ziyasında eń keń rawajlanǵan formalardıń birine aylandı. Qaraqal-paq ádebiyatındaǵı tórtliklerdi rubayıma, tórtlikpe dep shatastırıp otırıwdıń zárúrligi joq. Olar - ápiwayı tórtlikler. Biraq bunnan tórtliklerge tálimsip qaraw degen túsinik kelip shıqpaydı.

ÁDEBIYATLAR

1. Иброҳимов М. Кичик поэтик жанрлар ва ўларнинг услубий йуналишлари // Тўплам. - Ўзбек адабиётида жанрлар типологияси ва услублар рангбаранглиги. – Тошкент: «Фан», 1983.
2. Оразымбетов Қ. Ҳәзирги дәўирдеги қарақалпақ лирикасында көркемлик излениўшилик. – Нөкис: «Билим», 1992. – 59-бет.
3. Orazımbetov Q. Házirgi qaraqalpaq lirikasında kórkem izleniwshilik. − Nókis: “Bilim”, 1992.
4. Orzibekov R. Lirikada kichik janrlar. – Toshkent: «Gafur Gulom», 1978.
5. Юсупов И. Кеўилдеги кең дүнья. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989. – 143-б.

Кенесова А. Малые лирические формы в каракалпакской поэзии

Резюме. В данной статье мы проанализировали поджанр лирической поэзии в каракалпакской литературе и проблему его интерпретации. Дана информация о раскрытии предполагаемого содержания и сути произведения через жанр лирической поезии рубаи в творчестве поэтов.

Ключевые слова: Лирика, идея, поэзия, критика, стиль, формы, жанр и рубайы.

Kengesova A. Small lyrical forms in Karakalpak poetry

Summary. In this article, we analyzed the subgenre of lyric poetry in Karakalpak literature and the issue of its interpretation. Information was provided on the disclosure of the expected content and essence of the work through the rubai genre of lyric poetry in the work of poets.

Key words: Lyric, idea, poetry, criticism, personal style, uniform, genre, ruboy.

JIYENBAY IZBASQANOV POEZIYASÍNDA ÓLSHEM

Menglibaeva Sh.K.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Qosıq ólshemi wázin, metrika atamaları tiykarında shıǵıs hám batıs dereklerinde ádewir keńirek izertlengen máselelerdiń biri. Hátte erte dáwirlerdegi qosıq teoriyasınıń ózi de kóbirek ólshem tiykarında izertlengen. Bul baǵdarda Aristoteldiń "Poetika", Al-Farabiydiń "Qosıq ólshemleri haqqında traktat" hám t.b siyaqlı miynetlerinen qosıqtıń teoriyalıq máselelerine bolǵan qızıǵıwshılıqlar ádewir erte dáwirlerden baslanǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Biraq erte dáwir ádebiyatı menen házirgi dáwir ádebiyatınıń, jáne sonıń ishinde qosıqlarınıń da tutqan ornı basqasha. Solay eken, óz-ózinen qosıq qurılısında da, ádewir ózgerisler bayqaladı.

Qaraqalpaq ádebiyatında qosıq teoriyası máselelerine ótken ásirdiń ekinshi yarımınan baslap dıqqat awdarıla baslanǵanı menen, qosıqtıń dóreliw tariyxı ertedegi jıraw-shayırlarımızǵa barıp taqaladı. Xalıq awızeki dóretpeleri, naqıl-maqal, jumbaq, jańıltpashlar, sonday-aq, terme-tolǵawlardıń ózi xalqımızdıń sóz sheberi ekeninen derek beredi. Ondaǵı qosıq qatarlarındaǵı uyqaslardıń tawıp qollanılıwı, ólshemlerdiń bir-birine sáykesligi bul sózlerdiń yadda tez saqlanıwına járdem beredi. Qaraqalpaq poeziyasında J.Izbasqanov qosıqları óziniń ózgesheligi menen basqa shayır lirikalarınan parıq qıladı. Ásirese, qosıq ólshemleriniń qollanılıwı pútkilley basqasha. Xalqımızǵa belgili Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayırı, Berdaq atındaǵı Mámleketlik sıylıqtıń laureatı Jiyenbay Izbasqanovtıń poeziyası bizge ótken ásirdiń ekinshi yarımınan jaqsı tanıs. Onıń heshkimde joq qaytalawlarsız, óz aldına kórkem stilde, joqarı estetikalıq talǵamda dóretken qosıqların búgingi kúnge shekem shayır hám jazıwshılar, ilimpazlar óz maqalaları hám miynetlerinde keltirip, izertlep kelmekte.

Shayır J.Izbasqanov poeziyası boyınsha ilimpazlar tárepinen bir qatar maqalalar járiyalandı. Q.Jarımbetovtıń "Kóteriński ruwx poeziyası" ("Ustaz jolı", 2000, 11-oktyabr), J.Esenov "Qardıń appaqlıǵı – kewil pákligi" ("Erkin Qaraqalpaqstan", 2007, 23-fevral), Q.Orazımbetovtıń "Pikirler aǵımına sıǵasqan lirika" ("Erkin Qaraqalpaqstan", 2000, 5-oktyabr), P.Nurjanovtıń "Lirika – meniń ómirim, pútin barlıǵım" ("Ustaz jolı", 2000, 12-oktyabr), D.Saparovanıń "Lirikalıq xarakterdiń bazı bir sıpatlı belgileri (J.Izbasqanov poeziyası mısalında)" ("Ámiwdárya", 2007, 2-san), A.Dosımbetova "J.Izbasqanovl irikasında gúz obrazı" ("Ámiwdárya", 2014, 5-san), Z.Qazımbetova "J.Izbasqanov shıǵarmalarında sızıqshanıń qoyılıwınıń mánige tásiri" ("Xabarshı", 2021, 1-san) hám basqa da maqalalarda shayır poeziyasınıń anaw yáki mınaw ózinshelikleri teoriyalıq kózqarastan úyreniledi. J.Izbasqanov ta óz poeziyasında xalıq awızeki ádebiyatı úlgilerinen, ańız, ápsanalardan, balalar ádebiyatına tán dástúrlerden jiyi paydalanǵan. Shayırdıń "Áyyemgi ańız", "Ámiw haqqında ańız", "Qánáát haqqında ápsana", "Xalıq ertegi", "Pil haqqında", "Quwırshaq", "Jumbaq qosıqlar" hám basqa da folklorlıq úlgidegi qosıqları bar.

Mısalı, onıń "Jańa jıl tilegi" dep atalǵan qosıǵın alıp qarayıq:

Esik qaǵar 4
Jańa jıl – 3
Jańa ıǵbal, 4
Jańa jır! 3 [1:469]

Bunday ıqsham uyqas hám ólshemlerge qurılǵan kórkem qatarlar tek balalar folklorı menen naqıl-maqallarda ushıraytuǵın edi. Máselen:

Á-we-le-men, 4
Dú-we-le-men, 4
Sal-qan iyt-tiń, 4
Sá-ni me-nen, 4
Qa-ra qoy-dıń 4
Qa-nı me-nen. 4 (Áwelemen-dúwelemen)

7-8 buwındı quraǵan terme-tolǵawlar sońınan qobız járdeminde atqarılatuǵın jıraw shayırlar poeziyasında qollanıldı.

Jiyenbay Izbasqanov qosıqların oqıy otırıp, onıń tek ǵana balalar ádebiyatı emes, bálkim, batıs hám shıǵıs lirikalarınan tásirlengenligin sezemiz. Bul ásirese, qosıq ólshemlerinde kózge taslanadı.

Qaraqalpaq poeziyasında qosıq ólshemi negizinen 1. Sillabika (yaǵniy, barmaq wázni), 2. Sillabika-tonika (barmaq ólshemi tiykarında sózlerdiń pát ózgesheliklerinen paydalanıw) hám 3. Aruzdan ibarat. Túrkiy xalıqlar ádebiyatı, sonıń ishinde qaraqalpaq poeziyası ushın sillabika yaǵniy, barmaq wázni tán bolǵan dástúriy ólshem. “Sillabika (barmaq) – qosıq qatarlarınıń buwın sanların názerde tutqan bolıp, túrkiy tilles xalıqlar poeziyasınıń negizin quraydı” [4:17]. Al, sillabika-tonikalıq hám aruz ólshemleri de biziń poeziyamız ushın jat emes. Sebebi, bular dástúriy qosıq úlgileri bolmasa da, ádebiyatımızda bul úlgilerden qollana alǵan shayırlarımız jeterli.

Qaraqalpaq ádebiyatında kóp ǵana shayırlar shıǵıs lirikalarınan tásirlenip, shıǵıs formalarında qosıqlar dóretken bolsa, J.Izbasqanov kóbirek batıs lirikaların qaraqalpaq tiline awdarmalay otırıp, batıs lirikalıq formaların tereń meńgergenligi óziniń ózgeshe sezimge tolı qosıqlarında kózge taslanadı. Mısalı, shayırdıń mına qosıq qatarların alıp qarayıq:

Atar, qansha tańlarım atar?! – 9
Sensiz. 2
Átteń, saǵınısh janıma batar, 10
Sensiz. 2 [1:36]

Haqiyqatında da, bular ápiwayı sózler emes. Olar tereń lirizmge tolı tolǵanıslar. Sózlerdegi sulıw qaytalawlar arqalı, tórt qatarlı qosıq payda ete alǵan. Tórt qatarlı qosıqlarda, biz biletuǵın sózlerdiń yamasa sóz dizleriniń qaytalanıp, yaǵniy, redifler arqalı tamamlanatuǵın edi. Joqarıdaǵı qosıqta bolsa, ekinshi hám tórtinshi qatarları kórinip turǵanınday ólshemi jaǵınan birinshi hám úshinshi qatarlarına sáykes kelmeydi, bir sóz benen qaytalanıp hám sol sóz arqalı tamamlanıp tur. Bunday kórkemlik formalardı shayır qosıqlarında kóplep ushıratıwımız múmkin. Joqarıdaǵı qosıq qatarları qanday ólshem úlgisinde jazılǵan, degen soraw tuwıladı. Ólshem belgili qosıqta payda bolatuǵın ritmlik qubılıs. Sonıń ushın “aruz ólshemi”, “barmaq ólshemi” dew teoriyalıq jaqtan durıs emes. Sebebi aruz da, barmaq ta kóplegen ólshemlerdi óz ishine alǵan qosıq sistemaları bolıp esaplanadı. Máselen, aruz sisteması qısqa, sozıńqı hám júdá sozıńqı hijolardıń belgili tártipte tákirarlanıwına tiykarlanadi. Al, ólshem bolsa tákirarlanıwdıń belgili bir qosıqtaǵı tártibin belgileytuǵın ólshemdi bildiredi [5:174]. Eger barmaq ólsheminiń óz ishinde birneshe túrleri bar dep esaplaytuǵın bolsaq, Shayırdıń joqarıdaǵı tórt qatarlı qosıǵı da, barmaq ólsheminde jazılǵan qosıq úlgisi bolıp tabıladı. Shayırdıń usı siyaqlı kóplegen qosıqları onıń poeziyada dástúriylikten qashqan erkin dóretiwshi ekenin kórsetip turadı. Máselen, onıń “Men kútken kún” dep atalǵan bes qatarlı qosıqlardan ibarat tómendegi qatarların alıp qarayıq:

Men kútken kún,
Túslerime enerseń,
Qubılısıń qanday bolar? Bilmedim.
Bálkim, appaq qusqa aylanıp kelerseń? –
Úmit penen ótip atır kúnlerim...

Shayırdıń usı qosıq qatarlarına názer awdaratuǵın bolsaq, onıń lirikalarında kóbirek ırǵaq, intonaciya basım bolıp, dástúriy qosıq formalarındaǵıday, uyqas, barmaq ólshemlerine boysınbaydı. Bul jaǵınan qosıq ólshemi sillabika-tonikalıq, yaǵniy erkin qosıq formasına jaqın keledi.

J.Izbasqanov balalar ádebiyatına arnalǵan hám folklorlıq úlgidegi shıǵarmaların, poemalarında sillabikalıq usıldı qollaǵan. Al, onıń Evropa ádebiyatı úlgisinde jazılǵan sezimge tolı lirikalıq shıǵarmaların bul baǵdarǵa qosıp bolmaydı. Ol lirikalarınıń mazmunın ele de kúsheytiw ushın sillabika-tonikalıq ólshemdi paydalanadı. Mısalı:

Eslemeyin deymen. Biraq, búgin de
Nebir qılwaları túser yadıma.
Onsha qıynalmadım, dostım, túbinde
Ólimniń barına... [1:448]

Demek, hárqanday qosıq ólsheminde erkin qosıq dórete alıw ushın shayırdan bilim, kónlikpe hám izleniwshilikti talap etedi. J.Izbasqanov bolsa, áne usınday izleniwsheń shayırlardan biri. Ol birinshilerden bolıp qaraqalpaq poeziyasında, yapon ádebiyatı úlgisine tán hokku janrında qosıqlar dóretti. Tek ǵana, dóretip qoymastan, onı milliy ádebiyatımızǵa tán dástúrler menen bezendirdi.

Al, J. Izbasqanov poeziyasındaǵı hokkulerde, yapon hokkulerindegidey qatań shártlilik, yaǵniy, qatarlardaǵı buwın sanlarınıń ólshemi, hárbir hokkudıń 17 buwınǵa iye bolıwı hám taǵı basqalar saqlanbaydı. Mısali: Íshqıń seniń ne degen hasıl!
Kórkiń kózim quwantıp turar,

Sónegórme, gúzgi quyashım!?

Bul mısalda uyqas saqlanbaydı, qatarlardağı buwınlar sanı da yapon hokkulerindegi talaplarǵa sáykes kelmeydi. Hár qatardağı buwınlar sanı 9 buwınnan ibarat. Lekin, sonday bolıwına qaramastan, tematikalıq jaqtan, birqansha sáykeslik bar. Yaǵniy, ádette, hokkulerde tábiyat hám adam arasındağı qatnasıq sóz boladı. Shayır poeziyasındağı hokkulerde mazmunlıq jaqtan bunday ózinshelikler saqlanǵan dep qarasaq boladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Избасқанов Ж. Ақ қуслар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2014.
2. Избасқанов Ж. Жолларым узақ. Қосықлар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995.
3. Избасқанов Ж. Муҳаббат лирасы. Қосықлар ҳәм поема. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
4. Туйчиев У. Ўзбек поезиясида бармоқ системаси. – Тошкент, 1966.
5. Uluǵov.A. Adabiyotshunoslik nazariyası. - Toshkent: Ǵafur Ǵulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018.

Menglibaeva Sh. The Peculiarities of the Use of Meter in the Poetry of Jiyenbay Izbasqanov

Summary. The article discusses the peculiarities of the use of meters — one of the significant issues in the structure of songs in J. Izbasqanov's poetry. It also presents the opinions of various scholars.

Key words: Poetics, song structure, meter, syllabic meter, syllabo-tonic system, syllable, folklore, children's literature, proverb, saying.

Менглибаева Ш. Особенности использования размера в поэзии Жиенбая Избасканова

Резюме. В статье рассматриваются особенности использования размеров — одного из важных вопросов строения песни в поэзии Ж. Избасканова. Приводятся мнения учёных по данной теме.

Ключевые слова: Поэтика, структура песни, размер, силлабический размер, силлабо-тоника, слог, фольклор, детская литература, пословицы, поговорки.

O‘ZBEK ADABIYOTIDA “GUL”VA “OY”OBRAZLARINING BADIIY RAMZIYLIGI

Jabbarova S.X.
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o`qituvchisi

O‘zbek adabiyoti asrlar davomida ramziy timsollar orqali insoniy tuyg‘ularni, ijtimoiy hayotni va falsafiy qarashlarni ifodalashning o‘ziga xos usullarini shakllantirdi. Bu jarayonda «gul” va “oy” obrazlari alohida poetik ahamiyat kasb etdi. Gul go‘zallik, noziklik, muhabbat va hayotiylikning ramzi sifatida e’zozlangan bo‘lsa, oy obrazida ko‘proq ilohiy nur, abadiyat, ma’sumlik va ruhiy yuksaklik mujassamlashtirilgan. Bu ikki ramzning uyg‘unligi Sharq poetikasida, xususan, o‘zbek adabiyotida eng go‘zal tasviriy vositalardan biri hisoblanadi.

O‘zbek adabiyotida gul ko‘pincha muhabbat va go‘zallik ramzi sifatida ishlatilgan. Mumtoz she’riyatda gul obrazi yorning yuzi, lablari, tabassumi bilan qiyos qilinadi. Alisher Navoiy g‘azallarida gul ma’shuqaning yuzi bilan taqqoslanib, bulbulning oshiqona nolalari gul atrofida kuylanadi.Gulning qizil rangi muhabbatning issiq taftini, iztirobini bildiradi.Bahoriy gul hayotiylik va yangilanish ramzi sifatida keladi.Gulning so‘lishi esa vaqtinchalik go‘zallik va dunyo foniyligining timsoli bo‘lib xizmat qiladi.

Sharq she’riyatida oy obrazi inson ruhiyatining ilohiy nur bilan uyg‘unlashishini ifodalaydi. Oy ko‘pincha yorning yuzi yoki jamoliga o‘xshatiladi. Adabiyotda oy obrazining uch asosiy semantik qatlamini ajratish mumkin:

Go‘zallik ramzi: ma’shuqaning yuzi oydek yorqin.

Ilohiylik va poklik ramzi: oy — nur manbai sifatida ruhiy yuksaklik timsoli.

Abadiyat ramzi: oy osmoniy jism bo‘lgani sababli vaqt va makondan yuksak turadi.

Folklorda “gul” va “oy” obrazlari

O‘zbek xalq og‘zaki ijodida “gul” va “oy” timsollari eng ko‘p qo‘llaniladigan poetik obrazlardan hisoblanadi. Bu ramzlar xalqning estetik qarashlari, go‘zallik haqidagi tasavvurlari va ruhiy dunyosini ifoda etuvchi badiiy vosita sifatida xizmat qiladi. Xalq og‘zaki ijodida, xususan, qo‘shiqlarda, maqollarda, topishmoqlarda hamda allalarda obrazlari o‘ziga xos ma’nolarda qo‘llanadi.

Lirik qo‘shiqlarda qizlarning husni-g‘ubori, yoshlikning orzulari va hayotiy quvonchlari «gul» obrazi orqali ifodalanadi. «Guldek qizim» kabi tasvirlar xalq tilida go‘zallik, noziklik va beg‘uborlik ramzi bo‘lib xizmat qiladi. «Oy yuzli bolam» esa bolajonlik, poklik va yorug‘likni anglatib, onalar tilidan allalarga ko‘chgan. Demak, bu timsollar xalq estetik dunyoqarashida nafaqat tashqi chiroy, balki ichki go‘zallik, beg‘uborlik va mehr ramzi sifatida ham talqin etiladi.

Sharq mumtoz adabiyotida ham “gul” va “oy” obrazlari o‘ziga xos ma’noga ega. Alisher Navoiy g‘azallarida bu ikki ramz birgalikda qo‘llanib, sevgi, ma’shuqa go‘zalligi va ruhiy kamolotning mukammal uyg‘unligini aks ettiradi. Navoiy she’riyatida «gul» dunyoviy go‘zallik, «oy» esa ruhiy nur, ilohiylik ramzi sifatida uyg‘unlashadi. Bobur ijodida “gul” ko‘proq tabiat chiroyi, hayotning yasharishi va yangilanishi timsolida namoyon bo‘lsa, “oy” obrazida ruhiy komillik, oriflik va samoviylik ma’nosi mujassam etilgan. Bu ikki obraz orqali shoir nafaqat tabiat go‘zalligini, balki insoniy ruhiyatning yuksak darajalarini ham ifodalaydi. Mashrab she’riyatida esa «gul” va “oy” obrazlari yanada chuqurroq, tasavvufiy ruhda talqin qilinadi. Uning asarlarida «gul» ilohiy ishqning jilvasi, «oy» esa ilohiy nur ramzi sifatida namoyon bo‘ladi. Mashrab bunday ramzlar orqali inson va Yaratuvchi o‘rtasidagi ishqiy munosabatni, ruhiy poklanishni va ilohiy haqiqatga yetishish yo‘lini ifodalaydi.

Umuman olganda, «gul” va “oy” obrazlari o‘zbek xalq og‘zaki ijodi va mumtoz adabiyotida insonning tashqi go‘zalligi, ichki komilligi, sevgi, muhabbat va ilohiy ishqni ifodalovchi ramzlar sifatida mustahkam o‘rin egallagan. Bu timsollar nafaqat adabiy estetik vosita, balki xalqning madaniy merosi, ruhiy dunyosi va falsafiy qarashlarining badiiy ko‘zgusi hamdir.Zamonaviy o‘zbek she’riyatida ham “gul” va “oy” timsollari yangicha ma’nolar kasb etmoqda. Cho‘lpon, G‘afur G‘ulom, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov kabi shoirlar ijodida gul vatanni, oy esa ozodlik va orzu-umidlarni ifodalash uchun qo‘llangan. Demak, zamonaviy adabiyotda mazkur ramzlar shaxsiy tuyg‘ulardan tashqariga chiqib, ijtimoiy-falsafiy mazmun kasb etmoqda.

O‘zbek adabiyotida “gul” va “oy” obrazlari asrlar davomida badiiy ramz sifatida shakllanib, xalq estetik didi, ruhiyati va dunyoqarashining ifodachisiga aylangan. Bu obrazlarning ildizi xalq og‘zaki ijodidan boshlangan bo‘lib, qadimiy qo‘shiqlar, alla va dostonlarda ularning ma’naviy mazmuni xalq tasavvurida mustahkam o‘rnashgan. Mumtoz adabiyotda esa “gul” va “oy” obrazlari ramziy poetikaning yetakchi unsurlaridan biriga aylangan.Gul obrazi orqali inson go‘zalligi, muhabbatning nozikligi va hayotning beqarorligi tasvirlangan. Oy obrazi esa yor yuzi, poklik, ilohiylik va abadiyat ramzi sifatida poetik funksiyani bajargan. Sharq mutafakkirlari, xususan, Alisher Navoiy, Bobur, Mashrab kabi shoirlar ijodida “gul” va “oy” obrazlari sevgi va ilohiy ishqning yuksak darajada talqin etilishiga xizmat qilgan.

Zamonaviy adabiyotda bu timsollar yangicha semantik qatlamlarga ega bo‘lib, gul vatanning, milliy uyg‘onishning, go‘zallik va hayotiylikning ramziga aylangan bo‘lsa, oy ozodlik, orzu-intilish va ruhiy yuksalishning ifodachisi sifatida qo‘llanmoqda. Bu jarayon ramziy obrazlarning faqatgina estetik vosita emas, balki ijtimoiy-falsafiy ma’no tashuvchi timsol ekanini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytadigan bo`lsak, o‘zbek adabiyotida “gul” va “oy” obrazlari o‘zining poetik imkoniyatlari bilan asrlar davomida dolzarb va tirik bo‘lib kelmoqda. Ularning ma’nosi vaqt o‘tishi bilan yangilanib, turli davr adabiyoti ruhiga moslashmoqda. Bu holat ramziy obrazlarning universalligini va o‘zbek adabiy tafakkurida ularning mustahkam o‘rnini ko‘rsatadi. Shu sababdan, «gul” va “oy” obrazlarini o‘rganish o‘zbek poetikasining ramziy tizimini chuqur anglashga, xalqimizning estetik qadriyatlari va badiiy tafakkurini kengroq ochib berishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1983.
2. Bobur Zahiriddin Muhammad. Boburnoma. – Toshkent: «Fan», 1990. Mashrab. Devon. – Toshkent: «Yozuvchi», 1980.
3. Cho‘lpon. She’rlar. – Toshkent: «O‘zbekiston», 1991.
4. Oripov A. Saylanma. – Toshkent: «Sharq», 2001.
5. Karimov B. Sharq poetikasida timsollar tizimi. – Toshkent: «Fan», 2005.
6. Rajabov A. Mumtoz adabiyot poetikasi. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2010.
7. Xudoyberdiyeva M. O‘zbek she’riyatida ramziy obrazlar. – Toshkent: Universitet, 2018.

Summary. This article explores the artistic symbolism of the images of "gul" (flower) and "oy" (moon) in Uzbek literature, highlighting their evolution across folk, classical, and modern poetry. The "gul" typically symbolizes worldly beauty, love, delicacy, and the transience of life, often compared to the beloved's face, while the "oy" represents divine light, purity, spirituality, and eternity. Through the works of poets like Navoiy, Bobur, and Mashrab, these two symbols form a perfect harmony that expresses human and divine love, a tradition that continues in modern poetry where they acquire social-philosophical meanings, symbolizing the Motherland and freedom.

Key words: symbolism, gul (flower), oy (moon), poetic image.

Джаббарова С.Х. Художественная символика образов "цветок" и "луна" в узбекской литературе

Резюме. В статье анализируется художественный символизм образов "гуль" (цветок) и "ой" (луна) в узбекской литературе, прослеживая их эволюцию от фольклора до современной поэзии. Образ "гуль" традиционно символизирует земную красоту, любовь, хрупкость и бренность бытия, тогда как "ой" воплощает божественный свет, чистоту, духовное совершенство и вечность. В творчестве таких классиков, как Навои, Бобур и Машраб, эти символы выражают гармонию человеческой и божественной любви.

Ключевые слова: символизм, гуль (цветок), ой (луна), поэтический образ.

ЭПОС «ЕДИГЕ» И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ

Максетова М.К.

Каракалпакский государственный университет

При исследовании древней и средневековой каракалпакской истории ученые прибегают к использованию ряда источников. Среди них занимают большое место, в частности, восточные рукописи, результаты археологических, антропологических, этнографических исследований а один из важнейших дополнительных источников составляют богатый фольклор, особенно народные эпосы.

Примечателен уже сам тот факт, что при исследовании истории народов Сибири и Средней Азии отправной точкой для крупных ученых-историков, этнографов и фольклористов служит использование народного эпоса. Проблема историзма в фольклоре приковывали пристальное внимание выдающегося ученого, академика В.М.Жирмунского, который написал ряд бесценных исследований по эпосу тюркских народов. Если он в одном случае при изучении тюркского эпоса «Книга моего деда Коркута», упоминает о том, что в нем отражаются распри и междоусобицы, происходившие у тюркских племен Приаралья, то в другом отмечает, что в эпосе «Едиге» повествуется о ногайской эпохе, об этногенезе и истории каракалпаков, казахов, ногайцев и др. Привлекая к анализу эпос «Едиге» и песни о ногайских батырах, В.М.Жирмунский справедливо указывает, что описываемые в них события значительно точнее, чем в других эпосах, соответствует истории, что они позволяют в некоторых случаях внести ясность даже в факты летописей, что соответствие эпических легенд и исторических фактов друг другу служит красноречивым подтверждением того, что история народа берет свое начало чаще всего из эпосов [2,10].

Когда речь идет об отношении эпоса к истории, особое внимание привлекает исторический эпос «Едиге». Вариант этого эпосапринадлежащий Бекимбетжырау, был записан в 1903 году И.А. Беляевым и опубликован в 1917 году в Ашхабаде на русском и каракалпакском языках в 3-4 выпуска «Протоколы заседаний и сообщений членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока». А второй вариант эпоса «Едиге», записанный К.Айымбетовым из уст Ерполатажырау, был опубликован в 1937 году. Казахский, башкирский, татарский, ногайский варианты эпоса «Едиге» были выпущены в свет в 30-40 – х годах. Бывали в свое время случаи, когда эпос «Едиге» подвергался своего рода идеологической репрессии. Так, в 40-е годы, согласно идеологическим указаниям КПСС (тогдашней ВКП(б)), все версии эпоса «Едиге» были объявлены «эпосом, приукрашивающим эпоху Золотой Орды, воспевающих ханов и феодалов». В результате этого была прекращена работа по изданию и исследованию эпоса «Едиге», а во многих исследовательских работах эпос «Едиге» стал трактоваться антинародным эпосом феодальной эпохи. В конце 50-х - начале 60-х годов благодаря

трудам знаменитого академика В.М.Жирмунского произошли, наконец, значительная реабилитация эпоса «Едиге», в глазах общественности и превращение его в объект специального исследования. Не считая научных докладов и статей В.М.Жирмунского, посвященных эпосу «Едиге», выпуск в свет в 1974 году его драгоценного труда под названием «Тюркский героический эпос», в котором было помещено исследование под названием «Сказание о Едиге», стал ценным своеобразным и смелым введением в целую серию дальнейших научно-исследовательских работ, осуществленных позднее в направлении планомерного изучения этой жемчужины фольклора тюркоязычных народов. В.М. Жирмунского можно без преувеличения назвать основоположником подлинного научного едигеведения. В.М.Жирмунский действительно совершил большой научный подвиг в этом направлении, бесстрашно и смело проложив путь к исследованию этого запрещенного эпоса в условиях безраздельного господства коммунистической идеологии. Он с подлинно научных позиций убедительно проанализировал национальные версии эпоса «Едиге», их сбор и публикацию, содержание вариантов и версий этого уникального фольклорного творения, его историзм, дал исключительно справедливую и правильную оценку его образам [2, 351-386].

Как указывает В.М.Жирмунский, феодальные распри конца XIV-начала XV веков между ханом Золотой Орды Тохтамысом и повелителем Средней Азии Тимуром, присоединение Едиге и Кутлуга Тимура в процессе подобных ожесточенных междоусобиц к Тимуру, составляющие исторические истоки эпоса «Едиге», окрашивает происходившие в те времена события в своеобразные тона. В 1396 году, после свержения Тохтамыса, Едиге стоит во главе мелких ханов Золотой Орды, предпринимает огромное усилия к укреплению этого государства, к усилению его могущества. Наряду с этим В.М.Жирмунский отмечает, что в народной памяти не сохранились событий относительно внешней политики времен правления Едиге (например, победа Едиге в 1399 году над великим Литовским князем Витовтом на берегу реки Ворскле, его неудачные и безуспешные походы 1408-1409 годов на Москву и др.). Эпос не знает также те споры и распри, которые происходили на почве внутренней политики между ханом Золотой Орды и Тимуром. Отношение между Тохтамысом и Едиге в эпосе трактуется как личный конфликт между деспотичным ханом и справедливым батыром. Исторические события, о которых повествуется в эпосе, раскрываются в фольклорном плане [1,49-50]. В начале 60-х годов эпос «Едиге» стал упоминаться в трудах И.Т.Сагитова и К.Айымбетова. А в учебнике для университета «Каракалпакский фольклор», составленном в 1979 году К.Максетовыми А. Тажимуратовым, в главе под названием «Исторические эпосы» отводится специальное место эпосу «Едиге» где подвергается анализу время его его зарождения, содержание, его отношение к истории, особенности его сбора [4,296-299]. В мартовском и апрельском номерах журнала «Амударья» за 1989 год были опубликованы статьи К.Максетова «Эпос «Едиге» и художественный язык», А.Алымова и Т.Ниетуллаева «Правда об эпосе «Едиге».

Принадлежащие Ерполатужырау и Кыясжырау варианты эпоса «Едиге» были опубликованы отдельной книгой в 1990году. В эту книгу включены статьи И.Торекулова «Пара слов об Едиге», К.Айымбетова «От собирателя», К.Байниязова «Едиге» - дорогой для нашего народа эпос», К.Максетова «Об эпосе “Едиге», в которых подвергаются анализу эпос «Едиге», время его зарождения, образы и содержание [3,5-127]. Каракалпакские ученыев своих статьяхоб этом замечательном творении устной народной поэзии пишут о том, что эпос «Едиге» повествует в основном, о важнейших исторических событиях конца XIV и начала XV веков. Проблема отношения эпоса к истории является исключительно трудной и сложной. В этом отношении приходится проявлять отдельный подход к каждому эпосу.

ЛИТЕРАТУРА

1. Жирмунский В.М. Вопросы изучения эпоса народов СССР. – Москва, 1968.
2. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Ленинград: «Наука», 1974.
3. Едиге.Қарақалпақ халық дәстаны. − Нөкис, 1990.
4. Максетов К., Тажимуратов А. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис, 1979.

Maksetova M.K. "Edige" dostoni va uning tarixni o‘rganishdagi ahamiyati.

Rezyume. Ushbu maqola "Yedige" ("Едиге") eposining qoraqalpoq, qozoq, no‘g‘ay va boshqa turkiy xalqlar tarixini o‘rganishdagi muhim ahamiyatini tahlil qiladi. Maqolada eposning XIV asr oxiri – XV asr boshlaridagi Oltin O‘rda xoni To‘xtamish va Amir Temur o‘rtasidagi feodal nizolarni aks ettirishi

ta’kidlangan. Sovet davrida eposning ideologik tazyiqlarga uchraganligi va akademik V. M. Jirmunskiyning mehnati tufayli uning ilmiy reabilitatsiyasi amalga oshirilgani yoritilgan. Qoraqalpoq olimlarining eposning tarixiy ahamiyatini, uning badiiy tili va mazmunini tadqiq etishga qo‘shgan hissasi alohida e’tirof etilgan.

Kalit so‘zlar. "Yedige" eposi, qoraqalpoq tarixi, folklor, Oltin O‘rda.

Maksetova M.K. "Edige" Epic and its Significance in the Study of History.

Summary. This article examines the crucial significance of the epic "Yedige" in studying the history of the Karakalpak, Kazakh, Nogai, and other Turkic peoples, particularly its reflection of the feudal conflicts between the Golden Horde Khan Tokhtamysh and Amir Timur at the turn of the 14th-15th centuries. The work highlights the ideological repression faced by the epic during the Soviet era and its subsequent scientific rehabilitation, largely due to the efforts of Academician V. M. Zhirmunsky. Special attention is given to the contributions of Karakalpak scholars in analyzing the epic's historical roots, artistic language, and narrative content. The article concludes that the epos serves as a vital supplementary source for historical research.

Keywords. "Yedige" epos, Karakalpak history, Golden Horde, epic poetry.

PROFESSOR S.BAHADÍROVANÍŃ «QARAQALPAQ QANDAY XALÍQ» MIYNETINDEGI «ARǴÍMAQ ATLAR» HAQQÍNDAǴÍ MAǴLÍWMATLAR

Ametov A.N.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

S.Bahadırova keń jámiyetshilikke ádebiyatshı, folklortanıwshı ilimpaz hám belgili jazıwshı sıpatında keńnen tanıs. Onıń dóretiwshiliginde qaraqalpaq ádebiyatı hám folklorınıń hár qıylı mashqalaları boyınsha onǵa jaqın monografiyalar, tórt júzge shamalas ilimiy maqalalar járiyalandı. Sonday-aq, bir qansha kórkem shıǵarmaları, atap aytqanda, gúrriń, povest, romanları basılıp shıqtı. Biz usı maqalamızda S.Bahadırovanıń sońǵı waqıtlarda baspada jarıq kórgen miynetleriniń biri «Qaraqalpaq qanday xalıq» (Tashkent, 2017) kitabı bolıp, bul kitapta folklorist hám jazıwshı ilimpaz S.Bahadırovanıń kóp jıllıq ilimiy maqalaları menen povestleri qamtılǵan. Kitap óz atı menen qaraqalpaq xalqınıń tariyxı, folklorı, salt-dástúri, etnografiyası, jırawları haqqında jaqsı maǵlıwmatlar menen sóz etiledi. Biz usı kitaptıń «Ata babam qádirlegen arǵımaǵım» bólimine ayrıqsha toqtap ótpekshimiz. S.Bahadırovanıń bul miynetlerinde at shaptırıp toy, xalqımızdıń ruwxıy kúshiniń biri onıń arǵımaq - atı, qaraqalpaq tulparı, atqa paydalanǵan er-turmanları, atlarǵa berilgen táriyler, atlar menen birge alıp barılatuǵın milliy oyınlar, biye sútiniń qásiyetleri hám t.b. haqqında keń maǵlıwmatlar ushırasadı [1:46] .

Ilimpaz S.Bahadırova bul bóliminde qaraqalpaq xalqınıń turmısındaǵı eń aǵla túri bolǵan arǵımaq at, tulpar atlarǵa táriyp beriwden baslaydı. Qaraqalpaqlar attıń.

Haslı qarabayırdı, Jolda jatqan taslardı,
Doynaǵınıń aybatı, Tórt bólek etip ayırdı.

Bul attıń túrin qaraqalpaq xalqınıń jeti baylıǵınıń biri dep esaplaydı, onıń shıdamlılıǵına, kúshine qásiyetleri, kelip shıǵıw tariyxına baha beredi [1:47]. Onda Aral teńizi menen Ámiwdáryada suwdıń astında suw ayǵırları yamasa suw atları jasaǵan. Bunı «suw tulparı» deydi. Suw tulparları qır tulparları menen yamasa «jel biyeleri» menen jılında bir ret ayqasıp, teńiz boyında oynap ketetuǵın bolǵan. Suw ayǵırlarına dalanıń jılqıları da báhárde teńiz boyına keledi eken. Dala jılqıların kútip júrgen teńiz suw atları suwdan shıǵıp jılqılar menen ushırasıp qaytadan suwǵa súńgip ketedi eken. Sol atlardan tulpar Qarabayır atlar tuwılǵan. Jılqımanlar jılqılarınıń suw tulparı menen ushırasıwı ushın teńiz boyına jayıp alıp keletuǵınlıǵın, bul attın kustay ushıwın táriyplep, bul attıń suw ayǵırları menen kır biyeleriniń qosılıwınan dóregen tulpar attı alıw usılı dúnya xalıqlarında áyyemgi dáwirden bolǵan ekenligi haqqında maǵlıwmat berilgen [1:47].

Nege suw tulpar, suwda júzgeni ushın ba? Nege atası Xumay kus, kustay ushqanı ushın ba? Attıń qoltıǵınıń astında qanatı bolǵan ba? Jok. Bul sózlerdiń hár birin tariyxıy, etnografiyalıq hám folklorlıq jaqtan tereń izertlewdi talap etuǵınlıǵın kórsetip ótedi [1:47]. S.P.Tolstov "Xazarasp” sózin qanatı qırqılǵan at degen mánini beredi dep anıqlaydı [3:246]. Gúrgandjdan (Góne Úrgenishte) Buxaraǵa baratuǵın kárwan jolında úlken qala Xazarasp bolǵan. Ańız sózlerge qaraǵanda qalanı dáw salǵan. Ol sol jerdegi súwretten qanatlı mıń tulpardı uslap, olardıń qanatların

qırqıp qolǵa úyretken. Xazarasp «mıń jılqı» mánisin bildiredi. Biraq, arxeologiyalıq qazıp izertlewler Xazarasp territoriyasında bunnan 2700 jılday waqıttan baslap adamlar jasaǵanın anıqlaydı [4:85]. Ilimpaz S.Bahadırova attıń koltıǵınıń astında qanatı jónindegi maǵlıwmat ta biykarǵa berilmegen eken, bul sózlerdiń astında shınlıq bar ekenligin kórsetip ótedi [1:48].

Qaraqalpaq Qarabayırınıń reńi qara bolǵan. Sebebi suw tulparlarınıń da reńi qara bolǵan, sonlıqtan onnan tuwılǵan qulınlar kara bolıp tuwılǵan. “Góruǵlı" dástanında Geruǵlınıń atı Qırat A’miwdáryanıń astınan shıqqan suw atınan tuwılǵan. «Qırat» degen sóz «qara at» degen maǵınanı beredi [2:242]. Qaraqalpaqlar «at - jigittin muratı» deydi. Demek, eldiń ar-namısın korǵaytuǵın batırdıń batır bolıwı atına baylanıslı eken. At iyesin jaw qolında taslap ketpeydi, eger batır jaralanıp jerge kulasa, atı ketpeydi, onı baǵıp qaladı. «At aynalıp qazıǵın tabar» deydi xalqımız. Bul sóz biykarǵa aytılmaǵan. At hesh waqıtta óziniń tuwǵan jerin, úyirin umıta almaydı eken. Eger at kózin jumın uyqıǵa ketse, tek óziniń tuwǵan jerin túsinde kóredi eken. Qaraqalpaq dástanlarında batırdıń júregindegi janı bul atı dep beriledi [2:249].

Tábiyattıń eń qıyın jerinde jasap atırǵan qaraqalpaqlarǵa eń kerekli haywan at bolǵan, onı soysa tamaq, terisi kiyim, súti em bolǵan, minse kóligi, uzaqtı jaqın etken transportı, jaw menen alısqan strategiyalıq quralı bolǵan. Solay etip, atsız ómirdi biziń ata-babalarımız kóz aldına keltire almaǵan. Qaraqalpaqlar atqa óz ómirinde eń joqarı ruwxıy hám materiallıq baylık retinde qaraǵan, onı erliktin, gózzallıqtıń, hadallıqtıń, berilgenliktin, ruwxıy kúshtiń, tazalıqtıń simvolı retinde bahalaǵan [1:49]. Attıń bir neshe túri jóninde maǵlıwmattı qaraqalpaq dástanları beredi. Dástanlarda batırlardıń atı bir-birine usamaydı. Gúlayımnıń atı Aqtamker, al «Rustemi dástan»da Rustem batırdıń atı da Aktamker boladı, Alpamıstıń atı Bayshubar, Qoblannıń atı - Torısha t.b. Aktamker, demek, tamǵası bar aq at, bul attıń túri Alpamıstıń Bayshubarı menen menen birdey. Ekewi de shubar tamǵası bar aq at ekenligi haqkında maǵlıwmatlar berilgen [1:49].

Qaraqalpaqta neshe dástan bolsa, sonsha batırdıń atı bar jáne bir attıń atı ekinshisin tákirarlamaydı. Olarǵa at qalay koyılǵan degen soraw tuwıladı. Hárbir batırdıń atınıń tuwılıwı batırdıń ózi sıyaklı úlken tariyxına iye. Atlardıń túri, shabısı, jası, tuqımına qaray olardıń atları kelip shıqqan. At baǵıw, onı seyislew karakalpaklarda úlken óner. Ol ónerdiń kóbisin biz joǵaltıp aldıq. Solay da bolsa házir biziń kolımızda bar materialdı, biz bilgen maǵlıwmattı keleshek áwladqa jazıp qaldırǵanımız jaqsı. Bul materiallardı qaraqalpaq folklorına súyenip jazdım. Folklorda attıń tuwılǵanınan baslap, onıń hárbir jasına, jınısına baylanıslı dáwirge bólistiredi. Oqırman jurtshılıq ózleriniń bilgenin meniń menen birge toltıradı dep úmit etken [1, 50].

Atlardıń jańa túrin qalay tuwdırıw usılın "Qoblan" dástanında Kurtka paydalanadı. Ol Qoblanǵa ılayıq attı alıwdıń ústinde isleydi. Ol kóp jılqınıń ishinen biyeni tańlaydı. Sol Ker biyeni Qoblanǵa at etip berse de bolatuǵın edi, biraq onı Qoblanǵa ılayıq kórmeydi, ózi Ker biyeden tobıǵında meńi bar Torısha attıń tuwılıwın kútedi. Sol Torısha at Qoblan batırǵa ılayıq at boladı. Demek, biziń ata-babalarımız qaysı attan qanday attı tuwdırıp alıwdıń ústinde jumıs alıp barǵanlıǵı haqqında baǵdarlıq maǵlıwmatlar berilgen [1, 50].

Sonday aq S.Bahadırova atlardıń túr túsi, minezine qarap atlarǵa beriletuǵın laqaplar haqqında da ken maǵlıwmatlar berip ótken.

Aktamker - bul aq at, tamǵası bar, kerilgen, yaǵnıy ayaqları, beli, moynı uzın at.
Baraq - bul júnli attıń túri, qısqa shıdamlı, kóbinese kólik etip paydalanıladı.
Ker biye dep sarı daqları bar, sarǵısh-qızıl rendegi beli uzın attı aytadı. "Beli qayqı ker biye".
Tarǵıl - bul qara meńli qızıl at.
Tarlan - ashıq sur reńli at.
Torı - quyrıq-jalı qara, qızǵılt at.
Tóbel - manlayında aq meńi bar at.
Shabdar - jal qwyrıǵı sarı, aq at.
Shaqan at- kóziniń dógeregi aq at.
Aqsha at - bul aq reńdegi at.
Shámbil at- kuyrıq jalı qara jáne qızǵılt, sarı rendegi at.
Sháwker - qara meńleri bar aq at.
Yabı - ayaqları juwan, tompaq, qara jumıs ushın paydalanatuǵın at.
Buwrıl at-kógis reńdegi at.

Aqboz at dep aq reńdegi atlardı aytadı.
Kók shubar - kók reńdegi shubarlanǵan at.
Qan kureń - qońır rendegi bir jerinde daǵı joq at.
Qaraker - qara rendegi beli jinishke, ayaqları uzın at.
Qara gúreń - qara torıdan kelgen ayaqları jińishke at.

Bedew at - bul attıń eń shapqısh túri. Bul attıń ayaqları uzın jinishke keledi. Bedew atlardıń túri arablar menen kelgen, arablardıń "bedduen" taypasınıń atı menen atalǵan at. Qaraqalpaqlar bedew atınıń tuqımın jergilikli atlar menen shaǵılıstırıp attıń jana túrlerin (parodaların) payda etkenligin kórsetip ótedi [1, 50]. Tulpar folklorda batırdı jawdıń ortasınan aman alıp shıǵadı, uzaq joldı jaqın etedi. Batırdıń jaqın dostı, ol adamday aqıllı, sezgir, túsimpaz attıń túri ekenligin táriyplep ótken [1, 51]. Juwmaqlap aytqanda ilimpaz S.Bahadırova óz miynetinde qaraqalpaqlardıń attı seyislew, milliy oyınlarǵa qatnastırıw, seyislew, tayarlaw usılları, jılqıshılıqqa baylanıslı bul milliy ónerlerdi óz aldına sóz etiw kerek, bul baǵdarda ilimiy jumıslar alap barıw kerek dep másláhát etip ótken.

ÁDEBIYATLAR

1. Баҳадырова С. Қарақалпақ қандай халық. –Ташкент, 2017.
2. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис, 2008, 2009.
3. Толстов С.П. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. – М., 1948.
4. Мамбетуллаев М.М., Туребеков М., Юсупов О. Қарақалпақстан тарийхы. – Нөкис, 2010.

Information about "Horses" in Professor Bahadirova's work "What Kind of People are the Karakalpaks"

Summary. This article analyzes the names and interesting information about them from the book "What Kind of People are the Karakalpaks" by the renowned Karakalpak folklorist S. Bahadirova.

Keywords. Horses, tulpars, folklore, history, nationality.

Сведения о скаковых лошадях в труде профессора Бахадировой "Как каракалпаки."

Резюме. В данной статье анализируются имена и интересные сведения о них из книги известного каракалпакского фольклориста С. Бахадировой "Какой народ каракалпаки."

Ключевые слова. Лошади, тулпары, фольклор, история, национальность.

«EDIGE» DÁSTANÍNÍŃ TÚRKIY XALÍQLARDAǴÍ NUSQALARÍNÍŃ SALÍSTÍRMALÍ FILOLOGIYALÍQ TALQÍSÍ: KELIP SHÍǴÍWÍ, TIPOLOGIYASÍ HÁM MILLIY ÓZGESHELIKLERI

Esemuratov B. S.
"Ayqulash" Qaraqalpaq mámleketlik milliy folklor ansambli direktorı

I. Kirisiw: Ulıwma túrkiy kontekst hám janrlıq anıqlama. «Edige» dástanı («Idigey», «Iduqay» yamasa «Edige» dep te ataladı) túrkiy xalıqlar arasında tariyxıy epikalıq dóretpelerdiń eń áhmiyetli hám keń tarqalǵan estelikleriniń biri bolıp esaplanadı. Onıń nusqaları keń aymaqta – qubladaǵı qaraqalpaq, ózbek hám túrkmenlerden baslap, Sibir tatarları, qırım tatarları, qazaqlar, noǵaylar hám bashqurtlarǵa shekem jazıp alınǵan. Ol óziniń mádeniy áhmiyeti boyınsha «Manas», «Alpamıs» hám «Qorqıt ata kitabı» menen birge tórt ullı túrkiy epikalıq shıǵarmalar qatarına kiredi. Filologiyalıq izertlewler dástannıń 40 tan aslam nusqası bar ekenin tastıyıqlaydı, olardıń ayırımları monumental dástanlarda 15-16 mıń qatarǵa jetiwi múmkin [2].

Bul shıǵarma Altın Orda (Joshı Ulısı) nıń ıdırawı menen baylanıslı tereń mámleketlik daǵdarıs dáwirinde payda bolıp, XIV ásirdiń aqırı – XV ásirdiń baslarındaǵı tariyxıy waqıyalardı qamtıydı. Syujettiń oraylıq ózegi iri mámleketlik ǵayratker, ámir Edigeniń nızamlı xan Toxtamıs penen qarama-qarsılıǵı, sonday-aq Ámir Temur (Satemir) diń intrigaları hám sırttan aralasıwı bolıp tabıladı. Házirgi ilimde dástan *tariyxıy-qaharmanlıq dástan* dep bahalanadı, biraq onıń qurılısında áyyemgi mif hám erteklerdiń elementleri anıq bayqaladı.

«Edige» dástanın izertlew tariyxı rus tyurkologiyasınıń dáslepki basqıshı menen tıǵız baylanıslı. Dáslepki áhmiyetli jazıwlar XIX ásirde hám XX ásirdiń basında ámelge asırılǵan. 1841-jılı Sh.Sh. Uáliyxanov onıń qazaqsha nusqasın jazıp alǵan, ol keyinirek 1905-jılı P.M. Melioranskiy tárepinen «Edige hám Toqtamıs haqqında ápsana» degen at penen basıp shıǵarılǵan [3, 230-233]. Qaraqalpaqsha nusqası 1903-jılı I.A. Belyaev tárepinen jazıp alınıp, 1917-jılı járiyalanǵan [1, 5]. Bashqurt dástúrinde «Iduqay hám Muradım» qubaırı M. Umetbaevtıń 1897-jılǵı «Yadkar» shıǵarmasında birinshi márte tilge

alınǵan [5, 59-65]. Dástandı kompleksli izertlew XX ásirdiń 40-jıllarında ideologiyalıq sebeplerge baylanıslı keskin toqtatıldı. 1944-jılı VKP(b) Oraylıq Komiteti onıń keń tarqalıwın áshkaralaw haqqında qarar qabıl etti, sebebi dástan «xan-feodallıq» dep járiyalandı. Bul siyasiy baha shıǵarmanı feodallıq óz-ara urıslardı aqlaw dep esaplap, onı jıynaw hám basıp shıǵarıwdı qadaǵan etiwge alıp keldi. Qaraqalpaq dástúriniń tiykarǵı wákilleriniń biri bolǵan Erpolat jıraw sıyaqlı atqarıwshılar hám izertlewshiler quwdalawǵa ushıradı [1, 4-7]. V.M. Jirmunskiy hám házirgi túrkologlardıń miynetleri menen baylanıslı ilimiy reabilitaciya shıǵarmanıń haqıyqıy tábiyatın tiklew imkaniyatın berdi. Dástanda Edigeniń jeke hákimiyat ushın gúresi emes, al sistemalı krizis jaǵdayında Altın Ordanıń birligin saqlap qalıwǵa umtılǵan mámleketlik ǵayratker haqqındaǵı xalıq yadı sáwlelengenligin kórsetildi. Sonlıqtan, dástan ullı mámlekettiń ıdıraw tragediyasın joqlaw bolıp, ol xannıń emes, al xalıqtıń ideologiyasınıń kórinisi bolıp tabıladı.

II. Epos genezisi: miften tariyxıy xronikaǵa. «Edige» dástanınıń genezisi XIV-XV ásirlerdegi áyyemgi mifologiyalıq syujetlerdiń, shejirelik ańızlardıń hám anıq tariyxıy waqıyalardıń bir-birine qosılıwınan ibarat. Edige obrazı dógeregindegi ańızlardıń qáliplesiwi onıń tiriligende-aq baslanǵan, arab tariyxshılarınıń 1408-jılı-aq xalıq arasında ol haqqında «tańǵalarlıq gúrrińler hám ańızlar» bar ekenligin atap ótkenligi bunı tastıyıqlaydı [2, 20]. Túrkiy xalıqlardıń epikalıq dástúri qaharman obrazına ayırıqshalıq berip kórsetiw ushın kiyeli kelip shıǵıwına baylanıslı motivlerdi paydalanǵan.

Qaraqalpaq, qazaq hám noǵay versiyalarında Edige ruwxaniy urıwdıń wákili sıpatında kórsetiledi. Onıń ákesi (yamasa atası) **Baba Túkli Shashlı Áziz** (yamasa Barqaya), al anası bolsa – **peri-ene.** Qaraqalpaq dástanında periniń kepterge aylanıp, Baba Túklige turmısqa shıǵıwı haqqındaǵı ápsana tolıq súwretlengen. Ol neke tıyımların buzǵanda (mısalı, onıń tabanına qaraǵanda yamasa ol shomılıp atırǵanda basıp kirgende), peri ushıp ketip, náreste Edigeni qaldırıp ketedi, bul onıń jer hám aspan kelip shıǵıwın kórsetedi. Bunday mifologiyalıq motivler, sonıń ishinde Edigeniń ata-babaları áwliyeler sıpatında tilge alınatuǵın *shejireler* (urpaqlar shejireleri), onı *káramatlı adam dep ataw,* onıń ayırıqsha nızamlılıǵın tiykarlawǵa hám obrazın qaharmanlastırıwǵa xızmet etken. Bashqurt integraciyası hám etnikalıq birliktiń nızamlastırılıwı. «Iduqay hám Muradım»nıń bashqurt versiyası tariyxıy ulıwma túrkiy syujettiń arnawlı arxaikalıq etnikalıq kontekstke integraciyalanıwınıń ózgeshe mexanizmin kórsetedi.

Bul variantta Altın Ordadan baslanǵan jánjel Iduqay hám onıń ulı Muradım basshılıǵındaǵı arnawlı bashqurt urıwların (qıpshaq, tamyan, qatay, tabın, yurmatı) azat etiw hám birlestiriw ushın gúreske aylanadı. Bunda dástannıń ideologiyalıq tiykarı eń áyyemgi bashqurt dástanı «Oral batır» menen tikkeley baylanıs arqalı bekkemlendi. Ideya ustazı Xabraw-Jıraw Oral-tawdı (*Oral tawları*) maqtap, Iduqaydıń watanı ushın gúresin Oraldıń áyyemgi ruwxıy dástúri menen baylanıstıradı [4]. Bunday integraciya eposqa tek ǵana tariyxıy yadtı saqlaw emes, al Altın Ordadan keyingi dáwirdegi siyasiy bóliniwler sharayatında bashqurt urıwlarınıń etnikalıq birligin nızamlastırıw funkciyasın da atqarıw imkániyatın beredi.

III. Versiyalar tipologiyası hám syujet-kompoziciyalıq ózgeshelikleri. «Edige» dástanı úlken tipologiyalıq hár túrlilik penen xarakterlenedi, ol hár qıylı milliy dástúrlerdegi syujettiń kólemi, janrlıq forması hám detallasıw dárejesinde kórinedi.

Dástannıń variantları arxaikalıq gúrrińlerden monumentallıq cikllerge shekem ózgeshelenedi. Arxaikalıq versiyalar, mısalı, Sh.Wáliyxanovtıń qazaqsha variantı (1400 qatarǵa jaqın) hám A. Sikalievtiń noǵaysha variantı (1500 qatarǵa jaqın) dáslepki syujetlik ózekke eń jaqın dep esaplanadı, olar tiykarǵı qarama-qarsılıqqa itibardı qaratadı. Monumentallıq cikller qaraqalpaq hám tatar dástúrlerinde kórinis tapqan. Qıyas jıraw variantındaǵı qaraqalpaq dástanı eń tolıq nusqa bolıp, 16296 qatarǵa jetedi hám rawajlanǵan qaharmanlıq cikli bolıp esaplanadı. Bul monumentallıq formalarda proza qosıq penen gezeklesip keledi *(dástan)* hám tek ǵana qosıq túrindegi epikalıq forma bolǵan bashqurt *qobayırınan* ózgeshelendi. «Edige» syujeti basqa túrkiy shıǵarmalarda ushırasatuǵın qaharmanlıq eposınıń universal sxemasına tolıq sáykes keledi.

Eń áhmiyetli element qaharmannıń káramatlı tuwılıwı bolıp, oǵan ayrıqsha kúsh-qúdiret beredi. Balalıǵında Edige ózиniń táǵdirin sheshiwshi rolin (batırlıq oyının) kórsetedi: segiz jasında ol 90 qurdasın jeńedi hám olardıń kiyimlerine otırıp alıp, Toqtamıstıń taxtına ózиniń huqıqın bildiredi. Qız ayıttırıw motivi dáw yamasa Alıp (Qabantiyin Alıp) ústinen jeńiske erisip, Aqbilekke úyleniwi sıyaqlı erlik islerdi ámelge asırıw menen baylanıslı. Edige menen Toqtamıs arasındaǵı oraylıq qarama-qarsılıq taxt ushın gúres

sebepli emes, al xannıń óz átirapınan qorqıwı hám «aq súyek» (aristokratiya, Edige usı toparǵa jatadı) hám «qara súyek» (*qara puqara*) arasındaǵı sociallıq keskinlik sebepli júzege kelgen. Qaraqalpaq variantı Toqtamıstıń qarama-qarsılıqtı jumsartıwǵa urınǵanın, biraq siyasiy hiylekerliktiń kúshlirek bolǵanın kórsetedi. Dástan rawajlanǵan **ul** ciklin óz ishine aladı (qazaqlar, qaraqalpaqlar hám tatarlarda Nuraddin; bashqurtlarda Muradım). Qaraqalpaq, tatar sıyaqlı monumental nusqalarda Nuraddinge baylanıslı cikl onıń ósh alıwı hám Edige menen bolǵan soqlıǵısı haqqında bayanlawshı ayırım, úlken epikalıq dúziliske aylanadı.

IV. Tariyxıy obrazlardıń analizi hám olardıń epikalıq ambivalentligi. «Edige» dástanınıń ózgesheligi – tiykarǵı tariyxıy tulǵalarǵa quramalı, kóbinese qaram-qarsı qatnastı saqlaw bolıp tabıladı. Shıǵarma tek qaharmandı maqtawdan ibarat emes, al mámleket qurıwdıń tragediyasın tereń túsiniwge umtıladı. Edigeniń epikalıq obrazı onıń iri áskerbası hám siyasatshı sıpatındaǵı haqıyqıy tariyxıy roliniń kórinisi bolıp tabıladı. Dereklerge qaraǵanda, ol Deshti Qıpshaqtı 20 jılǵa jaqın basqarǵan hám onıń húkimdarlıǵı «jaqtı dáwir» dep atalǵan. Edige 200 mıń atlı áskerin jıynap, dúnya júzlik áhmiyetke iye jenislerge eristi. Mısalı, 1399-jılı Vorskla boyında Vitovt ústinen erisilgen jenis Moskva knyazlıǵın Litva basqınshılıǵınan qutqarıp qaldı.

Dástanda Edige xalıq danalıǵı menen ádilliginiń tımsalı sıpatında kórinedi. Qaraqalpaq nusqasında ol xalıqtı salıqlardan azat etip, ádil basqarıw ornatıw qábiletine de iye dep súwretlenedi.

Altın Ordanıń qúdiretin qayta tiklegen tariyxıy xan Toxtamıs dástanda ayanıshlı qátelikler hám saray qastıyanlıqları sebepli qulawı aldınnan belgilengen shaxs sıpatında súwretlenedi.

Xanǵa xalıqtıń qatnasın bildiriwshi tiykarǵı element – onıń Nuraddin qolınan ólimi. Toqtamıstıń bası kesilgende, onnan qan ornına sút aǵadı. Tatar hám qaraqalpaq nusqalarında keltirilgen bul kórkem motiv xannıń jeke ayıbın simvolikalıq túrde joyadı (*gúnasız xan*), onıń Edige menen qarama-qarsılıǵı jeke dushpanlıq emes, al Shıńǵısıylar násiliniń huqıqlılıǵınıń joǵalıwına hám mámlekettiń pútkilley ıdırawına alıp kelgen ayanıshlı siyasiy qarsılasıw ekenin kórsetedi. Solay etip, xalıq dóretpesi mámleket qurılısınıń joǵalıwına bolǵan qayǵını bildiredi.

Dástan Nuraddin hám Toqtamıstıń ulı Qádirberdi sıyaqlı áwladlar cikli menen juwmaqlanadı. Nuraddin ákesiniń óshin aladı. Geypara variantlarda Qádirberdiniń xan taxtına qaytıwı dástan dóretiwshileriniń kóz-qarasında Shıńǵıs áwladınıń nızamlı hákimiyatın saqlaw tendenciyasına sáykes keledi. Bul siyasiy qarsılıqlarǵa qaramastan, mámleket turaqlılıǵı tek Shıńǵısxannıń nızamlı áwladları basqarǵanda ǵana múmkin degen pikirdi tastıyıqlaydı. Edige cikli onnan keyin Oraq hám Mamay sıyaqlı onıń áwladları haqqındaǵı gúrrińler menen dawam etedi.

V. Poetika hám interaciya qubılısı. «Edige» poetikası rawajlanǵan integraciya mexanizmi menen ajıralıp turadı. Bul arqalı bóleklengen elementler (mifler, tariyxıy waqıyalar, shejireler) bir pútin, ishki baylanıslı ullı shıǵarmaǵa birigedi. Syujetlik hám shejirelik integraciya Edigeniń ápsanalıq tuwılıwın, tariyxıy islerdi hám ulları (Nuraddin/Muradım, Oraq, Mamay, Qarasay, Qazı) cikli menen baylanıstırıp, gúrrińniń úzliksizligin támiyinleydi. Qaraqalpaq hám tatar dástúrlerinde Nuraddin ciklíniń ózinche dástanǵa aylanıwı ullı syujetlik tutastanıwdıń mısalı bolıp tabıladı.

Geografiyalıq birlesiw Altın Orda hám Ámir Temirdiń iyeligin qamtıǵan toponimlerdi keń qollanıwda kórinedi: Edil (Volga) hám Jayıq (Ural), Sırdárya, Samarqand (Temirdiń stavkası), Bulǵar, sonday-aq bashqurt dástúrindegi Oral tawı. Bul dástanǵa waqıyalardı áhmiyetli geografiyalıq obektlerge baylanıstırıp, pútkil túrkiy xalıqlardıń tariyxıy esinde saqlanatuǵın ózgeshe karta xızmetin atqarıwǵa múmkinshilik beredi.

VI. Juwmaq. «Edige» dástanı versiyalarınıń salıstırmalı izertlenwi onıń túrkiy xalıqlar mádeniyatında Altın Orda haqqındaǵı tariyxıy yadtıń oraylıq saqlawhısı sıpatında ayqın orınǵa iye ekenligin ashıp beredi. Versiyalardaǵı ayırmashılıqlar – qısqa arxaik túrlerden (qazaq, noǵay) úlken cikllerge shekem (qaraqalpaq, tatar) hám milletti birlestiriwshi formalarga shekem (bashqırt «Iduqay hám Muradım») – jergilikli epikalıq mekteplerdiń kóp túrligin kórsetedi, biraq bul menen birge tariyxıy dáwirdiń bir tragediyalıq kórinisin saqlap qaladı. Mámleket ıdıraǵan waqıtta payda bolǵan epos, milliy-siyasiy sáykeslikti saqlaw quralı sıpatında xızmet etedi, oraylıq hákimiyattıń joǵalıwın joqlap (Toxtamıstıń óliminde «qan ornına sút» motivinde kórsetilgen) hám birlik hám ǵárezsizlikke umtılǵan qaharmanlardı ulıǵlaydı. Versiyalardıń poetikası hám dúzilisin bunnan bılay

tallaw, ásirese integraciya qubılısı kóz-qarasınan qaraǵanda, túrkiy folkloristika hám tariyx tarawında jańa ashılıwlarǵa imkan beredi.

ÁDEBIYATLAR

1. Алламбергенов К. Қарақалпақ халық дәстаны – “Едиге”. – Нөкис: “Билим”, 1995.
2. Асанов Ж.А. «Едіге» жыры – тарихи-қаһармандық эпос: Филол.ғылымд.докт. ғыл. дәр...дисс. автореф. – Алматы, 2010.
3. Валиханов Ч.Ч. Сочинения. – Зап. РГО. 1904.
4. Идукай и Мурадым. Исторический эпос. – Уфа: «Китап», 1994.
5. Салихов А.Г., Хуббитдинова Н.А. К истории изучения башкирского народного эпоса “Идукай и Мурадым”. // Прлбдемы Востоковедение, 2022/2 (96). DOI 10.24412/0564-2022-2-59-65

Сравнительно-филологический анализ версий эпоса "Эдиге" у тюркских народов: происхождение, типология и национальные особенности

Аннотация. В статье проводится сравнительно-филологический анализ различных версий эпоса «Эдиге», бытующих среди тюркских народов. Эпос «Эдиге» интерпретируется как центральный хранитель исторической памяти о Золотой Орде и выразитель идеалов героизма, легитимности и государственного единства.

Ключевые слова: Эдиге, тюркский эпос, сравнительный анализ, героическая поэтика.

Comparative-philological analysis of versions of the "Edige" epic among Turkic peoples: origin, typology, and national characteristics

Abstract: The article provides a comparative philological analysis of the various Turkic versions of the epic “Edige”. The “Edige” epic is interpreted as a central monument of historical memory of the Golden Horde and as a poetic embodiment of heroism, legitimacy, and the ideal of political unity.

Key words: Edige epic, Turkic oral tradition, comparative philology, heroic poetics.

Sh.SEYTOVTÍŃ «JAMAN ShÍǴANAQTAǴÍ AQTUBA» ROMANÍNDAǴÍ KÓRKEM DETALLARDÍŃ QOLLANÍLÍW ÓZGESHELIGI

Jumanov Z.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Ótken ásirdiń ekinshi yarımınan baslap qaraqalpaq milliy kórkem-realistlik prozası jáne de jańasha sıpatlı belgiler menen dáwirdiń, ásirese, totalitar jıllardıń kóp ǵana insan balası shıdap bolmaytuǵın nuqsanların batıl túrde syujetke alǵan, tragediyalıq halatlarǵa giriptar bolǵan birqansha insanlardıń táǵdir jolları menen kórkem obrazların tereńnen sáwlelendirgen, sol waqıttıń konfliktlerine qaramay ortaǵa qoyıp, jaqsılıq, gumanizm ideyaları menen, geyde tragediyalılıq sıpatlar menen ashıp bergen dóretpeler – romanlar júzege kele basladı. Biz sóz eteyin dep otırǵan dóretpelerden sál aldın járiyalanıp, kópshilikke tanıs bolǵan 70-jıllardaǵı T.Qayıpbergenovtıń «Kózdiń qarashıǵı», O.Ábdiraxmanovtıń «Bosaǵa» sıyaqlı romanlardan tısqarı sol ásirdiń 90-jıllarına kelip K.Mámbetovtıń «Hújdan», Sh.Seytovtıń «Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba», K.Allambergenovtıń «Dárya tartılǵan jıllar», A.Ábdievtiń «Jin-jıpırlar uyası» hám zamanagóy fantastikalıq syujet hám ilimiy turmıslıq waqıyalarǵa qurılǵan S.İsmaylovtıń «Júrek galaktikası», sońınan XXI ásirde M.Nızanovtıń «Aqıret uyqısı» sıyaqlı dóretpeler dáwir talaplarına tiykarlanǵan óz batıllıǵı, súwretlew, kórkem poetikalıq múmkinshilikler, tutas poetikalıq organizm – arsenallarınıń orginallıǵı menen dıqqattı ózine qaratadı. Usınday romanlardıń qatarında tartıs hám zamanagóy oqıwshılardıń dıqqatın hám kewilin jawlap alǵan ózine tán dóretpe bul – Sh.Seytovtıń «Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba» romanı boldı. Ol óziniń dáwir waqıyaların keń epikalıq polotnoda qamtıp alıwı, qaharmanlar obrazınıń hádden asqan oǵada kóp ekenligi, bir neshe dáwirler 50-jıllardıń aqırındaǵı jańadan quwdalawshılıqtıń háwij alıwı 80-jıllardaǵı ishki hám sırtqı qarama-qarsılıqlardıń kúsheyiwi, ishki ruwxıy hám materiallıq, ekonomikalıq turmıstaǵı barınsha tereńlesken, shiyelenisken qarama-qarsılıqlardıń hám taǵı basqalardıń dóretpede batıl, tereń súwretleniwi, álbette, usı dóretpeniń, jańashıllıqqa tolı bolǵan romannıń aytarlıqtay ideyalıq-estetikalıq salmaǵın, qaraqalpaq prozası sońǵı dáwirdegi barınsha janrlıq-stillik hám kórkem poetikalıq ózine tánligin dálilleydi.

Biraq roman usınday jańashıllıqqa mol bolıwına qaramastan kópshilik ádebiyatshı sınshılar tárepinen óz waqtında, birden durıs qabıl etilmedi. Hátteki, baspasóz betlerinde, ayırım burınnan belgili ádebiyatshı-sınshılar tárepinen qatal sınǵa alındı [4]. Pedagog-ustaz tárepinen de shıǵarmanıń tárbiyalıq áhmiyeti tómen dep bahalanǵan maqala járiyalandı [2]. Degen menen jaqsınıń atı qashan da orınlı jarıqqa shıǵatuǵınlıǵı sózsiz ekenligi, ásirese, bul sıyaqlı kópshilikke baspasóz arqalı málim kórkem ruwxıy múlktiń unamlı tárepleri kóp waqıt ótpey-aq aqlanıp shıqqanlıǵı quwanıshlı boldı. Atap aytqanda, bul roman tuwralı ol járiyalanǵannan keyin aradan bir jıl ótpey-aq ádebiyatshı-sınshı J.Esenovtıń «Ǵázep penen jazılǵan roman» [3] degen maqalası járiyalanıp, onda qaraqalpaq ádebiyatındaǵı óz dáwirine sáykes jańashıllıǵı basım, dáwirdiń tariyxıy sharayatlarınıń sıpatlı belgilerin tereń realistlik penen obyektiv sáwlelendirgen dóretpeniń qunlılıǵı qısqa hám tujırımlı ashıp berilgenligi talapqa muwapıq. Sonlıqtan da bul ádebiyatshı sınshınıń pikirleri basqa da ilimpaz, metodistler tárepinen maqullanıp, roman mektep sabaqlıqları menen orta hám joqarı oqıw orınlarında ılayıqlı túrde úyrenile basladı [4]. Endi usı romandaǵı dáwir hádiyseleri menen qaharmanlar obrazın kórkem detallar arqalı sáwlelendiriwge kelgende de úlken sóz sheberi Sh.Seytovtıń atalǵan dóretpesiniń milliy kórkemligi oy-sanamızda, aqıl-parasat dúnyamızda ayrıqshı ornı anıq kózge taslanadı. Hátteki, roman kórkem detaldı orınlı, saldamlı hám tereńnen qollanıwı menen milliy ádebiyatımızda salmaqlı, biyik shıń sıyaqlı ornı bar desek arzıydı. Roman atınıń ózi, mine, usı kórkem detaldı isletiw sheberligine, onıń tereń simvoliko-metaforalıq, joqarıdaǵı aytqanlarımız sıyaqlı leytmotivlik, barlıq syujetlik-kompoziciyalıq bir pútinlikti ózine jámlep alıwı menen bahalı. Mine, bul sıpatlı belgi ádebiyatshı-sınshı J.Esenovtıń maqalasında ayrıqsha atap kórsetildi hám olar basqa ádebiyatshı ilimpazlar tárepinen maqullanıp, sabaqlıqlar menen qollanbalarda kórsetilip, roman jas áwladlarǵa shekem durıs, tereń úyrenilmekte…

Pikirlerimizdiń dálili sıpatında roman boyınsha ádebiyatshı J.Esenovtıń mınaday oyların keltirsek: «…romanda jazıwshı tárepinen barlıq taslandılardı, pataslıqlardı, ólimtiklerdi ózine jıynap sasıp atırǵan Aqtuba dep atalǵan suw tınbanıń alınıwı hám onıń shıǵarmanıń sońına taman tek ǵana kózi emes, kókiregine de soqırlıq, máńgúrliktiń barlıq psixologiyalıq belgilerin jámlegen Názigúldi de ózinıń tereńine batırıp bolıp, sol sasıq tınbanıń kómilip, buldozer traktor menen tegislenip jiberilgeni tuwralı kórinis, is-hárekettiń alınıwında ayrıqsha máni bar. Bul kórinisler romannıń tiykarǵı ideyalıq baǵıtın anıqlawda sheshiwshi áhmiyetke iye hám ol jazıwshınıń tereń oylılıǵınıń, shebeliginiń jemisi ekenligin biz qánige sınshılar ápiwayı oqıwshılarǵa durıs uqtırıwımız zárúr» [3].

Haqıyqatında da, bul jazıwshı tárepinen romannıń bastan aqırına shekemgi syujetlik jelisi menen qaharman obrazların durıs túsiniwdiń gilti, sol sasıq tınbanıń burınǵı ishten ıdırap joq bolǵan totalitar jámiyet, socialistlik sistema ekenligin biraz oqıwshılar túwe geypara sınshı-ádebiyatshılar menen ilimiy dárejeleri bar pedagog ustazlar da birden durısańǵara almaslıǵı joqarıdaǵı pikrilerden anıq seziledi. Bul maqalalarda jazıwshınıń unamsız waqıyalıq detallardı kóbirek sáwlelendirgeni ushın jazıwshınıń burınǵı gónergen, eskirip joq bolǵan socialistlik realizm, kommunistlik ideyalardıń ele qaramaǵınan qutılmaǵan halda pikirler júritkeni ayqın kórinip tur. Mısalı, Q.Sultanovtıń romandaǵı ayrım qaharmanlardıń kúyinip ketken psixologiyalıq situaciyalardaǵı: «...haqıyqatlıqtı kim aytsa, esawan, jilli yamasa ayan aytadı...» degen sózleri ushın jazıwshını usı shıǵarmanı tolıq unamsız bahalaydı. Ol jazıwshı: «...házirgi dáwirde adamlar arasında bir-birewge sadaqatlı, bolıwǵa qaraǵanda opasızlıq kóbirek» - degen pikirdi bergen. Sınshı qaraqalpaq xayal-qızlarınıń namısın, ruwxıy tazalıǵın ayaq astı etken - degen sıyaqlı pikirlerdi aytadı. Al qálem iyesiniń olarǵa sebepshi bolıp atırǵan dáwir ideologiyası menen insanlar kemshiligin tereń, durıs ashıp bergen jazıwshı kózqarasların durıs uǵınbaǵanlıǵı ashınarlı.

Sheber hám tereń realist sóz ustası sıpatında Sh.Seytov romanda sol qaraqalpaq hayal-qızlarınıń sonshelli dárejedegi ruwxıy pataslıqqa bılǵanıp, al olardıń arasında sonshelli dárejedegi patriotlıq sıpatları menen anatomiyalıq kelbeti hám fiziologiyalıq kúsh-qúdireti mıqlı Biybisara, olarǵa barınsha óz qılmıslı isleri menen de, jınayatshılıq qılwaları menen de daq salıp, hátteki, olardı bul ómirden óshirip jiberiwge de tayar Ámirxan, Temirxan sıyaqlılardıń obrazın júrek shorshıtarlıq qıymıl-qozǵalıs, syujet, dialog detalları menen ashıp bergenligine tásiyin qalıp, sóz sheberine raxmetler jawdırmaw múmkin emes. Mısalı, hátteki, ulıwma páklik, hadallıqtı, ruwxıy tazalıqtı ayaq astı etip júrgen Temirxan, onıń ákesi Ámirxan sıyaqlılardı joq etiwge tayarlıq kórip,

sol ushın fizikalıq shınıǵıwlar ótkerip júriwi, aqırında sol márt, batır Tumaris sıyaqlı zamanlasımızdıń ruwxıy jaqtan júdá patas, tek ǵana hayal-qızlardıń tán sulıwlıǵına qumar Temirxandı shawıp óltiriwi, sońınan usınday qarama-qarsılıqlar maydanında optimistlik tragediyaǵa ushırawın súwretlewshi waqıyalıq detallar júdá sheberlik penen batıl súwretlengen hám olardıń barlıǵı ulıwma usı keń kólemli kórkem polotnolı dóretpeniń negizgi idealın, jazıwshı principin durıs ashıp túsiniwge baǵdarlanǵan haldaǵı kórkem detallar ekenligin barlıǵımız durıs túsiniwimiz lazım. Bulay bolmaǵanda dóretpeni burınǵı kommunistlik ideologiya kózqarasınan bahalaǵanda bul sıyaqlı detallardıń hámmesi ideyalıq túrge qáte, nadurıs alınǵan naturalistlik kórkemlik mekteptiń ǵana qaldıǵı, sonıń sarqıtı dep bahalanatuǵınlıǵı sózsiz. Al shınlıǵında bunday absurd waqıyalar menen syujetlik detallardaǵı is-háreketler naǵız kommunistlik, totalitar dáwirdegi obyektiv hádiyseler edi. Mine usınday kórkem detallardıń eń baslısı, romandaǵı Ámirxan tárepinen basshılıq etip atırǵandaǵı dúkanǵa ot berip jiberiw arqalı óz jınayatların jasırıwı, sol órt waqıyalarında dúkandaǵı ótimli nárselerdi, qımbat bahalı tovarlardı mashinası menen úyine tasıwın súwretlewshi syujet detalları, Ámirxannıń qatınpurıshlıǵın, ruwxıy aqmaqshılıǵın dálillewshi onıń óz sózleri menen sáwlelengen dialog detallarınıń qısqalıǵı hám ótkirligi, obyektivligi menen qaharman xarakterin ashıwdaǵı funkcionallıq xızmetleriniń tereń hám belsendiligi, bir ádebiy qaharmannıń óz sadalıǵı menen basqa ıdıslarǵa jarımaǵan sıyaqlı balalardı dáretke otırǵızatuǵın ıdıs-gorshokqa qatıq uytıp, onı basqa jaqtan kelgen rus adamına ishiwge bergendegi satira hám yumorǵa tereńlestirilgen detallıq súwretlewinde kózge taslanadı.

Mine usınday dialoglar, detallar Sh.Seytovtıń «Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba» romanınıń ideyalıq-estetikalıq poetikalıq-funkcionallıq koncepciyasında sheshiwshi áhmiyetke iye. Álbette barlıgın qaldırmay keltire beriw múmkin emes. Degen menen, sol nárse ayqın usınday dialoglar arqalı avtordıń negizgi ideyalıq principleri menen shıǵarmanıń social-jámiyetlik belsendiligi, qaharman obrazlarınıń poetikalıq sheberlik kózqaraslarınan ozıq, tereńnen ashılǵanı, ulıwma qaxarmanlardıń realistlik insanlar obrazı, dáwir draması joqarı dárejelerde ashılıp atırǵanı hátteki, ádebiyatshı emes, ápiwayı kitapqumarlarǵa da belgili boladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Султанов Қ. Проза ма яки басқа ма? – «Қарақалпақстан жаслары», 7/11, 1993.
2. Пазылов А. Кемпири тири болғанда ма… «Еркин Қарақалпақстан», 21.08.1993
3. Есенов Ж. Ғәзеп пенен жазылған роман. – «Еркин Қарақалпақстан», 20.02.1993
4. Нуржанов П. Ғәрезсизлик дәўириндеги қарақалпақ прозасы. – Нөкис: «Билим», 2003; Нуржанов П. Ҳәзирги романның поэтикасы. – Нөкис: «Билим», 2008.

Резюме. В данной статье рассматриваются особенности использования художественных деталей в романе Ш. Сейтова «Жаман шығанақтағы Ақтуба». В статье изложены взгляды автора на мнения литературоведов по поводу романа.

Ключевые слова: Художественная литература, проза, роман, художественная деталь.

Summary. This article examines the specifics of using artistic details in Sh. Seitov's novel «Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba». The article presents the author's views on literary scholars' opinions regarding the novel.

Key words: Fiction, prose, novel, artistic detail.

ÁDEBIYATTANÍW ILIMINDE STRUKTURALÍQ ANALIZ HÁM STRUKTURALÍQ QATNAS MÁSELESI

Toqımbetova G.A.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Klassikalıq ádebiy shıǵarmalardıń poetika máselelerin úyreniwdiń zamanagóy analiz usıllarınan biri kórkem tekstti strukturalıq analiz etiw. Sonıń ushın klassikalıq tariyxıy poetika máselelerініń kelip shıǵıw hám onı talqılaw principleri belgilenip, solar tiykarında klassikalıq kórkem shıǵarma tallanadı. Talqılaw procesinde jazıwshınıń individual dóretiwshiligindegi nızamlılıqları anıqlanıp, olardıń janr, ritmikalıq (ólshem), uyqas (poeziyalıq shıǵarmalar ushın) ózgeshelikleri analizge tartıladı. Birinshiden, analiz obyekti kórkem tekst bolǵanı ushın tamamlanǵan shıǵarma yamasa tekst tiykarında tallaw usılı bolıp, al, ekinshiden, konkret tekst

tallawda ámel etiletuǵın usıl hám nızamlılıqlar islep shıǵıwdı názerge usınadı. Usı nızamlılıqlar nátiyjesinde, klassikalıq poetika bir ǵana shıǵarma yamasa tekstti úyreniw ushın emes, al, ulıwma, ádebiyat tariyxında áhmiyetli orın tutqan kórkem shıǵarmalardıń quramın úyreniwge baǵdarlanǵanı ushın analizlenedi.

Ádebiyattanıw ilimi tariyxında klassikalıq tariyxıy poetikanı úyreniw bul kórkem tekst analizi, sonday-aq, klassikalıq kórkem shıǵarmalar poetikasınıń dereklerin úyreniw, klassikalıq kórkem tekstlerdi tallaw hám izertlew, olar tiykarında ilimiy-teoriyalıq juwmaqlar hám sheshimler beriw bolıp esaplanadı. Klassikalıq ádebiyatta kórkem tekstti talqılaw hám oǵan strukturalıq qatnas tiykarında analizlew, kórkem teksttiń poeziyalıq ózgeshelikleri, sonday-aq, ilimiy pikir hám oy-pikirlerdi belgili sistema tiykarında ilimiy analiz etiwde zamanagóy metodologiyanı qollanıw, strukturalıq tallawda estetikalıq principleri, kórkem teksttiń strukturalıq hám klassikalıq poetika principlerine ámel etiw kónlikpelerine iye bolıwı esapqa alınadı.

Ádebiyattanıwdaǵı klassikalıq tariyxıy hám teoriyalıq poetikanıń ornı hám kórkem sistemalastırıw procesin analizlewden ibarat. Kórkem shıǵarmalardı tallawdıń dástúriy hám jańasha usılların úyreniw arqalı dástúriy klassikalıq poetika principleri tiykarında klassikalıq kórkem tekstlerdi talqılaw procesinde milliy ǵárezsizlik ideyalarına ámel etken halda analizlew nátiyjeleri boyınsha ulıwmalastırılǵan ilimiy juwmaqlar shıǵarıw hám kórkem tekstti óz betinshe talqılaw usılların islep shıǵıw qábiletlerine iye boladı.

«Kórkemlik» ataması Evropada dáslep Gegeldan baslanadı. Rossiyada XIX ásirde payda bolıp, al, túrkiy xalıqlar ádebiyatında 20-30-jıllarda Abdurahmon Saadiy, Fitrat shıǵarmalarında ushırasadı. Al keyinirek, Franciyada payda bolıp, ilim hám dóretiwshiliktiń bir qatar tarawlarına kirip barǵan, sonday-aq, eń áhmiyetli formaǵa iye strukturalıq ádebiyattanıw birden-bir mektep yamasa aǵım sıpatında bahalanbaǵan. Bárinen burın, strukturalizm sociallıq hám gumanitarlıq bilimniń hár túrli, yaǵnıy lingvistika, ádebiyattanıw, etnografiya, psixologiya, tariyx sıyaqlı tarawlarda jetekshi statusqa iye ilimiy-sociallıq kóz-qaraslardıń jıyındısı sıpatında kórindi» [1;4].

Dúnya ádebiyattanıwında XIX ásir aqırı XX ásir baslarına kelip kórkem shıǵarmanıń kompoziciyalıq nızamlıqların tallaw, onıń evolyuciyası hám principlerin sáwlelendiriwge ayrıqsha itibar qaratıldı. Atap aytqanda, formalizm, strukturalizm hám postsrukturalizm sıyaqlı ilimiy mekteplerde kórkem shıǵarma kompoziciyasınıń poetikalıq nızamlıqları hár qıylı aspektte áhmiyetli másele sıpatında úyrenilgen. Óytkeni, hár qanday kórkem óner hádiysesi kompoziciyalıq pútinlikte kórinedi. Kórkem ádebiyat quramında shıǵarma kompoziciyasınıń tariyxıy izbe-izligi turaqlı túrde jańalanıp turadı. Bunday dóretiwshilik processler tariyxıy poetika iliminde óz tastıyıǵın tapqan.

Ádebiyattanıw iliminde kórkem shıǵarmanıń kompoziciyası aktual problema sıpatında úyreniledi. Kórkem kompoziciyanıń mashqalası hám nızamlıqlarınıń ayrım belgileri ádebiyattanıw iliminde sistemalı izertlenbegen bolsa da, biraqta ayrım izertlewlerde ózbek ádebiyattanıwshılarınıń teoriyalıq tallawlarında tiykarınan, kompoziciyalıq elementlerdi belgilew baǵdarındaǵı kóz-qaraslarınıń hár qıylı ekenligi seziledi. Mısalı, Izzat Sultannıń "Ádebiyat teoriyası" [2;124] sabaqlıǵında peyzaj hám kórkem portret shıǵarma syujetiniń elementi sıpatında tallanǵan bolsa, T.Boboevtıń "Ádebiyattanıw tiykarları" [3;138] miynetinde shıǵarma kompoziciyası elementleri qatarında úyrenilgen.

Shıǵarma kompoziciyası tek ǵana poeziyalıq obraz benen semantikalıq-strukturalıq qatnasta ǵana ózin tolıq ańlaydı hám bir pútin sistemaǵa aylanadı. "Belgili bolǵanınday, kompoziciya haqqındaǵı másele ayırım bólim hám úzindiler arasındaǵı qatnastı analizlew menen sheklenbeydi. Bunnan tısqarı óz-ara baylanıs, lirikada súwretlengen obrazlardıń tiykarǵı xızmetin anıqlawdaǵı hám olardı óz ornına qoya biliw sheberligin analizlew de strukturalıq qatnas máselesine kiredi. Qaharmanlardıń shıǵarmadaǵı ulıwma ideyalıq wazıypanı sheshiwdegi xızmetin analiz qılıw áhmiyetli," dep jazadı bul haqqında M.Qŭshjonov. [4;279]

Qaraqalpaq klassikalıq poeziyasında strukturalıq qatnas máselesin analiz etiwdiń jańasha usıl hám principlerin belgilewde áhmiyetli wazıypanı atqarıwshı klassikalıq ádebiy dástúrlerdiń ornı, lirikalıq qaharman tábiyatı, simvol hám obrazlardıń qatnası, janrlardıń jetilisiwi, dástan (poema) jazıwdaǵı ózgesheligi, uyqas, redif hám kórkem poetikanı qollanıw principleri máselelerin úyreniwden ibarat. Ádebiyatta ádebiy tásir nátiyjesin eki kategoriyaǵa ajıratıw múmkin. Birinshisi,

onı joqarı dárejege kótere alǵan hám onıń negizinde pútkilley jańa, original shıǵarmanı maydanǵa keltire alǵan dóretiwshilerden ibarat. Bular unamlı bahaǵa ılayıq esaplanadı. Ekinshiden, buǵan qarama-qarsı túrde ádebiy tásirleniw procesinde shıǵarma dóretiwshiler esaplanadı.

Poeziya tariyxında jazıwshılardıń dóretiwshilik laboratoriyaların úyreniw arqalı olardaǵı ózgesheliktiń dástúriylikke qatnası máselelerin talqılaw óz gezeginde ilimiy juwmaqlardı shıǵarıwǵa tiykar bolıp kelmekte. Shıǵarmalardı bul baǵdarda tallaw ádebiyattanıw iliminiń tema, kórkem obraz, janr, ırǵaq sıyaqlı teoriyalıq máselelerin jáne de tereńlestiredi, sonday-aq, anıqlastırıwǵa, jetilistiriwge xızmet etedi.

Ádebiyattanıw iliminde dóretiwshilik process ózgesheliklerin, dóretiwshilik laboratoriya máselelerine jańasha jantasıw hám koncepciyalar járdeminde izertlew, tiykarınan alǵanda shıǵıs klassikalıq poetikasınıń ózine tán ózgeshelikleri, lirikalıq janrlardıń dástúriy nızamlıqları hám tariyxıy rawajlanıw basqıshları, sufizm táliymatı, simvolikalıq obrazlardıń ózgeshelikleri, klassikalıq poeziyada dástúr sinteziniń payda bolıw kriteriyaların islep shıǵıw zárúrligi seziledi. Sebebi kópshilik izertlewlerde kórkem ádebiyattaǵı klassikalıq poetika máseleleri bul obrazlar poetikası sheńberinde arab-pars dáreklerıniń túrkiy xalıqlar poeziyasına ádebiy tásir máseleleri átirapında úyrenilgen. Al, klassikalıq ádebiyatta tariyxıy poetika máselelerin izertlewshilerden A.N.Veselovskiy[5;7] alǵa qoyǵan bolıp, ádebiyat tariyxında tamamlanbaǵan bolsa da, poeziyalıq janrlar tiykarında jeterli iz qaldırǵan. Ol tariyxıy poetikanıń ulıwma mazmunına bola, dáslepki poeziyanıń tariyxıy máselelerin ayrıqsha alǵa qoyıwı lazım bolsa da, arnawlı maqalalarınan (“Epitet tariyxınan,” “Psixologiyalıq parallelizm,” “Syujet poetikası”nıń tamamlanbaǵan jazıwları) málim bolıwınsha, teoriyalıq máseleler shıǵarma quramında áhmiyetli orındı iyelewi kerek ekenligin dáliyllegen. Biraq tariyxıy poetika máselelerin úyreniw arqalı tek ǵana klassikalıq tekstlerdi tallawǵa kirisiw múmkin emesligin atap ótken.

XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatı xalıqtıń jámiyetlik-siyasiy awhalı, mádeniy turmısın súwretlewde folklor kórkem óneri ornına ráńbáreń janrlardaǵı jazba ádebiyat qáliplesti. Bunıń nátiyjesinde turmıstı tek sociallıq qatnasıqlar menen emes, al sezimler menen súwretlew imkaniyatı payda boldı. Bul baǵdarda, álbette, lirikalıq janrlar hár tárepleme rawajlandı. Qaraqalpaq awızeki dóretiwshiliginiń bir qatar janrları: dástan, tolǵaw (elegiya), sonday-aq, dástúr hám baǵdarlamalarda insannıń tileklerin bildiretuǵın qosıqlar, qayǵı hám hásiret sezimlerdi xalıq dárti menen birge jırlandı. XIX ásirge kelip kórkem dóretiwshiliktegi bul ózgeshelikler xalıq miyrasına aylanǵan halda usı dáwirde dóretiwshilik etken shayırlardıń shıǵarmalarında individual lirikalıq subyekt arqalı berildi. Bul haqqında ádebiyattanıwshı ilimpaz, professor Q.Jarimbetov “Dóretiwshilik individuallıqqa tán lirikalıq ózgeshelikler (individual lirikalıq qaharman, lirikalıq xarakter, lirikalıq syujet, lirikalıq konflikt, emocionallıq tásirsheńlik hám t.b.) XIX ásir shıǵarmalarında qaraqalpaq klassikalıq lirikasında pútkil quramalılıǵı menen kórindi”, – dep atap ótedi. Sonday-aq, ilimpazdıń baqlawlarında XIX ásirdegi lirikalıq janrlar boyınsha házirge shekem anıq juwmaqlardıń joqlıǵı, sonday-aq, bul dáwirde lirikalıq janrlardıń payda bolıwı hám rawajlanıwında jeterli áhmiyet berilmegeni tán alınadı.

Shayır Kúnxoja shıǵarmalarınıń mazmunında sociallıq hám tariyxıy tema jáne de ótkirlesken halda jazba ádebiyattıń sheńberi hám kórkemligine tán ráń-báreńlik seziledi. Sonlıqtan da ádebiyattanıwshı hám tariyxshı alımlar Kúnxojanı qaraqalpaq jazba ádebiyatınıń tiykarın salıwshı dep biledi. Bul haqqında shayırdıń ómiri hám dóretiwshiligi boyınsha dáslepki izertlew alıp barǵan ilimpaz B.Ismaylov óz izertlewlerinde shayır jasaǵan dáwir onıń dóretiwshiliginde sáwlelenedi, degen pikirdi bildiredi. Haqıyqatında da Kúnxojanıń dóretiwshiligi tek qaraqalpaq xalqınıń tariyxı menen ǵana emes, al ulıwma insanıylıq mashqalalardı súwretlewge itibar qaratılǵanı menen bahalı. XIX ásir qaraqalpaq poeziyasına xalıq tariyxın ózinde sáwlelendiriwshi kórkem dárek sıpatında qaraw múmkin. Durıs, ayırım dáreklerde anıq sáneler, faktler keltirilmeydi. Sebebi bul kórkem dóretiwshilik nızamlıqlarına muwapıq kelmeydi. Bul baǵdarda Berdaq qálemine tiyisli tómendegi qatarlar ayrıqsha áhmiyetke iye:

Berdimurat haqtıń qulı, Bes kún qonaq adam ulı,
Sahranıń sarı búlbili, Ármansız bir kúni bolmas [6;61]

Bul qosıqta xalıqtıń awır turmısı, dáwirdiń ádalatsızlıǵı, zulımlıq hám zorlıq máseleleri sáwlelenedi. Kórip turǵanımızday, klassik shayırlardıń bunday qosıqlarına jámiyetlik-tariyxıy poziciyadan turıp qatnas jasaw ádebiyattanıwǵa baylanıslı ilimiy miynetlerde de óz sáwleleniwin

tapqan. Sebebi, XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatı klassiklerine tán sıpatlar xalıqtıń ekonomikalıq hám sociallıq jaǵdayın súwretlegen halda dáwirge tán qıyın jaǵdaylardı real sáwlelendiriledi.

Ádebiyattanıw ilimindegi poeziyalıq pikirlewdiń jańalanıwı máselesin izertlewshiler dóretiwshilik laboratoriyaların úyreniw, dástúr hám novatorlıq qatnasın talqılaw barısında ayqınlastırıwǵa háreket etedi. Hár bir dóretiwshi miyrasındaǵı ózine tán ózgesheliklerdi anıqlaw, onıń ózine deyingi dástúrlerge múnásibetin úyreniwden baslanadı. Sebebi dástúriylik hám jazıwshılar dóretiwshiligin sáwlelendiriw dawamında olardıń ádebiyat álemine alıp kirgen jańalıqları, dóretiwshiliklerініń ózine tán qırları, sheberligi máselesi júzege keledi.

Strukturalıq analizlewde ádebiyattanıw iliminiń unamlı tárepi sonnan ibarat, strukturalizm ideyaları ádebiy sınshıllıqta zamanagóy ádebiyatqa tán reakciya sıpatında kórinedi, tásir kólemin, kórkem shıǵarma dóretiw procesinde óz áhmiyetin anıqlawǵa, sonıń menen birge, kórkem shıǵarma tilinen ámelde paydalanıw, kórkem obrazdı kóriw ámeliyatındaǵı qaǵıydalar tiykarında ámelge asıradı. Klassikalıq ádebiyatqa tán bolǵan shıǵarmalardı strukturalıq analizlewdiń ózgesheligi hámde bir áhmiyetli tárepi sonnan ibarat, awızeki dóretiwshilik semantikasına (sintaksis penen salıstırǵanda), anıq metodlardıń, birinshi náwbette, strukturanıń tekstten tısqarı waqıya menen qatnasın anıqlawda, bul ádebiy shıǵarma yamasa shıǵarmalar dúrkininde dóretilgen emes, al, óz aldına alınǵan avtor dóretiwshiliginde, belgili bir janrǵa tiyisli sistema yamasa kórkem baǵıtta úyreniledi. Kórkem tekstke strukturalıq qatnastıń ózgesheligi pragmatika, yaǵnıy struktura hám avtor, struktura hám kórkem shıǵarma, oqıwshısı arasındaǵı úzliksiz baylanıslılıq mashqalası bolıp, búgingi kúnde de bul másele jeterli dárejede izertlenbegen. Sonday-aq, lirikada kórkem súwretlewdiń sapa ózgerisleri - kórkem obraz strukturasındaǵı poeziyalıq wazıypası analizlenip klassifikaciyalanadı.

Juwmaqlap aytatuǵın bolsaq, klassikalıq lirikada poetikalıq kózqararaslar aspektindegi avtor, qaharman hám personajlardıń óz-ara qatnası shıǵarmanıń strukturasında analizlenedi. Bunnan tısqarı, strukturalıq aspektte avtor, obrazlar poetikalıq kózqaraslardıń óz-ara kórkem baylanısı járdeminde tallanıp, shıǵarmanıń kórkem ideyasında poeziyalıq sóz jáne zaman hám mákan súwretleniwinde, sonday-aq, shıǵarma psixologiyasında, kórkem tekstiniń poetikasında avtor kózqarasınıń sáwlelendiriliwi seziledi. Kórkem shıǵarmada strukturalıq analizdiń baslı belgileri sıpatında dóretiwshiniń kórkem planı, stili hám dóretiwshilik individuallıq, avtor obrazı, kózqarası, lirikanı qáliplestiriwshi, baǵdarlawshı mazmun-forma tiykarǵı qural xızmetin atqaradı.

ÁDEBIYATLAR

1. Холбеков М.Н. Структур адабиётшунослик: Рисола. – Тошкент: “Навруз”, 2014. – Б. 4.
2. Султон И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: «Ўқитувчи», 2005. – Б. 124.
3. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2002. – Б. 138.
4. Қўшжонов М. Сайланма. 2 жилдлик. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. – Б. 279
5. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М.: “Наука”, 1989. – Б. 7.
6. Бердақ. Таңламалы шығармаларының жыйнағы. – Нөкис. 1977. – Б. 61.

Вопрос структурного анализа и структурного подхода в литературоведении

Резюме. Изучение новых методов и принципов анализа художественного текста в литературоведении на основе структурного анализа и структурных отношений. В каракалпакской литературе поэтические взгляды в классической лирике, роль классической историко-теоретической поэтики и процесс художественной систематизации анализируются на основе структурного подхода, структуры и особенностей автора, структуры и художественного произведения.

Ключевые слова: поэтика, структурный анализ, структурное отношение, образ автора.

Structural analysis and structural approach in literary studies

Resume. Studying new methods and principles of literary text analysis in literary studies based on structural analysis and structural relationships. In Karakalpak literature, poetic views in lyric poetry, the role of classical historical-theoretical poetics, and the process of artistic systematization are analyzed based on the structural approach, structure and author, structure and the characteristics of the artistic work.

Key words: poetics, structural analysis, structural relation, author's image.

S.JUMAǴULOV PROZASÍNDA YUMORLÍQ OBRAZDÍŃ BIRINSHI BETTE JARATÍLÍWÍ

Kudiyarova R.
Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Hárqanday talantlı jazıwshı obraz dóretiwde turmıstaǵı mayda-shúydenıń átirapında qalıp qoymastan, onıń eń áhmiyetli táreplerine dıqqat awdaradı. Bul bolsa, óz gezeginde jazıwshınıń talantı menen talǵamına, sheberligine sonıń menen birge dúnyaǵa degen kóz-qarasına baylanıslı. Tek usı jaǵdayda ǵana jazıwshı tereń mánige iye dóretiwshilik fantaziyası menen adam ómiriniń kártinasın jazadı. Bul kórkem obraz jaratıwda úlken rol atqaradı.

Shıǵarma tili jazıwshınıń talantlılıǵın, sheberligin belgilewshi tiykarǵı kriteriyalardıń biri bolıp esaplanadı. «Ádebiyat tilden baslanadı. Reńsiz kórkem súwret (súwretlew óneri), namasız muzika bolmaǵanınday, tilsiz ádebiyatta bolmaydı», [5: 64] - degen edi O.Sharofiddinov. Shınında da, til – kórkem ádebiyattıń eń tiykarǵı elementi. Hárbir jazıwshı usı til hám onıń birliklerinen paydalanıp, kórkem shıǵarmada jámiyetlik turmıstaǵı, adamlar tágdirindegi qanday da bir máselelerdi, problemalardı kóteredi. Usı problemalardı qozǵaw arqalı óziniń aytajaq bolǵan pikirin, basqasha etip aytqanda ideyasın, ózi jaratqan obrazlarǵa sińdirip bayanlap beredi.

Jazıwshılıq fantaziyası waqıyanıń logikalıq rawajlanıwına, turmıs shınlıǵına tereń túsinip, kórkem obraz dóretiwine járdem etedi. Jazıwshı fantaziyası, onıń sezgir qıyalı, ózinshe oy juwırtıp, tańlay biliwleri kórkem obrazdıń ómirsheńligi ushın kerek eken . Jazıwshı kórkem obrazdı turmıstan aladı yamasa onı turmıs shınlıǵına sáykes jasaydı. Bul óz gezeginde jazıwshı shıǵarmasın elede kórkemlep, bayıtıp baradı.Jazıwshınıń shıǵarmada kórkem obraz jasawı, adam xarakterin beriwi úlken orın iyeleytúǵınlıǵı belgili.

«Kórkem obraz – jazıwshı tarepinen dóretilgen shınlıq turmıstıńsáwleleniwi yaǵnıy konkret. Sonıń menen birge ulıwmalastırılǵan adamómiriniń kartinası. Al usı ulıwmalastırıw jazıwshınıń tvorchestvolıq fantaziyasi (bunı geyde«Vımısel» dep te júrgizedi. Bizińshe qıyal arqalı oydan shıǵarilǵan degen mánini ańlatadı) arqalıǵana júzege asadı yaǵnıy kórkem-óner dárejesine kóteriledi. Ádebiy shıǵarmanıń qaharmanları jazıwshıǵa tayar túrinde kelmeydi. Al ómirdiń ekshelip iriklenip dúzetilip, tolıqtırılıw arqalıǵana kórkem formaǵa ótedi». [2: 40-44]

«Ózbek ádebiyatshısı H.Umurovtıń pikirinshe kórkem obrazdıń qásiyetlerin úyreniwde dáslep onıń atamasınıń mazmunınan baslaǵan maqul dep: «Obraz» ataması «raz» (sızıq) sózinen alınǵan bolıp «raz» sózinen «razit» (sızıw, jazıw, oyiw) hám onnan «obrazit» (sızıp, jonıp, oyıp forma jasaw) sózi jasalǵan. «Obrazit»ten «Obraz» (ulıwma alınǵan súwret) payda bolǵan» dep kórsetedi. [6: 28] Haqıyqatında da jazıwshı óz shıǵarmasında obraz jasawda onıiń xarakterin ashıp beriw ushın ustaday bolıp hár tárepleme sızıp,jonıp, oyıp keńnen súwretleydi. Egerde jazıwshı jeke adamlardıń, adamlardıń ayırım toparların belgili bir klastıń ózine tán tiykarǵı xarakterli belgileri menen ayrıqshalıqların súwretlep berse, kórkem ádebiy obraz esaplanadı.

Ádebiyattanıwımızda kórkem obrazlar kóplep ushırasadı. Hárbir jazıwshı óz shıǵarmaların usı sıyaqlı obrazlar arqalı bayıtadı. S.Jumaǵulov shıǵarmalarında waqıya hám obrazlar birishi betten bayanlanıw jaǵdayı ushırasadı. Onıń kópshilik prozalıq shıǵarmalarına bul tán nárse. Waqıyalar birinshi bette berilse, álbette, sóylewshi tárepinen bayanlanıp berilgeninen derek beredi. S.Jumaǵulovtıń kóp ǵana yumorlıq prozalıq shıǵarmalarında waqıya birinshi betten bayanlanǵanınıń gúwası boldıq. Endi bolsa onıń yumorlıq mazmundaǵı gúrrińlerindegi obrazlardıń birinshi betten súwretleniw jaǵdayın analiz etemiz.

Jazıwshı shıǵarmasında óziniń aytajaq bolǵan pikirlerin hár qıylı usıllar menen jetkerip beriwge háreket etedi. Avtor shıǵarmasın óz sózi menen emes, bálkim, qatnasıwshı personajlardıń bir-biri menen sáwbeti yaǵnıy dialoglar menen de, yáki bolmasa, olardıń ózlerin sóyletiw arqalı sol personajlardıń hár túrli psixologiyalıq jaǵdayların, kewil keshirmelerin, tolǵanısların beriw yaǵnıy monologlar arqalı da, sonday-aq waqıyanı, qaharman obrazın súwretlewde peyzaj, portretten paydalanıw arqalı jetkerip berse ǵana haqıyqat sóz sheberine aylanadı. Sonday-aq jazıwshı óz sózin tuwra mánisinde emes, al kórkemlep, hár qıylı boyawlar menen boyap, kórkem súwretlew quralları hám stillik figuralardan paydalanıp, obrazlı túrde jetkere alıwı da lazım. Z.Bekbergenova óziniń «Qaraqalpaq romanlarında kórkem sóz poetikası» atlı monografiyasında ádebiyatshı Y.Solijonovtıń

tómendegi pikirin keltirip ótedi: «Kórkem sóz tipleri boyınsha izertlew alıp barǵan M.Baxtın, V.Korjinov hám A.Fyodorov ta monolog sózdi arnawlı tip sıpatında ajıratıp kórsetken emes. Degen menen, monolog kórkem shıǵarma strukturasında belgili orın tutadı. Haslında, keń mánide alǵanda, avtor sóziniń ózi monolog tiykarında qurılǵan boladı, sonday-aq jazıwshı ózi qálemge alıp atırǵan waqıyalardı hár qıylı sóz qurallarınan paydalanǵan halda oqıwshıǵa sóylep aytıp beredi. Usı tárepten hárbir kórkem shıǵarma úlken monologtan ibarat. Sonıń ushın da biz monologtı arnawlı sóz tipi sıpatında ajıratıp kórsettik», - dep jazadı. [1: 59]

Shıǵarmalarda qollanılǵan monolog qaharman obrazın jasawda járdemshi xızmet atqarıp keliw menen birge waqıyanıń bunnan bılay rawajlanıwında, konfliktti ashıp beriwde, sonday-aq personajlardıń minez-qulqın, is-háreketlerin, átiraptaǵı basqa insanlar menen qarım-qatnasın sáwlelendiriwde kórkem sóz iyesi tárepinen shıǵarmalarda jiyi ushırasıp otıradı.

Jazıwshınıń "Orınbasar saylaw" gúrrińiniń mazmunın alıp qarayıq. Ondaǵı yumorlıq obraz Qayıpbergen Xudaybergenovich. Ol tazadan saylanǵan sovxoz direktorı. Ol ózine orınbasar saylaw ushın qol astındaǵı bas injener, bas bugalter hám bas agronomlardı maqul dep tabadı hám olardıń ishinen kimdidur orınbasarı etip saylaw ushın birme bir aldına shaqırıp aladı. Bul jaǵday direktordıń monologı tárepinen tómendegishe súwretlenedi: *"Basqaların qoya turıp, qalay bolmasın usı úshewiniń ishinen birewin ózime orınbasarlıqqa saylap alıwım kerek. Sovxoz jámáátine salıp, birden kózdi jumıp saylap jibersem bolmaydı. Taǵı bir ayaǵımnan shalatuǵın qırsıq, ya ójet birewi mańlayıma tap bola ketiwi múmkin. Onnan górі ishinen til alǵısh, ne aytsam empeńlep kete beretuǵın birewin aljaspay tańlawım kerek. Ol ushın bul úshewin bir qatar sınap kóriw operaciyasınan ótkermesem bolmaydı. Olardı qáytip sınasam eken, bala?" [3: 8]*. Bul qatarlarda direktordıń monologı arqalı onıń ózine tán sıpatları ashıp berilgen. Ishki monologta qaharmannıń kewil keshirmelerin, psixologiyalıq jaǵdayın, oy-tolǵanısların tereńnen uǵınıp alıwımızǵa boladı. Ishki monologlarda qaharmanlardıń tek ishki tárepleri ǵana ashılıp qoymastan, bálkim, onıń átirapındaǵı adamlarǵa qatnası, baha beriwi, olardıń adamgershilik pazıyletlerin de salıstırıp qarawı, olarǵa degen hár qıylı sezimlerin de biliwimizge boladı. Solay eken, alınǵan mısalda da Qayıpbergen obrazınıń basqa adamlarǵa degen pikirleri ashıp berilgen. Ol óziniń aytqanınan shıqpaytuǵın, oǵan qarsı sóylemeytuǵın orınbasardı tabıw ushın olardı sınaqtan ótkeredi. Bul da direktordıń monologı yaǵnıy waqıyanıń birinshi betten bayanlanıwı arqalı ashıp beriledi. Eń dáslep, bas injenerdi aldına shaqıradı. Onı sınaw ushın qálemin qolınan túsirip jiberedi. Biraq bas injener onı alıp beriw ushın háreket te etpeydi. Bunıń izinen direktor óz-ózi menen sóylep qaladı. Mısalı, *Ol stolınıń astındaǵı ózi jańa ǵana túsirip jibergen qálemmin eńkeyip alıp atırıp, bul jigittiń izinen bas shayqawı menen gúńkildenip qoydı. "Bul bas injeneriń maǵan orınbasarlıqqa jaramaydı eken. Tik pitken birew ǵoy, maǵan kerek deseń qolın sozıp sálemleskisi de kelmedi. Taǵı stol astına jortaǵa túsirip jibergen qálemimdi alıp beriwge jaramadı. Bir náhán sovxozǵa direktor bolıp atırmız, eńkeyip alıp bere qoyǵanda beli úzilip kete qoya ma eken. Maǵan bunday orınbasardıń keregi joq. Qáne, endi bul orınǵa bas agronomdı sınap kóreyin. Ol qanday jigit eken?" [3: 9]*

Bunnan keyin sovxoz direktorı bas agronomdı aldına shaqırıp aladı. Onda da usı jaǵday júz beredi. Haqıyqatında da direktor bolǵannan keyin onıń qol astındaǵılar "labbay" dep turmasa da qıyın. Bul jaǵday Qayıpbergenniń basınan ótti. Ol óz monologları arqalı ishki keshirmelerin bere aldı. Aqırında bas bugalter aldına keledi. Ol tap direktordıń oyındaǵıday adam eken. Usı jerde bas bugalterdiń de obrazı ashıladı. Onı da qálemdi qolınan túsirip jiberip sınadı. Bugalter qálemdi stoldıń astına súńgip ketip, eńbeklep júrip izledi. Bul baslıqqa maqul kelip, onı óziniń orınbasarı etip sol waqıttıń ózinde saylap jiberedi. Bul gúrriń arqalı jazıwshı jámiyetimizde ushırasatuǵın ayırım jaǵımpaz insanlardıń obrazın beriwge háreket etken hám bunı yumorlıq sıpatta bere alǵan. Tilge alınıp atırǵan Qayıpbergen direktor hám bas bugalter obrazları jazıwshı tárepinen júdá kúlkili usılda súwretlengen. Bul, ásirese, baslıqtıń monologı arqalı yaǵnıy ózi tárepinen óziniń obrazı ashıp berilgen. "Em" atlı gúrrińiniń qaharmanı óz aldına azıwdı maqset etip qoyǵan. Ol aldın ápiwayı rabochiy bolıp islep júrgen edi. Onnan keyin jámiyetlik awqatlanıw trestinde tayarlawshı bolıp jumısqa kirip aldı. Biraq, aradan kóp waqıt ótpey semirip ketedi. Bul jaǵday birinshi betten anıq bayanlap beriledi. Mısalı, *"Tez arada búytip ózgeriwime, jańadan tapqan jumısım sebepshi boldı. Uyqım pútin. Bastan asıp atırǵan jumıs joq. Arqayım bir talap. Shokalad sorıp júrip-aq, segiz saatıńdı sanap berip júre bereseń. Astımda aq furgon "Moskvich". Úrpek bas, áskeriy xızmetinde júrip tankist bolǵan "shofer" balam taǵı bar. Asxanalarǵa ekewimiz oraylıq skladtan gósh, balıq, máyek jáne basqa da óńeshten otetuǵın*

azıq-awqatlar tasıymız. Barıp toqtaǵan jerimizde mut awqat penen júz eliw gramm armyan konyagı tayar. Qudayım, bereket tapsın, "shofer" bala "róldemen" dep ishpeydi, al men onı qaǵıp salaman da, bas aspazdıń uslatqan maylı jiligi menen "zakuska" qılaman. Bas aspazdıń bulayınsha jalbıraqlamasa, eretńgi awhalı qıyın. Endigi sapar gósh tuqımın aylar boyı asıp ketse sol kvartalda tolıǵı menen kórinbeydi. Tasırlatıp onlaǵan yashik makoron yamasa eki qapshıq gorok ákelip túsiremen. Tamam. Usınıń menen is pitedi. Sonnan keyin awızın shamalǵa ashıp hám klientker menen aytısıp júre bersin". [4: 39]

Alınǵan bul mısalda bayanlap berip atırǵan qaharman óziniń paydasınan basqasın oylamaytuǵın, ishiwshilikke berilgen, onnan birewlerdiń haqısın jeytuǵın naǵız topas adamnıń obrazı. Bul bolsa óz tili menen ashıp berilgen. Bara-bara onıń bul júrisi semizlikke alıp keldi. Ol burınǵı arıq kúnlerin saǵınıp, azıwǵa qarar qıldı. Kóp adamlar menen másláhátlesti. Keńesbay degen adam oǵan bir-eki kún óziǹdi qattı qıynap uyqından qalsań azatuǵının yttı. Bul payda bermedi. Onnan keyin úyinde bılay-bılay júrip te kórdi. Bunıń da paydası bolmadı. Sonnan semizlikten qutılıw emi tabılmaǵan soń awılda isleytuǵın feldsher jorası oǵan awırıp kesel bolsań shóptey azatuǵının ayttı. Bunı ámelge asırıw sóz etip atırǵan qaharman tárepinen yumorlıq usılda sheber súwretlenip beriledi. Mısalı,

Bunı da sınap kóreyin dep, aytqanın qıldım. Heshkimdi shoqımasa da, úydegi qızıl gúláńgir qorazdı qurdan-qurı bir maydan quwıp, qara terge tústim. Sóyttimde, bir sarqum muzday suwdı qotardım. Sol zamatta aq dawısım shıqpay qaldı. Biraq qırsıǵına gripp te, tımaw allergiyası da bolmadım. Semizligim solayınsha, murtı buzılmay qala berdi. Qaytama, murnım burıshtay qızara beretuǵın basqa bir awırıwǵa shatılıp, dem ala almay "o dúnya"nıń yarım jolınan shańǵıtıp qayttım. Aqırında emlewxanada on kún jatıp, otız márte ukol aldım hám zorǵa kele boldım. [4: 41]

Bul jerde qaharman óziniń denesine qanatlanbay, jáne basqa awırıwǵa shatılǵanlıǵı ashınarlı jaǵday. Al, basqalardıń gápine isene beriw, ne aytsa sonı islep kóriw óziniń oysızlıǵınan derek beredi. Endi, em islegen adamnıń kózine hesh nárse kórinbeydi. Hámme nárse islep kóredi. Isengish boladı. Waqıya qaharmanı da mine, usınday "em" islegenlerden. Ózine basqa awırıwdı payda qılǵan boliwına qaramasatan, bir minut ta semizlikten qutılıwdıń jolların izlewden ózin toqtatpadı. Ne dep oylaysız, waqıya qaharmanı semizliginen qutıla alar ma eken? Bunı gúrrińniń aqırında yaǵnıy waqıyanıń sheshiminde kóremiz. Aradan 1 ay ótkennen keyin moynına dúkannıń zatı túsip, otırıp kelgen bir adam payda bolıp, azıw - bul nan jewden ańsat, dedi. Onıń emi tómendegishe edi:

- Kúnde azanda, qoydıń judırıqtay shiyki quyrıq mayın tańlayǵa taslap jibereseń. Sonnan keyin onı seniń tábiyatıń almay, awqat jew qábiyletiń tómenleydi hám soń qálegenińshe azasań!... [4: 42]

Bunnan keyin qaharmanımız bunı da islep kórmekshi boladı, biraq: *Jaqınnan beri usı dostımnıń aytqan emin, azanǵı rejimime kirgizdim. Biraq shiyki quyrıq maydı birden qalay jutarsań. Sonıń ushın da jańa jolın taptım. Ádep onı uqshatıp pisirip alıp, soń shórekke qosıp asap júrippen... [4: 42]*

Bunnan kórinip turǵanınday waqıya qaharmanın yumorlıq obraz sıpatında alıp qarawǵa boladı. Sebebi, onıń qorazdıń izinen quwıwı, qoydıń quyrıq mayın shiykiley jep bolmaslıǵın bile tura onıń másláhátine ámel etip atırǵanday sezip maydı quwırıp jewi kúlkili ekenligi belgili. Shıǵarma waqıyaları birinshi betten yaǵnıy qaharmannıń ózi tárepinen bayanlap berilgen. Bul arqalı jazıwshı jámiyettegi insanlardıń óziniń kórinisine narazı bolǵan ayırım insanlarǵa úndew bergendey seziledi. Sebebi, bul jaǵdaylar kúndelikli turmısımızda da ushırasadı. Bir em tabaman dep basqa kesel arttırıp almaw kerek ekenligin uqtıradı.

Juwmaqlap aytqanda, S.Jumaǵulov qaraqalpaq ádebiyatında ózine tán ádebiy jolına iye jazıwshılardan biri bolıp, shıǵarmaları ideyalıq jaqtan, mazmunnıń tereńligi menen óz qunın joytpaytuǵın mángi dóretpeler bolıp qalıwı sózsiz. Kórkem shıǵarma oqıwshı qálbine kórkem obrazlar arqalı jol alatuǵınlıǵı belgili. Sonlıqtan obrazlar jasalma emes, al haqıyqıy, ómirsheń insanıylıq tábiyatın sheber ashıp berilgen bolıwı talap etiledi. Jazıwshı kórkem obraz dóretiwde onıń tiykarın turmıstan aladı, turmıs hádiyseleri tiykarında dóregen ideyaların kórkem qıyalı arqalı qayta islep, adamlar dúnyasınıń kórkem sáwlesin payda etedi. Jazıwshı qaharman xarakterin jasawda tipik sharayatlardı, detallardı, waqıyalardı da durıs tańlap sheber bayanlap bere alǵan. Ásirese, qaharman psixologiyasın ashıp beriwdegi izlenisleri, poetikalıq ózgesheliklerge qaray umtılısları S.Jumaǵulovtıń dóretiwshiliginde anıq kózge taslanadı. Jazıwshı kórkem detallar, peyzajlıq súwretlewler, qıymıl-qózǵalısın súwretlew, ótkenlerdi eleslewi arqalı qaharman psixologiyasın ashıp beriwde sheber paydalanadı.

ÁDEBIYATLAR

1. Бекбергенова З. Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы. – Нөкис: «Илим», 2016.
2. С. Ахметов, Қ.Султанов. Әдебияттаныў. – Нөкис: «Қарақалпақстан»,1987.

3. С.Жумағулов. Мениң ҳаялым жазыўшы. – Нөкис: «Арал» журналы редакциясы, 1992.
4. С. Жумағулов. Сырым да усы шыным да… – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.
5. Sharofiddinov O. Haqıyqatqa sadaqat. // Ádebiy-sınlıq maqalalar. – Tashkent, 1989
6. Умуров. Ҳ. Адабиёт назарияси. – Тошкент: «Ўқитувчи», 2002.

Резюме. В данной статье мы хотели бы остановиться на проблеме изображения юмористических образов от первого лица в прозаических произведениях С. Джумагулова. Большое значение при этом имеют монологи и диалоги главного героя. Мы стали свидетелями того, как автор использует повествование от первого лица при создании образа героя, используя уникальный метод создания юмористического образа.

Ключевые слова: юмор, монолог, диалог, пейзаж, детал.

Summary. In this article, we would like to focus on the first-person narrative of humorous characters in S. Jumagulov's prose works. In this regard, the protagonist's monologues and dialogues are of great importance. We witnessed the author's use of the first-person narrative in creating the image of the hero, using a unique method to create a humorous image.

Key words: humor, monologue, dialogue, landscape, detail.

QAZÍ MÁWLIK SHAYÍR DÓRETIWSHILIGINIŃ IZERTLENIWI

Orınbaev T.B.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Qazı Máwlik (ras atı Máwdid) Bekmuxammed ulı 1885-jılı Shımbayda tuwıladı, ákesi Bekmuxammed óz dáwiriniń aldıńǵı qatardaǵı sawatlı adamlarınıń biri bolǵanlıqtan, balası Máwlikti dáslep mektepte, sońınan Buxara medresesinde oqıtadı. Jaslayınan bilimge qumar hám zeyinli Qazı Máwlik Buxara medresesin pitkerip kelgennen soń, Shımbay qalasınıń qazısı bolıw menen birge, mektep ashıp balalarǵa tálim-tárbiya beriw isleri menen de shuǵıllanǵan. Qazı Máwlik Bekmuxammed ulı xalıq awızeki ádebiyatı dóretpeleri menen klassikalıq ádebiyattıń úlgilerin, jáne de shıǵıs ádebiyatınıń bay dúrdanalın jaqsı bilgen hám olardı qıssa jolı menen de atqarǵan. Keńes húkimeti ornaǵannan keyin Qazı Máwlik Bekmuxammed ulı gúmanlı adam sıpatında kóp quwdalawlarǵa giriptar boladı hám ómiriniń kópshilik bólegin Túrkmenstanda ótkeredi. Ol 1950-jılı N.Dawqaraevtıń ótinishi menen Nókiske kóship kelip, Qaraqalpaqstanda qaytıs boladı. Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde Qazı Máwlik shayırdıń dóretiwshiligi haqqında N.Dáwqaraevtıń [1, 194-196], Q.Ayımbetovtıń [2. 155-159], Á.Paxratdinovtıń [3. 154-178] hám basqalardıń ilimiy miynetlerinde pikirler bildirilgen. Degen menen Qazı Máwliktiń dóretiwshiligi óz aldına monografiyalıq kólemde úyrenilmedi. XXI ásirdiń basında Qazı Máwlik shayırdıń dóretiwshilik jolı B.Dáwletov tárepinen arnawlı izertlenedi. B.Dáwletov 2001-jılı «Qazı Máwlik shayırdıń dóretiwshilik jolı (Ómiri hám dóretiwshiligi, lirikasınıń ideyalıq-tematikalıq, janrlıq ózgeshelikleri. Tekstologiya)» dep atalǵan dissertaciyasın qorǵaydı.

Burınǵı Keńes húkimeti dáwirinde Qazı Máwliktiń ádebiy miyraslarınıń úyreniliwinde eki túrli kózqarastı kóriwge boladı.

1. Sol dáwirdegi ilimiy talqıǵa (sotsialistlik realizm metodı) juwap bermeytin shıǵarmalar sıpatında qaraldı. Qazı Máwlik sawdagerlerdiń, molla-iyshanlardıń jırın jırlaǵan shayır sıpatında bahalandı.

2. Qazı Máwliktiń lirikalarındaǵı sheberlik máselesine az da bolsa unamlı baha berildi.

B.Dáwletov ádebiyattanıwdaǵı usı máselelerge de óziniń poziciyasın bildirip, «…baslı sebep keńes húkimeti 1927-30-jıllarda diniy sawatı bar eski intelegenciya wákillerin quwdalay baslaǵan dáwiri edi. Qazı Máwlik úlken ulamalar shańaraǵınan shıqqan, ózi axun bolǵan, bir neshshe jıl Shımbay qalasında qazı bolǵan. 1929-jıldan 1950-jılǵa shekem quwdalawda júrgen adam haqqında bunnan artıq baha beriw múmkin emes. Sol dáwirdegi «Qızıl imperiya» siyasatı usını talap etti.» [4. 7-8] - dep jazadı.

B.Dáwletov Qazı Máwlik lirikalarınıń tematikalıq hám mazmunlıq túrlerin:

«1. Qazı Máwlik shıǵarmalarında watan teması.

2. Qazı Máwlik shıǵarmalarında muhabbat lirikası.

3. Qazı Máwlik shıǵarmalarında didaktikalıq lirika.» – dep jikleydi.

Qazı Máwliktiń tuwılǵan jerdi táriyplewge arnalǵan «Shımbay bayazı», «Jasarǵan ilham» hám muhabbat temasında jazılǵan «Griptar emdi», «Megzettim», «Yadıma túshti», «Aqlım hayrandur», «Periyzat» qosıqlarındaǵı kórkemlew usıllarınıń Ájiniyaz shayır dóretiwshiligindegi ádebiy dástúr menen únlesip keliwi mısallar tiykarında isenimli dálillengen. Haqıyqatında da Qazı Máwlik Shıǵıs poeziyasınıń dástúrlerin Ájiniyaz shayırdan keyingi dawam ettiriwshi shayır sıpatında kózge taslanadı. Ol Qaraqum iyshan mediresesinde sońınan Buxaradaǵı Kókaltash medresesinde tálim alǵan, axunlıq dárejesine erisken.

Qazı Máwlik hám Ájiniyaz shayır dóretiwshiligindegi muhabbat lirikalarınıń únlesip keliwinde islam táliymatı tiykarında júzege kelgen suwfiylik poeziyanıń tásiri bolǵan dep boljaymız. B.Dáwletovtıń dissertaciyasında: «Qaraqum iyshan medresesinde diniy táliymatlar menen birgelikte az bolsa da ádebiyatqa baylanıslı kóbinese sufiyzm ádebiyatı úyrenilgen. Máwlik medresede Axmed Yassawiydiń, Najimatdin Qubranıń, Sulayman Baqırǵanıydıń, Máshreptiń shıǵarmaların oqıp úyrengen» [4. 21] - degen maǵlıwmat beriledi. Demek Qazı Máwlik suwfiylik táliymatı hám naqıshbandiylik táliymatları tiykarında qáliplesken ádebiy aǵımlardıń dásúrlerin jaqsı bilgen. Biraq dissertaciyada bul haqqında aytılmaydı.

Sonday-aq izertlewshi Qazı Máwlik lirikasındaǵı janrlıq formalarǵa ilimiy tallaw jasap, olardıń tórt qatarlı qosıq, ǵázzel, táriyp (qasida), muashshaq, báyt sıyaqlı túrlerin anıqlaydı. Olardıń klassikalıq kitabıy túrinde emes, al shayır tárepinen ózlestirgen formaları haqqında keltirip ótken anıqlamaları dıqqatqa ılayıq.

Juwmaqlap aytqanda joqarıda sóz etilgen dissertaciyada shayır dóretiwshiligi házirgi ádebiyattanıw iliminiń jetiskenligi negizinde izertlengen. Dissertaciyada tiykarınan aktual bolǵan teoriyalıq mashqalanı úyreniwge qaratılǵan. Izertlenip atırǵan shayır lirikalarınıń ideyalıq-tematikalıq hám mazmunlıq qásiyetlerin salıstırmalı-tariyxıy hám kórkem-estetikalıq aspektte ashıp berilgen. Sonıń menen birge shayır lirikalarınıń formalıq hám janrlıq tábiyatı strukturalıq-poetikalıq hám salıstırmalı-tipologiyalıq usılda úyreniledi.

ÁDEBIYATLAR

1. Dәўқараев H. Шығармаларының толық жыйнағы. III том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
3. Paxratdinov Á. XIX ásirdiń aqırı XX ásir basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı. – Nókis: «Bilim», 1996.
4. Dáwletov B. Qazı Máwlik shayırdıń dóretiwshilik jolı (Ómiri hám dóretiwshiligi, lirikasınıń ideyalıq-tematikalıq, janrlıq ózgeshelikleri. Tekstologiya). Fil. ilim. kand… diss. – Nókis, 2001.

Резюме. В данной статье исследовательские особенности творчества Казы Маўлика освещены на примере научной работы Б. Даўлетова.

Ключевые слова: литература, литературоведение, Казы Маўлик, лирика, жанр.

Summary. In this article, the research features of Qazi Mawlik's work are illuminated using the example of B. Dawletov's scholarly work.

Key words: literature, literary studies, Qazi Mawlik, lyrics, genre.

АБСТРАКТНЫЕ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ ОСОБЕННОСТИ

Даулетбаев М.П.

Нукусский государственный педагогический институт

Абстрактные существительные в русском языке представляют собой уникальную лексико-семантическую категорию, отражающую нематериальные аспекты человеческого мышления, эмоций и общественного сознания. Их изучение имеет не только лингвистическую, но и междисциплинарную значимость – особенно в контексте психологии и культурологии, где абстрактные лексемы позволяют исследовать внутренний мир личности, её чувства, мотивацию, духовные и этические ориентиры. В отличие от конкретных имен существительных, обозначающих физические объекты, абстрактные наименования фиксируют явления, не имеющие материального воплощения, но играющие важную роль в речевой практике и формировании языковой картины мира. Анализ этой группы слов открывает широкие возможности для осмысления истории языка, эволюции мышления и социальной динамики. Особенно важно понимание структуры и словообразовательных моделей абстрактных существительных, поскольку они демонстрируют богатство и выразительные средства русского языка, сохранившиеся с древнейших времён и адаптировавшиеся к современным реалиям.

История абстрактных существительных в русском языке отражает развитие самого языка и его литературных традиций, его сложные взаимоотношения с культурным наследием и многовековыми социальными, философскими идеями, а также их тесную взаимосвязь. В то время как конкретные существительные обозначают реальные вещи и явления, такие как люди, животные, предметы, места, абстракция в русском языке проявляется через использование абстрактных понятий, описывающих идеи, понятия, состояния или отношения, не имеющие определенной материальной формы. В мировой лингвистике, в частности в русском языке, абстрактные существительные выражают преимущественно абстрактные понятия, чувства, а также ощущения и переживания человека. В качестве примера можно привести такие слова, как *“любовь”, “счастье”, “свобода”, “понимание”* и другие, поскольку они, обозначают абстрактные понятия, которые невозможно ощупать или держать на руки, услышать на слух, но имеют глубокий смысл для жизни человека.

Следовательно, уникальность абстрактных существительных заключается в том, что только они дают имена понятиям, которые не имеют материальности, как и все существительные между категориями: “а) абстрактные частные признаки, присущие различным объектам (*быстрота лошади, бега, танца, мысли, реакции*); б) абстрактные действия, выполняемые одним или несколькими исполнителями (*чтение мамы, чтение артиста, чтение учителя, чтение книги, чтение газеты, чтение лекции*); в) абстрактные состояния и чувства, возникающие в самых разных ситуациях (*затишье перед бурей, в перестрелке, в отношениях, любовь к матери, сыну, Родине*); г) абстрактные существительные, которые образуются только в мышлении человека (*философия, справедливость, совесть*)” [1:241]. Альтернативно абстрактные существительные не сочетаются с лексемами, относящимися к числовому роду слов, и обычно используются только в единственном числе. В некоторых случаях они могут употребляться во множественном числе, но в этих случаях их лексическое значение полностью изменяется, и на поверхность выходит другое, специфическое значение.

Абстрактными существительными в некоторых источниках также называют объекты мира, не имеющие материальности. Группы абстрактных существительных также можно определить по семантическому критерию. Например, такие, как абстрактное качество или знак, абстрактное действие, абстрактное чувство, абстрактное понятие. Трехтомный “русский семантический словарь", содержащий в себе более 30 000 абстрактных

существительных и словосочетаний, разработанный коллективом авторов во главе с русским лингвистом Н. Ю. Шведовой служит одним из основных источников в процессе нашего исследования. Существительные этого лексикограмматического разряда авторами словаря были разделены на следующие группы значений: “1) абстрактные существительные, используемые в быту; 2) абстрактные существительные, используемые в процессе отношений и взаимоотношений; 3) абстрактные существительные, относящиеся к духовному миру человека; 4) абстрактные существительные, относящиеся к информационно-речевой деятельности; 5) абстрактные существительные в процессе творческого подхода в науке, в сферу преподавания и искусстве; 6) абстрактные существительные об обществе и его жизни.“ [2:2].

Мы знаем, что грамматика и словарный запас русского языка намного богаче и разнообразнее, чем у других языков. Сегодня в грамматике русского языка, как и практически во всех существующих на земле языках, важное значение приобретает словообразование, а словообразовательные слова составляют большую часть лексики языка. Абстрактные существительные, являющиеся объектами нашего исследования, не являются исключением. Лексико-семантическая группа слов, представляющая абстракцию, состоит из корневых слов, из сложения слов, а также лексем, образованных путем составления из аффикса, которые мы рассмотрим на нескольких примерах ниже. Как мы уже отмечали выше, простейшим типом абстрактных существительных являются корневые слова. Мы можем называть такие лексемы корневыми словами только в том случае, если ведущая морфема не приняла в себе словообразовательных суффиксов. В качестве примера слов этой категории можно привести такие лексемы *жить, совесть, честь, любить, плакать, радоваться, горевать, рассуждать.* Лексемы следующей группы образуются композиционным путем, то есть слиянием двух независимых лексем. То, что в качестве примера такого рода лексем мы приводим слова *противоречивость, взаимоисключаемость, однородность, противоположность, взаимовключаемость* наглядно доказывает нашу точку зрения. Как в мировой лингвистике, так и в грамматике русского языка лексемы нижеприведенного типа занимают значительную часть слов лексико-семантической группы абстрактных существительных. Это слова, образованные путем аффиксации, то есть добавления словообразовательного суффикса к ведущей морфеме. В качестве доказательства своего мнения можно сказать, что “большинство абстрактных существительных в русском языкознании образуются на основе добавления к существительным прилагательных и глагольных слов. Например, суф. *–ость* (орфог. также *-есть*) (красивость , свежесть, трусость), *-ств(о)* (ничтожество , большинство , первенство , хвастовство), *-изм* (реализм, гуманизм), *-и /-стви* (орфогр. слова на *–ие, -ствие*) (радушие, спокойствие), *-от(а)* (доброта , хрипота), *-изн(а)* (белизна, кривизна), *-ин(а)* (глубина , седина), *-ни /-ени /-ти* (орфог. слова на *-ние, -ение, -тие*) (наказание , терпение , извлечение , развитие), *-к(а)* (голодовка, бомбежка), *-аци /-енци /-ици /-ци /-и* (орфогр. слова на *–ация, -яция, -енция,-ция, -ция,- ия*) (транспозиция , конкуренция), *-аж* (массаж), *-ёж* (платёж)” [3: 462].

Выводы и предложения (заключения/рекомендации). Подводя итог, стоит отметить, что абстрактные существительные в русском языке имеют древние корни и многие из них существуют с момента образования языка. В русском языкознании абстрактные существительные служат для выражения чувств, духовных и религиозных ценностей человека. В древнерусских летописях и литературных произведениях мы можем видеть, что отвлеченные существительные использовались для описания различных сторон жизни и общественных отношений. Изучение абстрактных существительных имеет большое практическое значение для выявления абстрактной сущности, лежащей в основе общей культуры, традиций, этих факторов, а также в области психологии, как мы уже отмечали выше, наряду с мировой лингвистикой.

ЛИТЕРАТУРА

1. Калинина Л.В., Существительные конкретные, абстрактные, вещественные, собирательные и их роль в отражении действительности // Ученые записки Казанского государственного университета. – Казан, 2009. Том 151, кн 3. – С. 240–247.

2. Шведова Н.Ю. Русский семантический словарь. – Москва: «РАН», 1998. – С. 720.
3. Шведова Н. Ю. Русская грамматика. – Москва: «Наука», 1980. – С. 784.

Rezyume. Maqalada rus tilindegi abstrakt atlıqlardıń leksika-semantikalıq ózgeshelikleri, qollanılıwı, olardıń konkret atlıqlardan parqlı tárepleri sóz dálillengen.

Tayanısh sózler: atlıq, abstakt atlıq, konkret atlıq, leksika-semantika, kategoriya.

Summary. The article discusses the lexico-semantic features of abstract nouns in the Russian language, their usage, and their differences from concrete nouns.

Key words: noun, abstract noun, concrete noun, lexico-semantics, category.

BALÍQ USLAYTUǴÍN QURAL ATLARÍNÍŃ QARAQALPAQ TILINIŃ DIALEKTOLOGIYALÍQ SÓZLIGINDE BERILIWI

Tursınbaev A.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq sózliginiń tiykarǵı maqseti tilimizdegi sózlerdi múmkinshiligi barınsha tolıq qamtıwı kerek. Qaraqalpaq tiliniń leksikologiyası menen leksikografiyasına tiyisli basqa máseleler sıyaqlı, balıqshılıq kásibine baylanıslı balıq uslaytuǵın qural atları sózlikte kórsetilgen.

Balıqtı uslaytuǵın qurallar *aqanaw, aqpa, balógóshki aw//balakushka, baspay, bekire ǵarmaq//bekire qarmaq, berǵawbay//bergewbay jılım, dunay//duwanay aw, jaǵa jılım, jaǵaǵaza, jılım//jılım aw, keń góz shabaq aw, kermaw, kershi, qol qaza//kólǵaza, kóterme//kótórmó jılım, qabadanaw, qaza, qarmaq* sózlerine túsindirme berilgen.

Sózlikte ***aqanaw (A.)*** – súwen aw; súwen balıqlardı awlaw ushın arnaladı. Súwen tek ǵana jaz aylarında (iyun ayınıń aqırı, iyul, avgust) bolıwına baylanıslı aqan awlarda usı mezgillerde salınadı dep keltirip ótken [3]. Al, T.Begjanovtıń miynetinde *aqan aw* (súwen) sugen aw – kóbinese súwen balıqlarǵa salınadı. Súwen balıqtıń oyını tek jazda ǵana bolıp, qısta bolmaydı [1]. Biraq, Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginiń I-IV tomlarında *aqanaw* boyınsha túsinik berilmegen.

Aqpa (A.) – awdıń túri, kópshilik jaǵdaylarda kól suwına salınadı [3].

Balógóshki aw//balakushka (A.) – balıqshılıq quralınıń bir túri (Mr., Mar., Shege.). Bul sózdiń geypara jerlerde «balakushka» dep aytılıwın da gezlestiriwge boladı (Mr., Qız., P.-taw., Mar.). Balıqshılar aw, nárete, jılım, balakoshka jetkerip beriw, qayıq, shana, sholpı, hátte kerek dese asay, eskek tayawǵa shekem tayarlatıw – usı Máteke g'arrınıń moynında (K. Sultanov. «Ájiniyaz», roman... 76-b.).

Salaman kók teńizge,
Balakushka awımdı,
Balakushka awımdı, (Sh. Mámbetmuratov. «Meniń Aralım», qosıqlar toplamı, 24-b) [3].

Baspay (A.) – báhárde, gúzde suwdıń qaytar máhálinde kóller, aydınlardaǵı balıqlardıń kóp jıynalatuǵın jerinen olardı awlaw ushın arnalǵan qural (Mr., Kr., Tkr.).

Baspay bassaq etip talay shalalıq, / Shabaǵıńnan kóp aldandıq, Kegeylim... (A. Xojanbaev. «Kegeyliniń jaǵasında», qosıqlar toplamı. «Qaraqalpaqstan» baspası, Nókis, 1973, 8-b) [3].

Al, T.Begjanovtıń miynetinde *baspay* – kóldegi, bólingen suwlardaǵı balıqlardı awlaw ushın qollanıladı. Bunıń eki jaǵıda ashıq boladı [1].

Sózlikte ***bekire ǵarmaq//bekire qarmaq (A.)*** – bekire balıqtı awlaw ushın arnalǵan qural. Onı temirdiń ushın iyip, mayıspaytuǵın bekkem temirden isleydi. Ushı qaytqanday bolsa qayrap turadı(Mr.). Qarmaqqa jem klenka yamasa qanday bolsa da teri qıstırsa boladı... Qarmaq bir salınsa bir yarım ayǵa shekem salınǵan orınnan ózgertpewge de boladı... (A. Bekmuratov. «Moynaqtıń mayakları»... 56-b.) [3].

Berǵawbay//bergewbay jılım (A.) – balıqtı awlawǵa arnalǵan jılımnıń túri (Mr.). Onıń ataması rus tilindegi *«bereg», «beregovoy»* sózlerinen ózlestiriliwi itimal (TB, QTDM, 52) [3]. T.Begjanovtıń miynetinde *bergewbay jılım* – bunıń menen balıqtıń kóp túrleri awlanadı. Atı adam atına baylanıslı qoyılǵan bolsa kerek t. b. [1]. Biraq, Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginiń I-IV tomlarında *bergewbay jılım* boyınsha túsinik berilmegen.

Sózlikte ***dunay//duwanay aw (A.)*** – dunay dáryasınıń atamasına baylanıslı kelip shıqqan awdıń bir túri (Mr.) dep kórsetilgen [3]. T.Begjanovtıń miynetinde duwanay aw – balıqshılar bul awdıń Dunaydan kelgenligin aytadı. Biraq dáslep isleniwi Italiyadan shıqqan deydi jergilikli xalıq. Balıqshılıq kásibinde qollanatuǵın duwanay aw quralına túsindirmesi basqa sózliklerde túsinik berilmegen [1].

Jaǵa jılım (A.) – jazda sentyabr ayına deyin salınadı. Bunı salıw ushın on adam, tórt at kerek(Mr.). [3]. Qol jazba jıynalǵan materiallarda *jaǵa jılım* – jazda salınadı. Bul jılımdı sentyabr ayına deyin paydalanıladı. Buǵan 10 adam 4 at kerek. Aqpa awdıń bir túri. Aqpa kóllerge salınadı.

Jaǵaǵaza (A.) – hárqıylı balıqlardı awlaw ushın balıqshılar qamıstı jenship, onnan balıq awlaw quralın isleydi. Bunı kól, sayız suwlar hám teńiz jaǵalawlarında saladı (Mr.). Q-qaza. Qaraqalpaq dialektologiyalıq sózlikte usı tiykarda túsindirme berilgen [3].

Sózlikte ***jılım//jılım aw (A.)*** – balıq awlaw quralı. Jurtlar jılımın suwǵa sasa//salsa, men qırǵa salaman (Mr.). Bizler jılım menen balıq awladıq. Qısta jılım aw salınadı (Kr., Dob.).

Dizile tartıp kárwanday, *Ármanı tiri «márjanǵa»*
Sudnolar barar aldında, *Jılımı batsa aydında*
(S. Ziyawov. «Terbeler tolqın»...28-b.) [3].

T.Begjanovtıń miynetinde basqa da jılımnıń túrleri kórsetilgen, qara jılım – balıqshılar bul jılım tuwralı mınaday anıqlama beredi. Bul jılım 8m boladı. Onı on eki adam saladı, al jazda bolsa, on adamǵa jetedi. Xalıq arasında «shawıt jılım» depte ataydı. Qısqı jılım – qısta muzdı oyıp, varatochka ornatıp tartıladı. Sener (sıner jılım-seyner) – bul tereń suwlarǵa salınatuǵın jılım. Shámáyishnıy jılım - bunıń menen mayda balıqlar awlanadı. Shámóyki degen balıqtıń túri bar, soǵan shıqqan jılım bunıń tik boyı 40 kezlik boladı. Shómekey jılım – bul jılımnıń kózleri tar, tek eki barmaq boladı. Qazaqtıń shómekey uruwı shıǵarǵan degendi aytadı. Durısında da usılay bolıwı itimal [1].

Keń góz shabaq aw (A.) – shabaqtı awlaytuǵın awdıń bir túri (Mr.) [3].

Kermaw (A.) – qıs aylarında sazan, shortanlardı awlaw ushın muzdıń astına kerip salınatuǵın aw. Olardıń kózleri jeti, segiz, eń sońı úsh elige deyin keledi. Muz máwsim de kermaw... (Mr., Shege) [3]. Jıynalǵan dala materiallarda *kerme aw* – qıs kúnleri sazan, shortanlardı awlaw ushın muzdıń astına kirip salınatuǵın aw dep túsinik berilgen.

Kershi (A.) – balıq awlaw quralı, yaǵnıy, ılaqa, sazandı uslawǵa arnalǵan qarmaq. Bir kúni kershi tutup otırsa, kershisine jaqsı balıq túsedi (Qr., Balıq., B., 1, 242). Búgin túni menen Janqolayǵa uyqılamay kershi tutayın, quday ońlap bir nárse ile qoysa, sonı aparasań (Q.Ermanov. «Oyanıw»...162-b.) [3].

Qol qaza//kólǵaza (A.) – balıqtı awlaytuǵın quraldıń (qazanıń) bir túri. Onıń materialı qamıstan islenip, eki awızlı boladı (Mr., Tik.,P.-taw) [3].

Kóterme//kótórmó jılım (A.) – ertede qollanılǵan balıq awlaytuǵın jılımnıń bir túri. Bunı eki qayıq penen altı adam salatuǵın bolǵan (Mr.,Mar.,Qız., P.-taw.,Kr,Áb.). Hańqalılarǵa derek ullı ushan qayıqtıń salıp kiyatırǵan kóterme jılımına ilinip shıǵadı (Q.Ermanov... «Balıqshılar qıssası», dástan...103-b.).

Qabadanaw – (A., Q) - balıq awlaytuǵın quraldıń ataması, jayılıp turadı. Onı balıqshılar jipten nárete sıyaqlı etip toqıydı. Awız tárepi úlken, túbi kem-kemnen kishireyip bara beredi. Taxtakópir rayonındaǵı balıqshılıq kásibi menen shuǵıllanatuǵın adamlardıń sóylew tilinde de «Qabadan» dep ataladı. Biraq bul jerde jıńǵılǵa torańǵıldıń shaqasın aralastırıp toqıp, japlarǵa saladı. Atalǵan sóz Tórtkúl rayonı territoriyasında jasawshı qaraqalpaqlardıń awızeki sóylew tilinde de ushırasadı (Mr., Tkr., Tr., TB, QTDM, 53) [3]. Jıynalǵan dala materiallarda qabadan aw – bul jayılıp turadı. Balıqshılar jipten náretedey etip toqıydı. Awzı úlken, túp jaǵı barǵan sayın kishireyip baradı dep túsindirme berilgen. T.Begjanovtıń miynetinde Qabadan aw – bul jayılıp turıladı. Balıqshılar jipten náretedey etip toqıydı. Awzı úlken, túp jaǵı barǵan sayın kishireyip bara beredi. Taxtakópir (1961) rayonında júrgizilgen ekspediciyada «qabadan» dep atalatuǵınlıǵın ushırattıq. Biraq bul jıńǵıldan, torańǵıldıń shaqasın aralastırıp toqıp, japlarǵa salınadı eken. Tórtkúl rayonında (1962) t.b. bolǵan ekspediciyada da «xovodan» formasın ushırattıq (orıssha xobod, xobotina, kryuk, udochka, rıbalovnıy kryuchek V. Dal, Talkovıy slovar 1881, 1882, tom II, IV) degendi keltiredi.

Qaza (A.) – qamıstan islengen balıq awlaytuǵın quraldıń bir túri. Onıń menen kóldegi, sayız suwlardaǵı, teńiz jaǵalawlarındaǵı balıqlardı uslawǵa boladı. Qazanıń ishine túsken balıq sırtqa shıǵıwǵa múmkinshilik taba almaydı. Moynaq rayonındaǵı balıqshılardıń tilinde «qazadaǵı balıq

qazandaǵı balıq» degen qanatlı sózler de bar (Mr.,QTDM. 53) [3]. Ata-babamız qamıstan sal keme islep, qaza toqıp ta kún kórgen ǵoy, qaza menen shanıshpay, qarmaq penen sholpı salıp ta jaw menen talay jıl urısıwǵa xalqımnıń qúdireti jetedi (K. Sultanov. «Ájiniyaz», roman... 78-b.).

Qarmaq (A.) – balıqtı awlaw ushıp islengen quraldıń túri usılay ataladı. Onıń ótkir ushı bolıp, bekire qarmaq, ılaqa qarmaq t.b. birneshe túrlerge bólinedi (Mr., Mar., Shege., Qız., Q-dár.,Kr., Áb., Bósh.). Meniń biliwimshe shayır tili qarmaqtay ótkir (K. Sultanov. «Ájiniyaz», roman... 13-b.) [3]. Juwmaqlap aytqanda, Qaraqalpaq tili dialektologiyası sózliginde berilgen balıq qural atlarınıń túsindirmesinde ayırım atamalarǵa keń túrde túsinik berilgen. Sózlikte berilmey qalǵan balıq qural atamaların aldaǵı dúziletuǵın sózliklerde inabatqa alıwmız kerek.

ÁDEBIYATLAR

1. Бегжанов Т. Қарақалпақ тили диалектологиясының мәселелери. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1971.
2. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. I-IV томлар. – Нөкис, 1982.
3. Насыров Д.С., Доспанов О.Д. Қарақалпақ тилиниң диалектологиялық сөзлиги. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983.
4. "NEW RENAISSANCE" xalqaro ilmiy jurnalida - 444-446, 2024-jıl Balıq uslaytuǵın qural atlarınıń qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginiń tórt tomlıqta beriliwi
5. INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL «GLOBALSCIENCE AND INNOVATIONS 2021: CENTRAL ASIA» I.Yusupov shıǵarmalarında balıqshılıq kásibine baylanıslı sózler 24-25-b
6. SCIENCE AND EDUCATION IN THE MODERN WORLD: CHALLENGES OF THE XXI CENTURY" Ótesh shayır shıǵarmalarında balıqshılıq kásibine baylanıslı sózler 27-28-b.

Резюме. В статье рассматриваются слова, связанные с рыболовным промыслом, а также названия рыболовных орудий и их значения.

Ключевые слова: аканав, акпа, аркалык, аркалык-табан, балогошки ау // балакушка, баспай, бекіре гармак // бекіре кармак, бергаубай // бергевбай жылым, дунай // дуванай ау.

Summary. The article explains words related to the fishing industry and names of fishing tools, along with their meanings.

Key words: akanaw, aqpa, arqalyq, arqalyq taban, balogoshki aw // balakushka, baspay, bekire gharmak // bekire qarmak, berghawbay // bergewbay zhilym, dunay // duwanay aw.

“ARAL” ATAMASÍ HAQQÍNDA

Sadikova R.S.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Aral teńizi hám onıń ataması tariyxıy, lingvistikalıq hám paleogeografiyalıq jaqtan quramalı hám qızıqlı izertlew obyekti bolıp esaplanadı. XVII ásirden baslap «Aral» ataması tariyxıy dereklerde atap ótilip, túrkiy tillerdegi «aral» sózinen kelip shıqqan degen pikirler bar. Biraq ayırım izertlewshiler bul atamanıń tamırı áyyemgi «Aran» atamasına barıp taqalatuǵının atap ótedi. Zardushtiyliktiń muqaddes kitabı «Avesto»da hám Xiywa xanlıǵı dáwiriniń jazba dereklerinde «Aran» formasınıń ushırasıwı, arxeologiyalıq tabılmalar menen birge, bul atamanıń tariyxıy-mádeniy, geografiyalıq hám etnolingvistikalıq áhmiyetke iye ekenligin kórsetedi. Bul bolsa regionallıq toponimler sistemasın tereń túsiniwge jol ashadı.

1990–2000-jıllar dawamında rus ilimpazları Aral teńizi hám onıń átirapındaǵı aymaqlardı hár tárepleme úyrenip, paleogeografiya, klimat ózgeriwi, suw qáddiniń dinamikası sıyaqlı máselelerge ayrıqsha itibar qarattı. Aral teńizi XVII ásirde birinshi márte «Aral» atı menen tilge alınǵan bolıp, bul atama túrkiy tillerdegi «aral» – yaǵnıy, «ataw» mánisin ańlatatuǵın sózden kelip shıqqan [1,7]. Teńiz átirapındaǵı jer atamalarınıń payda bolıwı suw qáddi ózgeriwinen aldın aymaq kóplegen atawlar menen qorshalǵanlıǵı menen túsindiriledi [2]. «Aral» ataması XVII ásirden baslap dereklerde úzliksiz qollanılǵan bolsa da, ayırım avtorlar bul atamanıń túbiri onnan ádewir burın «Aran» formasında bar bolǵanın atap ótedi. Bul pikir til uqsaslıǵı hám tariyxıy-mádeniy ortalıqta atap ótilgen anıq leksikalıq dáliller menen tiykarlanadı. Máselen, áyyemgi jazba derekler, sonıń ishinde, zardushtiyliktiń muqaddes «Avesto» kitabında Ámiwdárya «Arang» yamasa «Aranxa» sıpatında tilge alınadı. XIX ásirdegi Xiywa xanlıǵı dáwiriniń jazıwlarında bolsa Ústirt tegisligi

«Aranqır» atı menen belgilengeni baqlanadı. Bul jaǵday «Aran» atamasınıń belgili bir orın atamasınan tısqarı, keń regionallıq toponimler sistemasında qollanılǵanın kórsetedi.

Akademik S.Kamalov hám S.Kabulovlar óz maqalalarında «Aral» atamasınıń tiykarında áyyemgi «Aran» sózi jatqanın alǵa qoyıp, bul leksemanıń xalıq sóylewinde ázelden bar ekenligin anıq faktler menen dálilleydi. Olar «aran»nıń mánisin «tereń jer», «shuqır» dep túsindirip, geomorfologiyalıq ózgeshelikke iye atama sıpatında táriypleydi. Sonday-aq, tariyxıy maǵlıwmatlarǵa kóre, Aral átirapındaǵı xalıq ózin «aranlı» dep ataǵan, keyinirek bul forma til nızamları tásirinde «arallı» kórinisine aylanǵan bolıwı múmkin. *“Согласно правилам арабской письменности, отдельные буквы в зависимости от соседних, читаются неодинаково. Например, буква “н” (нуни сукун) читается как “м” (мим), если за ней следует буква “б” (бе). Например, пишется “Истанбул”, “занбар”, “нонбар”, а читается соответсвенно “Истамбул”, “замбар”, “номбар”... Буква “н” (нуни сукун) читается как последующая буква, если за ней следуют буквы “йа”, “я”, “р”, “в”, “л”, “м”, “н”. Например, пишется “мин робихим”, “афаман йамши”, а читается соответственно “мир робихим”, “афамай йамши” и др. В термине “аранли” за буквой “н” (нуни сукун) следует буква “л” (лам). Согласно отмеченному правилу, в слове “аранли” буква “н” (нуни сукун) читается как “л” (лам), как следствие – термин “аранли” читается как “араллы”...,* - delinedi maqalada [3].

Arxeologiyalıq maǵlıwmatlar da bul teoriyanı qollap-quwatlaydı. Mısalı, V.Yagodinniń izertlewlerinde Ústirt platosında tuyaqlı haywanlardı tutıw ushın qurılǵan arnawlı tereń qurılıslar «aran» dep atalǵanı aytıladı [4,101]. Bul atamanıń qollanılıwı «aran» lekseması tek ǵana geografiyalıq emes, al xojalıq hám mádeniy wazıypalardı da atqarǵanın kórsetedi.

Solay etip, tariyxıy, lingvistikalıq hám arxeologiyalıq dáreklerdiń úylesimli tallanıwı Aral teńizi ataması «Aran» atamasınan kelip shıqqan bolıw itimalın kúsheytedi. Bul process lingvistikalıq transformaciya hám fonetikalıq ózgeris nátiyjesinde «aran» → «aral» kórinisine aylanǵanı, sol arqalı regionallıq toponimler sistemasında úzliksizlik saqlanǵanı menen túsindiriledi. Toponimlerdiń etimologiyası bolsa xalıqtıń tariyxıy yadın, tábiyat penen óz ara qatnasın hám xojalıq dástúrlerin sáwlelendiriwshi áhmiyetli semiotikalıq sistema sıpatında qaralıwı múmkin. Usı jaǵınan «Aran»nan «Aral»ǵa ótiw procesi tek ǵana fonetikalıq ózgeris emes, al tariyxıy-mádeniy hám etnolingvistikalıq baylanıslardıń ayqın kórinisi sıpatında da bahalanadı.

Usı jerde, toponimler tariyxın izertlegen birqatar ilimpazlar – D.G.Kiekbaev, A.K.Matveev hám V.A.Nikonov – «Ural» atamasınıń túbiri sıpatında da tikkeley túrkiy-mońǵol tillerinde keń tarqalǵan «aral» sózin kórsetedi. Olar XVII ásirdegi «Kniga Bolshomu Chertej» shıǵarmasında Ural tawlarınıń «Araltaw» (yamasa «Araltaw») dep jazılǵan jazba formasına súyenedi [5]. «Aral» sózi túrkiy hám mongol tillerinde bárqulla «ataw» mánisin ańlatqanı belgili. Kiekbaev bul termindi nadurıs túsinip, «aral»dı «orta» mánisinde túsindirgen hám usı tiykarda «Ural» – «ortadaǵı taw» degen juwmaqqa kelgen. Matveev bolsa «Araltaw»dı sózbe-sóz «ataw-taw» dep túsindiredi hám Qazaqstanda ushırasatuǵın «Araltobe» (atawlı tóbe) mısalı menen baylanıstıradı. Bunday atlar, ádette, átiraptaǵı tegislikten ajıralıp turatuǵın jekke biyikliklerge qarata qollanıladı [6].

Áhmiyetlisi, ilimpazlar Ural tawları hám Aral teńizi toponimleriniń tariyxıy tamırın bir-birine baylanıstıradı. Kiekbaev hám Matveevtiń pikirinshe, «Aral» ataması teńizden de burınıraq Ural tawlarınıń atında atap ótilgen bolıwı múmkin. Bizińshe bolsa kerisinshe: XVI ásir dereklerinde «Araltaw» ataması ushırassa da, XVII ásir aqırında «Aral» ataması pútkil teńizge kóship, Abulǵazıxan dáwirindegi «Sır» atamasın qısıp shıǵarǵan. Bul proceste «Aral» ataması delta aymaǵınan keńirek obyekt – pútkil suw basseynine kóshken. Solay etip, til bilimi, tariyxıy derekler hám fonetikalıq jaqınlıqqa tiykarlanıp, «Aral» hám «Ural» atamaları bir túbirge iye bolıp, túrkiy-monǵol leksikalıq sistemasındaǵı ulıwma «ara» tiykarınan kelip shıqqan, degen juwmaqqa keliw múmkin. Bul jaǵday «Aral» (Aral) ataması haqqındaǵı joqarıdaǵı teoriyalardı jáne de kúsheytedi, sebebi ol aymaqlıq toponimler arasındaǵı baylanıslılıqtı hám birdey etimologiyalıq derekti kórsetedi. Sonday-aq, Aral hám Ural atamalarınıń tariyxıy úzliksizligin tek ǵana tillik hám toponimikalıq uqsaslıq emes, al etnotariyxıy procesler de tastıyıqlaydı. Arxeologiyalıq hám tariyxıy maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, jańa dáwir baslarında Aral-Kaspiy shóllerinde túrkiy-monǵol etnikalıq elementleriniń belsendi kirip keliwi baqlanǵan. Eramızdıń II-IV ásirlerine tiyisli Kaspiydıń arqa

bólimindegi kesh sarmat (alan) mádeniyatı esteliklerinde mongoloid antropologiyalıq belgilerdiń anıqlanıwı shıǵıstan úlken kóshiw tolqınları bolǵanlıǵınan derek beredi. Arqa Aral-Kaspiy aymaǵında dál usı dáwirlerde xun qáwimlik awqamı qáliplesken bolıp, oǵan Ural úlkesiniń ugor qáwimleri hám de sarmat-alanlar kirgen bolıwı múmkin. Bul jaǵday Aral hám Ural regionları arasında etnikalıq hám mádeniy baylanıslardıń tamırları júdá áyyemgi dáwirlerge barıp taqalatuǵının kórsetedi. Sharwashılıqqa qánigelesken bul qáwimler Sırdáryanıń tómengi aǵımınan Shıǵıs Kaspiy hám Ústirt baǵdarına, Xorezm arqalı Ámiwdáryanıń shep jaǵası boylap kóship ótken. Bul baǵdar arqalı Aral átirapı hám Ural úlkesindegi xalıq óz ara baylanısta bolıp, toponimler hám etnonimlerdiń almasıwına tiykar jaratqan. Ústirttiń qubla-shıǵıs bóliminde eramızdan burınǵı I mıń jıllıqtıń birinshi yarımına tiyisli Chashtepa qorǵan kompleksi hám ondaǵı úlken hák tas tosıqlar sıyaqlı arxeologiyalıq estelikler de bul aymaqtıń uzaq tariyxıy baylanısın tastıyıqlaydı. Demek, etnikalıq ortalıq, kóshiw jolları hám mádeniy almasıw Aral hám Ural toponimleriniń túbirlik jaqtan jaqınlıǵı hám ulıwma túrkiy-mońǵol til sistemasında qálipleskenin kórsetedi. Bul baylanıs tillik dáliller menen bir qatarda etnotariyxıy derekler arqalı da bekkemlenedi.

Ulıwma alǵanda, «Aral» atamasınıń tariyxı tek ǵana lingvistikalıq emes, al tariyxıy, etnografiyalıq hám arxeologiyalıq maǵlıwmatlar arqalı da tereń tiykarlanadı. Izertlewler kórsetkenindey, bul atama túbiri áyyemgi «Aran» sózinen kelip shıǵıp, waqıt ótiwi menen fonetikalıq ózgerislerge ushırap, házirgi kórinisin alǵan bolıwı múmkin. Bunday evolyuciya tek ǵana til transformaciyası emes, al aymaqtıń mádeniy hám etnikalıq tariyxındaǵı úzliksizlik belgisi sıpatında bahalanadı. Aral hám Ural toponimleriniń túbir jaqınlıǵı, olardıń túrkiy-monǵol tiller sistemasındaǵı ortaq «ara» tiykarınan kelip shıǵıwı, tariyxıy kóshiw jolları hám mádeniy baylanıslar arqalı da tastıyıqlanadı. Arxeologiyalıq tabılmalar hám jazba derekler bul aymaqlardıń ázelden óz ara tásir etisiwde bolǵanın dálilleydi. Sonıń ushın «Aral» atamasınıń kelip shıǵıwı aymaqtıń tariyxı hám til rawajlanıwınıń kesilisken noqatı bolıp esaplanadı.

ÁDEBIYATLAR

1. Әбдимуратов Қ. Неге усылай аталған? – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1965.
2. История Древнего моря. URL: https://ifas.kz/ru/page/istoriya-drevnego-morya.
3. Камалов С., Кабулов С. Аральское море или аранское… //ӨзИА ҚҚб Хабаршысы, 2000. - №5. – С. 52-53.
4. Ягодин В.Н. Стреловидная планировка Устюрта. Археология Приаралья. В.V. –Ташкент: «Фан», 1991.
5. Киекбаев Д.Г. Вопросы башкирской топонимики. – Учёные записки Башкирского госпединститута им. К.А. Тимирязева. Вып. VIII, серия филологическая, № 2. – Уфа, 1956; Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. –М., 1966.
6. Матвеев А.К. О происхождении названия Урал. – М.: Б.м., 1961. – с. 25-30.

Резюме. Статья анализирует происхождение топонима «Арал» с лингвистической, исторической и археологической точек зрения. Доказывается, что корень названия восходит к древнему термину «Аран», а его эволюция объясняется фонетическими изменениями в тюрко-монгольской языковой среде и этнокультурными связями между регионами.

Ключевые слова: Арал, Аран, топоним, лингвистика, этимология

Summary. The article analyzes the origin of the toponym "Aral" from linguistic, historical, and archaeological perspectives. It argues that the name's root traces back to the ancient term "Aran", with its evolution explained by phonetic changes within the Turkic-Mongolic language environment and the ethnocultural connections between regions.

Key words: Aral, Aran, toponym, linguistics, etymology.

SURXANDÁRYA QARAQALPAQLARÍNÍŃ TARIYXÍ HÁM AWÍZEKI SÓYLEW TILINEN MATERIALLAR

Prekeeva A.

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Házirgi dáwirde qaraqalpaqlar Ferǵana, Ándijan, Namangan, Samarqand, Tashkent, Jizzaq, Sırdárya, Surxandárya, Qashqadárya hám Qazaqstan Respublikasınıń Shımkent wálayatında, Túrkmenstannıń Góne Úrgenish rayonında hám Awǵanstanda otırıqshı turmıs keshiredi. Gezektegi ilimiy saparımız Surxandáryada jasaytuǵın qaraqalpaqlarǵa boldı. Ilimde Surxandáryalı

qaraqalpaqlar haqqında qanday maǵlıwmatlar bar eken dep izlestirsek, joqarǵı qaraqalpaqlar haqqında izertlew júrgizgen tariyxshı ilimpaz L.S.Tolstova «Joqarǵı qaraqalpaqlar» miynetinde: Qaraqalpaqlardıń birqatar bólimi Buxara xanlıǵınıń qubla rayonlarına – Qashqadárya menen Surxandárya alabına kóship qonıslasqan. Sháhrisábiz bekligindegi qaraqalpaqlardıń kishigirim gruppaları ózbekler menen tez assimilyaciyalanıp ózbek urıwınıń sostavına kirgen. Qublaǵa qaray kóshken Dehqanabad, Sherabad átirapındaǵı qaraqalpaqlar da, mine, usınday bolǵan» [8:51].

Sh.Payzullaevanıń «Az emesdur qaraqalpaq kóp» atamasındaǵı miynetinde Surxandáryada qaraqalpaqlar jasaydı degen maǵlıwmatlar bar: «1988-jılı avgust ayınıń ishi edi. Úlketanıw muzeyine Surxandáryadan otız segiz ǵarrı keldi. Kimi basın bir qos sharshı menen oraǵan, kimi ala taqıya kiygen. Bular Surxandárya wálayatınıń Jarqorǵan rayonınan edi. Bulardıń barlıǵı ózlerin qaraqalpaqpız dep tanıttı. «Ólmesimizden burın eldi kóreyik dep shıqtıq, qızım, qartaydıq» – dedi. Muzeydi tamashaladı. Erteńine Qońırat rayonına baratuǵının ayttı. Nege endi Qońıratqa barǵısı kelgeni meni qızıqtırar edi. Sóytsem, tek ataması ushın, olardıń kópshiliginiń urıwları qońırat eken» [6:7]. Sonday-aq, surxandáryalı ilimpazlardan Surxandárya qaraqalpaqlarınıń tariyxına baylanıslı H.Kichkilovtıń [5] Ya.Turdimuratovtıń [9] M.Fayzullaeva, Sh.Kichkilovlardıń [4] miynetlerinde Sherabad rayonı awıllarında hám Xomkanda qaraqalpaqlar jasaytuǵını, tariyxı, urıwları haqqında keń túrde maǵlıwmat berip ótilgen.

Sherabadtıń Xomkan qıshlaǵı wálayattıń arqa batıs tárepinde jaylasqan. Xomkan aymaǵınıń bir bólegi Baysın, bir bólegi Sherabad rayonına qaraslı. Termizden 130 km, Sherabadtan 80 km qashıqlıqta Xisar taw dizbekleriniń dawamı bolǵan Quhitang tawınıń arqasında jaylasqan. Xomkan bir tárepinen Baysın rayonı, bir tárepinen Túrkmenstan Respublikası menen shegaralasadı. Awıl xalqınıń sanı bes júzge shamalas, al mektebinde bir júz jigirma úsh oqıwshı oqıydı eken.

«Qaraqalpaqlar tiykarınan Surxannıń Sherabad rayonındaǵı Xomkon qıshlaǵında jasaydı, házirge shekem olardıń xojalıǵında sharwashılıq jetekshi orındı iyeleydi. Olar tiykarınan hisarı qoyların baǵadı [9:24].

«Yigirma beshinshi may ayına barıp, qıshlaq xalqı birinshi sentyabrgasha awılǵa, jaylawlarǵa qara úylerdi tigip, malların baǵıwǵa shıǵıp ketádi. Qara úydi shu erde ustamıs bar, maxsus taldan jasaydı, shunnan alamıs. Ellik tórt, altmısh eki, toqsan altı uwıqları boladı, úyde asasan keraga, erganak, úzik, shańaraq, túzmá, japsar, baǵısh, bosaǵa. Qara úylerimiz quddı sizlerdikine uqshaydı, úyimizdi kiyiz hám shiy menen oraymız. Bálantta Beshbulaq degen kólimiz bar, buerden 7 km uzaqlıqta, boyında qamıshlar bar pishádi kúzda, soń shiy toqıymız. Jaylawda, tebada qara úyimiz bar. Biz otaw dep balanı úylántirágánda otaw tikti dep aytamıs, kelin shuerga keladi. Qoy, eshki sawıp, qatıq uyıtıp, qurıt ishlamasa, kúbi piship, may amasa, tórtta sıǵır sawmasa mına mamaǵa hayattıń qızıǵı qamaydı. Órmek toqımasa, kiyiz basmasa yashash qıyınǵa uqshap qaladı. Ata-babalarımız ushaerge kep qalǵan. Tariyxqa onsha qızıqmaǵan ekanmiz. Endi-endi qızıqıp atırmız, tek qaraqalpaqpız, qońıratpız, aq tamǵalımız dep júráberippiz. Surxanda qońırat kóp, Qashqadáryanıń Dehqanabad tumanınıń toqsan payızı qońıratlar. Qanday buerge kelganimizga qızıqmaǵan ekánmiz. (Maǵlıwmat beriwshi: Narbay Abdulhakimov 1964-jılı tuwılǵan, joqarı maǵlıwmatlı, urıw qońırat aqtamǵalı).

Dala etnografiyalıq izertlewlerdiń maǵlıwmatlarına súyengen halda X.Kichkilovtıń pikirinshe, «olar Zárafshan aymaǵınan Sherabadtaǵı Xomkon hám Kirshak qıshlaqlarına B.X.Karmisheva jazǵanınday, bunnan 250 jıl aldın emes, bálkim, onnan ilgerirek, yaǵnıy XVII ásir ortalarında kelgenligin kórsetpekte» [4:30]. «Eshki-qoylardı sawıp, sútini pishirib, uyıtıp qatıqtı kúbige sap pishib, sarı may alamıs. Eshkiniń qarnın tazalap juwıp, uydan shıǵarıp isi ketkennen, sarımaydı qarıńǵa tıǵamız. Qarındı padbalǵa qoyamıs, yaxtay bop turadı, támiyam bızılmaydı. Másálan, sarı maydı saratanda alsaq, qıshqa dáwir padbaldan alamıs, aynımaydı. Kúbidan shıqqan ayrandı qazanǵa qaynatamıs, jalbız, kiyik otı, tuz, alqar salamıs, keyin qaltaǵa súzip qoyamızdaǵın, silti boǵan soń qaltadan alıp tashqa bastırıp qoyamıs, keyin dumalaqlap-dumalaqlap tabaqqa urıp-urıp yana qurıtıp jayıp qoyamız, shunnan keyin qurıt tayar boladı. Bizda ballar qısh ayıǵa barıp qolına ap kótarip qurıttı mewaday jep juráberádi.

Qıshlaǵımızda grip bomıydı, shamallash juq. Kobitta da hesh kim kásállánmádi. Házir bizda shıpalı suwlar shıǵıp atır, Ǵurımbulaqtıń shıpabaǵısh suwı búyrakdagi tashtı tushiradi. Bu jayǵa

Ózbekstannıń kóp jaylarınan adamlar kep shıpa tawıp ketip atır». (Maǵlıwmat beriwshi: Názigúl Mamayusupova 1969-jılı tuwılǵan, úy biykesi, urıwı qońırat, kóse)

«Urısh dáwirigasha bu jayda mıń ta xojalıq boǵan. Qiziriq, Angar, Sherabad shóllari uzláshtirishta, o jaylarda xalıq az boǵan. Bu jaydıń xalqınıń kópshiligi tumanlarǵa majburiy shu yaqqa kóshirilip ápketkan. Surxandáryanıń etmish payızı qońırat urıǵınan. Bu jaylarǵa ata-babalarımız kóship kegen. Kóshmanshi xalıq boǵan. Qońıratta mınaday maqal bar: «Hey qońırat, atıńnıń bir tamanıńa duzıńdı art, bir tamanıńa qızıńdı art» – degen». (Maǵlıwmat beriwshi: Taǵayniyaz Abdulhakimov 1960-jılı tuwılǵan, orta maǵlıwmatlı, urıwı aq tamǵalı)

«1949–1953-jıllardaǵı kóshiriwden keyin xomkanlı qaraqalpaqlar Angar rayonınıń Tallimaran, Jarqorǵan rayonınıń Surxan, Nawayı, Qumqorǵan rayonınıń Besh qahraman, Bandixan rayonınıń Axunbabaev, Sherabad rayonınıń Kallamazar, Tallashkan, Muzrabad rayonınıń Nawbahar, Nawayı, Baysın rayonınıń Chilanzar atlı aymaqlarında jasap kelmekte» [5:39-43].

Xomkanlı qaraqalpaqlardıń sóylesimi hám psixologiyası boyınsha ilimpaz M.Fayzullaeva hám Sh.Kichkilovlar bılay deydi: «Xomkanlı qaraqalpaqlar «j»lawshı qıpshaq dialektinde sóylesedi. Mámilesi qopalıraq bolǵanı menen, lekin tuwrı sózli, tábiyatı jalǵandı jaqtırmaydı, tildi jallawdı, xoshametgóylikti xosh kórmeydi [4:37].

Dáwir daǵdarısları sebepli xalqımız hár tárepke tarap bólinip ketkenligi tariyxımızdan belgili. Usınday jaǵdaylar nátiyjesinde qaraqalpaqlardıń bir bólegi, ásirese, qońırat urıwı wákilleri Surxandárya alabına qonıs basqan. Bul tariyxıy waqıya qaraqalpaq klassik ádebiyatınıń wákili Berdaq babamızdıń «Shejire» shıǵarmasında óz sáwleleniwin tapqan:

Túrkistannan qońırat kóshti, Malı bası onnan da ósti,
Surxanǵa barıp tústi, Mıqlım abat bolǵan eken [1].

Surxandáryalı qaraqalpaqlardıń tiykarǵı kásibi sharwashılıq, sonıń menen birge, dárya átirapında jasaytuǵın qaraqalpaqlar diyqanshılıq, baǵshılıq penen shuǵıllanadı. Xomkan qaraqalpaqlarınıń awızeki sóylew tilinen alınǵan materiallardı tallap, Ferǵana oypatı, Samarqand qaraqalpaqlarınıń tiline salıstırǵanımızda, qaraqalpaq ádebiy tiline biraz jaqın, azı-kem fonetikalıq ózgesheliktiń bar ekenligi bayqaladı. Bunıń birden-bir sebebi, olar úsh-tórt ásirden berli qıpshaq dialektinde sóylesetuǵın ózbek qońıratları menen qońsı jasawınıń nátiyjesi bolıp esaplanadı. Ilimpaz X.Daniyarovtıń miynetinde: «Qıpshaqlar ózbek sózleriniń xalıq awızeki dóretpeleri ózgeshelikleri menen basqa ózbeklerden bir qansha parqlanadı.Qazaq hám qaraqalpaqlarǵa jaqınlasıwı menen xarakterlenedi» – degen edi [2:141]. Haqıyqatında da, biz Surxandárya ózbek sóylesimleriniń sózliklerin [3] qaraqalpaq ádebiy tili menen salıstırıp úyrengenimizde, ilimpazlardıń sıpatlaǵanınday, tillerdiń bir-birine júdá jaqın ekenin ańladıq [7:406-410].

Juwmaqlastırıp aytqanda, surxandáryalı qaraqalpaqlardıń tilin, ádebiyatın, tariyxın, etnografiyasın úyreniw qaraqalpaq iliminiń sheshiliwi tiyis máselelerinıń biri. Sol arqalı qaraqalpaq xalqınıń tariyxı, tili, ádebiyatınıń ashılmaǵan qırları ele de ashıladı, degen juwmaqqa keldik.

ÁDEBIYATLAR

1. Berdaq « Shejire» dástanı. – Nókis «Qaraqalpaqstan», 1993, –B. 34-35.
2. Donyorov X. Qipchoq dialektlarining leksikasi. O‘zbekiston SSR «Fan» Nashriyoti. – Toshkent, 1979. –B.141.
3. Fayzieva X.Ch. «Surxondaryo o‘zbek shevalari lug‘at xususiyatlari». – Termiz, «ILM», 2024, 167 b.
4. Fayzullaeva M.X. Kichkilov, Sh.X. Xomkon (etnogenez, etnik tarix va etnomadaniyat.) – Toshkent, 2022. – B.30,37
5. Kichkilov H. Xomkanlik qoraqalpoqlarning ko‘chishi. O‘zbekistonda moddiy madaniyat va etnomadaniy jarayonlar. Respublika ilmiy-amaliy anjumani maqolalar to‘plami. – Termiz, 2010. B.39-43.
6. Payzullaeva Sh. Az emesdur qaraqalpaq kóp. – Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1995. –B.7.
7. Prekeeva A. Surxandárya ózbekleri sóylesiminiń qaraqalpaq tiline qatnası máselesine. Tamaddun nuri. Ilmiy, ijtimoiy, madaniy-ma’rifiy, adabiy-badiiy jurnal 4(67), 2025.–B.406-410.
8. Tolstova.L.S. Joqarǵı qaraqalpaqlar. – Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1975, –B.51 .
9. Turdimuratov Ya. XX asrda Surxon-Sherobod vohasida areal xo‘jalik madaniyati (chorvachiligi misolida) LESSON PRESS nashriyoti. – Toshkent, 2020. –B.24.

Резюме. Статья посвящена каракалпакам проживающим Сурхандарьинской области в селе Хомкан их истории и особенностям устной речи

Ключевые слова: Верхнее каракалпаки, Бухарский эмират, племена Кунград, Хомканлинские каракалпаки, устный диалект, кипчакский диалект.

Summary. The article is dedicated to the Karakalpaks living in Khomkan village in the Surkhandarya region, focusing on their history and the peculiarities of their spoken language.

Key words: Upper Karakalpaks, Bukhara Emirate, Konırat tribes, Khomkan Karakalpaks, spoken language, Kipchak dialect.

РУССКИЙ ЯЗЫК КАК ИНОСТРАННЫЙ В МНОГОЯЗЫЧНОЙ СРЕДЕ КАРАКАЛПАКСТАНА

Абдуллаева Р.А.

Нукусский государственный педагогический институт

Русский язык в Каракалпакстане занимает особое место: он выступает не только средством межнационального общения, но и важным инструментом доступа к научным знаниям, культуре и профессиональному развитию. В условиях многоязычия (каракалпакский, узбекский, казахский и другие языки) обучение русскому языку приобретает сложный характер. Современные вызовы в образовании, такие как цифровизация, глобализация и миграционные процессы, требуют пересмотра методик преподавания русского языка. Особенно остро встает вопрос сохранения мотивации учащихся и поиска эффективных стратегий обучения.

Как известно, на протяжении своей многовековой истории каракалпакский народ испытывал различные культурные и языковые влияния, следы которых обнаруживаются в словарном фонде языка. Так, например, академик В. Бартольд писал, что такие тюркские народы, как узбеки, уйгуры, казахи, каракалпаки, туркмены и киргизы испытывали влияние других субстратов (Ирана и Китая) в разных объемах, а в более позднее время – влияние арабского, еще позднее – русского языка Процесс взаимодействия и языковых контактов между русским и каракалпакским языками имеет давние исторические корни. [2:25].

Особенности языковой ситуации в Каракалпакстане. Каракалпакская школа функционирует в условиях активного билингвизма и даже полилингвизма. Учащиеся с ранних лет владеют каракалпакским и узбекским языками, что отражается на усвоении русского. Основные трудности: интерференция родного языка (особенно в фонетике и грамматике), ограниченность языковой практики вне школы, недостаток современных учебных материалов, ориентированных на местную специфику.

В то же время знание русского языка открывает широкие перспективы для получения образования в вузах Узбекистана, Казахстана и России, а также для будущей профессиональной реализации.

Образовательные программы, составленные на принципах стандартов третьего поколения, имеют в своей основе компетентностный подход. Здесь речь идет не о языковых или коммуникативных компетенциях, которые более тридцати лет существуют в методике преподавания иностранных языков, реестр компетенций разработан и для других дисциплин. Очень часто компетенции выбираются без учета того, что будет ценно для будущего работодателя и что потребует от молодого специалиста современный рынок труда [3:2].

Методические аспекты преподавания -

В каракалпакской школе традиционно используются грамматико-переводный и коммуникативный методы. Однако сегодня возрастает необходимость интеграции инновационных подходов:

1. Проектная методика – учащиеся выполняют исследования и представляют результаты на русском языке.

2. Игровые технологии – способствуют снятию языкового барьера и развитию устной речи.

3. Цифровые ресурсы – онлайн-платформы, мобильные приложения, электронные словари.

4. Интеркультурный подход – сопоставление культур России и Каракалпакстана через язык.

Роль учителя - Учитель русского языка в каракалпакской школе должен быть не только транслятором знаний, но и наставником, культурным посредником. Его задачи включают: развитие интереса к русской культуре, формирование позитивной мотивации к изучению, использование индивидуализированных траекторий обучения.

Перспективы и рекомендации. Для повышения эффективности преподавания русского языка в каракалпакских школах необходимы: разработка учебников с учётом национально-регионального компонента, повышение квалификации учителей с акцентом на современные технологии, организация межкультурных мероприятий (олимпиады, конкурсы, обмены), привлечение искусственного интеллекта и цифровых платформ в учебный процесс.

Таким образом, русский язык в каракалпакской школе сохраняет высокую значимость, но требует обновления методик и средств обучения. Только сочетание традиций и инноваций, а также учёт билингвальной специфики позволит формировать у школьников прочную языковую компетенцию и готовность к межкультурному диалогу.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. – М.: Академия, 2006.
2. Каримходжаев Н.Ш. «Роль русского языка в обогащении каракалпакского языка». - Вестник ТГУ, выпуск 1 (93), 2011
3. Митусова Ольга Анатольевна Интернет-журнал «НАУКОВЕДЕНИЕ» http://naukovedenie.ru Выпуск 4 (23), июль – август 2014 publishing@naukovedenie.ru

Rezyume. Maqalada Qaraqalpaqstan mekteplerinde rus tilin oqıtıwdıń nátiyjeliligin arttırıw, oqıtıw metodikası hám quralların jańalaw, innovaciyalıq kózqaraslardı integraciyalaw haqqında sóz etiledi.

Tayanısh sózler: rus tili, eki tillik, kóptillik, metodikalıq tárepler, muǵallimniń roli, usınıs, perspektiva.

Summary. The article discusses improving the effectiveness of Russian language teaching in schools in Karakalpakstan, updating teaching methods and tools, and integrating innovative approaches.

Key words: russian language, bilingualism, polylingualism, methodological aspects, teacher's role, recommendation, perspective.

TOPONIMLIK DETERMINATIVLER HÁM TOPOFORMANTLAR

Shamshaddinova S.S.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Birikken toponimlerdiń dizbeklesip hám birigip keletuǵın túrlerinde aktiv qollanılatuǵın sózler bar. Bunday sózler qatarında milliy geografiyalıq terminler ayrıqsha orın iyeleydi. Geografiyalıq terminler toponim jaratıwda tiykarǵı xızmet atqarıp ǵana qoymastan, atamanıń mánisi hám dúzilisine anıqlawshı xarakter beredi. Olar hár túrli poziciyalarda kelip, toponim quramında baslawısh yamasa anıqlawshı komponent sıpatında jumsaladı. Mısalı: *taw, dárya, kól, jıra, say, tóbe, jar, qır, shoqı, qum, ózek* sıyaqlı atamalar milliy toponimlerde jiyi ushırasıp, geografiyalıq obyekttiń túrin, sıpatın hám ózgesheligin bildiredi.

Toponim jaratıwdaǵı usınday hár tárepleme xızmeti sebepli bul terminler toponimikada hár qıylı atamalarga iye bolıp kelgen. Ilimiy miynetlerde olardı milliy geografiyalıq terminler [1:3], determinativler yamasa anıqlawshı sózler, termin-indikatorlar [2:125], sonday-aq toponimlik formantlar [3:101] dep ataydı. Ayırım izertlewshiler olardı birikken sózdiń komponentleri sıpatında da qaraydı [4:94]. Hár qıylı atamalardıń qáliplesiwi, bir tárepten, bul terminlerdiń kóp funkciyalı bolıwı menen, ekinshi tárepten, hár dáwirdegi ilimpazlardıń ilimiy kózqarasları hám metodikalıq usınıslarınıń hár qıylılıǵı menen túsindiriledi.

Bul terminlerdiń usınday hár túrli atamalarǵa iye bolıwınıń tómendegishe birneshe sebepleri bar:

1) Olar toponimikalıq kómekshilerge (formantlarǵa) uqsas bolıp kelip, ónimli qollanıladı. Bul terminler tek qaraqalpaq tiliniń ǵana emes, basqa tilden engen atamalar menen de birigiwge uqıplı keledi;

2) Determinativler, bir tárepten, hár túrli toponimler menen jiyi-jiyi birigip yamasa dizbeklesip kelip topoformantlarǵa jaqınlasa, ekinshi tárepten, toponimlik sistemada óziniń leksikalıq mánisin, semantikalıq erkinligin de tolıq saqlaydı;

3) Olardıń basım kópshiligi barlıq túrkiy tilles xalıqlardıń tillerine ortaq bolıp keledi;

4) Determinativler birikken toponimlerde postpoziciyada keledi. Olardıń postpoziciyada keliwi – tolıq qáliplesken qubılıs. Mısalı: *Kókdárya, Qosoba, Jılanjap, Aqtóbe, Qaraqudıq* t.b.

5) Determinativler qospa toponimlerdiń birinshi poziciyasında kelgen gezde atamalıq mánige iye boladı da determinativlik mánisinen ayrıladı. Mısalı: *Tasbóget, Dińalan t.b.*

6) Determinativler jekke halında da jer-suw atamaları xızmetinde qollanıla aladı. Mısalı: *Qashı* – awıl puqaralar jıyını ataması (qashınıń boyında jaylasqan awıl); *Ústirt* – awıl puqaralar jıyını ataması (Ústirt jıraları eteginde jaylasqanlıqtan usılay atalǵan); *Terek* – jer ataması (terek kóp egilgen orın); *Lar* – awıl ataması (suw aǵıp ótetuǵın lardıń boyında jaylasqan awıl), *Lawzan* – kól ataması (aqpaytuǵın, kólemi kólden kishi suw obyekti Lawzan dep ataladı [5:166]).

Determinativlerdiń bulay qollanılıwı toponimikada arnawlı usı (toponimizaciya) retinde qarastırıladı. Ol tuwralı joqarıda aytıldı. Usı keltirilgen mısallar determinativlerdiń toponim quramındaǵı atqaratuǵın xızmetiniń kólemli jáne jan-jaqlama ekenligin kórsetedi.

Qońırat rayonı toponimleri quramında tómendegidey determinativler gezlesedi:

Jap – Biybish jap, Bolısjarǵanjap, Boris jap, Búgejeyli jap, Álimabatjap, Jılanjap, Zinajap, Kollektor jap, Qazaq jap, Qońıratjap, Qıyatjap, Nasosjap, Ordjonikidze jap, Palwan jap, Sawma jap, Sayat jap, Frunze jap, Xanjap, Xudayar jap, Íqlas jap t.b.;

Qudıq – Bayqudıq, Dáwletqudıq, Jamanawızsuw-Mańke qudıq, Jartıqudıq, Jarıqqudıq, Jarınqudıq, Kósherqudıq, Qazaqqudıq, Qaraqudıq, Qosqudıq, Qulqudıq, Mámish qudıq, Ordabay qudıq, Tasastawqudıq, Tereńqudıq, Urıqudıq, Úshqudıq t.b.;

Quy – Uzınquy.

Awıl – Besinshi awıl, Birinshi awıl, Boyrashı awıl, Boyawshı awıl, Ǵárrekshi awıl, Ekinshi awıl, Qum awıl, Mamıt awıl, Ógiz awıl, Ótenawıl, Sallaq awıl, Samtıq awıl, Tórtinshi awıl, Úshinshi awıl, Hákkeawıl, Sherimshi awıl, Bajban t.b.;

Abat – Elabat, Miynetabat, Gúlabat, Alımabat t.b.;

Qala – Adaqqala, Alanqala, Bozqala, Ketenqala, Tomarqala, Topıraqqala, Shaytanqala, Shorqala, Yaqıpbay qala t.b.;

Kól – Altınkól, Baqalı kól, Qalmaǵambetkól, Qulmaǵambetkól, Qurǵaq kól, Lawzan kól, Mashankól, Xojakól, Kókli kól, Tabankól t.b.;

Bulaq – Aqbulaq, Qosbulaq, Jiydelibulaq, Ashshıbulaq;

Terek – Qosterek, Marqabayterek, Úsh terek, Xanterek;

Jol – Qasqajol, Qıyajol, Taza jol, Temirjol;

Shıńıraw – Birqarınshıńıraw, Qarashıńıraw, Qıysıqshıńıraw;

Dárya – Aqshadárya, Ógizdárya, Óli dárya, Káwandárya t.b.;

Taw – Qubataw, Qarataw, Qustaw;

Say – Kiyiksay, Seksewilsay;

Ózek – Maylıózek, Mamırózek;

Kópir – Bajbankópir, Qızılkópir;

Ketken – Baltaketken, Mashınketken, Qazanketken;

Qayır – Qurıqqaraqayır, Qızılqayır;

Oba – Uzınoba, Úyoba, Sarıoba;

Suw – Aqqansuw, Tabınsuw;

Qazǵan – Alpısqazǵan, Amanqazǵan, Qashqınqazǵan;

Tumsıq – Aqtumsıq, Dińli tumsıq, Úlkentumsıq;

Sholaq – Aqsholaq, Kóksholaq, Qarasholaq.

Qulaw – Qıysıqqulaw, Qurqulaw, Shiyqulaw.

Demek, bul mısallar Qońırat rayonındaǵı eki yamasa úsh sózden jasalǵan mikrotoponimlerdiń quramında *jap, qudıq, awıl, qala, kól, bulaq, terek, jol, shıńıraw, dárya, taw, say, ózek, kópir, ketken, qayır, oba, suw, qazǵan, tumsıq* sıyaqlı determinativlerdiń kóplep gezlesetuǵınlıǵın dálilleydi. Bul usı úlkeniń tábiyiy-geografiyalıq jaǵdayı menen baylanıslı.

«Sahradaǵı hám shólistanlıqtaǵı hárbir qudıq adamnıń turmıs tirishiliginiń kórinisi. Qudıq shóllegen jolawshıǵa qanday áhmiyetli bolsa, olardıń atamaları da kóplegen sırǵa iye boladı»

[6:31]. Diyqanshılıq penen, balıqshılıq penen shuǵıllanıwshı xalıqtıń da tiykarǵı turmıs deregi suw. Sonlıqtan Qońırat rayonı aymaǵında *qudıq, jap, kól* determinativleriniń kóp ushırasıwınıń ózine tán mánisi bar. Qońırat rayonı aymaǵı tariyxıy esteliklerge bay qala. Úlkeniń óziniń tariyxı da tereńde. Aymaq toponimlerinde ushırasatuǵın qala determinativi de sózimiz dálili.

Sonday-aq, *shıńıraw, oba, tumsıq, qulaw, sholaq* determinativleri menen jasalatuǵın atamalar tek Qońırat toponimlerine ǵana tán. Basqa rayonlardıń toponimleri arasında olar gezlespeydi.

Abat determinativi ideologizm toponimlerde qollanıladı. Máselen, Elabat atamasın Ózbekstan Qaharmanı, ataqlı shayır Abdulla Oripov Qońırat soda zavodı qurılısı baslanǵan waqıtta usı jerde boy tiklegen poselkaǵa «eli abat bolsın» dep usı atamanı qoyǵan.

Topoformanttardı A.V.Superanskaya toponim jasawǵa qatnasatuǵın kómekshi elementler dep qaraydı. «Topotiykar yaki toponimniń tiykarı geografiyalıq atamanıń quramlı bólegi sanaladı. Topotiykarlar taza halında bolmaydı. Olar, álbette, kómekshi elementler járdeminde dúzilgen pútin sózlerge qosıladı, olar ádette formantlar yaki topoformantlar dep ataladı» [3:101-102].

Rayon toposistemasında mınanday topoformantlar túrleri ushırasadı:

1) *-lı, -li* + determinativ. Mısalı: Jiydelibulaq, Kóklikól, Maylıózek t.b.
2) *-qan, -ken* + determinativ. Mısalı: Aqqansuw.
3) apellyativ + determinativ. Mısalı: Qaraqalpaqjap, Qızıljar, Tabankól, Qıysıq sawma t.b.
4) determinativ + apellyativ. Mısalı: Tamdala, Dińalan t.b.
5) determinativ + determinativ. Mısalı: Shorqala, Sorkól, Tasbóget.
6) apellyativ + apellyativ. Mısalı: Aqtaylaq, Jańabirlik, Jezkempir t.b.

Solay eken, milliy geografiyalıq terminler – toponimikadaǵı eń áhmiyetli til birlikleriniń biri. Olar jer-suw atamalarınıń etnomádeniy ózgesheligin, xalıq dúnyatanımın, geografiyalıq ortalıqqa beyimlesiwín kórsetetugın tiykarǵı kórsetkish sıpatında xızmet etedi.

Qońırat rayonı toponimiyalıq sistemasına tán topoformantlar menen determinativler bar ekenligi anıq. Rayon toponimlerin qáliplestiriwde determinativlerdiń atqarıp turǵan xızmeti ayrıqsha. Rayon toponimleriniń dórendi túrleri belgili bir qáliplesken sistema boyınsha jasaladı. Olardıń qáliplesiwine tiykar bolatuǵın topoformantlar da bar. Demek, Qońırat rayonı toponimiyası ózine tán qurılıslıq ózgesheliklerge iye. Rayon toposistemasınıń qurılıslıq sıpatı toponimler qáliplestiretuǵın qosımtalar, toponimlerdiń qurılıslıq túrleri, toponimlerdiń jasalıw usılları, determinativler menen olardıń toponimiyadaǵı roli, topoformantlar hám olardıń toponim dóretiwdegi áhmiyeti sıyaqlı máselelerdi biriktiredi.

ÁDEBIYATLAR

1. Конкашбаев Г.К. Казахские народные географические термины// Известия АН Каз ССР. №99. Серия географическая, вып. 3., Алма-Ата, 1951.
2. Мамбетова Г. Қарақалпақстанның арқа районлары гидронимлери. Филол. илимл. филос. докт… диссерт. – Нөкис, 2018.
3. Никонов В.А. Введение в топонимику. – М.: Мысль, 1965.
4. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988.
5. Суперанская А. В. Микротопонимия, макротопонимия, и их отличие от собственно топонимии / А. В. Суперанская // Микротопонимия: сборник исследований по микротопонимии. – Москва: Издательство МГУ, 1967.
6. Суперанская А.В. Что такое топонимика? - М.: «Наука», 1985.

Резюме. В статье исследуется роль детерминативов и топоформантов в структуре топонимов Конырatского района. Автор анализирует функции национальных географических терминов, таких как "жап", "қудық", "аўыл", "қала", в формировании названий географических объектов и отмечает их общность в языках тюркских народов. Исследование направлено на выявление структурных особенностей микротопонимов.

Ключевые слова: топонимия, детерминатив, топоформант, микротопоним, Кунгратский район

Summary. The article examines the role of determinatives and topoformants in the toponymic structure of the Konirat district. The author analyzes the functions of national geographical terms such as "zhap", "qudıq", "awıl", "qala" in the formation of geographical names and emphasizes their commonality in the languages of Turkic peoples. The study is aimed at revealing the structural features of microtoponyms.

Key words: toponymy, determinative, topoformant, microtoponym, Konirat district

АНГЛИЦИЗМЫ ПЕРИОДА КОРОНАВИРУСНОЙ ПАНДЕМИИ КАК ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ГРУППА (НА ПРИМЕРЕ КАРАКАЛПАКСКИХ СМИ)

Шамшетова Ю.М.

Нукусский государственный педагогический институт

В русском языке активно используются заимствованные слова, главным образом англицизмы из сфер политики, спорта, экономики, компьютерных технологий и социальных сетей: ваучер, контент, хештег, блогер и др. Эти неологизмы широко вошли в речь, однако словари часто не успевают фиксировать их значения. В каракалпакской лексике значительную часть заимствований составляют русские и интернациональные термины, пришедшие через русский язык. История международных связей русского и каракалпакского народов способствовала постепенному проникновению таких слов, особенно в социальную лексику, что повлияло на развитие каракалпакского литературного языка.

Условно влияние заимствований можно разделить на три периода: до 1917 года, после 1917 года и после 1991 года. В XIX веке вместе с развитием науки и культуры в Каракалпакстане через русский язык стали активно проникать европейские термины. Позднее усилилось влияние англицизмов, особенно через СМИ. В период пандемии COVID-19 многие новые слова пришли в каракалпакский язык из русских источников — отчётов ВОЗ, новостных каналов и рекламы вакцин, что стало основой для лексико-семантического анализа и систематизации англицизмов.

Ковид – От англоязычного названия корона вирусной инфекции COVID-19, вспышка которой произошла в 2020 году. COVID, в свою очередь, является аббревиатурой от англ. coronavirus disease (коронавирусное заболевание). В СМИ Каракалпакстана данный термин фиксируется с 2020 года, когда во всем мире была зафиксирована данная инфекция: «Күни кеше Қытайда 31 650 адамда ковид анықланған. Бул пандемия баслағаннан бери Қытайдағы рекорд дәреже.» [2], «Коронавирус пенен байланыслы сораў-жуўаплар» [3], «Кеселлик белгилери пайда болған ямаса тексериў нәтийжесинде ковид оң нәтийже анықланған наўқаслар поликлиникаға хабарласыўы тийис» [4]. Данный термин не зафиксирован в имеющихся словарях русского и каракалпакского языков.

Ковид тест (от англ. covidtest)- вид анализа для диагностирования заражения корона вирусной инфекцией, где осуществляется поиск вирусов в носовой и ротовой полости. Данный термин заимствован в 2020 году напрямую с английского языка. Пик активности данного термина в СМИ приходиться на 2020-2021г. Использован для призыва людей к быстрому обнаружению данного вируса в организме человека, а так же для рекламы ковид тест пунктов: «Интернетте бармақ ушынан алынатуғын бир тамшы қанда «Ковид»ке тест өткерип, ярым саатта нәтийжесин билиў мүмкин екенлиги ҳаққында видеолар бар. Бул қаншелли исенимли?» [5]. Термин не зафиксирован в имеющихся словарях русского и каракалпакского языков.

Корона (coronavirus)- опасное быстро распространяющееся вирусное заболевание, вызываемое корона вирусом признаками которого является потеря обоняния и высокая температура. Слово было заимствованно напрямую с английского языка в 2020 году. Пик активности данного термина в СМИ приходиться на 2020-2021г.: «Ҳәзирде Нөкис қаласы ҳәкимлиги тәрепинен "Нөкис дийхан базары"АЖ, Нөкис арқа автовокзалларында сол жердеги пуқаралларға корона вирусқа қарсы вакцина шаншылды. Ҳәр бир адамның өмири биз ушын әзиз!» [6], «Теперь он обещает победить не только корону. Но еще и туберкулез с гепатитом» [7]. Данный термин не зафиксирован в имеющихся словарях русского и каракалпакского языков.

Локдаун- (от англ. Lock означает «замок», вторая часть слова — down имеет значение снижения или уменьшения) режим ограничения в свободе передвижения граждан, работе различных учреждений, который вводится государством во время стихийных бедствий, эпидемий, массовых беспорядков и т. п. В средствах массовой информации слово получило свое распространение в период короны вируса 2020- 2021г, и часто использовалось в

международных новостях, по нашему мнению это являлось такого рода психологическим успокоением народа показывая населению, что не только в Узбекистане но и в других странах закрываются на локдауны: «Так, по их выводам, введенные в Европе и США локдауны весной 2020 года помогли снизить смертность всего лишь на 0,2%, тогда как имели разрушительный экономический эффект, передает американский телеканал Fox News» [8], «Туркияда коронавирус пандемиясы менен байланыслы карантин шеклеўлери күшейтилмекте. Усы жылдың 29-апрклден 17-майға шекем мәмлекет толық локдаун жағдайына қайтты. Бул ҳаққында президент Эрдўған мәлим етти» [9], «Өзбекстанда Россиядағыдай локдаун жәрияланыў итималы ҳаққында түсиндирме берилди» [10]. Данный термин не зафиксирован в имеющихся словарях русского и каракалпакского языков.

Вакцина спутник, модерно, файзер - данные названия вакцин, состоящие из начальных букв, имеют английскую расшифровку. Получили распространения в 2021-2022 годах при вакцинировании населения, и активно используются в СМИ, использование данных англицизмов в названиях препаратов внушали большее доверие к препарату нежели отечественные: «404 000 доза – ZF-UZ-VAC2001 Өзбекстан-Қытай вакцинасы, 34 750 доза – Индияның AstraZeneca вакцинасы, 14 400 доза – «Спутник-V» Россия вакцинасы, 70 560 доза – Модерна АҚШ вакцинасы» [13], «В Узбекистан поступило 2 миллиона доз вакцины Pfizer от наших зарубежных партнёров по программе COVAX, сообщает @davletovuz» [14]. Данные термины не зафиксированы в имеющихся словарях русского и каракалпакского языков. Данный термин не зафиксирован в имеющихся словарях русского и каракалпакского языков.

Онлайн (англ. online «на линии») в компьютерной терминологии- находится в сети интернет, обучение через сеть интернет, заполнение документов через глобальную сеть интернета. Распространение в СМИ получило в период ковид инфекции, так как требовалось снизить риск заболевания. В этот период в каракалпакский язык входят новые заимствованные термины, такие как онлайн обучение, онлайн встречи, онлайн консультации, онлайн жалобы, онлайн аукционы и т.д: «Ески *«права»ны онлайн* жаңасына алмастырыў мүмкиншилиги жаратылды» [15], «2023-жыл 22-февраль күни Қарақалпақстан Республикасы суды ҳәм Қарақалпақстан Республикасы ҳәкимшилик судының басшылары тәрепинен Бозатаў, Қараөзек, Кегейли, Нөкис районы пуқаралары ушын *онлайн тәризде қабыллаў* өткериледи» [16], «Ендиликте Сиз өзиниске мақул аймақтан уй-жай қурыў ушын жер участкаларын *онлайн аукцион* саўдаларында қатнасып сатып алыуыңыз мумкин» [17] , «2022-жыл 20-декабрьден республика ЖОО магистратура қәнигеликлерине қабыллаў ушын ҳүжжетлерди *онлайн дизимнен* өткериў процеси басланды (https://t.me/xushnudbek/17476)» [18], «Тәлим кредитти алыў ушын talim-krediti.uz онлайн платформасы иске түсирилди» [19], «Здесь базируется игорная зона, где преступники создали "фермы" для *онлайн-мошенничества*» [20], «Қазақстан қорғаныў министри Руслан Жақсылықов, Қытай қорғаныў министри Вэй Фэнхэ (*онлайн қатнаспақта*)» [21].

«Министерство дошкольного и школьного образования Узбекистана сообщило, что обсуждает с региональными властями временный перевод школ на *онлайн-обучение* «до стабилизации погодных условий», сообщает @gazetauz» [22], «*Онлайн-жалобы*. Самый многообещающий способ. Какой был вначале энтузиазм! Теперь люди сотнями жалуются, что не принимают заявки» [23], «*Онлайн-школа* узбекского языка uzbekonline.ru объявляет набор на курс «Узбекский для начинающих». Начав обучение в марте, и уделяя занятиям 20 минут в день, к маю вы будете» [24], «Нөкис қаласы 12-санлы мектептиң 3-қабатындағы класларда оқыўшылар *сабақларды онлайн* яғный үйде турып аралықтан оқып атыр» [25]. Данные термины не зафиксированы в имеющихся словарях русского и каракалпакского языков. В период пандемии в лексику языков стремительно вошли новые слова и термины не только медицинской, но и технической, экономической и других сфер. Это отражало объединение человечества в поиске решений общих проблем. В СМИ Каракалпакстана закрепились новые неологизмы и англицизмы, многие из которых ещё не были зафиксированы в словарях.

Сегодня англицизмы быстро проникают через СМИ и интернет, что ускоряет их адаптацию. Однако они долгое время оставались вне внимания исследователей, поэтому потребовались систематизация и лингвистический анализ англицизмов в сопоставлении русского и каракалпакского языков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Крысин Л.П. Толковый словарь иноязычных слов. – М.: Эксмо, 2010
2. https://t.me/ne_janaliq от 25 ноября 2022г.
3. https://t.me/QResMinistrlerKenesi от 23 июля 2020г.
4. https://t.me/KARAKALPAK24 от 30 июль 2020г.
5. https://t.me/QResMinistrlerKenesi от 23 июля 2020г.
6. https://t.me/nukuspress от 7 августа 2021г.
7. https://t.me/makarenko_channel от 15 ноября 2021г.
8. https://t.me/makarenko_channel от 2 февраля 2022г.
9. https://t.me/KARAKALPAK24 от 27 апреля 2021г.
10. https://t.me/KARAKALPAK24 от 23 октября 2021г.
11. https://t.me/makarenko_channel от 29 мая 2020г.
12. https://t.me/kruzuz от 10 января 2023г.
13. https://t.me/KARAKALPAK24 от 6 августса 2021г.
14. https://t.me/makarenko_channel от 4 июля 2022г.
15. https://t.me/KARAKALPAK24 от 22 февраля 2023г.
16. https://t.me/KARAKALPAK24 от 20 февраля 2023г.
17. https://t.me/KARAKALPAK24/21816 от 22 декабря 2022г.
18. https://t.me/kruzuz/28995 от 21 декабря 2022г.
19. https://t.me/KARAKALPAK24/24930 от 14 марта 2023г.
20. https://t.me/makarenko_channel/4127 от 11 сентября 2022г.
21. https://t.me/KARAKALPAK24/17939 от 24 августа 2022г.
22. https://t.me/makarenko_channel/4654 от 16 января 2023г.
23. https://t.me/makarenko_channel/4454 от 1 декабря 2022г.
24. https://t.me/makarenko_channel/3595 от 19 марта 2022г.
25. https://t.me/Qaraqalpaqstan_xawazi/2903 от 12 мая 2022г.
26. https://t.me/kruzuz от 10 января 2023г.
27. https://t.me/KARAKALPAK24 от 14 апреля 2022г.

Rezyume. Maqalada koronavirus pandemiyası dáwirinde ǵalaba-xabar qurallarında inglis tilinen kirgen sózlerdiń qollanılıwı haqqında sóz etiledi.

Tayanısh sózler: anglicizmler, koronavirus, ǵalaba-xabar quralları, leksika, semantika.

Summary. The article discusses the use of English loanwords in the media during the coronavirus pandemic.

Key words: anglicisms, coronavirus, mass media, lexicon, semantics.

HÁZIRGI QARAQALPAQ TILINDEGI SÓZ DIZBEKLERINIŃ STRUKTURALÍQ MODELLERI HÁM OLARDÍŃ LINGVOSTATISTIKALÍQ ÓZGESHELIKLERI

Buxarbaeva J.J.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

«Model» ataması latın tilinen “modulus” sózinen kelip shıqqan bolıp, «ólshem» degen mánisti bildiredi. Úlgi tiykarında belgili bilim tarawındaǵı faktler, zatlar hám qatnaslardıń kórinisi túsindiriledi. “Model” mazmunı hám túri, maqseti hám wazıypasına qarap hár qıylı. Olar izertlenip atırǵan materiallıq ortalıqtıń tiykarǵı nusqasınıń mazmunına, onıń qorshaǵan ortalıqqa tásirine baylanıslı ózgerip turadı. Model aytılıw, qollanılıw tártibine qaray materiallıq ortalıqtı anıqlaytuǵın bilim haqqındaǵı túsinik sıpatında; belgili toparlasqan óz ara baylanıslı gápler toplamı túrinde; obyekttiń tiykarǵı táreplerin, elementlerin, baylanısların anıqlaytuǵın fizikalıq grafika – sxema túrinde; sonday-aq, tiykarǵı sırtqı hám ishki baylanıslar menen qatnaslardı anıqlaytuǵın matematikalıq formulalar yamasa sanlı kesteler túrinde de bolıwı múmkin.

Filosofiyalıq sózliklerde «Modellestiriw (fr. modele – úlgi, forma) – izertlew ushın arnawlı jaratılǵan bir obyektte basqa bir obyekttiń sıpatlamasın qayta tiklew... izertlewshini qızıqtıratuǵın obyekt hám onıń modeli arasında belgili bir uqsaslıq bolıwı kerek» [1], dep kórsetilse,

V.V.Ermilova hám D.Yu.Ermilova óz miynetlerinde «Modellestiriw – súwretlew, yaǵnıy bir pútin obyektti (obyekt sistemasın), jaǵdaydı yamasa procesti súwretlew yamasa kórsetiw» [2], dep túsindiredi. M.Vartofskiydiń juwmaǵı boyınsha «Model – bul joqarı dárejede qánigelestirilgen, biziń texnikalıq támiyinleniwimizdiń bir bólegi, onıń ózgesheligi de keleshekti qurıwda... model dep tek ǵana jeke mánisti emes, al usı mánisti usınıs etetuǵın háreket usılına aytıladı» [3].

Lingvistikalıq model izertlew obyektiniń qásiyetlerin ózinde saqlay alıwı kerek. Teoriyalıq jaqtan model teksttiń uzınlıǵına da, gápler sanına da shek qoymaydı. Sonıń ushın da lingvistikalıq modeldiń formal halatta bolıwı, onıń imkaniyat shegarasın maksimal dárejede keńeytiwge sharayat jaratadı [4]. Hárqanday lingvistikalıq model matematikalıq termin menen, onıń túsinigi bolsa lingvistikalıq terminler menen súwretlenedi. S.Xokket: «Anıqlanǵan qaǵıydalar sisteması grammatikalıq táriyplew modelin quraydı hám bul model tildiń grammatikasın izertleydi, nátiyjelerin bayanlaydı. Qansha túrli mánistegi sıpatlamalar bolsa, sonsha túrli model boladı...» – deydi [5]. Sóz dizbeginiń sintaksislik birlik ekenligine heshkim dawlaspaydı, degen menen sóz dizbegi hám gáp arasında qanday ayırmashılıq bar degen soraw elege shekem sheshimin tappaǵan, tartıs tuwdırıp atırǵan máselelerden biri bolıp esaplanadı. Kóplegen ilimpazlar óz izertlewlerinde sóz dizbekleriniń eń áhmiyetli táreplerine itibar qaratıp, olardı ashıwǵa háreket etpekte. Bul sóz dizbekleriniń quramalı hám hár qıylı sintaksislik qubılıs ekenligin kórsetedi.

Biziń izertlewimizde hár stil boyınsha alınǵan sóz dizbeklerine tómendegi morfologiyalıq maǵlıwmat belgisi-kod belgilendi. Modeldiń tiykarı – sóz dizbegi (SD): S – baslawısh; P – bayanlawısh; At – anıqlawısh; Ob – tolıqlawısh; Ad – pısıqlawısh. Gáp aǵzasınıń (GA-nıń) dárejesindegi kelesi sanlar hám shártli belgiler mına maǵlıwmatlardı bildiredi: 0 – jasırın atlıq, 1 – atlıq, 2 – kelbetlik, 3 – sanlıq, 4 – almasıq, 5 – feyil, 6 – eliklewish, 7 – dáneker, 8 – ráwish, 9 – tańlaq, 10 – modal sózler, 1+ – kómekshi sózler, + – dórendi, ++ − jup, birikken. Sol sıyaqlı, gáp aǵzasınıń indeksi de mınaday maǵlıwmatlarǵa iye: Ø – menshik atlıq, 1 – dara túri, 2 – kóplik túri, I−III – tartım jalǵawı (kóplik jalǵawınan keyin), b\m – buyrıq meyil, sh\m – shárt meyil, t\m – tilek meyil, > – dáreje kategoriyası, < – bolımsızlıq kategoriyası, k/f – kelbetlik feyil, h/af – háreket atı feyil (bayanlawıshtan keyin, aqırında turadı), a – ataw seplik, i – iyelik seplik, b – barıs seplik, t – tabıs seplik, o – orın seplik, sh – shıǵıs seplik, i\ – jasırın iyelik sepligi, t\ – jasırın tabıs sepligi, I – III – betlik jalǵaw.

Máselen, Kamal sózin ótkerdi.

Kamal + ótkerdi $\boldsymbol{At^{1}_{Ø,i} + P^{5}_{Ø,Ø,III}}$

Model: sózin ótkerdi $\boldsymbol{Os^{1}_{1,m}}$ + ótkerdi $\boldsymbol{P^{5}_{Ø,Ø,III}}$

Ilimpazlar sóz dizbeklerin modeller arqalı oqıtıw oqıwshılardıń tek ǵana bilimlerin emes, al olardıń lingvistikalıq kónlikpelerin hám kompetenciyaların arttıratuǵınına ayrıqsha itibar qaratqan [6]. Sóz dizbeklerin modellestiriwge úyretiw barısında oqıwshılarǵa model haqqında túsinik berilip, ulıwma túsinik qáliplestirilip, onnan ayrıqsha túsinikke kele alıwı, onnan jeke túsinikke jetiwi ushın zárúr usıllar logikası qollanıladı. D.B.Elkonin grammatikanı oqıtıwda modellestiriwdi qollanıw haqqında aytıp, tildegi ishki qásiyetler hám qatnasıqlardı tikkeley baqlaw imkaniyatı bolmaǵan jerlerde modellestiriw arqalı kóz aldımızǵa keltiriw imkaniyatları ashılatuǵının aytıp ótedi [7, 38].

Sóz dizbekleri modellerin dúziw hám talqılaw dawamında sóz dizbekleriniń túrli qásiyetleri, atap aytqanda, morfologiyalıq quramı, sintaksislik baylanıs usılları hám baylanıs túri, sintaksislik qatnas túri, sózlerdiń mánilik sáykesligi, sóz dizbekleriniń gáp dúziw usılı, gáp aǵzası bolıw funkciyası tán alınadı. Sóz dizbekleri modelin dúziwde strukturalıq penen birge mánilik analiz de alıp barıladı. Usıǵan baylanıslı, sózlerdiń dizbeklewshilik qábileti hám dizbeklewdegi talǵamı anıqlanadı. Sóz dizbeginiń mánilik, mazmunlıq ózgesheliklerin ózlestiriwde sóz dizbeginiń modelin jaratıw hám talqılaw jolı júdá nátiyjeli boladı.

Sóz dizbekleri modellerin úyretiwde oqıwshılar tómendegi kónlikpelerge erisedi:

1. Sóz dizbeklerin modeller arqalı quraydı. Mısalı: *altın saat* sóz dizbegin qarayıq. Bul jerdegi sintagmalıq dizbekte eki sóz jaylasqan: *altın* + *saat*. ADJ – kelbetlik + S – atlıq. Payda bolǵan mánilik qatnası – anıqlawshılıq. Sebebi, bas aǵza – ne? – saat, baǵınıńqı aǵza – qanday? – altın. Bul reń saatqa tán ekenligi belgili. Demek, mánilik baylanıs bar, formalıq jaqtan jalǵawsız, izbe-iz baylanısqan.

2. Balalar berilgen modeller boyınsha qosımshalardı orınlı jalǵawdı úyrenedi. Mısalı *bala + oyınshıǵı.* Oqıwshılar *bala* sózine iyelik, seplik, kóplik jalǵawların jalǵap durısın tabadı.

3. Modellerdegi sózlerdiń ornın almastırıw arqalı jańa mániniń payda bolıwınańlaydı. Máselen, ADJ – kelbetlik + S – atlıq modeli boyınsha *altın saat – saat altın*, *tınıq kól – kól tınıq*.

4. Oqıwshılar modeller boyınsha sózlerden orınlı paydalanıwdı úyrenedi.

5. V (kelbetlik) + S modeli. *Kelgen.* Tómendegi sózlerden mánisine qaray durıs keletuǵın tórt sózdi terip jazadı: *Miyman, kitap, bazar, bala, shana, mashina, top, qız.*

6. Sózlerdiń mánilik ózgesheligine qarap durıs biriktiriwdi úyrenedi. feyil atlıq + atlıq modeli boyınsha sózlerdiń biriktiriliw qábiletin ańlaydı.

7. Oqıwshılar modeller arqalı sózlerdi mánisine qaray orınlı qollanadı.

Juwmaqlap aytqanda, sóz dizbeklerin oqıtıw hám úyreniwde lingvostatistikalıq usıldıń paydası kóp. Sebebi, házirgi dáwirde qaraqalpaq tili sintaksisin anıq til faktleri tiykarında izertlew keń en jaymaqta. Bunday izertlew qaraqalpaq tiliniń til birliklerиniń anıq jaǵdayın, qollanılıw kólemi hám shegaraların anıq kórsetedi. Ilimiy hám kórkem stilde sóz dizbekleriniń qollanılıw jiyiligi túrlishe. Bul olardıń stillik ózgesheliklerin kórsetedi. Demek, sóz dizbeklerin oqıtıwda ilimiy usılda jazılǵan sabaqlıqlarǵa súyeniw kerek.

Sóz dizbeklerin oqıwshıǵa túsindiriwde birqansha qıyınshılıq bar, sebebi bul tema basqa temalarǵa qaraǵanda oǵada quramalı. Sóz dizbeklerin sózden, turaqlı sóz dizbeklerinen ajırata biliw, ornın, qollanılıw maqsetin ayırıw ushın hár qıylı usıllardan paydalanıw kerek boladı. Sóz dizbeklerin til qatnasıqların ózlestiriw ushın qollanıwda, birinshi, oqıwshılar óz dizbekleriniń mánisin ajırata alıwı kerek. Sonıń ushın olarǵa sóz dizbekleri menen islesiwdi úyretiw kerek.

Baslawısh klass oqıwshılarınıń sóz dizbeklerin ózlestiriw kónlikpelerin qáliplestiriwge mólsherlengen modeller til materialların tereń ózlestiriw menen birge ózlestirilgen bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlardı til qatnasıqlarında orınlı hám nátiyjeli paydalanıwın qáliplestiriwdi názerde tutqan. Sol sebepli ámeliy áhmiyetke iye tapsırmalardıń túrleri tańlap alınıwı kerek.

ÁDEBIYATLAR

1. Философиялық сөздік / Ред Р.Н. Нұрғалиев, Ғ.Ғ. Ақмамбетов, Ж.М. Әбілдин және т.б. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы,1994. -525 б.
2. Ермилова В.В., Ермилова Д.Ю. Учебное пособие для учреждении сред профобразования.-М.: Мастерство; Издетельский центр «Академия», Высшая школа,2001.184 стр.
3. Вартофский М. Модели. Репрезентация и научное понимание / Пер. с англ/ общ. ред.и послесл И.Б. Новика и В.Н. Садовского. – М.: Прогресс, 1988. -507 стр.
4. Дешериева Т.И. Языкознание и математика – Алматы: Наука, 1972. − 84 с.
5. Hockett C. F., Two models of grammatical description, Word, 10(1954), №2-3. – С. 10-234.
6. Диалектическая логика: Формы и методы познания – Алма-Ата: Наука, 1987 – С. 304
7. Эльконин Д.Б. Некоторые вопросы психологии усвоения грамоты // Вопросы психологии,- 1956.
8. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis. – Nákis, Bilim, 2009. – B. 295.

Резюме. В данном исследовании рассматриваются структурные модели словосочетаний в современном каракалпакском языке и их лингвостатистические характеристики.

Ключевые слова: моделирование словосочетаний, лингвостатистика, синтаксис.

Summary. This study investigates structural models of word combinations in modern Karakalpak language and their linguostatistical features.

Key words: phrase-modeling, linguostatistics, syntax.

ANALYSING ONOMATOPOEIA ACCORDING TO BREDIN'S THEORY

Bayimbetova M.

Nukus State Pedagogical Institute

Onomatopoeia is a common grammatical category in nearly all languages around the world. Of course they may differentiate from one another in language by phonetic composition, morphologic structure, and semantic classification. Anyway, they identify imitation of sounds or actions in all those languages. Onomatopoeic words are categorized into several types based on the process of

word combination when imitating identified objects and sounds, and a corresponding theory has been developed. According to this theory, onomatopoeic words are divided into three types: direct, associative, and exemplary [1: 558].

1. Direct onomatopoeia is defined as representations of an object's actual sound.The simplest way to identify a direct onomatopoeia is when the word you use as an imitation stands out from other people's words. For instance, we can consider the knocking on a door: knock-knock, bang, clang, boom, and creak.

Direct onomatopoeia is observed when two criteria are met:1) the denotation of a word – a group of sounds; 2) the sound in a word is similar to a member and resembles a representative of a given group of sounds. In other words, a sound in a word resembles the sound of the object it names or signifies: for example, hiss, meow, moo, chirp, buzz; The words splash, rustle, zoom, and thud also resemble the sounds of the words they are called due to their greater acoustic similarity. Otherwise, there are high and low degrees of imitative similarity, but there are relatively few examples with a high degree of similarity, such as feel.

2. Associative onomatopoeic words are words that do not directly imitate sound but rather evoke a specific sound or feeling through association. In this case, the connection is not a similarity to hearing but a cultural, emotional, or conceptual association. According to H. Bredin, these words convey meaning not through literal imitation of sound, but through symbolic connections to sound, movement, feeling, or image. For example: cuckoo, bubble, whip, irritate, squirm, scream, cough, whisper. That is, this type of onomatopoeia refers to sound-like sounds related to the meaning of a word. For example, "cuckoo," "bubble," "smash," and "whip" – none of the words have any connection to the object or action they represent:1) cuckoo – a bird name, but the acoustic similarity is related not to the bird itself but to its song; 2) whip – the sound of the whip; 3) smash – destructive action; 4) bubble – a sound associated with a boiling liquid (neither related to an object nor to an action) [1:560].

An association includes two degrees of conventionality: 1) a conventional connection between a certain object and sound (a bird and its song, a bubbling and boiling liquid); 2) the connection between a word and its name in conventional naming (cuckoo and bird).

3. Exemplary onomatopoeia are forms of speech that imitate real sounds based on physical labor or the amount of sound they represent. Examples: agile, dart, lazy, sluggish, hoarse.

The basis of this is characterized by the amount of groaning in a person performing physical work. Words like "nimble" and "dart" require less muscle and lung strength compared to words like "sluggish" and "slothful." Moreover, the speaker stops breathing and tries to pronounce them sharply and quickly, while the last two words are slow and lazy. The corresponding properties of these words constitute their acoustic character and are technically named vowel sound, palatal, stress, duration, and degree; however, although we do not know their names and qualities, they are responsible for aspects familiar in our daily linguistic experience.

In the Karakalpak language, onomatopoeic words, like English onomatopoeic words, imitate sounds, appearances, situations, actions, and expressions [2:14]. Based on the theory presented above, we analyzed the imitative words in the Karakalpak language. Direct onomatopoeic words are the conveyance of real sounds, the complete phonetic conveyance of any sounds present in the resulting sound. In the Karakalpak language, this group includes:

Taq-taq – knocking on a door or window, thud - the sudden fall of a heavy object to the ground, bum – the sound of an explosion, sharp - a slap or the impact of something on a face, taq – the impact of a metal or hard object on something else, "Miyaw" is a cat, "máá" is the sound of a sheep, and "ızz" is a sound imitation of a mosquito or bee. As we can see from these examples, sound imitations not only directly convey phonetic similarities but also convey their meanings.

Associative onomatopoeic words reflect the relationship between sound and meaning. These words do not carry out a true imitation of sounds but express feelings or situations based on imagination. They express the indistinctness of the sound or symbolic meanings. Numerous examples of similes belonging to this group can be found in the Karakalpak language: ǵıshır-ǵıshır shaynaw – imitating a person's eating process, sııdır-sııdır suw aǵıw – imitating the sound of water

flowing, shıyıq – imitating the sound of an unlubricated door or gate, and guw-guw – imitating the sound of the blowing wind. As can be seen from these examples, onomatopoeic words do not convey a clear sound. And people themselves use imitative words, adapting them to these sounds and actions.

Associative onomatopoeic words are not directly related to real sounds but rather create meaning based on imagining that object. These sounds, symbolically, convey their meaning. They reflect the impact and feeling of the sound, rather than directly imitating its authenticity.

Exemplary onomatopoeic words – these types of onomatopoeic words use sounds that reflect physical or psychological states, not real imitations of sounds. They are based on emotional or psychological imagination rather than simple imitation. Such words denote the connection of sounds with energy, speed, slowness, and sensory states. These ties are based on cultural and social agreements. In other words, these words do not imitate a specific object or phenomenon from sounds but rather reflect meanings perceived through cultural or social experiences among people. For example, ırbań-ırbań imitates a person's lazy walking, tırbań imitates a person's hard actions or movements, and shılq-shılq imitates a person's sweating.

In conclusion, the Karakalpak language exhibits both notable similarities and some distinctive characteristics in the representation of sounds when Bredin's theory of onomatopoeia is applied. According to Bredin, there are three categories of onomatopoeic words: exemplary, associative, and direct. Karakalpak has a term for each of these categories. “taq-taq” (knocking) and “ızz” (mosquito) are examples of direct onomatopoeia in Karakalpak that faithfully convey Bredin's theory of words mimicking the sounds of real objects. Bredin's idea of words that convey sounds or sensations by symbolic connections rather than exact imitation is further supported by associated onomatopoeic terms in Karakalpak, such as “ǵıshır-ǵıshır shaynaw” (munch) and “shıyıq” (creak). Exemplary onomatopoeia, like “ırbań-ırbań” (shuffle), also conforms to Bredin's framework since it depicts emotional or physical states instead than mimicking sounds directly. Bredin's theory, which emphasizes the complex interrelationship between sound, meaning, and cultural background in both languages, so works well for understanding Karakalpak onomatopoeia.

REFERENCES

1. Bredin, H. Onomatopoeia as a Figure and a Linguistic Principle// New Literary History. Vol. 27, No. 3, Literary Subjects . The Johns Hopkins University Press, pp. 1996, – 555-569 p.
2. Embergenov U. Házirgi qaraqalpaq tilindegi eliklewish sózler. – Nókis: «Qaraqalpaqstan».1990. – 14 p.
3. Bayımbetova Mexriban Berdibaevna, & Mambetniyazova Hurliman Maratovna. (2024). Inglis hám qarqalpaq tillerindegi eliklewishlerdiń seslik qurilisn úyreniw. Hamkor Konferensiyalar, 1(7), 488–492. Retrieved from https://academicsbook.com/index.php/konferensiya/article/view/885

Rezyume. Bu maqolada qoraqalpoq tilidagi taqlid so‘zlar olim H.Bredinning nazariyasi asosida tahlil qilingan. Bu nazariya bo‘yicha odamlar turli xil tovushlarni qanday qabul qilishi va shu tovushlarga asoslanib taqlid so‘zlarni qanday o‘zlashtirishiga asoslangan bo‘lib, taqlid so‘zlarning uch turi bo‘yicha tahlil o‘tkazilgan.

Tayanch so‘zlar: onomatopoeia, direct-to‘g‘ri, associative-bog‘liq, exemplary-namuna.

Резюме. В данной статье анализируются подражательные слова в каракалпакском языке на основе теории учёного Х.Бредина. Согласно этой теории, рассматривается, как люди воспринимают различные звуки и как они усваивают подражания этим звукам. Анализ проводится по трём типам подражаний: прямое ономатопея, ассоциативная ономатопея и образцовая ономатопея.

Ключевые слова: ономатопея, прямое ономатопея, связанный ономатопея, образцовая ономатопея.

THE ADVERB: A COMPLEX ENTITY IN THE GRAMMAR OF LANGUAGE

Mambetniyazova H.M.
Karakalapak State University

Introduction. Basically, most adverbs explain how, where, or when something happens. They describe the manner, place, or time of an action. Adverbs modify verbs. For example, in "He drove slowly," the adverb "slowly" tells us how he drove. As we will see, adverbs often indicate when,

where, why, or under what conditions something occurs or occurred. The main meaning of an adverb adds details about the quality, amount, or circumstances of actions, states, or qualities.

Methodology. The adverb is typically defined as a word that expresses a quality of an action, a quality of another quality, or the situation in which an action takes place [3:158]. From this definition, it is difficult to define adverbs as a class, because they comprise a most heterogeneous group of words, and there is considerable overlap between the class and other word classes. They have many kinds of form, meaning and function. Along with certain clear adverbs like here, now, often, seldom, and always, there are many others that also act as words from different classes. Such words that are different in their lexical meaning and also in their grammatical category (part of speech) but identical in their form are inter paradigmatic homonyms (lexical-grammatical) [4:118]. Thus, adverbs like dead (as in dead tired), clear (to get away clear), clean (I've completely forgotten), slow, and easy (he would say slow and easy) match up with similar adjectives (a dead body, clear waters, clean hands). Adverbs like past, above, in, up, down, about, since, before, over are homonymous with prepositions. There is also a special group of pronominal 20 adverbs: when, where, how, why used either as interrogative words or as connectives to introduce subordinate clauses [1:217]:

Where would you like to go? (an interrogative pronominal adverb)

We will go where you want. (a conjunctive pronominal adverb)

Some adverbs may be used rather like a verb, as in *"Up. Jenkins! Down, Peter!"* where the first word is like an imperative [5:92]. There are three adverbs related to numbers: once, twice, and thrice (the last one is old-fashioned). They indicate measure or frequency. For example: *She went there once a week. I saw him twice last month.*

Twice is also used in the structure twice as long, etc.

He is twice as tall as his brother. She is twice as clever.

Beginning with three, the idea of frequency or repetition is expressed by the phrases three times, four times [5:92]:

He went there four times. He is four times as big. She is ten times cleverer.

In many cases, the border-line between adverbs and words of the other classes is defined syntactically: *I called out to him as he ran fast. (adverb)*

I called out to him as he ran past the house. (preposition)

We were locked in. (adverb)

We were locked in the warehouse. (preposition)

He did everything slowly but surely. (adverb)

Surely you know him. (modal word)

The definition of adverb presented above, though certainly informative and instructive, also fails to directly point out the relation between the adverb and the adjective as the primary qualifying part of speech. To address this issue, M. Y. Blokh defines the adverb as a notional word that expresses a non-substantive property, meaning a property of something that is not a noun [1:221]. This definition highlights the connection between adverbs and adjectives, since adjectives express properties of nouns. Properties may be of a more particular, "organic" order and a more general and detached, "inorganic" order [2:221]. When talking about organic properties, adverbs describe features related to processes and other qualities. For inorganic properties, adverbs show different circumstances of processes or situations that involve processes.

Result. This definition treats the adverb as a secondary qualifier, making adverbs the least independent among the four main parts of speech. Only nouns, which name substances, have a fully complete nominative value. Verbs follow, as they express actions or processes involving substances. Next are the qualifying parts of speech: adjectives, which describe qualities of substances, and adverbs, which describe qualities of actions or other non-substantive phenomena. Despite being less independent, adverbs have their own specific role, which secures their place in the system of parts of speech. Hence, the complaints of some linguists that the adverb is not rigorously defined and in fact presents something like a "dump" for those words that have been rejected by other parts of speech can hardly be taken as fully justified [2:221]. Unlike adjectives,

which show first-order qualities, adverbs express second-order qualities. Because of this, many adverbs are semantically weaker and fall between notional and functional words. They often share some features with pronouns.

Conclusion. Adverbs represent a highly dynamic and intricate category within the grammar of language. Their primary function as modifiers of actions, qualities, and circumstances, combined with their ability to overlap with adjectives, prepositions, and even numerals, makes them a challenging class to define and classify. While adverbs are often seen as secondary qualifiers, their role in shaping meaning through subtle distinctions in time, place, manner, and frequency is indispensable. Their syntactic flexibility and semantic richness highlight the complex interplay between different parts of speech, revealing the depth of their contribution to language structure. Understanding adverbs not only enhances our understanding of syntactic rules but also deepens our insight into the nuanced connections that govern the function and evolution of language.

REFERENCES:

1. Collins COBUILD English Grammar. – London, 1992.
2. Kobrina N.A. Korneyeva E. A., Ossovskaya M. I., Guzeyeva K. An English Grammar. Morphology. – Moscow, 1995.
3. Sweet H. A Short Historical English Grammar. – Oxford University Press, 1992
4. Thomson A.J., Martinet A.V. A Practical English Grammar. – Oxford University Press, 2006.
5. Гарипова Н.Д. Смысловая структура отадъективных наречий в ее отношении к смысловой структуре базовых прилагательных // Исследования по семантике. – Уфа, 1995. – С. 18-30.

Rezyume. Bu tezisda qo‘shimchalarning ko‘p qirraliligi o‘rganilib, ularning ish-harakatning shakli, vaqti, o‘rni va shartlarini tasvirlashdagi roli ta’kidlangan. Unda qo‘shimchalarning boshqa gap bo‘laklari, masalan, sifatlar, yuklamalar va sonlar bilan o‘zaro kelishi sababli aniqlashdagi qiyinchiliklar ko‘rib chiqiladi.

Tayanch so‘zlar: qo‘shimchalar, sintaksis, semantika, interparadigmatik omonimlar.

Резюме. В этом тезисе рассматриваются различные свойства наречий и их роль в выражении вида, значения, места и условия действия. В ней анализируются трудности в определении наречий, связанные с их сочетанием с другими видами речи, такими как прилагательные, предлоги и числительные.

Ключевые слова: наречия, синтаксис, семантика, межпарадигматические омонимы.

ЛЕКСИКО-СТИЛИСТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА В РЕЧИ МОЛОДЕЖИ (СЛЭНГ, НЕОЛОГИЗМЫ И КОД-СВИТЧИНГ)

Умурзакова К.Х.

Кокандский государственный университет

Введение. Интенсивное распространение глобальных коммуникационных технологий, цифровых платформ, средств массовой информации и социальных сетей оказало существенное воздействие на трансформацию современных лингвистических процессов [6:45]. Молодежная речь в этих условиях предстает не только как инструмент повседневного взаимодействия, но и как значимый социолингвистический феномен, обеспечивающий групповую консолидацию и выполняющий функцию социальной идентификации [2:15; 4:30]. Данные изменения способствовали формированию и активному развитию таких лексико-стилистических средств, как сленг, неологизмы и код-свитчинг [2:15; 4:30]. Их научный анализ позволяет выявить механизмы трансформации молодежного языка и установить закономерности его динамики. Эти явления одновременно упрощают процессы коммуникации и выполняют важные социальные функции — маркируют статус, демонстрируют принадлежность к определённой группе и отражают адаптацию к актуальным культурным тенденциям. Так, сленг фиксирует внутригрупповую близость, тогда как код-свитчинг иллюстрирует активность молодежи в полиязычном пространстве [3:23]. Ряд лингвистических исследований подтверждает, что указанные процессы связаны с естественной эволюцией языка и представляют собой инновационный этап его развития [3:23]. Д. Кристал (2006) подчеркивает особую роль интернета, утверждая, что «язык

формируется под воздействием потребностей оперативной коммуникации в цифровой среде» [6:45]. В условиях узбекского и каракалпакского языковых пространств данные явления приобретают специфические черты. Включение английских и русских элементов приводит к образованию новых лексических единиц, например: “meet qilamiz”, “deadline yaqinlashdi”, “vibe yo‘q”, что иллюстрирует формирование гибкой полиязычной модели общения [11:50].

Актуальность темы определяется высокой научной значимостью изучения указанных изменений и их влияния на образование, культуру и развитие коммуникативной компетентности [16:352]. Настоящая статья направлена на глубокий анализ рассматриваемых явлений с опорой на лингвистические, социолингвистические и психолингвистические подходы.

Основная часть. Лингвистические и социальные характеристики сленга. Сленг в современной молодежной речи выступает неотъемлемым элементом коммуникации, обеспечивая экспрессивность, эмоциональную окрашенность и усиление внутригрупповой сплоченности [3:23]. В условиях глобализации и развития цифровых медиа он приобретает транснациональное измерение, при этом активно адаптируясь к локальному контексту. Так, такие единицы, как “zör”, “kruto”, “like”, прочно вошли в молодежное общение [11:50]. Сленг можно охарактеризовать как экспрессивный, динамичный и неформальный пласт лексики, маркирующий социальную близость [7:12]..

Основные характеристики сленга: высокая динамичность и скорость обновления; адаптивность к неформальному стилю; функция социальной идентификации.

Пример: “Bugungi vibe zo‘r edi, hammamiz flex qildik” («Сегодня атмосфера была отличной, все проявили себя»). В данном высказывании использование “vibe” и “flex” усиливает экспрессивность и эмоциональное восприятие [7:12].

Неологизмы как инструмент языкового обновления. Технологический прогресс и культурные трансформации обусловили активное формирование неологизмов, обозначающих новые явления и реалии, например: “bloger”, “streamer”, “subscribe”, “content” [15:25; 11:50]. Неологизмы представляют собой новые лексические единицы, возникающие под влиянием научно-технического прогресса и социокультурных процессов [12:35].

Таблица 1. Неологизмы: механизм обновления языка.

Тип	Описание	Примеры
Техногенные неологизмы	Возникшие под влиянием интернета и технологий	"sheym" (шейм), "vlog" (влог), "influenser" (инфлюенсер)
Культурные неологизмы	Заимствованные из глобальной культуры	"k-pgp" (к-поп), "fandom" (фандом), "binge" (залипание)
Внутренние неологизмы	Образованные на основе местных единиц	"xabarkand" (быстрая новость), "trendda" (в тренде)

Неологизмы активно используются для оперативного общения и наименования новых социальных явлений [9:11].

Код--switching: проявление полиязычия

Код--switching — это чередование двух и более языков в процессе общения, широко распространенное среди молодежи [12].

Пример: "Bugungi presentation juda interesting chiqdi, endi group bilan discuss qilamiz" ("Сегодня презентация получилась интересной, теперь обсудим с группой"). Это отражает адаптацию английских терминов к местной речи и быструю интеграцию в глобальную среду.

Типы код--switching:

Интер-сентенциальный — смена между предложениями;

Интра-сентенциальный — смешение внутри предложения;

Таг-суичинг — смена на уровне терминов [1:10].

Социальные и психологические факторы. Эти явления объясняются:

✓ Глобальными медиа и интернетом [5:20];

✓ Групповой идентификацией [12:35];

✓ Потребностью в инновационном общении [17:40];

✓ Лингвистической креативностью [16: 352].

Таблица 2. Частота использования лексических групп

Лексическая группа	Доля (%)	Примеры
Сленг	40%	лайк, хайп, фейк, респект
Неологизмы	25%	тренд, блогер, стрим, мем
Код--switching	20%	«Я пропустил deadline» в Zoome (“Мен deadline’ни ўтказдим”, “Zoomda)
Использование классики по-новому	10%	в метафорическом смысле "разговор", "сердце", "думать"
Диалектизмы	5%	"ловкач", "торба", "сумерки» (чаққон, апоқ)

Диаграмма 1. Распределение языков в код—switching

Узбекский язык **50%**

Русский язык **30%**

Английский язык **20%**

Анализ показывает доминирование слэнга (40%), что отражает динамику языка под влиянием медиа [3:23]. Неологизмы (25%) связаны с технологиями [7:12], а код--switching (20%) указывает на полиязычие.

Заключение. Анализ сленга, неологизмов и код-свитчинга позволяет заключить, что данные лексико-стилистические средства являются неотъемлемой частью молодежной речи и играют ключевую роль в современных коммуникативных стратегиях. Они выполняют одновременно лингвистические, социальные и культурные функции: упрощают взаимодействие, отражают социальную идентичность и демонстрируют динамику языковой эволюции. Таким образом, молодежная речь представляет собой уникальный социолингвисти-ческий феномен, формирующийся под влиянием глобализационных процессов, цифровых технологий и культурных трансформаций. Ее изучение имеет особую научную значимость для понимания механизмов развития современного языка и перспектив его дальнейших изменений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андроуцопулос, Й. Globalization, Media, and New Linguistic Practices. – Wiley, 2010. – 256 с.
2. Crystal, D. Language and the Internet. – Cambridge University Press, 2006. – 316 p.
3. Бахтин, М. М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1986. – 445 с.
4. Лабов, У. Принципы лингвистической социологии. – М.: Прогресс, 1972. – 389 с.
5. Трусс, Л. Eats, Shoots & Leaves: The Zero Tolerance Approach to Punctuation. – London: Profile Books, 2003. – 210 p.
6. Crystal, D. English as a Global Language. – Cambridge: CUP, 2003. – 212 p.
7. Крысин, Л. П. Современный русский язык и средства массовой информации. – М.: Наука, 2004. – 256 с.
8. Fishman, J. Sociolinguistics: A Brief Introduction. – Rowley, MA: Newbury House, 1972. – 192 p.
9. Wardhaugh, R., Fuller J. M. An Introduction to Sociolinguistics. – 7th ed. – Wiley-Blackwell, 2014. – 448 p.
10. Головин, Б. Н. Введение в языкознание. – М.: Высшая школа, 2005. – 432 с.
11. Haugen, E. The Ecology of Language. – Stanford University Press, 1972. – 380 p.
12. Hudson, R. A. Sociolinguistics. – Cambridge: CUP, 1996. – 295 p.
13. Coupland, N. Style: Language Variation and Identity. – Cambridge: CUP, 2007. – 344 p.
14. Myers-Scotton, C. Multiple Voices: An Introduction to Bilingualism. – Blackwell, 2006. – 480 p.
15. Plag, I. Word-Formation in English. – Cambridge: CUP, 2003. – 264 p.
16. Umurzakova, K. (2024). SLANG AND SOCIAL NETWORKS: THREAT OR DEVELOPMENT TO CHANGES IN YOUTH LANGUAGE. Qo‘qon Universiteti Xabarnomasi, 13, 352–355. https://doi.org/10.54613/ku.v13i.1096
17. Xursanovna, U. (2025). The Widespread Use of Slang and Abbreviations Among Youth On Social Media. CONVERSE Journal Communication Science, 1(3), 5. https://doi.org/10.47134/converse.v1i3.3674

Rezyume. Maqalada sleng, neologizmler hám kod-svitching quralları jaslar sóziniń ajıralmas bólegi ekenligi, onıń lingvistikalıq, sociallıq hám mádeniy funkciyalar ekenligi haqqında sóz etiledi.

Tayanısh sózler: sleng, neologizm, kod-svitching, lingvistik, sociolingvistikalıq fenomen.

Summary. The article discusses that slang, neologisms, and code-switching tools are integral parts of youth speech and are its linguistic, social, and cultural functions.

Key words: slang, neologism, code-switching, linguistics, sociolinguistic phenomenon.

NEMIS HÁM QARAQALPAQ TILLERINDEGI WAQÍT RÁWISHLERINIŃ QOLLANÍLÍW ÓZGESHELIKLERI

Xamidov N.

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Shet tilin úyreniw menen birgelikte olardıń kelip shıǵıw tariyxın basqa tiller yamasa ana tili menen salıstırmalı túrde izertlew házirgi waqıtta áhmiyetli bolıp, olardı tereńirek izertlew til biliminde aktual máselelerdiń birine aylanbaqta. Ráwishler nemis hám qaraqalpaq tillerinde leksika-grammatikalıq kategoriya sıpatında óz aldına mánili sóz shaqapları toparına kiredi. Ráwishler barlıq tillerdegidey eki tilde de bárháma is-háreket hám predmetlik belgini ańlatıp keledi. Sonday-aq, ráwish kategoriyası salıstırılıp atırǵan tillerde de óz aldına jeke sóz shaqabı dep qabıl etilgen.

Salıstırılıp úyrenilip atırǵan nemis hám qaraqalpaq tillerindegi waqıt ráwishleriniń hár qıylı morfologiyalıq formalarınıń qalay jasalıwına hám ózgesheliklerine itibar qaratamız. Sonday-aq, waqıt ráwishleri eki tilde de is-hárekettiń júzege keliw waqtın yamasa mezgilin bildiredi. Olar eki tilde de morfologiyalıq formaları boyınsha derlik birdey dep esaplawǵa boladı. Sebebi, olar kóbinese is-hárekettiń burın yaki jaqın waqıtta bolǵanın, yaki belgili bir waqıt bólegin kórsetedi. Mısalı: Jch komme **morgen.** Men **erteń** kelemen. **Zuerst** gehen wir zur Universität. **Aldı menen (dáslep**) biz universitetke baramız. Ich kann **schon** fließend deutsch spreche. Men **qashshan** nemis tilinde sóyley alatuǵın boldım.

Eki tildegi waqıt ráwishleri de basqa (sın, sebep, muǵdar-dáreje hám t.b.) ráwishlerge qaraǵanda kóbirek ushırasadı. Qaraqalpaq tilindegi ayırım waqıt ráwishleri **bir** sózi menen hár qıylı atlıq sózlerdiń dizbeklesiwi arqalı is-hárekettiń belgisiz abstrakt waqtın bildirip te keledi. Máselen: **bir kúni**, **bir jola**, **bir mezgilde**, **bir máháli**, **bir waqıtta**, **birden** hám t.b.

Al, nemis tilindegi sanlıq +**mal** yamasa +**malig** sózi qosılıp is-hárekettiń bir yamasa hár waqıtta hám arasında iske asatuǵının bildiredi. Máselen: **einmall**, **manchmal** sózleri kórip turǵanıńızday eki tilde de aldıńǵı sózi sanlıq bolǵanı menen, al olar hár qıylı waqıttı kórsetedi. Mısalı: Nemis tilinde – **Einmal** fasste er dein Nanu in der Tasche. Al, qaraqalpaq tilinde bolsa - **Bir kúni** Seydan ǵarrı ádetten tıs erte oyandı.

Waqıt ráwishleri turaqlı sóz dizbekleri túrinde de ushırasıwı múmkin. Bunday formalar nemis tilinde kóbinese ádebiy tilde kóp ushırasadı. Nemis tilindegi ayırım frazeologiyalıq sóz dizbeklerin awdarmalaǵanda, olardıń qaraqalpaq tilindegi ekvivalentlerinde tabıwımızǵa boladı. Mısalı: **im Handumdrehen** - kózdi ashıp jumǵansha. **Von Jahr zu Jahr** – jıldan jılǵa hám t.b.

Nemis tilindegi naqıllarda da qaraqalpaq tilindegi ekvivalentlerindegi waqıt ráwishleriniń sáykes keliwin tómendegi mısallardan kóriwimizge boladı. Mısalı: **Morgen**, **morgen** nur nicht heute, sagen alle Poulen Leute. Erinshektiń **erteńi** tawsılmas. Was du heute kannst besorgen, das verschiede nicht auf **morgen**. **Búgingi** isti erteńge qaldırma.

Taǵı bir aytıp ótetuǵın nárse, bul qaraqalpaq tilinde tiykar ráwishine kiretuǵın geypara sózler kóp mánili xarakterge iye. Shınında da, waqıt ráwishindegi **ilgeri** sózi kontekstlerde birde is-hárekettiń orınlanıw waqtın bildirse, birde onıń bolatuǵın ornın da bildiredi. Nemis tilinde bul ráwishtiń variantı joq. Sebebi, nemis tilinde **ilgeri** sózi predlog sózge kelbetlik sózdin dizbeklesiwi hám oǵan **-em** orın sepliginiń jalǵanıwı arqalı **vor kurzem** degen sózdi payda etip, ráwish mánisin beredi. Bul jerdegi ayırmashılıq **ilgeri** sóziniń nemis tilinde bir sóz tiykarında beriliwinde hám jáne bir ózgesheliklerіniń biri ayırım waqıt ráwishleri nemis tilinde bir sóz benen berilse, al qaraqalpaq tilinde bir neshe sózler menen beriliwi múmkin.

Nemis tilindegi waqıt ráwishi **Adverbien der Zeit** – dep atalıp, qaraqalpaq tilindegi waqıt ráwishi sıyaqlı is-hárekettiń júzege keliw waqtın yamasa mezgilin bildiredi: wann? -qashan?, wie lange - qashanǵasha?, wie oft? -qansha waqıtta?, bis wann? -qashanǵa shekem?, seit wann? -qashannan beri? sorawlarına juwap beredi hám olarǵa mına waqıtlıq mánini bildiriwshi sózler kiredi: bald, immer, oft, heute, gestern, morgen, abends, jetzt, schon, lange, langst, spät, nachts, täglich, jährlich, früh, erst, damals, einst, einstweilen, vorkurzem, dann, u.s.w.

Nemis tilindegi waqıt ráwishleri de ádette hár qıylı morfologiyalıq formalarda bolıwı múmkin. Máselen: Sózler dara formada turıp, waqıt ráwishi bolıp ta keledi: jetzt, Anfang, immer, heute,

morgen, zuerst, bald, schon, oft u.s.w. Mısalı: Und wenn sei **morgen** Madame Henriette, sagen wir in Nizza, begegnen wurden, (S. Tsveyg. Novellen). Yaqshı, **erteń** Siz madam Xenritte bizler Nissadamız, kórip qalsanız ... (S.Tsveyg. Novellalar). **Zuerst** gehen wir ins Institut. **Dáslep** biz institutqa baramız.

Bunday formalardağı ráwishlerdiń birewleri is-hárekettiń burın yamasa jaqın waqıtta bolıp ótilgenin dál anıq kórsetip berse, al ayırımları bolsa onıń úziliksiz bolıp turatuǵınlıǵın, geyparaları shamalap ta kórsetedi. Nemis tilindegi waqıt ráwishleri ushın tán qásiyetlerdiń tağı biri bul tiykar ráwishlerge hár qıylı affiksler jalǵanıwı arqalı waqıt ráwishi mánisin beredi. Máselen:

1) Atlıqtan jasalǵan waqıtlıq máni ańlatıwshı ráwishler: täglich, ehrlich, heutige, morgen, jetzt u.s.w. Mısalı: Vielleicht wirst du ihn **täglich** sehen. Balkim, sen onı **kúnde** kórerseń (S. Tsveyg. Novellen). Schreiben Sie bitte, das **heutige** Datum an die Tafel sagte der Lehrer. Muǵallim **búgingi** sáneni taxtaǵa jazıń – dedi.

2) am Morgen, im Winter, in der Nacht, am Samstag, am Abend - bul waqıt ráwishleri atlıqtıń aldında predlog – artikl forması menen jasalıp waqıt ráwishleri boladı. Mısalı: Ich gehe nach Hause **am Morgen**. Men **azanda** úyge baraman. Bunday waqıt ráwishleri kóbinese waqıttıń belgili bir sheklengen bólegin bildirse, al ayırımları onıń konkretligin kórsetedi.

3) Seplik qosımtaları arqalı, ásirese genetiv sepliginiń kúshli sepleniwinde **-s** affiksi qosılıw nátiyjesinde nemis tilinde waqıt ráwishleri jasaladı: morgens, abends, besonders, mittags, nachts, nachmittags u.s.w. Mısalı: Ich will ihr heute **abends** ein Opfer bringen, damit sie wieder freundlich zu uns ist. Usı jerde ayta ketetuǵın bir nárse **-s** affiksi ayırım waqıtları tek ǵana genetiv sepliginiń qosımtası bolıp qalmastan, al nemis tilindegi ráwish jasawshı affiks rolinde de qollanıladı hám keń túrde ráwish jasaydı: rechc, links, besonders, damals u.s.w. Mısalı: Das Gebäude **rechts** ist unsere Universität. **Damals** war er noch klein. Usı waqıt ráwishleri de waqıttıń belgili bir sheklengen bólegin bildirip kelse, al qaraqalpaq tilinde waqıtlıq mánini bildiretuǵın **túnde**, **azanda**, **keshte**, **sáhárde** hám **túste** qusaǵan sózlerdiń basım kópshiligi almasıqlarǵa oǵada jaqın bolıp keledi. Sol ushın olardı tek ǵana bir sóz benen emes, al bir neshe sóz benen basqa formalarda da kórsetiwge boladı. Máselen: heute - an diesem Tag, morgen - am 1. September, dann - nach der Arbeit u.s.w.

4) Atlıq, kelbetlik, ráwish hám tağı da basqa sóz shaqaplarınıń túbirine **-ens**, **-lings**, **-lich**, **-mal** sıyaqlı sóz jasawshı qosımtalar jalǵansa da waqıt ráwishleri boladı: täglich, erstens, nächstens, vorwärts, nochmal, meistens, lieblings u.s.w.

Hárqıylı sózlerdiń juplasıp hám dizbeklesip keliwinen waqıt ráwishi jasaladı: nach und nach, dann und wann jáne bulardan tısqarı atlıq penen ráwishtiń dizbeklesip keliwleri ushırasadı. Máselen: am morgen früh – **azanda erte**, am Abend spät – **keshte kesh**, heute zu Mittag – **búgin túste**, gestern am Abend – **keshe keshte**, nachmittags **- tústen keyin**. Bunday ráwishler kóbinese is-hárekettiń anıq haqıqıy waqtın bildiredi. Mısalı: Er geht **heute am Abend** zu seinem Vater. Ol **búgin keshte** atasınikine (atası aldına) baradı.

Sonday-aq, waqıt ráwishlerin atlıq hám almasıqlardıń dizbeklesip keliwinen de tabıwımızǵa boladı. Máselen: **an diesem Tag**, **zu dieser Zeit**.

Nemis tili grammatikasında waqıt ráwishlerine tómendegishe sıpatlama beriledi:

a) Anıq waqıtqa qatnaslı ráwishler: der Zeit, heute, gestern, morgen, jetzt, nun, (so)eben, noch, abends, mittags, nachts u.s.w.

b) Anıq emes waqıttı bildiriwshi ráwishler: dann und wann, immer, nie, jederzeit, letztens, bisweilen, einstweilen u.s.w.

v) Qalǵan waqıt ráwishleriniń barlıǵı waqıttıń tochkasına baylanıslı boladı: einher, schon, mittlerweise, unterdessen, indessen, anfangs u.s.w.

Nemis tilinde aqırı **-e** menen pitken waqıt ráwishleri eski nemis tilinde az ushırasadı. Ol tek ǵana ayırım sózlerde ǵana házirge shekem aqırı **-e** formasında saqlanıp qalǵan. Shınında da bul pikirge qosılıwǵa boladı, sebebi olar onsha kóp qollanıw múmkinshiligine iye emes, al olar tek ǵana sanawlı. Máselen: **balde**, **ferne**, **gerne** - sózlerinde ǵana ushıratıwǵa boladı. Mısalı: Warte nur, **balde** ruhest von Jahr (Goethe). Nein, nein; nie wandelt oft und **gerne** nur Kirche hin, ob schon sei **ferne** (W.Busch).

Al, kelbetliklerden jasalǵan ráwish sózlerden tek ǵana **lange**, **stille**, **alte** qusaǵan sanawlı sózlerde búgingi kúnge deyin aqırı **-e** menen saqlanıp qalǵan hám bular házir jiyi-jiyi qollanıladı. Mısalı: Guten Mond, du gehst so **stille**... Nu, wie der wird so kalte... (Scheffel).

Ráwish sintaksislik xızmeti boyınsha pısıqlawısh bolıp, kóbinese is-hárekettiń hár qıylı hal jaǵdayına baylanıslı belgilerin kórsetedi: waqıtlıq, orınlıq, muǵdarlıq, sınlıq, sebeplik sıyaqlı sózlerdi bildiredi. Mısalı: Viel Fahre **später** im Jahre 1989, sucht ein Mann die Parzelle (G.N.Baumert). Bul kórsetilgen mısalda **später** sózi waqıt pısıqlawısh bolıp tur.

Basqa sóz shaqapları sıyaqlı ráwish suvstantivlesiw (atlıqlasıw) qásiyetine de iye boladı. Mine, usı sebepli nemis tilindegi ayırım ráwishler ásirese waqıt ráwishi gápte atlıqtıń wazıypasın orınlap keledi. Mısalı: Sie kannten kein **Gestern** und **Morgen**, sie lebten nur diesen Tag (Die Lungert Bergleute). Bul mısaldaǵı qara sózler atlıq bolǵanı menen waqıt ráwishi mánisin berip kelgen, sebebi is-hárekettiń belgili bir sheklengen waqtın kórsetip, waqıtlıq mánisin anlatıp tur.

Sonday-aq, nemis tilinde waqıt ráwishlerin naqıl-maqallarda da kóplep ushıratıwǵa boladı. Mısalı: **Morgen**, **morgen** nur nicht **heute**, Sagen alle Poulen Leute. Was du **heute** kannst besorgen, das verschiede nicht auf **morgen**, jede Kuh ist früher ein Kalb gewesen. Der Stil von **Morgen**. **Heute** rot, **morgen** Tod.

Waqıt ráwishiniń ishinde almasıqqa jaqın bolǵan **jetzt - damals** sózleri hám olardıń sinonimleri haqqında ayırım miynetlerde tolıq kórsetilgen. Bular ekewi de waqıttı bildiredi, biraq olar arasında parıq bar, sebebi **jetzt** bul házirgi waqıtta bolıp atırǵan is-háreketti bildirse, al **damals** bul ótken waqıttaǵı is-háreketti bildiredi. Biraq gápte kelgende ekewi de qálegen bir konkret, anıq waqıttı anıqlap beriwi múmkin. Mısalı: **Jetzt** im Winter. **Házir** qıs. **Damals** am 1. September 1999 Jahre. Sonda (**sol waqıtta**) 1-sentyabr 1999-jıl edi.

Sonday-aq, **damals** ráwishiniń sinonimleri: einst, träger, ehemals u.s.w., al **jetzt** ráwishiniń sinonimleri: gegenwärtig, heutzutage u.s.w.

Almasıq xarakterge iye bolǵan ráwishlerge **heute**, **morgen**, **gestern** ráwishlerin de kirgiziwge boladı, biraq **jetzt** – **damals** sózlerine qaraǵanda júdá hám anıǵıraq qollanılıp, qanday da bir dál waqıttı kórsetedi. Yaǵnıy, tuwrı mánisinde alatuǵın bolsaq, olar tayanısh sóz bóleklerin bildiredi. Waqıttı yamasa is-háreket bolıp atırǵan waqıttı, ótken is-háreket waqtın, yaki bolmasa kelesi bolatuǵın is-háreket waqtın kórsetedi. Mısalı: **Heute** (**jetzt**) singt man neue Lieder. Die Frau von **heute**. Deine Ansichten sind von **gestern**. Bul mısallarda idiomalıq sózler menen keltirilgen hám aqıllı adam mánisinde salıstırılǵan.

Nemis tilindegi waqıt ráwishleri máhál formaların ańlatıwda járdem beredi, sonaday-aq, olardı anıqlawdı jeńillestiredi. Bulardıń járdemi menen kontekstlerde prezens, sonday-aq, keler hám ótken máhál formalarında ańsat tabıwǵa boladı. Mısalı: Wenn aber **späterhin** der Liebende sein. Mädchen verloren hat, dann kommt er wieder zu der wohl bekannten Linde und **jetzt** und weint (H.Heine. Ideen). Salıstırmalı izertlewdi tildi yamasa til materialın izertlewdiń universal usılı dep esaplawǵa boladı. Bul izertlewdegi materiallar eki tildegi sózlerdiń grammatikalıq xarakteristikasınıń rawajlanıwına úlken úles qosadı, sonday-aq, ilimiy hám ámeliy miynetlerdiń avtorlarına keń qollanıwına múmkinshilik jaratıp beredi.

Ulıwma aytqanda, nemis hám qaraqalpaq tillerindegi ráwishlerdiń kelip shıǵıwı hám olardı ele de tereńirek salıstırıp úyreniw teoriyalıq hám ámeliy jaqtan úlken áhmiyetke iye.

ÁDEBIYATLAR

1. Mirsoatov T.Z. Deucche Grammatik. (Morphologie). – T.; 1987, 231-bet.
2. Курбанбаев А.К. Сопоставительная грамматика немецкого и каракалпакского языков. Морфология. – Нукус.; 1989, 230-bet.
3. Ҳәзирги қарақалпақ тили. Морфология. – Нөкис, 1974, 218-bet.
4. Ҳәзирги заман қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. – Нөкис, 1994.
5. Ярцева В.И. Сопоставительно-типологическое исследование в области синтаксиса. – Л.; 1973.

Резюме. В статье рассматривается взаимосвязь генетических сторон наречия немецкого и каракалпакского языков на различных лексико-грамматических группах. А также изучается категории наречии в сопоставляемых языках и состав порядка слов. На статье обращается внимание использование различных морфологических форм наречие времени в немецком и каракалпакском языках. Обоих в сопоставляемых языках по морфологической форме считается одинаковым.

Ключевые слова: сопоставление, категория, наречия, статья, морфология, лексика, грамматика.

Summary. The article views the interrelations of adverb genetic varieties of German and Karakalpak languages in different lexica-grammatical groups. The attention will be paid to varieties of usage order of various morphological forms of time adverbs in the German and Karakalpak languages being comparably studied. They are thought to have same morphological forms in the both languages.

Key words: comparison, category, adverbs, article, morphology, vocabulary, grammar.

SUD EKSPERTIZALARI VA SUD-LINGVISTIK EKSPERTIZANING HUQUQIY TAVSIFI

Saidahmadov Sh.

Innovatsion texnologiyalar universiteti

Lingvistik ekspertiza birinchi bobda to‘xtalib o‘tganimizdek, dastlab sud eksperizasi turi sifatida shakllangan bo‘lib, bugungi kunda ham ko‘plab ilmiy-nazariy va uslubiy-amaliy qo‘llanmalarda ko‘proq huquqshunoslikka yaqin soha sifatida talqin qilinadi. Jahon lingvistik ekspertologiyasida lingvistik ekspertizani sud ekspertizasining bir turi sifatida qarash tendensiyasi keng tarqalgan. Lingvistik ekzpertiza sohasida yirik olim K.I.Brinev shunday yozadi: “*Lingvistik ekspertiza – arbitrajlik, fuqarolik yoki jinoiy sud jarayoni doirasida isbotlash lozim bo‘lgan holatlarni aniqlash maqsadida o‘tkaziladigan lingvistik tadqiqotlarning alohida turidir*”[1:5]. Boshqa ko‘plab adabiyotlarda ham lingvistik ekspertizaning sud ekspertizasi turi sifatida qaralganligini kuzatish mumkin. “*Lingvistik ekspertiza – sud ekspertizasining mustaqil turi, dalil qiymatiga ega bo‘lgan nutq ma’lumotlarini (har qanday moddiy vositada qayd etilgan) lingvistik o‘rganish bo‘yicha samarali (va shuning uchun o‘ta mas’uliyatli) protsessual faoliyat*”. Qonunchilik hujjatlarida ham lingvistik ekspertiza sud ekspertizasining turi sifatida qaraladi va sud ekspertizalari qatorida umumiy ta’rif beriladi. Shu bois, avvalo, sud ekspertizasi nima va u qanday amalga oshiriladi degan savolga javob topishimiz kerak. O‘zbekiston qonunchilik hujjatlarida sud ekspertizasi quyidagicha ta’riflanadi: “*fuqarolik, iqtisodiy, jinoyat va ma’muriy sud ishlarini yuritishda ish holatlarini aniqlashga qaratilgan hamda sud eksperti tomonidan fan, texnika, san’at yoki hunar sohasidagi maxsus bilimlar asosida sud-ekspert tekshirishlarini o‘tkazish va xulosa berishdan iborat bo‘lgan protsessual harakat*”[2:4]. Mazkur qonunga va boshqa qonunchilik hujjatlariga asoslangan holda sud jarayonlari bilan bog‘liq lingvistik ekspertizalar huquq tizimida sud lingvistik ekspertizalari deb yuritiladi va uning bir necha turlari normativ-huquqiy hujjatlarda qayd etiladi.

Lingvistik ekspertizaning aynan sud jarayonlari bilan bog‘liq turlari bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda ekspertiza xulosasi sudga taqdim etiladi. Sud jarayonida ekspert xulosasining ilmiy asosliligidan ko‘ra, uning qonuniyligi muhimroq. O‘zbekistonda sud ekspertiza faoliyati O‘zbekiston Respublikasining “Sud ekspertizasi to‘g‘risida”gi qonuni[3], O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat protsessual, Fuqarolik protsessual, Iqtisodiy protsessual kodekslari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 5-iyuldagi “O‘zbekiston Respublikasida Sud-ekspertlik tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6256-son Farmoni[4], O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 21-fevraldagi “Sud ekspertizasi tadqiqotlarini o‘tkazish tartibi to‘g‘risidagi namunaviy nizomni tasdiqlash haqida”gi 73-son qarori[5] va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasida Sud-ekspertlik tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoniga muvofiq davlat va nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlari hamda davlat tashkilotlaridagi ilmiy, ilmiy-pedagogik va mehnat faoliyati bilan shug‘ullanuvchi ilmiy darajaga ega xodimlariga sud-ekspertlik bilan shug‘ullanish vakolati berilgan. Xususan, farmon bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasida sud-ekspertlik faoliyatini rivojlantirishning 2021-2025-yillarga mo‘ljallangan Konsepsiyasi”ning 4-bobi 2-paragrafi 10-bandiga muvofiq “ilmiy faoliyat bilan shug’ullanuvchi muassasalarga o’z faoliyat yo’nalishlari bo’yicha sud-ekspertlik tadqiqotlarini o’tkazish huquqini berish“[6] belgilangan.

Qonunchilik hujjatlarida sud ekspertizasi bilan shug‘ullanish man qilingan toifalarga ham aniqlik kiritilgan. “Sud ekspertizasi to‘g‘risida”gi qonunda “belgilangan tartibda muomalaga layoqatsiz yoki muomala layoqati cheklangan deb topilgan shaxslar, shuningdek qasddan sodir etgan jinoyatlari uchun sudlanganlik holati tugallanmagan yoki sudlanganligi olib tashlanmagan

shaxslar sud eksperti sifatida jalb etilishi mumkin emas” – deya ta’kidlanadi. Shuningdek, Vazirlar Mahkamasining “Sud ekspertizasi tadqiqotlarini o‘tkazish tartibi to‘g‘risidagi namunaviy nizomni tasdiqlash haqida” qaroriga muvofiq sud eksperti yoki ekspertiza tashkiloti rahbari ish materiallari bo‘yicha manfaatdor tomonlar bilan qarindosh bo‘lganda ish materiallari yuzasidan tadqiqotlar o‘tkazish taqiqlanadi[7]. “Sud ekspertizasi to‘g‘risida”gi qonunda sud ekspertlarini “huquqiy savollar hujumi”dan himoyalovchi alohida band mavjud. Sud ekspertini u xulosa berguniga qadar so‘roq qilish taqiqlanadi[8].

Shuningdek, sud ekspertizasi uchun haq to‘lash masalalari ham qonunchilikda nazarda tutilgan. Maskur masala Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 28-oktabrdagi “Jabrlanuvchilar, guvohlar, ekspertlar, mutaxassislar, tarjimonlar va xolislarga to‘lanishi lozim bo‘lgan mablag‘larni hisoblash va to‘lash tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi 570-son qarori[9] bilan tartibga solingan. Davlat sud-ekspertiza tashkilotlari yoki boshqa davlat tashkilotlarining xodimlari uchun sud ekspertizalarini o‘tkazish lavozim vazifalariga kirsa yoki davlat byutjetidan moliyalashtiriladigan tashkilot xodimlari xizmat faoliyatidan ajratilgan holda sud ekspertizalariga jalb qilinsa, ularga alohida haq to‘lanmaydi. Mazkur qaror nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlari uchun, davlat sud-ekspertiza tashkilotlarida qonunchilikda belgilangan shartnoma asosidagi xizmatlarni ko‘rsatish uchun va ilmiy faoliyat bilan shug’ullanuvchi muassasalarga o’z faoliyat yo’nalishlari bo’yicha sud-ekspertlik tadqiqotlarini o‘tkazganda o‘z xizmat faoliyatiga ta’sir ko‘rsatmasdan bajargan xizmatlari uchun haq to‘lashda qo‘llaniladi.

Nizomning 3-bob 12-bandida: “Ekspert, mutaxassis, tarjimon tomonidan bajarilgan ish uchun haq manfaatdor tomonlar o‘rtasida tuzilgan shartnomalar yoki ushbu Nizomda belgilangan miqdorda to‘lanadi”, deyiladi. 13-bandda shartnoma tuzilmagan holatlarda “Ekspert va mutaxassisga mas’ul organlar (mansabdor shaxslar) topshirig‘iga ko‘ra bajargan ishi uchun soatiga bazaviy hisoblash miqdorining 0,10 koeffitsiyenti miqdorida haq to‘lanadi” – deya belgilanadi.

Demak, sud ekspertizasi intelektual xizmat turi bo‘lib, mazkur xizmatlar uchun haq to‘lanishi qonuniy asoslarga ega. Xizmat haqi to‘lovlarining shartnoma asosida, bank tizimi orqali amalga oshirilishi intelektual xizmatning qonuniyligini ta’minlaydi.

ADABIYOTLAR

1.Brinev K.I. Lingvisticheskaya ekspertiza v sudebnoy praktike. – Moskva, 2005.
2.O‘zbekiston Respublikasi “Sud ekspertizasi to‘g‘risida”gi Qonuni.
3.O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi.
4.O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik-protsessual kodeksi.
5.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 5-iyuldagi PF-6256-son Farmoni.
6.O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 21-fevraldagi 73-son qarori.
7.O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 28-oktabrdagi 570-son qarori.

Резюме: В данной статье рассматривается правовая характеристика судебных экспертиз и судебно-лингвистической экспертизы. Определены основы судебно-лингвистической экспертизы.

Ключевые слова: судебно-лингвистическая экспертиза, правовые основы, структура.

Summary: This article examines the legal characteristics of forensic examinations and forensic linguistic examination. The grounds for forensic linguistic examination have been established.

Key words: forensic linguistic examination, its legal basis, structure.

QARAQALPAQ XALQÍNÍŃ MILLIY DÁSTÚRLERI

Usenova Q.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Hárbir xalıqtıń tariyxı, mádeniyatı, milliy qádiriyatları sol tildiń leksikasında, sózlik quramında óz sáwleleniwin tabadı. Sebebi etnografizmlerde xalıqtıń pútkil tariyxıy ómiri, kún kórisi, psixologiyası, ruwxıy dúnyası, intellektuallıq rawajlanıw jaǵdayları, pútkil turmısı óz sáwleleniwin tapqan. Máselen, xalıqtıń tariyxıy rawajlanıw jolı hám házirgi dáwirdegi ózgesheligi onıń siyasiy, ekonomikalıq jaǵdayı, mádeniyatınıń ósiw jolı etnografiyada belgili dárejede kórinedi. Sonlıqtan, xalqımızdıń milliy dástúrlerin úyreniw qaraqalpaq etnografiyasın túrkiy xalıqlarǵa, sonıń menen birge, dúnyaǵa tanıtıw múmkinshiligin beredi.

Túrkiy tillerde etnografiyalıq leksikaǵa baylanıslı birneshe ilimiy izertlew jumısları alıp barılǵan. Mısal ushın, O.A.Nechaevanıń bul másele boyınsha járiyalaǵan arnawlı ilimiy maqalasında [8:71] etnografiyalıq leksika haqqında qısqasha túsinik berilip, onıń sóylew tilindegi ornı hám áhmiyeti, ádebiy til menen baylanısı keńnen sóz etilgen.

Qaraqalpaq xalqınıń tariyxı hám etnografiyasına baylanıslı ilimiy miynetlerde qaraqalpaq xalqınıń milliy úrp-ádet dástúrlerine baylanıslı maǵlıwmatlar beriledi. Usı baǵdarda A.S.Morozova qaraqalpaq xalqınıń turmısı tuwralı kandidatlıq dissertaciyasın jaqladı [6]. Bul ilimiy miynette xalıqtıń milliy mádeniy ózgeshelikleri, etnografizmleri boyınsha maǵlıwmatlar berilgen. Al S.Kamalovtıń miynetinde [1:325] qaraqalpaqlardıń qara úyi (*kerege, uwıq, shańaraq*), ólini jerlewge baylanıslı (*qırqı, júzi*) etnografizmler, oraza ayı hám onda pitir beriw ırımları sóz etilgen. Taǵı da qaraqalpaq tilindegi etnografizmler Sh.Allaniyazova, G.Dosjanova, Q.Zayrovanıń miynetlerinde arnawlı izertlengen.

Qaraqalpaq xalqı óziniń milliy dástúrlerine iye. Solardan perzent tárbiyası, milliy toylar hám basqa xalıqlarda ushırasa bermeytuǵın etnografizmleri bar. Máselen:

Kindik kesiw – balalardıń tuwılǵannan keyin ishek-naydı kesip taslaw dástúrin usılay ataydı. Náreste tuwılǵannan keyin kindigin kesken adam (kempir yaki kelinshek) *kindik sheshe* esaplanadı. Bular kóbinese hayal-qızlardan boladı. Kindik sheshe ádewir húrmetlengen hám oǵan qoy, kiyim inám etilgen. Sol balaǵa baylanıslı jıyınlarda áke-sheshesinen keyingi orındı iyelegen. Bunnan keyin bala besikke bólenip, shashıw toy berilgen.

Besik – jas balanı bólep uyqılatıw ushın qol-ayaǵın baylap jatqarıwǵa qolaylastırılp, tórt tuyaqlı etip aǵashtan islengen zat [2:277]. Ol xalqımızdıń áwladtan-áwladqa miyras bolıp kiyatırǵan qásiyetli buyımlarınıń biri. Besik nárestenıń altın uyası bolıp esaplanadı. Balanıń kindigi túskennen keyin onı besikke bóleydi.

Besikke bólew (*besikke salıw)* – perzent jas náreste waqtında besikke bólenedi hám hayallar jıynalıp besikke salıw dástúrin atqaradı. Qaraqalpaqlardıń dástúrinde jańa tuwılǵan balaǵa besik hám átkónshek sazlanadı. Erte dáwirdegi dástúr boyınsha jańa tuwılǵan balaǵa besikti kelinshektiń tórkini, yaǵnıy, nárestenıń dayı jurtı alıp keletuǵın bolǵan. *Besikke salıw* dástúrinde *ádiraspan tútetiw, alaslaw* sıyaqlı úrp-ádetler boladı. *Alaslaw* – bul diniy isenimlerge baylanıslı payda bolıp, ol «hámme jaman nárselerden balanı uzaq tutıw» degendi bildiredi.

Besik shashıw – besik dástúr boyınsha tunǵısh perzentke kelinniń anası tárepinen alıp kelinedi. Bul besik shashıw dep atalıp, basqa shashıw toylardan ózgesheligi tek ǵana hayal-qızlar tárepinen ótkeriledi. Hátteki, kelinniń anası tárepinen hár túrli sarpaylar alıp kelinedi.

Besik shabıw – besik toyında orınlanatuǵın dástúrlerdiń biri. Balanı besikke salıw húrmetli toyǵa jıynalǵanlardıń ishinde jası úlken, abırayǵa iye hayalǵa isenip tapsırıladı. Dástúr boyınsha besik shawatuǵın hayal balanı qalay etip bólew kerekligin jas anaǵa túsindiredi. Bunda nárestenі besikke bólep, onıń anası tárepten bir jeńgesi besiktiń ústine minip, kimnen qáde alıwı tiyis bolsa soǵan qarap besikti shabadı.

Qırqınan shıǵarıw – etnografizmi nárestege tuwılǵanına qırıq kún tolǵanda bolatuǵın dástúrden payda bolǵan. Bul dástúrde ul balanı 37-38 kúnnen soń, al qız balanı 42-43 kúnnen soń qırqınan shıǵaradı. *Qırqınan shıǵarıw* dástúri boyınsha balanı shomıldırıp, ústine qırıq qasıq suw quyadı, shomıldıratuǵın ıdısqa júzik-sırǵa, tiyin, aqsha salıp qoyadı, sońınan ıdıstaǵı zatlardı balalarǵa bólistirip beredi. Bul ırım qırıq sanınıń qásiyeti menen baylanıstırıladı. *Qırqınan shıǵarıw* múddeti jaqınlaǵanda balanıń mazası qashsa, onı ırımnıń orınlanıwı menen baylanıstırıp, «qırqın saqlap júr» deydi.

Qarın shashın alıw – etnografizmi nárestenі qırqınan shıǵarıw waqtında qollanıladı. Bul etnografizm nárestenıń tuwılǵalı alınbaǵan shashın qayshı menen alıw, onı shúberekke túyip, balanıń kiyimine qıstırıp qoyıw dástúri menen baylanıslı kelip shıqqan. Eger balanıń qarın shashı alınbasa «bala awırǵısh boladı» degen ırım bar.

Enshi – balası jeke shańaraq qurıp bólek shıqqanda, ata-anasınıń bólip beretuǵın mal-múlki, úlesi. Onıń túbiri maldıń qulaǵına salatuǵın belgi tańba degendi bildiretuǵın *en* sózi menen baylanıslı. Bul sóz túrkiy tilleriniń kópshiliginde usı mániste ushırasadı.

Tusaw kesiw – bala ómirindegi úlken toy, ata-ananıń mártebeli parızı. Bul *ayaq toy* yamasa *tusawın kesiw toy* dep te ataladı. Bul jas balanı tez júrip ketiwi ushın birinshi qádem taslap júre baslaǵanda hár túrli jip penen eki ayaqtı baylap, soń sol jipti kesiw arqalı islenetuǵın ırım. Bunda bala «kóp súrinbesin, jolı ashıq bolsın, ayaǵı tusalmasın» degen niyette jaqın tuwısqan adam tárepinen jiptiń ortasınan kesedi hám tusawdı kesken adamǵa sıylıq (sarpay) beriledi.

Boytumar – «til-kóz tiymesin» dep mollaǵa tumar jazdırıp, jas nárestenıń kiyimine taǵıp qoyıladı. Jergilikli xalıqlar tilindegi til-kóziń tasqa» degen sóz de usı dástúrge baylanıslı bolıwı múmkin.

Kózmonshaq – «balaǵa kóz tiydi» dep jipke dizip, balanıń kiyimine qadap, ya qolına taǵıp qoyatuǵın aq kózi bar qara monshaq.

Shashıw. Shashıw toy. Buǵan «Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi»nde mınaday anıqlama berilgen: *Shashıw* – kelin túsirgende, balalı bolǵanda beriletuǵın maysók [5:517]. Náreste dúnyaǵa kelgende, kelin túskende, quda kelgende, jaqınları alıs sapardan kelgende hám t.b. usı sıyaqlı quwanıshlı kúnlerde hayallar shashıw shashadı. Shashılǵan shashıwdı toyǵa qatnasıwshılar terip alıp, ırım etip, balalarına aparıp beredi. *Shashıwdı* shashıw arqalı qaraqalpaqlar ózleriniń quwanısh seziminiń asıp tógiliwin kórsetken hám bul quwanıshtı basqalar menen bólisip, solarǵa da tileklesligin bildirgen. Bunı ayırım jerlerde *besik toy* dep te ataydı. Bul toydı tuwıw úyinen shıǵıp kelgen nárestenıń ómir jolına quwanıshtı bildiriw retinde beredi.

Hárbir xalıqtıń milliy toyları hám olarǵa baylanıslı etnografizmleri boladı. Máselen:

Jawshı jiberiw. *Jawshı* – qız ayttırıp quda túsiwge jiberilgen sózge sheshen, házilge júyrik adam. Qaraqalpaq tilinde bul atama *qız ayttırıw* dep te ataladı. *Jawshı* sózi (ózbek tilinde – *sovchı*, tatar tilinde – *yauchı*, chuvash tilinde *yevche*, tobol tilinde *saucı*, shaǵatay tilinde *sauchi, sabshı* hám t.b.) basqa túrkiy tillerde de qollanıladı.

Táp berdi – qashıp ketken qızdıń izinen eki-úsh jeńgesi kelip, xabar alıp ketiwine baylanıslı qollanılatuǵın etnografizm. Jergilikli xalıqlar tilinde aktiv ushırasatuǵın *táp berdi* etnografizmi birewge qarsılıq bildiriw mánisinde qollanılatuǵın *tap beriw* sóz dizbeginiń fonetikalıq ózgeriske ushırawı arqalı qáliplesken bolsa kerek.

Quwǵınshı – alıp qashıp ketken qızdıń sońınan izlep barıwshı, izlewshi mánisinde. Arxisema – quwıw bolǵanı menen, bul atamanıń semantikası basqa, «qızdıń izlewshisi, sorawshısı» bar degendi bildiredi. Bul sóz morfologiyalıq quramı boyınsha dórendi sóz bolıp, ol *quw* feyiline atlıq jasaytuǵın *–ǵın* hám *–shı* affiksleri jalǵanıw arqalı jasalǵan.

Tórkin – turmısqa shıqqan qızdıń el-jurtı, tuwısqanları degen mánisti bildiredi.

Háwjar – qaraqalpaq salt-dástúr jırlarınıń bir túri. Ol qız uzatılǵanda, kelin túsirgende aytılatuǵın qosıqtıń bir túri [5:477]. Bul etnografizm xalqımızda qız uzatıw toylarında uzatılıp atırǵan qızdıń jaqın tuwısqanları, jaqın dosları tárepinen atqarılǵan. Olardıń mazmunı da zamanǵa ılayıq jergilikli xalıqlardıń awızbirshiligin hám xalıqlardıń óziniń tiykarǵı dástúrlerin joǵaltpawǵa baǵdarlanǵan.

Sınsıw – uzatılatuǵın qızdıń tuwıp-ósken jeri menen, awıl-aymaq, aǵayin-tuwısqanları menen, ata-ana, apa-jeńgeleri menen, qala berse qurbı-qurdasları menen arızlasıp, xoshlasıwı.

El qáde – kelinniń tórkinine beriletuǵın qara malǵa baylanıslı payda bolǵan etnografizm. Qaraqalpaqlarda *el qáde toyı* arnawlı túrde ótkeriletuǵın toylardıń biri. Bul toydı qızı turmısqa shıqqan úy iyeleri aǵayin-tuwısqanlarına hám qońsı-qobalarına arnap ótkeredi.

Kúyew qáde – kúyewler el shetine kelip atlarınan túsip, piyada keledi. Olardıń aldınan qız-kelinshekler juwırlasıp shıǵıp kúyew qáde aladı.

Suw quyıspa qáde – qız jeńgeleri qudalardıń basına suw quyatuǵın qáde. Bul dástúr boyınsha toyǵa kelip otırǵan qudalarǵa «ústińe suw quyaman» dep kelin táreptiń hayalları olardan qáde aladı.

Un jaǵıw qáde (qamır jaǵar qáde) – qudalar menen kúyewdi atlandırar aldında qudalardıń betlerine suyıq qamırdı jaǵatuǵın qáde *un jaǵıw qáde* dep te ataladı. *Un jaǵar* – «mańlayımız ashıq bolsın» degen maqset penen qudalardıń mańlaylarına un jaǵıp alınatuǵın qáde.

Dize búger – azıraq otırıw, irkiliw. Bul qáde qudalar kelip otırǵan waqıtta alınadı.

Shabdırma qáde – kúyewlerden qızdıń awılınıń kishkene tórt-bes jasar er balaları alatuǵın qáde.

Qol uslatar qáde – qızdıń qasında qalǵan jeńgesi kúyew baladan alatuǵın qádeniń túri. Qızdıń qasında eki kelinshek qaladı, onıń birewi *qol uslatar qádeni* aladı.

Iliw – qızın tárbiyalap ósirgeni ushın beriletuǵın qáde. Birewdiń úyine barǵanda alıp baratuǵın sıylıq, zat, qáde [3:266].

Sút haqı – kelinniń anasına arnap beriletuǵın qalıń maldı usılay ataydı. Qalıń mal tólewdiń bunday túri qazaq, túrkmen, azerbayjan, armyan hám basqa xalıqlarda da ushırasadı.

Záńgi basar – qudalardı uzatıp salıw waqtında kúyew baladan alınatuǵın qáde. Qızdıń jeńgeleri kúyew balanıń qaltaların qaraw dástúrine baylanıslı *qalta qaraw* degen etnografizm payda bolǵan. Bul dástúr jergilikli xalıqlar tilinde kútá kóp qollanıladı.

Kórimlik – bir nárseni yamasa zattı birinshi ret kórgenligi ushın qonaq, dostıń úy iyelerine yamasa jaqın-juwıqlarına beretuǵın sıylıǵı [4:20]. Kórimlik sózi كوردلك *köorgenligi ushın qonaq, dostırÿmdÿk* formasında qalıńlıqtı kórgeni ushın beriletuǵın aqsha dep berilgen.

Orın qáde yamasa kórpeshe qáde – kúyew balanıń astına arnalıp salınǵan tósek ushın alınatuǵın qáde usılay ataladı.

Kempir óldi – qáde túri. Bunda bir úlken jastaǵı hayal esiktiń aldında ólip qalǵanday uzınına túsip jatadı, onı basıp ótpew ushın beriletuǵın qáde, qádeni alıp túrgeledi.

Murındıq ata, murındıq ene – jas jubaylarǵa óziniń yaki basqa urıwdan úlgi bola alatuǵın shańaraqtı ata-anadan keyingi másláhát berip tuwrı jol kórsetip turıwshı, olardıń turmıslıq tájiriybe toplawına járdem beriwshi sıpatında belgilep qoyıladı. Bul etnografizm jigit penen qızdıń úylenip, turmıs qurǵannan keyin tazadan saylanatuǵın atası, enesin saylawda qollanıladı. *Murındıq ene* termini qazaq tili govorındaǵı tuwısqanlıq terminlerde de ushırasadı [9:6]. Al qaraqalpaq tiliniń arqa dialektlik materiallarında «*murındıq* – túyeniń murnına tesip ótkerilip, onıń ushınan biyda//buyda baylanadı» dep kórsetilgen [7:223]. Biziń pikirimizshe, murın insannıń bas bóleginde aldında shıǵıp turıwshı bólegi bolǵanı ushın, soǵan sáykes «jas jubaydı aldıǵa baslap júriwshi, olarǵa tuwrı jol kórsetip turıwshı» degen mániste qoyılǵan bolıwı kerek. Qaraqalpaq xalqında búgingi kúnde de keń qollanılıp kiyatırǵan *murındıq ata, murındıq ene, murındıq bala, murındıq qız* atamaları túrkiy xalıqlardaǵı *wákil ata, wákil ene, wákil kúyew, wákil qız* degen sózlerdiń mánisine sáykes keledi.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq tiliniń etnografiyalıq leksikasınıń tariyxıy derekleri erte dáwirlerden baslanıp, olardıń quramı jámiyettiń ózgeriwine baylanıslı ózgerip hám rawajlanıp kelgen. Solay eken, leksikamızdıń belgili bir bólegin quraytuǵın etnografizmlerdi lingvistikalıq kózqarastan úyreniw túrkiy xalıqlardıń etnolingvistikasın izertlewde ámeliy járdem beredi.

ÁDEBIYATLAR

1. Камалов С. Каракалпаки в XVIII–XIX веках. – Ташкент: «Фан», 1968. – 325 с.
2. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. -Т. I. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982. – Б. 277.
3. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. -Т. II. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984. – Б. 269.
4. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. -Т. III. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. – Б. 20.
5. Қарақалпақ тилиниң түиндирме сөзлиги. -Т. IV. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992. – Б. 517.
6. Морозова А.С. Культура домашнего быта каракалпаков XIX начала XX век (к вопросу этногенеза): Дис. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 1954.
7. Насыров Д., Доспанов О. Қарақалпақ тилиниң диалектологиялық сөзлиги. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983. – Б. 223.
8. Нечаева О.А.Этнографическая лексика как источник обогащения русского литературного языка // Развитие литературных языков народов Сибири в советскую эпоху. – Улан-Удэ: 1965. – С.71.
9. Оңғарбекова Л. Қазақ сөйленўстерўңдегў туыстық атаўлар. КДА. – Алмата, 1999. – Б. 6.

Резюме. В данной статье исследуются национальные этнографические традиции каракалпакского народа. В нём изучались обычаи, связанные с воспитанием детей и свадьбами.

Ключевые слова: этнография, национальная традиция, наследство, свадьба, обычай народа.

Summary. This article examines the national ethnographic traditions of the Karakalpak people. It explores child-rearing and wedding traditions.

Key words: ethnography, national tradition, inheritance, wedding celebration, custom of the people.

ÚNEMLEW QUBÍLÍSÍ – TÁBIYIY PROCESS

Rambergenova R.G., Baymuratov S.K.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Insan jaratılıwı procesinde-aq únemlew qubılısı tiykarında payda bolǵan bolsa kerek, sebebi adam denesiniń kóp aǵzaları bir emes, birneshe wazıypalardı atqarıwǵa arnalǵan. Insandı basqa tirishilik atawlısınan ajıratıp turıwshı, óz ara sóylesiwdi ámelge asırıwshı bir ǵana tildiń ózi sóylew aǵzalarınıń biri sıpatında birneshe wazıypalardı atqaradı. Rawayatlarda keltiriwinshe, áyyemgi zamanlarda adamlar qáwim-qáwim bolıp jasap atırǵanda, qáwim aǵzaları kóbeyip ketkende, qáwimler arasında bóliniw júz bergen eken. Ajıralıp shıqqan jańa qáwimge burınǵı qáwim baslıǵı simvol sıpatında ot sawǵa qılǵan eken. Bundaǵı maqset – jańadan payda bolǵan qáwim ot izlep áwere bolmasın, ózleriniń waqtın, kúshin, energiyasın únemlesin, únemlilikke úyrensin degen mánide eken. Únemlew sezimi insan ómiriniń barlıq salalarında qollanıladı.

Til sóylew arqalı óz kórinisine iye boladı, sonday-aq, tillik nızamlılıqlar da sóylew de reallasadı, únemlew qubılısı da sóylewde kórinedi.

Tildegi únemlew qubılısı sóylewshiniń ruwxıy, psixofiziologiyalıq kúshin, til birliklerin qısqartıw, túsirip qaldırıw arqalı únemlew, sóylesiwge ketetuǵın waqıttı kemeytiw, tildegi artıqshalıqtı saplastırıw zárúrliginen kelip shıǵatuǵın ulıwma tilge tán tendenciya esaplanadı. Únemlew qubılısı óz tábiyatına bola kommunikaciyanı ańsatlastırıwǵa xızmet etedi hám berilip atırǵan xabardıń sapasına zıyan keltirmeydi. Al, insan tilinde, yaǵnıy, sóylewinde únemlew qubılısı qanday orın tutadı?! Únemlew qubılısı tildiń barlıq basqıshlarında (fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis): a) fonetikada – sózlerdi aytıwda seslerdiń assimilyaciyası ádettegi halat, máselen, arabsha sózdiń jazılıwı «al salom», lekin oqılıwı «assalom»; tap usıǵan uqsas «al shabab» bolıp jazıladı, lekin oqılıwda «ashshabab» dep aytılıwı kerek. Tildegi assimilyaciyanın tiykarǵı maqseti sóylew aǵzalarınıń háreketlerin únemlep, aytıwdı ańsatlastırıw esaplanadı; b) morfologiyada – morfemalardan quralǵan sózlerdi qısqartıwda únemlew qubılısı kórinedi, máselen, *does not* ornına *doesn't, hasn't, isn't, will not* ornına *won't;* inglizshe gáplerdi dúzgende, jazıwda da keń qollanıladı, máselen, *Evropa* sózin qısqartıp *evro-*, *miniatura* sózin *mini-*, *maksimum* sózin *maksi-*; amerikalıqlar bolsa *I am going to do (Men islemekshimen)* dıń ornına awızeki sóylewde *I gonna do* dep qollanadı.

Insan balasına qarım-qatnas quralı – til inam etilip atırǵan waqıtta-aq únemlew qubılısı tikkeley qollanılǵan bolsa kerek. Máselen, sóz shaqaplarınan almasıqlardı atlıq hám basqa sóz shaqaplarınıń ornına almasıp qollanıw da únemlew qubılısınıń bir kórinisi bolsa kerek. Qısqarǵan atlıqlar she? Amerika Qurama Shtatları – *«AQSh»*; Ǵárezsiz Mámleketler Doslıq Awqamı – *«ǴMDA»*; very important person – *«VIP»* dep, birneshe sózlerden dizbeklesken qospa sózlerdi úsh yamasa tórt hárip birikpesine jámlestirip, óz miynetin – energiyasın únemlegen.

Diskursiv metonimiya – bul lingvistika menen pragmatikada qollanılatuǵın termin bolıp, ol tekst ishinde bir mánini ekinshi bir, sol máni menen tıǵız baylanıslı sóz arqalı jetkeriw qubılısı. Bul – metonimiyanıń keńeytilgen, kontekstke arnalǵan túri. Ol bir nárseni tuwra atamay, soǵan baylanısı bar basqa birnárse arqalı qosımsha, awıspalı túrde bildiriw, biraq tiykarǵı máni diskurs (tekst) arqalı málim bolıp turadı. Mısalı: *1. - Ne dep qılıshlaydı, ya men heshkimge tiymesem, ya qızıl, ya aq, ya kók bolmasam (Sh. Seytov). 2. «Kelte ziban» gúrmewińe kelmedi, «Ullı ziban» baxıt tappay shólledi, «Jortıwlı» da eldiń joǵın joqlaǵan, Batırlardıń at tuyaǵın serledim (I. Yusupov).*

Birinshi mısalda predmettiń ornına onıń belgisi qollanılǵan, ekinshi mısalda predmettiń menshikli ataması predmettiń ornına qollanılǵan. «Kelte ziban», «Ullı ziban», «Jortıwlı» xalıq namaları atları bolıp esaplanadı. Bul metonimiya járdeminde shayır xalqımızdıń ótmish tariyxına baylanıslı lirikalıq qaharmannıń bahasın, kózqarasın qosıqqa sińdiredi. Diskurs metonimiya únemlew qubılısına, teksttiń emocional-ekspressivligine yamasa ironiyaǵa xızmet etedi.

Biz óz oyımızdı bayanlawda sinonimlerden jiyi paydalanamız. Bayqawımızsha, únemlew qubılısınıń taǵı bir kórinisi sinonimlik qatardan salıstırmalı eń tiykarǵısın paydalanıw. Mısal sıpatında *at* sózin alamız. Qaraqalpaq mádeniyatında, kúndelikli ómirinde, sol arqalı tilinde bul sózdiń bir neshe sinonimi bar: *jılqı, tulpar, sáygulik, jabaǵı, ǵunan, dónen, besli, qulan, tay, ayǵır,*

baytal, biye, aqta, aqtamker, yabı. Biraq bul sózler attıń jası, jınısı, biologiyalıq jaǵdayı, atqaratuǵın xızmeti, wazıypasına qaray qollanıladı.

At – jılqınıń erkegi.

Ayǵır – úyirde pishilmegen erkek jılqı. Atıń ayǵır bolsa, jat ta qayǵır («Qq.x.n.»). Qasań baytal eki ayǵırdı ash etedi degen istanatqa Barshın qızdı qaldırma («Alpamıs»).

Aqta – pishilgen erkek at.

Aqtamker – hasıl atlarǵa qoyılatuǵın at, túr-túsine, sımbatına da qaray qoyıladı. Keynine qalqan bókterdi, Aqtamker atqa jem berdi (Qq. poez. ant).

Baytal – eki-úsh jastaǵı urǵashı jas jılqı. Minip kelgenim kisiniń baytalı edi … (Q. Irmanov). Aytsańız jaman sózdi ańlawsızdan, Aytıńız baytal ma attan ozǵan (Ájiniyaz). Hár qaysıńız minip apsız bir baytal, Hawlıǵıp, haplıqpa kúshińdi qaytar (Berdaq).

Biye – tuwatuǵın úlken ana jılqı, baytal. …hayal biyeni sawıp kelgen waqıtta Jabbaqlar da kirip keldi (B. Kerbabaev) [15, 40, 63, 110,176,285].

Ǵunan – úsh jasar ayǵır at. Tek kóz ushında qara torı ǵunan erin awdarıp tur (T. Kayıpbergenov).

Dónen – tórt jasar ayǵır jılqı. Atı ozǵan seyislerge, Toqqız dónen bayladı («Alpamıs»).

Jabaǵı – altı aydan bir jasqa shekemgi aralıqtaǵı qulınshaq. Suwı menen sayı teń, Jabaǵı menen tayı teń («Alpamıs») [16, 50, 83, 150].

Qulan – jılqı tárizli jabayı dúz haywanı. Qulan menen kiyik bes tóbeni sharlap kiyatır [17, 186].

Tay – bir jastan asqan, ele ekige tolmaǵan jılqınıń balası, tóli. Atalastıń atı ozǵansha, awıllastıń tayı ozsın («Qq. x. n.»). Túyege mingenniń tayǵa taqımı tolmaydı («Qq. x. n.»)

Tulpar – 1. Xalıq dástanlarında batırlar minetuǵın qanatlı at. 2. Awısp. Quwsa jetetuǵın, qashsa qutılatuǵın eń júyrik at.

Yabı – hasıl tuqım qatarına kirmeytuǵın ápiwayı at. Kúsh-kólikten jalbır jabıwlı bir yabısı menen qartayǵan bir sıyırı bar (K. Sultanov). Qamshı urıp yabıǵa, Aldı túsip ketti oyǵa, Úsh qulash góne quyıǵa, Arba túsip ketken eken (Berdaq) [18, 258, 354, 504].

Máselen, *jılqınıń balası* dew ornına *tay* sózin paydalanamız yamasa *urǵashı jılqı* demeymiz de *baytal* degen bir sózden túsinikli, al *ǵunan, dónen* sózleri arqalı biz attıń jasın da, jınısın da bildire alamız. Bunnan juwmaq shıǵarıwǵa boladı, yaǵnıy, sózlerdiń sinonimlik qatarlarınıń kóbeyiwi sol sózdiń biziń kúndelikli turmısımızda kóp ushırasıwı hám onıń ayrıqsha konnotaciyaǵa iye belgileriniń bar ekenligi. Demek, únemlew qubılısınıń taǵı bir kórinisi menen tanıstıq desek boladı.

Dialogda keń qollanılatuǵın tolıq emes gáplerdiń quramında gáp aǵzalarınıń túsiriliwi normadan sheginiw esaplanbaydı. Bul tolıq emeslik, birinshiden, kontekst penen baylanıslı, ekinshiden, juwap replikasınıń tolıq emes sintaksislik strukturaǵa iye bolıwı awızeki sóylew tili talaplarına juwap beredi. Kerisinshe, juwap replikaların strukturalıq jaqtan tolıqtırıw tillik normalarǵa say kelmesten, artıqshalıqqa alıp keledi. Usı orında kommunikaciya teoriyasınıń tiykarshılarınıń biri A. Gardinerdiń tómendegi pikirlerin keltiriw orınlı: «Brevity is perfectly normal and congruent in replies to questions» // Qısqalıq – sorawlarǵa berilgen juwaplar ushın júdá normal hám say.

Berilip atırǵan xabardıń muǵdarın shegaralaw pragmalingvistler tárepinen alǵa súrilgen hám kommunikaciyanıń ónimliligin támiyinleytuǵın tiykarǵı princip esaplanadı.

Mısalı: – Apań qayda?

– *Úyde.*

– Ne pisirip atır?

– *Heshnárse* (T. Qayıpbergenov).

Ajıratılıp kórsetilgen elliptikalıq dialog gápte tek ǵana obyektke baylanıslı maǵlıwmat *(Apam heshnárse pisirip atırǵan joq)* juwap retinde berilip tur. Sebebi bul maǵlıwmat sóylesiw procesiniń usı basqıshında sóylewshi hám tıńlawshı ushın áhmiyetli bolıp tur. Bul dialogda túsirilip qaldırılǵan bólekler dialogtıń soraw bóliminde keltirilgen.

Til hám sóylewde bolatuǵın ózgerisler, birinshi gezekte, sózlik quram menen grammatikada kórinedi. Sistemadaǵı tiykarǵı jılјıwlardıń deregi, eń aldı menen, awızeki sóylew tili ekenligi

bárshege málim. Sebebi, tap sol awızeki sóylew tilinde tildiń rawajlanıwı, ondaǵı ózgerislerge alıp keletuǵın jańa sózler, formalar payda boladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Будагов Р. А. Определяет ли принцип экономии развитие и функционирование языка? Вопросы языкознания. – М., 1972. - №1. – С. 17-36.
2. Бодуэн де Куртенэ И. А. Об общих причинах языковых изменений // Бодуэн де Куртенэ И. А. Избр. труды по общему языкознанию: в 2т. –М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963. Т. 1. 384с.
3. Rasulov Z., & Saidov K. S. Linguistic Economy as an Inserapable Law of Language Evolution. Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes. 2022, 8-12.
4. Jespersen O. Language, its Nature, Development and Origin. New York, 1951. 302p.
5. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культорологии: Пер.с англ./ Общ. ред. и вступ. ст. А. Е. Кибрика – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1993. – 656с. – (Филологи мира).
6. Уорф Б. Язык и сознание. Эпистемология и философия науки. 2016. №4 (50). –С. 214-219.
7. Akmadjian A., Demers R. A., Rarmer A. K., Harnish R. M. Linguistics. An Introduction to Language and Communication, Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1997, 271p.
8. Дәўлетов А. Ҳәзирги қарақалпақ тили (фонетика). – Нөкис, «Қарақалпақстан», 2005.
9. Gardiner A. The theory of Speech and Language. – Oxford: Oxford University Press, 1951. – 213p.

Резюме. В данной статье рассматривается принцип экономии языковых средств в каракалпакском языке и его проявления на уровне фонетики, лексики и грамматики.

Ключевые слова: фонетика, метонимия, синонимы, эллипсис, диалог.

Summary. The article discusses the phenomenon of economy in the Karakalpak language and its manifestations at the phonetic, lexical, and grammatical levels.

Key words: phonetics, metonymy, sinonyms, ellipsis, dialogue.

THE STAGES OF DEVELOPMENT OF TRANSLATION THEORY AND LINGUISTIC METHOD

Erimbetova Sh. A.
Nukus State Pedagogical Institute

Introduction: Translation has been practiced since ancient times in human history, becoming an indispensable tool for intercultural communication and knowledge exchange. The development of translation theory has been shaped by numerous factors, and at the present stage, it is considered an independent science. According to I.S. Alexeeva, translation theory today encompasses all areas that study translation as an activity and a result [1, 352]. The translation process is a complex cognitive activity related to linguistic, cultural, and personal factors. Initially, the translation was considered within the framework of searching for linguistic equivalents, but at the current stage, it is being evaluated based on semantic, pragmatic, stylistic, and linguocultural components. I.S. Alexeeva notes the following regarding this: "Translation is the conversion of code from one language system into another, which is always carried out based on human creativity and choice."

Translation activity has historically played an important role in the development of human civilization. V.A. Kazakova recognizes translation theory as an "independent type of communicative activity" and states that it is not only a process of replacing linguistic units but also a process of adapting them culturally, communicatively, and aesthetically: "Translation acts as a means of interlingual and intercultural communication, possessing its own specifics and functioning patterns" [3, 49].

The stages of development of translation theory and its foundations have been shaped through several historical stages: The initial stage-translation activity-arose based on religious texts. At this stage, the translation is aimed at conveying the text as fully as possible, word for word. V.A.Kazakova noted that literary qualities were the main criterion at this stage.

1. The linguistic stage (XX century)- translation began to be studied as a language system. In that case, the structural and lexical equivalence of the translation is considered the main scientific theory, such as A.V.Fedorov, R.K.Minyar-Beloruchev, and V.N.Komissarov, created theoretical foundations through the consistent analysis of language units.

2. The communicative and functional stage - increased attention to translation pragmatics. The adaptation of the translation to the "target audience," communicative context, and communication needs are taken into account. V.A. Kazakova describes this stage as follows: "Modern translation theory proceeds from the functional orientation of translation, where the determinants are not linguistic, but communicative factors [3:121]."

3. The linguocultural and cognitive stage - the translation process strives to convey not only linguistic units but also national cultural identities. The translator doesn't replace a simple code, but rather transfers the meaning and culture to a different context. V.A. Kazakova links this process to the translator's role as an "intercultural mediator."

The works of V.A. Kazakova and I.S. Alexeeva demonstrate the multifaceted nature of translation theory. Today, translation activity is not limited to language changes - it is viewed in the form of intercultural dialogue. In addition to the linguistic approach, consideration of functional-pragmatic and linguocultural components is especially important in the translation of literary texts. A translator, on the other hand, acts not only as a carrier of information between two cultures but also as a facilitator of communication between them. V.N. Komissarov (2002) in his scientific work "Modern Translation Studies" notes that translation theory emerged as an independent scientific field starting from the second half of the 20th century. In this process, V.N. Komissarov is considered one of the leading scholars who extensively covered the theoretical, practical, and methodological aspects of translation activity. He calls translation a "communicative bridge between two languages and two cultures." The stages of formation of translation theory are classified by V.N. Komissarov into five main stages of translation development:

1. The religious translation stage (antiquity - 19th century) - during this period, texts were mainly religious and philosophical in nature, and translation was carried out to preserve the content of "sacred texts." At this stage, the concept of equivalence is based more on psychological and cultural consciousness.

2. The linguistic stage (1950-1960s) begins with the analysis of translation from the perspective of philology. V.N. Komissarov notes that during this period, translation was studied through primary structure and semantic equivalence: "Translation is considered as a simple substitution of units of one language for equivalent units of another language at all levels";

3. The stage of communicative communication - translation - began to be understood not only as code exchange, but also as a means of transmitting information. In this regard, the main focus is on the quality of information delivery.

4. Functional approach - in translation analysis, the author's intent, the genre of the text, and the audience's needs are taken into account. V.N. Komissarov evaluates translation strategies through "functional equality";

5. Linguocultural and intercultural communication – the translator is said to be a connecting link between two cultures. Cultural connotations, realities, and the peculiarity of the mentality become the main object at this stage [4:384].

A.V. Garbovskiy (2004) discusses the historical periods of translation theory in his work "Theory of Progress." Translation theory has evolved over centuries and today is considered one of the complex fields with interdisciplinary connections. According to A.V. Garbovsky, translation is "a communicative act of human intellectual activity carried out through language [2:32]." In the development of local modern translation theory, the translation of literary texts and cultural units occupies a special place. In particular, the foundations of translation theory, particularly linguistic and communicative methods, are extensively covered by E. Ochilov and N. Xodjayeva (2022) [5]. Authors evaluate translation not only on the basis of language but also as a sociocultural phenomenon. Modern translation theory understands translation as a multi-stage, interactive, and communicative process. Taking into account the opinions of various scholars mentioned above, translation theory has developed gradually: initially based on the criteria of linguistic equivalence, it was later enriched with pragmatic, functional, cultural, and discursive methods. The linguistic method has been preserved as the primary basis, forming the structural and grammatical-semantic foundations of translation, but this method is not limited to itself. A translator is not a linguistic

intermediary, but a cultural interpreter. Especially in literary translation, it is necessary to convey the emotional and functional components of the text, the author's intent, stylistic connection, and cultural realities.

While translation theory developed gradually, initially based on a linguistic foundation, today it is considered a multi-level, interdisciplinary discipline. Throughout history, translation has been evaluated based on the criteria of literal translation, grammatical equivalence, and lexical coherence. I.S. Alekeeva defines this period as the period of "formal structural compatibility" and interprets translation as a form of transferring code from one language to another. However, V.N. Komissarov emphasizes that translation is not just a correspondence between linguistic units, but a complex communicative process in which the author's intent, the function of the text, and the audience's perspective on the cultural world also play a decisive role. At the same time, V.A. Kazakova considers translation a "creative activity" and recognizes the translator's right to make creative interpretations, but this freedom is limited by the principle of loyalty to the author. A.V. Garbovskiy, on the other hand, emphasizes translation as a form of intercultural communication at the present stage. He views the translator not as a linguistic code modifier, but as a cultural mediator. In his opinion, any translation is a cultural transformation, and each unit should be considered not only at the semantic level, but also in the context of mentality, cultural stereotypes, and discursive connections.

Thus, summarizing the theoretical sources, it can be said that although the theoretical foundations of translation were formed in the linguistic method, in later stages it was enriched with semantic, pragmatic, functional, linguocultural, and cognitive methods. In addition, translation is recognized not only as a linguistic phenomenon but also as a complex creative activity in a cultural, social, and communicative environment.

REFERENCES

1. Алексеева И. С. Введение в переводоведение: учеб. пособие для студ. филол. и лингв. фак. высш. учеб. заведений. - СПб.: Филол. фак. СПбГУ; М.: Изд. центр «Академия», 2004. – 352 с.
2. Гарбовский А. В. *Теория перевода (лингвистика и межкультурная коммуникация)*. – М.: Изд. МГУ, 2004.-С. 32.
3. Казакова В.А. Практикум по художественному переводу с английского языка на русский: учеб. пособие. – М.: Флинта, 2011. – 49 с.
4. Комиссаров В. Н. *Современное переводоведение: учебник для институтов и факультетов иностранных языков*. – М.: ЭТС, 2002. – 384 с.
5. Ochilov E., Xodjayeva N. Tarjima nazariyasi: O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: 2022.

Rezyume. Ushbu maqolada tarjima nazariyasining mustaqil fanlararo fan sifatida rivojlanishi va hozirgi holati haqida batafsil tushuncha berilgan. Uning tarixiy rivojlanishini dastlabki diniy matnlar tarjimasidan tortib hozirgi zamon lingvokulturologik va kognitiv munosabatlarigacha kuzatib, I.S.Alekseeva, V.A.Kazakova, V.N.Komissarov va boshqalarning asosiy ilmiy xizmatlarini ko‘rsatadi.

Tayanch so‘zlar: Tarjima nazariyasi, lingvistik ekvivalentlik, madaniyatlararo muloqot, kognitiv tarjima.

Резюме. В данной статье дается подробное представление о развитии и современном состоянии теории перевода как самостоятельной междисциплинарной дисциплины. Наблюдая за его историческим развитием, начиная с перевода ранних религиозных текстов и заканчивая современными лингвокультурологическими и когнитивными подходами, он выделяет основные научные заслуги И.С. Алексеевой, В.А. Казаковой, В.Н. Комиссарова и других.

Ключевые слова: Теория перевода, лингвистическая эквивалентность, межкультурная коммуникация, когнитивный перевод.

IKKI TILLILIKNING USLUBIY ASOSLARI VA ULARNI YANADA TAKOMILLASHTIRISH ISTIQBOLLARI

Bekbosinova D.K.
Qoraqalpoq davlat universiteti

Ikki tillilik – bu shaxs yoki jamiyat a’zolarining ikki tilni faol va tizimli ravishda qo‘llay olish qobiliyatidir. Bunday qobiliyat faqatgina ikki tilda so‘zlashish emas, balki har ikkala tilning fonetik,

leksik, grammatik va uslubiy imkoniyatlarini ongli ravishda qo‘llashni ham anglatadi. Ikki tillilik shaxsning kommunikativ salohiyatini kengaytiradi, tafakkur jarayonlarini faollashtiradi hamda nutqiy kompetensiyani boyitadi [1:15].

Globallashuv sharoitida ikki tillilik nafaqat kundalik hayotda muloqot ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi, balki ta’lim, fan, madaniyat, iqtisod va diplomatiya sohalarida ham strategik ahamiyat kasb etmoqda [2:47]. Zamonaviy jamiyatda ingliz, rus yoki boshqa xalqaro tillarni ona tili bilan bir qatorda egallash yoshlarning intellektual salohiyatini oshiradi, ular uchun keng ijtimoiy-madaniy imkoniyatlarni ochib beradi. Shu bois ikki tillilik ko‘plab davlatlarda, xususan O‘zbekiston va Qoraqalpog‘iston Respublikasida ham ta’lim siyosatining muhim yo‘nalishiga aylangan.

Shuningdek, ikki tillilik jarayonida shaxsning **kognitiv rivojlanishi** ham jadallashadi. Psixolingvist olimlarning ta’kidlashicha, ikki tilni egallagan insonlarda diqqatning bo‘linishi, xotiraning faolligi va muammoli vaziyatlarda ijodiy yechim topish qobiliyati yuqori bo‘ladi. Demak, ikki tillilik nafaqat til vositasi, balki intellektual taraqqiyotning muhim omili sifatida ham e’tirof etiladi.

Ikki tillilikning uslubiy asoslari quyidagilardan iborat:

1. **Lingvistik asoslar** – ikki tillilikning nazariy-uslubiy poydevorini tashkil etadi. U asosan ikki til tizimining fonetik, leksik va grammatik jihatdan qiyosiy tahliliga tayanadi. Bunday tahlil o‘quvchilarda har ikki tilning o‘ziga xos va umumiy xususiyatlarini anglash, ularni nutqiy faoliyatda to‘g‘ri qo‘llash imkonini beradi. Masalan, ona tilidagi fonetik hodisalar bilan chet tilidagi tovush tizimini solishtirish, o‘quvchilarda to‘g‘ri talaffuz malakasini shakllantiradi. Shuningdek, leksik darajadagi kontrastiv tahlil orqali sinonimiya, polisemantik birliklar va realiyalarning mazmuni aniqlanadi, bu esa tarjima va muloqot jarayonida aniqlikni ta’minlaydi. Grammatik jihatdan esa ikki tilning fe’l zamonlari, gap qurilishi va so‘z tartibidagi farqlar o‘rganilib, interferensiya xatolarini kamaytirishga yordam beradi.

2. **Psixolingvistik asoslar** – ikki tillilik jarayonida shaxsning nutqiy faoliyati va tafakkur jarayonlarining shakllanishini o‘rganadi [3:128]. Psixolingvistika fanining tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, ikki tilni egallash jarayoni faqat lingvistik bilimlarni o‘zlashtirish bilan cheklanmaydi, balki u xotira, diqqat, tafakkur va nutqiy mexanizmlarning faol ishtirokini talab etadi.

Ikki tilli shaxsning miyasi har ikkala tilni parallel ravishda boshqaradi, shuning uchun ham kognitiv jarayonlar (diqqatni boshqarish, muammoni yechish, abstrakt fikrlash) monolingv shaxslarnikiga qaraganda ko‘proq faollashadi. Psixolingvistik yondashuv shuni isbotlaydiki, bilingv shaxslar nutqda til kodini tezroq almashtira oladi (code-switching) va ularning muloqotdagi moslashuvchanlik darajasi yuqoriroq bo‘ladi.

Shuningdek, ikki tillilik shaxsning **kognitiv rivojlanishi**ni rag‘batlantiradi. Masalan, Bialystokning tadqiqotlariga ko‘ra, bilingv shaxslar diqqatni bir vaqtning o‘zida ikki faoliyatga taqsimlashda samaraliroqdir va bu ularda ijodiy tafakkurni rivojlantiradi. Demak, psixolingvistik asoslar ikki tillilikni o‘rganishda nafaqat til kompetensiyasi, balki shaxsning umumiy intellektual salohiyatini ham kengaytiruvchi omil sifatida qaraladi.

3. **Didaktik asoslar** – ikki tillilikni rivojlantirish jarayonida darsning metod va vositalarini to‘g‘ri tanlash orqali ta’lim samaradorligiga erishishni nazarda tutadi. Didaktik yondashuv shuni ko‘rsatadiki, bilingv muhitda o‘quvchilarning tilni o‘zlashtirish sifati ko‘proq qo‘llaniladigan metod va pedagogik texnologiyalarga bog‘liq bo‘ladi.

Ikki tilli ta’limda **kommunikativ yondashuv** asosiy o‘rinni egallaydi, chunki u tilni faqat nazariy bilim sifatida emas, balki real muloqot vositasi sifatida o‘rgatishni maqsad qiladi [4:59]. Shuningdek, **CLIL (Content and Language Integrated Learning)** texnologiyasi ham didaktik asoslarning muhim yo‘nalishi bo‘lib, unda fan va tilni integratsiyalashgan holda o‘qitish ta’lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Didaktik asoslarning yana bir muhim jihati – **o‘quv vositalari va resurslarni tanlash**dir. An’anaviy darsliklar bilan bir qatorda, zamonaviy raqamli platformalar, multimedia vositalari, interaktiv topshiriqlar va onlayn ta’lim resurslari tilni o‘rganish jarayonini osonlashtiradi. Bunday vositalar o‘quvchilarda motivatsiyani oshiradi va o‘zlashtirish darajasini ko‘taradi. Xulosa qilib aytganda, didaktik asoslar til o‘rgatish metodologiyasini

yangilash, ta’lim vositalarini takomillashtirish va dars jarayonida o‘quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olishga asoslanadi.

4. **Madaniy asoslar** – ikki tillilikning eng muhim jihatlaridan biri bo‘lib, shaxsda madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini shakllantirishga xizmat qiladi. Ikki tilni egallash jarayoni shunchaki lingvistik bilimlarni o‘zlashtirish bilan cheklanmaydi, balki o‘quvchining madaniy dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi va ijtimoiy tajribasini kengaytiradi.

Madaniy asoslar, avvalo, **til va madaniyatning o‘zaro uzviy bog‘liqligi**ni anglashdan boshlanadi. Har bir til o‘zida milliy mentalitet, qadriyatlar va madaniy kodlarni mujassam etadi. Shuning uchun ham ikki tillilik jarayonida o‘quvchilar boshqa xalqlar dunyoqarashi, urf-odatlari, an’analari va madaniy merosi bilan tanishadi. Bu esa ularda tolerantlik, ochiqlik va ijobiy madaniyatlararo munosabatni rivojlantiradi.

Ikki til yordamida o‘zlashtiriladigan **madaniyatlararo muloqot kompetensiyasi** bugungi globallashuv davrida alohida ahamiyatga ega. Xalqaro ta’lim, turizm, biznes va diplomatiya sohalarida muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun shaxs nafaqat til bilimiga, balki madaniy kontekstni tushunish va unga moslashish qobiliyatiga ham ega bo‘lishi lozim .

Shuningdek, madaniy asoslar ta’lim jarayonida **adabiy matnlar, kino, san’at va musiqadan foydalanish** orqali samarali rivojlantiriladi. Bu vositalar til o‘rganish jarayonini yanada mazmunli qiladi va o‘quvchilarni madaniyatlararo muloqotga tayyorlaydi.

Takomillashtirish istiqbollari esa bir nechta muhim yo‘nalishlar bilan belgilanadi:

- **CLIL texnologiyasi va kommunikativ yondashuv asosida darslarni tashkil etish.** CLIL (Content and Language Integrated Learning) usuli chet tilini boshqa fan mazmuni bilan birgalikda o‘qitishni nazarda tutadi. Bu metod o‘quvchilarda chet tilini nafaqat muloqot vositasi, balki ilmiy va kasbiy bilimlarni egallash vositasi sifatida ham o‘zlashtirish imkonini beradi [5:33]. Kommunikativ yondashuv esa tilni real hayotiy vaziyatlarda qo‘llashga yo‘naltirib, o‘quvchilarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantiradi .
- **Raqamli resurslar va multimedia vositalari orqali bilingv muhit yaratish.** Zamonaviy texnologiyalar, xususan, onlayn platformalar, interaktiv dasturlar, audio-video materiallar o‘quvchilarning til o‘rganishga bo‘lgan motivatsiyasini kuchaytiradi va ularni tabiiy bilingv muhitga yaqinlashtiradi. Bunday vositalar orqali o‘quvchilar chet tilida real nutq namunalarini tinglab, o‘z bilim va ko‘nikmalarini amaliyotda mustahkamlashlari mumkin.
- **Davlat til siyosatini rivojlantirish hamda o‘qituvchilar malakasini oshirish.** Ikki tillilikni samarali shakllantirish uchun davlat miqyosida til siyosatini takomillashtirish, chet tilini o‘qitishni qo‘llab-quvvatlash, o‘qituvchilar uchun metodik seminarlar, malaka oshirish kurslari va xorijiy tajribani o‘rganish imkoniyatlarini kengaytirish zarur. Chunki o‘qituvchilarning zamonaviy metod va texnologiyalardan xabardorligi ikki tillilik jarayonining muvaffaqiyatini belgilab beradi.

Xulosa. Ikki tillilikning uslubiy asoslarini chuqur o‘rganish va ta’lim jarayonida samarali qo‘llasho‘quvchilarning nafaqat **nutqiy kompetensiyasini**, balki **madaniyatlararo muloqot salohiyatini** ham sezilarli darajada rivojlantiradi. Bilingvizm jarayoni fonetik, leksik va grammatik jihatlardan kontrastiv tahlilni, psixolingvistik nuqtayi nazardan tafakkur va nutqiy faoliyatni, didaktik nuqtayi nazardan esa metod va vositalarning to‘g‘ri tanlanishini talab etadi.

Ularni takomillashtirish istiqbollari esa zamonaviy pedagogik yondashuvlar — CLIL texnologiyasi, kommunikativ metodika, raqamli resurslardan samarali foydalanish, shuningdek, davlat til siyosatini rivojlantirish hamda o‘qituvchilar malakasini oshirish bilan uzviy bog‘liqdir . Demak, ikki tillilikni chuqur o‘rganish va rivojlantirish kelajak avlodning intellektual, ijtimoiy va madaniy taraqqiyoti uchun strategik ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR

1. Bialystok, E. *Bilingualism in Development: Language, Literacy, and Cognition*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – P.15.
2. Dörnyei, Z. Motivational Strategies in the Language Classroom. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – P.47
3. Ellis, R. The Study of Second Language Acquisition. – Oxford: Oxford University Press, 2008. –P.128
4. Karimova, S. Kontrastiv tilshunoslik asoslari. – Toshkent: TDPU, 2022. –P.59

5. Littlewood, W. *Communicative Language Teaching: An Introduction*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1981. p.33

Резюме. В данной статье рассматриваются методические основы двуязычия и пути их дальнейшего совершенствования. Двуязычие - это способность человека или членов общества активно и систематически использовать оба языка.

Ключевые слова: двуязычие, методика, устная речь, когнитивное развитие, психолингвистика.

Summary. This article examines the methodological foundations of bilingualism and their further development. Bilingualism is the ability of an individual or members of society to actively and systematically use two languages.

Key words: bilingualism, methodology, oral communication, cognitive development,psycholinguistics.

QARÍM-QATNAS ÁDEBIY LINGVOKULTUROLOGIYANÍŃ ÁHMIYETLI PREDMETLERINIŃ BIRI SÍPATÍNDA

Tolibayev X.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Qarım-qatnas ádebi de lingvokulturologiyanıń áhmiyetli predmetleriniń biri (Formanovskaya). Bul túsinikti O.Mandelshtam «mádeniy jaǵımlı dóretiwshilik etiw» dep ataydı.

Qarım-qatnas ádebi – bul adamlar sóylew mádeniyatınıń sociallıq buyırılǵan hám mádeniy qaǵıydaları bolıp, adamlardıń sociallıq hám ruwxıy statusı, rásmiy hám rásmiy emes qarım-qatnas sharayatlarındaǵı roli hám jeke qatnasları menen baylanıslı boladı. E.Bernniń pikirinshe, qarım-qatnas ádebi – qarım-qatnastıń milliy-mádeniy quramlıq bólegi bolıp tabıladı. Ádeplilik qatnaslar – universaliya bolıp, olardıń júzege shıǵıwı milliy xarakterlengen boladı. Sol sebepli de, lingvokulturologiyada úyreniledi. Qarım-qatnas ádebi standart hám stereotip formada kórinip, jabıq sistemaǵa uqsasa da, qarım-qatnas ádebiniń buzılıwı adam hám adamzat ushın názerde tutılmaǵan aqıbetlerge alıp keliwi múmkin. N.I.Formanovskiydiń pikirinshe, kommunikativ haqıyqatlıq shın kewillikten de qádirlirek sanaladı.

Til adam balasınıń ishki kewil-kúy keshirmeleri, quwanıshı yamasa qayǵısı, kúyinishi yaki súyinish sezimlerin bildire alıwı menen birge, filosofiyalıq, etikalıq hám taǵı basqa da dúnyatanıwshılıq ilimlerinde belgili áhmiyetke iye. Til adamzattıń hár qıylı sezimlerin bildire alatuǵın psixologiyalıq xızmetti atqaradı. Sonlıqtan, póz etiketiniń xızmet funkciyaları onıń ulıwma til tábiyatınıń filosofiyalıq hám dúnyatanıwshılıq sıpatınan kelip shıǵadı. Sebebi, póz etiketi adam sanasınıń sáwlesi, tildiń bir ajıralmas qural bólegi bolıp esaplanadı. Póz etiketi ulıwma insaniyat tiliniń bir kishkene júyeli tarawı retinde kommunikantlar arasındaǵı baylanıs tuwralı bolıwı menen ol óziniń dúnyatanıwshılıq, etikalıq, psixofilosofiyalıq funkciyasın anıq orınlay aladı.

Etiket sózler-málim bir mádeniyatta sociallıq múnásibetlerdi tártipke salıw, húrmetti bildiriw hám ádep-ikramlılıqtı saqlaw ushın jumsalatuǵın sózler. Etiket sózler tildiń, mádeniyattıń bir bólegi bolıp, túrli mádeniyatta túrlishe formalarda bildiriliw múmkin. Mısalı:

Iltimas – soraw yaki iltimas qılıwda, názik póz sıpatında isletiledi.

Raxmet – minnetdarshılıq bildiriliw ushın qollanıladı.

Keshirersiz – qáte yaki qandayda bir qolaysız jaǵday júz bergende aytıladı.

Sizdi kórgenimnen quwanıshlıman – tanısıw yaki ushırasıw waqtında aytıladı, sıpayılıqtı bildiredi.

Xosh kelipsiz – miymandı kútip alǵanda aytıladı.

Tórge ótiń – miyman kelgen waqıtta húrmet mánisinde aytıladı.

Lingvokulturologiyadaǵı áhmiyeti – etiket sózler tildiń tek grammatikalıq tárepinen emes, mádeniy hám sociallıq táreplerinen de úyreniledi. Hárbir xalıqtıń ádep-ikramlılıq, etiketlik qaǵıydaların sáwlelendiredi. Hárbir mádeniyatta etiket sózlerdiń jumsalıwına ayrıqsha itibar beriledi. Etiket sózler ózine tán mádeniyattı, úrp-ádetlerdi sáwlelendiredi.

Sh.Allaniyazova etiket sózlerdiń sociallıq ózgesheligi haqqında: “Til – keńislik hám waqıt aralıǵında háreket etiwshi qubılıs, sonlıqtan kim menen, qashan, ne maqset penen, qay jerde t.b. sóylew sharayatına baylanıslı til normaları qáliplesken. Bul normalar kúndelikli qarım-qatnastı: jası

úlken menen jası kishi, ata-ana menen perzent, erler menen hayal-qızlar, qatar-qurbılar, rásmiy qatnaslar, qısqası barlıq jerde hárbir orınǵa ılayıq sóylesiw ádebi boladı" – dep kórsetedi.

Etiket sózlerdi ózbek til biliminde Sh.Sodiqova "húrmet kategoriyası" dep qarap, "Húrmet kategoriyası bul sociallıq – tillik hádiyse dep bahalaydı hám de húrmet kategoriyasın sáwlelendiriwdiń verbal, verbal emes (ım – ishara, háreket – qıymıllar) usılları keń qollanıladı, yaǵnıy sóylewshi – tıńlawshı ózgeniń múnásibetinde kórinetuǵın húrmetti júzege shıǵarıwdıń fizikalıq hám fizikalıq emes qurallarınan keń paydalanıldı" – dep jazadı.

Adamlar arasındaǵı qarım-qatnastıń eń áhmiyetli túrleri verbal hám verbal emes qatnas bolıp tabıladı. Verbal emes qatnas sóylew procesine tiykarlanbaǵan bolıp, ol mimika, ım-ishara, pantomimika, dene arqalı qatnaslardan ibarat.

Verbal emes qatnas hám minez-qulq haqqındaǵı ilimiy izertlewler 1872-jılda Charlz Darvinniń "Insanlar hám haywanlarda emociyalar kórinisi" miynetiniń baspadan shıǵıwı menen baslanadı. Sol waqıttan baslap sózlersiz qatnas hám háreketlerdiń túrleri, tásiri hám olardıń kórinisi boyınsha kóplegen izertlewler alıp barıldı. Verbal emes qatnas quralları tiykarınan 3 ke bólinedi: vizual – kóz arqalı kórip ańlaw múmkin bolǵan faktorlar kiredi, atap aytqanda, mimika, ım-isharalar; akustikalıq – intonaciya, dawıstıń bálent hám pásligi kiredi; taktil – uslap kóriw arqalı ańlaw.

Verbal emes qarım-qatnas quralları millet hám mámleketlerdiń úrp-ádetlerinen kelip shıǵadı hám bir-birinen parq qıladı. Ima-isharalar birqıylı bolıwı múmkin, biraq olardıń mánisi hárbir xalıqta basqasha mánilerdi ańlatadı. Máselen, iyiliw ózbek xalqında jası kishilerdiń úlkenlerge sálem beriwi mánisin ańlatsa, yaponlarda húrmet kórsetiw, koreyslerde raxmet aytıw mánisin ańlatıp keledi.

Dúnya boylap belgili nol formasındaǵı kórsetkish 2500 jıldan kóbirek waqıt dawamında bar. Áyyemgi dáwirlerde bul belgi muhabbat belgisi bolǵan. XIX ásirde Amerikada "Hámme nárse jaqsı" mánisin bildirgen. Yaponiyada – pul, Siriyada – dozaqqa barıń, Tuniste – men seni óltiremen, Portugaliyada – ádepsiz belgi, Franciyada – itibarǵa ılayıq emes. "V" háribi kórinisindegi belgi kóplegen mámleketlerde jeńis yamasa tınıshlıq mánisin ańlatadı. Bul belgi inglisshe "victor" yaǵniy "jeńis" sózinen kelip shıqqan. Biraq, eger alaqan adamǵa qaraǵan bolsa, ol jaǵdayda Ullı Britaniya, Irlandiya hám Avstraliyada kemsitiw mánisine iye bolıp, bul "óshir!" degen mánsin bildiredi. Amerikada – jeńiliw, Italiyada – bul belgi jáne de jaman mánini bildiredi. Germaniya, Gollandiya, Belgiya, Avstriyada – 2 sanın, Qıtayda – 8 sanın bildiredi. Orta hám kórsetkish barmaqları bir-birine baylanǵan belgi – kópshilik mámleketlerde áwmet tilewdiń tımsalı bolıp tabıladı. AQSHta bunday belgi ajıralmas doslar yamasa jaqın topardı ańlatadı. Biraq, Ullı Britaniyada bul belgi sáwbetlesip atırǵan adamǵa topılıs sıpatında jumsaladı. Vyetnamda ádepsiz belgi bolıp esaplanadı. Kórsetkish barmaqtı búgip qıymıldatıw kópshilik mámleketlerde "beri kel" degen mánisti ańlatadı. Filippinde bul belgi tek iytlerge mas keledi hám sáwbetlesip atırǵan adamdı pás dep esaplawdı bildiredi. Usılayınsha, lingvokulturologiya janlı qarım-qatnas proceslerin de úyrenedi.

ÁDEBIYATLAR

1. Abdinazimov Sh., Tolıbayev X. Lingvokulturologiya. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2020.
2. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка. Учеб. пособие. –М.: «Наука», 2014.
3. Воробьев В.В. Теоретические и прикладные аспекты лингвокультурологии: дисс... д-ра. филол. наук. – М., 1996.
4. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1997.
5. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – М.: Русский язык, 1990.
6. Красных В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология. – М.: «Гнозис», 2002.

Аннотация. В статье представлен лингвокультурологический анализ этикетных слов в каракалпакском языке. Этикетные слова играют важную роль в речевой культуре каждого народа. Они проявляются в каждой нации со своими уникальными особенностями. Показано, что они выражаются вербальными и невербальными средствами. Интерпретируются визуальные, акустические и тактильные проявления невербальных средств.

Ключевые слова: культура речи, лингвокультурология, этикет, вербальные и невербальные средства.

Annotation. The article presents a linguistic and cultural analysis of etiquette words in the Karakalpak language. Etiquette words play an important role in the speech culture of every nation. They manifest themselves in every nation with its own unique characteristics. It is shown that they are expressed by verbal and non-verbal means. Visual, acoustic and tactile manifestations of non-verbal means are interpreted.

Keywords: culture of speech, linguoculturology, etiquette, verbal and non-verbal means.

KIYIM-KENSHEKKE BAYLANÍSLÍ ETNOGRAFIZMLERDIŃ LINGVOMÁDENIY ÓZGESHELIKLERI

Zayrova Q.M.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Hárbir xalıqtıń etnikalıq ózgesheligine, dástúrlerine sáykes keletuǵın kiyimler bar. Máselen, qazaq, ózbek, túrkmen, qırǵız hám basqa da xalıqlardıń kiyim úlgileri hám naǵıslarında birqansha ayırmashılıqlar bar hám sol kiyimleri arqalı xalıqtıń ózinshelik ayrıqsha belgileri kózge taslanıp turadı. Mısalı: Buǵan mısal retinde qaraqalpaq xalqınıń milliy kiyimleri esaplanǵan *sáwkele, tóbelik, kók kóylek, jawlıq, kiymeshek, jegde, óńirshe, taqıya sırmaq* hám *beshpentlerdiń* kestelengen naǵıslarınan qaraqalpaq xalqınıń qol-ónerine tiyisli ekenligin kóriwimiz múmkin. Bul kiyimler qaraqalpaqsha álwan naǵıslarǵa bay bolǵan.

Kiyimlerdiń milliy etnomádeniy sıpatların kiyim atamaları anıqlaydı. Máselen, bas kiyim haqqında túrkiy xalıqlardıń derlik kópshiliginde házirgi kúnge shekem kiyeli dep onı joqarı ildirip qoyıw, jerge ayaqqa baspaw kerekligi haqqında kóp isenim menen ırımlar bar. Xalqımızda: «er adamlardıń dásturxan basında jalańbas otırmawı, awqattan keyin pátiya etkende bas kiyim kiyip oqıw lazım ekenligi, bolmasa úydiń bereketi qashadı dep, nashar adam jalańbas júriwge bolmaydı, eldiń baxtı qaytadı» – degen ırımlar bar [1,27-28]. Ilimpaz K.Mámbetov óziniń miynetinde «Hárbir etnograf tán alǵanı sıyaqlı xalıqtıń sırtqı belgisiniń ayrıqsha kózge túsetuǵını bul kiyim esaplanadı. Burın hárbir xalıq óziniń milliy kiyimi menen ajıralıp turatuǵın edi. Qaraqalpaqlardıń shógirmesi menen postını, hayal-qızlardıń haywan qashlap bas orawı xalıqtıń milliyliginiń negizgi kórinisi edi» – dep keltirip ótedi [2,39-40]. Qaraqalpaq xalqınıń oramallardı oraw úlgisi tilimizde *haywanqash, haywanshaq* dep atalsa, bunday oramal taǵıw úlgisi basqa xalıqlarda *kuchkorak* (rog barana – proizvoditelya) dep ataladı, haqıyqatında da, bul shalmanı basqa oraǵanda qattı buralıp qoshqar múyizine usaydı dep keltiredi [3,239].

Qaraqalpaq etnonimi bas kiyim atamasına baylanıslı atalǵan. A.N.Kononovtıń «Qalpaq» sózi áyyemgi túrklerde basshı, bas (glavar) mánisin ańlatqan dep jazadı [4,112]. Eski túrkiy jazba esteliklerde XV-ásirde kabalak//kalabak sózleri ushırasadı, rus jılnamalarında (1152-j) qaraqalpaq «chyornıe klobuki» etnonimi tilge alınadı» [5,235]. Sonıń ushın da biziń xalqımızdıń ataması bas kiyim menen baylanıssa kerek degen maǵlıwmatlar bar. «*Qaraqalpaq*» etnoniminiń qısqartılıp «*qalpaq*» túrinde qollanılıwı qaraqalpaq xalqınıń shejiresinde de berilgenin kóriwimizge boladı. Mısalı: *Kiygen ekán* <u>*qaraqalfaq,*</u>

Shundan <u>*qalfaq*</u>*, bolǵan ekán* (Berdaq).

Kóplegen tariyxıy dereklerdi anıqlawda kiyim-kensheklerdiń atamaları belgili dárejede xızmet atqaradı. *Qalpaq* bas kiyim bolıwı menen qatar eń baslı, sıylı kiyim bolıp sanalǵan. Qaraqalpaq tilinde ushırasatuǵın kiyim atamalarınıń qońsılas túrkiy tiller menen uqsas bolıp keliwi, bul olardıń tariyxıy hám mádeniy rawajlanıwınıń jaqın ekenliginen ǵana emes, al olardıń etnogenezinde ulıwmalıq elementlerdiń bar ekenliginen de derek beredi. Bul bas kiyim házirgi kúnde etnomádeniy ózgesheligi tiykarında milliylikke say ajıralıp turadı. Qońsı túrkiy tuwısqan qazaq xalqı *ayrı qalpaq,* qırǵız xalqı *aq qalpaq* kiyse, al, qaraqalpaqlar *qara qalpaq* kiyedi. Kórkem shıǵarmalarda «*qara qalpaq*» xalqımızdıń simvolı bolıp qolanıladı. Bas kiyimler hárbir xalıqtıń etnikalıq shıǵısınan derek beredi. Mısalı: Ata-anamız ajırata almay balların,

Bir *qalpaqtı* eki boyap kiydirgen.
Ala tawdan *aq qalpaǵıń* kórinse,
Qara tawdan *qara qalpaq* bılǵayman (I.Yusupov).

Hayal-qızlar er adamlarǵa salıstırǵanda uzın hám keń kóyleklerdi kiygen hám baslarına qıya jamılıp jawlıq, jegde jamılǵan. Qaraqalpaq hayal-qızlarınıń kiyim kiyiw úlgisine qarap olardıń kim ekenin tanıtıp turatuǵın tárbiyalıq áhmiyeti ayqın kórinedi. Mısalı: *Bet-álpetin biyge kórsetiwge iybe etip, jegdesin kózine sál túsirińkiredi de, áste ǵana sóylep, bolǵan hádiyseniń ushlıǵın bayan qıldı…* (T.Qayıpbergenov). *…Máwlen sarı ayaqların dúrsildetip, jótelip ózinen belgi berip kirdi. Gúlziyba aynaǵa qarap shashların tarap sóylenip otır edi, basına jawlıǵın búrkendi de, ornınan túrgeldi* (T.Qayıpbergenov).

Xalqımızdıń milliy toy kóylegi «Kók kóylek» dep atalǵan. Qaraqalpaq xalqınıń eń sıylı hám qádirli kiyimi bolǵan *kók kóylekte* xalıqtıń ázeliy ózgesheligi, ruwxıyatı sáwlelengen. Bul kóylektiń aldına toqılǵan «sawıtı naǵıs»ları ayrıqsha ajıralıp turadı. Qaraqalpaq xalqınıń qızları júdá ónerli bolıp, ózleriniń toyında kiyetuǵın kóylegi hám jamılatuǵın kiymesheklerin ózleri qoldan toqıp, bulardı pitiriw ushın 6-7 jıllap waqıtı ketken. Mısalı:

Kók kóylekke keste toqıǵanda qız,
Onıń qız dáwranın waqıt urlaǵan (G.Nurlepesova).

Xalqımızdıń milliy kók kóylegi tilimizde óziniń biybahalılıǵı menen tolqınlanıp jırlanadı. Sebebi bul hár bir qız árman etken toy kóylegi esaplanǵan.Mısalı:

Hárbir talın jipek taladan esip,
Qızlar kestelegen kewili ósik,
Toyımızǵa kiyiw etkey da nesip,
Arman etken seni deyip Kók kóylek (Sh.Payzullaeva).

Qaraqalpaqlardıń dástúriy mádeniyatında kók reńge bolǵan múnásibet anıq emes. Naǵıssız kók kóylek qaraqalpaqlar arasında matamnıń simvolı bolıp ta qollanıladı. Bir ápsana boyınsha Muxammed payǵambar urısta ólgende onıń kók túsli jalawın hayallar matam belgisi sıpatında kóylek etip kiyip alǵan. Mısalı:

Aq ya qızıl emes qatań ireńseń,
Dástúrge qarasam, matam ireńseń,
Payǵambardıń bayraǵınan qalsań da,
Qatal bolıp mıń jerinen shiren sen,
Qız kestelep, qulpı dóngen, kók kóylek (G.Dáwletova).

Sonnan baslap kók túsli kiyim qayǵı belgisi bolǵan, sonıń menen birge áyyemgi túrklerde kók – aspandı, táńirini, barlıqtı jaratıwshını bildirgen [6,42-43]. Izertlewshilerdiń pikirine qaraǵanda, *kók kóylek* toy-máresimlerine arnalǵan kiyim edi dep keltiredi. Kelin onı birinshi márte toy kúni kiygen. Biraq naǵısı joq kók kiyimler matam kiyimi bolǵanlıǵı haqqında dáliller bar [7,92;24,16].

Sonday-aq, xalıq arasında kók reń kók jótelge shıpa degen túsinikler de qáliplesken: «kók jótelden awırǵan balanıń emin, kók at mingen, *kók shógirme* kiygen jolawshıdan soraydı, ol jolawshı awzına túsken bir nárseni jesin –dep ayta saladı. Kók at minip, *kók shógirme* kiygen kisiniń emin kók jótelden awırǵan balaǵa islegen [8,245]. Xalqımızda úrp-dástúrlerge baylanıslı kiyimlerdiń hár túrli atamalar menen atalıwın kóriwimizge boladı. *Iytkóylek* dep atalatuǵın kóylek jas náreste tuwılǵanda qırq kúnlik waqıt ishinde kiygiziletuǵın kiyimi esaplanadı. Ol jumsaq materialdan tigiledi. Burınları balaǵa kóz tiymesin, jawız ruwxlardan saqlasın degen ırım menen balanıń eń birinshi qırqında kiygen kóylekti qırqınan shıqqannan soń onı iytke kiydirgen, sebebi balaǵa keletuǵın jawızlıqlar sol iytke ótsin dep ırım etken. Onıń *iytkóylek* dep atalıwı sonnan kelip shıqqan degen etnograflardıń pikirlerin keltirsek boladı [9,86-87].

Sonday-aq *qádelik kóylek, kelin kóylek, jeńge kóylek* atamaları da úrp-dástúrlerge baylanıslı kelip shıqqan. Mısalı: – *Qamır ushınan pátir, zamanlas. Is pitkennen keyin mıqlı jeńge kóylegińdi kiyeseń… Biykeshińniń ıńǵayın Asqarǵa awdaragór! Retin tapsań tillestir, áytewir,-dedi pás dawıs penen* (K.Kárimov «Aǵabiy»). Jeńge kóylek – qız benen jigitti bir-birine tanıstırǵan jeńgelerge beriletuǵın *sıy kóylek* esaplanadı.

Kiyimlerdi qollanıwda ata-babalarımız sociallıq, ruwxıy hám t.b. ózgesheliklerine qaray olardıń túr-túsine, reńine ayrıqsha máni bergen. Hárbir xalıqtıń kiyimlerinde sol xalıqtıń mentalitetine, turmıs tárizine, salt-dástúrlerine, úrp-ádetlerine, isenimlerine baylanıslı kiyiletuǵın kiyimlerde reńlerdiń simvollıq mánileri qáliplesken. Kiyimlerde insan ómiriniń pasılları, ómirindegi quwanıshlı yamasa qayǵılı waqıyaları óz kórinisin tabadı. Ulıwma aytqanda, máresimlerge

baylanıslı kiyimlerdegi úrp-ádet, dástúrler burıńǵı eski diniy túsinikler menen baylanıslı bolsa da, onıń tiykarǵı mánisi elege shekem xalqımız arasında saqlanıp kelmekte. Sonlıqtan da, dástúriy kiyimlerdi mádeniy miyras sıpatında qaraw orınlı.

ÁDEBIYATLAR

1. Абдиев А. Қарақалпақ ырымлары. – Нөкис, 2014.
2. Мәмбетов К. Қарақалпақлардың этнографиялық тарийхы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995.
3. Сухарева О.А. Костюм народов Средней Азии, Сборник статей. Ответственный редактор Москва, 1979.
4. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – Москва, 1960.
5. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы «К», «Қ». – М., 1997.
6. Алламуратов А. Мәңги мийрас. – Нөкис, 1993.
7. Жданко Т.А., Камалов К.С. Этнография каракалпаков. XIX начало XX века (Материалы и исследования). – Тошкент: «Фан», 1980.
8. Айымбетов Қ. Халық даналығы // Өткен күнлерден елеслер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
9. Турекеев К.Ж. Магические представления каракалпаков связанные с детской обрядностью // Этнографическое обозрение. – М., 2020. – №5. – С. 76-89.

Резюме. В данной статье приводятся и рассматриваются названия предметов одежды в тесной связи с определенными обычаями и традициями, в которых их применяли. Например, свадебная одежда, одежда для приданого, одежда для невесток, одежда для новорожденного и т.д. Одежда описана с точки зрения значения и функции, согласно которой она надевалась, т. е этнографическое, символическое и традиционное значение.

Ключевые слова: Этнос, этнография, символ, семантика, лингвокультурология, названия предметов одежды.

Summary. Showing that the Karakalpak people's clothing associated with customs is called by various terms in the article, we can see that wedding clothes, qadelik clothes, jenge dress, and even a baby's shirt that is worn when a baby is born also arose as a result of abstract thinking. The article aims to reveal the function of clothing terms, their ethnographic, symbolic, and traditional meanings.

Key words: ethnos, ethnography, symbol, semantics, linguocultural, clothing terms.

ULÍWMA HÁM TÚRKIY TIL BILIMINDE KÓRKEM TÁKIRARDÍŃ IZERTLENIWI

Kudaybergenova G. P.

Qaraqalpaq mámleketlik universititi

Til – jámiyetlik qubılıs bolǵanlıqtan, pikir alısıw, qarım-qatnas quralı sıpatında qaraladı. Ol qanday da bir jańalıqtı, xabardı jetkeriw menen birge, kórkem ádebiyatta tásir etiw quralı sıpatında da paydalanıladı. Eger kórkem dóretpedegi xabar ápiwayı, jay kóriniste beriletuǵın bolsa, onda avtor súwretleyjaq bolǵan waqıya qurǵaq bayanlawday, mánissizdey bolıp kórinedi. Sonlıqtan da, shayır hám jazıwshılar tilden, til birliklerinen ónimli paydalanıp, kórkem sózdiń sının jasap, oqıwshıǵa oy salarlıqtay etip obrazlı táriypleydi. Bul tildiń ekspressivlik xızmeti. Bul xızmetti atqarıwda tildiń poetikalıq qurallarınıń járdemi júdá úlken. Solardıń biri kórkem tákirar bolıp, ol sestiń, sózdiń, gáptiń hám sóz dizbekleriniń mánisin kúsheytip, intensivlik hám emocionallıqtı asırıw ushın xızmet etedi.

Kórkem tákirardıń ózine tán ózgeshelikleri rus til biliminde ádewir izertlendi. Bul qubılıstıń tariyxın úyreniwshilerden biri N.Pirogova bolıp, dáslepki fono-stilistikalıq kózqaraslar E.D.Polivanovtıń miynetlerinde ushırasatuǵınlıǵın atap ótedi. Onıń “Фонетика интеллегентного языка” maqalasında seslerdiń aytılıwına ayrıqsha dıqqat awdarıldı [5:58].

Ol sóylewshi óz pikiriniń tásirsheńligin támiyinlew ushın sol tildiń orfoepiyalıq normaların tereń ózlestiriw menen birge, gápte sózlerdi orınlı baylanıstıra alıw kerek degen júdá bahalı pikirdi aytadı. Al, sóylewde tásirsheńlikti támiyinlewde tiykarǵı fonostilistikalıq qurallardıń bir túri kórkem tákirar hám intonaciya. Ol insannıń sóylew waqtında ǵana júzege shıǵatuǵın qubılıs. Intonaciyanıń ekspressivlik ayrıqshalıqlarına prof. L.R.Zinder keń túrde toqtaydı, – degen pikirlerin bildiredi V.Artemov [1:84]. Kórkem shıǵarmalar tilinde dawıslı hám dawıssız seslerdiń tákirarlanıp keliwi de ekspressiv tásirsheńlikti kúsheytedi. Izertlewshi G.V.Vekshin bolsa rus tilinde assonans

hám alliteraciyalıq qubılıslardı izertleydi. Alliteraciyalıq qubılıslar tek dawıssızlardıń qaytalanıwı menen emes, al onıń buwın dúzilisi hám prosodiyası menen de tıǵız baylanıslı dep atap ótedi [2:38]

Fonetikalıq birliklerdiń stilistikalıq táreplerin úyreniwde N.S.Trubeckoydıń ornı ayrıqsha. Ol seslik xızmetlerdi úsh túrge bólip qaraydı: eksplikativ (qanday da birnárse haqqında xabar beriw), appelyativ (tıńlawshıǵa múrájat etiw) hám ekspressiv (sóylewshiniń sóylew manerası). Eksplikativ xızmetler fonologiya tarawında, appelyativ hám ekspressiv xızmetler bolsa fonologiyalıq stilistikada úyreniledi dep kórsetedi hám fonologiyalıq stilistikanı ses stilistikasınıń bir bólimi dep qaraydı [6:24]. Demek, til bilimindegi kórkem tákirar máselesi haqqında sóz bolǵanda, eń dáslep tákirardıń seslik tárepine dıqqat qaratıladı. Bunı ilimpazlardıń birneshe izertlewlerinen de bayqawımızǵa boladı. Kópshilik tilshi ilimpazlar assonans hám alliteraciya haqqında bahalı pikirler bildirgen. Rus til biliminde A.M.Nadejdinniń dórendi tákirarlardıń kórkemlik xızmeti boyınsha, A.A.Aladinanıń, E.A.Ivanchikovanıń leksikalıq tákirarlar boyınsha, N.N.Volskayanıń fonetikalıq hám morfologiyalıq tákirardıń stillik xızmeti boyınsha, A.E.Kiselevtiń leksikalıq tákirardıń grammatikalıq xızmeti boyınsha arnawlı miynetleri bar [4:99]. Al, nemis til biliminde N.M.Golovkina leksikalıq tákirarlardıń poetikalıq xızmetin izertledi [3:340].

Qospa gáptegi kórkem tákirardıń leksika-sintaksislik xızmetleri boyınsha rus til biliminde V.P.Letuchevanıń, ingliz til biliminde Z.V.Ruslyakovanıń miynetleri bar. Ilimpaz A.Nadejdin, "Kórkem tákirardı til sistemasınıń bir qubılısı sıpatında qarap, ilimpazlar onı hár tárepleme izertleydi: "ekspressiv-stilistikalıq qural, grammatikalıq qural, til normasınıń buzılıwı, tekst qurılısın kúsheytiw, aktuallastırıw hám úylestiriw quralı, mazmunlıq kategoriya, yaǵnıy tekstte qaytalanatuǵın obrazlar, simvollar, motivler hám jaǵdaylardıń ámelge asıw dárejesi" sıpatında qaraydı. Túrkiy til biliminde kórkem tákirar hám onıń arnawlı izertleniwi boyınsha bahalı miynetler ózbek til biliminde kóbirek ushırasadı. Kórkem tákirar hám olardıń sóylewde qollanılıwı, olardıń ózgeshelikleri, xızmeti haqqındaǵı pikirler eń dáslep A.Ǵulomov tárepinen sóz etildi. Ilimpaz kórkem tákirarlardı fono-stilistikalıq qurallar qatarına kirgizedi. Akademik G.Abdurahmanov hám ilimpaz A.Abduazizovlar de kórkem tákirarlar boyınsha bahalı pikirler bildirgen. Fonetikalıq qurallardıń biri assonans hám alliteraciyanıń stillik imkaniyatları haqqında ayırım monografiya hám sabaqlıqlarda Sh.Abdurahmanov, H.Sharafuddinov, A.Haydarov, X.Daniyarov, A.Shofqorov, E.Qilichev tárepinen bildirilgen pikirler de áhmiyetke iye.

M.Yuldoshev óziniń lingvopoetikaǵa baylanıslı izertlewlerinde fonografikalıq qurallardı ajıratıwdıń dawıslı háripti birewden artıq qollanıw hám dawıssız háripti birewden artıq qollanıw sıyaqlı túrlerin bólip kórsetken. Tákirar tildiń obrazlılıǵına tiyisli bolıp, poetikalıq teksttiń zárúr konstruktivlik elementi esaplanadı. Hárbir shayır til materialınan ózinshe paydalanıp, óziniń jańa ekspressiv-semantikalıq kórkem sóz boyawların jaratıwı múmkin.

Keyingi waqıtları kórkem tákirar, onıń túrleri til biliminiń jańa tarawları bolǵan lingvopoetika hám tekst lingvistikasında jazıwshı, shayırlar shıǵarmaların analizlewi arqalı birqansha úyrenilip, izertlew obyektine aylanbaqta. XX ásirde ózbek til iliminde tákirar máselesi belgili dárejede óziniń teoriyalıq hám ámeliy tiykarların tapqan bolsa da, biraq jazıwshı hám shayırlardıń shıǵarmaların tillik tárepten analizlew tolıq qolǵa alınbadı. Sonlıqtan, tákirarlardı anıqlawda olardıń tekst kóleminde qaysı orında keliwi, wazıypası hám xızmetin ańlaw menen birge, ekspressivlik-emocionallıq qásiyetlerin de itibarǵa alıw kerek. Ózbek tiliniń lingvopoetikasında kórkem tákirar D.Andaniyazova, M.Yoqubbekova, D.Jamoliddinova, F.Ibragimova, B.Yuldoshev, M.Yuldoshev, Sh.Mahmadiev, I.Mirzaev, G.Muhammadjonovanıń miynetlerinde sóz etildi.

Sonday-aq, D.Shodieva Muhammad Yusuf qosıqlarındaǵı tákirarlardı analizley otırıp, bunda ol tákirardı stillik qural sıpatında kontaktlı hám distantlı túrindegi tákirarlarǵa bólip úyrengen. Izertlewshi M.Yusuftıń antiteza, sinonim, naqıl-maqal, sonday-aq, tákirarlardan paydalanıw sheberligin analizlegen hám individual okkazionalizmlerdiń lingvopoetikalıq qásiyetlerin izertlegen. Avtor usı izertlewi tiykarında kórkem tákirar haqqında tómendegishe juwmaqqa keledi: "Tákirar M.Yusuf qosıqlarında jetekshi sintaksislik figura dárejesine kóterilgen bolıp, ol qosıqta tastıyıqlaw, iltimas etiw, ótiniw, soraw, sanaw mánilerin kúsheytiw, dárejelew, bórttiriw, súwretlewdi jáne de tereńlestiriw, salıstırıw kibi túrli wazıypalardı atqaradı. Tákirarlar qatarlarda jaylasıwı hám de qaytalanıw sanına qaray hár túrli bolıp, olar kontakt hám distant jaǵdayında qollanılǵan".

Ásirese, ózbek til biliminde A.Shofqorovtıń “Mirtemir poeziyasında tákirardıń mánilik-stilistikalıq ózgeshelikleri” ilimiy jumısında shayırdıń poeziyasındaǵı tákirardıń mánilik hám stilistikalıq ózgeshelikleri tereń izertlengen. Jumısta fonetikalıq tákirarlardıń alliteraciya, assonans, geminaciyalar, grammatikalıq tákirarlardan toshbehul-atrof – ushpa-ush baylanısıw, halqa – sheńber, tardu aks, bánt tákirarlarınıń qollanılıwı, sonday-aq, leksikalıq, leksika-sintaksislik tákirarlardan anafora, takrir, epiforalar lingvopoetikalıq usılda keń túrde analizlengen. Sonday-aq, til ilimidegi kórkem tákirar hám onıń túrleri, bóliniwleri, qosıq qurılısındaǵı ornı haqqında ózbek tilshi ilimpazları birqansha ilimiy jumıslar alıp bardı.

N.Erkinova “Eshqobil Shukur she’rlarining lingvopoetik tadqiqi” miynetiniń II babında shayır qosıqlarında sintaksislik tákirardıń lingvopoetikalıq áhmiyetine toqtap, sóz dizbekleri tákirarı hám gáp tákirarı dep ajıratqan. Haqıyqatında da, tákirardıń sintaksislik túri qosıq qurılısında sóz dizbegi hám gáp túrinde ushırasadı. Lekin, biz jumısımızda sintaksislik tákirarlardıń kólemin keńeytip, sóz dizbegi, gáp hám qospa gáp túrindegi tákirar dep toparlarǵa ajıratqan halda analizlewdi maqul kórdik. Seslerdegi alliteraciya, assonanslardıń ózine tán stillik xızmeti, jaylasıw ornı, emocionallıq tásirine qaray shayır, jazıwshılardıń dóretpelerindegi tillik ózgeshelikleri, olardıń tákirarlanıp keliwleri qazaq til biliminde de izertlew obyektine aylandı.

Qazaq til biliminde Abay shıǵarmalarınıń tiline baylanıslı B.Qalievtiń miynetinde, E.Ismaylov, Z.Shashkin, R.Sızdıqova, O.Búrkit, A.Baytursınovtıń miynetlerinde sóz etilgenin, “seslik tákirar” termininiń eń dáslep O.M.Brik tárepinen usınılıp, onıń seslik tákirar, negizinen, dawıssız seslerdiń tákirarlanıwınan turadı dep sıpatlanǵanın aytadı.

Poeziyalıq dóretpeler ushın tán bolǵan ırǵaq, uyqas atamaları haqqında qazaq tilshi ilimpazlarınıń pikirleri ayrıqsha dıqqatqa ılayıq. Usı waqıtqa shekem ádebiyattanıw iliminde úyrenilip kelgen ırǵaq hám uyqastı qazaq tilshi ilimpazı O.Burkitov lingvistikalıq baǵdarda izertlep, seslik tákirardıń bir túri sıpatında qarastıradı. Haqıyqatında da, poeziyalıq dóretpeler ushın zárúr bolǵan ırǵaq, uyqas seslerdiń tákirarlanıwı nátiyjesinde qosıqqa sáykeslesip, obrazlılıq beriwde áhmiyetke iye. Qullası, hárqanday kórkem shıǵarmanıń tilin úyreniw, tillik tárepten analiz jasaw búgingi kún ushın tillik tárepten áhmiyetli máselelerdiń biri. Kórkem tákirarlar shıǵarmada ózine tán qollanılıw ornına iye. Sońǵı waqıtları kórkem tákirar máselesi lingvistikalıq tekstte analizlewdiń obyektine aylanıp barmaqta.

ÁDEBIYATLAR

1. Артемов В.А.Экспериментальная фонетика. – М., 1956. – С. 84.
2. Векшин Г.В. Фоностилистика текста: Звуковой повтор в перспективе смысло образования: Автореф. дис. … д-ра филол. наук. – М., 2006. - 38 с.
3. Головкина Н.М. Повтор как стилистическое средство в различных видах и жанрах речи (На материале современного немецкого языка): Дис. ... канд. филол. наук. – М., 1964. – 340 с.
4. Надеждин А.М. Корневой повтор в художественной речи М.И. Цветаевой: Дис. … канд. филол. наук. – Нижний Новгород, 2015; Аладъина А.А. Лексический повтор с синтаксическим распространением в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Л., 1985; Иванчикова Е.А Лексический повтор как экспрессивный прием синтаксического распространения // Мысли о современном русском языке. – М.: Просвещение, 1969; Вольская Н.Н. Стилистические функции звукового и морфологического повтора в автобиографической прозе М.И. Цветаевой // НДВШ. Филологические науки. – М., 1999; Киселев А.Е. Лексическое повторение как грамматическое средство русского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1954.
5. Пирогова Н.К., Н.С.Трубецкой и фонетическая стилистика // Вестник Московского университета. Серия 9. – М., 1992. – С. 58.
6. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М., 2000. – С. 24.

Резюме. В данной статье анализируются состояния исследования, особенности, виды художественных повторов в общем и тюркском языкознании, а также их эмоционально-экспрессивное значение. В каракалпакском языкознании лингвопоэтика является одной из развивающихся областей, и изучение ее особенностей является обязанностью каждого лингвиста.

Ключевые слова: лингвопоэтика, аллитерация, ассонанс, строфа, рифма, ритм.

Summary: This article analyzes the study of artistic repetitions in general and Turkic linguistics, their characteristics, types, and their emotional-expressive significance. In Karakalpak linguistics, the field of linguopoetics is one of the emerging areas, and studying its characteristics is the duty of every linguist.

Key words: linguopoetics, alliteration, assonance, stanza, rhyme, rhythm.

FRAZEOLOGIZMLERDIŃ JEKE-AVTORLÍQ QOLLANÍLÍW ÓZGESHELIKLERI (Sh.Seytov shıǵarmaları mısalında)

Sadenova G.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Sóylewde jazıwshılar, tilshiler, jurnalistler, sonday-aq, barlıq sóz sheberleri de aytajaq oy-pikiriniń tásirli, obrazlı bolıwı ushın kórkem sóz qurallarınan paydalanadı. Tilde kórkem sóz qurallarına kóplegen leksikalıq birliklerden (antonim, sinonim, pleonazm, oksyumoron hám t.b.) tısqarı, frazeologizmler de kiredi. Frazeologizmlerdiń áhmiyetli lingvopoetikalıq qural xızmetin atqarıwı jóninde ilimpaz prof. Sh.Abdullaev bılay jazadı: "Frazeologizmlerdiń tiykarǵı bólegi sóylewde belgili bir stillik maqset – ekspressivlik ushın xızmet etedi. Sol sebepten frazeologizmler kórkem shıǵarmada obraz, xarakter qırların ashıwda áhmiyetli qural esaplanadı" [1,6].

Kórkem tekstte frazeologizmlerdiń tábiyatın, semantikasın analizlep, poetikalıq tekstte jeke avtorlıq frazeologizmlerdiń de kóplep ushrasatuǵınlıǵınıń gúwası bolamız. Ulıwma xalıqlıq tildiń sózlik qorında bar bolǵan frazemalardan tısqarı novatorlıq tapqırlıq penen payda bolǵan jeke avtorlıq frazeologizmlerdiń dúzilisi, kontekstte iyelegen poziciyası óz aldına izertlewdi talap etedi.

Rus til bilimi izertlewshisi L.N.Rınkov jeke avtorlıq frazeologizmlerdiń tábiyatı boyınsha jazǵan maqalasında individuallıq frazeologizmlerdi poetikalıq frazeologizmler dep ataydı. Rus alımları A.M.Babkin, A.I.Molotkov, V.P.Jukovlar poetikalıq frazeologizmlerdi birqansha waqıtqa shekem frazeologizmlerdiń qatarına kirgizbey kelgenligin aytadı. Solay etip, izertlewshi-alım jeke avtorlıq frazeologizmlerdiń payda bolıw sebeplerin, komponentleriniń birligin shólkemlestiriwde quramındaǵı aǵzalardıń biri obrazlı keliwi, al basqaları tayanısh komponent bolıp keliwin mısallar menen túsindirip kórsetedi: «Poetikalıq frazeologizmler ulıwma xalıqlıq frazeologizmlerdey bolıp turaqlasıp, metaforalıq salıstırıwdıń tiykarında dúziledi, obrazlı hám individuallıǵı menen kórkem teksttiń poetikasına xızmet etedi» – dep keltiredi [2,12].

Al, ózbek alımı B.Yuldoshev: «Jazıwshılar, ádette, súwretlewdiń maqsetine muwapıq frazeologizmlerdi tek tańlap qollanıw menen ǵana sheklenip qalmaydı. Al, qaharmanlardıń xarakterine, ruwxıy jaǵdayına, turmıs tárzine sáykeslendirip ózgertedi hám qayta isleydi. Sol tárizde frazeologizmler kórkemlenip, jańa mániler menen tolısıp baradı. Frazeologizmlerdi qayta islewdiń usılları, olarǵa jańasha tús beriwdiń jolları júdá hár qıylı boladı, – dep keltirip ótedi [2,15].

Biziń pikirimizshe, jeke avtorlıq frazeologizmler ulıwma xalıqlıq frazeologizmler sıyaqlı turaqlı bolıp kelmegenligi menen, olar da obrazlı hám mánili bolıp keledi. Olar jazıwshınıń yamasa tekst avtorınıń jeke kózqaraslarınan, bolmıstı ózinshe kóriw, biliw hám qabıl etiw, usı biliwleri tiykarında gápti dúziw, óz oy-pikirin basqalarǵa uqsamaytuǵın, ayrıqsha usılda jetkeriw maqsetinde payda bolatuǵın kórkem sóz tańlaw sheberliginiń nátiyjesi bolıp esaplanadı.

Avtor waqıyanı, túsinikti yamasa predmetti jańa at penen atap, ondaǵı sózlerdi obrazlı qılıp kórsetiw, emocionallıq-stilistikalıq túr beriw maqsetinde jańa mánide qollanadı. Solay etip, kórkem tekstte sóylew barısında payda bolǵan shart-sharayatlarǵa, hár túrli jaǵdaylarǵa baylanıslı jańa sóz yamasa jańa máni payda boladı. Hárbir xalıqtıń milliy koloritin, turmıslıq mádeniyatın xarakterlewde sol xalıq tiliniń táriyxın sáwlelendiretuǵın frazeologizmler basqa tilge awdarmalaw barısında quramalılıqtı payda etedi. Al, jeke avtorlıq frazeologizmler bulardan eki ese qıyınshılıq tuwdırarı sózsiz. Sebebi, basqa xalıqlarda onıń tuwrıdan-tuwrı mánisine sáykes keletuǵın sózdi tabıw oǵada qıyın. Mine, usı tárepi menen frazeologizmler basqa sóz qurallarına qaraǵanda ayrıqshalıqqa iye. Kórkem shıǵarmada ushırasatuǵın jeke avtorlıq frazeologizmler hár túrli jollar menen payda boladı: ulıwma xalıqlıq frazeologizmlerdiń semantikasına yamasa strukturasına azı-kem ózgerisler kirgiziw arqalı; stillik maqsette komponentleriniń sanın azaytıw yamasa kóbeytiw; yamasa olardı basqa mániles aǵzalarǵa almastırıw; semantikalıq hám strukturalıq jaqtan jańa frazeologizmlerdi payda etiw hám t.b.

Jeke avtorlıq frazeologizmler tilimizde bar bolǵan frazeologiyalıq sóz dizbekleri menen qatar, kórkem tekstte jazıwshınıń kórkem individual oylawı, sóylew stiline baylanıslı payda boladı. Jazıwshınıń "Shırashılar" romanında Esjan atanıń tilinde júdá kóp usınday frazeologizmlerdi ushıratıw múmkin: – Sol sayız jeriǵdi bilip júrmeseń, *Íǵbalıńnıń kemesi qayırlap qaladı,* talabıń

júrmeydi... [3,60]. Usıǵan kelip, *ıǵbalınıń qayıǵın qayırlatpasın* dep saǵan aytıp otırman bunı, balam! Jurttıń kemesin qayırlatpaw ushın, men *óz sayızlıǵımda ózim shıra bolıp janıp jataman*, górde jatsam da sóytemen [3,62]. Shırashılar romanındaǵı Esjan ǵarrınıń kásibi shırashı bolǵanlıǵı ushın da, avtor soǵan baylanıslı frazeologizmler dóretken. Romanda Esjan ǵarrı dáryadaǵı kemelerdiń sayız jerlerge urılıp shógip ketpewi ushın shıra jaǵıp júredi. Bolmasa, kemeler sol sayız jerge qayırlap qaladı. Mine usıǵan baylanıslı, Esjan ǵarrınıń tilinde "ıǵbalınıń kemesi qayırlaw" frazeologizmi ushırasadı. Bul "talabı kelispew, isi júrispew" frazemalarınıń mánisi menen birdey bolıp keledi. Biraq, jazıwshı bul frazemalardı qollanıp qoymastan, óziniń stiline say avtorlıq mánidegi turaqlı dizbeklerdi jaratadı.

– Haw, Dáwletbay ǵoshshım, ele bolmadıń ba? – degen Qunnazardıń sawalına Ura juwap bergen joq, aqsaqaldıń *kewiline únsizlikten shapshıǵan ızǵardı* sezdirmew ushın Allanazar: – Balaǵa kesent etpeyik jazıp otır-ǵo, – dedi [4,206]. Tilde kewili qabarıw, kewili túsiw, kewili qalıw frazeologizmleri qapa bolıw, ashıwlanıw, ókpelew mánilerin bildiriwde júdá ónimli qollanıladı, al bul mısalda qollanılǵan *kewiline ızǵar shapshıw* frazeologizmi tek ǵana jazıwshı dóretiwshiligine tán qubılıs bolıp esaplanadı.

Sonday-aq, jazıwshı romanlarında *ishinde mamaqaldıraq turıw* frazeologizmi ishi dúbirlew, ishine qaltıratpa tiyiw frazemasınıń ornında júdá kóp jumsaladı. Májilis ashıwǵa Sayımbet penen Qunnazar aqsaqal kelgende-aq, onıń bereketi qashıp, *ishinde mamaqaldıraq turıp edi* [4,26]. Tilimizdegi *ishine qaltıratpa tiyiw* frazemasınıń sinonimi sıpatında ishinde mamaqaldıraq turıw frazeologizmi jazıwshı tárepinen oylap tabılǵan jeke avtorlıq dóretpe bolıp, tilde ónimli qollanılmaydı. Bul frazemanıń jazıwshı tilinde ushırasatuǵın jáne bir variantı bar: *"Ishine gúbelek kirgenler"* bayǵa ekinshi barǵanında dizden qayttı [5,7]. "Bir gáp bolǵan!.." degen oyı soń keldi, keldi de *quwanıshın gewgim tarttırıp jiberdi* [4,404]. Tilimizde quwanıshı qoynına sıymaw frazeması júdá kóp qollanıladı, al jazıwshı onıń tilde qolanılmaytuǵın antonimlik mánisin (quwanıshı gewgim tartıw) «Xalqabad» romanında qollanıp, tásirli, obrazlı máni payda etedi.

Ritorikalıq yaǵnıy, soraw mánili frazeologizmlerdi dóretiw usılı da Sh.Seytovtıń jeke stilin kórsetiwshi qurallardıń biri bolıp esaplanadı. – Wáy, pámiylasın bilmey qaldıq, sonnan *dáw ura ma,* qarındası bolmasa, qızı! [4,233]. "Shopır bolsa boptıdá, ne maǵan *qurbaqa juttırama* bul!" [4,333]. Bunnan kórinip turǵanınday avtor pikirdi ekspressiv jetkeriwdiń barlıq usıllarınan sheber paydalana otırıp avtorlıq stilge tán farzeologizmlerdi dóretedi.

Úyinen *iyt úrim jerge* shekem shıǵarıp sala qoyǵan eken [5,62]. Durdı *oq shalım* jerge kelip odaǵaylaǵan qaranı nıshanaǵa aldı [5,117]. Keltirilgen mısallardaǵı *iyt úrim jer, oq shalım jer* frazemaları orın, aralıq mánisin bildirip, jazıwshı dóretiwshiliginiń jeke stilinen dóregen. Tilimizde *iyt joq awıl, tayaq taslam jer* degen orın mánisin bildiriwshi frazemalar qollanıladı, al iyt úrim jer, oq shalım jer degen frazemalar turaqlı sóz dizbeklerine arnalǵan sózliklerde de ushıraspaydı. Bunda jazıwshınıń oylaw ózgesheligi hám ózine tán jeke stili kózge taslanadı.

Júris-turısı qustıń párwazınday jep-jeńil bolǵanlıqtan ba, boy jetkenge qusap, sızıla bermegenlikten be, Nazlıdan onsha *iybeniń iyisi shıǵa bermeytuǵın* edi [6,68]. Bunda iybeniń iyisi shıqpaw frazeması iybesi joq degen mánini bildirmeydi, uyalmaw, qısınbaw degen jumsaqlaw mánilerdi bildirip kelip, atı Nazlı bolıwına qaramastan, nazlanbay oyındaǵısın tuwrı aytıp salatuǵın Nazlınıń xarakterin kórsetiwge járdem beredi. Kórkem tekstte jazıwshı heshbir gápti oqıwshıǵa ápiwayı, jay túrde xabarlamaydı, hárbir pikirge qosımsha ekspressivlik máni júkleydi, estetikalıq jaqtan tartımlı bolıwına ayrıqsha itibar qaratadı. Sonıń ushın da, jazıwshı sózlerdiń tuwrı mánilerinen paydalanıp, jańa awıspalı mánidegi sóz dizbeklerin payda etip otıradı.

Jazıwshınıń derlik barlıq jeke avtorlıq frazeologizmleri waqıya yamasa hádiyseni asıra siltep, bórttirip súwretlew nátiyjesinde payda bolǵanlıǵı kórinip turadı hám bundaǵı avtordıń tiykarǵı maqseti – pikirdiń ekspressivligin arttırıw, waqıyanıń mayda, kózge kórinbeytuǵın detallarına shekem anıq sáwlelendiriw bolıp tabıladı. Buǵan mısal retinde: Qańlınıń qızları bunıń *betiniń shańın sıpırıwǵa talassa*, tuw hayallar traktorına mańlayın tiygiziwge talasıp júrdi [4,32].

Jazıwshı óz shıǵarmalarında frazeologizmlerdiń transformaciya usılınan sheber paydalana otırıp óziniń aytajaq oy-pikirin, ideyasın kórkemlep jetkeriwge, shıǵarma mazmunınıń tásirliligin arttırıp kórsetiwge háreket etken. Jazıwshı shıǵarmalarında frazeologizmlerdi transformaciyalawdıń

birneshe usılların kóriwimizge boladı. Olardan frazemalardıń arasına bir yamasa birneshe sózlerdiń qosılıp keliwi, quramındaǵı bir sóz benen ekinshi sózdiń orın almasıwı hám t.b.) Mısalı: «Ta-ak traktor kóbeymese, diyxannıń *zaǵarası qalıńmaytuǵını* taqıyq» [4,16]. Rayon túwe, soramındaǵı tılaqtay awıl, mına suwdır qaynaǵanıń óziniń *demine zaǵara pisedi* [4,192]. *Demine nan pisiw* frazemasınıń quramındaǵı nan sózi menen zaǵara sózleriniń almasıp qollanılıwı jazıwshı dóretiwshiliginiń individuallıǵın kórsetedi. Jazıwshı dáwir koloritin, xalıqtıń turmıs sharayatın, kún-kóris jaǵdayın kórsetiw ushın, sol dáwirde xalıqtıń tiykarǵı nanı – zaǵara bolǵanlıǵı ushın da nannıń ornına zaǵaranı qollanıp ápiwayı xalıqtıń tiline tán frazemalardı dóretedi.

Joq! Qońısınıń *kúlin de dúbeley suwırıp ketipti*! [4,310]. – Bay-bay, sot júdá masqara bolıp shıpaxanaǵa tústi! – dep *betin jırttı* [4,226]. – A-al, Jameke, sudya dewge, joldas dewge tilimiz barmaǵanlıqtan “Jameke” deymiz endi! – “Há, *tiliń temir pechke jabısqır!* Tili barmaydı emish!” [4,235]. Bul keltirilgen mısallardaǵı *kúlin kókke suwırıw – kúlin dúbeley suwırıw, betin sızdı – betin jırttı*, *tili tańlayına jabısıw – tili temir pechke jabısıw* formasında ózgerip qollanılıwı jazıwshınıń poetikalıq individuallıǵın, sóz tańlaw sheberligin kórsetedi.

Mine, usınday jeke avtordıń dóretiwshiligine ǵana tán bolǵan frazeologizmlerdi jazıwshınıń hárbir shıǵarmasında júdá kóplep ushıratıwımızǵa boladı. Olar avtorlıq oylaw hám pikirlewdiń ayrıqsha ózgeshelikleri sıpatında ayqın kózge taslanıp turadı.

ÁDEBIYATLAR

1. Абдуллаев Ш. Таржима асарларда фразеологизмлар семантикаси (Т.Қайипберганов асарларининг ўзбекча таржимаси асосида) Филология фанлари номз.дисс.автореферати. – Тошкент, 2006. – Б.6.
2. Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари. – Самарқанд, 1999.
3. Сейтов Ш. Шырашылар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986.
4. Сейтов Ш. Халқабад. Машақатлы асырымлар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981.
5. Seytov Sh. Qashqın. – Nókis: «Jeti ıqlım», 2021.
6. Сейтов Ш. Ығбал соқпақлары. – Нөкис, 1990.

Резюме. В статье особенности и способы употребления отдельных индивидуально-авторских фразеологизмов изучены на примере прозаических произведений известного каракалпакского писателя Ш.Сейтова.

Ключевые слова: фразеологизм, фраза, авторская индивидуальная фраза, эмоциональность.

Summary. In the article, the features and ways of using individual authorial phraseologisms were studied using the example of the prose works of the famous Karakalpak writer Sh. Seitov.

Key words: phraseological unit, phrase, author’s individual phrase, emotionality.

A.DABÍLOV SHÍǴARMALARÍNÍŃ FONOPOETIKASÍ: KÓRKEM QAYTALAWLAR

Karamatdinova N.R.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Til biliminde jańa taraw hám jónelislerdiń payda bolıwı, júzege keliwi, álbette, usı baǵdardaǵı jańasha izertlew hám jónelislerdiń payda bolıwına, ilimiy izertlewlerdiń maydanǵa keliwine sebepshi bolmaqta. Til birliklerıniń analizine qatnaslı máseleler búgingi kúnde túpkilikli burılıs hám ózgeshe qatnas arqalı júzege kelip atırǵanlıǵı jańa ilimiy lingvistikalıq baǵdarlarda kózge taslanadı. Til iliminiń ádebiyattanıw ilimi menen tıǵız baylanıslı bolǵan analizleri nátiyjesinde lingvopoetika tarawınıń payda bolıwı jańa terminler hám onıń menen baylanıslı bolǵan túsiniklerdiń ján-jaqlama keńeyip baratırǵanlıǵın támiyinlemekte.

Bul haqqında ilimpazlar: “kórkem shıǵarmanıń tiykarǵı qásiyeti – obrazlılıq. Obrazlılıq – kórkem óner. Kórkem ádebiyat – sóz óneri. Sóz óneri – ádebiyattanıw obyekti. Sóz óneri til, sóylew quralında sáwlelenedi. Sóylewdiń qalay súwretlengenin, sóz óneriniń ózgesheliklerin til bilimi úyrenedi. Demek, lingvopoetikalıq baǵdardaǵı izertlewler metodı hám metodologiyası til bilimi hám ádebiyattanıw tarawları teoriyasına tiykarlanadı. Lingvopoetika túsinigi til bilimi hám ádebiyattanıw ilimleriniń integraciyasına tiykarlanadı” [1, 23].

A.Rasulov bolsa, “Poetika – jańalıq, biytákirarlıq, originallıq. Kórkemlik – shıǵarmanıń ruwxı, janı, barlıǵı. Mine usı ruwx, jan shıǵarmadaǵı sociallıq múnásibetlerdi, xarakterlerdiń soqlıǵısıwı,

siyasiy qaraslardı, ideologiyalıq ádep-ikramlıq jaǵdayların, ulıwma shıǵarmanıń mákan, waqıtqa qatnaslı maǵlıwmatların sáwlelendiredi. Kórkemliktiń mánisi de waqıt, ortalıq, zamanlaslar, hár túrli kózqaraslar haqqında keń hám mol maǵlıwmat beriw bolıp sanaladı.Shıǵarma tek hám teń ǵana kórkemlikke tiykarlanıwı kerek",– degen pikirdi aytadı [2, 120-b.].

Demek, Abbaz Dabılov shıǵarmalarında poetika – bul shayır tárepinen dóretiwshilik arqalı kórkem sóz járdemindegi oylap tabıwshılıq bolıp, ol pikirler keńligi, erkinlik, dúnyanı basqasha baqlaw, ańlaw hám onnan shıǵarılǵan juwmaqtı usınıw bolıp tabıladı. Bul shıǵarmanıń seslik strukturası ushın da tiytisli. Lingvopoetikanıń poetikalıq fonetika bóliminde kórkem tekstler tiliniń fonetikalıq ózgesheligi, seslik tákirar, uyqas, paronimiya sıyaqlı túrleri úyreniledi.

Til ámeliyatında, kúndelikli awızeki sóylewde, ilimiy, rásmiy is qaǵazları, publicistikalıq tekstlerde seslik únleslik, fonetikalıq qubılıslar tábiyǵıy túrdegi sıpatqa iye. Al endi, kórkem tekstte olar qatar, shólkemlesken xarakterde qollanıwı, arnawlı túrde tańlap alınıwı hám seslerdiń jaylasıwı menen ózgeshelikke iye boladı. Biraq bunday ózgeshelik tek, formalıq ǵana kórinis bolıp qalmastan, poetikalıq tilde hám onıń negizinde shólkemlesken kórkem teksttiń quramalı ideyalıq-tematikalıq, kompoziciyalıq, poetikanıń semantikalıq qurılısında da áhmiyetli orın iyeleydi. Bul jaǵdayda fonetikalıq faktorlar da emotivli – ekspressivlik, estetikalıq, semantikalıq mánige iye bolıp, poetikalıq mazmundı ashıp beriwdiń bir túri sıpatında xızmet atqaradı [1, 22].

Kórkem teksttiń seslik jaqtan shólkemlesiwiniń tiykarǵı ólshemi bolıp seslik jaqtan sáykeslik, evfoniya ǵana esaplanıwı kerek, kórkem tekst seslik jaǵınan aytıwǵa jeńil, túsiniwge ańsat túrde shólkemlesiwi kerek degen pikirlerge tolıq qosılıwǵa bolmaydı. Kórkem teksttegi fonetikalıq faktorlardıń tek ǵana evfoniya, seslik jaqtan sáykeslik, seslik únleslik penen sheklep taslawǵa bolmaydı. Estetikalıq pútinlik dep esaplanatuǵın kórkem teksttiń fonetikalıq jaqtan shólkemlesiwi de estetikalıq túrge iye bolıwı zárúr. Biraq, formalıq jaqınlıq, sırtqı fonetikalıq kórinisler tiykarǵı wazıypa emes. Al, teksttiń hám kontekstiń máni-mazmunı menen birlikte qaralıwı kerek. Kórkem teksttiń seslik jaqtan shólkemlesiwi onıń mazmunı menen baylanıslı qaralǵanda hám estetikalıq xarakterge iye bolǵanda ǵana mánili bola aladı. Kórkem teksttegi fonetikalıq faktorlardı óz aldına ajıralǵan túrde emes, teksttiń semantikalıq hám kompoziciyalıq qurılısı menen baylanıslı túrde analizlew zárúr. Sesler leksika-semantikalıq birlik bolǵan sózdiń quramında qollanǵanda ǵana funkcionallıq jaqtan aktual sıpatqa iye boladı. Demek, sestiń jaylasıw, orın almasıw hám poziciyalıq ózgesheligi sózge ótedi. Kórkem tekstte sózler seslik dúzilisi boyınsha belgili bir toparlarǵa birigip, óz-ara baylanısqa kirisedi. Ayırım jaǵdaylarda fonetikalıq dúziliske tiykarlanǵan baylanıslar grammatikalıq (sintaksislik) baylanıslardan da kúshli bolıwı múmkin.

Kórkem teksttiń qurılısındaǵı fonetikalıq faktorlarǵa, basqasha aytqanda, tekstti seslik jaqtan shólkemlestiriliwin sestiń mánilik hám fonetika-semantikalıq baylanıslardı sáwlelendiriwiniń túrlerine – seslik tákirar, alliteraciya, assonans hám uyqas kiredi. Sonday-aq, paronimiya da seslik dúziliske baylanıslı payda bolatuǵın qubılıs bolıp esaplanadı.

Kórkem tekstte seslerdiń tákirarlanıwı basqa túrdegi tekstlerden ayırmashılıqqa iye. Kórkem tekstte seslerdiń tákirarlanıwı belgili bir tártipte, baslı wazıypaǵa boysındırılıp belgili bir nızamlılıq tiykarında ámelge asadı. Kontekstte sesti qayta-qayta qaytalap, jiyi qollanıw onıń strukturalıq-funkcionallıq jaqtan belsendiligin arttıradı. Ses penen birge ol quramında qollanǵan sózler de belsendilik sıpatqa iye bolıp, teksttiń ulıwma mazmunı, sonday-aq, psixologiyalıq-emocionallıq associaciyalarǵa sáykes mánilik baylanıs dúzip, semantikalıq mánilerge birigedi. Usınday semantikalıq mániler kórkem teksttegi faktlik mánilerdi de, podtekstlik (tekstastı) mánilerdi de, olardıń negizinde konceptuallıq mánilerdi de anıqlawǵa, túsiniwge járdem etedi.

Kórkem teksttegi seslik tákirarlar vertikal hám gorizontal, kontaktlı hám distaktli túrde bolıp, fonetika-semantikalıq baylanıslardıń payda bolıwında áhmiyetli mánige iye. Kórkem teksttiń seslik shólkemlesiwinde tema menen teksttiń arasındaǵı, teksttiń ózindegi vertikal seslik tákirarlar, teksttiń gorizontal baǵdarındaǵı seslik tákirarlar, alliteraciya+assonans túrindegi seslik komplekslerdiń tákirarlanıwı áhmiyetli xızmet atqaradı. Seslik tákirarlar, bir tárepten teksttiń ulıwma hám kontekstiń poetikalıq tásirliligin payda etse, ekinshi tárepten emocionallıq-mánilik dúzilisin támiyinleydi. Qosıqtıń bir yamasa birneshe bántleriniń birdey sózler yamasa sóz dizbekleri menen baslanıw qubılısı kórkem shıǵarmalarında ushırasadı: A.Dabılov shıǵarmaları tilinde kórkem

usıllardıń biri esaplanǵan alliteraciya qubılısı, yaǵnıy birgelkili dawıssız seslerdiń qaytalanıw qubılısı da jiyi ushırasadı. Filologiya ilimleriniń kandidatı B.Genjemuratov Ájiniyaz lirikasında alliteraciyalar hár qıylı kórinislerde ushırasatuǵının kórsetedi.

1) Qosıq qatarında birinshi toparında izbe-iz jaylasqan eki yamasa ekewden artıq sózlerdegi dawıssız sesler únlesedi;

2) Qosıq qatarınıń ekinshi toparında, yaǵnıy ortasında izbe-iz jaylasqan eki yamasa ekiden artıq sózlerdegi dawıssız sesler únlesedi;

3) Qosıq qatarınıń sońında izbe-iz jaylasqan eki yamasa ekewden artıq sózlerdegi dawıssız sesler únlesip qaytalanadı;

4) Qosıq qatarınıń birinshi toparında bir qıylı dawıssız ses, al, ekinshi qatarında basqa túrli dawıssız ses únlesip keledi;

5) Bazı bir jaǵdaylarda bastaǵı dawıssız sesleri únlesip keletuǵın sózlerdiń arasına bastaǵı sesi únlespeytuǵın sóz jaylasqan jaǵdaylarda ushırasadı. Biraq, bunıń menen dawıslı seslerdiń únleslik kúshi ázzilemeydi;

6) Birdey dawıssız sesler qosıq qatarlarında jiyi jumsalıp únlesip keledi.

7) Qosıq qatarlarınıń birinshi sesi birdey bolıp, vertikal seslik únleslikti payda etedi [3, 66-69.].

Kórkem teksttiń fonetikalıq, sonday-aq, kompoziciyalıq jaqtan shólkemlesiwinde – uyqas áhmiyetli xızmet atqaradı. Uyqastı qosıq qatarınıń tek aqırındaǵı sózlerdiń únlesligi qatarında qarawǵa bolmaydı. Sebebi, uyqas tek ǵana qosıq qatarınıń sońında emes, basında, ortasında, geyde 2-3 poziciyada teń bolıwı múmkin:

Uyqastıń tiykarǵı belgisi – eki sózdiń fonetikalıq dúzilisi jaǵınan uqsas, únles bolıp keliwinde kórinedi. Uyqastı payda etiw ushın seslik jaqtan jaqın uyqas hám únles sózler poetikalıq teksttegi eki yamasa onnan kóp qosıq qatarlarınıń belgili bir poziciyasında orın alıwı hám ırǵaqlıq jaqtan bir pútinlikti dúziwi zárúr. Uyqas qosıq qatarlarınıń basında, ortasında hám ishinde de orın aladı. Qosıq qatarlarınıń sońındaǵı uyqastıń kompoziciyalıq wazıypası úlkenirek boladı, óytkeni ol seslik hám ırǵaqlıq qatardıń shegin, shegarasın, sonday-aq, onıń basqa qatarlarǵa salıstırǵanda strukturalıq qarım-qatnasın kórsetedi. V.M.Jirmunskiydiń anıqlawı boyınsha "Uyqas – bul qosıqtıń bántlik qurılısında shólkemlestiriwshilik xızmet atqaratuǵın hárqanday seslik qaytalawlar".

Fonetikalıq kózqarastan qaraǵanda, uyqas tolıq hám tolıq emes seslik tákirar esaplanadı. Usı tárepinen onı alliteraciya ya assonans, konsonans ya singarmonizm qatarında qarawǵa boladı. Biraq, uyqas sózlerdi ya tillik birliklerdi fonetikalıq, seslik basqıshta ǵana jaqınlastırıw, uyqastırıw, únlestiriw wazıypasın atqarmastan, semantikalıq ya mánilik-mazmunlıq basqıshta da jaqınlatıw, qarama-qarsı qoyıw wazıypasına iye. Berilgen kórkem tekstten tısqarıda turǵanda heshqanday baylanısqa, ulıwmalıqqa iye bolmaǵan sózlerdiń seslik dúzilisiniń sáykes, dál keliwi únleslikke iye bolıwı uyqaslıqtı payda etip, sol sózlerdiń arasında qanday da bir leksika-semantikalıq, associativlik, mánilik baylanıslar payda boladı. Bunday baylanıslardıń tiykarında uyqastı dúzgen sózlerdiń mánileriniń salıstırmalı jaqınlığı yamasa qarama-qarsılığı kelip shıǵadı da, kútpegen semantikalıq mánińiń jaralıwına tiykar boladı. Fonetikalıq elementler ya seslerdiń, seslik komplekslerdiń teksttiń qatarlarında kompoziciyalıq qurılıs hám metrika, ırǵaqtıń talabına sáykes belgili bir poziciyada tákirarlanıwı quramınan sol elementler orın alǵan sózlerdiń arasında grammatikalıq emes vertikal baylanıslardıń payda bolıwına tiykar boladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Abdinazimov Sh. Lingvopoetika. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2019.
2. Rasulov A. Badiiylik – bezavol yangilik. – Toshkent: «Sharq», 2007.
3. Genjemuratov B. Ájiniyaz lirikasınıń poetikası. – Nókis: «Bilim», 1997.

Резюме. В данной статье рассматриваются аллитерации, использованные в произведениях А. Дабылова, и их поэтические особенности.

Ключевые слова: лингвопоэтика, аллитерация, фонетическое повторение, поэтический язык.

Summary. This article discusses the alliterations used in A. Dabilov's works and their poetic features.

Keywords: linguopoetics, alliteration, phonetic repetition, poetic language.

T.QAYÍPBERGENOVTÍŃ «QARAQALPAQ DÁSTANÍ» TRILOGIYASÍNDA GÓNERGEN SÓZLER

Atabaev X.M.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Gónergen sózler tariyxıy shıǵarmalarda sol dáwirdiń konkret real kartinasın, onıń koloritin kórsetiw ushın paydalanıladı. Qaraqalpaq til biliminde gónergen sózler tek ayırım miynetler de ǵana qısqasha sóz etilgen hám olar tuwralı ulıwma túsinikler berilgen [1]. Tólepbergen Qayıpbergenov shıǵarmalarınıń tili boyınsha birqatar ilimiy maqalalar járiyalandı [2].

T.Qayıpbergenovtıń "Qaraqalpaq dástanı" trilogiyasındaǵı gónergen sózlerdiń qollanılıw ózgesheliklerin, olardıń tariyxıy shıǵısın anıqlaw áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp tabıladı. T.Qayıpbergenovtıń "Qaraqalpaq dástanı" trilogiyasındaǵı gónergen sózlerdi analizlew sol dáwirdegi xalqımızdıń tariyxın, ádebiy tildiń leksikasındaǵı ózgerislerdi anıqlawǵa járdem beredi. Jazıwshınıń shıǵarmalarındaǵı gónergen sózler izertlewshiler tárepinen analizlengen [3].

T.Qayıpbergenovtıń "Qaraqalpaq dástanı" trilogiyasında xalqımızdıń ótmish dáwiri, kún-kóris jaǵdayı, úrp-ádet hám dástúrleri, basqa xalıqlar menen mádeniy baylanısları, qaraqalpaq xalqınıń XVIII–XIX ásirlerdegi turmısın sáwlelendiretuǵın leksikalıq birliklerdi kóriwge boladı. Solardıń qatarında gónergen sózler de kóplep ushırasadı. Máselen, lawazımdı bildiriwshi *xan, patsha, sultan, ámir, tóre, mırza, tarxan, wázir, biy, kátquda, inaq, máhrem, diywanbegi, móhirdar* sózleri kóp qollanılǵan. Mısallar: Oǵan mór basıwdı móhirdardıń maǵan kelgen hayalınan ótindim ("Maman biy ápsanası"). Onısız da awzı ala *biyler xanǵa* jaranǵandı máp bilip, buyrıqtı basqalardan burın orınlawǵa asıǵatuǵın ádeti baz-bayaǵı bar ("Maman biy ápsanası"). – Áziyz *tórem,* wádemiz wáde, – dedi shayıq ("Maman biy ápsanası"). Mamannıń tánha ózi orıs *patshasınıń* tárepdarı ("Baxıtsızlar"). Nuralı bay qonaqlardı áwelinde suwıqlaw qabıl etip ústilerine kirmese de, *xan sultanların* ertip Irısqul biy menen kelgen soń kewildegidey kútti ("Maman biy ápsanası").

Patsha hám *xan* sózleri mámleket basshısı, *diywanbegi* sózi "xannıń jarlıǵı hám basqa hújjetler boyınsha jumıs júrgiziwshi", *biy* sózi "daw-jánjellerdi, tartıslı máselelerdi sheship, biylik etiwshi adam", *tóre* sózi "xan tuqımı", "basqarıwshı, biylewshi adam, aq súyek", *mırza* sózi "ámirdiń balası", *sultan* sózi "xan, patsha, ámir", *ámir* sózi "xan, patsha" mánisin bildirgen. Mısallar: Buxara *ámiriniń* kárwan basısı hár saparında *ámirge* sawǵa menen barıp úyrengen ("Maman biy ápsanası").

Wázir sózi Orta Aziya xalıqlarında húkimet keńesi baslıǵın bildirgen: *Wázir* qarańǵı dáliz benen kelip, bir qapınıń awzında toqtadı ("Maman biy ápsanası"). Jánibek *tarxan* menen Maman biy bir-birinen xabarsız edi ("Maman biy ápsanası").

Inaq – patshanıń buyrıǵın jetkeriw, patshanıń atına kelgen xatlardı oqıp esittiriw menen shuǵıllanǵan, patshanıń isenimli adamı. Mısallar: Burın ayttım ba, aytpadım ba, esimde joq, maǵan otaw jibergen Muhammed Ámin *inaq* Qońırattı jaylaǵan arallı ózbeklerden xan sarayında sárkarda bolǵan Umbay *inaqtıń* áwladı ("Maman biy ápsanası").

Máhrem – Xiywa xanlıǵında saray ámeldarlarınıń jazıw islerin basqarǵan lawazımlı adam: – Orıs biy, sizdi Esengeldi *máhrem* erteń nonushtaǵa jetsin dep buyırdı, – dedi ("Maman biy ápsanası").

Kátquda – qala baslıǵı, awıl aqsaqalı: Jaqsılıq xabardıń izin esitkenshe taqat ete almay tıpırshılap otırǵan *kátqudalardıń* biri Esengeldi biydiń soza bergenine shıdamadı ("Maman biy ápsanası"). Sonday-aq *jarshı, pashshap, atqosshı, jasawıl, shabarman, saqshı, jállat* sózleri de kóplep ushırasadı. Mısallar: Aǵa Ernazar, bul jańalıqlardı pútkil qol astımızǵa járiyalawǵa *jarshı* jiberemiz ("Túsiniksizler"). "…kóshe jalatayları qol kóterip júrmesin" degen sıltaw menen, ózine sadıq *pashshaplardan* birew-ekewin qosıp-ám qaytaradı ("Túsiniksizler"). Áne, shayıq ta *atqosshısı* menen kúlisip baratır ("Maman biy ápsanası"). Erteńine tań azannan awıllar boylap *jasawıllar, shabarmanlar* atlandı ("Maman biy ápsanası"). Tóremurat suwpınıń kewli alǵaw-dalǵaw bolıp, xat bergen *saqshılardı* izledi ("Baxıtsızlar"). Bul jalatay suwquydı, – dep *jállat* qolındaǵı tayaǵın Zarlıqqa shoshaytıp, sózin dawam etti ("Túsiniksizler").

Berilgen mısallardaǵı *pashshap* sózi "xannıń qasında xızmet atqarıwshı ásker", *jarshı* sózi "jar salıp, rásmiy xabarlardı, buyrıqlardı, xannıń pármanların xalıqqa jetkerip turǵan adam", *atqosshı*

sózi "járdemshi, kómekshi, júrgen jerde atın baylap ot salatuǵın, basqa da jumıslardı islep júretuǵın adam, ne aytsa sonı orınlawshı", *shabarman* sózi "xat-xabarlardı basqa aralıqqa jetkeriwshi adam", *jállat* sózi "ólim jazasına húkim etilgenlerdiń basın alıwshı adam" mánisinde qollanılǵan.

Jámiyetlik-siyasiy leksikaǵa kiretuǵın *taxt, zindan, dar* sıyaqlı sózler qollanılǵan. Mısallar: Ullı xanımız, mınaw ustalarǵa buyırıńız, qanday *taxtta* otırıwdı qáleysiz? ("Túsiniksizler"). Dinnen aynıǵan, el buzar Alakózdi *zindannan* shıǵarmay gúm qılsın dep, pútkil elimiz ótinish qıldı ("Túsiniksizler"). Eger sonday bir gózzaldı jiberip qoyǵanın jas xan esitse, kúni qárep boladı, *dar* kútedi ("Maman biy ápsanası").

Keltirilgen mısallardaǵı *taxt* – xan, patsha, ámir otırıwı ushın saray tórine ornatılǵan arnawlı orınlıq, *zindan* – jerdiń astına qurılǵan qarańǵı qamaqxana, *dar* sózi "ólimge húkim etilgen adamdı asıp óltiriw ushın islengen arnawlı qurılma" mánisinde qollanılǵan.

T.Qayıpbergenovtıń "Qaraqalpaq dástanı" trilogiyasında *shógirme, qurash, degeley, taqıya, sálle, aydıllı, halaqa, jawlıq* hám t.b. bas kiyim atamaları qollanılǵan. *Qurash* – seńseń qoy terisinen dóńgelek etip tigilgen bas kiyim. Mısallar: Qısta xiywalılar usap *qurash* kiyedi ("Baxıtsızlar"). *Shógirme* – qısqı bas kiyim. Mısallar: Úsh-tórtewińiz birigip bir shapan, bir *shógirme* alıńlar ("Baxıtsızlar"). *Degeley* – domalaq formada tigilgen malaqayǵa uqsas bas kiyim, telpek. Mısallar: Basındaǵı qundız qıstırǵıshlı qızıl maqpal tıslı *degeleyiniń* saǵımı menen beti qızardı ("Maman biy ápsanası"). *Sálle* – mollalar baslarına oraytuǵın bas kiyim, shalma. Mısallar: Nardıń ústindegi aq *sálleli*, melle shapanlı, jińishke, arıq adam Eshniyaz axun, dárwazadan iyilmey tikkesine ótip toqtadı ("Maman biy ápsanası"). *Aydıllı, halaqa* – hayal-qızlardıń basına oraytuǵın bas kiyimi. Mısallar: Bóz gúpisi pırrım-pırrım, qara jiyekli, qızıl kóyleginiń etekleri qaq-qaq ayırılǵan, basındaǵı *aydıllı* dákenesi buzılıp, *halaqası* ekew bolıp ketken bir hayal óz-ózinen gúbirlenip, bir baltanı aspanǵa shıńǵıtıp oynap júripti ("Maman biy ápsanası").

T.Qayıpbergenovtıń "Qaraqalpaq dástanı" romanında *ton, postın, shekpen, túrme, kamzol, jegde, gúpi, duwqat shapan, beshpent* hám t.b. ústki kiyim atamaları da qollanılǵan. *Ton* – iylengen qoy terisinen, jún jaǵı ishine qaratılıp tigilgen jıllı kiyim, postın. Mısallar: Esikke arqasın bergen halında naǵıshlı *tonınıń* jeńin suǵınıp Polat jasawılǵa burılmastan, qısqa jol bolsın soradı hám qısqa juwap talap etti ("Maman biy ápsanası"). *Shekpen* – "jún jibinen, hár qıylı materiallardan ishine jún, paxta salıp yamasa paxta, jún salmay astarlı etip, sırıp toqılǵan sırttan kiyetuǵın uzın kiyim". Mısal: Amanlıq góne túye jún *shekpenniń* eki shalǵayın arqasına qayırıp, eki shetin alqımınan aynaldıra qosıp uslaǵan edi ("Maman biy ápsanası"). *Túrme* – "qız-kelinshekler basına oraytuǵın yamasa jigitler beline buwatuǵın jipekten islengen gezleme". Mısal: Qıpsha belin qızıl *túrme* menen bir qısım etip buwǵan ("Baxıtsızlar"). *Kamzol* – "er adamlardıń hám hayal-qızlardıń ústine kiyetuǵın ústki kiyimi". Mısal: Basında qara qozı terisinen tigilgen qalpaq tárizli qıs malaqayı, ústine orıssha kóp sádepli *kamzol* tawıp kiyipti («Maman biy ápsanası»). *Jegde* – «shapanǵa uqsaǵan, jeńleri joq kiyim-kenshektiń bir túri». Mısal: Qumardıń ayday júzi *jegdesindey* qaraltım-qızılǵa dónip qálem qasları bir jerge úyilip, ólpeń til qattı («Baxıtsızlar»). *Gúpi* – «ishine paxta hám jún salıp, sırıp tikken, uzınlıǵı dizege keletuǵın ústki kiyim». Mısal: Dospan shútik shıranıń emeski nurında boyranıń ústine bir terini jaydı da, góne *gúpisin* ayqara jamılıp, eki alaqanın basına dastıq qılıp jattı («Baxıtsızlar»). *Beshpent* – «qız-kelinshekler kóylektiń sırtınan kiyetuǵın ústki kiyim» mánisinde qollanılǵan. Mısal: Sarǵayıp ketken bóz kóylegi, bóz *beshpenti* órim-órim, kiyim kiygenge megzemes, misli jırtıq-jırtıq aw jamılǵanǵa usaydı («Maman biy ápsanası»).

T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq dástanı» trilogiyasında áskeriy terminlerdiń hám qural-jaraq atamalarınıń qollanılǵanın kóriwge boladı. Házirgi dáwirde qollanıwdan shıǵıp qalǵan *qılısh, nayza, qanjar, qalqan, sawıt, oq jay, aybalta, doyır* sózleri sol waqıttaǵı dáwir koloritin beriw ushın jazıwshı tárepinen orınlı paydalanılǵan.

Mısallar: Ala ayaq torınıń zer naǵıslı eri basına polat *qalqan* qıstırıp, oń jambasına qara *qınaplı qılısh*, iynine *oq jay* asıńǵan, qara shekpenli, qara qalpaqlı, saqalı aqsha qarday bolsa da boyı tik, qızıl júzli Orazan batır otır («Maman biy ápsanası»). Ázbergen biy, Janǵazı tóreler de bar ıqlası menen dushpan ústine dónip, *qılısh* sermep júr («Túsiniksizler). Bir dushpan nókeriniń *nayzasına* ilinip tur («Túsiniksizler»). Dospan kópshilikke betley almay, artına burılıp edi, jumıq kóz

eliwbasınıń qınabınan jılt etken *qanjarın* hám onıń *qanjardı* óz alqımına aparıp «aynısań óleseń» degen belgisin kózi shaldı («Baxıtsızlar»).

Bul mısallardağı *nayza* sózi «ushına temirden is ornatılǵan, uzın aǵash sabı bar urıs quralı», *qılısh* sózi «polattan islengen uzınlaw, iymeklew bolıp kelgen shabıwǵa arnalǵan urıs quralı», *qınap* sózi «qılıshtıń qabı», *qanjar* «belge baylap júretuǵın eki jaǵı da júzli, ushı ótkir pıshaq», *qalqan* «jawıngerdiń denesin qılısh, nayza hám basqa da qurallar soqqısınan qorǵawshı nárse, ásbap», *oq jay* «kermesine sadaq oǵı salıp tartatuǵın qural, sadaq», *sarı jay* «oq jaydıń bir túri», *sadaq* «aǵashtan iyilip islengen atıw quralı» mánisin bildirgen.

Jazıwshınıń shıǵarmalarında *aybalta, nayza, doyır* sózleri de ushırasadı. Mısallar: Sonısız alǵa bir qádem taslanbaydı, aldıńdı ya *nayza,* ya *qılısh,* ya *aybalta* keseleydi («Maman biy ápsanası»). Mırzabek dushpanına alıstan *doyır* urıwdıń haqıyqıy sheberi eken, ol mıltıq jetpegenlerge *doyır* beriwdi, biraq hárbir *doyırdıń* ushına qorǵasın quyıp beriwdi ótindi. Mısallardağı *aybalta* sózi «uzın saplı, júzi ótkir, yarım ay túrindegi urıs quralı, jaraq», *doyır* sózi «teriden islengen, qısqa saplı kóp órimli juwan qamshı» mánisinde qollanılǵan.

T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq dástanı» trilogiyasında *sawıt* «oqtan, nayzadan saqlanıw ushın batırlar kiygen tor kózli temir sawıt, kiyim» hám *shoqmar* «bir bası dúńkiyip kelgen aǵash qural» sózleri de qollanılǵan. Mısallar: Qız oǵan juwap berip úlgergen joq, quwǵınshılardıń *sawıt* kiygen, murtlı, hár beti awırıqtay birewi kele sala ǵarrıǵa *nayza* urıp joqarı kóterdi («Maman biy ápsanası»). Kimde bel sap, kimde balta sap, kimde *shoqmar*, kimde qaq jıńǵıldan sındırılǵan tayaq... («Maman biy ápsanası»).

Jazıwshınıń shıǵarmalarında *júzbası, mıńbası, áskerbası, eliwbası, onbası* sıyaqlı sózler de ushırasadı: *júzbası* «júz áskerdiń basshısı», *mıńbası* «bir mıń jawıngerdiń, áskerdiń basshısı», *áskerbası* hám *bas áskerbası* «úlken áskeriy bólim basshısı, sárkarda», *eliwbası* «eliw áskerdiń basshısı» degen mánilerdi ańlatqan. Mısallar: Meniń háreketlerim, mártliklerim *áskerbasılarǵa* unap, áwele *onbası*, sońınan *eliwlikke, júzbasılıqqa* kóterildim («Maman biy ápsanası»). *Eliwbası* tek maqullap bas iyzedi («Baxıtsızlar»). *Mıńbası* qasqırlıqtan túlkilikke awısıp, mıyıǵınan kúliwi menen sál keyin básti («Baxıtsızlar»). Buǵan qáhárlengen oysız xan *áskerbasılardı* tuttırıp shetinen jazalatıwdı buyırdı («Túsiniksizler»).

T.Qayıpbergenovtıń shıǵarmalarında pul birlikleri házirgi pul menen salıstırǵanda mınaday bolıp kelgen: *bir teńge* – jigirma tiyin*, bir teńge* otız eki pul bolǵan. Bir teńgeniń tórtten biri *bir shayı*, yaǵnıy *segiz pul* boladı. *Segiz pul* yaǵnıy *bir shayı* házirgi bes tiyinge tuwra kelgen. Mayda aqsha ólshewleri tómendegishe aytılǵan: jigirma tiyin – *bir teńge*, jigirma bes tiyin – *abbaz shayı*, otız bes tiyin – *shayısı kem eki teńge*, on bes tiyin – *úsh shayı*, on tiyin – *qara teńge* [4]. Mısal: Áy, sen ákesi bolsań, anaw shashılıp atırǵan eki *teńgeni* jıy («Baxıtsızlar»).

Shıǵarmada *tilla* sózi pul birliklerin bildiriwde kóp qollanılǵan. Mısallar: Jańadáryadağılardan basqa usı jaǵanıń qaraqalpaqları xanǵa *eki mıń tilla* beriwi kerek bolǵan («Maman biy ápsanası»).

T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq dástanı» trilogiyasında eski ólshem birlikleri atamaları da qollanılǵan. Bunday sózler de tariyxıy dáwirdi kórsetiwge járdemlesedi: *onseri, qırqaǵarı, on arshın, úsh shayılıq, batpan, siyseri, tórt túydek, bir en bóz, tanap* hám t.b. Mısallar: Anaw buǵanı bir qoydıń sanı menen *qırqaǵarı* tarıǵa aldım («Maman biy ápsanası»). Al seniń aqıllı balańa bir qoydıń jartı eti menen *onseri* basalay un beremen («Maman biy ápsanası»). Sayaq, diywana, *úsh shayılıq* jalańayaq («Maman biy ápsanası»). Siz ushın qazaqtıń abıraylı biylerine on *arshın* shıt sarp ettim («Maman biy ápsanası»). Maman biydiń bir oyı bularǵa tek jartısın qaldırıp, qalǵanın basqa awıllarǵa áketpekshi edi, ıqlasları ushın *úsh batpan* biydaydıń bárin úlestirdi («Maman biy ápsanası»). Pesinge shamalasqanda Nurabılla kirip keldi, arqasında yarım *batpanǵa* shamalas dán menen, *tórt túydek* kendir qabıǵı bar («Maman biy ápsanası»). Maman biy óz diydisi menen *siyseridey* tuqım qaldırıp, qaptıń awzın qaytıp buwıp qushaqlawı menen atınıń bókteriwine bastı («Maman biy ápsanası»). Aldıńǵı sur eshekte otırǵan ala taqıyalı, ala shapanınıń sırtınan *bir en bóz* buwǵan adam jalań ayaqların aǵash záńgige tirep, Esim biy kórsetken tárepke qarap jekke atlıdan basqa heshkimdi kórmegenin ayttı («Maman biy ápsanası»). Júz *tanaplıq* dalanıń ortasına adam súlderinde otızlaǵan qaraqshı qoyılıp, dalańlıqtıń bir jartısında júzlegen atlı, ekinshi jartısında júzlegen piyada nókerler turıptı («Baxıtsızlar»).

Aǵarı –burınǵı awırlıq ólshewi, qadaqtıń altıdan bir bólegine teń. *Batpan* – júz qadaq, batpannıń tórtten biri – *onseri*, onseriniń jartısı *qırq aǵarı* dep atalǵan. Qaraqalpaqlardıń burınǵı uzınlıq ólshewi qarı menen toqıma bóz shıtları ólshengen. *Qarı* – qol, qulashtıń jartısı.

T.Qayıpbergenovtıń shıǵarmalarında *ant, ahidnama, jarlıq, jarlıqnama, mór* sıyaqlı rásmiy is qaǵazları atamaları da qollanılǵan. Olar házirgi tilde paydalanılmay, qollanıwdan shıǵıp qalǵan sózler bolıp tabıladı, yaǵnıy jańa dáwirge bunday atamalardıń zárúrligi bolmay qalǵan. Mısallar: Yabı ruwınıń ar-namısı ushın Mamannıń pikirin quwatlayman. Axun aǵa, orıs patshasınıń atına *ant qaǵaz* jazsańız aldı menen qol qoyaman, *mór* basaman, – dedi («Maman biy ápsanası»). …jas Maman bahadırdı marapatladı, axun *ahidnamanı* kóshirip úlgerse, ruwdıń *móri* salınıp, *tamǵası* basılıwı onsha múshkilge túspeydi («Maman biy ápsanası»). Sonlıqtan sizlerdiń xanlarıńızǵa, sultanlarıńızǵa Kollegiya tárepinen *Jarlıqnama* (gramota) jazılıp qoyıldı («Maman biy ápsanası»). Ullı patsha qaraqalpaqlarǵa *Jarlıq* berdi deydi, sizde bolsa kórsetiń («Maman biy ápsanası»). *«Ahidnama»* jazıwdıń úlgileri bunnan burın da islengenine qaramastan, usı saparǵı *ahidnamanıń* sózin tayarlawdıń warra-warrası eki kúnde tamamlandı («Maman biy ápsanası»).

Shıǵarmada házirgi dáwirdegi «ań awlaw» mánisin bildiretuǵın *shikár* sózi kóp qollanılǵan. Mısallar: *Shikárǵa* adam kóplik qılmaydı, ertip kele ǵoy («Baxıtsızlar»). Sonday-aq, romanda *datxana* sózi de qollanılǵan. Bul sóz házirgi waqıtta «qabıllawxana, rezidentsiya» sózleri menen almastırıldı, yaǵnıy «basqarıwshı hákimiyat uyımınıń puqaralardı qabıllaw ornı» degendi ańlatadı. Mısallar: Usı maqsette ol máhremlerdiń óz ara birigip ketpewi ushın heshqaysısına waqıt awıstırmay, *datxanada* kúttirip qoyıp másláhátke shaqıradı («Túsiniksizler»).

Juwmaqlastırıp aytqanda, T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq dástanı» trilogiyasındaǵı gónergen sózlerdiń qollanılıw ónimliligi birdey emes. Máselen, tariyxıy sózler (istorizmler) shıǵarmada ónimli qollanılǵan, al arxaizmler tariyxıy sózlerge qaraǵanda az ushırasadı.

Jazıwshı shıǵarmada súwretlenip atırǵan dáwir waqıyasın real ashıp kórsetiw, shıǵarmanıń tariyxıylıq ruwxın támiynlew maqsetinde gónergen sózlerden júdá sheberlik penen orınlı hám ónimli paydalanǵan.

ÁDEBIYATLAR

1. Бердимуратов Е. Ҳәзирги заман қарақалпақ тилиниң лексикологиясы. –Нөкис, 1968; Айтөреев Қ. Гөнерген сөзлер туўралы бир-еки аўыз сөз. // «Әмиўдәрья», 1969, №8; Насыров Д.С., Доспанов О. Қарақалпақ әдебий тилиндеги сөзлердиң стильлик мәнисине қарай бөлиниўи.// Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1971, 99–104-бетлер; Бегжанов Т. Сөзлердиң семантикалық топары. // Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1971, 85–90-бетлер; Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.
2. Allaniyazova Sh., Abieva G. T.Qayıpbergenovtıń «Baxıtsızlar» romanında qol óneri leksikası. // Qaraqalpaq ádebiyatınıń jarıq juldızları. Ilimiy maqalalar toplamı. – Nөkис: «Qaraqalpaqstan», 2015. 171–176-бетлер; Aynazarova G. T.Qayıpbergenovtıń «Maman biy ápsanası» romanında frazeologizmlerdiń qollanılıw ózgeshelikleri. – Nөkис: «Qaraqalpaqstan», 2015. 180–184-бетлер; Tańirbergenov J. T.Qayıpbergenovtıń shıǵarmalarında feyil mánili frazeologizmlerdiń semantikalıq ózgeshelikleri. // Qaraqalpaq ádebiyatınıń jarıq juldızları. Ilimiy maqalalar toplamı. – Nөkис: «Qaraqalpaqstan», 2015. 231–235-бетлер; Seytkasımov D., TolıbaevX. T.Qayıpbergenovtıń «Uyqısız túnler» povestinde qollanılǵan kelbetliklerdiń mánilik toparları haqqında. // Qaraqalpaq ádebiyatınıń jarıq juldızları. Ilimiy maqalalar toplamı. – Nөkис: «Qaraqalpaqstan», 2015. 188–193-бетлер; Orazımbetova Z., Esemuratova S. T.Qayıpbergenov publicistikasınıń tillik ózgeshelikleri. Qaraqalpaq ádebiyatınıń jarıq juldızları. Ilimiy maqalalar toplamı. – Nөkис: «Qaraqalpaqstan», 2015.193–197-бетлер; Қалекеев Қ. Матбуот материалларининг тили ва услуби (Т.Қайипбергеновнинг публицистик асарлари асосида). // Qaraqalpaq ádebiyatınıń jarıq juldızları. Ilimiy maqalalar toplamı. – Nөkис: «Qaraqalpaqstan», 2015. 201–205-бетлер; Qazaqbaeva A., Seytmuratova A. T.Qayıpbergenovtıń «Túsiniksizler» romanında ayqınlawıshlardıń qollanılıw ózgeshelikleri. // Qaraqalpaq ádebiyatınıń jarıq juldızları. Ilimiy maqalalar toplamı. – Nөkис: «Qaraqalpaqstan», 2015. 222–225-бетлер; Dosjanova G., Xudaynazarova N. T.Qayıpbergenovtıń tariyxıy shıǵarmalarında arab-parsı tillerinen kirgen úy buyımları atamalarınıń qollanılıwı. // Qaraqalpaq ádebiyatınıń jarıq juldızları. Ilimiy maqalalar toplamı. – Nөkис: «Qaraqalpaqstan», 2015. 225–231-бетлер.
3. Халилаева Г. Т.Қайыпбергеновтың «Бахытсызлар» романында гөнерген сөзлердиң қолланылыўы. // «Әмиўдәрья», 2015. №2. 126–128-betler; Xojanov Sh. T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq dástanı» romanında qollanılǵan arxaizm sózlerdiń tematikalıq toparları. // Ҳәзирги қарақалпақ филологиясының әҳмийетли мәселелери атамасындағы халықаралық илимий-теориялық конференция мақалалары топламы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2022. 291–296-бетлер; Tańirbergenov J., Malikova I. T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq dástanı» trilogiyasında gónergen sózler. – Nөkис: «Ilimpaz», 2023.

4. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. – Б. 271.

Резюме. В статье рассматриваются особенности употребления устаревших слов в трилогии Т.Каипбергенова «Дастан о каракалпаках» а также их историческое происхождение. Анализ устаревших слов, использованных в произведении, помогает определить историю нашего народа того периода и изменения в лексике литературного языка.

Ключевые слова: литературный язык, пассивная лексика, устаревшие слова, термины.

Summary. The article examines the features of the use of archaic words in T.Kaipbergenov's "Karakalpak dastany (Karakalpak epic)" trilogy and their historical origins. The analysis of obsolete words used in the work helps to determine the history of our people during that period and the changes in the vocabulary of the literary language.

Key words: literary language, passive vocabulary, obsolete words, historicisms, terms.

QARAQALPAQ TILINDE PREDIKATIV SÓZLERDIŃ IZERTLENIWI HÁM QOLLANÍLÍW ÓZGESHELIKLERI HAQQÍNDA

Eshberdiev F.A.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Sóz shaqapları til iliminde erte dáwirlerden berli úyrenilip kiyatırǵan áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp, sózlerdi sóz shaqaplarına bóliw boyınsha keń kólemde izertlew jumısları alıp barıldı. Soǵan qaramastan bul boyınsha házirgi kúnde de ele sheshimin tappaǵan mashqalalardıń bar ekenligi belgili. Búgingi kúnde sózlerdi sóz shaqaplarına bóliw principlerindegi jańa pikirlerge dıqqat awdarsaq, predikativ sózlerdiń rus til biliminde, tyurkologiyada azerbayjan til biliminde arnawlı izertlenip, olardıń basqa sóz shaqaplarınan ózgesheligi anıqlanǵanlıǵın kóriwimizge boladı.

Tatar tili grammatikasında predikativ sózlerdi hind-evropa tillerindegi halat kategoriyasına júdá jaqın (*bar, joq, kerek, tiyis, múmkin, yaqshı* hám t.b.) ekenligin esapqa alıp modal sózlerge jatqarmay, olardı óz aldına mánili sózler toparına kirgizedi [8].

Túrkiy tillerin izertlewshilerden A.N.Kononov, X.Daniyarov, X.Abduraxmanovlar «joq» sózin modal sózlerge, tatar tilinde bayanlawısh xızmetin atqarıwshı yamasa bayanlawıshtıń quramında jumsalatuǵın sóz dep qarasa, V.N.Xangildin predikativ sózlerge (хэбэрлэклэр), N.A.Baskakov, A.N.Kononovlar ráwishke, M.A.Kazembek, I.A.Belyaevlar feyilge, L.N.Xaritonov tańlaqlarǵa, Q.Mahmudov «bar» sózin tastıyıqlawdı bildiriwshi hám «joq» sózin biykarlawshı sózge, S.Gujukov bolsa biykarlawshı janapayǵa qosıp esaplaydı [4:20]. Predikativlerdi óz aldına sóz shaqabına ajıratıw birinshi márte ázerbayjan tilinde Dj.S.Axmedov tárepinen iske asırıldı. Ol grammatikalıq semantikalıq ózgesheliklerinen kelip shıqqan halda predikativlerdi 3 túrge ajıratadı: 1) zárúrlik xızmetine iye predikativler *garak(dir), lazim(dir)* **«kerek»**, *bas(dir), kifajat(dir)* **«jeterli»**, *var(dir)* **«bar»**, *jox(dur)* **«joq»**; 2) buyrıq mánili predikativler – *basdir, kifajatdir, jətar, jaxshi, ja'vash* **«jeter, bolar»**; 3) bahalaw predikativleri – *jazik, həjif~ hajif, taassuf* **«átteń»** [1:2].

A.M.Sherbak predikativlerdıń ayrıqsha sózlerdiń kompaktlıq toparın dúzetuǵınlıǵın atap ótip, Dj.S.Axmedovtıń predikativler boyınsha klassifikaciyası orınlı ekenligin, sonday-aq *jazik, həjif~ hajif, taassuf* hám t.b. modallıq sózlerdi predikativlerge kirgiziw boyınsha pikirler bildiredi [5:48].

Qaraqalpaq til biliminde *bar, joq* sózleri birde tańlaqlar, birde modal sózlerdiń qatarında úyrenilip kiyatır. Biraq olardıń mánileri, qollanılıw ózgeshelikleri, grammatikalıq qásiyetleri basqa tańlaq hám modal sózlerden ayırılıp turadı. Sonlıqtan *bar, joq* sózlerin hám oǵan jaqın bolǵan *kerek, lazım, zárúr, dárkar* sózleriniń mánilerin hám grammatikalıq ózgesheliklerin qayta qarastırıw talap etiledi. Bul sózler sońǵı jılları arnawlı izertlenip, predikativler degen atama menen bólek sóz shaqabı sıpatında kórsetiledi [1:8]. *Bar, joq* sózlerin ózbek til biliminde ele ajıratılmaǵan bayanlawıshlıq sózler (predikativler) qatarına kiritiwdi, sebebi bul sózler gápte tiykarınan bayanlawısh xızmetinde keletuǵını aytılǵan [3:12]. *Kerek, lazım, hájet, tiyis, zárúr, dárkar* sózleri gáptiń basqa aǵzaları menen dizbeklesip gáptiń sońında bayanlawısh xızmetinde qollanılıwın esapqa alıp, olardı predikativler degen atama menen bólek sóz shaqabı sıpatında alıp qaraw kerek ekenligi aytılǵan [2:227]. Qaraqalpaq til biliminde *kerek, hájet, lazım, dárkar* sózleri hártárep sózler degen atamada bólek sóz shaqabı sıpatında qarastırılǵan. Keyingi dáwirdegi izertlewler boyınsha

bul sózler óziniń leksikalıq mánisi boyınsha bayanlawısh xızmetinde qollanılıp, predikativler qatarına kiretuǵınlıǵı aytıladı [6:407]. Házirgi waqıtta *bar, joq, kerek, zárúr, dárkar, tiyis, lazım* sózleri bayanlawıshlıq sóz shaqabı (predikativler) dep atalıp, olar qollanılıw mánisine qaray barlıq hám joqlıq mánili sózler hám minnetlilik mánili sózler dep eki toparǵa bólip úyrenilip kiyatır [7:207].

Qaraqalpaq tilinde predikativ sózlerdiń birneshe mánilerde qollanılıwı, morfologiyalıq hám sintaksislik xızmetleri haqqında toqtap ótemiz.

Bizler bir-birimiz benen pikir alısqanımızda, sóyleskenimizde «bar» sózin kóp paydalanamız. Ol tek bir mánide emes, al bir neshe mánilerde qollanıladı hám hár qıylı xızmet atqaradı.

1. **«Bar»** sózi kópshilik jaǵdayda belgili bir nárseniń bar ekenligin bildirip, kóbinese gáptiń aqırında bayanlawısh xızmetinde qollanıladı. Mısalı**:** Qaraqalpaq dalasında bir túpten óngen úsh daraq bar (T.Qayıpbergenov). Awıl boyınsha bir háklengen jay bar, Sol bir góne tamdı mektep der edi (I.Yusupov).

2. Qaraqalpaq tilinde «bar» sózi buyırıw, siltew mánisinde de qollanıladı. Mısalı: Túrgel qozım. Keńes toyǵa bar! Begis penen Mırjıqtıń-ám awılına bar! (T.Qayıpbergenov).

Bunda «bar» sózi **ket** feyiline sinonim boladı.

3. **«Bar»** sózi awıspalı mánide qollanılıp, bay, jetisken mánilerin bildiredi. Mısalı**:** Ómirden mol tájiriybesi bar adam (Ó.Xojaniyazov).

4. Bulardan basqa **«bar»** sózi hámme nárselerdi óz ishine alatuǵın, qamtıytuǵın, jámi, gúllán, barlıq mánilerinde de paydalanıladı. Mısalı**:** Bar ómirim, kúshim, isim jolıńa, Hesh qalmadı kókiregimde ármanım (J.Aymurzaev).

5. Qaraqalpaq tilinde **«bar»** sózi ketiw, bet alıw, jónew mánilerinde de paydalanıladı. Mısalı**:** Anam aytтı bar dedi, Otın terip kel dedi («Qaraqalpaq xalıq ertegi»).

6. **«Bar»** sózi bar bolıw mánisinde de qollanıladı. Bar bol – jumıs islep atırǵan adamǵa harmasın aytqanda oǵan qaytaratuǵın juwap mánisinde paydalanıladı. Mısalı: «Harma» degen hálge quwat, «Bar bol» degen bárinen zıyat (Qaraqalpaq xalıq naqılı).

Sonday-aq, **bar bolıw** sóz dizbegi – dúnyaǵa keliw, payda bolıw, kózge kóriniw mánilerinde de qollanıladı. Mısalı**:** Yoq edim bar boldım, kámala keldim, Minip árebi atlar, dáwranlar súrdim (Ájiniyaz).

7. «Bar» sózi *bardur, bardı* formalarında da paydalanıladı. Mısalı: Begler táriyp etsem qalpaq yurtını, Hup ájep tamasha elleri bardur. Basın qaǵıp jilwá bilán naz etken, Baǵlardıń ishinde qızları bardı (Ájiniyaz). **«Bar»** sózi **«joq»** sózi menen óz ara antonim boladı. Olar kóbinese sóylew tiline tán bolıp, kóbirek dialoglarda juwap sóz-gáp xızmetinde jiyi qollanıladı. Mısalı: Aǵa, biybaba Esengeldi atanıń qızın inisine aldırmas degen qáwpiń bar ma? – Joq. (T.Qayıpbergenov).

«Joq» sózi bir nárseni biykarlaw mánisinde de qollanıladı. Mısalı: Esińde bolsın, biz biletuǵın álemde Aydos biyden diyanatlı, bir sózli, beti qarasa taw qulatatuǵın kúshli adam joq (T.Qayıpbergenov).

«Joq» sózi emocional-ekspressivlik mánilerdi de ańlatıp qollanıladı. Máselen, Jooq, bul múmkin emes, kóp talanıp júrek shaydı bolǵan bul elde ayǵırlardan góre, túlki menen saǵal kóp! (T.Qayıpbergenov). Házirgi qaraqalpaq tilinde *bar, joq* sózleri tiykarınan belgili bir nárseniń bar yamasa joq ekenligin ańlatıp, kóbinese gáptiń aqırında bayanlawısh xızmetinde qollanıladı. Mısalı: Katerde avgust ánjumanına kelgen muǵallimlerimiz de bar. Barlıǵınıń ústileri tawar menen jabılǵan, jol boyı shashılıp atırǵan bir xana da paxta joq (S.Qaniyazov).

Bar, joq sózleri substantivlesip kelgende seplik jalǵawları menen túrlenedi hám túrli gáp aǵzaları xızmetlerin atqaradı. Mısalı: Bar barın aytadı, Joq joǵın aytadı. Bardıń isi párman menen, Joqtıń isi árman menen. Barında batıp ish, Joǵında satıp ish (Qaraqalpaq xalıq naqılları).

Bar, joq sózleri kiris aǵza wazıypasın atqarıp, gáptiń basında kelgende predikativlik xarakterge beyimlenip, logikalıq pátti ózine aladı, intonaciyalıq jaqtan basqa orında kelgen kiris aǵzalarǵa qaraǵanda biraz kóteriŋki aytıladı:

Bar, kete ber, Qarajan, – deydi («Alpamıs» dástanı). Joq, bular túsinbeydi (T.Qayıpbergenov).

Qaraqalpaq tilinde *bar, joq, kerek, zárúr, dárkar* sózleri *edi, eken, emes* tolıqsız feyilleri menen dizbeklesip qospa atawısh bayanlawısh xızmetinde jumsaladı. Mısalı**:** Awıldıń sırtında kishkene

salmadan góre úlkenirek jap bar edi (M.Dáribaev). «Jıǵılǵan gúreske toymas» degendey, dárhal úyge kire sala mıltıǵıma asılsam, qorǵasınlap oqlaǵan bir de oǵım joq eken (Á.Shamuratov). Maǵan Nurlıbay degen jigit kerek edi (T.Qayıpbergenov). Maǵan jay kerek emes (S.Qaniyazov).

Kerek, zárúr, dárkar sózleri óz ara sinonimlik qatardı quraydı hám jay atawısh bayanlawısh xızmetin atqaradı. Mısalı: Mektep salıw ol jılları da ańsat emes, oǵan deyin eki-úsh ay waqıt kerek (S.Qaniyazov). Óner de barlıq iste adam ushın zárúr (T.Qayıpbergenov). Bul sol isti dúzetiw, jolǵa qoyıw ushın dárkar (Ó.Xojaniyazov).

Predikativ sózlerdiń ishindegi *lazım, tiyis* sózleri óz aldına bayanlawısh xızmetin atqara almaydı. Bul eki sóz tek qospa bayanlawıshtıń sıńarı xızmetin atqaradı.

Kerek sózi atawısh hám de feyillik qásiyetlerge iye bolıp keledi. Ol máselen, atawısh sózlerge uqsap, tómendegi mánilerdi bildiriwi múmkin:

1) sóz jasawshı *-lı/-li, -sız/-siz* affikslerin qabıl etiwi arqalı gápte anıqlawısh xızmetin atqaradı. Mısalı: Qurılıstı baslaw ushın kerekli húǵjetlerdi tayarlań hám baslap jiberiń (S.Qaniyazov).

2) turaqlı mánisti ańlatatuǵın *-dur* affiksin qabıl etedi: Jigitke ómirlik sadıq joldas kerekdur, Arbasın birge tartar mıqlı qoldas kerekdur (T.Jiyemuratov).

Tiyis, kerek, dárkar, lazım, zárúr predikativ sózleri *edi, eken, bol* kómekshi feyilleri menen dizbeklesip máhál hám meyil formalarına iye boladı: Jarlını tutıp sabaw kerek eken (T.Qayıpbergenov). Basıńa qashshan-aq tiyiwi kerek edi seniń! – dedi Matkarimov (S.Qaniyazov).

Kerek, múmkin, lazım, dárkar sózleri *-ıw/-iw, -w, -maq/-mek* formalı atawısh feyilge dizbeklesip kelgende iyesiz gápti dúzedi. Mısalı: Xattı ájaǵama beriw kerek. Toy hesh jaqqa qashpaydı, usı árman jóninde keńesiw kerek (T.Qayıpbergenov).

Biz jumısta predikativ sózlerdiń izertleniwi haqqında rus, ázerbayjan, tatar, ózbek hám qaraqalpaq tili ilimpazlarınıń izertlew jumıslarına súyene otırıp pikir júrittik. Sózlerdi sóz shaqaplarına bóliw boyınsha ilimpazlardıń hár qıylı pikirleri, predikativ sózlerdiń hár qıylı mánilerde qollanılıwı, substantivlesip kelgende seplik jalǵawları menen túrleniwi, meyil hám máhál kategoriyasında keliwi, kómekshi sózler menen keliwi, kóbinese gáptiń sońında bayanlawıshlıq xızmette qollanılıwı sóz etilip, bul sózlerdi óz aldına sóz shaqabı retinde alıp qaraw haqqında aytıp óttik.

ÁDEBIYATLAR

1. Ахмедов Дж. С. Предикативы в современном азербайджанском языке. АКД. –Ленинград, 1970.
2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги сөз шақаплары. Вопросы каракалпакского языкознания. – Нукус, 1983. – Б. 227.
3. Маҳматқулов С. Ўзбек тилида предикатив синтагманинг трансформацияланиши. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. – Тошкент, 2004.
4. Нурманов А. О месте негативных и позитивных слов узбекского языка в системе частей речи. Андижан, 1981. – С. 81.
5. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. – Ленинград. «Наука», 1987.
6. Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. – Нөкис: «Билим», 1994. – Б. 407.
7. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. – Nókis, 2010. – B. 207.
8. http://www.suzlek.ru

Резюме. В статье рассматривается исследование и функция предикативных слов, грамматические особенности и их употребление в качестве самостоятельных частей речи.

Ключевые слова: части речи, предикативные слова, значения, грамматические особенности.

Summary. This article deals with the research and function of predicative words, their grammatical features, their usage as the parts of speech.

Key words: parts of speech, predicative words, types of meaning, grammatical features.

QARAQALPAQ ESSE TEKSTLERINDEGI EPITETLERDIŃ LINGVOSTILISTIKALÍQ ANALIZI

Mirzabaev S.

Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi

Leksemalar kórkem shıǵarmalarda avtordıń ideyasın tolıq ashıp beriw ushın, bayan etilip atırǵan pikirdiń hár tárepleme tolıq bolıwın, kórkem obrazlılıqqa, emocional-ekspressivlikke iye bolıwı ushın xızmet etiwde belgili bir kórkem súwretlew quralı xızmetin atqarıp keledi.

Leksemalardıń bunday kórkem súwretlew quralı xızmetin troplar támiyinlep beredi. Bunı A.Bekbergenov: “Bir sózdiń ayırım kontekstlerde óziniń tiykarǵı tuwra mánisinen basqasha awıspalı mánide qollanılıp, hárqıylı kórkemlew quralı xızmetin atqarıwı trop dey otırıp, olardıń tómendegi túrleri bar ekenligin kórsetedi: epitet, teńew, metafora, metonimiya, sinekdoxa, ironiya, allegoriya, janlandırıw hám perifraza” [1:77]. Troplardıń kórkem shıǵarmalarda qollanılıw sebebin ilimpazlar Q.Járimbetov hám B.Genjemuratovlar óz miynetinde tómendegishe túsindiredi: “Troplardı qollanıwdaǵı maqset qanday da birnárse, waqıya-hádiyse haqqında anıq, tolǵanıslı tásir qaldırıw ushın oǵan uqsaǵan basqa bir nárse yaki belgisi kóshiriledi, salıstırıladı, uqsaslıq belgileri ashıp beriledi. Adam turmısındaǵı waqıya-hádiyseler arasında bizge kórinbegen, biraq jazıwshı yaki shayırdıń ótkir názeri kóre alǵan hám óz shıǵarmasında paydalanǵan uqsaslıq, baylanıslılıq tiykarındaǵı awıspalı súwretlew quralları oqıwshını tańlandıradı, zawıq baǵıshlaydı” [2:152]. Ilimpazlardıń bul pikiri troplardıń atqaratuǵın stilistikalıq funkciyaların, olardı qollanıwdan gózlengen maqsetti tolıq túsindirip kele alǵan dewimizge boladı.

Biz troplardıń ishinde ózine tán ózgeshelik belgisine iye bolǵan túri epitetlerdi maqalamızdıń izertlew obyekti retinde tańlap alıp, olardıń semantikalıq hám strukturalıq xarakterlerin qaraqalpaq tilindegi esselik shıǵarmalar tiykarında analizlemekshimiz. Óytkeni, hárqanday shıǵarmanıń, ayrıqsha esse janrınıń ózine tán ózgeshelikleri essenavistlerge epitetlerden utımlı hám orınlı paydalanıw imkaniyatın birqansha keń túrde jaratıp beredi.

Qaraqalpaq iliminde epitet hám onıń túrleri boyınsha arnawlı izertlew jumısı házirge deyin islengen joq. Biraq, qaraqalpaq til bilimi hám ádebiyattanıwı kózqarasınan dóretilgen kórkemlew quralları úyreniwge arnalǵan miynetlerde epitetler máselesi ulıwmalıq planda qatar qaralıp, onıń kórkem tektske beretuǵın kórkemlik boyawları, emocional-ekspressivlik tásirleri haqqında sóz etilip júr. Tilshi ilimpazlardan E.Berdimuratov, A.Bekbergenov, H.Hamidov, E.Allanazarov, Sh.Abdinazimov, T.Jumabaev, B.Yusupova, G.Qarlıbaevalardı, ádebiyattanıwshılardan bolsa Q.Maqsetov, B.Genjemuratov, A.Dosımbetova hám basqalardı kórkemlew quralların úyrengen ilimpazlar retinde kórsete alamız.

Epitet (grekshe – anıqlaw, sıpatlaw mánisine jaqın) – adamnıń, zattıń yaki buyımnıń, qubılıslardıń qanday da bir belgisin, qásiyetin sıpatın anıq, ayqın kórsetip beriwshi kórkem súwretlew quralı. Epitet adam yamasa zattıń sapası hám belgisin kórsetip qoymastan, onıń mánisin tolıǵıraq, anıǵıraq ashıp beredi, emocional tásirin kúsheytedi. Bul súwretlew quralı arqalı oqıwshıda zat yaki waqıya haqqında anıq túsinikler payda boladı, obraz kóz ońında ayqınıraq sáwlelenedi [2:53]. Epitetti kórkem anıqlawısh dep kórsetip, onıń ádettegi grammatikalıq anıqlawıshtan parqı retinde onıń insan sanasına dóretiwshi táriyplep atırǵan jańa mánidegi túsiniktiń bir pútin kartinası súwretlenetuǵının atap ótedi [3:67]. Epitetler kórkem shıǵarmanıń ishinde payda bolıwı hám qollanılıwındaǵı ózgesheliklerine, ayırmashılıqlarına qaray turıp individual epitetler, emocional epitetler hám universal (ulıwmalıq) epitetler bolıp bólinedi [4:84]. Qaraqalpaq tilindegi esse tekstlerinen tómendegi epitetlik mısallardı anıqlay aldıq hám olardıń tekstlerdegi poziciyasın birqansha rakurstan úyreniwdi maqul dep taptıq:

1. Epitetlik xızmettegi qollanılıwshı sózlerdiń (epitetlik etalonlardıń – avtordan) tanımalılıǵı hám qollanılıw jiyiligine qaray túrleri:

a) Dástúriy yaki ulıwma qollanılıwshı epitetler. Bunda epitetlik etalon xızmetindegi sózler tilde burınnan bar bolǵan, aldınnan óziniń epitetlik xarakterinde ónimli qollanılıp júrgen sózler basqa bir pikirdiń quramında óz mánisindegi anıqlawıshlıq xızmet atqarıp keledi. Mısalı: *...Aldıńda altın tabaq tolı as turǵanı menen shaynaǵanıń ózińdiki* [8]. *Jaǵımlı sáwir samalı jaslardıń júreklerine jıllı sezimler uyalatıp, juldızın jarastırdı. Sebebi, ol meniń túsim emes, ómirimde júz berip atırǵan ashshı haqıyqatlar edi. Onıń oqlawday dúp-dúziw aq baltır, jumırı bilekleri appaq diydarına múnásip quyıp qoyǵanday sup-sulıw periyzattıń ózi edi* [9]. *Quda qálese, aldımdaǵı qaqaman qattı qıslardıń da sońında jadıraǵan jıllı jazları barlıǵına isenemen* [10].

b) individual túrdegi yaki avtorlıq epitetler. Avtorlıq epitetler dóretiwshilerdiń belgili bir tekstke qarata jańadan anıqlawısh sıpattı bildiriwshi sózlerden paydalanıwı tiykarında payda boladı. Mısalı: *Sherimshi awıldıń jigit joqlıqtan qartayıp baratırǵan qızları biziń tusqa kelip shomılatuǵın* [11]. *“Musılmanshılıq áste-áste”,– degen ǵarrı gáp bar. Bul laqaptı Ómirbek laqqıǵa shákirtlikke*

talaban hár awılda, hár kóshede gezlesetuǵın oraq awız, shaqqı tilli jigitler menen kelinshekler hám jeńgeyler qoyadı [12]. *...Aqırında jaqsılıqtıń jorǵa júrisli tulparın bir ómir jılawlap ótkenlerdi de birdey súyemen* [8].

2. Epitetlik xızmettegi sózdiń óz anıqlanıwshısın sıpatlawdağı semantikalıq qatnasına qaray túrleri: a) emocionallıq epitetler. Bunda tekst quramındağı obrazlardıń ishki tuyǵı-sezimlerin bayanlanıp keledi. Mısalı: *...Biraq, meniń sol saparı arifmetikadan áweli eki alıp kóp qapalanǵan joramnıń úyinde basqasha, biraz kewillilik keypiyat sezdi. Otızınshı jılları Keńes húkimetiniń zulımlıqqa tolı qáhárli jalını bizler jasap atırǵan shólistanǵa da jetip keldi* [15] *...Atıńdı awzına alıwdı múnásip kórmegen bir bende endi ózińdi tákirar-tákirar yad etip atır. ...Hallaslaǵan shawqım-súrennen bası meń-zeń bolıp ketken xalıq óziniń yarım diywanashılıq halda jasap atırǵanın esinen shıǵarıwǵa májbúr boldı. Bunday janǵa jaǵımlı, mamıq alaqandı binay ómirimde kórgen emespen* [13].

b) portretlik epitetler. Bunda obrazlardıń sırtqı pishinin-dene turpatın, túr-túrin bayanlanıp keledi. Mısalı: *...Jaqında ǵana ádebiyat teoriyası boyınsha ilim kandidatı dárejesine jetisken, qaraǵan kózdi toydırǵanday, kelbetli jigit eken* [13]. *...Ol eki barmaǵı menen óziniń qayazıǵan erinlerin qıstı. Onıń oqlawday dúp-dúziw aq baltır, jumırı bilekleri appaq diydarına múnásip quyıp qoyǵanday sup-sulıw periyzattıń ózi edi* [9]. *Janımdağı jası úlken bir haq kewil, ne tapqanı awzında sawdıraǵan adam edi* [15]. *...Ismayıl aǵa menen Afuza apalar sonday aqkókirek, adam jatırqamaytuǵın, órnek alsa arzıytuǵın shańaraq eken* [19].

c) peyzajlıq epitetler. Bunda shıǵarmalarda bolatuǵın waqıyalardıń qorshaǵan ortalıǵın, tábiyat kórinislerin súwretlew bayanlanadı. Mısalı: *Biyik aspannıń ústinde ushıǵa menen qaplanıp, qara menen jiyeklengen tabıttıń qasına Qazaqstannıń eń ataqlı adamları jaqınlastı* [13]. *...Quday hásiretli qara perdesin pútkil álemge jawıp taslaǵan kibi hámme adam tunjırap qaldı. Men úlken tariyxıy orın, burın keń, tereń dárya bolıp aqqan "Aqjaǵıs"tıń jaǵasında tuwılǵanman. Bul meniń kindik qanım tamǵan jer, tuwılıp ósken, meni úlken mánzillerge ushırǵan mákan* [18].

3. Epitetlik xızmettegi sózlerdiń dúzilisine qaray túrleri:

a) dara epitetler – bunda bir gáptiń quramında jay hám qospa formadağı bir ǵana sóz epitetlik xızmette qollanıladı. Mısalı: *Men sonda da seni bayağı qálpińde náreste kewlim menen saǵına beremen* [16]. *Sebebi, ol meniń túsim emes, ómirimde júz berip atırǵan ashshı haqıyqatlar edi* [10]. *...Bul dúnyada kózimizge kóringen hárbir zat awır jumbaq eken, ata* [14].

b) keńeytilgen epitetler – bunda epitetlik xızmettegi sózler feyil hám atawısh sózlerdiń toplamları arqalı bildiriledi. Mısalı: *...Ǵayrı ellerdiń lalazarlıǵına bergisiz qızıl jıńǵıllardıń qırmızı búrleriniń iyislerisiz... balalıǵımdı kóz aldıma keltire almayman* [11]. *...Jazıwshı arxiv materialların aqtarıp bul úlken alımnıń shań basıp atırǵan ullılıǵın elge tanıttı* [17]. *...Kúnine eki-úsh toy atqarmaǵan qaraqalpaqtıń uyqısı shala bolatuǵın jaǵdayǵa jettik. ...Kewlimniń ilahiy muhabbat quyashınan shashılǵan nurlar insanlar qálbine ullı insaniylıq pazıyletlerin quya alsa...*[8].

c) qospalanǵan epitetler – bunda bir anıqlanıwshı obyektke qarata birdey yaki hár túrli formadağı birneshe epitetlik etalonlardıń qollanılıp keliwinen boladı. Mısalı: *...Sonda biziń súyikli basshımız, hámmemiz ushın qádirli, sadıq leninshi Nikita Sergeevich Xrushev ta oqımaǵan bolıp shıǵa ma? ...(Xrushev) Sonnan keyin ápiwayı bir pákáne boylı, mesqarın, sarıshiykil ǵarrıǵa aylandı da qaldı. ...Sonda Muxtar aǵanıń qaǵazday appaq* júzin *sońǵı márte kórip qaldım* [13].

Juwmaqlap aytqanda, epitetlerdiń analizlengen semantikalıq, stillik hám strukturalıq túrleri birneshe toparǵa bólip úyreniliwi, hárbir túrdiń ózgeshelik tárepi tikkeley esselerde lingvostilistikalıq ózgeshelikti támiynlep, shıǵarmaǵa ózgeshe kórkem boyaw inám ete alǵan, tildiń obrazlılıq tásirlerin sáwlelendirip, oqıwshıǵa ózgeshe bir estetikalıq zawıq bağıshlaw ushın xızmet etip kelgen.

ÁDEBIYATLAR

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.
2. Járimbetov Q, Genjemuratov B. Ádebiyat teoriyası. – Toshkent. 2018.
3. Генжемуратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы. – Нөкис: «Билим» 1997.
4. Худойбердиев Э. Адабиетшуносликка кириш. – Тошкент, 2003
5. Raximova M. O'zbek tilida esse matnlarining lingvostilistik tadqiqi. – Samarqand. 2023.
6. Dosımbetova A. Ádebiyatta kórkemlew quralları. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2017.

7. Бобоев Т.. Адабиётшунослик асослари. –Тошкент, 2002.
8. Отарбаев Р. Кеўил дәптеримнен көширмелерим. // «Әмиўдәрья», 2009. 4-сан.
9. Шамуратова Г. Бийбизада. Қарақалпақ әдебияти. 2012, 3-сан.
10. Жәримбетова Ж. Кеўлимдеги гәплер. Қарақалпақ әдебияти. 2011, 8/9-сан.
11. Сейитов Ш. Шаўдырбай Сейитов мийраслары. – Нөкис: «Jeti Iqlım», 2024.
12. Каримов К. Өмирим дәптериниң жазыўларынан. Әмиўдәрья. 2012, 1/2-сан.
13. Смамутов К. Жақсы адамлардың жыллы алақаны. // «Еркин Қарақалпақстан», 2007. 18.07.
14. Қайыпбергенов Т. Түркийнама. // «Еркин Қарақалпақстан», 1999, 6-май.
15. Ибрагимов М. Ақ отаў. Қарақалпақстан жаслары. 2008, 1-май.
16. Жуманазарова М. Сағыныш. Қарақалпақ әдебияти. 2013, 2-сан.
17. Әбдирахманов О. Өтмиштиң мәңгилиги. // «Еркин Қарақалпақстан», 2007, 6-ноябрь.
18. Пахратдинов Ә. Бәрҳә аўылымды сағынаман. Mádeniyat hám sport. 2010, 18-sentyabr.
19. Машарипова Т. Өмир гүли. // «Еркин Қарақалпақстан», 2012, 30-октябрь.

Резюме. В данной статье рассматривается лингвостилистический анализ эпитетов в текстах каракалпакских эссе. Также были изучены виды слов, выполняющих эпитетическую функцию.

Ключевые слова: стилистика, эссе, тропы, виды эпитетов.

Summary. This article examines the linguostylistic analysis of epithets in the texts of Karakalpak essays. The types of words that perform an epithetical function were also studied.

Key words: stylistics, essays, tropes, types of epithets.

QAZI MÁWLIK SHÍǴARMALARÍ TILINDE ETNOGRAFIZMLER

Orınbaeva J.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Túrkiy tilles xalıqlardıń ádebiy tilleriniń rawajlanıw tariyxın úyreniwde xalıqtıń mádeniy turmısında ayrıqsha orın iyeleytuǵın kórkem sóz sheberleriniń shıǵarmaların lingvistikalıq baǵdarda izertlew úlken áhmiyetke iye. Sebebi, ádebiy til ulıwma xalıqlıq tildiń kórkem sóz sheberleri tárepinen qayta islengen hám dóretiwshilik baǵdarında bayıtılǵan túri. Sonlıqtan da, ádebiy tildi ulıwma xalıqlıq sóz mádeniyatınıń jetilisken joqarı túri sıpatında bahalaw zárúr. Kórkem sóz sheberi usı dóretiwshilik procesti basqarıp hám rawajlandırıp baradı. XX ásirdiń basında jasap ádebiy dóretiwshilik penen shuǵıllanǵan shayırlardıń ishinde tillik belgileri jaǵınan Qazı Máwlik Bekmuxammed ulınıń shıǵarmaları ayrıqsha orındı iyeleydi.

Shayır shıǵarmalarınıń tili ózine zamanlas shayırlardıń dóretpelerinen ózine tán bolǵan ózgeshelikleri menen kózge túsedi. Yaǵnıy, sóz sheberi óz dóretpelerin tiykarınan sol dáwirdegi barlıq túrkiy xalıqlarına ortaq bolǵan jazba ádebiy dástúrler úlgisinde dóretti. Qazı Máwlik XX ásirdegi qaraqalpaq shayırları Sarıbay, Qulmurat Qurbanalı ulı hám t.b. shayırlardıń shıǵarmalarınan ózine tán bolǵan sóz qollanıw ózgeshelikleri, kórkem bayanlaw usılları, ásirese, tiliniń ózgeshelikleri menen ayrıqsha kózge túsedi. Onda kóbinese eski túrkiy ádebiy tiline tán bolǵan fonetika-morfologiyalıq, leksika-semantikalıq ózgeshelikler kórinedi. Solay eken, shayır shıǵarmalarınıń tilin bir neshe aspektlerden izertlew talap etiledi. Biz maqalada shayır shıǵarmaları tilindegi etnografizmlerdi úyrenemiz. Qaraqalpaq xalqı óziniń kúndelikli turmısında hár qıylı buyımlardan paydalanǵan, olardıń xızmetlerine qaray atama bergen. Erte dáwirlerde paydalanılǵan buyımlardı házirgi dáwirdegi buyımlar menen salıstırıp qaraǵanda kólemi, kórinisi, islengen materialı jaǵınan ayırılıp turadı. Kem-kemnen paydalanıwǵa qolaylı túrleri islep shıǵarıla baslaǵan hám olarǵa sáykes atamalar berilip otırǵan.

Hárqanday tildiń házirgi jaǵdayına sıpatlama beriw ushın onıń tariyxına, ondaǵı tariyxıy ózgerislerge itibar beriw kerek. Biz sonda ǵana tildiń házirgi rawajlanıwınıń dárejesi tuwralı keńirek maǵlıwmat alıw múmkinshiligine iye bolamız [1:57]. Usı kózqarastan Qazı Máwlik shıǵarmaları tilindegi etnografizmlerdi analizlew sol dáwirdegi xalqımızdıń tariyxın, tilimizdiń tariyxın úyreniwge, ádebiy tildiń leksikasındaǵı ózgerislerdi anıqlawǵa járdem beredi. Shayır dóretpelerinde tariyxıy dáwirler dawamında kúndelikli turmısta, xojalıqta paydalanılǵan hár túrli úy-xojalıq buyımları atamaları jiyi ushırasadı. Qaraqalpaq xalqı óziniń kúndelikli turmısında hár qıylı buyımlardan paydalanǵan. Mısalı:

Turdım dárwazańda moynım taldırıp,
Altın kesa bilan sharap ishirdiń,
Sońra yańgan panısımdı óshirdiń,
Tilladin qamshını alıp destine,
Suw digirman aylanadı sharq urıp.

Dástúrxanı bilan alurlar miyman,
Shıń qobızlı qız-jawanlar sóz eter.
Gúńgira pech qurıp, ójire tósettiń,
Jipek ǵalı-gilem tósetseń yaqshı,
Mamıq tósek temir kátte jatqanıń.

Joqarıda keltirilgen qosıq qatarlarında «dárwaza», «kesa», «panıs», «qamshı», «suw digirman», «shıń qobız», «pech», «ǵalı-gilem», «temir kát» sózleri sol dáwirdegi xalqımız paydalanǵan úy buyım atamaları bolıp tabıladı.

Solay etip, Qazı Máwlik shıǵarmalarınıń sózlik quramında qaraqalpaq xalqınıń kundelikli turmısında jumsalatuǵın azıq-awqat, kiyim-kenshek hám buyımlardıń atamaları jiyi ushırasıp, bul sózler toparı XX ásirdiń basındaǵı qaraqalpaqlardıń kún-kórisi boyınsha bahalı maǵlıwmatlar beredi. Mısallar:

Yaǵlı pátir, qatlamalı nan-shórek,
Sáyeke mójene, nuqıllı erik,
Palıw-sherbetińe aqlım hayrandur,
Jem ornına aq nabattı shaynatıp.

Ishkeniń hámiyshe qant-nabat bolsa,
Qantıw-ásel derler aytqan sózińni,
Ayda neshe yashik shaydı bosatsań,
Shishmada kababi hám de sharabı.

Bul mısallardaǵı «maylı pátir», «qatlama», «nan shórek», «mójene», «nuqıllı erik», «pal», «sherbet», «nabat», «qant», «ásel», «shay», «kabab» sózleri azıq-awqat atamaların bildiredi. Bunday birliklerdi paydalanıwı arqalı shayırdıń xalıq turmısınıń bir tárepin ashıp bergenligin kóriwge boladı.

Kiyim-kenshek atamaları kúndelikli turmısta ónimli jumsaladı. Adamzat payda bolıwınıń dáslepki basqıshlarınan-aq, kiyim-kenshek formaları payda bola baslaǵan. Hárbir millet wákilleri óziniń sóylew tili, salt-dástúri, sonday-aq civilizaciyanıń úlken tásirine qaramastan, kiyiniw ózgesheligi menen basqa xalıqlardan ajıralıp turadı.

Qaraqalpaq xalqı da ózine tán bolǵan bay milliy miyraslarına iye. Olar xalqımızdıń úrp-ádetlerinde, kúndelikli turmısında, sonday-aq kiyim-kensheklerinde kórinedi. Usı kózqarastan alıp qaraǵanda, xalıqtıń ózine tán milliy ózgeshelikleri erte dáwirden baslap óz ornına iye turkiy xalıqlardıń biri bolıp jetilisiwi onıń dástúrlerinde, kiyim-kensheklerinde jaqsı saqlanǵan. Bunday milliy ózgesheliklerdi tereń úyrenip, ótmishimizdi qayta tiklew búgingi kúnniń eń baslı wazıypalarınıń biri esaplanadı. Sonlıqtan «ótmishin bilmegen xalıqtıń keleshegi de bolmaydı» degen danalıq gápti basshılıqqa alıp, xalıqtıń etnomádeniy ózgesheliklerin burıńǵıdan da tereńirek ańlap, itibar berip izertlewdi talap etedi.

Bilakińde bardur altın bilezik,
Barmaqlarda bardur tilladan yúzik.

Qollarında hinju qaslı bilezik.
Qulaǵına salıp tillá sırǵanı.

Bilezik – bilekke taǵatuǵın bezeniw zatı, ol naǵıslanıp, qas qoyılıp qımbat bahalı metallardan islenedi. *Júzik* – barmaqqa salıp júriw ushın altınnan, gúmisten hám hár túrli metallardan dóńgelek etip soǵılǵan zat, saqıyna [2:347-225]. *Sırǵa* – qulaqqa ildiriw ushın hár túrli metallardan arnalıp islengen zat [3:248].

Óńirmonshaq – yarımshar úlgisindegi, oyma naǵıslı, tómeninde shınjırǵa bekitilgen qońırawları bar, hayal-qızlardıń kókirekke taǵatuǵın bezeniw zatı. Bul sóz shayır dóretpelerinde jiyi qollanılǵan: Kóylegi darayı, óńir monshaqlı.
Mawıt-shekpen jáne neshe zatlarıń,

Keltirilgen mısaldaǵı *dárayı* – mórelengen jol-jol jipekten toqılǵan enli, juqa gezleme hám onnan tigilgen kiyim-kenshekke baylanıslı aytıladı.

Mádeli túrmeli, yipek rumallı,
Atlas qamqasına aqlım hayrandur.
Bılǵarıdan kiyseń mási-keyalimni.
Kiyseń árebiden qara shógirme.
Naz álimler taǵıp tillá jıǵasın.

Gewishleri tillá mıyıq qaǵılǵan.
Shash bawları bardur yipekten shashaq,
Gúlli kewish, kiygenleri zer lipas.
Kók shayı kemzalın túshmúsh ózińe.
Qazba maqpal taqiya kiyseń basıńa.

Joqarıdaǵı mısallarda «mádeli túrme», «yipek rumal», «kóylek», «shekpen», «mási-gewish», «shógirme», «kemzol», «taqıya» sózleri kiyim-kenshek atamaların bildirse, «bilezik», «yúzik», «monshaq», «sırǵa», «háykel», «shash baw» sózleri bezeniw buyımların bildiredi. «Árebi» sózi Arabiya, «bılǵarı» sózi Bolgariya sózleri menen semantikalıq baylanısqa iye bolıp, buyımnıń

islengen materialınıń kelip shıǵıw deregin ańlatadı. Burınǵı Bulǵar mámleketi házirgi Tatarstan, Bashqurtstan Respublikaları aymaǵında bolǵan. Bulǵar mámleketinde terini qayta islew sanaatı kúshli rawajlanǵan. Sonlıqtan da, bul mámlekette tayarlanǵan bılǵarı terilerge dúnya bazarında talap kúshli bolǵan [4:147].

Qaraqalpaq tilinde bul atamalardıń kópshiligi házirgi dáwirge shekem jiyi qollanılıp kiyatır. Al, ayırımları kúndelikli turmısta qollanıwdan shıǵıp qalıp, gónergen sózler qatarınan orın alǵan. Qazı Máwlik shıǵarmalarında jumsalǵan bunday sózler sol dáwirdegi xalıqtıń jámiyetlik-ekonomikalıq turmısı, kún-kórisi, hár túrli úy-xojalıq atamaları tuwralı bahalı maǵlıwmat beriwshi leksikalıq qatlam bolıp tabıladı. Olar qaraqalpaq xalqı turmısınıń belgili bir tariyxıy dáwirlerdegi paydalanǵan buyımlarınıń atamaları sıpatında bahalı bolıp, Qazı Máwlik shıǵarmaları tiliniń baylıǵın kórsetedi. Shayır dóretpelerindegi etnografizmlerdi izertlew arqalı qaraqalpaq tiliniń sózlik quramın tereńnen biliw hám xalqımızdıń tariyxı, etnografiyası tuwralı bay maǵlıwmatlar alıw múmkinshiligine iye bolamız.

ÁDEBIYATLAR

1. Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. – Нөкис: «Билим», 1995. – Б.57.
2. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. – Т. II. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.– Б. 347-225.
3. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. – Т. II. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984. – Б. 248.
4. Karlıbaeva G. Ájiniyaz shıǵarmaları tili. – Nókis: «Bilim», 2024. – B.147.

Резюме. В статье рассматриваются этнографизмы в языке произведений Кази Маулика.

Ключевые слова: этнографическая лексика, история языка, словарный состав, древнетюркский литературный язык.

Summary. The article examines ethnographisms in the language of Qazi Maulik's works.

Key words: ethnographic vocabulary, language history, vocabulary, ancient Turkic literary language.

SANLÍ TEXNOLOGIYALARDÍŃ LEKSIKOGRAFIYA SABAQLARÍNÍŃ NÁTIYJELIGIN ARTTÍRIWDAǴÍ ÁHMIYETI

Dáwletmuratova Z.U.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Zamanagóy rawajlanıw dáwirinde dúnya jámiyetshiligi jańa basqıshqa kóterilgenligi heshkimge sır emes, bul basqıshta insaniyat jańadan jańa tabıslarǵa erispekte. Bul tabıslar qatarına informaciyalıq texnologiyalıq tarawlarındaǵı júdá úlken bolıp atırǵan jańalıqlar kiredi. Zamanagóy texnologiyalar bir jerde toqtap qalmaydı. Ol úzliksiz jetilisip barǵanı sayın nızamshılıq tiykarları da bekkemlenip bara beredi. Prezidentimizdiń 2018-jıl 19-fevraldaǵı "Xabar texnologiyaları hám kommunikaciyaları tarawın jáne de jetilisitiriw is-ilájları haqqında"ǵı Pármanı tezlik penen rawajlanıp atırǵan dáwir talabına sáykes túrde óz waqtında qabıl etilgen áhmiyetli húǵjet.

Sonlıqtan da, hárbir ilim óziniń ózine tán ózgesheligin ashıwda kategoriyalıq jantasıwlardı, túsiniklerge anıqlamalardı tolıq beriwdi talap etedi. Ilim texnologiyaǵa ótiwdiń házirgi basqıshında atamalardı durıs qollanıw júdá áhmiyetli esaplanadı. Sebebi, xalıqaralıq atamalardı qaraqalpaq tiline awdarmalaw úlken sheberlilikti talap etedi. Zamanagóy xabar texnologiyalarınıń mazmunın izertlew házirgi qaraqalpaq til ilimi ushın oǵada áhmiyetli esaplanadı. Sebebi, shet tilinen kirip kelgen sózlerdi analizlegende sózler hár qıylı kontekslerde birqansha mánislerdi ańlatatuǵınlıǵın esapqa alıw kerek.

Jámiyette kompyuterlestiriw procesleri júdá tez pát penen ámelge asırılmaqta. Kompyuter, telekommunikaciya hám sanlı audio-video texnologiyalar turmısımızǵa ele de kóbirek kirip, bizlerdiń jasawımızǵa óziniń úlken tásirin tiygizbekte. Bunda tábiyiy, tilimizge kóplegen sózler qosıladı. Usı sózlerdiń ayrımları qaraqalpaq tiline óz-ózinen kirip kelgen hám ele ádebiy tildiń leksikalıq birlikleri esaplanbaydı. Óziniń uzaq tariyxında qaraqalpaq tili heshqashan XX ásirdegi ilimiy rawajlanıw hám jańa texnologiyalardıń payda bolıwı ásirindegidey bolıp áhmiyetli ózgerislerdi basınan ótkermegen. Qaraqalpaq tiliniń sóz baylıǵın sezilerli dárejede tolıqtırıw jańa sózler yaki neologizmler sebepli júz beredi. Sózlikti bayıtıw da eski sózlerdiń jańa mánileri payda bolıwı nátiyjesinde júzege keledi. Kompyuter, telekommunikaciya hám sanlı audio-video texnologiyalardıń jedel rawajlanıwı menen birqatarda tiyisli terminologiya da rawajlanadı hám

qáliplesedi. Til ilimi alımlarınıń pikirine kóre, on jıl aldın qaraqalpaqsha esaplaw hám dástúrlewi terminologiyası úsh mıńǵa jaqın leksikalıq birliklerden ibarat edi. Usı rawajlanıwdıń aktuallıǵı ilimiy texnologiyalar rawajlanıwınıń házirgi basqıshında qaraqalpaq tili sózliginiń bay fondın ózgertiw hám tolıqtırıwǵa eń kóp tásir kórsetken kompyuter, telekommunikaciya hám audio-video terminologiyası ekenligi menen túsindiriledi. Sóylesiwde de, arnawlı sózlik de ózgermekte, jańa atamalar payda bolmaqta. Bul qubılıstıń unamsız tárepi de bar álbette, kóp sózler tilimizdiń saqlanıwına unamsız tásir kórsetedi, onı xalıqtıń kópshiligi ushın túsiniksiz qılıp qoyadı. Sol sebebli usı terminologiyalardıń awdarmalıq ózgesheliklerin úyreniw júdá áhmiyetli.

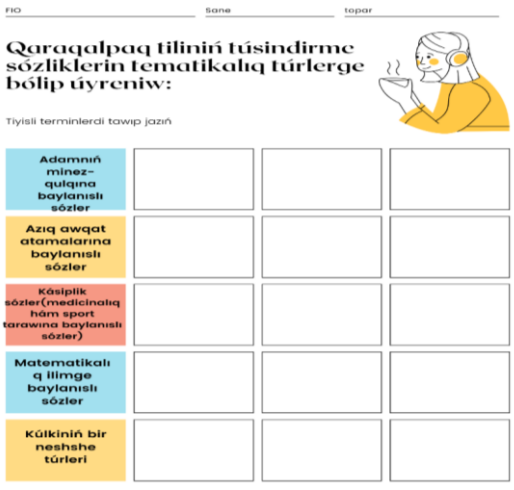
Studentlerdiń izleniwshiligin, dóretiwshilik pikirlew qábiletlerin rawajlandırıw, bilim sırların puqta iyelewinde aldıńǵı pedagogikalıq hám de sanlı texnologiyalardan nátiyjeli paydalanıw áhmiyetli bolıp esaplanadı. Úzliksiz bilim ststemasında sanlı texnologiyalar menen zamanagóy pedagogikalıq texnologiyanı birgelikte bilimlendiriw procesine engiziw oqıtıw procesinde júdá jaqsı nátiyje beredi. Zamanagóy informaciyalıq hám pedagogikalıq texnologiyalar hám de oqıtıwdıń interaktiv metodları járdeminde óz betinshe bilim alıwdı jolǵa qoyıw múmkin boladı. Studentlerdıń biliminiń hár qıylı túrdegi shınıǵıwlar menen ádil bahalanıwı, kritikalıq pikirlew hám dóretiwshilikti rawajlandırıw, interaktiv bilimlendiriw boyınsha metodikalıq qollanbalardı islep shıǵıw zaman talabı bolıp esaplanadı. Informaciyalıq texnologiyalardı qollanıw sharayatında oqıtıwshınıń iskerligi ózgeredi. Bul bolsa oqıtıwshınıń jańa pedagogikalıq sharayatta jańa oqıtıw quralların qollanıp, studentlerge tayar bilimlerdi beriw emes, al olarǵa jańa bilimlerdi óz betinshe izlew hám tabıw kónlikpelerin qáliplestiriwden ibarat. Sonıń ushın da, kompyuterli oqıtıw texnologiyaların qollanıw ushın birinshi náwbette pedagog oqıtıwshılardıń kompyuter menen islew mamanlıqların asırıw, olarda informaciyalıq mádeniyattı qáliplestiriwdi talap etedi.

Bilimlendiriwde multimediyadan paydalanıw – bul informatikanıń programmalıq hám texnikalıq quralları tiykarında audio, video, tekst, grafika hám anamaciya (obʜektlerdiń keńisliktegi háreketi) effektleri tiykarında oqıw materialların studentlerǵa jetkerip beriwdiń ıqshamlastırılǵan haldaǵı kórinisi bolıp esaplanadı.

Multimedia – súwretlew hám tekstti ózine alıw, saqlaw hámde kórsetiw wazıypasın atqaradı.

Bul arqalı proekt jumıslarında shólkemlestiriw múmkin, yaǵnıy studentlerge qaysıdur bir mashqalalar, sózlikler, jańa terminler haqqında maǵlıwmatlar jıynap, ol boyınsha buklet, prezentaciya yamasa videorolik islewdi tapsırǵan bolsańız olar topar bolıp bir jumıs ústinde isley aladı. Yaǵnıy, studentlerden qaysıdur biri tekstli maǵlwmatlardı kiritse, kimdir súwretlerdi maǵlıwmatlardı tańlaydı, jáne biri dizaynı menen shuǵıllanıwı múmkin, tağı birewi bul resursqa dawıs beriw menen shuǵıllana aladı. Sol waqıttıń ózinde qaysı student nelerge ózgeris kiritip atırǵanın biymálel kóre aladı, oqıtıwshı da procesti baqlap bara aladı. Házirgi waqıtta zaman talabına say resurslarǵa Quizizz.com, Quizlet.com, hám t.b. saytlar menen programmalar jetkilikli.

Leksikografiya modulın oqıtıwda, sózlikler menen islewde sanlı texnologiyalardan paydalanıwdıń metodikalıq sistemasın jaratıw hám ámeliyatta qollaw ushın islenbeler jaratıw kerek. Sózlikler dúziw máselesi qaraqalpaq tilinde sońǵı dáwirde ǵana qolǵa alınıp otır.

FIO Sane topar

Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliklerin tematikalıq túrlerge bólip úyreniw:

Tiyisli terminlerdi tawıp jazıń

Adamnıń minez-qulqına baylanıslı sózler			
Azıq awqat atamalarına baylanıslı sózler			
Kásiplik sózler(medicinalıq hám sport tarawına baylanıslı sózler)			
Matematikalıq ilimge baylanıslı sózler			
Kúlkiniń bir neshshe túrleri			

Biz ele jeterli dárejede, turmıs talapların tolıq qanaatlandırarlıqtay sózlik túrlerine iye emespiz. Leksikografiya modulı boyınsha lekciya, ámeliy shınıǵıwlar hám de óz betinshe islew waqıtında modellestiriwshi programmalar járdeminde túrli shınıǵıwlardı orınlaw imkaniyatı jaratılıw kerek. Bul bolsa, bolajaq qánigelerge texnologiyalıq procesler orınlanıwında real parametrlerdi anıqlaw imkaniyatın beredi, informaciya texnologiyaları tek ǵana studentlerdi kóplegen túsinikler menen toltırıwǵa, intellektuallıq, dóretiwshilik qábiletlerin, jańa bilimlerdi ǵárezsiz túrde ózlestiriw, hár qıylı maǵlıwmat derekleri menen islew qábiletin rawajlandırıwǵa múmkinshilik beredi.

Leksikografiya sabaqlarında hám sabaqtan keyin studentlerdiń bilim aktivligin kúsheytiw;

Leksikografiya modulı boyınsha joybarlar shólkemlestiriw, studentlerge elektron sózlikler ústinde jumıs islewin shólkemlestiriw;

Lekciya hám ámeliy sabaqlarda kórip shıǵılatuǵın quramalı procesler hám hádiyselerdi túrli temalarda modellestiriw hám vizuallastırıw;

Studentler internette erkin túrde islew, tańlaw hám analiz qılıw;

Óz náwbetinde úyrenilgen materiallardı studentler bekkemleydi. Studentlerdiń óz betinshe biliw iskerligin belsendilikke qaratılǵan tálim metodların qáliplestiriw, olardıń aqılıy qábiletin rawajlandırıw hárbir oqıtıwshınıń wazıypası bolıp esaplanadı.

Sanlı texnologiyalardan paydalanıwdıń tiykarı studentlerdi aktivlestiriwge óz tásirin tiygizedi. Studentler bul kurstı úyreniw dawamında sózlikler menen tanısıw arqalı, olardan paydalanıw metodikası, olardıń dúziliw strukturasın, nızamlıqların úyrenip, búgingi kúnde aktual bolıp turǵan, elektron sózliklerdi jaratıw proceslerine de qatnasadı. Bul bilimlerdi iyelewde sabaq procesinde innovaciyalıq texnologiyalardan paydalanıw jaqsı nátiyje beredi. Sabaq ótiwde metod tuwrı tańlanbasa, oqıtıwshınıń bilimi joqarı dárejede bolıwına qaramastan, kútilgen nátiyje bermewi múmkin.

Demek, sanlı texnologiyaları birgelikte qollanılǵanda tálim nátiyjeligin asırıwǵa maksimal erisiw múmkin. Usı orında aytap ótiw kerek, zamanagóy tálim sharayatında elektron tálim resursların paydalanıw úlken áhmiyetke iye. Elektron tálim resursları (elektron sabaqlıq, oqıw qollanba, multimediyalar, didaktikalıq qurallar, elektron maǵlıwmatlar, elektron sózlikler hám t.b.) menen tálim procesin támiyinlew arqalı kompyuterli oqıtıw texnologiyaları hám de óz betinshe tálimdi tolıq ámelge asırıw múmkin.

ÁDEBIYATLAR

1. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – 488 b.
2. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentyabrda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi O'RQ-637-sonli Qonuni.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 12-iyun "Oliy ta'lim muasasalarining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-4732-sonli Farmoni.
5. Adilova S. O'zbek tili mashǵulotlarini kompyuter texnologiyalari vositasida tashkil etish (Oliy ta'lim muassasalarining rusiyzabon guruhlarida): ped fan nomz. …dis. – Toshkent, 2004. -160 b.
6. Abduqodirov A.A., Pardaev A.X. Masofali o'qitish nazariyasi va amaliyoti. – T.: Fan, 2009.
7. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta'limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. – Toshkent: Fan, 2007. – 144-b.
8. Zakirova F. WEB 2.0. – innovaciya v obrazovanii // "TATU xabarlari". –Toshkent, 2012.- №2. S. 101-102.

Аннотация: В данной статье анализируется значение цифровых технологий в повышении эффективности уроков лексикографии и пути их внедрения в учебный процесс. В статье разъясняются вопросы создания электронных словарей, использования интерактивных ресурсов и организации проектной деятельности.

Ключевые слова: цифровые технологии, лексикография, электронные словари, мультимедиа.

Abstract: This article analyzes the importance of digital technologies in increasing the effectiveness of lexicography lessons and ways to implement them in the educational process. The article explains the creation of electronic dictionaries, the use of interactive resources, and the organization of project activities.

Key words: digital technologies, lexicography, electronic dictionaries, multimedia.

QARAQALPAQ ANTROPONIMLERINIŃ MÁNILIK ÓZGESHELIKLERI

Erjanova D.Q.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Antroponimler – ata-babalarımızdan bizlerge miyras bolıp kiyatırǵan, mádeniy hám ruwxıy áhmiyetke iye bolǵan leksikalıq baylıǵımız esaplanadı.

Túrkiy tillerde antroponimlerdi ilimiy tiykarda úyreniw XX ásirdiń 60-jıllarınan baslandı. Bunı birinshilerden bolıp qazaq tilinde T.Januzaqov izertlew júrgizdi. Bunnan keyin derlik barlıq túrkiy tillerde úyrenile basladı. Olardan bashqurt tilinde A.Shayxulov, ázerbayjan tilinde Z.Sadixov, qırǵız tilinde Sh.Japarov, tatar tilinde G.F.Sattarov, ózbek tilinde E.Begmatov, qaraqalpaq tilinde O.T.Sayımbetovlardıń miynetlerin atap ótiw orınlı. Bul miynetlerde antroponimlerdiń payda bolıwı, olardıń rawajlanıw sisteması hám atlardıń ózgeriske ushıraw sebepleri ilimiy tiykarda úyrenilgen.

Qaraqalpaq tili antroponimikalıq materialların analizlew dawamında erler hám hayallarǵa say atlardı paydalanıw belgili bir usıllar tiykarında ámelge asırıladı. Bunda leksika-semantikalıq usıl yaǵnıy ul balalarǵa attı erlerdiń jınısına say keliwshi máni ańlatatuǵın leksemalardan tańlaw (Allayar, Batır, Erpolat), qızlarǵa bolsa jınısına say keletuǵın leksemalardan attı qoyıw (Aydana, Biybizada, Mehriyban) arqalı júzege asadı.

Bul waqıtta derlik hámme eki túrli jaǵdaydan kelip shıǵıp at tańlaydı: 1-dástúriy tayar atlardan; 2-jańadan jasalǵan atlardan paydalanadı. Barlıq tillerde atlardı úlken 2 toparǵa ajıratıw múmkin. 1-erler atı; 2-háyallar atı. Sebebi, bunda belgili nızamlılıqlardan kelip shıǵıp at qoyıladı. Bul tek adamlardı ataw emes, bálkim, jámiyettegi hárbir insandı bir-birinen ajıratıwdaǵı tiykarǵı kórsetkish esaplanadı. Biz eger kórmegen, tanımaǵan adam haqqında informaciya alıp atırsaq, onıń atı-jóni arqalı qaysı jınıs wákili ekenligin anıq ajırata alamız. Ayırım jaǵdaylarda birdey leksikalıq birliklerden er hám hayal atları jasalsa, bunday jaǵdaylarda morfologiyalıq hám sintaksislik usıllardan paydalanıladı. Máselen, Tursınbay – Tursınay, Saparbay – Sapargúl, Nurbek – Nurgúl.

Qaraqalpaq tilindegi er hám hayallarǵa qoyılatuǵın atlardı tómendegidey toparlarǵa ajıratıwdı maqul kórdik.

1. Perzenttiń tuwma belgileri – qal, meń, altınshı barmaq sıyaqlı ózgeshelikleri menen tuwılǵan balalarǵa baylanıslı qoyılǵan atlar. Bunday belgiler eki jınıs wákillerinde de ushırasadı. Máselen, Artıqbay, Artıqgúl, Anar, Qalbay, Qalbazar, Qallıbek, Qallıgúl, Qalxan, Qálmenbay, Qalmuxammed, Qalmırza, Qalniyaz, Qálmámbet, Meńlibek, Meńlimurat, Meńlixoja, Meńlibiyke, Narbay, Nargúl, Zıyada, Zıyatbay.

2. Haywan hám quslardıń atlarına baylanıslı payda bolǵan adam atları. Bunday atlar haywanlarǵa say bolǵan kúsh, shaqqanlıq, gózzallıq, sulıwlıq sıyaqlı qásiyetlerge tiykarlanıp qoyıladı. Máselen, Arıslan, Bóribay, Búrkitbay, Qarlıǵash, Qozıbay, Qoylıbay, Qoshqarbay, Qumırı.

3. Ósimlik atları tiykarında payda bolǵan adam atları. Bunday atlar tiykarınan ósimliklerdegi náziklik, sulıwlıq tiykarında dóretilgen hám derlik barlıǵı qızlarǵa qoyıladı. Máselen, Almabiyke, Almagúl, Anar, Ǵumshagúl, Jasmin, Jasmina, Jiydebay, Júzimgúl, Zaytuna, Lala, Maqpalgúl, Miywegúl, Nilufar, Paxtagúl, Rayxan, Roza, Shınıgúl.

4. Qımbat bahalı tas hám metallar atına baylanıslı payda bolǵan atlar. Máselen, Almaz, Altınay, Altınbek, Marjan, Polat, Polatbay.

5. Aspan denelerine baylanıslı payda bolǵan atlar. Bunday atlar tiykarınan hayallarǵa qoyıladı. Aygúl, Ayday, Aydangúl, Ayjuldız, Ayziya, Aysáwle, Ayxan, Venera, Quyashbay,

6. Úy-ruzıgershilik buyımları hám miynet quralları atları menen baylanıslı bolǵan atlar tiykarınan er adamlarǵa qoyıladı. Máselen, Balǵabay, Baltabay, Baltamurat, Baltanazar, Baltaniyaz, Oraqbay.

7. Kelbetlik sózlerden adam atları jasalǵanda, olardıń belgili bir qásiyeti esapqa alınadı. Bunday jaǵdayda er adamlarǵa say bolǵan mártlik, batırlıq, sabırlılıq, jigerlilik, al hayallarǵa bolsa sulıwlılıq, náziklilik, shıdamlılıq sıyaqlı belgiler esapqa alınadı. Máselen, Aqjan, Aqsáwle, Aqsulıw, Batır, Bahadır, Gózzal, Qádirbay, Shiyrin.

8. Qandayda bir waqıya, bayram, toy-máresimlerge baylanıslı atlar qoyıladı. Máselen, Aymereke, Aytbay, Bayramgúl, Madina, Múbárek, Nawrız, Nawrızay, Nawrızaliy, Nawrızgúl, Ramazan, Orazaliy, Orazgúl.

9. «Aman júriw» mánisindegi atlar: Aman, Amanbay, Amanbiybi, Amanbiyke, Amangúl, Amanjan, Amanqul, Amanlıq, Amanniyaz, Amantay.

10. «Ata» sózi tiykarında dóretilgen atlar. Bul atlardıń derlik barlıǵı atasınday insan bolsın, atasınıń jolın bersin, dawamshısı bolsın dep qoyılǵan ismler. Máselen, Atabay, Atabek, Ataǵulla, Atajan, Atamurat, Atanazar, Ataniyaz.

11. «Bek bolıw» mánisinde, usı sóz birinshi tiykar wazıypasın atqarǵan birqansha er adam atlar jaratılǵan. Máselen, Bekbay, Bekbawlı, Bekbergen, Bekbosın, Bekdáwlet, Bekjan, Bekzada, Bekimbet, Bekmurat, Bekmuxammed, Bektemir, Bektilew, Bektóre, Bekturǵan, Bektursın, Bekyunus.

12. «Biybi» sózi tiykarında birqansha hayal-qızlardıń atları payda bolǵan. Máselen, Biybiajar, Biybiaysha, Biybiayım, Biybianar, Biybigáwhar, Biybijan, Biybijáhán, Biybizada, Biybizáwre, Biybizáhiyda, Biybirayxan, Biybiráwshan, Biybisánem, Biybixan, Biybixatsha.

13. «Gúl» sózi tiykarında shıraylılıq, súykimlilik mánisindegi hayal-qızlar atları dóretilgen. Máselen, Gúlayda, Gúlaysha, Gúlayım sıyaqlı 110 nan zıyat antroponimiyalıq birlikler jumsaladı. Bul atlardıń derlik barlıǵında gúldiń sulıwlıǵı sema sıpatında alınǵan.

14. «Dáwlet» sózi tiykarında dáwletli, nesiybeli, mártebeli insan bolıwı mánisindegi atlar. Máselen, Dáwletbay, Dáwletbergen, Dáwletbiybi, Dáwletgúl, Dáwletiyar, Dáwletkárim, Dáwletkeldi, Dáwletqasım, Dáwletmurat, Dáwletmırza, Dáwletnazar, Dáwletniyaz.

15. «Er» sózi tiykarında dóretilgen adam atları qaraqalpaq tilinde kóplep ushırasadı. Máselen, Erádil, Erbay, Erbol, Erdáwlet, Erjan, Erimbek, Erimbet, Erqabıl, Erquwat, Erlan, Erman, Ermanbay, Ermámbet, Ernazar, Erniyaz, Erpolat, Ersultan, Eruǵlan, Erhasıl.

16. «Es» sózi tiykarında dóretilgen adam atları. Máselen, Esbergen, Esbolsın, Esdáwlet, Esebay, Esemurat, Esenbay, Esjan, Esimbet, Esimxan, Eskeldi, Esqabıl, Esquwat, Esmámbet, Esmurat, Esmuxammed, Esmırza, Esnazar, Esniyaz, Espan, Espolat, Estilew.

17. «Juma» sózi menen baylanıslı atlar. Máselen, Jumaaxmet, Jumabergen, Jumaǵáliy, Jumaǵul, Jumakeldi, Jumabay, Jumabek, Jumabiyke, Jumaxan, Jumagúl, Jumajan, Jumamurat, Jumaniyaz.

18. «Izin basıw» mánisindegi atlar. Bul atlardıń derlik barlıǵı ata-babasınıń, ákesiniń izin bassın, miyrasxor bolsın dep qoyılǵan. Máselen, Izámbet, Izbasar, Izbasqan, Izbergen, Izbosın, Izbolsın, Izimbet, Izmurat, Iztilew, Izturǵan.

19. «Mámbet» sózi tiykarında dóretilgen adam atları. Máselen, Mámbetáliy, Mámbetjuma, Mámbetiyar, Mámbetkárim, Mámbetqabıl, Mámbetqádir, Mámbetqurban, Mámbetmurat, Mámbetnazar, Mámbetniyaz, Mámbetsapar, Mámbetulla, Mámbetshárip, Mámbetırza.

20. «Mırza» sózi tiykarında dóretilgen adam atları. Máselen, Mırzaaxmet, Mırzabay, Mırzabek, Mırzabek, Mırzabiyke, Mırzagúl, Mırzalı, Mırzaáliy, Mırzambet, Mırzamurat, Mırzanazar, Mırzapolat, Mırzasayım.

21. «Nur» sózi tiykarında dóretilgen adam atları. Máselen, Nurabulla, Nuratdin, Nuráziyz, Nurbay, Nurbanu, Nurbáhár, Nurbek, Nurbergen, Nurjamal, Nurnazar, Nurpolat, Nursulıw, Nurulla.

22. «Óte» feyili tiykarında dóretilgen adam atları. Máselen, Ótebay, Ótebiyke, Ótegen, Ótegúl, Ótejan, Ótemis, Ótemurat, Ótenazar, Óteniyaz, Ótepbay, Ótepbergen, Ótesin, Ótewli, Ótexan.

23. «Perde» sózi menen baylanıslı atlar tiykarınan perdesi menen birge tuwılǵan perzentlerge qoyılǵan. Máselen, Perdebay, Perdegúl, Perdeǵáliy, Perdebiyke, Perdexan.

24. «Sapar» sózi menen baylanıslı atlar. Bul atlar sapar ayında ya sapar waqtında tuwılǵan balalarǵa qoyıladı. Máselen, Sapar, Saparbay, Sapargúl, Buxarbay, Buxarbek, Úrgenishbay.

25. «Tursın» sóziniń mánisi menen baylanıslı bolǵan atlar. Máselen, Tursınay, Tursınbay, Tursınbaqıy, Tursınbek, Tursınbiybi, Tursınbiyke, Tursıngúl, Tursınmámbet, Tursınmurat.

26. «Ul» sózi tiykarında «ul bala bolsın» degen tilek penen qoyılǵan atlar. Máselen, Ulbazar, Ulbiybi, Ulbiyke, Ulbina, Ulboǵan, Ulbosın, Ulday, Uldana, Uldáwlet, Uldiydar, Uljamal, Uljan, Ulzada, Ulzar, Ulperi, Ulsara, Ulsánem, Ulsulıw, Ultay, Ultuwǵan, Ulsha, Ulshad.

Qaraqalpaq antroponimiyasındağı máni ózgesheliklerin analizlew arqalı erler hám hayal-qızlar atlarınıń ózine tán jasalıw usılları bar ekenligin kóriwimizge boladı. Bunday kórsetkishlerdi ilimde jınıstı sáwlelendiriwshi indikatorlar dep esaplaydı. Bul indikatorlar eki toparǵa ajıratıladı: 1) Affiks formasında at penen birge qollanılatuǵın indikatorlar. 2) Leksikalıq mánisi saqlanıp qalǵan, óz aldına sóz formasında da qollanılatuǵın indikatorlar. Bular tiykarınan qospa atlar quramında jumsaladı.

Birinishi toparǵa kiriwshi jınıs indikatorlarına tómendegilerdi kirgiziwge boladı. Er adam atların jasawshı indikatorlarǵa -ulla, -mırza; hayal jınısın sáwlelendiriwshi indikatorlar: -ayım, -biyke, -biybi, -xan, -jan kiredi. Ekinshi topar indikatorlarǵa er adam atlarına -bay, -bek; hayal-qızlar atın jasawda -gúl, -ay, -sánem, -sulıw sıyaqlı indikatorlar qollanıladı. Qullası, qaraqalpaq tilinde jınıs mánisin ańlatıwda hár túrli usıllardan paydalanıladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент: «Фан», 1965.
2. Жанузаков Т. Лично-собственные имена в казахском языке: Автореф. дис. … канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1960.
3. Жапаров И. Киргизская антропонимия: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Алма-Ата, 1989.
4. Кенжаева С. Ўзбек антропонимларининг семантик ва социолингвистик тадқиқи. Филол. фан. номз. дис. …автореферати. – Тошкент, 2011.
5. Садыхов З. Личные имена в азербайджанском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. –Баку, 1975.
6. Сайымбетов О. Т. Қарақаллақ тилиндеги меншикли адам атлары. – Нөкис: «Билим», 2000.
7. Саттаров Г.Ф. Антротопонимия Татарской АССР: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Казань, 1975.
8. Шайхулов А.Г. Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения. – Уфа, 1983.

Резюме. В данной статье исследуются характеристики антропонимов, а также приводится информация об антропонимах. На примерах объясняются характеристики имен собственных. Даны лексико-семантический анализ и классификация каракалпакских антропонимии, их лексические основы.

Ключевые слова: личные имена, ономастика, антропонимика, каракалпакский язык, семантика.

Summary. This article examines the characteristics of anthroponyms and provides information about anthroponyms. The characteristics of proper nouns are explained with examples. Lexical-semantic analysis and classification of Karakalpak anthroponyms, their lexical bases are given.

Key words: personal names, onomastics, anthroponymy, Karakalpak language, semantics.

QARAQALPAQSTAN BASPA ISI TARIYXÍ

Nzanova S.K.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Házirgi zamanagóy informaciya ásiriniń global mashqalaların ańlaw procesinde baspa isiniń tutqan ornı hám áhmiyeti ayrıqsha. Baspa isi – jámiyetlik, siyasiy hám mádeniy turmısta úlken tásirge iye, insan ómiriniń barlıq salalarına enip, onıń minez-qulıq motivlerin belgilep beriwshi, ol jasap atırǵan ortalıqtı sıpatlawshı, ideologiyalıq tásir etiwshi tiykarǵı xabar dereklerinen biri esaplanadı. Jámiyette júz berip atırǵan sońǵı jańalıqlardı, zárúrli bolǵan hár qıylı mazmundağı xabardı, siyasiy, mádeniy, ilimiy yamasa ádebiy dereklerdi qağazǵa (gazeta, jurnal, kitap) yamasa basqa qurallarǵa basıp járiyalawda baspa isiniń áhmiyeti ayrıqsha. Insaniyattıń rawajlanıw tariyxında áyyemgi dáwirlerden-aq xabar almasıw, ilim-bilim taratıw máselelerine dıqqat qaratılıp, eń dáslepki xabar almasıwlar bir adamnıń ekinshi adamǵa awızsha jetkeriwi arqalı ámelge asırılǵan bolsa, keyinirek jazıwdıń payda bolıwı menen tasqa, ılay ıdıslarǵa, japıraqlarǵa, haywanlardıń terilerine jazıw arqalı xabardı saqlaw hám tarqatıw keń en jaydı. Biraq bunday basılımlar ulıwma xalıq ushın arnalmağan edi. Sonlıqtan da baspa isiniń yamasa baspasózdiń shın mánide payda bolıwı baspa stanoginiń payda bolıwı menen baylanıslı. Baspa isi yamasa baspasóz túsinigi bir-birine jaqın bolıp, baspadan shıǵarılatuǵın ónimlerdi (basılımlardı) bildiredi.

Qaraqalpaqstan aymaǵında baspa isiniń payda bolıwı XX ásirdiń baslarında dúnyada júz bergen úlken jámiyetlik-siyasiy, ekonomikalıq hám mádeniy ózgerisler, atap aytqanda, patsha Rossiyasınıń ornına keńes húkimetiniń ornaw dáwirı menen baylanıslı. Ásirese, ǵalaba bilimlendiriw sistemasınıń qáliplesiwi, xalıqtı sawatlandırıwǵa qaratılǵan is-ilájlar aymaqta poligrafiya sanaatınıń qáliplesiwine hám rawajlanıwına tásir etti. Usı kózqarastan, jaslarımızdı mámleketimizdiń ruwxıy hám mánawiy rawajlanıwında ayrıqsha áhmiyetke iye bolǵan kitap, gazeta-jurnallardıń basılıp shıǵarılıw hám tarqatılıw tariyxı menen tanıstırıw, sonıń menen birge, ásirler dawamında ata-babalarımızdan qalǵan tariyxıy, mádeniy-ruwxıy miyraslarımızdıń keleshek áwladqa jetip keliwinde baspa isiniń xızmetin hám ornın úyreniw – joqarı oqıw orınlarında bul pándi oqıtıwdıń aktuallıǵın belgileydi.

Tariyxtan belgili bolǵanınday, XX ásir baslarına shekem Qaraqalpaqstan sharayatında xabar jetkeriwdiń tiykarǵı forması awızsha boldı. Biraq bul biziń aymaǵımızda soǵan shekem kitap basılıp shıǵarılmadı degendi ańlatpaydı. Erte dáwirlerden-aq xalqımız arasında ádebiy, diniy kitaplar, Qurannan nusqalar keń tarqalǵan. Akademik H.Hamidovtıń pikirinshe Qaraqalpaqstan aymaǵında keń tarqalǵan túrkiy tillerdegi kitaplar bolǵan [6:11]. Máselen, diniy ádebiy kitaplardan “Muftaxil janon”, “Nasiyhati saliyhiyin”, “Misbahil anuuar”, “Hoja Axmad Yassawiy hikmetleri”, “Suwpı Allayar” hám t.b. Sonday-aq, xalıq arasında sheber kátipler tárepinen kóshirilgen yamasa qıssaxan, baqsı hám jırawlar tárepinen atqarılǵan “Ǵárip ashıq”, “Sayatxan Hámre”, “Dilaram”, “Gúlsanawbar”, “Yusup Zuleyha” dástanları, “Góruǵlı”, “Yusup Axmet”, “Bezergen”, “Ziynel arab”, “Zufnun” qıssaları, Ferdawsiydiń “Shaxnama”sı, ertek qıssalardan “Mıń bir tún”, “Qaharman qatıl”, “Iskendernama” “Totınama” hám t.b. shıǵarmalar keń tarqalǵan.

XIX ásirdiń aqırı XX ásirdiń baslarında Orta Aziya patsha Rossiyası tárepinen basıp alındı hám 1867-jılı Túrkistan general gubernatorlıǵı dúzilip, úlkede qatań áskeriy tártiptegi basqarıw sisteması ornatıldı. 1918-jıldıń aprel ayında burıńǵı awqam quramında avtonomiyalı respublika sıpatında Túrkistan Respublikası qayta dúzildi. Túrkistan Respublikası quramına házirgi Qazaqstannıń ońtúsligi, Ózbekstan, Qırǵızstan, Túrkmenstan, Tájikstan Respublikaları menen birge dáryanıń oń tárepinde jasawshı qaraqalpaqlar da kiredi. Túrkistandı Rossiyaǵa shiyki zat jetkerip beriwshi koloniya mámleket sıpatında uslap turıw ushın úlkede baspasózdi qáliplestiriw hám onıń qúdiretli kúshinen óz maqsetleri jolında paydalanıw úlken áhmiyetke iye boldı. Bul ushın tek orıs tilinde ǵana emes, jergilikli xalıq tilinde de gazeta shólkemlestiriw hám usı arqalı jergilikli xalıqtı basqarıw maqset etildi. Sonlıqtan da gazeta basıp shıǵarıw ushın birinshi gezekte materiallıq-texnikalıq tiykar, yaǵnıy baspaxana zárur edi. Solay etip, usı maqsettegi dáslepki baspaxanalar iske túse basladı. Baspa isiniń qáliplesiwi haqqında sóz etkende gazeta baspası tariyxın úyreniw oǵada áhmiyetli. Óytkeni, ele televideniye hám radiyo payda bolmaǵan waqıtlarda, kitap baspası iske túspesten aldın gazetalar paydalı hám áhmiyetli jańalıqlardıń birden bir deregi sıpatında usı jámiyet turmısı haqqında kóp maǵlıwmat bere aladı. Sonlıqtan Qaraqalpaqstan aymaǵında gazeta baspasına tariyxıy derek sıpatında ilimiy qızıǵıw XX ásirdiń birinshi yarımında payda boldı.

Tariyxshı ilimpaz S.Nurjanovtıń miynetinde Qaraqalpaqstan baspasózi tariyxın izertlew menen baylanıslı dáslepki ilimiy miynetlerde tiykarınan gazetanıń payda bolıwı hám baspadan shıǵarılıw sánesi máseleleri sóz etilgenin atap kórsetedi [2:189]. Dáslepki izertlewshilerdiń biri U.Suynov óz maqalalarında qaraqalpaq baspasóziniń payda bolıwı haqqında birqansha pikirlerdi bildiredi. Ol 1920-30-jıllardıń baslarında baspasózdiń qáliplesiw tariyxın izertlep, 1918-1920-jıllarda Ámiwdárya oblastında arab hám orıs shriftlerindegi listovkalar (shaqırıq qaǵazlar), 1920-jıllardıń baslarında bolsa “Известия Облисполкома” (“Oblispolkom jańalıqları”) dep atalǵan shaqırıq qaǵazlar baspadan shıǵarılǵanın aytadı. Sonday-aq, 1922-jıl aqırınan baslap ózbek tilinde “Дехкан тауши” gazetası baspadan shıgarılǵanın, qaraqalpaq tilindegi birinshi gazeta bolsa “Birinshi adım” (1924-jıl noyabrden shıǵa baslaǵan) bolıp, waqıttıń ótiwi menen “Erkin qaraqalpaq” dep atalǵanın aytadı. U.Suynov óziniń basqa miynetinde “Дехкан тауши” gazetasınıń 1923-jıl 22-marttaǵı sanı tawılǵanı haqqında maǵlıwmat berip, bul gazeta 1923-jıl 28-yanvardan basıp shıǵarılǵanı hám “bul baspa organınıń xızmeti 1924-jılı “Birinshi adım” gazetasında dawam ettirilip sol jılı “Erkin qaraqalpaq” dep atalǵanın atap kórsetedi [5].

Jáne bir ilimpaz A.Panaberganovtıń miynetinde 1917–1941-jıllardağı Qaraqalpaqstannıń siyasiy-jámiyetlik hám tariyxıy turmısın sóz etiw menen birge baspa isi tariyxı, atap aytqanda, dáwirli gazetanıń áhmiyeti haqqında bahalı pikirler bildirilgen. Avtor óz miynetinde Ámiwdárya atqarıw komitetiniń "Известия" gazetası 1919-jıl 20-iyunnan shıǵa baslaǵanın, qaraqalpaq tilindegi birinshi gazeta – "Birinshi adım" ekenligin atap kórsetedi [3].

I.A.Semenov óz maqalasında ózinen aldıńǵı izertlewshilerdiń pikirlerine hám arxiv materiallarına súyengen halda Qaraqalapqstanda tuńǵısh gazeta 1919-jılı 20-iyunda basıp shıǵarılǵan oris tilindegi "Известия" gazetası ekenligi, al 1924-jılı Qaraqalpaq avtonomiyalıq oblastı dúzilgen soń, qaraqalpaq tilindegi "Birinshi adım" gazetası ekenligin aytadı [4:63].

Qaraqalpaq baspası haqqında ózbek ilimpazları arasında T.Ernazarovtıń miynetinde sóz etilgen. Ilimpazdıń bildiriwinshe, 1920–1924-jıllarda Xorezm Xalıq Respublikasında ózbek, qazaq, qaraqalpaq hám túrkmen tillerinde 10 gazeta, sonıń ishinde "Dexqon tawshı", "Birinshi adım" (Erkin qaraqalpaq) gazetaları shıqqanın jazdı. Ol sonday-aq ROST (Keńes dáwirindegi baslı telegraf hám jańalıq agentligi bolıp, 1935-jıldan TASS dep atalǵan) tárepinen shıǵarılǵan byulletenler (shaqırıq qaǵazlar) qaraqalpaq milliy baspasóziniń dáslepki úlgileri ekenligin atap ótken [7:71]. Qaraqalpaq baspasózi haqqında qunlı pikirler bildirilgen G.Dosımbetov hám O.Yusupovlardıń miynetinde Xojeli qalasında shıǵarılıp atırǵan "Dexqan tawshı" gazetası oblastlıq gazeta shıǵıwına baylanıslı óz jumısın toqtatqanı, gazeta tipografiyasınıń barlıq úskeneleri Tórtkúl baspaxanasına ótkerilgeni, "Erkin Qaraqalpaq" gazetasınıń birinshi sanı 1924-jılı 31-dekabr kúnı shıǵarılǵanı haqqında sóz etiledi [1:11].

Solay etip, qaraqalpaq baspa isi tariyxın izertlew menen shuǵıllanǵan tariyxshı ilimpazlardıń pikirlerine súyengen halda eń birinshilerden bolıp Túrkistan Respublikası Ámiwdárya bóliminde 1919-jıldıń iyun ayında Ámiwdárya bólimi Atqarıw komitetiniń organı esaplanǵan «Известия» gazetası shólkemlestirilgeni hám onda I.Brikman, I.Kosyanenko. P.Baranovskiyler ózleriniń publicistikalıq materialları menen qatnasqanı belgili boladı. Bul gazeta házirgi «Вести Каракалпакстана» gazetasınıń tiykarın quradı dep tolıq ayta alamız.

Al, 1921-jılı sentyabrde Ámiwdárya oblastlıq atqarıw komitetiniń qararına tiykarlanıp Tórtkúl qalasında «Красный Амударьинец» gazetası shólkemlestiriledi hám ol 1922-jılı «Амударьинская жизнь» bolıp ataması ózgeredi. 1923-jılı 2-yanvar kúninen 1924-jıldıń aqırına shekem Tórtkúlde ózbek tilinde «Дехкан тауши» atamasında gazeta shıǵarıladı. 1924-jılda Xiywa qalasında Xorezm Respublikası Nazirler Keńesi organı bolǵan «Инқилоб қуяшы» gazetası shıǵa basladı. Al, Xorezm Respublikası quramındağı Qazaq-Qaraqalpaq avtonomiyalı oblastında qazaq tilinde «Ақ жол» gazetası baspadan shıǵıp turǵan. "Erkin qaraqalpaq" gazetası 1924-jıl 31-dekabrden shıǵa basladı hám Qaraqalpaq obkomı, Qaraqalpaqstan Avtonomiyalı Oblastı Atqarıw Komiteti, oblastlıq profsoyuzlar keńesi, "Qosshı" awqamınıń ulıwmalıq organı dep tanıldı.

Xalıq arasında "Erkin qaraqalpaq" gazetası "Íqtıyarlı qaraqalpaq" dep te atalıp júrgen. Biraq bul sol dáwirdegi siyasatqa tuwrı kelmegen, yaǵnıy burınǵı awqam quramındağı barlıq baspasóz qatań qadaǵalaw astında bolıp, "erkin" sóziniń qollanılıwına jol qoyılmaǵan. Usınday sebepler menen 1928-jılı Qaraqalpaq obkomı sekretariyatınıń qararı menen qaraqalpaq xalqınıń tuńǵısh gazetası "Erkin qaraqalpaq" gazetasınıń ornına "Miynetkesh qaraqalpaq" atamasında shólkemlestiriw haqqında qarar qabıl etilgen. Ayırım sebepler menen bul qarar waqtında orınlanbastan, "Erkin qaraqalpaq" gazetası 1930-jıldan "Miynetkesh qaraqalpaq" bolıp shıǵa baslaǵan.

"Miynetkesh qaraqalpaq" gazetası 1931-jıldıń aqırlarınan baslap "Qızıl Qaraqalpaqstan" atamasında, al, elimiz ǵárezsizlikke erisken soń "Erkin Qaraqalpaqstan" atamasında shıǵa baslaydı.

1931-jılı "Jas Leninshi" gazetası, 1932-jıldan "Jetkinshek" gazetası basılıp shıǵa basladı. Sonday-aq, 1932-jılı oblastlıq kolxoz awqamınıń organı bolǵan "Kolxozshı" gazetası, Moynaq rayonına tiyisli "Qızıl balıqshı" gazetaları jarıq kórdi.

1934-jılı Qaraqalpaqstan Xalıq bilimlendiriw komissariatınıń organı – "Sovet muǵallimi" gazetası shıǵa basladı. 1934-jılı Mańǵıt rayonınıń "Stalinshi", 1935-jılı Shımbay rayonıńıń "Kolxoz kúshi", 1934-jılı bolsa Qıpshaq rayonınıń "Socializm jolı" gazetaları shıǵa baslaǵan.

Solay etip, bunnan bir ásir aldın Qaraqalpaqstan aymaǵında payda bolǵan baspa isi respublikamız tariyxında júz bergen jańalanıw hám ózgerislerdi keń jámiyetshilikke jetkerip beriwde ayrıqsha áhmiyetke iye boldı. Gazeta-jurnallardıń betlerinde járiyalanǵan jańalıqlar hám sáwlelengen fotosúwretler elimiz tariyxında máńgige mórlenip, keleshek áwladqa sol jıllardan estelik sıpatında jetip keldi. Sonlıqtan da, Qaraqalpaq baspasóziniń qáliplesiw hám rawajlanıw tariyxın, baspasózdiń payda bolıwında pidayılıq penen xızmet etken el perzentleriniń ómirin úyreniw hámmemizdiń ádiwli wazıypamız esaplanadı.

ÁDEBIYATLAR

1. Досымбетов Г., Юсупов О. «Қарақалпақстан баспасөзи пайда болыўы ҳәм раўажланыўы тарийхынан». – Нөкис: Қарақалпақстан, 1991. –Б. 11
2. Нуржанов С. История периодической печати Каракалпакстана (1925–1953). – Нукус, 2023. – 189с.
3. Панабергенов А. Партийная организация каракалпакии в барьбе за осуществление культурной революции (1917–1941 гг.), – Нукус-Самарканд, 1969.
4. Семенов И.О зарождении каракалпакской советской печати.//Вестник ККФ АН УзССР, 1971, №4. – С.63.
5. Суинов У. Образец высокой партийности // Советская Каракалпакия, 1962, 5 мая; Суинов У. Периодическая печать Каракалпакской автономной области // Вестник ККФ АН УзССР, 1962, №3; Его же. Первая из газет Амударьинской области // Вестник ККФ АН УзССР, 1963, №4.
6. Ҳамидов Ҳ. Ески қарақалпақ тилиниң жазба естеликлери. – Нөкис, Қарақалпақстан. 1985. – 11 б
7. Эрназаров Т. Расцвет народной печати в Узбекистане. – Ташкент, 1968. –С.71.

Резюме. В статье рассматривается возникновение и развитие издательского дела в Каракалпакстане. Освещается история выхода первых газет, деятельность организаторов полиграфического дела, а также вклад исследователей, изучавших становление и эволюцию печати в регионе. Материал раскрывает историческое значение издательского дела для культурного и общественного развития Каракалпакстана.

Ключевые слова: понятие издательского дела, виды печатной продукции, печать, газеты.

Summary. The article discusses the emergence and development of the publishing industry in Karakalpakstan. It highlights the history of the first newspapers, the work of those who organized the printing business, and the contributions of researchers who studied the formation and evolution of publishing in the region. The material emphasizes the historical importance of the publishing sector for the cultural and social development of Karakalpakstan.

Key words: concept of publishing, Types of printed products, printing, newspapers.

KÓRKEM SHÍǴARMALARDA KELBETLIK MÁNILI FRAZEMALARDÍŃ STILLIK QOLLANÍLÍWÍ

Allambergenova G.A.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tilimizde bir qansha waqıtlar dawamında óz-ara birigip qáliplesken, bir neshe sózlerden quralǵan sóz dizbekleri bar. Bular házirgi til iliminde turaqlı sóz dizbekleri yamasa frazeologizmler degen atama menen qollanılıp júr. Frazeologiya – til iliminiń leksika-semantikalıq yarusına kiretuǵın bir tarawı. Qaraqalpaq tilinde frazeologiyalıq sóz dizbekleri oǵada kóp. Olar kúndelikli qarım-katnas jasawda hám pikirdi ótkirlestirip beriwde kórkem shıǵarmalarda jiyi qollanıladı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri tilimizde jeke leksikalıq birlikler sıpatında tayar túrinde qáliplesken sóz dizbekleri. Sonlıqtan da mánilik jaqtan bir sóz shaqabına qatnaslı boladı. Qaraqalpaq kórkem sóz sheberleri óz dóretpelerinde shıǵarmanıń mazmunına say súwretlewdiń estetikalıq zawıqlılıǵın, tásirlilik ekspressiyasın támiyinlewshi tildiń kórkemlew qurallarınan, frazeologiyalıq baylıqlarınan jeke stillik maqsetlerinde sheber qollanǵanın kóremiz. Ádebiy shıǵarmalarda awızeki sóylew tili elementleriniń de obrazlılıq, máni tásirligi tiykarında keń qollanılıwı kórkem ádebiyat stili leksikasınıń óz gezeginde stillik ayırmashılıqlarınıń bir tárepin quraydı degen sóz.

Kórkem shıǵarmalarda frazeologizmlerdiń qollanıw ózgesheligi boyınsha orıs til biliminde A.I.Efimovtıń «Kórkem shıǵarmanıń tili haqqında» degen monografiyasında [1], qazaq tilinde X.Qojaxmetovanıń «Frazeologizmlerdiń kórkem ádebiyatta qollanılıwı» degen monografiyasında [2] frazeologizmlerdi oqıtıw máseleleri, ózbek til biliminde B.Yuldashovtıń miynetinde [3] onıń sóz

shaqaplarına qatnası menen birge kórkem shıǵarmalarda qollanıw ózgesheligi sóz etildi. Onda qaharmanlardıń psixologiyasın, portretin, minez-qulqın beriwde frazeologizmlerdiń kórkem ádebiyattaǵı ornı ayrıqsha ekenligin atap ótedi. Sóz shaqaplarına qatnaslı frazeologizmler boyınsha arnawlı túrde ilimiy jumıs J.Táńirbergenov tárepinen úyrenildi [4].

Bul tuwralı prof. E.Berdimuratov bılay dep jazadı: «Leksikalıq-grammatikalıq jaqtan frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń ajıralmaslıǵı, pútinligi, turaqlılıǵı, kóbinese bir leksikalıq birlik sıpatında qollanılıwı olardı jeke sózler xızmetinde belgili bir sóz shaqabına qatnaslı jobada qarawǵa da múmkinshilik beredi» [5.133]. Máselen, iyne menen qudıq qazǵanday degen sóz dizbegi tórt komponentten turadı (iyne, menen, qudıq, qazǵanday). Olardıń hárbiri (iyne, qudıq, qazıw) dara qollanǵanda belgili bir sóz shaqabına tiyisli. Al, bul mısalda bári bir pútin mánini, yaǵnıy qıyın degen mánini ańlatıp tur. Sonlıqtan da ol bir birlik sıpatında kelbetlik sóz shaqabına tiyisli. Sóz sheberleriniń dóretpelerinde qollanǵan adektiv frazeologizmler oy-pikirdiń ayqın hám kórkem ekspressivli bolıw ushın paydalanıladı:

Isiń *iyne menen qudıq qazǵanday,*
Soǵıp bolıp zattı qayta qurǵanday.

Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń sóz shaqaplarına qatnasın anıqlawda biz olardıń dáslepki formasın, sol formada qollanılıwın kózde tutamız.

Frazeologiyalıq sóz dizbegi jeke sózge ekvivalent bolıp kelse de, semantikalıq jaqtan oǵada quramalı. Grammatikalıq ózgesheligin dara sóz benen salıstırǵanımızda forması birdey bolǵanı menen ózgesheliklerge iye sóz dizbekleri. Qazaq tilindegi frazeologizmlerdi R.E.Jaysakova grammatikalıq dúzilisi jaǵınan úyrene otırıp, olardı morfologiyalıq jaqtan atawısh frazeologizmler, ráwish mánili frazeologizmler, feyil mánili frazeologizmler, úndew mənili frazeologizmler dep bóledi [5.17-18]. Ózbek tilindegi feyil mánili frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń grammatikalıq ózgesheliklerin Sh.Raxmatullaev óziniń bir qatar miynetlerinde sóz etedi. Feyil mánili frazeologizmlerdiń sintaksislik xızmeti, morfologiyalıq ózgesheliklerin izertleydi [6].

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń grammatikalıq quramı hám qurılısı tárepinen qarastırǵanımızda, olardıń sintaksislik tutaslıǵı saqlanıp hám basqa erkin sóz dizbeklerinen ayırılıp turatuǵının kóriwmizge boladı. Tilekke qarsı búgingi kúnge shekem qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń grammatikalıq quramı hám qurılıs məseleleri, jasalıw jolları arnawlı túrde izertlew obyekti bola qoyǵan joq. Qaraqalpaq tilinde prof. E.Berdimuratovtıń «Házirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya» [4.127-128]. J.Eshbaevtıń «Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi» [7.14-18] hám B.Yusupovanıń «Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası» [8] miynetlerinde qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdi sóz shaqaplarına qatnası jaǵınan feyil mánili, substantivlik frazeologizmler, kelbetlik mánili hám ráwish mánili frazeologizmler dep bólip qaraydı.

Qaraqalpaq tilinde sóz shaqaplarına qatnaslı bolǵan frazeologizmler boyınsha bir neshe maqalalar járiyalandı. Olardan G.Aynazarova[9], B.Yusupova [10] hám taǵı basqa da maqalalardı aytıp ótsek boladı. Biz bul maqalamızda talantlı shayırımız I.YUsupov shıǵarmalarında adektiv frazeologizmlerdiń stillik qollanılıwı ózgesheligine toqtap ótpekshimiz.

Adektiv frazeologizmler kelbetlik xızmetindegi turaqlı sóz dizbekleri. Sonlıqtan geypara izertlewshiler frazeologizmlerdiń sóz shaqaplarına qatnas máselesin sóz etkende olardıń bir toparı sıpatında adektivlik yamasa sınlıq frazeologizmlerdi ajıratıp kórsetedi [6.135]

I.Yusupov poeziyasında lirikalıq qaharman obrazın jaratıw, portret jasaw, xarakter, peyzajdı bayanlaw qollanılıp, qaharmannıń minez-qulqın, psixologiyasın, kewil-kúyin, kóz-qarasın, túsiniklerin sıpatlap beriwde adektiv frazeologizmlerden sheber qollanǵan. Mısalı: *Qolı ashıq – jazıq* bolıń, Miyman menen mawasalı (Eki jasqa bir násiyat); Belli elseń ózińsenińKópti kórgen kózińseniń (Tuwǵan jer); Dúnyanı jańadan dúzeymiz desip, *Qızıl gegirdek bop,* qaralay óship (Alıs əwladlarǵa).

Shayırdıń tilden paydalanıwdaǵı jańashıllıǵınıń jáne bir belgisi – onıń dara sózlerdi ǵana emes, adektiv frazeologizmlerdi de awıspalı mánide sheber paydalana alıwında kórinedi. Avtor adamǵa baylanıslı qollanılıtuǵın adektiv frazeologizmlerdi basqa zatlarǵa (paxta, kendir t.b.) qollanıp, olarǵa ayqın metaforalıq máni beredi. Mısalı: *Kópti kórgen* qussań qanıq bárine, Zamanlar joq sen sáwbetles bolmaǵan (Alasar qus áńgimesi); May shıǵarıp iyjan túyip jer edik, *Ishten tıńǵan* bále

ekenin bilmedim (Kendir menen xoshlasıw). Shayır portret jasawda adektiv frazeologizmlerdi jańasha, ózinshe paydalanadı. Gózzal qız (muza) portretin jaratıwda onı bılay qollanadı: «Biymezgil qonaq pa?» dep shıǵıp kórsem, Birew tur *tuwǵan ayday bes kúngi* (Keshki oy jolları).

Shayır tárepinen qollanǵan adektiv frazeologizm milliy koloritti ayqın sáwlelendiredi, milliylikti, qaraqalpaq úrp-ədetin, asa súyispenshilik penen súwretlep, xalıqtıń sóz baylıǵınan sheber paydalanadı. Mısalı: Sóz iynesin sabaqlasa, *Qamırdan qıl suwırǵanday* (Awıl, awıl); Toy-lazımǵa at shaptırǵan, *Ǵarǵa tamır tuwısqanlıq* (Tuwısqanıq)

Adektiv frazeologizmler emocional-ekspressivlik mánisi jaǵınan kóp qırlı. Olardıń geyparalarında unamlı, jaǵımlı, ekinshi birewlerinde jaǵımsız emociya seziledi. Olar sóylewshiniń sezimin, qatnasın, kóz-qarasın da qosa sáwlelendiredi. Shayır paydalanǵan adektiv frazeologizmlerdiń mánileri ráńbáráń. Mısalı: Olar *paydasına pútin* oǵada, Suwdı bógep turıp isher saǵada (Monokultura haqqında qosıq); Bergen adamına paylı, Alǵanlardıń *ishi maylı* (Para)

Shayır házirgi ayırım adamlardıń sın-sıpatın, eki júzli, óz paydası, qara basınıń ǵamı ushın hesh nárseden tayınbaytuǵın jaǵdayın kontekste «paydasına pútin», «ishi maylı» adektiv frazeologizmleri arqalı ótkir sáwlelendiredi. Kontekstte berilgen bul frazeologizmler arqalı shayır jek kóriwshi emociyasın ayqın kórsetip ótken.

Adektiv frazeologizmler adamnıń kewil-kúyin, halatların, psixologiyasın súwretlep kórsetiwde qollanıladı. Baqırdım jan qusap *bir qanı qızba,* Attım deseń, jıqpaytuǵın jawıń joq (Búgingi kún); *Kózi qattı* kózi mámbet sen bolsań. (Úsh oq). Sonday-aq, adamnıń unamlı hám unamsız xarakterin ashıp beriwde shayır adektiv frazeologizmlerdi paydalanadı. Mısalı: *Bar bilgeni awzında*, Sawdıraq qaraqalpaǵım (Begligińdi buzba sen); Doslıq dese juldız tawıp alǵanday, Xalqımnıń *aq kókiregin* súyemen (Qaraqalpaqtı kóp maqtama kózimshe); Biraq xalıqtıń onda *peyli keń* edi, Dúnya quwıp júrgen adam kem edi (Qaytıp kelse edi balalıq shaǵım). Mısallardaǵı *«bar bilgeni awzında», «aq kókirek», «keń peyil»* frazeologizmleri arqalı qaraqalpaq xalqına tán minez-qulıqtı bildiriw ushın qollanǵan. Al, ayırım adamlardıń unamsız minez-qulqın *«tas bawır», «tas júrek*» hám *«peyli tar»* adektiv frazeologizmler menen beredi. Mısalı: *Tas bawır* birewler jańa bul jerde, Birewdi ayamay tas penen urdı, Nápsimiz ashılıp ábden*, Peylimiz dım tarayıptı* (Alasatlı dúnya bul); Iship miyirim kásasın, *Tas júrekler* bosasın (Bir adamdı bir adam).

«Frazeologizmlerdi jazıwshınıń óz qájetine say tańlap, jańǵırıp qollanılıwı onıń oy-pikirine, estetikalıq talǵamın, jámiyetlik-siyasiy, filosofiyalıq kóz qarasına sáykes bolıp keledi» [11.54]. Sonlıqtan I.Yusupov poeziyasında shıǵarmanıń estetikalıq qásyietin júzege shıǵarıwda kórkemlik qunı, obrazlılıq imkaniyatları menen sheber, ózinshe qollanǵan adektiv frazeologizmler shayır talantınıń tilge maman sóz ustası ekenliginiń kórsetkishi sıpatında kórinedi. Kem sózli, keń mániligi, tujırımlılıǵı menen til arqalı obrazlılıq jaratıwda óziniń salmaqlı ornına iye adektiv frazeologizmler shayır dóretpelerinde úlken stillik xızmetler atqaradı. Shayır olardı qaharman obrazların, olardıń túrli minez-qulıq sıpatlamasın, kóz-qarasların, psixologiyalıq hal-jaǵdayın, portretin, sonday-aq, obektlerdi, waqıyalardı kórkem súwretlewde bir usıl retinde ekspressivlik ushın paydalanadı.

Solay etip, qaraqalpaq tilindegi kelbetlik mánili frazeologizmlerdiń kórkem shıǵarma tilinde stillik qollanılıw ózgeshelikleri analiz etildi. Frazemalardıń kórkem shıǵarma tilinde tek sóz shaqaplarına itibar qaratılıp qalmastan, qaraqalpaq tilindegi frazemalardıń funkcionallıq jaqtan ózgerislerge ushırawı, kitabıy, sóylew tili frazemalarınan ózgeshelik tərepleri olardı ayrıqsha toparlarǵa ajıratıp úyreniwdi talap etedi.

ÁDEBIYATLAR

1. Ефимов А.И. О языке художественных произведений. –Москва, 1954, –С.181-216. «Тарту Коммунист» 288-стр.
2. Қожахметова Х. Фразеологизмдердиң көркем әдебиетте қолданылыўы. –Алматы, 1972, –Б.54,58
3. Йўлдашов Б. Фразологик услубият асослари. –Самарқанд,1999. «СамДУ нашри» 200-б.
4. Tańirbergenov J. Qaraqalpaq tilindegi feyil frazeologizmler. –Nókis; «Ilimpaz» baspası, 2021-jıl, 162-b.
5. Бердимуратов Ҳәзирги Қарақалпақ тили. Лексикология. –Нөкис, 1994.
6. Жайсакова Р. Семантико-грамматическая структура фразеологизмов в казакском языке. – Алмата, 1980.
7. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг феъл фразеологизмнинг боғлашуви. – Тошкент, 1992.
8. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги.– Нөкис, 1985.

9. Юсупова Б. Өзбекистан илимпаз ҳаял-қызларының илим ҳәм техниканың раўажланыўында тутқан орны. Республикалық конференция топламы, 2005.
10. Айназарова Г. Философия, миллий идея ҳәм жаслар тәрбиясы. Республикалық конференция топламы, 2011.
11. Юсупова Б. Қарақалпақ тили фразеологиясының актуаль мәселелери. – Нөкис, 2011.
12. Қожахметова Х. Фразеологизмдердиң көркем әдебиетте қолдалыныўы. –Алматы, 1972.

Резюме. В статье рассматриваются особенности употребления фразеологизмов с прилагательным значением в литературных произведениях и их различные стилистические функции.

Ключевые слова: лексика, стилистика, фраза, литературный язык, словарный состав.

Summary. The article examines the features of the use of adjective-meaning phraseological units in literary works and their various stylistic functions.

Key words: lexicon, stylistic, literary language, phraza, vocabulary, borrowed words, spelling rules.

TÓLEPBERGEN QAYÍPBERGENOVTÍŃ «QARAQALPAQ QÍZÍ» SHÍǴARMASÍNDA HAYAL-QÍZLARǴA BAYLANÍSLÍ METAFORALAR

Dauletmuratova X.
Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Ádebiy shıǵarmanıń kórkemligin támiyinlewde metaforalardıń ayrıqsha xızmet atqaratuǵınlıǵı erte dáwirlerden belgili bolıp, kórkemlew qurallarınıń ishinde salmaqlı orınǵa iye. Sebebi, metaforalar jarqın obrazlar dóretiwge, shıǵarmanıń ideyasın tereńlestiriwge, kitapqumarlardıń emocionallıq tásirsheńligin kúsheytiwge, sonday-aq, reallıqtıń (haqıyqatlıqtıń) jańasha mazmunı hám túsindiriw forması bolıp ta xızmet etedi. Metafora avtorǵa sózdiń tuwra mánisinen tısqarı kútilmegen uqsatıwlardı, astarlı mánilerdi hám ele de tereńirek oy-pikirlerdi ańlatıw múmkinshiligin beredi. Bayanlanıp atırǵan waqıyalardı kitap oqıwshı kóz aldına anıq hám keńirek eleslete alıwına, avtordıń sheberligin seziniwine de járdem beredi.

Metaforalar ádebiy shıǵarmalardaǵı kórkemlik xızmeti menen sheklenip qalmay, ádebiy tildiń rawajlanıwına, xalıqtıń tillik sanasında mádeniy belgilerdiń saqlanıwına óziniń unamlı tásirin tiygizedi. «Metafora tilde sóz semantikasına, onıń turmıslıq zárúrligine sáykes sózlik quramnıń tariyxıy rawajlanıwınıń barısında sóz mánisin keńeytiwge, ádebiy tildiń strukturalıq, semantikalıq jaqtan keńeyiwine, funkcionallıq rawajlanıwına sebepshi bolatuǵın semantikalıq qubılıslardıń biri degen sóz» [1:21]. Shayır-jazıwshılar óz shıǵarmaların dóretiw barısında metaforalardı qollanıwǵa ayrıqsha dıqqat bóledi. Jazıwshı T.Qayıpbergenov ta «Qaraqalpaq qızı» shıǵarmasında metaforalardıń ájayıp úlgilerinen paydalanǵanlıǵın kóremiz. Ulıwma xalıqlıq tilde bar metaforalar menen birgelikte jeke avtorlıq metaforalardan sheberlik penen qollana bilgen.

Bunı tómendegi mısallar járdeminde kórip shıǵamız:

– Qızıńızdıń da atın soradım. Aygúl eken. Meniń atım Jumagúl. Hámmemiz «gúl-gúl». Burınǵı zaman bolǵanda bul *gúller* solar edi, endi gúldey ashılamız... [8:358].

Keltirilgen mısalda ulwma xalıqlıq metafora berilgen. Gúl – sulıwlıqtıń, ósip-óniwdiń simvolı. Sonlıqtan, xalqımız arasında hayal-qızlardı gúlge uqsatıw erte dáwirlerden berli kiyatırǵan dástúr esaplanadı. Ulıwma qaysı xalıq ádebiyatın alıp qarasaq ta, hayal-qızlardı *gúl* dep ataw eń keń tarqalǵan sóz awısıw usıllarınan biri. Jazıwshı T.Qayıpbergenov ta hayal obrazın ashıp beriwde mine usı metaforadan ónimli qollanǵan. Burınǵı zamanda hayal-qızlardıń jámiyettegi tutqan ornı – gúldiń solıwına uqsatıladı. Olardıń arzıw-ármanları, qálewleri inabatqa alınbay, ózinen neshe jas úlken bolsa da, ayttırıp kelgenlerge mal ornına satılıw jaǵdayları astarlap beriledi. Jańa dúzim, jańa tártipler ornatılıwı menen gúldiń haqıyqıy gúl bolıp, jaynap-jasnaytuǵınlıǵı sóz etiledi.

Táselle berse qızınıń aytqanına júretuǵının da biletuǵın edi biraq, olay etip kóp irkip, jáne *boy jetken náwsheni* jolınan toqtatıp, soldırǵısı kelmedi [8:41].

Boy jetken náwshe awıspalı mánide óspirimlik dáwirden er jetken dáwirge ótken jas qız-jigitlerge qarata qollanılatuǵın ulıwma xalıqlıq metafora. Avtor bul mısalda Jumagúldiń áne sonday jas waqtın usı metafora járdeminde súwretlegen.

Biybi mıyıǵınan kúlip, alıs jerge kóz jiberip otırıp:

– Bizler *qápestegi quspız*, jazdırılıw qıyın, ol jaǵın oylandıń ba? Ol ushın men baydan ayırılıwım kerek emes pe? – dedi [8:242].

Biz sizdi qaraqalpaq hayal-qızlarınıń *dáslepki qarlıǵashı* dep húrmetler edik... [8:351].

Bul mısallarda hayal-qızlar quslarǵa uqsatılǵan. Bul da ulıwma xalıqlıq metaforalar qatarına kiredi. Birinshi mısalda *qápestegi qus* – erkinligi sheklengen hayal obrazın sáwlelendiriw ushın jumsalǵan. Jumagúl Biybi atlı awıllas dostısına birge oqıwǵa ketiw usınısın beredi. Biraq ol bayǵa mal ornına satılǵan edi. Kúyewi Dúysenbay hayalı Biybini oqıwǵa jibermeytuǵınlıǵı belgili. Sonıń ushın *qápestegi qus* metaforası orınlı qollanılǵan. Al, ekinshi mısalda bolsa, «*qarlıǵash* – 3. awıs. Bir jańalıqtı, isti dáslepki baslawshı» [6:134] mánisinde qollanılǵan. Qarlıǵash qus atamasınıń bunday awıspalı máni bildiriwi – báhárdiń kelgenligin xabarlaytuǵınlıǵı menen baylanıslı. Shıǵarmanıń bas qaharmanı Jumagúl birinshilerden bolıp, oqıwǵa atlanıp, «qattı qaǵaz» alıp, el basqarıw jumıslarına da aralasadı. Ásirese, hayal-qızlardıń jámiyettegi belsendiligin arttırıwǵa háreket etedi.

– Haw, men erkek bala ma desem, mınaw qız ǵoy, – dedi aldındaǵı murtlas, atınıń júwenin tartıp, – *Maylı jilik* jolda jata beredi eken-aw! [8:22].

Bul gápte de ulıwma xalıqlıq metafora qollanılǵan. Xalqımızda *maylı jilikke tap bolıw* [5:205] turaqlı sóz dizbegi *mol ırısqıǵa bóleniw* mánisin bildiredi. Mısaldaǵı *maylı jilik* – bul shıǵarmanıń bas qaharmanı Jumagúl. Bul arqalı avtor Jumagúldiń sın-sımbatlı, on eki múshesi saw, bir kórgennen adam qızıǵarlıq sırtqı pishimin súwretlegen.

Onıń tap usınday qıyalǵa berilgenin túsingendey, anaw kisi qara murtların qolı menen birim-birim tegislep Jumagúlge kóz tasladı. Al qız bolsa, onnan sayın qıpsalanıp, *kishireyip baratır* [8:27].

Qaytıp kórmeytuǵınday aynalaǵa súysine qarap, jazdıń túngi salqın shamalın kókiregine toltıra *simiredi* de, izinen odaǵaylap júrgen kóleńkege kóz qıyığın jiberip «Shirkin Áyten molla ma yamasa murt pa?» dep qáwipsinedi [8:49].

Keltirilgen mısallarda ulıwma xalıqlıq metaforalar berilip, bildiriliwi boyınsha feyil metaforalar. Jumagúl menen anası kún kóris ushın Qutımbaydıń esiginde jumıs isleydi. Bir kúni ol dostısı Biybi uzatılatuǵın kúni baydıń úyine kúyew menen birge kelgenlerge ot jaqqısh bolıp xızmet isleydi. Sonda kúyewdiń qasında otırǵanlardan biri Jumagúlge suqlanıp qarap otıradı. Bunnan Jumagúldiń qısınıspaǵa túsiwi, *kishireyip baratır* metaforası arqalı sheberlik penen súwretlengenligin kóremiz. Al, ekinshi mısalda bolsa Jumagúldiń tereń dem alıwı, izinen kiyatırǵan kóleńkeden qorqıw jaǵdayı metafora járdeminde kórkemlep jetkizilgen.

– Apamdı óltiripseń ǵoy, aǵa! – dep ústine súrine jıǵılǵan qızın iri qolları menen esik betke túyip jiberdi:

– Qarańdı batırsań-á! Kórdiń be, mushtay bolıp mınawsınıń biyhayasın! – Ol tımsırayıwı menen gúbirlenip tikeydi. – Atanı sıylamay, jalańbas júriwine qara, *eshkimardıń!...* [8:6].

Bul mısaldaǵı *eshkimardıń* sózi – jeke avtorlıq metafora. Anasın ólesi etip sabaǵan Záripbayǵa dápinip barǵan Jumagúl eshkimarǵa megzetiledi. Eshkimar – bası úlken gúmgúmge, gesirtkege uqsaǵan tórt ayaqlı jırtqısh jánlik [5:148] bolǵanlıqtan zalım áke óz qızın aybat shegetuǵın, bir qaraǵanda súykimsiz sezimlerdi oyatatuǵın haywanǵa uqsatadı. Bul arqalı avtor awıspalı mánini kúsheytip beriwge erisken.

Erkek tas, hayal kepek, úplesek kózden ǵayıp boladı [8:253].

Erkek tas, hayal kepek – jeke avtorlıq metafora. Bul gápti bir oqıǵannan serli kitapqumar avtor ne ushın bunday metaforanı qollanǵanlıǵın seziwi múmkin. Yaǵnıy, burıńǵı zamanda hayal-qızlardıń jámiyettegi, shańaraqtaǵı ornı házirgi dáwirdegidey bolmaǵanlıǵın usı metafora járdeminde sheberlik penen jetkerip bere alǵan. Tas – «tawdıń úlken hám mayda qattı jınısı, sonıń bólshekleri» [7:284], al kepek bolsa «dánniń tartılǵannan ayırılıp shıǵatuǵın mayda qabıǵı, qawıǵı, untaǵı, qoqımı, jem» [5:325] mánisin bildiredi. Tastıń kólemine hám túrine qaray belgili bir awırlıqqa iye, al kepekte bolsa hesh qanday awırlıq bolmawı mine usı metaforanıń dóreliwine tiykar bolǵan.

Solay etip, metafora tek ápiwayı kórkemlew quralı ǵana emes, al avtordıń ózine tán dúnyanıń kartinasın jaratıwǵa, óziniń pikir hám sezimlerin jetkeriwge, oqıwshıǵa tásir etiwge hám tekstti jáne de tereńirek hám este qalarlıq etiwge járdem beriwshi kúshli qural esaplanadı. Jazıwshı T.Qayıpbergenov «Qaraqalpaq qızı» shıǵarmasında hayal-qızlardıń obrazın ashıp beriw ushın

kóplegen metafora úlgilerinen qollanǵan. Ulıwma xalıqlıq metaforalar menen birge jeke avtorlıq metaforalar da kózge taslandı. Avtor hayal-qızlar obrazın jaratıwda shıǵarmada bayanlanǵan dáwirdiń principleri, stereotipleri menen baylanıstırıp súwretleydi. Yaǵnıy, Jumagúl obrazında qaraqalpaq hayal-qızlarınıń burınǵı zamannan, haq-huqıqları támiyinlenetuǵın jańa zamanǵa qaray barıwı metaforalar járdeminde jaqsı ashıp berilgen. Dáwir shınlıǵı anıq sáwleleniwin tapqan.

ÁDEBIYATLAR

1. Allanazarov E. Qaraqalpaq tilinde mataforalardıń stillik qollanılıwı. – Nókis: «Avangard baspa», 2022.
2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.
3. Бердимуратов Е. Ҳәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис: «Билим», 1994.
4. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. I том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982.
5. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. II том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.
6. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. III том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
7. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. IV том. – Нөкис «Қарақалпақстан», 1992.
8. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ қызы. – Нөкис «Қарақалпақстан», 1975.

Резюме. В данной статье изучено использование метафор, связанных с женщинами, в произведении Т. Каипбергенова "Каракалпак кызы". Наряду с общенародными метафорами обсуждались и личные авторские метафоры.

Ключевые слова: тропы, язык художественного произведения, стилистика, метафора, авторская метафора.

Summary. This article examines the use of metaphors related to women in T. Kaipbergenov's work "Karakalpak kyzy." Along with national metaphors, personal authorial metaphors were also discussed.

Key words: tropes, literary language, stylistics, metaphor, personal metaphor.

QARAQALPAQ NAQÍL-MAQALLARÍNDAǴÍ KÁSIPLIK SÓZLERDIŃ GENDERLIK ÓZGESHELIGI

Qosnazarova U.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Qaraqalpaq xalqınıń naqıl-maqalları ásirler boyı sın eleginen ótken, áwlad tájiriybesin jıynaqlaǵan danalıq miyras. Naqıl-maqallar xalıq turmısınıń barlıq qırın qamtıydı: balıqshılıq, sharwashılıq, ustashılıq, mámleket basqarıw sisteması, diniy túsinikler, adamlar arasındaǵı qatnasıqlar hám t.b. solardıń ishinde kásiplik terminler ayrıqsha orın iyeleydi.

Kásiplik terminler belgili bir kásipke, mamanlıqqa tán atamalar. Olar tek tuwrıdan-tuwrı turmıslıq mániste qollanılıp qoymastan, tárbiyalıq maqsette de qollanıladı. Basqa da xalıqlar sıyaqlı qaraqalpaq jámiyetinde bul kásip túrleri jınısqa qaray bólingenlikten, bul terminler genderlik reńkke de iye bolıp otırǵan. Kásiplik terminler menen naqıl-maqallardıń baylanısı qazaq til biliminde birneshe miynetlerde sóz bolǵan. N.Uali [14] naqıl-maqallardı etnolingvistikalıq jaqtan izertlep, olardaǵı mádeniy kodlardı ashqan. R.Sızdıq [13] tildegi kásiplik sózlerdiń qáliplesiw jolların anıqlaǵan. S.Mırzabekov [11] dástúriy kásip atamalarınıń mádeniy rolin atap ótken. Al, gender izertlewlerinde G.Esimbaeva [6] hám A.Shayaxmetova [15] qazaq folklorındaǵı hayal hám erkek obrazların talqılaǵan.

Túrkiy til biliminde kásiplik sózlerdiń genderlik ózgesheliklerin úyrengen izertlewshilerden túrk tili boyınsha naqıl-maqallarda hayaldıń úy ishindegi kásiplik-turmıslıq rolleri (tigiwshilik, asxanadaǵı jumıslar, tárbiya t.b.) menen erkek hám hayal miyneti qarama-qarsılıǵın úyrengen A.G.Ersözdiń [3:167–182], qazaq til biliminde paremiyalarındaǵı erkek penen hayal rolleri, miynet bóliniwi, shańaraq miynet quralların 154 paremiya negizinde úyrengen A.S.Igissinova, G.Raeva, Z.Kulamanovalardıń [4:134–148], túrkmen til biliminde túrkmen naqıl maqallarında hayal obrazı menen genderlik rolin izertlegen E.Solmazdıń [5:389–401], qazaq hám túrk naqıl-maqalların salıstırǵan hám ondaǵı hayal túsiniginiń mánilik qurılısın salıstırǵan A.M.Elubay hám N.A.Aldabektiń [2:68–78], kásip hám miynetke baylanıslı roller sıpatlanǵan M.Diykanbay hám M.Ilgishevanıń [1:45–59] miynetlerin atap ótiw orınlı.

Bul miynetler naqıl-maqallarda kásiplik sózlerdiń kóp ushırasatuǵınlıǵın kórsetkeni menen, olardıń genderlik ózgesheligi jeke tema retinde az izertlengen.

Qaraqalpaq xalqınıń naqıl-maqalları – áwladtan-áwladqa berilgen ómirlik tájiriybeniń kórinisi, mádeniy kodtıń aynası. Naqıl-maqallarda xalıqtıń dúnya tanımı, jámiyetlik dúzilisi, miynet mádeniyatı hám genderlik roller ayqın sáwlelenedi. Bul maqalada miynetke, kásipke baylanıslı naqıl-maqallardıń genderlik ózgesheliklerin lingvomádeniy hám jámiyetlik-lingvistikalıq jaqtan qarastırıw maqset etiledi.

Qaraqalpaq xalqında dástúriy miynet bólistiriliwi naqıl-maqallarda da óz kórinisin tapqan. Erler diyqanshılıq, sharwashılıq, balıqshılıq, ańshılıq, aǵash hám temir ustashılıǵı sıyaqlı fizikalıq kúshti kóbirek talap etetuǵın kásipler menen shuǵıllanǵan. Naqıl-maqallarda mınaday genderlik streotipler kórinis tabadı.

Er adam – miynetkesh, batır, batıl, dana adam.

Hayal – úy jumısları menen sheklengen adam. Bul ashıq aytılmaǵanı menen tekst astarında bar. Al, bul patriarxal jámiyettiń tildegi kórinisi.

Qaraqalpaq folklorınaǵı kásip-ónerge baylanıslı naqıl-maqallar genderlik tárepten qaraǵanda maskulinlik sıpatqa iye. Er adamnıń jámiyettegi roli miynetkesh, batır, aqıllı obrazda kórinse hayal adam obrazınıń bolmawı, yamasa az ushırasıwı jámiyettiń patriarxal dúzilisinańlatadı.

Naqıl-maqallar tillik derek rolin ǵana emes, tarıyxıy-mádeniy húJjet rolin atqara otırıp jámiyettegi genderlik normalardıń qáliplesiw jolların kórsetedi.

Mısalı:

1. Diyqan jerdiń gilti [10:160] Bul naqılda jerdiń ónimdarlıǵı, bereketi diyqannıń qolında ekenligi, jer baylıq deregi, al onı ashıp beriwshi gilt diyqan ekenligi aytılǵan. Sonday-aq, xalıqtıń kózqarasında diyqan jámiyettiń tiykarǵı támiyinlewshisi, xalıqtıń ırısqısı hám ómirdiń kepili sıpatında kózge taslanadı. Sebebi, insan azıq-awqatsız jasay almaydı. Dástúriy kózqaraslarda diyqan kóbirek erkek adam sıpatında sáwlelenedi. Awır miynet, jer aydaw, egin egiw, suwǵarıw erkektiń wazıypası dep qaralǵan. Al hayallar bolsa ónimdi jıynawda hám sol sıyaqlı biraz jeńilirek jumıslarda erkeklerge járdem bergen.

2. Diyqan jawında tınar, Balıqshı dawılda tınar, Shopan ólgende tınar [10:160]. Bul naqılda keltirilgen úsh túrli kásip ataması da genderlik jaqtan erkek adamlarǵa tán ekenligi kórinip tur. Balıqshılıq kásibi de fizikalıq kúshti talap etetuǵın, suwda, dawılda qáwipli bolǵan jumıs. Sol ushın da balıqshılıq kásibinde erkek obrazı ústem. Al, shopan sózi kóp jaǵdaylarda xalıq awızeki dóretpelerinde genderlik tárepten erkek mánisin bildirip keledi.

3. Ańshınıń keshikkeninen súyin [10:152]. Bul naqıldaǵı ańshı professionizmi er adamdı bildiriw ushın qollanılǵan. Sebebi, erkek tábiyatı ańshı bolıp jaratılǵan. Er adam hárqanday sırtqı qáwiplerge tótepki bere alatuǵın jaratılıs. Burın erler ańshılıq etiw arqalı qara qazandı qaynatıp, bala-shaǵasın asırap otırǵan.

4. Ańnıń tuwıwın sayatshıdan sora, Aydıń tuwıwın sayǵaqshıdan sora. [10:153]. Bul naqıldıń genderlik ózgeshelik tárepi er adamlar haqqında aytılǵanlıǵında. Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq sózliginde sayatshı dep qarshıǵanı uslap, onı satıwdı kásip etken adam túsindirilse [12:255], al túsindirme sózlikte ań menen shuǵıllanıwshı adamdı sayat dep ataǵanı aytıladı [9:226]. Yaǵnıy, -shı qosımtası qosılıp ta, qosılmay da aytıla beredi. Sayatshı – bul genderlik jaqtan tek er adamlarǵa tiyisli kásiplerdiń biri. Házirgi kúnde awızeki sóylewde sayat dep kóp sayaxat etetuǵın yáki qıdırımpaz er adamdı da, hayal adamdı da ayta beredi. Bul awızeki sóylewde genderlik ózgeshelikke iye emesligin bildiredi. Al, sayǵaqshı bolsa juldızlardı úyreniwshi adam yaǵnıy astronom dep túsinemiz. Biraq, qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde sayǵaq sózine úsh túrli túsinik berilse de, olar bul naqıldaǵı mánisine tuwrı kelmey turǵanday kórinedi. Yaǵnıy, birinshiden, sayǵaq dep mazarǵa shanshıp qoyılatuǵın qadanı aytsa, ekishiden, asha tuyaqlı, gúyis qaytarıwshı, shólde jasaytuǵın sút emiziwshi sharwa, aq bókendi de aytadı, al, úshinshiden boydaq mal, jeke júrgen jılqını da sayǵaq dep túsindiredi [9:159]. Biz bul naqıldaǵı sayǵaqshı sózin juldızlardı úyreniwshi astronom dep qabıl etiwdi maqul kórdik. Qullası, bul eki kásip te derlik tek er adamlar shuǵıllanıwshı kásip esaplanadı.

5. Shárwanıń túbi – keńes, Sawdagerdiń túbi – qarız [10:161]. Qaraqalpaq xalqında mal sharwashılıǵı menen tiykarınan er adamlar shuǵıllanǵan. Sawdagerlik te sonday. Sebebi, hayallardıń tiykarǵı wazıypası shańaraqta tek úy jumısları, qol óneri hám bala tárbiyası menen

shuǵıllanıw dep esaplanǵan. Yaǵnıy fizikalıq kúsh talap etilmeytuǵın jumıslar. Házirgi dáwirde sharwashılıq ta, sawda-satıq ta hayallar arasında da, er adamlar arasında da keń tarqalǵan. Biraq, burıńǵı dáwirlerde hayallardıń miyneti ekilemshi dárejede sanalǵan. Bul naqıldaǵı genderlik konnotaciya óz waqtında jámiyetlik miynet bóliniwin, erkeklerdiń tiykarǵı kásip iyeleri sıpatında kóriniwin ańlatadı.

6. Darımshı emdi biledi, danıshpan eldi biledi [10:153]. Darımshı sóz hám em arqalı ruwxıy dawalawshı, árwaqlı emshi, táwip [7:91]. Emshi menen danalıqtıń joqarı bahalanǵanlıǵın kórsetiwshi naqıl. Búgingi kúnde táwipshilik penen er adamlar da, hayal adamlar da shuǵıllanadı. Bul genderlik jaqtan maskulinlik hám feministlik sıpatqa iye bola aladı.

7. Jıraw jırlap aytsa, Baqsı shaǵlap aytar [10:100]. Qaraqalpaq naqıl-maqallarında biylik penen abıroy er adam obrazı menen tikkeley baylanıslı. Sóz ónerinde er adamlardıń ústemligin kórsetiwshi naqıl. Keyin ala baqsıshılıq penen hayal adamlarda shuǵıllanıp, bul dástúr búgingi kúnge deyin dawam etip kiyatırǵan bolsa da, jırawshılıq penen hayal adamlar elege shekem shuǵıllanbaǵan. Bunıń tiykarǵı sebebi jırawshılıqta iri, juwan dawıs hám kóp energiya talap etiletuǵınlıǵı bolıwı múmkin. Baqsı professionizmi hám maskulinlik, hám feministlik sıpatqa iye bolsa, jıraw professionizmi tek maskulinlik sıpatqa iye.

8. Eki ǵarǵa talassa, Oqshıǵa jón bolar [10:96]. Oqshı túsindirme sózlikte atıwshı, atqısh adam dep túsindiriledi [8:278]. Bul naqıldıń astarında qıyın ahwalǵa túsken adamnıń jaǵdayınan basqalar óz maqsetin gózlewi aytılǵan. Oqshı yaǵnıy ańshılıq penen folklorda, tiykarınan dástanlarda ayırım qızlar da shuǵıllanǵanlıǵın, dushpanǵa qarsı gúresiwde oqjaydan paydalanǵanlıǵın ushıratamız. Solay bolsa da kópshilik jaǵdayda ańshılıq penen óz shańaraǵın baǵıw ushın er adamlar shuǵıllanǵan. Bul genderlik tárepten kóbirek maskulinlik sıpatqa iye ekenligin bildiredi.

9. Qassapshıǵa mal qayǵı, Qara eshkige jan qayǵı [10:153]. Qassap – mal soyatuǵın, gósh satıw menen shuǵıllanatuǵın adam. Basqa xalıqlar sıyaqlı qaraqalpaq jámiyetinde de qassap er adamlar shuǵıllanıwshı kásip sanaladı. Mal soyıw, gósh tayarlaw, sawdaǵa shıǵarıw sıyaqlı awır hám fizikalıq kúshti talap etetuǵın kásip bolǵanlıqtan bul erlerdiń minneti bolǵan. Jan qıyıwǵa hayallarǵa ruxsat etilmegen. Bul naqılda úyrenshikli qatallıq kórinedi. Maldıń ólimi qassapshı ushın ekonomikalıq tabıs kózi. Hayal adamlar sezimtal bolǵanı ushın bunday isler olar ushın biraz qıyınshılıq tuwdıradı.

10. Segiz qazıwshıǵa on bir murap [10:106]. Bul naqılda miynet bólistiriliwine baylanıslı ómirlik tájiriybe kórsetilgen. Bul naqıldıń genderlik ózgesheligine názer awdarsaq, bul jerde er adamnıń roli basım. Sebebi, qazıwshı da, murap ta erlerdiń kásibi sanalǵan. Jer, salma qazıw awır kúsh talap etse, suw bólistiriw ádillik hám biylikti talap etetuǵın jumıs. Álbette, bul erlerdiń moynındaǵı wazıypa.

11. Temirshi taǵaǵa jalshımas [10:158]., Ataqlı ustanıń úyinde temir pıshaq [10:155]. Ázel-ázelden temirshilik penen tek er adamlar shuǵıllanǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Sebebi, bul qıyın, awır hám mashaqatlı, sabırlılıqtı talap etetuǵın kásip bolǵanlıqtan, tek er adamlar shuǵıllanǵan.

12. Jalǵız taydı úyretken, Seyis bolıp atalmas, Jalǵız terek kógertken, Baǵman bolıp atalmas [10:158]. Seyis – (atbaǵar, haywanlarǵa qarawshı). Áskeriy, toy-tamasha hám xojalıq zárúrlikleri ushın saqlanǵan shapqır, jorǵa atlardı kútiwshi, baǵıwshı. [9:246]. Bul naqılda keltirilgen seyis hám baǵman professionizmi de erkek adamlarǵa tán kásip túrlerin bildiredi. Sebebi, qaraqalpaq jámiyetinde seyis kásibi negizinen er adamlarǵa tán bolǵan. Jılqını baplaw, báygige qosıw xalıqtıń túsiniginde – er adamlardan kúsh, tózimlilik, tájiriybe talap etetuǵın erler kásibi retinde qáliplesken. Baǵmanshılıq hayallar da shuǵıllanǵan biytárep kásip bolǵanı menen jerge qaraw, baǵ ósiriwdiń negizgi iyeleri er adamlar esaplanadı.

13. Aspaz ashtan ólmes [10:177]. Burın aspazlıq kásibi menen kóbinese hayal adamlar shuǵıllanǵan bolsa, búgingi kúni aspazlıq arnawlı hám júdá kerekli kásip bolıp, bul ushın mamanlarǵa shákirtlikke túsip tiykarınan er adamlar úyrenedi hám usı kásip penen shuǵıllanadı.

Naqıl-maqallarda professionizmlerdiń genderlik ózgeshelikleri erler miynetiniń joqarı dárejede bahalanıwı, er adamlar shuǵıllanatuǵın bir qatar kásiplerdi xalıqtıń tiykarǵı asırawshı adamları sıpatında qaraw, kásiplik tarawlardıń basım kópshiligi er adamlarǵa tán dep tabılıp, hayallar miynetiniń naqıl-maqallarda az sanda ushırasıwı patriarxal sistemanı qollap-quwatlawda kórinedi.

Naqıl-maqallardaǵı professionizmler xalıqtıń miynetke degen kózqarasın, kásiplik mádeniyatın ǵana emes, sonıń menen birgelikte jámiyetlik rollerdiń bóliniwin de kórsetedi. Bul qaraqalpaq xalqınıń turmıs tárizi menen dúnyaǵa kózqarasınıń ayqın kórinisi bola aladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Diykanbay M, Ilgisheva M (2023) Perception of gender in Kazakh and Kyrgyz proverbs. Turcology Research Journal, 8(2), P. 45-59.
2. Elubay A. M., Aldabek N. A. Linguistic and cultural aspects of proverbs reflecting the concept “woman” in the Turkish World. lasaỳı ỳniversitetiniń habarshysy. 125(3): −P68-78. 2022.
3. Ersöz A. G. (2010). Türk atasözleri ve deyimlerinde kadına yönelik toplumsal cinsiyet rolleri. Gazi Türkiyat, 1(6), 167–182.
4. Igissinova A. S., Raeva G., & Kulamnova Z. (2024). Gender stereotypes in Kazakh proverbs and sayings. RUDN Journal of Semiotics and Semantics, 15(2), 134–148.
5. Solmaz E. (2019). Türkmen Atasözlerinde Kadın ve Kadın Algısı. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 19(2).
6. Есімбаева Г. Қазақ фольклорындағы әйел бейнесі. – Алматы: «Қазақ университеті», 2016.
7. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. III том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2023.
8. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. V том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2023.
9. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. VI том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2023.
10. Қарақалпақ фольклоры. 88 том. Нақыл-мақаллар. – Нөкис: «Илим», 2015.
11. Мырзабеков С. Тіл және этнос. – Алматы: Қазақ университеті, 2012.
12. Насыров Д.С., Доспанов О. Қарақалпақ тилиниң диалектологиялық сөзлиги. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983.
13. Сыздық Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы. Атамура, 2014.
14. Уали Н. Қазақ мақал-мәтелдерінің этнолингвистикалық табиғаты. – Алматы: Ғылым, 2007.
15. Шаяхметова Г. Гендер және тіл. – Астана: ЕҰУ баспасы, 2018.

Резюме: В данной статье рассматриваются гендерные особенности каракалпакских пословиц и поговорок, связанных с профессиями. В ходе исследования частота мужских профессиональных терминов в пословицах и поговорках указывает на их высокий социальный статус, в то время как очень редкое присутствие женского образа рассматривается как отражение патриархального общества.

Ключевые слова: пословица, гендер, профессионализм, маскулинный дискурс, лингвокультура.

Summary: This article examines the gender characteristics of Karakalpak proverbs and sayings related to professions. In the course of the research, the frequency of male professional terms in proverbs and sayings indicates their high social status, while the very rare presence of the female image is considered as a reflection of patriarchal society.

Key words: proverb, gender, professionalism, masculine discourse, linguoculture.

TÚRLI SISTEMALÍ TILLERDE ORNITONIMLERDIŃ TURAQLÍ TEŃEWLER ARQALÍ BERILIWI

Nzamatdinova D.K.
Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti

Dúnya − bul eń úlken koncept bolıp jaratılıs, tábiyat. Dúnyanı tanıwda antropocentrikalıq modellik kózqarastan kelip shıǵıp adamnıń denesi teńew ushın ólshem bolıp tabıladı.

Adam hám quslardıń minez-qulqı yamasa sırtqı kórinisi arasındaǵı uqsaslıq mánilik jaqtan tásirli hám universal bolsa, onı metaforalıq model yamasa metaforalıq proekciya dep ataw múmkin hámde bekkemleniw hám sózlikte kodifikaciyalanıw imkaniyatına iye. Hár qanday bilim baqlaw, salıstırıwlar, klassifikaciyalaw tiykarında payda etilgeni sıyaqlı bilim kompleksi retindegi koncept de áne sol tiykarında tiklenedi. Konceptuallastırıw hádiysesi jaratılıstıń til tilge tiyisli kartinasındaǵı ornın anıqlawdan ibarat. Sol tiykarda túrkiy xalıq qaharmanlıq dástanlarındaǵı turaqlı teńewlerdi konceptuallastırıw da óziniń aktuallıǵın kórinetuǵın etedi.

Yu.S.Stepanovtıń pikirinshe “Hárbir insan dúnyaǵa óz kózqarasları tiykarında qaraydı hám de bul individual qaraw onıń turmıs tárizine qaray belgilenedi. Tilshi ilimpazlar ádette adamlar hám zatlardı olarǵa jaqın hám túsinikli bolǵan zatlar menen salıstıradı, sebebi olar kóbinese kúndelikli turmısımızda ushırasadı. Ayrım teńewler xalıq tilinde tez-tez qollanılǵanlıǵı sebepli olar sol xalıq tilinde "turaqlı teńew"ge aylanadı [1,3].

Quslardıń awıspalı semantikası tarawındaǵı atamaları hár eki lingvomádeniyatta da tiykarınan insannıń xarakterologiyalıq sıpatları hám onıń sırtqı kórinisiniń ózgeshelikleri menen baylanısadı.

V.V.Vinogradov bılay dep jazǵan edi: "Hesh bir til hárbir anıq ideyanı ǵárezsiz sóz yamasa túbir element penen kórsete almas edi. Tájiriybeniń anıqlıǵı sheksiz, al eń bay tildiń resursları qatań sheklengen" [2:18]. Sonıń ushında kópshilik sózlerdiń, sonıń ishinde, ornitonimlerdiń de awıspalı, ekilemshi leksikalıq mánileri zárúrli bolıp esaplanadı.

Ornitonimler milliy mádeniyattı, til iyeleriniń dúnyaǵa kózqarasın sáwlelendiredi, onda milliy mádeniy áhmiyetke iye bolǵan lingvokulturalogiya bar bolǵan konnotaciyalar, bahalar, til iyeleriniń associaciyaları hám stereotip túsiniklerinde kórinedi. Quslardıń atamaları qaraqalpaq tiliniń barlıq túsindirme sózliklerinde berilgen, biraq barlıq leksikografiyalıq dereklerdegi sózlik anıqlamaları óz mazmunı boyınsha azlı kem túsinikler berilgen. Qus atamalarınıń semantikasınıń keńeyiwi associativlik qollanıw menen baylanıslı. Awıspalı mánistegi zoonimlerdiń hárbiri óziniń mánilik kólemine, usı sózge tán óz ayırmashılıq belgilerine iye. Solay etip, qus atamaları tiykarında payda bolǵan adam atları insandı sol qustıń ayrım sıpatlarına uqsatıw ushın xızmet ete aladı.

Sózdiń semantikalıq strukturasında turaqlı (sózdiń leksikalıq mánisiniń bekkemlengen elementi) hám jaǵdayǵa baylanıslı boyawdı ayırıp kórsetiw arqalı bunday mısallardı jaǵdayǵa baylanıslı emocional boyaw yamasa jaǵdayǵa baylanıslı awıspalı máni jaǵdaylarına kirgiziw múmkin. Ayırım jaǵdaylarda denotatqa bolǵan unamlı múnásibetti bildiriw ushın qus atamalarınıń unamsız bahalawshılıq penen qollanılıwı sózdiń jáne bir mánisiniń ajıralıp turıwına tásir etedi.

Quslar atamasınıń awıspalı mánisin unamlı belgini ańlatıwda unamsız baha menen qollanıw rus tiline tán emes ekenligin atap ótemiz. Sonlıqtan bunday qollanılıw jaǵdayların tallawda birinshi gezekte quslar atamasınıń awıspalı mánisiniń ulıwma semantikalıq kólemdegi tiykarǵı bahalawshı komponentin anıqlaw kerek.

Adamnıń atamaları modeli. Qaraqalpaq tilinde «búrkit, suńqar» sózleri márt, kúshli degen mánileri er azamatlardıń xarakterine, «búlbil» sózi sózge sheber, sheshen, talantlı shayır degendi ańlatadı: Berdaq – sahra búlbili. Sonday-aq, Búrkit, Qarlıǵash, Ǵarǵabay, Qumırı, Qoraz, Totı, Lashın, Qaraqus, Qarshıǵa, Leyli qus atamaların bildiriw menen birge adam atların da bildiredi. Bul atamalar erkeletiw mánisinde de jumsalıp, kishi jastaǵı balalarǵa, er hám hayal adamlarǵa baylanıslı qollanıladı. Mısallar: Lashınım, suńqarım, kúnim jan balam (Xalıq qosıǵı).

Ashılǵan baǵda gúlim, Baǵda shámen *búlbilim* («Edige» dástanınan). Joldasbay, Quwatbay eki shıraǵım, Sayrap qalǵan *búlbillerim* xosh endi (Xalıq qosıǵı)

Ayırım jaǵdaylarda ornitonimler adamnıń minez-qulqındaǵı unamsız táreplerin, kemshiligin kórsetiw ushın da jumsaladı: *jarıqtaǵı jarǵanat, bayıwlı, ǵarǵa, suqsır, quzǵın* hám t.b. Qustıń ataması – haywanatlardıń, basqa da janlı jánliklerdiń atamaları modeli. «Tarlan» sózi qaraqalpaq tiliniń arqa dialektinde qarshıǵanıń qartayǵanın ańlatıw ushın jumsaladı . «Alpamıs» dástanında «tarlan» sózi Tayshaxannıń atınıń atı: Taqır jerge kelgende, Tarlan zorlıq qıladı, Qumlıq jerge kelgende, Bayshubar zorlıq qıladı. Sonday-aq, qaraqalpaq xalqında «tarlan» iyttiń atın da bildiredi. Bul mısallar «tarlan» sóziniń kóp mánililigin bildirip, bul semalardıń barlıǵı ushın ortaq máni «qustıń alǵırı, sheber ań awlawshı qus», «attıń eń júyrigi», «iyttiń basqa iytlerge salıstırǵanda alǵır, ań awlawshı tazı iyti» ne baylanıslı mánileri ortasında jaqınlıq bar.

Túrkiy qaharmanlıq xalıq dástanlarında qus atamaları menen jasalǵan turaqlı teńewler jiyi ushırasadı. Olar óz náwbetinde dástanlardaǵı qaharmanlardıń túr- túsi, is-háreketleri, sesleri menen salıstırılǵan. Qaraqalpaq tilindegi ornitonimlerdi izertlegen alım M.Xojanovtıń dissertaciya jumısındaǵı semantikalıq toparlarǵa bólgen klassifikaciyasınan paydalanıwdı maqul kórdik [3:67]. Olar tómendegishe: Ornitonimlerdiń awıspalı mániler tarawı hayallarǵa qaraǵanda erkek jınıslı shaxslardı kóbirek qamtıp aladı. Túrkiy tillerde de hayal tiykarınan tómendegidey poziciyalar boyınsha xarakterlenedi: sóylemsheklik; aqmaqlıq (qarlıǵash, tawıq); sulıwlıq; tınıshlıqtı súyiwshilik (qarlıǵash, kepter).

Quslar menen baylanıslı turaqlı teńewlerdi izertlewde «Kúshli, imkaniyatları keń» semalarına iye ornitonimler:

Qaraqalpaq tilinde: Búrkittey pánje saladı .

Qańraǵan burkittey , batır mushın túyedi (Qırıq qız).

Ózbek tilinde: Chopishi bor uchar qushtan ziyoda,
Jimiyganda qarshiǵaday qiyoda (Górўǵli).
Qazaq tilinde: Kók burkittey tuyilip,
Lashın qustay shўyilip (Batırlar jırı)
Qırǵız tilinde: Ak shumkar kushtay barkıldap Maydanga baatır barganı. (Manas)
Túrkmen tilinde: Guş ýaly uçýar .(Gurўǵli)
«Sulıw, gózzal» semalarına iye ornitonimli turaqlı teńewler
Qaraqalpaq tilinde:

Altın tajı basında.
Qırıq jeńgesi qasında,
Tawıstay bolıp taranıp,
Kórgeniniń aqlın alıp,
Ádep penen ǵazǵaz basıp,
Sultan qurdurǵan sarayǵa,
Tawsılmastan aldın tosar,
Qaratulpar qustay ushar,
Qarshıǵa qustay qalqılap,
Halla surıp júregi,
Dárya kibi shalqılap,
Kelleme- kelle shabıstı.
Shanshılıp ushqan qırǵawılday (Qanshayım)

Ózbek tilinde: Hammalari birday bўlib,
Chamandagi bўlbўlday bўlib (Alpomish).

Qazaq tilinde Salamat Barzu jatır degen soń. Kóńili ósip totı qustay taranadı (Rustem).

Qırǵız tilinde Manas baatırdın ajıda arday súrú, alp kara kushtay aybatı tak ushul óz ishinin tuuralıgına kózú jetip, oń ish úchún bel baylagandıgı menen sharturaqlı teńewlerashkan (Manas).

Hár qıylı hal-jaǵdayǵa baylanıslı payda bolǵan turaqlı tenewler:

Qaraqalpaq tilinde:

Qırıq bes jasta adamzat,
Mısal bir qıran búrkit.
Jonı tolar jedel ruhqa,
Shıǵadı sózleri nırqqa,
Qarshıǵaday qanat qaǵıp,
Jigit juwırıp keler qırıqta.(Qaharman)

Ózbek tilinde: Chopishi bor uchar qushdan ziyoda,
Jimiyganda qarchiǵayday qiyoda (Alpomish)
Qazaq tilinde: Jarbańdap ushqan qarǵaday ,
Ayaǵı jerge timedi (Batırlar jırı).
Qırǵız tilinde: Ak shumkar kushtay barkıldap ,:
Maydanga baatır barganı (Manas).

Qaraqalpaq hám de qazaq tillerinde jigitlerdiń kúsh ǵayratın búrkitke, qarshıǵaǵa, qara qusqa kóbirek teńegen usqaslıǵın kórsek, qaraqalpaq hám ózbek tillerinde jaǵımlı sózli adamlardı búlbúlge teńlestirgen.Qırǵız tilinde qus atamaları menen jasalǵan teńewler az muǵdarda kontekstte qustay ushqan turaqlı teńewleri menen jasalǵanlıǵınıń guwası boldıq.

ÁDEBIYATLAR

1. Степанов, Ю.С. Французская стилистика: Учебное пособие для студ. ин-тов иностр. яз. / Ю.С. Степанов. – М.: “Высшая школа», 196. – 3 с.
2. Виноградов, В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке / В.В. Виноградов // Избранные труды: Лексикология и лексикография. – М.: «Наука», 1977. – С. 140-160.
3. Хожанов М. Қарақалпақ тилинде орнитонимлер. ҚҚ, 2019 .
4. Қарақалпақ фольклоры (көп томлық). 1-8-т. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2007. – 756 б.
5. Қарақалпақ фольклоры (көп томлық). 9-13-т. – Ташкент: Манъвият, 2009. – 536 б.
6. Сапарбаев А. “Манас” эпосундагы метафоралар. – Фрунзе, 1975.

Резюме. В данной статье обсуждается представление орнитонимов в различных систематических языках посредством устойчивых сравнений. Орнитонимы отражают национальную культуру и мировоззрение носителей языка.

Ключевые слова: орнитоним, сравнение, антропонимы, лингвофольклористика.

Summary. This article discusses how ornithonyms are expressed through stable comparisons in languages with different systems. Ornithonyms reflect national culture and the worldview of native speakers.

Key words: ornithonyms, similes, anthroponyms, linguofolkloristics.

DIMINUTIVLIK (erkeletiwshilik-kishireytiwshilik) TÚSINIGINIŃ LINGVISTIKALÍQ MAZMUNÍ

Sarsenbaeva Q.M.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

“Diminutiv” terminine til biliminde birqansha túsinikler bar, biraq olardıń tiykarǵı ańlatatuǵın mánisi birdey. Merriam Vebster sózliginde bul terminge tómendegishe anıqlama berilgen: diminutive (affection) means feeling or emotion, touching with tenderness, kissing yaǵnıy emociya yamasa sezim, erkeletip tiyiw (uslaw), súyiw [Merriam 2003:21]. Roget Thesaurus sózliginde: diminutive-endearment, loving words, affectionate speeches, pet name yaǵnıy, múlayımlıq, muhabbat sózleri, erkeletiwshi sózler, qısqarǵan atlar [Roget 2002:888]. Rus tiliniń túsindirme sózliginde joqarıdaǵı sózliklerden parqlı tárizde basqasha túsinik berilgen: múlayımlıq, ǵamxorlıq qılıw, saqlaw [Словарь русского языка 1984:593-594]. Ózbek tiliniń túsindirme sózliginde diminutiv birliklerdi tek ǵana miyrim-shápáát penen súyiw ekenligi aytılıp ótilmey, onıń paralingvistikalıq birlik ekenligi de atap ótilip, dene háreketleri arqalı da bildiriliwi múmkin ekenligi aytıp ótilgen [ЎТИЛ:114]. Sonıń menen birge, Dimunitive-Kichraytirish-qandayda bir nárseni kishireytip ataw ushın qollanılatuǵın affikler. Mısalı, inglis tilindegi “-let” *(booklet)* hám ózbek tilindegi *“–cha”* suffiksleri usılardıń qatarına kiredi [4:82].

Biziń pikirimizshe, Roget Thesaurus sózliginde kórsetilgenindey diminutivlik tek ǵana erkeletiw, múlayımlıq, muhabbat sózleri emes, al qısqarǵan atlardı da óz ishine aladı. Sebebi, adam atların erkeletip qısqartıp aytıw da diminutivlikke tán qásiyet.

Demek, diminutiv birlikler – hárbir tildiń ózine tán birlikleri bolıp, forma hám stillik ózgesheliklerine boysınǵan halda adamlarǵa, haywanlarǵa, tábiyatqa, zatlar hám hádiyselerge qarata miyribanlıq, muhabbat, jumsaq, sezimli, ashıqlıq penen súyiw hám muhabbat bildiriw sıyaqlı múnásibetti bildiriwshi birlikler bolıp esaplanadı.

Diminutiv suffiksler (kishireytiwshi-erkeletiwshi suffikslerdiń) birinshi lingvistikalıq analizin grekler-Aleksandriya grammatika mektebinde ámelge asırǵan. Sol dáwirdiń bizge jetip kelgen jalǵız grammatikası Dionisiy Frakskiydiń “Grammatika óneri” atlı miynetinde dórendi atlıqlardıń jeti túriniń biri etip erkeletiwshi atlıqlar alınǵan hám ol haqqında mınaday delingen: “Erkeletiwshi – bul tiykarǵı atlıqtı kishireytiw, mısalı, *kishkene adam, tas, bala*” [1:179].

Qaraqalpaq til biliminde “diminutiv” termini ushıraspaydı. Bul terminniń ornına qaraqalpaq tilinde yamasa ulıwma tyurkologiyada “Subiektiv baha formaları”, “Subiektiv formalar”, “Erkeletiwshi formalar”, “Erkeletiwshi-kishireytiwshi formalar” sıyaqlı terminler qollanıladı.

Ózbek tilinde A.N.Kononov, Z.Marufov, A.M.Sherbak, M.Shamsieva, K.Sharafutdinova, R.Hadyatullaevalar bul qubılısqa “subyektiv baha formaları” termininen paydalanadı [3:18].

A.N.Kononov geybir shıǵarmalarında olardı qısqasha “kishireytiw formaları” dep ataydı. U.T.Tursunov, A.M.Muxtarov “baha formaları”, kelbetliklerge kelgende “subyektiv baha formaları” terminin qollanadı. Ekinshi topardaǵı alımlar bolsa óz miynetlerinde diminutivlikti “kishireytiw-erkeletiw affiksleri”, “kishireytiw-erkeletiw qosımtaları”, “kishireytiw-erkeletiw formaları” terminlerin qollanadı. Al S.Usmanov, R.Ikramova miynetlerinde diminutiv birlikler “modal formalar” termini menen atalǵan. V.V.Reshetov atlıq jasawshı affikslerdi eki toparǵa bólip (birinshi hám ekinshi) subyektiv baha formaların ekinshi toparǵa kirgizgen [3:18].

Joqarıda atap ótken ilimpazlar hámmesi hár túrli terminlerdi qollansa da, tiykarınan birnárse haqqında, bir-birine jaqın bolǵan pikirlerdi bayan etken. Yaǵnıy, diminutiv til birlikleri yamasa subyektiv baha formaları tek ǵana erkeletiw hám kishireytiw mazmunın ańlatıp ǵana qoymastan, jek kóriw, kek etiw, sarkazm, ironiya sıyaqlı negativ mánilerdi de óz ishine aladı. Olardıń qanday maǵanada qollanılıp turǵanı kontekst járdeminde anıqlanadı.

Demek, diminutivlik túsinigi keń túsinik bolıp, ol tiykarınan erkeletiw hám kishireytiw sıyaqlı unamlı qatnaslardı bildiredi eken. Diminutiv til birlikleri morfologiyalıq jaqtan affiksaciya usılı arqalı ónimli jasaladı. *-sha/she, -shaq/shek, -shıq/shik, -aq/-ek, -jan, -xan, -tay, -alaq/laq* affiksleri qaraqalpaq tilindegi erkeletiwshi-kishireytiwshi birliklerdiń jasalıwında ónimli qollanıladı. Mısalı: *kitapsha, gilemshe, maydansha, ógizshe, tóbeshik, qılshıq, inishek, qulınshaq, tayınshaq, shaqalaq,*

qızalaq, botalaq, taylaq, qoshantay, bóketay, aǵay, apay, aǵajan, jeńgejan hám t.b. ***Ospanjan****, túrgele ǵoy, aǵań keldi, balam (K.Sultanov). Qalay* ***qızalaq*** *aman júrme (K.Sultanov).*

Sonday-aq qaraqalpaq tilinde diminutiv birlikler *aynalayın, shıraǵım, qaraǵım, qulınım, erketayım* sıyaqlı leksikalıq birlikler arqalı da ónimli jasaladı. Bunday leksikalıq birlikler arqalı jasalǵan diminutiv birlikler kóbinese erkeletiwshi máni bildiredi. Mısallar*:* ***Aynalayın*** *ǵana,* ***qurdasjan-aw****, kózime ottay basıldıń ǵoy (I.Qurbanbaev).* ***Pay-pay****, jigit-aq ekenseń (Ó.Ayjanov).* ***Erketayım****, kózińdi jaslama, kórerseń, sendey qız baxıtlı bolıwǵa tiyisli (S.Baxadirova).* ***Shıraǵım****, seniń arqańda qatarǵa qosılarman degen dámem bar (T.Qayıpbergenov). Xosh,* ***qulınım****, kút azanda baxıttı (Ó.Xojaniyazov). Usı iymanday sırım,* ***balajan****. Ospanbısań,* ***shıraǵım****. (K.Sultanov).*

Solay etip, qaraqalpaq tilinde diminutiv birlikler túsinigi keń túsinik bolıp, tiykarınan morfologiyalıq hám leksikalıq usıllar arqalı jasaladı. Morfologiyalıq usıl arqalı jasalǵanda óziniń arnawlı affiks hám affiksoidları arqalı jasaladı. Leksikalıq usıl járdeminde jasalǵanda bolsa, erkeletiwshi sóz dizbekleri arqalı diminutiv birlikler payda boladı.

Qaraqalpaq tilinen tısqarı diminutiv birlikler ózbek til biliminde de jiyi qollanıladı. Ózbek til biliminde R.Hadyatullaev, A.Xojiev, R.Qunǵurov, R.Ikramova, A.Ǵulomov, Z.Marufov, M.Shamsieva hám taǵı basqalar subyektiv baha formasın, olardıń tábiyatın, mánilerin, tildegi atqaratuǵın xızmetlerin úyrengen. Subiektiv baha formaları ózbek til biliminde hár túrli terminler menen ańlatılıp kelinbekte. A.N.Kononov, Z.Marufov, A.M.Sherbak, M.Shamsieva, K.Sharafutdinova, R.Hadyatullaevlar bul qubılısqa "subyektiv baha formaları" termininen paydalanadı. Ózbek tilinde -cha, -chak, -chiq, -gina/kina affiksleri kishireytiwshi birliklerdi, -jon, -xon, -oy, -toy, -poshsho affiksoidları járdeminde erkeletiwshi birlikler jasaladı.

Ózbek tili de agglyutinativ tiller qatarına kirgenlikten bul tilde de diminutiv birliklerdi jasawda affiksaciya usılı ónimli qollanıladı. -Cha, -chiq, -chak, -gina/ kina, -jon, -xon, -toy affiks hám affiksoidları ózbek tilinde erkeletiwshi-kishireytiwshi birliklerdiń jasalıwındaǵı xizmeti qunlı. R.Hadyatullaev óziniń ilimiy maqalasında subyektiv baha formaları tórtke bólinetuǵınlıǵın aytqan:

1) kishireytiw forması *(qop-chiq, bolta-cha);*

2) kishireytiw-erkeletiw forması *(kelin-chak);*

3) erkeletiw forması *(Murod-jon, Shoira-xon, Kumish-oy);*

4) kemsitiw forması *(xotin-cha, shoir-cha).*

Kórip turǵanımızday, ózbek tilinde de qaraqalpaq tilindegi sıyaqlı diminutiv birlikler jasalǵanda "atlıq+diminutiv affiks, affiksoid' modeli qollanıladı. Sonıń menen birge, "menshikli adm atı+diminutiv affiks, affiksod" formulası da ózbek tiline tán qubılıs. Bul másele boyınsha E.Begmatov ózbek tilindegi menshikli adam atlarınıń qısqarıw qubılısında tiykarǵı eki faktti kórsetedi:

1) Menshikli adam atına erkeletiwshi máni beriw arqalı;

2) Adam atın aytıwdı jeńillestiriw (ásirese qospa menshikli adam atların) [2:21].

Demek, adam atlarına erkeletiwshi-kishireytiwshi affiks hám affiksoidlardıń qosılıwı kópshilik tillerde bar qubılıs bolıp, bundaǵı tiykarǵı maqset sóylewshi tıńlawshını erkeletiw arqalı dostana múnasibet jaratıw bolıp tabıladı.

Usı tiykarda biz diminutiv termininiń ulıwma lingvistikalıq mazmunın analizley otırıp, onıń áyyemgi grek grammatika mekteplerinen baslanıp, tyurkologiyaǵa kirip kelgenininiń gúwası boldıq. Biz bul ilimiy jumısımızda túrkiy tiller qatarına kiretuǵın qaraqalpaq hám ózbek til biliminde diminutiv birliklerdiń izertleniw tarıyxın, qollanılıw jaǵdayların, qanday usıllar arqalı jasalıwın kórip shıqtıq.

Ulıwma aytqanda, diminutivlik termini kópshilik tillerde basqa terminler menen qollnılıwına qaramastan olardıń ańlatatuǵın mánisi, atqaratuǵın xizmeti birdey. Olardıń tiykarǵı mánisi erkeletiw hám kishireytiwden ibárat. Erkeletiw menen kishireytiwdi bir-birinen ayırıwǵa bolmaydı. Sebebi janǵa jaǵımlı nárseler kishi boladı hám biz olardı erksiz túrde erkeletemiz. Unamlı qatnaslar menen birge, diminutiv birlikler kek etiw, jaqtırmaw, kemsitiw, sarkazm, ironiya sıyaqlı unamsız qatnaslardı da ańlatıwı múmkin. Olardıń qanday mánide qollanılıp turǵanın kontekst arqalı anıqlawımızǵa boladı. Kópshilik túrkiy tillerde "diminutiv" termininiń ornına basqa terminlerdiń

qollanılıwın analizledik. Degen menen, biziń pikirimizshe, bul birlikler ushın universal termin “diminutiv” terminin qollanıw maqul dep oylaymız.

ÁDEBIYATLAR

1. Античные теории языка и стиля. Сборник под общ. ред. Фрейденберг. – Л.: ОГИЗ, 1936.
2. Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка. АКД. –Ташкент, 1965.
3. Бекбергенова Г. Ҳәзирги қарақалпақ тилиндеги атлықтың субъектив баха формалары. Дис.канд.филол.наук. – Нөкис, 2021.
4. Сафаров Ш. Тилшунослик терминлари луғати. – Тошкент, 2023.

Резюме: В данной статье рассматривается лингвистическое значение понятия диминутивности. Изучены ласкательные и уменьшительные формы в каракалпакском и узбекском языках.

Ключевые слова: диминутивность, аффиксация, суффикс, модальные формы.

Summary: This article discusses the linguistic meaning of diminutivity. Affectionate and diminutive forms in the Karakalpak and Uzbek languages have been studied.

Key words: diminutivity, affixation, suffix, modal forms.

FRAZEOLOGIZMLERDE JAQSÍ HÁM JAMAN MAZMUNDAǴÍ KONCEPTLERDIŃ BERILIWI

Bekbosinova G.M.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Házirgi kúnde tildi adamnıń sanası, oylawı, ruwxıy dúnyası menen qosa baylanıstırıp izertlew baslı máselelerdiń birine aylanıp kelmekte. Insan real ómirdi tek ǵana tanıp qoymastan, oǵan óziniń qatnasın bildirip keledi, birewdi jaqsı kóredi, ekinshi birnárseni jaman kórip, jini tırısadı. Bul sıyaqlı átraptaǵılarǵa hár túrli kewil keypin kórsetiwi tillik qarım-qatnasta frazeologizmlerde óz kórinisin tabadı. Frazeologizmlerdi úyreniw máselelerin A.B.Kunin, N.N.Amosova, V.N.Teliya, A.I.Smirnickiy, Yu.D.Apresyan, V.L.Apxangelskiy, S.G.Gavrin t.b. ilimpazlar shuǵıllanǵan. V.A.Maslovanıń pikirinshe frazeologiya “óz semantikasında xalıq mádeniyatınıń rawajlanıwınıń uzaq proceslerin sáwlelendiredi, mádeniy dúzilis hám steriotiplerdi, etalon hám arxitiplerdi dıqqatqa aladı hám áwladtan-áwladqa jetkerip beredi” [3:82]. Bul sıyaqlı pikirlerdi qaraqalpaq tilshi ilimpazlar da bildirgenligin kóremiz. Máselen, J.Tańirbergenov “Frazeologizmler – hárbir tildiń kórkem obrazlı, máni ótkirligine iye bolgan biybaha baylıgı. Frazeologizmler tildi, ásirese, kórkem ádebiy tildi janlandıradı. Olar xalqımızdıń ótmishiniń de, házirgisiniń de tariyxı desek boladı. Olarda xalıqtıń oy-sanasınıń shınlıq sáwlesi, turmısı, úrp-ádeti ayqın kórinip turadı” [6:3,7], – dese, Sh.Abdinazimov “Tildiń frazeologiyalıq baylıǵında xalıq mentaliteti, mádeniyatı jóninde bay maǵlıwmatlardı usınadı. Olarda xalıqtıń táriyxı, mif, úrp-ádetler, máresim hám ruwxıylıǵı tuwralı kózqarasları ózgermey saqlanǵan boladı” [1:71], – dep keltiredi. Ilimpaz B.Yusupova “Frazeologizm – “gúlin gúline keltirip”, qıyınnan qıyıstırıp, kestelep, xalıqtıń ózi dóretken sóz óneri. Xalıq tiliniń sheberlik penen dóretilgen kórkem sóz úlgileri – turaqlı sóz dizbekleri mánilik jaqtan kóp qabatlı quramalı qásiyeti menen sıpatlana kelip, basqa da ayırıqshalıq belgileri sonıń ishinde óziniń quramına engen sózlerdiń seslik qabıǵı, seslik tárepi menen de belgili bir kórkemlikti payda etedi,” – dep keltiredi [7:66].

Qaraqalpaq frazeologizmlerinde jámlesken qaraqalpaq milliy mádeniyatınıń xarakterlerin túsiniw ushın eń tiykarı bolǵan “Jaqsılıq” hám “Jamanlıq” konceptlerin úyreniw til bilimi hám mádeniyattanıwda áhmiyetli orındı iyeleydi. Bul túsinikler tiykarınan qaraqalpaq xalqınıń ózine tánligin, onıń ádep-ikramlılıq qádiriyatların bahalaw sisteması hám mentalitetin belgileydi. Insanlar átirapındaǵı adamlar menen qarım-qatnasta bolıp, óz minezin tanıtadı. Jámiyet minezdi ulıwmalıq mánide “jaqsı”, “jaman”, “awır”, “jeńil” dep bóledi. Bul atalǵan antonimler óz gezeginde universal leksema sıpatında qanday unamlı minez bolsa “jaqsı”, qanday unamsız minez bolsa “jaman” leksemaları menen jetkerip otıradı. Jámiyette bir insan haqqında pikir aytılar eken, aldı menen onıń minezi haqqında sóz etiledi. Kúndelikli turmısta insanlar bir-biri menen kommunikativlik qatnasta bolar eken, insannıń qanday, kim ekenligi belgili boladı: qorqaq-batır, miynetkesh-erinshek, aqıllı-nadan t.b. Psixologiyalıq kózqarastan minezdi “xarakter” lekseması menen tárıypleydi. Bul sóz grektiń tamǵa,

belgi, mór degen mánilerdi bildiriwshi sózlerinen alınǵan bolıp, insannıń jámiyettegi háreketine baylanıslı oǵan tamǵa basqanday etip onıń minezin aytıp otıradı.

Qaraqalpaq tilinde “Jaqsılıq” hám “Jamanlıq” konceptin frazeologiyalıq mánisine qaray toparlarǵa ajratıw múmkin:

1. Adamnıń jeke basına tán qásiyetlerine mániles frazeologizmler.
2. Insannıń psixologiyalıq hám emocionallıq halatın bildiretuǵın frazeologizmler.
3. Adamnıń fizikalıq halatın bildiriwshi frazeologizmler.
4. Insannıń sóylew halatın sıpatlaytuǵın frazeologizmler.

dep bólip qarawǵa boladı. Bul toparlar óz gezeginse birneshshe toparlardı óz ishine aladı.

***1.* Adamnıń jeke basına tán qásiyetlerine mániles frazeologizmler.** Bul toparǵa kiriwshi frazeologizmlerdiń basım kópshiligi insannıń intelektuallıq qábiletine mániles frazeologizmlerden quralǵan bolıp, olarda jaqsı, unamlı mánilerin ańlatıwshı aqıllılıq, uqıplılıq, bilgirlilik konceptleri hám unamsız mánilik qatnasqa iye aqmaqlıq, aqılsızlıq konceptleri kiredi: a) aqıllılıq, uqıplılıq qásiyeti tán frazeologizmler: kózi ashıq, aqılı alısıw, aqılı jetiw, aqıl esin jıynaw, bilewiktiń máyegin jew, bir iske bende bolmaw, bası islew, istiń kózin biliw, gápti ilip alıw, t.b. Mısalı: Bilip qoy, meniń qılıǵım jaman, shırayım pás bolǵanı menen túsindiriwge bende emespen, pedpraktikadan da be-es! – Bes barmaǵın tárriytip kórsetti (Sh.Seytov). Liykin, bulardıń úshewi de joqarı maǵlıwmatlı, hár istiń kózin biletuǵın, qolınan hámme nárse kele beretuǵın jigerli jigitler edi, kemis-qutıq qaldıra qoya ma! (Sh.Seytov). Aqılsızlıq qásiyeti tán frazeologizmler: kelte qonıshlıq etiw, bası jetpew, pámi joq, pámi alıspaw, bası islemew, t.b. Mısallar: Islemegen bastı qıynap terleme, Atlarǵa urmasın eshektiń shańı, Alma túsken menen aqmaq gellege, Ashıla bermeydi Nyutonnıń zańı (I.Yusupov).

2. Insannıń psixologiyalıq hám emocionallıq halatın bildiretuǵın frazeologizmler. *a) unamlı sezimlerdi bildiriwshi frazeologizmler:* bası/tóbesi kókke jetiw, eki eziwi qulaǵına jetiw, júzine qan juwırıw, júzi jadıraw, júregi tasıp ketiw, júregi alıp ushıw, jerden jeti qoyan tapqanday, kewli xosh bolıw, kewli alıp ushıw, kózi jaynaw, kewli dáryaday tasıw, quwanıshı qoynına sıymaw, quwanıshtan kewli ósiw, tolıp tasıw, malaqayın aspanǵa ılaqtırıw, ruwxı kóteriliw, júregi jarılıw. Mısallar: Quwanıshtan kewlim ósip, em menen qanday bolsa da bir-eki awız sóyleskim keldi (M.Nızanov). Tek ara-tura tárbiyashımız ǵana betimnen súyip, basımnan sıypaydı. Usı waqıtları tóbem kókke jetkendey quwanıp qalaman (M.Nızanov). Bul frazeologizmlerdiń mánilik túrleri, tiykarınan, insannıń ruwxıy jaǵdayı, ishki sezimleri, onıń sırtqı qubılıslardan tásirleniwi nátiyjesindegi unamlı tuyǵı-sezimlerin bildirip keledi. Berilgen mısallardaǵı frazeologizmler adamlardıń hár qıylı quwanıshına baylanıslı sezimlerin kórkem etip jetkeriwde qollanılǵan. Olardıń ornına jekke sóz túrindegi sinonimlerin qollanganda frazeologizmlerdi paydalanǵanday kórkemlik tásir bolmas edi. *b)unamsız sezimlerdi bildiriwshi frazeologizmler:* qabaǵı ashılmaw, mushın túyiw, ashıwǵa miniw, ashıwı betine shıǵıw, alıp topılıw, ashıwı qaynap ketiw, jıǵırdanı qaynaw, jini tırısıw, jini jeliw, jini atlanıw, ájiynesi tırısıw, eki kózi qantalaw, eki kózin qan basıw, kózine bále kóriniw, qáhári keliw, qáhárge miniw, qanı qızıw, salısı suwǵa ketiw, qabaǵı jabılıw, qanı qaynaw, qızıp ketiw, demi ishine túsiw, qara tútini shıǵıw, qara tútin atıw, mushına túpiriw, shırt etiw. Mısallar: Adamlar hár jer-hár jerde qara shıbınday “ǵaw-ǵaw” etse, bir jerlerde demleri ishine túsip, tutqında kiyatırǵan eki bendege qaramawǵa tırısar edi (M.Nızanov). Sol saparı ol úyinen qattı dákki jep qayttı. Salısı suwǵa ketip, kóp kúnge deyin úndemey júrdi (M.Nızanov). “…Ne isińiz bar, men ullı bolsam, balamnıń atın Berdash qoyaman!...” deydi adamlardıń jinin tırıstırıp (Sh.Seytov)**.** Bul túrdegi frazeologizmler insannıń ruwxıy dúnyasındaǵı qapalanıwdı, ashıwlanıwdı bildiretuǵın frazeologizmler esaplanadı. Bul frazeologizmlerdiń hárbirinde ekspressivlik emocionallıq máni oǵırı joqarı hám kórkem dárejede. Olardı paydalanıw arqalı kórkem sóz sheberleri shıǵarmalarınıń kórkem tásirli bolıwına erisken.

3. Insannıń fizikalıq halatın bildiretuǵın frazeologizmler: *a) Awırıw, kesellikti bildiretuǵın frazeologizmler:* awqattan qalıw, es-túsinen ayrılıw, tósek tartıp qalıw, mazası qashıw, mazası bolmaw, mánisi bolmaw, jataqqa jatıw, tabı qashıw, ózin aldırıw, tumaw tiyiw, gúldey solıw, t.b. Mısalı: Keldi-kelmedi gápti ayta berme, keli-in! – dedi suq barmaǵın Ubaydaǵa shoshaytıp. – Basıń

jas, zań ǵarrı jasına qaramaydı, sál jerde atılıp keterseń de gúldey solarsań! (Sh.Seytov). Ol jumıs baslagan kúnleri ákesi jataqqa jatıp qalǵan edi (M.Nızanov).

b) Sawalıwdı bildiretuǵın frazeologizmler: Ajari kiriw, gór awzınan qaytıw, beti beri qaraw, basın kóteriw, qáddine keliw, ózine keliw, t.b. Mısalı: Bir kúnleri kempirdiń júzi bermaǵan qaradı (T.Qayıpbergenov).

4. Insannıń sóylew halatın sıpatlaytuǵın frazeologizmler. Bul túrdegi frazeologizmlerde insannıń kommunikaciyadaǵı psixologiyalıq jaǵdayı suwretlenedi. Olar unamlı hám unamsız konnotativ mánige iye bolıp keliwi múmkin. Olarǵa júzi jadıraw, ájik-gújik bolıw, apaq-shapaq bolıw, júzi jaynaw t.b. Máselen: Nurlepeste otıra beretuǵın waqıt kóp bolsa Tájimurattıń "ájik-gújik" sóylesip otırǵanınan sirá zıyanı bolmas edi (Sh.Seytov). "Bálkim, aǵa dermen" degen sózdiń awzımnan qalay shıqqanın bilmeymen, Elena Semenovnanıń da júzi jadıradı (T.Qayıpbergenov). Bul mısallardaǵı "ájik-gújik sóylesiw" frazeologizmi sóylesip atırǵan insan menen álpi alısıw halatın bildirip unamlı mánini bildirse, "júzi jadıraw" frazeologizmleri sóylewshiniń kewilli halatın bildirip tur. Sóylewde unamsız mánige iye frazeologizmlerge hárre kózleniw, jaman kóz benen qaraw, kózin alartıw, awzı gójedey qaynaw, awzına kúshi jetpew, miydi jew, miydi aylandırıw t,b. Mısalı: Áy, sizlerdiń bir, tóreli gápińiz bar ma?! – Kópshikti omırawına tartıp, Tájimurat ǵarrı Nókerbayǵa hárre kózlendi (Sh.Seytov).

Solay etip, hárqanday tildiń frazeologiyalıq baylıǵın úyreniw arqalı sol xalıqtiń basqa xalıqqa uqsamaytuǵın jaqsı hám jaman oppoziciyalıq mánili úrp-ádetin, milliy dástúrlerin, diniy kózqarasların ańlawga boladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Abdinazimov Sh, Tolıbaev X. Lingvokulturologiya. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2020, 71-b.
2. Қайыпбергенов Т. Повестлер. – Нөкис: « Билим», 2018 –Б. 244.
3. Маслова В.А. Лингвокулътурология. – М.: «Akademiya», 2007, −С.82
4. Сейтов Ш. Жаман шығанақтақтағы Ақтуба. – Нөкис: «Jeti ıqlım», 2024.
5.Tańirbergenov J.Ó. Qaraqalpaq tilindegi feyil frazeologizmler. Monografiya. – Nókis; «Ilimpaz» baspası, 2021.
6. Юсупова Б. Фоностилистика. Ш.Сейитовтың «Халқабад» романы тили фразеологиясының фоностилистикалық анализи. – Ташкент, «Тафаккур авлоди», 2021. − Б. 66.
7. Юсупов И. Кеўилдеги кең дүнья. Қосықлар. – Нөкис: «Қарақалпақстан », 1989.

Резюме. В данной статье было исследовано выражение концептов с положительным и отрицательным значением во фразеологизмах. В каракалпакском языке концепты "Добро" и "Зло" были классифицированы по их фразеологическому значению.

Ключевые слова: фразеология, концепт, добро, зло, виды фразеологизмов, лексика.

Summary. In this article, the expression of concepts with good and bad meanings in phraseological units was studied. In the Karakalpak language, the concepts of "Good" and "Evil" were divided into groups according to their phraseological meaning.

Key words: phraseology, concept, good, evil, types of phraseologisms, lexicon.

TÚRKIY TILLERGE ORTAQ SÚT ÓNIMINEN TAYARLANATUǴÍN TAǴAM ATAMALARÍ

Esbergenova R.B.
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti

Belgili bir til quramındaǵı ulıwma túrkiy sózlik baylıǵın biz barlıq yamasa absolyut kópshilik túrkiy tillerde parallel túrde ushırasatuǵın sózler qatlamı sıpatında túsinemiz. Ulıwma alǵanda, bir tiykar tilden kelip shıqqan tuwısqan tiller tiykarǵı sózlik baylıǵı hám grammatikalıq dúzilisinde kóplegen ulıwmalıq táreplerdi óz ishine aladı. Máselen, sút sózi ulıwma túrkiy sóz. Eski túrkiy jazba esteliklerinde syut [3.518], eski qıpshaq esteliklerinde: qarayım, qazaq, qaraqalpaq tillerinde – sút; ázerbayjan tilinde syud; tatar tilinde set; chuvash tilinde sót formasında ushırasadı [6.305]. Házirgi túrkiy tillerde sút sózi hár túrli fonetikalıq variantlarda qollanıladı: qazaq, qırǵız tillerinde sút; ózbek tilinde sut; túrkmen tilinde suyt.

Áyyemnen eski túrkiy xalıqlarda, sol qatarı qaraqalpaqlarda da eń toyımlı hám kúndelikli ishiletuǵın sút ónimi qatıq esaplanadı.

Qatıq – súttiń uyıtılǵan túri. Áyyemnen kópshilik túrkiy xalıqlar arasında sonıń ishinde qaraqalpaqlarda da jaqsı kórip ishiletuǵın sút ónimi bolıp, basqa da sút ónimlerin tayarlaw ushın ortada eń kerekli qural xızmetin atqaradı. Qatıq sózi túrkiy tillerde de ushıraydı: bashq. *qatıq, «shiyki qatıq*; noǵ. *qatıq «shay, sorpaǵa qoyılatuǵın mazalı yamasa ashqıltım sút», shay qatıq, «shay demlew ushın sút»;* azerb. *gatıg;* túrkm. *gatıg;* qırǵ. *qatıq «ayran», «ashıǵan sút».*

Qatıq sóziniń kelip shıǵıwı áyyemgi túrkiy qatıg «qattı» sózine barıp taqaladı, yaǵnıy bul atama ónimniń fizikalıq jaǵdayına baylanıslı. Eski túrkiy tilde «aralastır», «qos» – mánisin ańlatıwshı qat feyiline -(ı)q qosımtası qosılıwı nátiyjesinde jasalǵan.

Eski túrkiy tilde qatıq sózi «awqatqa qosıp ishiletuǵın ónim» mánisin ańlatqan, házirgi mánisi mánide tarayıw nátiyjesinde júzege kelgen [5.227]. Házirgi kúnde qatıq ataması kóplegen tillerde túrli mánilerde qollanılmaqta: q.qalp. *qatıq*; ózb. *qatiq*; qumıq. *qatıq «sir»;* uyǵ. *qatıq «suw menen suyıltırılǵan, sıyır sútinen tayarlanǵan ashqıltım ishimlik»;* qarach.-balk. *qatıq «qıs ushın tayarlanǵan sút ónimi»* hám basqalar.

Qımız – biye sútinen ashıtıp tayarlanatuǵın ishimlik túri. Sonday-aq, túrkiy xalıqlardıń milliy taǵamlarınıń ishindegi eń qásterli dasturqan taǵamı. Qazaq shayırı Jambıl *«Awırıwǵa em, saw adamǵa quwat, dárman-qımız»* degendey, qımız dártke shıpa, denege kúsh, ayrıqsha ishtey ashatuǵın jaǵımlı iyisli ishimlik. Bul sóz túrkmen tilinde *gimiz,* ózbek tilinde *qimiz,* qazaq, q.qalp. tilinde *qımız túrinde* hár túrli fonetikalıq variantlarda qollanıladı. Qıpshaqlar qımızdıń áyyemnen kiyatırǵan ishimlik ekenligin «qumuz» formasında eski túrkiy jazba esteliklerinde jazılǵanlıǵın kórsetedi.

Ayran – qatıǵı pisip mayı alınǵannan keyin tayar bolatuǵın ishimlik túri. Bul sóz eski túrkiy esteliklerinde házirgi túrkiy tillerinde ayran formasında qollanıladı. Bunnan tısqarı, túrkiy tillerde hár túrli mánilerde qollanıladı: eski túrkiy. *ayran «ashıǵan sıyır sútinen tayarlanǵan ishimlik»;* qırǵız, noǵay, túrkmen, tatar, *«suw qosılǵan ashıǵan sút»;* ázerbayjan, qarayım, qumıq. *ayran, «ashıǵan sút»;* qazaq, chuvach. *«ashıǵan sút».* Ayran qaraqalpaq ádebiy tilinde bir mánige iye sóz. Yaǵnıy, ayran may ajıralıp shıqqannan soń qalǵan suyıqlıq mánisin ǵana ańlatadı. Biraq, basqa túrkiy xalıqlar arasında birneshe mánilerde qollanıladı. Máselen: bashqurt tilinde eki mánide, birinshiden, suw qosıp suyıq qılınǵan qatıqtı bildiriw ushın, ekinshiden bolsa, may alınǵanda ajıralıp shıǵatuǵın suyıqlıqtı ataw ushın jumsaladı. Sonıń menen birge, ózbek tilinde de «1. ayran – qatıqqa suw qosıp aralastırıp tayarlanatuǵın ishimlik. 2. ayran – qatıqtıń gúbide mayı ajıratıp alınǵannan soń qalǵan suyıq bólegi. Ishimlik sıpatında ishiledi, onnan súzbe, toraq tayarlanadı. Adam ushın paydalı, uglevodlarǵa bay ishimlik esaplanadı [7.59]».

Shubat *(túrkm. çal, ózb. qimron,chal, q.qalp. shubat, qazaq. shubat, qımıran)* – túye sútinen ashıtıp tayarlanatuǵın ishimlik túri. Túye baǵılatuǵın aymaqlarda, qazaqlar, túrkmenler, qaraqalpaqlarda shól sharayatında shóldi qandıratuǵın ishimlik sıpatında kóp tayarlanadı. Túrkmenler hám qazaqlardıń milliy ishimlikleri qatarına kiredi.

Uwız – sıyırdıń dáslepki súti. Bul sóz basqa túrkiy jazba esteliklerinde oǵuz, oǵiz formasında ushırasadı. Házirgi túrkiy tillerinde tómendegi formalarda qollanıladı: bashq. *ıwız;* qazaq, u*wız sút;* qırǵ. *uwuz;* qarach-balk. *uwuz//ırpıs; qum.uvuz; tatar.ugız;* azerb. *aǵız;* uzb. *oǵiz suti;* uyǵ. *oǵuz;* hak. *oos;* chuv. *ıra: eneırri «uwız súti», «qaymaq».*

Súzbe sóziniń kelip shıǵıwı ulıwma túrkiy «súziw» feyil tiykarına barıp taqaladı. Bul sóz túrli fonetikalıq variantlarda kóplegen turkiy tillerde ushıraydı. Máselen: «hózmá, hezmá «suwı qashırılǵan qatıq» derlik barlıq bashqurt etnikalıq gruppaları ushın tán esaplanadı» [1. 80-81]. **Súzbe** – súz «súziw, filtirlew» sózi –«*be»* qosımtası menen, túrli fonetikalıq variantlarda hám mánilerde túrkiy tillerde qollanıladı: eski. bashq. *hóẓmá* «*tıǵızlanǵan ashqıltım sút*»; qaraqalpaq. súzbe «*tvorog*»; qazaq. súzbe; noǵay. suzbe «tvorog túri»; qumıq. suzma «ashshı sútten tayarlanǵan tvorogtıń ayrıqsha túri»; qarashay-balqar. súzme «suwı qashırılǵan ashshı sút»; ózbek. suzma «suwı tındırılǵan ashqıltım sút», suzma qurt «qurıtılǵan suzbeden islengen kishkene aq sharshalar»; qırǵız. súzme «súzip alınǵan ashqıltım sút, suzma»; ázerbayjan. súzme «tvorog, súzilip qoyıwlanǵan ashshı sút»; uyǵır. súzmá «keptirilgen ashshı sút».

Qurt – tayar súzbe hár túrli formaǵa keltirilgen taǵam túri. Bul ónim atamasınıń kelip shıǵıwı da tayarlanıw usılı menen baylanıslı – *«qurıtıw»* sózinen alınǵan. Qurttıń tarqalıw

aymaqları túrkiy hám monǵol xalıqları arasında júdá keń. Uzaq waqıt saqlaw ushın tayarlanatuǵın sút ónimi esaplanadı. Qurt sózi túrli fonetikalıq variantlarda hám semantikalıq funkciyalarda basqa túrkiy tillerde de ushıraydı; bashq. *ĸorot «arnawlı tayarlanǵan sır»;* q.qalp. qurt *«súzbe túri»;* qazaq, qurt *«qurǵaq tvorog»;* qırǵ. *kurut «qurǵaq sir, tıǵızlanǵan yaki qurǵatılǵan tvorgtan tayarlanǵan sharshalar yamasa nanlar»;* ózb., uyǵ. *qurt «kishi sharshalar formasında qurǵaılǵan, súzbe»;* azerb. *gurut «súzip alınǵan qatıqtan qurǵatılǵan sharshalar»;* túrkm. *qurt, ǵurt «qurǵaq tvorog»;* chuv. *kart «sút, varene, qumsheker hám máyekten tayarlanǵan taǵam»;* alt. *kurut «sir»;* xak. *xurut « qurǵaq sir».*

Toraq – ayrandı súzbe qaltaǵa qoyıwlandırıp, keptirip tulıpqa salıp tayarlanatuǵın qoyıw taǵam túri. Toraq orta qıpshaq (XIII-XIV ásirler) tili arqalı kirip kelgen monǵolsha sóz; salıstırıń: monǵolsha *tarag "qatıq túri"* (tiykarǵı sózlerde aqırǵı -q ádette túsip qaladı, tatar tilindegi ózlestirilgen sózler bolsa saqlanıp qaladı: -k). Salıstırıń: chuvashsha *turoxo "iygen sút";* biraq tatarsha *turoxo "qaynatılǵan sút"* (monǵolsha túri).

Qaymaq ulıwma túrkiy sóz. Bul sóz jazba esteliklerde, ádebiyatlarda ushırasadı. Qaymaq sózi eski túrkiy jazba esteliklerinde « *kayak»* formasında ushırasadı [2.406]. M.Qashqariydiń sózliginde «*qajaq»* formasında qollanılǵan [4.181]. Házirgi túrkiy tillerde qaraqalpaq, qazaq tilinde qaymaq; ózbek tilinde *qaymoq*, túrkmen tilinde *gaymak;* qumıq tilinde *kaymak* formasındaǵı variantları bar.Bunnan basqa túrkiy tillerinde tómendegi variantlarda qollanıladı: eski.túrk. *k'ayak' «qaymaq»,* ázerb.*gaymag*, alt. *kaymak «qaynatılǵan sútten alınǵan qaymaq»,*qarach.-balk. *k'aymak «qaynatılǵan sút betindegi maylı perde»,*monǵ. *xaylmag «sút qaymaǵınan tayarlanǵan taǵam»*,uyǵ. *kaymak «qaynatılǵan sútten alınǵan qaymaq».*

Sarı may sózi túrkiy tillerde hár túrli fonetikalıq variantlarda qollanıladı: ózb, *sori moy// sori yoǵ,* qazaq, *sarı may,* ázerb, *yaǵ,* túrkmen *mesge yag// sarı yag* ,túr. *yag,* qumıq, *yav,* qarach.-balk. *jau,* tuv. *jag.* Eń áyyemgi sarı may tayarlaw usılı qaymaqtı gúbi yamasa qolshada qol menen pisiw esaplanadı. May tayarlaǵannan keyin qalǵan suyıqlıq may ayranı yamasa ayran dep ataladı hám ishimlik sıpatında ishiledi. «May erigennen keyin qalatuǵın shógindi» qaraqalpaq ádebiy tilinde *torta* dep ataladı.

Irimshik//tvorog – sútti iritip, qaynatıp keyin súzbe qaltaǵa salıp quyashqa keptirip tayarlanatuǵın qoyıw taǵam túri. Irimshik sózi basqa túrkiy tillerde anıqlawshı sózler menen birgelikte de qollanıladı: máselen, qızıl irimshik, «arnawlı tayarlanǵan qızıl irimshik», aq irimshik «tvorog». Salıstırıń: qaraqalpaqsha. *irimshik, «sir»;* qazaqsha. *irimshik «mazalı sır», «qizil irimshik», «qızǵısh-sarı sır»;* qırǵızsha. *«úyde tayarlanǵan sır».*

Solay etip, qaraqalpaq tilinde sút ónimleri hám olardan tayarlanatuǵın ónim atamaları menen baylanıslı oǵada kóp sózler bar. Bul atamalardıń kópshiligi qaraqalpaq tili sózlik quramınıń áyyemgi qatlamın quraydı, bul bolsa túrkiy, sonıń ishinde qaraqalpaq xalıqlarınıń sharwashılıq dástúrleri menen tikkeley baylanıslı.

ÁDEBIYATLAR

1. Аминева Ф.С. Названия традиционной пици в башкирском языке Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Москва, 2005.
2. Диалектологический словаръ татарского языка. – Казан, 1969.
3. Диалектологический словаръ татарского языка. – Казан, 1969.
4. Қошқарий М. Девону луғотит турк. Т. I. –Тошкент: ЎзФА, 1960.
5. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Университет, 2000.
6. Суюнчеев Х.И. Карачаево-балкарские и монголъские лексические паралелли. Черкесск, 1977.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. Биринчи жилд. –Т.; Ўзбекистон миллий енциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2008.

Резюме. В данной статье исследуются термины, используемые для обозначения общего молочного продукта в тюркских языках. Эти слова в каракалпакском языке сравниваются с тюркскими языками, и их лексические и фонетические варианты анализируются.

Ключевые слова: тюркские языки, названия молочных продуктов, термин, фонетический вариант, концепт, лексика.

Summary. This article examines the names derived from common dairy products in Turkic languages. These words in the Karakalpak language are compared with Turkic languages, and their lexical and phonetic variants are analyzed.

Key words: Turkic languages, dairy product names, term, phonetic variant, concept, lexicon.

QARAQALPAQ NAQÍL-MAQALLARÍNDA “MIYNET” KONCEPTINIŃ SEMANTIKALÍQ ANALIZI

Kalimbetova X.I.
Innovaciyalıq texnologiyalar universiteti

Házirgi zamanagóy jámiyette naqıl-maqallar óz aktuallıǵın joǵaltpay, keń túrde paydalanılıp kelmekte. Óytkeni olar bizlerge ómir shınlıqların ashıp beredi hám adamlardı jaqsılıqqa jetekleydi. Hárbir millettiń olardıń jasaw jerine, milliy salt-dástúrlerin, isenimlerine bola ózine say naqıl-maqalları boladı. Al olar hárbir xalıqtıń ata-babaları tárepinnen awızdan-awızǵa yáki qol jazba túrinde saqlanıp kelgen. Hárbir xalıqtıń ruwxıyatında, tariyxıy-dóretpesinde hám ruwxıy múnásibetlerinde naqıl-maqallar ayrıqsha orın tutadı.

Bul maqalada házirgi kúnde til bilimindegi áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp kiyatırǵan naqıl-maqallarda ushırasatuǵın konceptlerdi óz ara sistemalastırıwǵa, yaǵnıy, konceptuallıq analiz islewge háreket etildi. Eń dáslep «koncept» atamasına qısqasha túsinik berip ótsek. Bul termin házirgi til bilimi izertlewlerinde kóp ushırasadı. Koncept (lat. Conceptus – túsiniw, túsinik), pikir obyekti haqqındaǵı bilim, eles, pikirlerdiń ulıwmalıǵın sáwlelendiriwshi strukturalıq-mazmunlıq sana birligi esaplanadı. Dáslep, koncept ataması XX ásirdiń 1-yarımında rus filosofı S.Askoldov tárepinen tilge engizilgen bolıp, alım onı hár túrli millet wákilleriniń sóylesiwine sebep bolatuǵın kommunikativ process sıpatında bahalaydı [2:267]. Sonday-aq, belgili ilimpaz S.Stepanov koncept túsinigin logika, filosofiya hám psixologiya ilimlerine tiyisli bolǵan “koncept”ke, tariyxıy filosof Platon “ideyalar”ǵa uqsas mádeniy qubılıs sıpatında bahalaydı [4:41].

Qaraqalpaq xalqınıń naqıl-maqalları arasında eń kóp hám kóp qatlamlı mánilerge iye bolǵan konceptlerdiń biri – “miynet” (miynet, ezbe ter, kúndelik is-háreket) koncepti. Miynet – adamnıń óz kúsh-jigeri menen qálipke kelgen, sociallıq hám ekonomikalıq ómirde hámiyshe ortalıq kategoriyalardan biri. Xalıq naqıllarında “miynet” – tek is qılıw mánisinde emes, bálki, sabırlıq, ǵayrat, adamgershilik, qádirlew hám baxıttıń negizi sıpatında kórsetiledi.

Miynet haqqında kózqaraslar dúnya júzinde eski dáwirlerden berli bar bolıp, áyyemgi Mısır, Mesopotamiya hám Hind dereklerinde miynet ómir mazmunı sıpatında ullılanǵan hám insannıń jámiyettegi ornı kóbinese onıń qılǵan miyneti menen belgilengeni atap ótiledi. Al áyyemgi Greciyada bolsa, Aristotel miynetti eki túrge ajıratadı: fizikalıq miynet – zárúr, biraq kóbirek tómen qatlam adamlarǵa mas bolǵan is; aqlıy miynet – joqarı dárejede qádirlengen, mámleket basqarıwı hám kórkem óner menen baylanıslı iskerlik. Stoikler miynetti tábiyat nızamına muwapıq iskerlik sıpatında talqılaǵan[1].

Naqıl-maqallardaǵı temporallıq túsinik ata-babalardan áwladlarǵa turmıslıq áhmiyetli maǵlıwmatlardı jetkerip beredi hám qorshaǵan dúnyanıń reallıqların ápiwayı hám túsinikli etip súwretlewge járdem beredi. “Miynet” konceptiniń semantikalıq mánisleri qaraqalpaq naqıl-maqallarında óz kórinisin tabadı:

Ekonomikalıq-materiallıq qatlam – miynet baylıq, as, nesiybe hám tabıs penen baylanısadı.

“Isleseń tisleysen” [3:173].

“Kelgen dáwlet, Ketken miynet” [3:171].

Ádeplilik hám tárbiyalıq qatlam – miynet adamnıń qádir-qımbatın belgilep, iskerlikke, sabırlılıqqa úyretedi.

“Adam kórki – miynet, Bala kórki – ziynet” [3:173].

“Jas kúnińde miynet qılsań, Úlkeygende jetilerseń” [3:173].

Sociallıq qatlam – miynet adamnıń jeke hám jámiyetlik ómirindegi ornın, adamgershilikke tiyisli bólegin kórsetedi.

“Miynet súygen hesh waqıtta kem bolmas,
Miynetten qashqandı adam dep bolmas ” [3:172].

“Miynet abıray qosar, Jalqawdı sumlıq basar” [3:172].

Bul semantikalıq qatlamlar arqalı xalıq “miynet”ti tek bir ekonomikalıq kategoriyada emes, bálki, xalıqtıń ideologiyası sıpatında da qádirlegen.

Qaraqalpaq naqıl-maqallarında “miynet” konceptiniń associativlik ózgeshelikleri: Qaraqalpaq naqıl-maqallarında miynet koncepti birneshe obrazlar menen birlestiriledi:

➢ Miynet – as, nan, nesiybe: xalıq awızeki ádebiyatında miynet as penen teńlestirilip, adamnıń tiriligi onıń miynetine qaraslı bolıp kórsetiledi.

➢ Miynet – qádir, ar: kim miynet qılsa, sol qádirli, kim erinshek bolsa – sol ardan ayırıladı.

➢ Miynet – sabır hám ǵayrat: miynetli adam – sabırlı, óz maqsetine jetedi; erinshek adam – joqshılıqqa ushıraydı.

➢ Miynet – dúnyalıq baxıt: miynet – adamnıń ómirlik baxtın ashıwshı gilt sıpatında qaraladı. Mısalı: *"Miynet – baxıt"* [3:173].

"Miynettiń kózin tapqan, Baxıttıń ózin tabar" [3:171].

"Miynet" koncepti qaraqalpaq xalqınıń tariyxın jarıtıw menen birge, olardıń agrar xojalıǵı hám sharwashılıq penen shuǵıllanǵanlıǵınan da derek beredi. Sol sebepli, xalıq sanasında miynet – ómirdiń negizi, turmıs dástúriniń tiykarı bolıp qalǵan. Bul kózqaraslar naqıl-maqallarda óz kórinisin tabadı: *"Miynet etpey elge ókpeleme, Tógin tókpey jerge ókpeleme"* [3:172].

"Miynet qılmay, Móńirep keler mal barma?" [3:173].

Bul naqıl-maqallar arqalı xalıq miynet etiwdi – el bolıwdıń, jeke adamnıń qádirin biliwdiń tiykarı dep biledi.

Qaraqalpaq naqıl-maqallarında "miynet" konceptiniń tarbiyalıq hám pedagogikalıq qásiyeti oǵada girewli bolıp, xalıq pedagogikasında naqıl-maqallar – balanı tárbiyalawda kúshli qural sıpatında tán alınǵan. «Miynet» koncepti balalardı miynetke, sabırlıqqa, kúndelik turmıslıq juwapkerlikke úyretiledi. Mısalı: *"Miynetkesh ozar, Qosjaqpas bos qalar"* [3:174].

"Erte jat ta, erte tur, Bir piskekti artıq ur" [3:172]. Bunday naqıl-maqallar arqalı ata-ana balanı miynetke úyretip, turmısta óz ornın tabıwǵa úgitleydi.

Búgúngi kúnde de miynet koncepti óz qádirin joǵaltqan joq. Social-ekonomikalıq jaǵdaylar ózgerse de, qaraqalpaq xalqınıń naqıl-maqallarında kórsetilgen miynetke bolǵan kózqaraslar elege shekem aktual. Globalizaciya, texnologiya hám elektron dóretpe shártlerinde de adam miynetsiz, bilim hám kúshsiz nátiyjege jete almaydı. Sonlıqtan, xalıq naqıl-maqalları búgingi kúnde de jańa mánige iye bolıp, jas awladtıń qáliplesiwinde áhmiyetli ról oynaydı.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq naqıl-maqallarında miynet koncepti birneshe semantikalıq qatlamlarda óz kórinisin tabadı: ekonomikalıq (nesiybe, as, tabıs), tárbiyalıq (qádir, ar, sabır), sociallıq (insaniylıq, jámiyet). Naqıl-maqallar arqalı qaraqalpaq xalqı miynetti – baxıtqa, qádirge, óz-ózin tanıwǵa jeteklewshi tiykar dep tanıdı. Sonıń ushın, miynet koncepti qaraqalpaq naqıl-maqallarınıń semantikalıq sistemasında eń tiykarǵı ortalıq hám kúshli qádiriyat esaplanadı.

ÁDEBIYATLAR

1. Stephen B. Smith, "What Did Aristotle Think About Slavery? Why We Need to Read Great Books Closely," Public Seminar (The New School), August 27, 2020.
2. Аскольдов С.А "Концепт и слово." Статья. Опубликована в книге: Русская словесность: От теории словесности к структуре текста: Антология / Под общ. ред. В.П. Нерознака. – М.: Academia, 1997.
3. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 88-100-томлық. – Нөкис: "Илим", 2015.
4. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. – М.: Языки русской культуры, 1997. – С. 41–42.

Резюме. В данной статье была предпринята попытка систематизировать концепты, встречающиеся в пословицах и поговорках, которые в настоящее время являются одним из важных вопросов в лингвистике, то есть провести концептуальный анализ.

Ключевые слова: пословица, концепт "труд," семантическое значение, концепт, лексика.

Summary. In this article, an attempt was made to systematize concepts found in proverbs and sayings, which are currently one of the most important issues in linguistics, that is, to conduct a conceptual analysis.

Key words: proverb, concept of "labor," semantic meaning, concept, lexicon.

QARAQALPAQ KLASSIK SHAYÍRLARÍ SHIǴARMALARÍ TILINDEGI TOPONIMLERDIŃ IZERTLENIWI

Amaniyazova S.B.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Toponimika – jer-suw atamaların úyrenetuǵın til biliminiń bir tarawı bolıp, ol tariyx, geografiya, etnografiya, ádebiyattanıw sıyaqlı ilimler menen tıǵız baylanısta rawajlanadı. Ádebiy

shıǵarmalarda toponimler eki túrli wazıypanı atqaradı: a) real-keńislik wazıypası – waqıyalar júz berip atırǵan orındı anıqlaw, tariyxıy-geografiyalıq kórinisti tiklew; b) kórkem-estetikalıq wazıypa – simvollıq mániske iye bolıw, xalıqtıń ruwxın bildiriw, obrazlılıqtı kúsheytiw.

Toponimlerdiń kórkem shıǵarmalarda qollanılıwın úyreniw, olardıń semantikalıq, poetikalıq hám estetikalıq imkaniyatların ashıp beriw onomastika ilimi sheńberinde de izertlenedi. Óz gezeginde, ádebiyattanıwda toponimler haqıyqatlıqtı súwretlew, poetikalıq mákandı belgilew, obrazlar dúnyasın bayıtıw hám simvolikalıq mazmunǵa iye bolıwda áhmiyetli elementlerden biri bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq til biliminde toponimlerdiń shıǵarmalar tilinde qollanılıwın úyreniw ótken ásirdiń aqırlarına tuwra keledi. XIX ásir qaraqalpaq poeziyasına úlken úles qosqan Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh, Omar, Qazı Máwlik, Jańabay, Annaqul, Qulmurat sıyaqlı shayırlarımızdıń tillik ózgesheliklerin úyreniw eski qaraqalpaq tiliniń qáliplesiwin úyreniw menen barabar. Bul boyınsha birqansha miynetler jazılǵan. Olardan D.S.Nasırov óz miynetinde Ájiniyaz shayır shıǵarmalarınıń tillik ózgesheliklerin ulıwmalıq kólemde alıp qaraydı [4, 321-376].

D.Saytov 1971-jılı «XVIII–XIX ásirlerdegi qaraqalpaq shayırlarınıń tili» degen kandidatlıq dissertaciya jumısın jaqlaǵan [7,80]. Ol «Berdaq hám Ájiniyaz shıǵarmalarınıń sózligi»n de islep shıqqan [6]. 1995-jılı D.S.Nasirov, O.Dospanov, A.Bekbergenov, D.Saytovlar tárepinen «Qaraqalpaq ádebiyatı klassikleri shıǵarmalarınıń tili» miyneti baspadan shıqtı. Onda Jiyen, Kúnxoja, Ájiniyaz Berdaq, Ótesh, Omar hám Ayapbergen shayırlardıń shıǵarmaları tiliniń fonetikası, leksikası, sóz jasalıwı, morfologiyası úyrenilgen. Sonıń menen birge, bul miynette toponimler de mısallar menen keltirilip analiz etip ótilgen. Miynette talqılanǵan toponimler tilimizdiń semantikalıq baylıǵın, simvolikalıq kúshin ayqın kórsete alǵan [5].

Sh.Abdinazimov «Berdaq shıǵarmaları tili» miynetinde shayırdıń shıǵarmalarında XVIII–XIX ásirlerde qaraqalpaq xalqınıń jasagan mákanları haqqında maǵlıwmat beriwshi toponimlerdi keltirip, olardı etnotoponimler, oronimler, suw obyektleri atamalarına indikatorlardıń jalǵanıwınan payda bolǵan gidronimler, makrotoponimler hám mikrotoponimler dep bólip qaraydı. a) Etnotoponimlerge Túrkstan, Rusiya, Gúrjistan, Hindistan toponimlerin keltirgen. «Túrkistan» etnonimi qurılısı boyınsha eki sıńardan turıp, birinshi sıńarı Qashǵarıydıń «DLT» miynetine tiykarlana otırıp, «túrk» sózi «kúshli, qúdiretli» degen mánini, «stan» sıńarı parsı tilinen awdarǵanda belgili bir orındı, aymaqtı bildiriwin jazadı. b) Oronimlerge Berdaq shıǵarmaları leksikasındaǵı taw, jar, ataw, tóbeshik atamaları ushırasatuǵın toponimlerdi keltiredi. Mısalı, Ayırsha ataw, Terbenbes tawı, Qusxana tawı, Iyshan jıqqın hám Qara tawı. v) Suw obyektleri atamalarınıń keyinine kól, dárya, bulaq, teńiz indikatorlariniń dizbekelesiwinen jasalgan gidronimlerge Jayhun dárya, Yańa dárya, Miyan kól, Aqdárya, Jayıq, Sasıq kól, Arpa kól, Tallıq dárya, Maqsım jap, Kók suw, Toqtas, Erkin, Qazaq dárya, Qara kól, Batpaqkól, Tomarlı kól hám Qızıljar gidronimlerin kiritedi. g) Makrotoponimlerge maydanı jaǵınan úlken jer, mámleket hám belgili qalalardıń atların kiritedi. Olarǵa Túrkstan, Xorezm, Buxara, Dağıstan, Hindistan, Rusiya, Iran, Turan, Mısır, Mákke, Aq meshit, Tashkent, Qoqan, Qandaǵar, Astrabat, Úrgenish, Xiywa, Shabat, Hanqa, Orınbor, Shaxrisabz, Surxan, Jiydeli Baysın, Sham, Ǵıjdıwan, Qotan toponimlerin keltirgenligin kóriwimizge boladı. d) Mikrotoponimlerge maydanı kishi bolǵan jer, awıl, qalalardı kiritedi. Olarǵa Aqqala, Dawılbay, Dáwkempir, Shımbay, Qıpshaq, Úrge, Qılıshbay, Xojeli, Izlim jol, Aqbetkey, Qaratúp, Qoruǵ Jufar, Qamısarıq, Jiydeli baysın, Elibay, Gúrlen, Pitnek, Kúyik qala, Erk, Jalayır kópir hám Maylı sheńgel toponimleri kiredi [1:182-183]. Kórip shıqqanımızday, Berdaq shıǵarmalarınıń tilinde qollanılǵan toponimler keltirilip, olardıń kelip shıǵıw sebepleri de úyrenilip ótilgen. Jumısta toponimlerdiń de izertleniliwi qunlılıq dárejesin ele de asırıp bergen desek aljaspaǵan bolamız. Sebebi, toponimler ózinde anıqlıq, tábiyiylik, tariyxıylıq faktorlar menen birge tillik faktorlardı tasıwshı xızmetti atqaradı.

G.Qarlıbaevanıń «Ájiniyaz shıǵarmaları tiliniń semantika-stilistikalıq ózgeshelikleri» miynetinde toponimlerdiń qollanılıwı úyrenilgen. Onda etnotoponimler, gidronimler, makrotoponimler ham mikrotoponimler dep ajıratıp qaralǵan. Etnotoponimlerge Túrkistan, Hindistan, Rusiva, Awǵan, Irak hám t.b. etnikalıq qatlamdı bildiriwshi toponimlerdi kirgizedi. Ajiniyaz dóretpelerinde oronimikalıq indikatorlardan jasalǵan toponimlerdi de keltiredi. Mısalı: Bozataw, Aybúyir ataw, Kese etek, Abas qorǵan, Qıysıq Porxan ataw. Gidronimlerge Sayhun,

Shórkól, Jayhun, Kawan hám Sórkól sıyaqlı suw obyektlerin bildiriwshi toponimlerdi kirgizedi. Makrotoponimlerge shayır shıǵarmalarında qollanılǵan úlken jer atamaları bolǵan mámleket hám belgili qalalardı kirgizedi Mısalı: Orınbor qalası, Xıywa, Qazan, Shınmashın, Buxara, Rus, Noǵay, Xodjend, Herat, Jámshit, Tashkent, Jankent, Dijla, Pirat, Xorezm, Tuwran, Úrgenish, Samarqand, Ashtarxan, Hajar, Hindistan, Awǵan, Náwshirwan, Tilla Qara, Ketán, Qıtay, Qotan, Yarkendu, Qarakól, Ǵıjdıwan, Nurata, Qarshı, Gúzar, Qoqan, Shını, Marı, Máshhád, Ǵazna, Kani, Isfaxan, Seraxs, Baberdi, Anu, Beshqala, Nazarıw Shúren, Gúrd, Tehran, Átirek, Gúrgen, Hajar, Túrkistan, Xorezm hám Mısır. Mikrotoponimlerge maydanı jaǵınan kishi aymaq, awıl, qala atamaları kiritilgen: Qıpshaq, Qońırat, Bozataw, Maypoz, Kúlkixojaq - awıl ataması, Qarabaylı hàm Ógiz sıyaqlı toponimlerdi keltirip analizleydi [3:54-55]. Miynette toponimlerdiń úyreniliwi avtordıń til sezgirligi hám xalıqtıń bay deregine súyengenligin kórsetedi.

Toponimlerdiń ádebiy shıǵarmalar tilinde úyreniliwinen tısqarı folklorlıq shıǵarmalar tilinen de úyreniw jolǵa qoyılǵan. Qala berse, klassik shayır shıǵarmalarınıń tili folklorlıq shıǵarmalarınıń tiline jaqın keledi. Sh.Abdinazimov 1992-jılı «Qırq qız dástanınıń leksikası» degen temada kandidatlıq dissertaciyasın qorǵadı. Jumısta toponimler bólimin tómendegishe túrlerge ajıratıp qaraydı: etnotoponimlerge Túrkistan, Noǵaylı hám Qızılbas; oronimlerge Qap tawı, Dárbenttaw; mikrotoponimlerge Miywalı, Sarkop hám t.b kishi jer-suw atamaları; makrotoponimlerge Xorezm, Iran; gidronimlerge Jańa dárya, Aynakól dep bólip kórsetken [2]. Shıǵarmalar tilinde toponimlerdiń arnawlı izertleniw tariyxı XXI ásirge kelip lingvopoetikalıq, lingvokulturologiyalıq hám salıstırmalı izertlewler menen bayıtılmaqta. X.E.Tolıbaevdıń «Qaraqalpaq dástanlarındaǵı toponimlerdiń lingvomádeniy analizi» atlı dissertaciya jumısında toponimlerdi lingvomádeniy jaqtan úyrenip shıǵadı. Jumısta jer-suw atlarınıń izertleniwi, dúnyanıń tillik kartinası hám toponimlerdiń stillik-tillik imkaniyatları hám olardıń qabıllaw ózgesheliklerin atap ótken [8, 145].

Sonı da atap ótiw kerek, toponimlerdi shıǵarmalar tilinen úyreniw arqalı tómendegi nátiyjelerge erisiledi: 1) Leksika-semantikalıq tárep – toponimlerdiń kelip shıǵıwı, mánisi hám ishki semantikalıq qatlamları analiz etiledi; 2) Etnolingvistikalıq tárep – toponim xalıqtıń tariyxı, mádeniyatı, etnik quramı, áyyemgi úrp-ádetleri haqqında maǵlıwmat beredi; 3) Tariyxıy-geografiyalıq tárep – shıǵarmada qollanılǵan toponimler tariyxıy aymaqlardı, áyyemgi mánzillerdi úyreniwge járdem beredi; 4) Kórkem-estetikalıq tárep – toponimlerdiń obraz jaratıw, poetikalıq boyawdı beriw, simvollıq mánis júklewdegi ornı úyreniledi; 5) Syujet-kompoziciyalıq tárep – toponimler waqıyalar rawajlanıwı, qaharmanlardıń baǵdarı hám syujettiń keńeyiwinde zárúrli rol oynaydı. Qaharmanlardıń tuwılǵan jeri, saparları yamasa árman etken mánzilleri toponimler arqalı belgilenedi; 6) Pragmatikalıq tárep – avtordıń toponimlerden paydalanıw maqseti, oqıwshıǵa qanday tásir kórsetiwi úyreniledi. Geyde avtor toponimdi milliylikti oyatıw yamasa haqıyqatlıqtı jáne de isenimli qılıw ushın qollaydı; 7) Dereklik tárep – shıǵarmadaǵı toponimler lingvistika, tariyx, folkloristlik hám mádeniyattanıw ushın zárúrli derek bolıp xızmet etedi. Áyyemgi atamalar házirgi dáwirde saqlanbaǵan bolsa, kórkem ádebiyatqa baylanıslı tekstler arqalı qayta tikleniwi múmkin. Solay etip, XIX ásir qaraqalpaq shayırlarınıń dóretiwshiliginde toponimler tek geografiyalıq obyekt emes, al xalıqtıń turmısı, tariyxıy yadı hám poetikalıq oy-pikiriniń kórinisi sıpatında qollanılǵan.

Juwmaqlap aytqanda, toponimler XIX ásir qaraqalpaq shayırlarında milliy ózlikti belgilew, xalıqtıń mintalitetin sáwlelendiriw, tariyxıy waqıyalardı poeziyalıq keńislikke jaylastırıw, keńislik hám waqıttı mórlew quralı sıpatında paydalanılǵan. Shıǵarmadan toponimdi úyreniw leksika-semantikalıq, etnolingvistikalıq, tariyxıy-geografiyalıq, estetikalıq, syujet-kompoziciyalıq, pragmatikalıq hám dereklik tárepler tiykarında ámelge asırıladı. Bul jantasıw miynettiń mazmunlıq qatlamların jáne de keńlew ashıw imkaniyatın beredi.

ÁDEBIYATLAR

1. Абдиназимов Ш.Н. Бердақ шығармаларының тили. – Тошкент: «Фан», 2006. – 262 б.
2. Абдиназимов Ш. «Қырқ қыз» дәстанының лексикасы: Филол. и. дис. Нөкис, 1992. – 139 б.
3. Қарлыбаева Г. Әжинияз шығармалары семантика-стилистикалық өзгешеликлери(Монография). – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2017. – 168 б.
4. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. – Нукус-Казань, 1976. – С. 398.

5. Насыров Д.С., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. – Нөкис: «Билим», 1995. – 172 б.
6. Сайтов Д. Бердақ ҳәм Әжинияздың сөзлиги. – Нөкис, 1970.
7. Сайтов Д. XVIII – XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырлары шығармаларының тили. – Нөкис, 1989.
8. Толыбаев. Х. Қарақалпақ дәстанларындағы топонимлердиң лингвомәдений анализи. – Нөкис, 2022.

Резюме. В данной статье исследуются топонимы, используемые в произведениях каракалпакских классических поэтов. В творчестве каракалпакских поэтов топонимы используются не только как географические объекты, но и как отражение жизни, исторической памяти и поэтической мысли народа.

Ключевые слова: язык художественного произведения, топоним, ономастика, этнотопоним.

Summary. This article examines toponyms used in the language of Karakalpak classical poets' works. In the works of Karakalpak poets, toponyms are used not only as geographical objects, but also as a reflection of the life, historical memory, and poetic thought of the people.

Key words: language of literary works, toponym, onomastics, ethnotoponym.

PAREMIOLOGIYA – TIL BILIMINIŃ AYRÍQSHA TARAWÍ SÍPATÍNDA

Esemuratova N.
Ózbekstan Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutı

Dúnyadaǵı barlıq tillerde paremiologiyalıq birlikler áhmiyetli orın iyeleydi. Tildiń paremiologiyalıq qorınıń basım bólegi bolsa naqıl-maqallardan ibarat. Bul qor eski zamanlardan berli alım hám izertlewshilerdiń qızıǵıwshılıǵın oyatqan. Olardı jaqınnan úyrengen ilimpazlar bul birliklerdi hárbir xalıqtıń enciklopediyası dep ataydı. Óytkeni, paremiyalar arqalı milliy-mádeniy miyras ǵwladtan ǵwladqa jetkeriledi.

Paremiologiya – til biliminiń ayrıqsha tarawı. Grekshe paroimia (naqıl-maqal, danalıq) hám logos (ilim) degen sózlerden alınǵan, hárqanday tildiń paremiologiyalıq sistemasın izertleydi [9,12]. Al “paremiya” sózi bolsa, grek tilinen alınǵan, bizińshe tereń mánili gáp, hikmetli sóz, maqal mánisin beredi. Bul terminge ózbek tiliniń túsindirme sózliginde tómendegishe táriyp beriledi: “Belgili bir tildegi ǵwladtan ǵwladqa awızeki túrde ótip júriwshi, ıqsham hám ápiwayı, qısqa hám mazmunlı, logikalıq ulıwmalastırıwshı sıpatında payda bolǵan turaqlı birlik – maqal” [8, 222].

Paremiologiyanı birqatar filologiyalıq ilimler (folklor, frazeologiya, tekst lingvistikası) kesilispesinde payda bolǵan, kompleksli qatnas jasawdı talap etetuǵın, zamanagóy ilim tarawlarınıń birlespesi dep alıp qarasaq boladı. Qısqa hám ıqsham túrde aytqanda, paremiyalardı (naqıl-maqallardı) úyretetuǵın ilim desek boladı. Tereńirek názer awdaratuǵın bolsaq, paremiyalogiyanıń izertlew obyektine naqıl-maqallar menen birqatarda jumbaqlar, jańıltpashlar, ırımlar, ǵarǵıslar, qullası, xalıqtıń mádeniy turmısı menen baylanıslı bolǵan barlıq birlikler qamtıp alınadı. Biraq izertlewlerde “paremiya” degende basım kópshilik jaǵdayda naqıl-maqallar názerde tutıladı.

Paremiologiya óz aldına ilim sıpatında XX ásirdiń aqırınan baslap tán alınadı. Bunda rus paremiolog alımı G.L.Permyakovtıń strukturalıq paremiologiya tarawındaǵı ilimiy izlenisleri sebep boladı. G.L.Permyakovtıń pikirinshe, til sistemasında naqıl-maqallar, jumbaqlar, basqa da xalıqlıq birliklerden ibarat bolǵan paremiologiyalıq dáreje “eń joqarǵı” qatlam bolıp esaplanadı [6, 7].

Naqıl-maqallar oǵada ıqsham folklorlıq janr bolıp, óz ishine tereń máni hám aqıl-násiyattı qamtıydı. Olar folklorlıq dóretpeler sıpatında folklortanıw iliminde, al naqıl-maqallardıń tillik ózgeshelikleri, til sistemasındaǵı naqıllardıń tutqan ornı lingvofolklortanıw iliminde úyreniledi. Naqıllardı bul eki kózqarastan izertlew ázelden qáliplesken. Sońǵı jılları dúnya tillerindegi paremiologiyalıq birliklerdi túrli aspektlerde úyreniw nátiyjesinde naqıllardı folklorlıq janr sıpatında yamasa tek ǵana tillik ózgesheliklerin izertlew menen sheklenip qalmastan, naqıllardıń kórkem tekstte atqaratuǵın funkciyası, dóretiwshilerdiń xalıq naqılların tekstte qollanıw usılları, naqıllardıń túrleniwi, xalıq mádeniyatınıń, milliy kolorittiń naqıllar arqalı jetkerilip beriliwi de izertlew obyektine aylanıp, keń túrde analizlenbekte.

Naqıl-maqallar folklorlıq, tillik kózqarastan da júdá kópshilik tárepinen úyrenilgen bolsa da, bul másele sheńberinde talas-tartıslı pikirler oǵada kóp. Sonlıqtan da, paremiologiyada óz sheshimin kútip turǵan máseleler barshılıq. Bunda eń dáslep "naqıl-maqal" hám "paremiya" termini, olardıń ortasındaǵı shegara hám ayırmashılıq máselesi kózge taslanadı. Til biliminde qanday da bir másele sheńberinde izertlewler alıp barǵanda eń dáslep sol terminge ayrıqsha anıqlama berip ótiw maqsetke muwapıq. Qaraqalpaq tilindegi izertlewlerde uzaq jıllar dawamında "naqıl-maqal" termini qollanılıp kelingen. Naqıl-maqallardıń termini hám anıqlaması boyınsha, bir-birine uqsas, tolıp atırǵan túsinikler bar.

N.Dáwqaraev "Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri" miynetiniń "Awızeki xalıq tvorchestvosı" degen bóliminde naqıl-maqallarǵa ayrıqsha toqtap, mınaday anıqlamalardı beredi: "Naqıllar dara adamnıń emes, jámáátlik pikirdi bildirip, túrli sıpatlardı, sociallıq baylanıstı, jámiyetlik moral normaların hám shártlerdi jıynaqlap toplaydı. Naqıllar tolıq pikirdi mısal retinde bildirip, aqıl aytıw menen pitedi", dep kórsetedi [4, 156]. Ilimpaz maqallardı naqıllardan bólip alıp qaraydı. Onıń pikirinshe, maqallar shıǵısı, atqaratuǵın xızmeti jaǵınan naqıllar menen birdey. Biraq onıń qurılısı, mazmunı, mánisi jaǵınan qaraǵanda ózine tán ózgeshelikleri bar. Maqallar heshkimge qaratılıp aytılmaydı. Ol tek tıńlawshıǵa ǵana emes hámmege ortaq aytıladı.

Biybisanem Yusupovanıń "Paremiologiya" atamasındaǵı keń kólemli monografiyasında ilimpaz "paremiya" termini arqalı tek ǵana naqıl-maqallardı názerde tutadı hám qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalları tiliniń leksika-semantikalıq hám leksika-tematikalıq ózgesheliklerin analizleydi [9]. Miynette naqıl-maqal hám "paremiya" terminine ayrıqsha toqtalıp ótiledi. Avtordıń kórsetiwinshe, qaraqalpaq tilinde naqıl-maqal ataması jup sóz túrinde, birgelikte qollanılıp kelingen termin bolıp, kópshilik jaǵdayda bólek túsinik sıpatında qaralmaydı.

Haqıyqatında da, kúndelikli turmısta xalıq bul naqıl, bul maqal dep ajıratıp otırǵanlıǵın kórmeymiz. Eger sóylew procesinde bul danalıq sózlerden paydalansa, onı ulıwmalıq ortaq termin "naqıl-maqal" dep qollanıw keń túrde eń jayǵan. Dúnya til bilimindegi bul máselege itibar bersek, túrli xalıqta túrlishe qollanılǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Olardıń bazıları naqıl-maqal túrinde ulıwmalıq atamadan qollansa, bazılarında naqıl bólek túsinik, maqal óz aldına bólek birlik. Máselen, "Inglis naqıl-maqalları toplamı" nıń avtorı S.F.Kuskovskaya bul eki termin ortasında úlken ayırmashılıq joq dep esaplaydı [5,3]. Inglis tilinde naqıl-maqallar "proverbs and sayings" túrinde qollanıladı. Basım kópshilik miynetlerde "proverbs", yaǵnıy "naqıl" termini jumsalǵanın kóremiz. Shet tillerindegi dereklerde "paremiya" termini derlik qollanılmaydı. Olarda aqıl-násiyat mánisindegi, ıqsham túrdegi folklorlıq dóretpelerdi "proverbs" yaǵnıy naqıl dep ataw qáliplesken. Rus tilinde "пословицы и поговорки" termini bar, biraq sońǵı jıllardaǵı lingvistikalıq izertlewlerde "paremiya" termini keń túrde qollanıla baslanǵanlıǵınıń gúwası bolamız. "Paremiya" terminin "naqıl-maqal" termininiń sinonimi sıpatında alıp qaraw dástúrge aylandı. Ilimpaz O.S.Axmanova "paremiya"nı "naqıl" hám "maqal" sózlerin ulıwmalastırıwshı atama sıpatında alıp qaraydı [1, 421].

Qırǵız xalıq awızeki dóretpelerinde "naqıl" paremiyalıq janrınıń ataması "maqal" túrinde qollanıladı. Al "maqal" bolsa, "laqap" kórinisinde jumsaladı. Naqıl hám maqallar birlestirilip, ulıwmalıq "maqal-laqaplar" túrinde de paydalanıladı [7, 21].

Ózbek tilinde bolsa, "maqol va matallar" termini bar bolıp, xalıq tilinde "maqol" ataması ónimli paydalanıladı. Ózbek-qaraqalpaq tillerindegi naqıllardı úyrene otırıp, ilimpaz S.Bekchanova "Maqallar kóp tárepten naqıllarǵa uqsasa da, olardıń hárbiri ózine tán ózgesheliklerge iye", – dep naqıl hám maqaldı dara, óz aldına bólek birlikler dep esaplaydı [2,18]. Onıń pikirinshe, naqıl menen maqaldıń ortasındaǵı parıqtı úyreniw ushın bul eki janrdı salıstırmalı túrde, birgelikte izertlew kerek. Sonda ǵana másele aydınlasadı. Usı orında aytıp ótiwimiz zárúr, ózbek-qaraqalpaq paremiologiyasındaǵı eń dáslepki kózge taslanatuǵın parqı – bul terminlerdiń hár túrliligi. Ózbek paremiologiyasındaǵı "maqol" termini menen qaraqalpaq paremiologiyasındaǵı "maqal" ataması mazmunlıq jaqtan bir-birine tuwrı kelmeydi. Ózbek tilindegi maqal – bizińshe naqıl, al qaraqalpaq tilindegi maqal – ózbek paremiologiyasında "matal" sıpatında alıp qaraladı.

Ózbek tilinde hikmetli sózlerdi ulıwmalıq "maqal" termini menen ataydı, biraq bul túsinikti táriyplew ushın tilde onnan artıq atama qollanıladı: maqal, matal, masal, naqıl, hikmet, tanbex,

zarbulmasal, hikmetli maqal, xalıq ibarası, xalıq sózi, danıshpanlar sózi, danalar sózi, jaqsılar sózi, burınǵılar sózi, ulıstıń sózi, avomunnos masali, hikmetli sóz hám basqa [2,19].

Kórinip turǵanınday, paremiologiyada bir ǵana "naqıl-maqal" hám "paremiya" termini sheńberinde oǵada kóp pikirler bar. Bunnan basqa da bul ilimde oǵada qızıqlı, ilimpazlardıń qızıǵıwshılıǵın oyatatuǵın máseleler barshılıq.

Paremiyalar – milliy qádiriyatlar, xalıqtıń turmıs tájiriybesi, tildiń aksiologiyalıq mazmunın sáwlelendiriwshi kommunikativ, emocional-ekspressiv, akkumulyativ imkaniyatların, tariyxıy rawajlanıwın óz ishine qamtıytuǵın tillik birlikler bolıp sanaladı. Zamanagóy paremiologiyada ilimpazlar naqıllardıń tillik ózgeshelikleri, olardıń semantikalıq, strukturalıq, leksikalıq táreplerin úyreniw menen sheklenip qalmastan, naqıl-maqallar boyınsha kóp qırlı úyreniwlerdi ámelge asırǵan. Paremiyalar folklorlıq, tariyxıy-etimologiyalıq, sociolingvistikalıq, dialektikalıq kózqarastan, pragmatikalıq, lingvomádeniy, aksiologiyalıq aspektlerden, semiotikalıq, logikalıq, kognitiv-diskurslıq táreplerden izertlengen. Naqıllardıń kórkem teksttegi xızmeti, mental hám kognitiv ózgeshelikleri jóninde de birqatar ilimiy izlenisler alıp barılǵan, bul haqqında hár túrli teoriyalıq juwmaqlar islengen. Birqatar túrkiy tillerde de bul óz aldına úyrenilip, ilimiy nátiyjeler qolǵa kirgizilgen. Qaraqalpaq tilinde bul másele búgingi kúnge shekem iri izertlew obyekti sıpatında alıp qaralmaǵan. Sonlıqtan da, biz bul tema sheńberinde házirgi qaraqalpaq til biliminde de izlenisler ámelge asırılıwı zárúr degen pikirdemiz.

ÁDEBIYATLAR

1. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: Учпедгиз, 1957.
2. Бекчанова С. Ўзбек ва қорақалпоқ фольклорида нақл жанри (генезиси, типологияси ва поэтикаси). Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. −Нукус, 2019.
3. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы, 2-том. – Нөкис, 1977.
4. Кусковская С.Ф. Сборник английских пословиц и поговорок. – Минск, «Вышэйшая школа». 1987.
5. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. Главная редакция восточной литературы издательства «Наука». – Москва, 1988.
6. Темирова М., Ўзбек ва қирғиз халқ мақоллари типологияси. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент, 2018.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –Т. IV. −Ташкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2007.
8. Юсупова Б. Паремиология Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары тилиниң лексика-семантикалық ҳәм лексика-тематикалық өзгешеликлери (Монография) – Нөкис: "Қарақалпақстан", 2024.

Резюме. В данной статье рассматривается паремиология, являющаяся отдельной отраслью языкознания. Основная часть паремиологического фонда каракалпакского языка состоит из пословиц и поговорок.

Ключевые слова: Лингвофольклористика, паремиология, пословицы и поговорки, паремия.

Summary. This article examines paremiology, a separate branch of linguistics. The majority of the Karakalpak language's paremiological fund consists of proverbs and sayings.

Key words: linguofolkloristics, paremiology, proverbs and sayings, paremia.

HÁZIRGI QARAQALPAQ TILINDEGI HAL FEYILLERDIŃ FUNKCIONAL-SEMANTIKALÍQ ÓZGESHELIKLERI

Temirbaeva M.J.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Házirgi túrkiy tillerde, sonıń ishinde qaraqalpaq tilindegi hal feyil formaları ilimiy ádebiyatlarda belgili dárejede úyreniliwine qaramastan, olardıń kategoriyalıq belgileri, grammatikalıq hám sintaksislik ózgeshelikleri ele de hár tárepleme teoriyalıq izertlewlerdi talap etetuǵın máseleler qatarına kiredi.

Ulıwma hám túrkiy til biliminde betlik emes feyiller, sonıń ishinde, hal feyillerdiń grammatikalıq tábiyatın ashıp beriwge baǵıshlanǵan ilimiy izertlewler kóleminiń keń bolıwına qaramastan, usı til kategoriyasınıń tilde tutqan ornı, funkcionallıq hám sintaksislik ózgeshelikleri tuwralı hárbir til izertlewshisi ózi obyekt etip alǵan til nızamlılıqlarınan jáne aldına qoyılǵan konkret maqsetten kelip shıǵıp juwmaq shıǵaradı, kórilip atırǵan másele boyınsha pikirlerdiń hár

qıylılıǵı da usınnan kelip shıǵadı. Máselen, L.V.Sherba hal feyil formaları haqqında tómendegishe pikir bildiredi: «Biz bir tárepleme formalizm dástúrleri tásiri astında ekenligimiz rus grammatikasınıń mısalınan-aq kórinip tur: ol ele de hal feyil degende ayrıqsha kategoriyanı túsinedi. Funkciyası boyınsha olar ádettegi, feyildiń betlik formaları menen uqsas bolıp, bir waqıttıń ózinde feyildiń tamamlanbaǵan túrinde (nesovershennıy vid) háreketti yaki feyildiń tamamlanǵan túrinde (sovershennıy vid) aldıńǵı háreketti bildiredi. Bul formalardıń bet, san kórsetkishlerine iye emesligi heshqanday áhmiyetke iye emes hám olarǵa kerek te emes. Sebebi bet, san, ayırım jaǵdaylarda rod bárha olar dizbeklesken feyil sózler arqalı ańlatıladı» [10:177].

M.A.Axmetov Orxon-Enisey jazba esteliklerиniń tilinde qollanılǵan hal feyil formaları házirgi zaman bashqurt tili menen salıstırmalı túrde izertlep, olardı eki toparǵa ajıratadı: 1) waqıt hám tiykarǵı feyildiń isleniw sını, usılı, maqsetin ańlatıwshı hal feyil formaları; 2) tek sap waqıt mánisin yamasa tek sebep, maqset mánisin ańlatıwshı hal feyiller. Sonday-aq, bul eki topar hal feyil formaları funkcionallıq tárepinen biri-birinen parqlanadı. Háreket barısınıń ózgesheliklerin ańlatıw ushın tek hal feyil formaları tiykarǵı feyildiń waqıt hám sonıń menen birge, sın, usıl, sebep, maqset sıyaqlı mánilerin ańlatıwshı kómekshi feyiller menen dizbeklese aladı [1:147].

K.M.Lyubimov túrk tilindegi hal feyil formaların burın bolıp ótken mánini bildiriwshi (*-ir, -inca, -ali*) hám bir waqıtta iske asqan háreketti bildiriwshi dep eki toparǵa bóledi *(-arak, -ip, -a, -dikça, -madan*) [8:36]. Al basqa izertlewshiler bolsa túrk tilindegi hal feyiller eki toparǵa emes, al úsh toparǵa bóliniwi kerek, dep esaplaydı: baylanıstırıwshı hal feyiller *-ip* (arak); 2) sın mánisin bildiriwshi hal feyiller -arak, a, madan, maksizin. casina; 3) sın mánisin bildiriwshi hal feyiller -ali, inca, -dikça, (i)ken, madan [6:15]. Dj.G.Kiekbaev hal feyildiń tómendegishe formaların kórsetedi: 1) házirgi máhál hal feyilleri: eshláp yóróy; 2) ótken máhál xal feyilleri: barǵas uylarmın; 3) keler máhál xal feyilleri: bargansı beldem; 4) maqset xal feyilleri: ala kildem [5:133].

M.V.Zaynullin bolsa, óz miynetlerinde hal feyil formalarınıń bes túrin analizleydi: 1) *-p, -ıp/-ep, -op/-óp* hal feyil formaları; 2) *-ǵas/-gás, -qas-kás* hal feyil formaları; 3) *-ǵansı/-gánse, -qansı/-kánse* hal feyil formaları; 4) *-ǵansa/-gánsá, -qansa/-kánsá* hal feyil formaları; 5) *-a, -á, -y* hal feyil formaları [4:225-235]. Qaraqalpaq til biliminde feyildiń betlik emes formalarınan háreket atı feyili bir qansha tolıq izertlenildi [7], kelbetlik feyildiń ayırım máseleleri qarap shıǵıldı [3]. Al hal feyil formaları bolsa, mektep sabaqlıqları hám akademiyalıq grammatikalarda, sonday-aq, M.Dáwletovtıń miynetinde [3] sóz etilgeni bolmasa, arnawlı izertlew obyekti bolǵan joq.

Kópshilik tyurkologlar hal feyil formaların ekinshi dárejeli, baǵınıńqılı háreketti bildiriwshi ózgermeytuǵın feyil sıpatında sıpatlaydı. Biziń pikirimizshe, hal feyil formaları, birinshiden, barlıq waqıtta da ekinshi dárejeli, qosımsha háreketti ańlata bermeydi. Tómendegi mısallarda hal feyil formalarınıń feyildiń betlik formaları sıyaqlı tiykarǵı háreketti bildiretuǵınlıǵın kóriwge boladı. Mısalı: *Qasına qırq adam alıp, qarshıǵasın kóterip, saltanat sawlat dúzip, Baybóri qudasınıń toyına bardı.* («Alpamıs») Ekinshiden, hal feyil formaların pútkilley ózgermeytuǵın feyil formaları dep juwmaq jasaw múmkin emes. Mısallardan kórinip turǵanınday, olar bolımlı hám bolımsızlıq formaların, dáreje kórsetkishlerin qabıllaytuǵın jaǵdaylar da ushırasadı. Mısalı: *Sonda da, kózin alartpay, jaman kóz benen qaramay, sıpayı sózin aytadı.* («Edige»)

Hal feyil formaları dáreje kórsetkishlerin qabıllaydı. Mısalı: Jarshı: *– Ullı palwan, shıq! – dep shaqırdı, Ótesh te sheshinip ortaǵa bardı, Barlıq palwan ogan bir názer saldı, Óteshti hesh kózge ilmegen eken.* («Ótesh batır»)

A.N.Baskakov barlıq qaraqalpaq tilindegi hal feyil formaların formalıq belgileri boyınsha tómendegishe bóledi: 1) birlemshi; 2) ekilemshi. Hal feyildiń birlemshi formaları retinde *-ıp//-ip//-p, -a, -e,-y* formaların, al ekilemshi formaları sıpatında *-maqta//-mekte, -maǵa//-mege,* sonday-aq, kelbetlikten jasalǵan *-arǵa//-erge, -masqa//-meske, -mastan//-mesten, -mastay//-mestey, -ǵanda//-gende, -ǵalı//-qalı, -ǵanday//-gendey, -ǵansha//-genshe* formaların mısallar menen analizleydi [2].

Birlemshi formalardıń ishinde *-ıp//-ip//-p* forması eń jiyi qollanılıwshı túri bolıp, olar qaraqalpaq tilinde túrli mánilerde qollanıladı. Máselen, halattı bildiredi: *Áne, erteńine áyne sáske waqtında jelmayasın jeldir**ip**, qara tastı teńseldir**ip**, qara shekpen jamıl**ıp**, altın shenin taǵın**ıp**, ash búrkittey shabın**ıp**, jer silkin**ip** baqır**ıp**, jawınlat**ıp**, dawıllat**ıp**, álamǵa suwıq jaylat**ıp**, jelmayasın oynat**ıp** kele berdi* («Amanbay batır»).

Qaharmanlıq dástanlarda bul forma hár túrli: waqıt, maqset, shárt mánilerin ańlatıp keledi. Mısalı: *Siyasatla**p** Gúlayım,*

Qızıl-jasıl taǵındı.
Jetti inaq boldı qardar,
Aytıspaqshı neshshe sárdar («Qırq qız»).

Qaraqalpaq tilindegi hal feyildiń *-a, -e, -y* forması bazıda házirgi-keler máhál hal feyil forması, ámelge aspaǵan háreket forması yaki qospa hal feyil forması dep atalıp júr. Qaraqalpaq xalıq qaharmanlıq dastanlarında bul formanıń da jiyi qollanılǵanın kóriw múmkin. Mısalı:

*Ne bolǵanın bil**a**lmay,*
Kózde jasın buladı («Qırq qız»)

Keltirilgen mısallarda «bilalmay», «bata almay» sózleri fonetikalıq ózgeriske ushıraǵanlıǵı menen, *-e, -a* hal feyil formaları arqalı jasalǵan.

Ekilemshi hal feyil formalarınan biri *-maqta//-mekte* bolıp, házirgi máhálde dál waqıttıń ózgeriwshi tiykarı sıpatında qollanılıwshı hal feyil forması dep túsindiriledi [2]. Ekilemshi hal feyil formalarınıń biri *-maǵa//-mege* házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde kóp ushıraspaydı, biraq dástanlar tilinde jiyi qollanıladı. Bul formanıń *-paǵa//-pege, -baǵa//-bege* variantları bar. Mısalı:

Zákatın alıp qalmaqtan,
*Kór**mege** kelgen yar edim.* («Er Qosay»)
– Xan ata sizge arzım bar,
Eki birdey qaysarıń,
Seni quwǵan kápirdi,
*Qaytar**maǵa** baradı.* («Er Ziywar»)

-mastan//-mesten, -bastan//-besten, -pastan//-pesten affiksi keler máhál formasınıń bolımsız formasınan, shıǵıs sepliginde kelip, waqıt, sebep hám háreket tárizi halatların ańlatıwshı hal feyil formasın payda etedi.

Bul dúnya degeniń ótmeli zaman,
*Barmeken dúnyada ól**mesten** qalǵan* («Dáwletiyarbek»)
*Ashıl**mastan** taza gúller solǵalı,*
Ájel jetpey paymanamnıń tolǵanı. («Alpamıs»)

Tilimizde *-mastay//-mestey, -bastay//-bestey, -pastay//-pestey* forması háreket tárizi yaki teńew mánisin ańlatadı. Keler máhálde bolımsız formasına *-day//-dey* teńew affiksiniń birigiwi arqalı payda bolǵan hal feyil forması: *At jıǵıldı, adam óldi, ala-purqan chań boldı, adam adamdı kóre al**mastay** zaman boldı.* («Dáwletiyarbek»)

Qaraqalpaq tilinde *-ǵalı//-geli, -qalı//-keli, -ǵanlı//-genli, -qanlı//-kenli* affiksleri *-ǵan//-gen* qosımtasına *-lı//-li* kelbetlik jasawshı qosımtasınıń qosılıwınan waqıt mánisin ańdatıwshı hal feyil formaların payda etedi:

*Awır**ǵalı** baǵısh etip jolımda,*
Zarlay-zarlay bir uyqımdı bermediń («Qırq qız»).
*Qırıq kún boldı izlep atqa min**geli**,*
Hasıl kárim el qorǵaǵan batırman («Alpamıs»).

-ǵansha//-genshe, -qansha//-kenshe hal feyil forması bolsa, waqıt hám salıstırıw mánisin ańdatadı:

*Usıǵan zaya **qılǵansha**,*
Alsań boyma bir qudayım. («Qırq qız»)

*Áweli ózim óleyin, meniń sońımnan ólsin, dep, óli kúyigin kór**genshe**, tiri kúyigin kóreyin, – dep saǵan xabarlaspay atır edim balam* («Er shora»).

Solay etip, házirgi qaraqalpaq tilindegi hal feyildiń tómendegi funkcional formaları xalıq dástanlarında jiyi qollanıladı: *-ıp//-ip//-p, -ǵalı//-geli, -qalı//-keli*; *-ǵansha//-gánshe, -a, -e, -y*. Olar óziniń quramı, dúzilisi hám óziniń semantikalıq xarakteri, sonday-aq, qollanılıwı hám ózleri jasalǵan feyil tiykarlarınıń sanı boyınsha bir neshe túrlerge bólinedi.

ÁDEBIYATLAR

1. Ахметов М.А. Деепричастие в языке орхоно-енисейских памятников и в современном башкирском языке // Вопросы башкирского языкознания. – Уфа, 1975. – С.147.
2. Баскаков Н.А Каракалпакский язык. Ч. II. – М., 1958.
3. Дәўлетов М. Ҳәзирги қарақалпақ тилинде фейилдиң функциональ формаларының системасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.

4. Зэйнуллин М.В. Хэзерге башторт эзэби теле: Морфология. –Уфе, 2002. – 225-235-се биттэр.
5. Кейекбаев Ж. F. Хэзерге башхорт теле / Ж. F. Кейекбаев. –Уфе, 1966. –133-се бит.
6. Кузнецов, П.И. Система функциональных форм глагола в современном турецком языке. // Советская тюркология. – №1,1982. – С15.
7. Қутлымуратов Б. Ҳәзирги заман қарақалпақ тилинде ҳәрекет атлары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1967.
8. Любимов, К.М. Система деепричастий в современном турецком языке. // Советская тюркология, 1977. – №4. – С.36.
9. Насыров Д.С. Қарақалпақ тилинде келбетлик фейил. – Нөкис: «Қарақалпақстан» 1964.
10. Щерба Л.В. Очередные проблемы языковедения. – М.: Акад. Наук СССР. ОЛЯ, 1945. Т. IV, в. 5.

Резюме. В данной статье исследуются функционально-семантические особенности глаголов состояния в современном каракалпакском языке. Формы глаголов состояния в каракалпакском языке доказаны примерами.

Ключевые слова: деепричастие, семантика, формы, глагол, наречие, тюркские языки.

Summary. This article examines the functional-semantic features of adverbial verbs in the modern Karakalpak language. The forms of adverbial verbs in the Karakalpak language are illustrated with examples.

Key words: participle, semantics, forms, verb, adverb, Turkic languages.

QOSPA SÓZLERDIŃ JASALÍW USÍLLARÍ HÁM KOMPONENTLERINIŃ ÓZ ARA QATNASÍ

Bekbergenov Q.A.
Ózbekistan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutı

Qospa sózler hár qıylı tillerde hár tárepleme izertlengen. Túrkiy tillerde de olardıń eń basil ózgeshelikleri, mazmunı ashıp kórsetilip, anıqlaması berilgen. Solardıń tiykarında qospa sózlerge bılayınsha beriwge boladı: qospa sóz – eki yamasa onnan da artıq túbir morfemalardıń bir pútin bolıp qosılıwınan jasalıp jańa máni ańlatatuǵın, sóylewde bir pát penen aytılatuǵın, komponentleri geyde fonetikalıq, ayırım sózlerde semantikalıq ózgerislerge ushıraǵan hám gápte bir aǵzanıń xızmetin atqaratuǵın leksikalıq birlik. Bul anıqlama qospa sózlerdi ulıwma sıpatlaydı, biraq olardıń hárbir túriniń ózine tán ózgesheliklerin tolıq ashıp bere almaydı. Qospa sózlerdi tereńirek túsiniw ushın olardıń jasalıw usılların, qanday til birliklerinen qalay hám qanday formada jasalatuǵının anıqlaw kerek. Bul máseleler hár qıylı tillerdiń materiallarında hár túrli qaralıp, qospa sózler sol tillerdiń ózgesheliklerine sáykes hár túrli sıpatlanǵan [7]. Qospa sózler sóz qosılıw usılı menen jasaladı. Biraq qálegen eki sózdi qosıp qospa sóz jasay beriwge bolmaydı. Olar sóz dizbegi komponentleriniń uzaq waqıt dawamında birge qollanılıwı nátiyjesinde payda boladı.

Qospa sóz jańa máni ańlatadı. Onıń mánisi komponenleriniń mánileri menen tikkeley baylanıslı boladı, solardıń qosındısınan kelip shıǵadı: *qolǵap, ómirbayan, moyınturıq, áwmeser, kórpe-tósek, qawın-ǵarbız, jawın-shashın* hám t.b. Tek idiomalasqan sóz dizbeklerinen jasalǵan qospa sózdiń mánisi onıń komponentleriniń mánilerinen ózgeshe boladı: *aqsaqal, tasbaqa, buzawbas, soqır ishek, qańǵıbas, ólip-talıp, ushtı-kúydi* hám t.b. Qospa sóz komponentleriniń mánisi tolıq mánili sóz (yamasa burin mánige iye bolǵan sóz) bolıwı kerek, sonlıqtan mánili sóz benen kómekshi sózlerdiń dizbekleri qospa sóz jasay almaydı. Sonday-aq geypara sózler qosılǵan menen jańa leksikalıq birlik jasalmaydı. Kópshilik izertlewshilerdiń tastıyıqlawı boyınsha olar grammatikalıq máni ańlatadı, sózdiń grammatikalıq formasın jasaydı. Buǵan kelbetlik hám ráwishlerdiń arttırıw dárejeleri hám feyillerdiń analitikalıq formaları kiredi: *qızıq-qızıq, tez-tez, qattı-qattı, oqıp bolıw, kórip shıqtı*. Sonday-aq *bara-bara, sóyley-sóyley, aytar-aytpas* usaǵan formalardı da qospa sóz dewge bolmaydı.

Qospa sózlerdi úyreniwde olardıń komponentleriniń qalay qosılatuǵının anıqlaw da – baslı máselelerdiń biri. R.M. Mullina óziniń arnawlı maqalasında túrkiy tillerdegi qospa sózlerdi komponentleriniń baǵınıńqı qatnasına hám xarakterine qaray úshke bólgen: 1) birneshe sózlerdiń dizbeginen bir máni ańlatıp qosılıwı; 2) belgili bir pitken oydı bildiretuǵın sózlerdiń qosılıwı (bunda feyiller baslı rol atqaradı: *orınbasar, altatar* hám t.b.); 3) eki hám onnan da artıq feyillerden jasalǵan qospa sózler [9:33-42].

Kóplegen arnawlı miynetlerde hám grammatikalarda qospa sózlerdiń jasalıw usılın sintaksislik, sintaksislik-morfologiyalıq yamasa morfologiya-sintaksislik dep ataǵan.

Sintaksislik sóz dizbekleriniń komponentleri óz ara belgili bir sintaksislik baylanısta boladı. Kópshilik izertlewshiler tárepinen qospa sózlerdi analizlewde olardıń komponentleri arasındaǵı usı sintaksislik baylanıs baylanıs esapqa alınǵan. Máselen, bashqurt tilindegi qospa sózlerge keń analiz jasaǵan T.M.Garipov óz jumısınıń ekinshi babında qospa sózlerdi kopulyativ tiptegi yamasa dizbekli baylanıstaǵı sózler (tákirar sózler, jup sózler) hám determinativ tiptegi yamasa baǵınıńqı baylanıstaǵı sózler dep bólgen [4:161-188]. Bunnan keyingi izertlewlerde de qospa sózler usılayınsha (dizbekli hám baǵınıńqı baylanıs) bólingen [2].

Rus tiliniń akademiyalıq grammatikalarında da qospa sózler komponentleri: 1) dizbekli qatnastaǵı hám 2) baǵınıńqı qatnastaǵı bolıp ekige bólinip qaralǵan [6].

A.Ísqaqov qazaq tilindegi qospa sózler jay sóz dizbeginen 1) birigiw arqalı; 2) qosarlanıw arqalı; 3) turaqlı dizbekke aynalıw arqalı jasaladı dep kórsetedi [10:72].

Bul kórsetilgen miynetlerde qospa sóz komponentleriniń qalay qosılatuǵını hár qıylı kózqarastan sıpatlanǵan, sonlıqtan olardaǵı pikirler birdey emes. Olardıń birinshilerinde qospa sóz komponentleriniń óz ara baylanısı esapqa alınsa, keyingi A.Ísqaqovtıń jumısında qospa sóz komponentleriniń qospa sózge aynalıw procesi hám payda bolǵan qospa sózlerdiń formalarına itibar berilgen, sonlıqtan da komponentlerdiń birigiwi arqalı birikken sózler, juplasıwı arqalı jup sózler, turaqlı dizbekke aynalıwı arqalı qurama sózler jasaladı delingen.

Qospa sózlerdiń tábiyatın túsiniwde, birinshi gezekte, olardıń quramındaǵı komponentlerdi, olardıń mánilerin, baylanısın hám óz ara qatnasın anıqlaw úlken áhmiyetke iye. Sonlıqtan da tatar tilindegi qospa sózlerdi keńirek izertlegen F.A.Ganievtiń pikiri boyınsha, sóz qosılıwdı sıpatlawda: 1) komponentlerdiń óz ara qatnası; 2) komponentlerdiń leksika-grammatikalıq xarakteri; 3) komponentlerdiń semantikası; 4) komponentlerdiń qaysı tilden ekenligi esapqa alınıwı kerek [3:18].

Haqıyqatında da, usı máselelerdi anıqlamay turıp, qospa sózlerdi, olardıń tiykarǵı ózgesheliklerin túsiniw qıyın. Qálegen sóz qospa sózdiń komponenti bola bermeydi. Qospa sózdiń quramındaǵı komponentler óz ara mánilik hám grammatikalıq jaqtan úylesimli, sáykes bolıwı kerek. Máselen, jup sóz komponentleri óz ara sinonim yaki antonim, ya bolmasa korrelyativ (sıbaylas), mánilik jaqtan bir toparǵa kiretuǵın sózler bolıp, olar teń, dizbekli baylanısta turadı: *túri-túsi, es-aqıl, jora-joldas, aldı-artı, jaqsı-jaman,búgin-erteń, taw-tas, kórpe-tósek, qazan-tabaq*. Al qospa sózlerdiń basqa túrleriniń komponentleri qosılıp bir jańa máni ańlatadı hám olar óz ara baǵınıńqılı baylanısta turadı: *miynet haqı, bes jıllıq, úshmúyeshlik, ayǵabaǵar, shashbaw, ómirbayan* hám t.b.

Usılayınsha quramındaǵı komponentleriniń sintaksislik baylanısına qaray qospa sózler 1) dizbekli qatnastaǵı komponentlerden jasalǵan qospa sózler hám 2) baǵınıńqılı qatnastaǵı komponentlerden jasalǵan qospa sózler bolıp bólinedi. Kórsetip ótkenimizdey, rus til biliminde, túrkiy tilleri boyınsha kóplegen miynetlerde qospa sózler usılayınsha bólingen.

1. Dizbekli qatnastaǵı komponentlerden jasalǵan qospa sózlerge házirgi qaraqalpaq tilinde jup sózler hám tákirar sózler kiredi. Olardıń komponentleri óz ara teń qatnasta, ǵárezsiz bolıp dizbeklesip baylanısadı. Mısalı, *ar-namıs, azap-aqıret, hal-jaǵday, ash-jalańash, saw-salamat, kúni-túni* usaǵan jup sózlerdiń komponentleri biri birinen ǵárezsiz, olar tek mánileriniń sáykesligi boyınsha juplasıp, ulıwma máni ańlatadı. Jup sózler házirgi qaraqalpaq tilinde keń qollanıladı. Olardıń komponentleri basqa tillerdiń sózlerinen de bolıp kele beredi: *aqıl-huwsh, aspanıw-zámiyn, dúnya-mal, kostyum-shalbar, gazeta-jurnal, zań-zakon* hám t.b. Jup sóz quramındaǵı sózlerdiń juplasıwında ózine tán ózgeshelikleri boladı.

Qospa sózlerdiń bul toparına túrkiy tilleri boyınsha kópshilik izertlewlerde hám grammatikalarda tákirar sózler de kirgizilgen, biraq olardıń jańa mánidegi sóz jasamay, tek grammatikalıq máni ańlatatuǵınlıǵı eskertilgen. Máselen, tákirar sózler kóplegen izertlewlerde [5] qospa sózlerge kirgizilgen. Ásirese olardıń uyqasıqlı tákirar (*nan-pan, un-pun* hám t.s.) túrleri kóplegen túrkiy tilleri boyınsha grammatikalarda грамматикаларда [8] qospa sózler dep qaralǵan. Haqıyqatında da, tákirar sózlerdiń ayırım túrleri jańa máni ańlatadı. Mısalı, *shay-pay, waqtı-waqtı, ústi-ústine, awılma-awıl* sózleriniń mánileri *shay, waqtı, ústi, awıl* sózlerinen basqasha. Sonlıqtan

da bul tiptegi tákirar sózlerdi de qospa sózlerdiń bir túri dep qarawǵa boladı. Tákirar sózler ózlerine tán ózgesheliklerge iye.

2. Baǵınıńqılı qatnastaǵı komponentlerden qospa sózlerdiń jasalıwı – házirgi qaraqalpaq tilinde ónimli qubılıs. Ayırım izertlewshiler (T.M. Garipov hám t.b.) bunday qospa sózlerdiń túrlerin sintaksislik baǵınıńqı baylanıstıń túrlerine qarap, komponentleri jupkerlesiw arqalı baylanısqan, izafet arqalı baylanısqan, basqarıw arqalı baylanısqan, kelisiw arqalı baylanısqan dep bólgen: *bas maqala, miynet haqı, orınbasar, atshabar, Allaberdi* hám t.b.

Biraq bul kórsetilgen baylanıslar qospa sózlerdiń komponentleri arasında emes, al sóz dizbekleri komponentleri arasında boladı. Sol sebepli qospa sózlerdi olardıń komponentleriniń qospa sózge ótkenge deyingi baylanısı boyınsha emes, al olar arasındaǵı qatnaslardıń túrlerine qaray toplastırǵan durısıraq boladı. F.A.Ganiev tatar tilindegi komponentleri baǵınıńqı qatnastaǵı qospa sózlerdi predikativlik, atributivlik (anıqlawıshlıq), obyektlik hám pısıqlawıshlıq dep bóledi [3:20]. Predikativlik qatnastaǵı komponentler qospa sóz quramında, F.A.Ganiev kórsetkendey, az ushırasadı. Mısalı, qaraqalpaq tilinde oǵan mısal retinde adamlardıń atların, jer-suw atamaların kirgiziw múmkin: *Qudaybergen, Qızketken* hám t.b.

Házirgi qaraqalpaq tilinde joqarıda kórsetilgen qatnas túrleriniń tiykarǵı úshewi kóbirek ushırasadı: 1) atributivlik (anıqlawıshlıq); 2) obyektlik; 3) pısıqlawıshlıq. Keyingi eki túrdi biz, F.A.Ganiev sıyaqlı, qosıp biriktirip, bir atama menen – kompletivlik qatnas dep ataǵandı maqul kórdik [3:20], sebebi ol óz ishine tolıqlawıshtı da, pısıqlawıshtı da qamtıydı [1:398].

1. Komponentleri atributivlik qatnastaǵı qospa sózler házirgi qaraqalpaq tilinde úlken topardı quraydı. Bunday qospa sózlerdiń birinshi komponenti ekinshisin anıqlap keledi. Sonlıqtan da ekinshi komponent kóbinese atlıq bolıp, al birinshisi anıqlawısh wazıypasındaǵı qálegen sóz shaqabı boladı. Komponentleri usınday anıqlawıshlıq qatnastaǵı qospa sózlerdiń jasalıwında geyde tek sózlerdiń qosılıwı sebepshi bolsa (*altaqta, basqur, qaraǵash*), geyde sol sóz dizbeginiń leksikalasıwı da (*úshmúyeshlik, besbarmaq*) sebepshi boladı. Bul tiptegi qospa sózlerdiń birinshi komponenti: 1) atlıq (*buzawbas, tasbaqa, aybalta, ájapa*); 2) kelbetlik (*alabuǵa, aqbas, kókqutan, qarajol*); 3) sanlıq (*qırıqbuwın, birdem, besbarmaq, tórtkóz*); 4) almasıq (*hesh jaq, búgin, usıyer, o dúnya*); 5) kelbetlik feyil (*janarmay*); 6) eliklewish (*ǵawıqqus, gúldirmama*) bolıp keledi.

2. Komponentleri kompletivlik qatnastaǵı qospa sózler sóz qosılıw arqalı da, sóz dizbekleriniń leksikalasıwı arqalı da jasala beredi. Mısalı, *kún kóris, dem alıs, elgezer, gúdibuzar, xabar beriw* usaǵan qospa sózlerdiń komponentleri arasında obyektlik qatnas bolsa, *ayǵabaǵar,altatar, isten shıǵıw, hayran bolıw* usaǵan qospa sózlerdiń birinshi komponentiniń ekinshi komponentke pısıqlawıshlıq qatnasta ekenligi kórinedi.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. −М., 1966.
2. Бердыев Р. Сложные слова в современном туркменском языке. АКД, −М., 1955; Адилов М.И. Сложные слова в современном азербайджанском языке. АКД. −Баку, 1958.
3. Ганиев Ф.А. Образование сложных слов в татарском языке. −М.,1982.
4. Гарипов Т.М. Башкирское именное словообразование. –Уфа, 1959.
5. Гарипов Т.М. Башкирское именное словообразование. –Уфа, 1959; Бердыев Р. Сложные слова в современном туркменском языке. АКД, −М., 1955; Садвакасов Г. Словообразование имен существительных в современном уйгурском языке. АКД, Алма-Ата, 1956; Кайдаров А. Парные слова в современном уйгурском языке. Алма-Ата, 1958; Муратов С.Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. М.,1961; Орузбаева Б. Словообразование в киргизском языке. Фрунзе, 1964; Хабичев М.А. Карачаево-балкарское именное словообразование. Черкесск, 1971;
6. Грамматика современного русского литературного языка. М., Наука, 1970, 162-165-бетлер; Русская грамматика, том I. М., Наука, 1980, 242-бет.
7. Гуру К. Грамматика хинди. М.,1962, 277-бет; Степанова М.Д. Словообразование современного немецкого языка. М., 1953, 78-79-бетлер; Василевская Е.А. Словосложение в русском языке. −М., 1962,
8. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.-Л.,1960, 137-бет; Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. М., 1964.; Нәзирки заман уйғур тили. Алмута, 1966.; Қазіргі қазақ тілінің грамматикасы, Алматы,1967.; Современный татарский литературный язык. М.,1969.; Грамматика азербайджанского языка. Баку, 1971.; Грамматика ногайского языка. Черкесск, 1973; Ўзбек тили грамматикаси, I. Морфология. Тошкент, 1975.; Кыргыз адабий тилиниң грамматикасы. Фрунзе, 1980.

9. Муллина Р.М. Сложные слова в языках тюркской системы. - Ученые записки КазГУ, том XIII, вып.5, серия яз. и лит.,1950.
10. Ысқақов А. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер. - Қазақстан мектебі, 1963, №2.

Резюме. В статье изучаются семантика и специфика фразеологизмов с красным компонентом. Красный цвет – семантически сформированный образный цвет, обеспечивающий язык произведения искусства и эмоциональность речи.

Ключевые слова: Лингвистика, цвет, колористика, фразеология, научное знание, термин.

Resume. In the article, the semantics and specific aspects of phraseologisms with a red component are studied. Red is a semantically formed figurative color, providing the language of a work of art and the emotionality of speech.

Key words: Linguistics, color, coloristics, phraseologism, scientific knowledge, term.

K.MÁMBETOVTÍŃ «BOZATAW» ROMANÍNDA FEYIL HÁM RÁWIShLERDEN JASALǴAN ANTONIMLER

Orazımbetova R.M.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Antonimler hárqanday tildiń sózlik quramında belgili orındı iyeleydi. Olardıń bir ózgesheligi sıpatında antonimlik juplıqlardıń birdey sóz shaqabına tiyisli bolıwın atap kórsetiw múmkin. Tilde antonimlik juplıqlardıń birewi bir sóz shaqabınan, ekinshisi basqa bir sóz shaqabınan bolmaydı, yaǵnıy olar bir sóz shaqabınan bolıwı kerek. Biraq sonı da esapqa alıw kerek, leksika-semantikalıq usıl arqalı bir sóz shaqabınan ekinshi bir sóz shaqabına awısqan sózler de antonim boladı. Mısalı: *jaqsı* hám *jaman* sózleri leksika-semantikalıq usıl arqalı atlıqqa ótken jaǵdayda da antonim boladı. Máselen, Dúnyada *jaqsı* ólip, *jamanlar* qalıp, Danalardı górge tıqtı aparıp (92-bet).

Maqalada K.Mámbetovtıń «Bozataw» romanında qollanılǵan antonimlerdi úyrenip qaraǵanımızda, feyil hám ráwishler arasında antonimiya qubılısı ushırasadı.

Feyil sózlerdiń ishinde mánileri bir-birine qarama-qarsı túsiniklerdi bildiretuǵın feyiller de ushırasadı. Olar sóylesiwde, pikir alısıwda ayrıqsha xızmet atqaradı. Roman tilinde feyil sózler arasında antonimlerdiń payda bolıwı kelbetlik hám ráwishlerden jasalǵan antonimler menen baylanıslı. Mısalı: *jas-ǵarrı, bay-kámbaǵal, tez-áste* sózleri antonim bolǵanınday-aq, usı sózlerden jasalǵan *jasarıw (jasarmaq)-qartayıw (qartaymaq), bayıw-kámbaǵallasıw (kámbaǵallaspaq), tezlesiw-ástenlesiw* sıyaqlı sózler de antonimlik mánige iye. Bulardan basqa da *kirmek-shıqpaq, (joqarıǵa) shıqpaq-(tómenge) túspek, jıynalmaq-tarqamaq* sıyaqlı qarama-qarsı baǵdarlanǵan háreketti bildiriwshi sózler feyil antonimler qatarına kiritiledi. Qarama-qarsı baǵdarlanǵan háreketti bildiriwshi feyillerdiń arasında antonimlerdiń jiyi ushırasıwın tómendegidey mısallardan kóriwge boladı: Dáryanıń *bergi jaǵı* Qońırat xanlıǵınıń soramına *ketti*, arǵı jaǵı Xiywa xanlıǵınıń qol astında *qaldı* (109-bet). Feyillerden jasalǵan antonimlerdiń leksikalıq mánisi boyınsha toparları qazaq til biliminde anıq kórsetip berilgen. J.Musin feyil antonimlerdi leksikalıq mánisi boyınsha úsh túrge bólip kórsetedi. Ózbek tilshi alımı R.Shukurov óz miynetinde ózbek tilindegi feyillerden jasalǵan antonimlerdi leksikalıq máni boyınsha tórt túrge bólip qaraǵan.

Til bilimindegi feyillerden jasalǵan antonimlerdiń leksikalıq mánisi boyınsha toparlarǵa bóliniwi «Bozataw» romanı tilinde feyillerden jasalǵan antonimlerdiń tómendegidey toparları ushırasadı:

1. Qarama-qarsı tárepke bolǵan baǵdardı ańlatıwshı feyillerden jasalǵan antonimler: Birewler *kelip atır*, birewler *ketip atır* (78-bet). Biydiń *quwsa tabjılmaytuǵın*, *qashsa jetkizbeytuǵın* tulpar qońır atı bar bolǵan eken (40-bet).

2. Ishkerige hám sırtqa bolǵan baǵdardı ańlatıwshı feyillerden jasalǵan antonimler: Aradan az waqıt ótpey-aq selkildek shógirme kiygen jigit *kirip keldi* (19-bet). Jigit usılardı aytıp boldı da, qalay kelgen bolsa sol asıǵıwı menen tasır-tusır *shıǵıp ketti* (20-bet). Qaqıralardan *shıqqan, kirgen* adamlardıń kiygen kiyimi de, júris-turısı da bir náwiye (52-bet).

3. Qanday da bir predmetti (qapını, aynanı, qutını hám t.b.) ashıw hám jabıwdı sáwlelendiriwshi feyillerden jasalǵan antonimler*:* Sonıń ushın da *ashılǵan* esikti *jabıwǵa* qurbı jetpesten lal bolıp qalǵan edi (64-bet). Kózin *ashtı* da, jáne *jumdı*, jáne *ashtı* (18-bet).

4. Predmetti qosıw hám ajıratıw mánisindegi feyillerden jasalǵan antonimler: *baylaw-sheshiw, úziw-jalǵaw* hám t.b. Mısallar: Shınında da birew dúnyanı *dúziw* ushın kelse, birewler *buzıw* ushın keledi (93-bet).

5. Adamlardıń ruwxıy halatın sáwlelendiriwshi feyillerden jasalǵan antonimler: Kiyeli dúnya! Birewlerdi *jılatpay,* birewlerdi *kúldirmeyseń* (52-bet). Geyde *jılasa*, geyde shaqalaqlap *kúledi* (57-bet).

6. Adamlardıń óz ara múnásibetin sáwlelendiriwshi feyillerden jasalǵan antonimler: – Kim menen *urıssań*, jánjellesseń, *jarasqanday* sańlaq qaldırıwdı úyreniwiń kerek, ulım! (98-bet).

Feyillerden jasalǵan antonimiyada *-ma//-me, -ba//-be, -pa//-pe* affikslerińiń járdeminde antonimler jasala ma? degen másele tartıslı pikirlerdi tuwdırmaqta. Bizge málim bul affiksler járdeminde feyildiń bolımsız formaları jasaladı. Feyildiń bolımlı hám bolımsız túrleri antonim jasay ma? Ayırım ilimpazlar olardı antonim emes dep esaplasa, ayırım ilimpazlar antonimlerdiń ayırıqsha bir túri dep esaplaydı.

Ózbek til biliminde bul máseleni R.Shukurov tereń hám hár tárepleme izertley otırıp, kelbetlik feyil formasınıń bolımlı hám bolımsız túri antonim bolatuǵınlıǵın dálilleydi. Al anıqlıq meyil formasındaǵı bolımlı hám bolımsız feyiller antonim bola almaytuǵın anıq tillik faktler járdeminde kórsetetdi. Biz R.Shukurovtıń pikirin tolıq qollap-quwatlaymız. Haqıyqatında da, kelbetlik feyildiń bolımlı hám bolımsız formaları óz ara antonim bola aladı. Mısalı: Ájiniyaz oǵan juwap *qaytardı* ma, qaytarmadı ma, Biybijamal onı esitpedi (11-bet). Mırza bası Ájiniyazdıń kir-kir bolıp ketken kiyimlerine kózi tústi de, oǵan kitaptı «*bersem* be eken, *bermesem* be eken» -dep oylanıp qaldı (24-bet).

Antonimler haqqında jazılǵan ilimiy izertlewlerde olardıń belgi bildiriwshi sózlerden, yaǵnıy kelbetlik hám ráwishlerden bolatuǵını ayrıqsha atap ótiledi. «Bozataw» romanı tili materialları tiykarında tayarlanǵan bizińmaqalamızda da antonimlerdiń kópshilik bólegi belgi bildiriwshi sózlerden, sonıń ishinde ráwishlerden jasalǵanlıǵı anıqlandı. Bul antonimlerdiń mánilik ózgesheliklerine baylanıslı bolıp, qaraqalpaq tilinde ónimli sıpatqa iye. Bulardı tómendegidey mısallardan kóriwge boladı: *Arǵı jaǵı*nda da dárwaza bolǵanı menen *bergi jaǵı*ndaǵıday saltanatlı emes (6-bet). Házir dárwazanıń *ishinde* de, *sırtına* da jup-juptan saqshı qoyılǵan (42-bet).

Biz maqalamızda «Bozataw» romanı tilindegi ráwishlerden jasalǵan antonimlerdiń leksikalıq mánisi jaǵınan tómendegidey túrlerin anıqlawǵa eristik:

1. Hárekettiń orınlanıw usılı, jaǵdayı menen baylanıslı bolǵan ráwishlerden jasalǵan antonimler: Men bul islerdi *ońımda* da, yaki *túsimde* me, bolıp atırǵanlıǵın bayqaǵanım joq (55-bet). Ilgerileri Biybijamal *kúni-túni* jalıqpastan anasınan dástan tıńlaytuǵın edi (63-bet).

2. Háreket yamasa belginiń muǵdarın bildiriwshi ráwishlerden jasalǵan antonimler: *kóp-az, artıq-kem, tolı-bos* hám t.b. Mısallar: Eger gúnası *kóp* bolsa, *azıraq* bereyik degenim ǵoy (Ó.Xojaniyazov). *Artıq* kesseń de, *kem* kesseń de óltiremen (Qq.x.e.). *Kemis* jerlerin toltırıp, *Zıyat* jerlerin qashawǵa (I.Yusupov). Írasında da, qapırıq, ján-jaǵı dút toǵay, hár jer, hár jerdegi gektar, gektardan *kem* ya *artıq* keletuǵın taqırlıqlarǵa egilgen jazlıq bassına bolǵanday pitken (Sh.Seytov). *Tamtar* boldı suwları, Ekse egin pitpedi (Jiyen jıraw). Suwı shiyrin, otı *mol*, kiyik penen ılaqqa (T.Jumamuratov).

3. Bolıp ótken háreket yamasa belginiń waqtın bildiriwshi ráwishlerden jasalǵan antonimler: -Wáy, qayda. Xiywa xanına salıq tólegenimiz *keshe* emes pe? *Búgin* jáne uyalmay salıp sorap otır (50-bet). Sonıń ushın da ol balalarǵa *dáslep* hárip tártibin túsindirip alıp, *sońınan* xat oqıp, xat jazıw óneri menen birge Nawayı, Fizuliy, Saadiy, Xafız hám Bádil ǵázellerin oqıta basladı (94-bet). Atamurat xannıń nókerleri *dáslep* diyqanlardıń ǵállelerin «atlarǵa jem ushın» dep tartıp aldı. *Sońınan* «nókerlerge azıq-awqat ushın» dep malların tartıp ala basladı (105-bet). *Kúni* menen ılay arqalap, hesh bolmasa *túnde* kóz ildirip almaǵan adamda ǵayrat qayaqtan bolsın? (149-bet).

4. Hárekettiń úzliksiz bárhama bolıp turatuǵın waqtın bildiriwshi ráwishlerden jasalǵan antonimler: Máselen, ózińqısı-jazı tırbańlap, Jabbarbergen bayǵa jigirma arba dán jıynap berdiń (50-bet). *Kúni-túni* kitap oqıwdı tárk etip, endi ol xalıq ǵamın oylay basladı (108-bet). Qolında

qulın terisi menen sım temirdi qosıp órgen buzaw til qamshı uslaǵan Arzı *kún-túni* qurılıstıń basında (149-bet).

5. Predmettiń yamasa háreket-qubılıslardıń belgili bir tárepin kórsetetuǵın ráwishlerden jasalǵan antonimler: Sermep qılısh *ońlı-solǵa,* Jol baslar sárdarı kerek (118-bet). *Bergi jaǵı* Aqdárya, *arǵı jaǵı* Ámiwdárya ekewi de teńizge barıp quyadı (148-bet). Bende bolǵan xalıqıń *aldı* Qońıratqa kelip kirgen bolsa da, *sońı* ele qalanıń sırtında kiyatır (178-bet).

6. Is-hárekettiń, predmettiń belgisiniń artıq yamasa kemligin, muǵdarın, ólshemin bildiretuǵın ráwishlerden jasalǵan antonimler: Awırıw *batpanlap* kirip, *mısqallap* shıǵadı (102-bet). Bilemen, áskerińiz *az*. Usı sózdi ákem biyshara *kóp* qaytalaytuǵın edi (160-bet).

7. Is-hárekettiń orınlanıw usılın, hal-jaǵdayın bildiriwshi ráwishlerden jasalǵan antonimler: - Kim deydi? – dedi *uyqılı-oyaw* jatırǵan ekinshi nóker (172-bet).

Ráwishlerden jasalǵan antonimler ózleriniń sanı hám mánilik ózgeshelikleri boyınsha roman tilinde belgili orındı iyeleydi. Semantikalıq jaqtan ráwishlerden jasalǵan antonimler atlıqlarǵa hám feyillerge salıstırǵanda bay hám ján-jaqlı bolıp keledi. Bul olardıń semantikasına, yaǵnıy ráwishlerdiń sapalıq máni ańlatıwına baylanıslı.

Solay etip, K.Mámbetovtıń «Bozataw» romanınıń tilindegi antonimlerdiń qaraqalpaq til biliminde arnawlı izertlenbewi, tańlanǵan temanı izertlewdiń zárúrligin tastıyıqlaydı. Antonimlerdi teoriyalıq jaqtan izertlew, olardıń tilde payda bolıw sebeplerin anıqlaw hám basqa leksika-semantikalıq toparlardaǵı sózler menen qatnasın, qurılısına qaray túrlerin anıqlaw qaraqalpaq til biliminiń aktual máseleleri qatarına kiredi.

Juwmaqlap aytqanda, antonimler qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında belgili ornı bar semantikalıq kategoriya. Olardı hár tárepleme izertlew úlken teoriyalıq hám ámeliy áhmiyetke iye.

ÁDEBIYATLAR

1. Бекбергенов А. Синонимлер ҳәм антонимлер. // Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер. – Нөкис: 1971.
2. Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 1965.
2. Мусин Ж. Антонимы в казахском языке. Автореф. дис. …канд.фил.наук. – Алма-Ата, 1970.
3. Шукуров Р. Ўзбек тилида антонимлар. – Тошкент: «Фан», 1977.
4. Мамбетов К. «Бозатаў» (роман ҳәм повестьлер). – Нөкис: «Қарақалпакстан», 1986.
5. Қудайбергенов М. Қарақалпақ тилинде антонимлер. //ҚМУ жас илимпазлары ҳәм қәнигелериниң V илимий-теориялық конференциясының материаллары. – Нөкис, 1993.
6. Xojanov Sh., Qudaybergenov M. Qaraqalpaq tili antonimleriniń qısqasha sózligi. Oqıw qollanba. «Metodist Nashriyoti» MCHJ nashriyoti. – Toshkent, 2024.
7. Xojanov Sh. Qaraqalpaq tilindegi antonimler. Oqıw qollanba. – Toshkent: «Metodist Nashriyoti» MCHJ nashriyoti, 2024.
8. Xojanov Sh., Uzaqbergenova B. Ráwishlerden jasalǵan antonimler. // «Túrkiy filologiyasınıń áhmiyetli mashqalaları» (Qaraqalpaqstan Respublikasına miyneti suńgen ilim ǵayratkeri, filologiya ilimleri doktorı, professor Abdinazimov Shanshetdin Najimovichtiń 60 jıllıq yubileyine baǵıshlanadı) atamasında xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya maqalalar topламы. – Nókis: «Qaraqalqaqstan», 2021.

Аннотация: В статье выявлены лексические типы антонимов, образованных от глаголов, обозначающих направление в противоположную сторону, направление внутрь и наружу, отражающих открытие и закрытие какого-либо предмета (дверь, окно, ящик и т.д.), означающих включение и разъединение предмета, отражающих психическое состояние людей, отражающих взаимоотношения людей, и наречий, образованных от наречий, связанных со способом и обстоятельствами выполнения действия, выражающих количество действия или признака, указывающих время совершения действия или признака, указывающих на непрерывное время действия, указывающих на определенную сторону предмета или действия-явления, указывающих на избыток или недостаток, количество, меру действия или признака предмета, указывающих на способ и обстоятельства выполнения действия.

Ключевые слова: глагол, наречие, антоним, действие, предмет и т.д.

Annotation: The article identifies the lexical types of antonyms formed from verbs denoting direction in the opposite direction, direction inward and outward, reflecting the opening and closing of any object (door, window, box, etc.), denoting the inclusion and disconnection of an object, reflecting the mental state of people, reflecting people's relationships, and adverbs formed from adverbs related to the manner and circumstances of the action, expressing the quantity of an action or sign, indicating the time of the action or sign, indicating the continuous time of the action, indicating a certain aspect of the object or action-

phenomenon, indicating the excess or deficiency, quantity, measure of the action or sign of the object, indicating the manner and circumstances of the action.

Keywords: verb, adverb, antonym, action, object, etc.

КРОСС-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ПОДХОД В ПРЕПОДАВАНИИ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА: СРАВНЕНИЕ С КАРАКАЛПАКСКИМ ЯЗЫКОМ

Кеулимжаева У.К.

Каракалпакский государственный университет

Перед современным высшим образованием ставится цель подготовки выпускника, способного творчески осуществлять профессиональную деятельность, связанную с генерированием идей и освоением инноваций в науке и технике. Современная система образования должна быть нацелена не на пассивное накапливание информации и опыта обучающимся, а на формирование у него потребности и умения мыслить. Поэтому в образовательном процессе приветствуются инициативность, самостоятельность, творческий подход к делу и креативное коммуникативное поведение как педагогов, так и учащихся. [1]

Словообразование является важной частью лексической системы любого языка. Оно включает процессы создания новых слов и изменение их форм с целью расширения лексического запаса и адаптации языка к изменениям в обществе.[3] В преподавании словообразования важно не только усвоение конкретных правил и закономерностей, но и осознание различий и сходств в структурах различных языков.

Кросс-лингвистический подход в преподавании словообразования заключается в сравнительном анализе процессов образования слов в разных языках, что позволяет студентам и учащимся лучше понять универсальные закономерности языкознания, а также особенности формирования слов в различных языковых системах. Этот подход способствует развитию навыков межкультурной и межъязыковой компетенции, что особенно важно в условиях глобализации и многоязычных образовательных сред. [5]

Кросс-лингвистический подход в преподавании словообразования предполагает выявление общих и специфичных закономерностей в процессах образования слов в разных языках. Это сравнительное изучение позволяет: [3]

1. Выявить универсальные принципы словообразования, которые характерны для всех языков (например, использование суффиксов и приставок).
2. Понять, как различные языки решают одну и ту же задачу, создавая новые слова.
3. Развить у студентов навыки межъязыкового анализа и осознания структурных особенностей родного и иностранного языков.
4. Улучшить переводческие навыки и уменьшить количество ошибок, возникающих при перенесении лексических структур с одного языка на другой.

Одним из ключевых аспектов словообразования в любом языке является использование **аффиксов — приставок, суффиксов и окончаний,** которые добавляются к корню слова для образования новых форм. В русском и английском языках аффиксация используется достаточно широко, однако в каждом языке существуют свои особенности.

Русский язык активно использует как приставки, так и суффиксы. Например, от глагола *петь* образуются существительные *певец и пение*, а от существительного *работа — работник*. В русском языке также широко используется процесс флексии, когда окончания слов изменяются в зависимости от грамматической категории.

Английский язык использует приставки и суффиксы, но также активно применяет метод сложения слов (композитов). Например, от *write (писать)* образуется *writer (писатель)* через суффикс *-er*, а также можно образовать typewriter (пишущая машинка), сложив два корня. Ещё один момент, на который следует обратить внимание, в каракалпакском языке словообразование в основном осуществляется с помощью суффиксов, и язык отличается высоким уровнем агглютинации. Например, от существительного *кытап* (книга) образуется *кытапхана* (библиотека) через суффикс *-хана.* Суффиксы могут быть использованы для

создания новых слов, выражающих как объект, так и действие. Например, *жазу* (писать) — *жазушы* (писатель), *оқу* (учить) — *оқытушы* (учитель).

Агглютинация в каракалпакском языке выражается в добавлении суффиксов к корню слова, где каждый аффикс имеет четкое и стабильное значение. Пример: *көш* (переезд) + -е (суффикс направления) = *көшеге* (на улицу). В отличие от этого, в русском и английском языках используется флексия, при которой окончания изменяются в зависимости от грамматических категорий, что может приводить к большему количеству форм для каждого слова. В каракалпакском языке **сложение слов** также встречается, но этот процесс не так распространен, как в английском языке. Например, *электр* (электр) + *қурылма* (устройство) — *электрқурылма* (электрическое устройство). В русском языке сложение слов также используется, но это часто имеет характер заимствования, например: автомобиль (авто + мобильный). В английском языке процесс сложения слов гораздо более распространен. Примеры включают такие слова, как keyboard (клавиатура, key + board) или notebook (ноутбук, note + book). Каракалпакский язык, как и другие тюркские языки, отличается высокой степенью агглютинации. Каждый суффикс имеет свою функцию и добавляется к корню без изменений в самой форме. Это дает языку возможность создавать очень точные и разнообразные формы слов. В отличие от этого, в русском и английском языках словообразование может быть менее прозрачным, так как аффиксы и окончания могут изменяться в зависимости от грамматической категории. В формировании языковой и речевой компетенции студентов огромную роль играет комплексная работа с текстами [4]

Можно также предложить учащимся следующие задания связанные с текстом: упражнения на определения типов словообразования в тексте, образования новых слов, анализ и сопоставление, выявление отличий и заимствований в контексте и т.д. При этом нужно выделить, что тексты должны быть такими, чтобы с ними было интересно работать, а также при выполнении задании понимать и осмыслить другую культуру не как «чужую», а как «иную», которая имеет национально-специфические особенности. Необходимо понимать, что данный результат имеет две стороны. У учащихся вырабатываются навыки и умения по практическому использованию языка для межличностного и межкультурного общения. С другой стороны, учащиеся приобретают знания о культуре народа - носителя изучаемого языка.[2]

Таким образом кросс-лингвистический подход в преподавании словообразования, применяемый в сравнении с каракалпакским языком, позволяет глубже понять структуру и механизмы формирования слов в разных языках. Это способствует развитию у учащихся более широкого языкового сознания, а также помогает им осознать особенности и универсалии, присущие различным языковым системам. Применение этого подхода делает обучение более осознанным, интересным и эффективным.

ЛИТЕРАТУРА

1. Железовская Г. И., Абрамова Н. В., Гудкова Е. Н. Креативное коммуникативное поведение как средство творческой самореализации личности обучающегося // Образование и наука. 2015. № 4.
2. Крундышев М.А. «Кросс-лингвистический подход на занятиях русского языка как иностранному». Бердуховские чтения. –М: 2024.
3. Левонтина Н.А. «Методика преподавания лексикологии и словообразования». М.: Просвещение, 2015.
4. Охорзина Ю.О, Салосина И.В. Особенности преподавания русского языка в условиях вузов КНР. Вестник Томского государственного университета, 2019.
5. Реброва О.В. «Методика преподавания русского языка в школе». М.: Просвещение, 2010.

Аннотация. В данной статье рассматривается кросс-лингвистический подход в преподавании словообразования на примере сравнительного анализа каракалпакского языка с русским и английским языками. Изучение этих различий и сходств помогает не только в преподавании каракалпакского языка, но и в обучении иностранных языков.

Ключевые слова: русский язык, каракалпакский язык, английский язык, словообразование.

Abstract. This article discusses the cross-linguistic approach to teaching word formation through a comparative analysis of the Karakalpak language, Russian, and English. Studying the differences and similarities between these languages not only aids in teaching the Karakalpak language but also contributes to foreign language instruction.

Key words: Russian language, Karakalpak language, English language, word formation.

QARAQALPAQ TILINDE FRAZEOLOGIZMLERDE JETI SANLÍǴÍNÍŃ SIMVOLLÍQ MÁNISI

Atabaeva G.B.
Ámeliy filologiya kafedrası stajyor-oqıtıwshısı

Sanlar haqqındaǵı túsinikler hárbir xalıqtıń milliy tili, mádeniyatı, dástúrlerinde óz sáwleleniwin tawqan. Til bilimin antropotsentrikalıq paradigma tiykarında til, lingvistikalıq birlikler, frazeologizmlerdi insan faktorları, milliy qádiriyatlar menen baylanıslı úyreniw baǵdarı payda boldı. Lingvokulturologiya mádeniyattanıw hám til bilimi menen tıǵız baylanıslı. Lingvokulturologiyanıń izertlew paradigmasında frazeologiyaǵa ayrıqsha orın beriledi. Frazeologizmlerdegi sanlıqlar tiykarǵı semantikalıq yadro xızmetin atqaradı, yaǵnıy mazmundı qáliplestiriw funkciyasın atqaradı. Sanlar, tiykarınan, muǵdardı hám ólshemdi ańlatıp ǵana qoymay, frazeologizm quramında qollanılıp, hár túrli semantikalıq ózgerislerge ushıraydı. Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler quramında *jeti* sanlıǵı jiyi qollanılatuǵın sanlıqlardıń biri. *Jeti* sanı erte dáwirlerde sanawdıń shegi sıpatında qollanılǵan hám usıǵan baylanıslı bir qatar frazalardıń qáliplesiwine sebepshi bolǵan. Bizdi qorshap turgan álem belgilerden ibarat bolip, olardıń eń úlken bólegin sanlar quraydı.

V.N.Teliya «mádeniy konnotaciya» atamasın usınıs etken bolıp, ol bul atama astında frazeologizmler hám metaforalardıń mádeniy-milliy ózgesheligin túsinedi. Onıń pikirinshe, frazeologiyalıq birliklerdi olardıń associaciyalıq-obrazlı qabıl etiliwin xalıq mentalitetin sáwlelendiriwshi stereotipler menen baylanıstırıw tiykarında túsindirip, biz sol arqalı olardıń mádeniy-milliy mánisin hám xarakterin ashamız. Bul bolsa milliy-mádeniy konnotaciyanıń mazmunı bolıp tabıladı [1, 223]. Qazaq tili frazeologizmlerin izertlegen ilimpaz I.Keńesbaevtıń pikirinshe, «jeti degende hárdayım din yamasa mif, totemizm negiz boldı degen pikirler bar. Bul shınlıq ómirden derek beredi» [2, 614].

Qaraqalpaq tilinde A.Bekbergenovtıń maqalalarında frazeologizmlerdiń quramında sanlıqlardıń qollanılıwı haqqında aytılǵan. Maqalada frazeologizm quramında sanlıqlar waqıt, muǵdar, ólshem mánisiń ańlatıp keliwi hám olar variant sıpatında da qollanılıwın atap ótken [3,192]. Sh.Qudiyarova qaraqalpaq hám qazaq tilindegi frazeologizmlerdi salıstıra otırıp, sanlıqlar menen kelgen frazeologizmlerdiń qollanılıw ózgesheliklerin hám sokramental mánige iye sanlıqlar haqqında analiz jasaǵan [4]. Q.Paxratdinov hám Q.Bekniyazovtıń avtorlıǵındaǵı frazeologizmler sózliginde qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń mánileri jazılǵan hám bulardıń ishinen sanlıqlar menen kelgen frazeologizmler de orın alǵan [5]. Sanlıqlar erte dáwirlerden baslap qollanılıp kiyatırǵan sózler bolıp, hárbir sannıń óz etimologiyası bar. Sanlar adamzattıń ólshem-muǵdardı anıqlaw zárúrliginen kelip shıqqan.

Jeti sanı úsh hám tórt sanlarınıń qosındısınan, álemniń tiykarǵı gorizontallıq hám vertikallıq koordinatalarınıń qosındısınan turadı hám waqıttı óz ishine alatuǵın kosmoslıq pútinlikti ózinde jámleydi dep túsindiriledi. Jeti kúnlik hápte, astralogiyada jeti planeta hám diniy túsiniklerde jeti quday túsinikleri qáliplesken. Bul máni «jeti qabat jer astında» frazeologizminde óz kórinisin tapqan. Sanlar semantikası, konceptuallıǵı, semiotikası jaǵınan, lingvokulturologiyalıq jaqtan, simvolika ishindegi belgi sıpatında da izertlenbekte. San atamalarınıń simvollıq mánisi haqqında qazaq tilinde I.Keńesbaev, Q.S.Dúsipbaeva, R.A.Avakovalar óz miynetlerinde jazǵan. I.Keńesbaev «*úsh, jeti, toǵız, qırıq* sózleri óziniń san-mólsherlik xızmetin kóp jaǵdayda joǵaltıw sırı basqasha. Olar belgili bir nárse, hádiyselerdiń simvolı sıpatında qollanılatuǵın sıyaqlı. Bulardıń kópshiligi xalıqtıń eski isenimleri, túsiniklerinen tuwılǵan. R.A.Avakovanıń pikirinshe, «Simvolikalıq mánige iye sózlerdiń tábiyatı ózgeshe, bul ózgeshelik simvol-sózlerdiń kognitivlik, milliy, mádeniy, fonlıq mánilerin sol tilde sóyleytuǵın xalıqtıń dúnyanı biliwi hám qubılıslarǵa baha beriwi, dúnyanıń til kórinisi menen tıǵız baylanıslı» [6, 139]. Qaraqalpaq tilinde sanlıq sóz shaqabın arnawlı izertlegen ilimpaz A.Bekbergenovtıń miynetinde jeti sanlıǵı haqqında bılay delingen: «Jeti (chuvash-jiche). Bul sannıń birinshi sesi tek qaraqalpaq, qazaq, qarachay-balqar, tatar, qırǵız tillerinde eski bulgar tiline jaqın formada «j» sesi menen aytıladı, tuva, xakas hám shor tillerinde ol «ch» affrikatına, yakut tilinde «s» sesine awmasqan [7,14].

Qaraqalpaq tilinde jeti sanlıǵı menen kelgen frazeologizmler júdá kóp. Mısalı: *jeti ata, jeti atasın bilmew, jeti jurttı qurtqan, jeti álem, jeti jurt, jeti jurtqa belgili, jeti qat aspan, jeti ǵáziyne, jeti tún, jeti nan sadaqa, jeti tiyin sadaqa, jeti nasırı búgiliw, jerden jeti qoyan tapqanday, jeti qırlı, seksen sırlı; jeti jasar baladan, jetpis jasar balaǵa shekem, jeti ólshep bir kesiw, jeti uyıqlaǵanda túsine kirmew, jeti qaynaǵanda sorpası qosılmaw, jeti jini, jeti babasına jetedi, jeti jurtqa belgili, jeti jastan jetpis jasqa shekem, jeti namısın jerge búgiw, bir jeti, jeti ólshep bir kesiw, jeti dozaqqa ot qoyǵan* hám t.b.

Jeti sanlıǵı tilimizdegi bir qansha frazeologizmlerdiń qáliplesiwine tiykar bolǵan. *Jeti* sanlıǵı xalıqtıń miflik, diniy, turmıslıq isenimi, oy-sanası menen baylanıslı hártúrli mánige iye bolǵan. Qaraqalpaq tilinde ushırasatuǵın *jeti baslı jalmawız, jeti dáw, jeti baslı aydarha, jeti qat aspan, jeti qaraqshı juldız, jeti ıqlımǵa dańq taratqan* túsinikleri mifologiyalıq hám astrologiyalıq túsiniklerden derek beredi. Din túsinigi xalıqtıń dúnya haqqındaǵı túsinigin ashıp beredi. *Jeti* sanı xalıqtıń diniy isenimi menen baylanıslı. Diniy túsiniklerde Alla taala barlıq jaratılıstı jeti kúnde jarattı degen túsinikler bar. Qaraqalpaq tilindegi *«jeti ıqlımǵa dańqı ketken», «jeti álem», «jeti jáhán», «jeti jurt»* frazeologizmleriniń negizinde Shıǵıs, Batıs, Oń túslik, Sol túslik, Aspan /joqarı álem, Jer /orta álem, Jer astı /tómendegi álem túsinikleri jatır. *Jeti álem* – «dúnya júzi, pútkil álem» degendi bildiredi. Mısallar: **Jeti jáhán –** *dúnya júzi.* - Baktr, midan, parfi, derbik, Hámmesi de ójet bolǵan. Biraq, jeti jáhán, derlik, Búgin maǵan qullıq qılǵan (I.Yusupov). **Jeti ıqlım –** *jer júzi, pútkil dúnya júzi.* – Jáhángirlik áylep babamız Temir, Jeti ıqlımǵa ol júrgizse hámir, Sáyyaralarǵa siltep áhli insandı, Siz jawlap alǵansız ilmi jáhandı (I.Yusupov).

Túrkiy xalıqlardıń erteden sharwaǵa beyim bolǵanlıǵı, onıń kásibine baylanıslı sózlerdiń tilde qálipleskenin kóremiz. «Tórt túlik, jeti túlik» degende iri baslı sharwa malları túsinilgen. **Jeti túlik –** *mal, qoy, eshkisi kóp bolıw*. – Jeti túlik malı ósken jaylawda, «Suw tulparlar» tayın turǵan baylawda, Teńiz maydanında kókmar oynawǵa, Paraxod ya kater deseń bizge kel. (T.Jumamuratov).

Frazeologizmler quramındaǵı sanlıqlar waqıt, muǵdar, ólshem, uzınlıq, awırlıq hám t.b. mánilerdi bildirip keledi. [8, 74]. **Bir jeti –** *hápte.* – Jaman qatın kún-tún gezer elatın, Bayı sapar shıǵıp ketse *bir jeti*. (Ájiniyaz). *Bir jeti* frazeologizmi «hápte» mánisin ańlatadı hám waqıt mánisinde qollanılǵan. **Jeti tún** – *kún batqannan tań atqanǵa deyingi mezgil, tún, awır jatar yamasa jatardan sońǵı waqıt.* – Kelin bolatuǵın bolsa, balanıń ózin jibere qoysań boladı ǵoy, *jeti túnde* búytip súrmeleklenip júrgenshe. (U.Pirjanov).

Túrkiy tillerde *jeti* sanlıǵı tuwısqanlıq qarım-qatnas simvolı. Túrkiy xalıqlarda jeti ata bir atadan taraǵan atalas qáwimdi ańlatadı. Qaraqalpaq xalqında *jeti ata* – «bala, áke, ata, arǵı ata, baba, túp ata, tek ata» mánisin bildiredi. Qaraqalpaq xalqında áke tárepten qáliplesetuǵın jeti áwladtıń tuwısqan adamları jeti atasın biliwi shárt bolǵan. Jeti ataǵa deyin qız alısıp, qız berispew, jeti áwladtan keyin tuwısqanlıqtıń jatlasıp ketiwi sıyaqlı túsinikler bar. Bul dástúrdegi milliylik «*jeti ata», «jeti pushtı, jeti atasınan bılay qaytarıw», «jeti atasınan túk kórmegen» «jeti babasına jetedi»* frazeologizmleri arqalı xalıqtıń milliy sana-seziminde qáliplesip sińip ketken. – Úylenseń úylengil sorap hám zatın, Ismin, náslin, *jeti pushtı* ájdadın. (Ájiniyaz). Bul mısaldaǵı *jeti pushtı* frazeologizmi «násli», «ata-babası» mánilerin ańlatadı. – Sende babalardıń basqan izi bar, Hikmet danalıqqa tolı sózi bar, Hár giyańda *jeti atamnıń* kózi bar, Men ushın muqáddes mákansań, Watan! (G.Nurlepesova). Bul mısaldaǵı *jeti pushtı* frazeologizmi «ata tegi, ata-babası» degen mánisti ańlatadı. Jeti ata túsinigi *jeti atańdı tanıtayınba, jeti atasınan bılay qaytarıw* frazeologizmleri adamnıń ekinshi adamnan ashıwın alıw maqsetinde oǵan qarata náletlew, ózine keltirip qoyıw mánisinde aytıladı. **Jeti ata-basınan qaytarıw** – *jaman sóz aytıw, sógiw*. – Ot bergen adamnıń kim ekenin bilmey aǵam *jeti ata-babasınan* qaytardı. (U.Pirjanov).

Jeti sanlıǵı menen kelgen frazeologizmler adamnıń hárqıylı ruwxıy halatın, sezimlerin: quwanıw, qapa bolıw, húrmet, jaqsılıq, jamanlıq sıyaqlı túsiniklerdi de ańlatıp keledi. Qaraqalpaqlardıń tariyxın izertlegen ilimpaz K.Mámbetov óziniń miynetinde mına pikirdi aytadı: «Qaraqalpaq dástúrinde qonaqtı qattı sıylaydı. «Qonaq qudaydan bir jas kishi» degen sóz sonnan qalǵan. Jeti jasar qonaq kelgende jetpis jasar ǵarrı ornınan turıp sálemlesip, janınan jay beriwi múmkin» [9,148]. Demek, jas ózgesheligi, jası úlken, jası kishi degen mánilerde de jeti sanlıǵı xalıq tilinde qáliplesip sińip ketkenligin kóremiz. **Jeti jasar baladan, jetpis jasar ǵarrıǵa shekem** –

barlıǵı, hámmesi, adam qalmay. – Jetpis jasar ǵarrılar, jeti jasar balalar, Qara kún tuwıp xalqıńa, Jurtıń, xanım zar jılar. («Qırq qız» dástanı). **Jerden jeti qoyan tapqanday –** *qattı quwanıw.* – Talant, talant! - dep dawıslap kirdi úyine Xojanov, *jerden jeti qoyan tapqanday.* (G.Esemuratova). Bul mısaldaǵı frazeologizm adamnıń jeke psixikalıq halatın, yaǵnıy qattı quwanıwdı bildirip tur. **Jeti júreginen ótiw –** *sózi awır batıw. – Jeti júregińnen ótip* keter edi gápleri. (M.Nızanov). **Jeti nasırı búgiliw –** *qattı qısınıw, uyalıw, jerge kire jazlaw*. – Pay, jeti nasırımdı búktiń-aw. (Ó.Xojaniyazov). Frazeologizmlerdiń ańlatıp turǵan mánileri arqalı qaraqalpaq xalqınıń milliy ózgeshelikleri, ruwxıy halatları *jeti* sanlıǵı menen kelgen frazeologizmlerde ózine tán belgi, simvol sıpatında kózge túsedi.

ÁDEBIYATLAR

1. Телия В.Н. Что такое фразеология. – М., 1996.
2. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1977.
3. Бекбергенов А. Фразеологиялық сөз дизбеклериндеги санлықлар. –ӨзССР ИА Қарақалпақстан филиалының Хабаршысы журналы, 1968. – №4.
4. Қудиярова Ш. Қарақалпақ хәм қазақ тиллериндеги сөзлердиң лексика-семантикалық өзгешеликлери: Фил. илим. канд. ... дис. – Нөкис, 2006.
5. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилиниң фразеологизмлер сөзлиги. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2018.
6. Авакова Р.А. Фразеосемантика. – Алматы: «Қазақ университети», 2013.
7. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги санлықлар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1976.
8. Бекбергенов А. Фразеологиялык соз дизбеклериндеги санлыклар. // Вестник Каракалпакского филиала АН Уз ССР. – Нукус, 1968. – №3.
9. Мәмбетов К. Қарақалпақлардың этнографиялық тарийхы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995.

Аннотация: В статье на основе каракалпакского языкознания анализируется использование числительных в составе фразеологизмов и выражение национально-культурных особенностей в них. Числительные, используемые в составе фразеологизмов, выражают мифологические, астрологические, религиозные верования, народные обычаи и традиции, время, измерения и различные человеческие состояния, приобретая символический характер.

Ключевые слова: язык, культура, антропоцентрическая парадигма, числительное, символ.

Abstract: In the article the use of numerals in phraseology and their interpretation of national and cultural features is analyzed on the basis of the Karakalpak language. Being used in composition of phraseology, numerals have a symbolic character, expressing mythological, astrological, religious beliefs, folk customs, time, measurement, and human moral states.

Key words: language, culture, anthropocentric paradigm, numeral, symbol.

HÁZIRGI QARAQALPAQ ÁDEBIY TILINDE YURIDIKALÍQ TERMINLERDIŃ JASALÍW SISTEMASÍ HÁM SEMANTIKALÍQ ÓZGESHELIKLERI

Allamuratov N.E.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Qaraqalpaq tili – qaraqalpaq xalqınıń ulıwma sóylew tiliniń tiykarı bolıp, grammatikalıq jaqtan belgili bir normaǵa túsken til. Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında 1920-jılǵa shekem terminler arnawlı leksikalıq birlikler sıpatında ómir súrip, kúndelikli til arqalı qatnas halatında xızmet atqarıp keldi. Xalıqtıń professionallıq iskerliginiń keńeyiwi, ilim hám texnika, ekonomika menen mádeniyat, intellektual rawajlanıwdıń joqarı dárejede bolıwı ádebiy tildiń professionallıq terminologiyalıq qatlamın tolıq mánide jetilistiriwge, qáliplestiriwge tiykar saldı [1.11].

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń sózlik quramındaǵı yuridikalıq terminlerdiń jasalıwı, quramı (jay, qospa), sózlik qatlamı (óz sózlik qatlam hám ózlestirme sózler) sistemalıq tárepten ózine tán ózgesheliklerge iye. Qaraqalpaq tilinde yuridikalıq terminlerdiń jasalıwı ishki hám sırtqı tásir tiykarında iske asıp, terminlerdiń jasalıwında qáliplesken úlgi bazasına, til analogiyasına súyenedi. Qaraqalpaq tilindegi yuridikalıq terminlerdiń jasalıwın úyrengende, olar sóz jasalıwdıń bir qansha modelleri arqalı qáliplesip, tilde óz ornına iye bolǵanın kóriwge boladı. Qaraqalpaq tilinde yuridikalıq terminlerdiń affiksler arqalı jasalıwında affikslerdiń ónimli hám ónimsiz qollanılıw jaǵdayları ushırasadı.

Qaraqalpaq tilinde yuridikalıq terminlerdi jasawda *–lıq//–lik* affiksi ónimli qollanıladı. Sonday-aq, sóz jasalıwda ónimsiz qollanılatuǵın bazı affiksler yuridikalıq termin jasawda ónimli qollanılıwı múmkin. Máselen, *–nama* affiksi *–shı//–shi, –lıq//–lik* affiksleri sıyaqlı atlıq jasawda ónimli qollanılmasa da yuridikalıq termin mánisin bildiriwshi hújjet atın jasawda basqa affikslerge salıstırǵanda ónimli qollanılǵanın kóriwimiz múmkin. Mısalı: *shártnama, wásiyatnama* hám t.b.

Házirgi qaraqalpaq tilindegi yuridikalıq terminler, kóbinese, tómendegi sóz jasawshı affiksler arqalı jasaladı.

–shı//–shi affiksi atlıq sóz shaqabın jasawda qaraqalpaq hám basqa da túrkiy tillerinde ónimli qollanılatuǵın affiks. Bul affiks yuridikalıq terminlerdi jasawda da ónimli qollanıladı. Onıń járdeminde *jınayatshı, elshi* hám t.b. sıyaqlı dórendi yuridikalıq terminler jasalǵanın kóremiz.

–shı//–shi affiksi arqalı háreket atı feyilinen belgili bir yuridikalıq jumıs penen shuǵıllanıwshı adam mánisindegi dórendi atlıqlar jasaladı [2.257]. Mısalı: *tergewshi, aqlawshı* hám t.b.

–lıq//–lik affiksi qaraqalpaq tilinde atlıq, kelbetlik, sanlıq hám ráwishlerden atlıq jasaydı. Bul affiks yuridikalıq termin jasawda, kóbinese, atlıq sózlerge qosılıp keletuǵınlıǵın kóriwimiz múmkin. Mısalı: *ádillik, biyzarılıq, jarlıq, qayırqomlıq, qáwenderlik* hám t.b. Sonday-aq, *–lıq//–lik* affiksi kásipke baylanıslı dórendi atlıq jasawda rus tili hám rus tili arqalı basqa tillerden kirgen sózlerge jalǵanadı hám yuridikalıq termin mánisindegi dórendi atlıq jasap keledi. Mısalı: *agentlik, advokatlıq, sudyalıq* hám t.b.

–shılıq//–shilik affiksi tiykarınan atlıq hám kelbetliklerge, sonday-aq, geypara ráwish hám modal sózlerge jalǵanıp dórendi atlıq jasaydı. Mısalı: *nızamshılıq, hákimshilik jaza* hám t.b. Bazı da bul affiks háreket atı feyiline qosılıp yuridikalıq termin mánisindegi dórendi atlıq jasaydı, biraq bul jaǵdayda ónimsiz qollanıladı. Mısalı: *tonawshılıq* hám t.b.

–lıq//–lik, –shılıq//–shilik affiksleri tek túbir atlıq sózlerge qosılıp qoymastan *–lı, –sız* affiksleri arqalı jasalǵan dórendi kelbetlik sózlerge qosılıp yuridikalıq termin mánisindegi dórendi atlıq sóz jasaydı. Mısalı: *nızam-lı-lıq, háreket-siz-lik* hám t.b.

–nama affiksi atlıqlarǵa jalǵanıp, belgili bir hújjet atların bildirip keletuǵın yuridikalıq termin mánisindegi dórendi atlıq jasaydı. Mısalı: *wásiyatnama, shártnama* hám t.b.

–xana affiksi atlıq sózge jalǵanıp qanday da bomasın bir nársege arnalǵan ornınıń (jaydıń) atın bildiredi. Bul affiksler arqalı tómendegi yuridikalıq termin mánisindegi atlıqlar jasaladı. Mısalı: *bajıxana, kárxana* hám t.b.

–ker//–ger affiksi bazıbir túbir atlıq sózlerge qosılıp yuridikalıq táreplerdiń atın bildiretuǵın termin mánisindegi dórendi atlıqlardı da jasaydı. Mısalı: *ayıpker, dawager, juwapker* hám t.b.

–sha//–she affiksi atlıq sózlerge qosılıp kishireytiw, erkeletiw mánisin ańlatıp keledi. Bular basqa sóz jasawshı affiksler sıyaqlı ózleri jalǵanǵan sózlerden jańa sóz payda etpeydi, tek kishireytiwshilik hám erkeletiwshilik salıstırmalı máni engizedi [3. 36]. Mısalı: *qalasha* hám t.b.

Qospa sózler tildegi bir sóz benen ańlatıw múmkin bomaǵan túsiniklerdi bildiriw ushın payda bosa, ekinshi túri qanday da bir termin mánisin ańlatıw ushın, bazı da basqa tildegi sózlerdi kalkalaw nátiyjesinde hám t.b. sebeplerge baylanıslı tildiń quramında óz ornına iye boladı. Házirgi qaraqalpaq tilinde qollanılatuǵın yuridikalıq terminlerdiń jasalıwında da usı ózgesheliklerdi kóremiz. Qospa sózlerdiń jup hám tákirar túrleri A.Najimov tárepinen arnawlı izertlendi [4. 17]. Ayırım miynetlerde sóz jasalıwdıń bul modelin sintetikalıq usılǵa kirgizse [5. 170], al basqa miynette sóz jasalıwdıń morfologiya-sintaksislik usılı dep qaraydı [6. 16]. A.Bekbergenov sóz jasalıw boyınsha ilimiy miynetinde qaraqalpaq tilinde qospa sózlerdiń tiykarǵı bes túri bar ekenin kórsetedi: *qurama sózler, jup sózler, tákirar sózler, birikken sózler, qısqarǵan sózler* [7. 8]. Qospa sózlerdiń bul túrleri házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde de ónimli qollanıladı. 1994-jılı baspadan shıqqan grammatikada qospa sózler sırtqı forması hám komponentleriniń túrine hám qosılıw dárejesine qaray *sostavlı sózler, jup sózler, tákirar sózler, birikken sózler, qısqarǵan sózler* túrinde berilgen [8.22], al 2010-jılı shıǵarılǵan morfologiya sabaqlıǵında qospa sózler *qurama sózler, jup sózler, tákirar sózler, birikken sózler, qısqarǵan sózler* dep bes toparǵa bólip klassifikaciyalanǵan [9.18]. Qaraqalpaq tilinde túbir, dórendi túrindegi yuridikalıq terminlerge qaraǵanda qospa sóz túrindegi yuridikalıq terminler ónimli qollanıladı.

Qaraqalpaq tilinde sóz qosılıw modeli arqalı jańa mánidegi sóz (yuridikalıq termin) jasaw basqa sóz jasalıw usıllarına qaraǵanda bir qatar ózgeshelikleri menen ajıralıp turadı. Bul model arqalı yuridikalıq terminler jasalǵanda birneshe sóz hár qıylı grammatikalıq qurallardıń járdemi menen baylanısıp, komponentleri óz-ara leksika-grammatikalıq birlikte turadı [10. 37]. Sóz qosılıw

modeli menen yuridikalıq terminlerdiń jasalıwı a) sózlerdiń dizbeklesiwi; b) sózlerdiń bir-biri menen birigiwi v) sózlerdiń bir-biri menen juplasıwı arqalı iske asırıladı. Bul qospa yuridikalıq terminlerdiń ishinde sózlerdiń dizbeklesiwi arqalı jasalǵan qurama sóz túrindegi (birikpegen) yuridikalıq terminler qaraqalpaq tilinde ónimli qollanıladı. Qurama yuridikalıq terminler quramındaǵı sózlerdiń sanına qaray eki, úsh, tórt hám onnan da kóp komponentli bolıp keledi.

Eki komponentli yuridikalıq terminler: Bular, tiykarınan, tómendegi jolar menen jasaladı: 1. Komponentleri affikslersiz túbir sóz túrinde kelgen yuridikalıq terminler. Mısalı: *anonim arza, awır jınayat, blanket norma, verbal nota, korporativ mámleket, intellektual múlk, municipal keńes, municipal múlk, recediv jınayat, xoding kompaniya* hám t.b. Bul eki komponentli qurama yuridikalıq terminlerdiń birinshi komponenti sıpatında kelgen sózler sırtqı forması jaǵınan ataw sepliginde turadı. Ataw sepligindegi sózlerden bolǵan qurama terminler tiykarınan anıqlawıshlıq qatnasta qollanıladı [11. 67]; 2. Komponentleri affikslerdi qabıl etip kelgen yuridikalıq terminler. Bul formada kelgen yuridikalıq terminlerdi bir komponentine affiksler jalǵanǵan hám eki komponentine de affiksler jalǵanıp kelgen túrlerge ajıratıwǵa boladı.

2.1. Bir komponentine affiksler jalǵanıp kelgen yuridikalıq terminlerdi óz gezeginde ekige bólemiz: a) eki komponentli yuridikalıq terminlerdiń birinshi komponenti affikslerdi qabıl etip kelgen yuridikalıq terminler. Mısalı: *akcionerlik jámiyet, diplomatiyalıq missiya, diplomatiyalıq nota, konstituciyalıq sud, prezidentlik respublika, puqaralıq jámiyet, hákimshilik jaza* hám t.b. Bul eki komponentli yuridikalıq terminlerdiń dáslepki komponentine atlıq jasawshı *–lıq//–lik* affiksi jalǵanıp kelgen, al bazı eki komponentli yuridikalıq terminlerdiń birinshi komponenti kelbetlik jasawshı affiksler jalǵanıp keliwi arqalı da jasaladı: *áskeriy sır, jınayıy jaza, jınayıy awqam(shólkem), intizamlı jaza, siyasiy partiya, siyasiy tártip (rejim), huqıqıy mádeniyat* hám t.b. b) eki komponentli yuridikalıq terminlerdiń ekinshi komponenti affikslerdi qabıl etip kelgen yuridikalıq terminler. Mısalı: *adam sawdası, dáramat salıǵı, deputat sorawı, jınayat quralı, jınayat obyekti, jınayat procesi, jınayat subyekti, insan huqıqları, miynet intizamı, miynet stajı, sud tergewi, sud húkimi, huqıq institutı, huqıq normaları, huqıq sisteması* hám t.b.

2.2. Bir komponentine sóz jasawshı, ekinshi komponentine sóz túrlewshi affiks qosılıwı arqalı jasalǵan qurama yuridikalıq terminler. Bul qurama yuridikalıq terminlerdi de óz gezeginde eki toparǵa bóliwge boladı: a) dáslepki komponentine sóz jasawshı, ekinshi komponentine sóz túrlewshi affiks qosılıp keliwinen jasalǵan qurama yuridikalıq terminler: *avtorlıq huqıqı, advokatlıq byurosı, advokatlıq firması, ayıpsızlıq prezumpiyası, bajıxana deklaraciyası, deputatlıq mandatı, elshilik huqıqı, wakillik demokratiyası, isbilermenlik xızmeti* hám t.b; b) dáslepki komponentine sóz túrlewshi, ekinshi komponentine sóz jasawshı affiks qosılıp keliwinen jasalǵan qurama yuridikalıq terminler. Bul formadaǵı qurama yuridikalıq terminler házirgi qaraqalpaq tilinde sanı jaǵınan biraz sheklengen. Mısalı: *jınayatta qatnasıwshılıq, erkinen ayırıwshı* hám t.b.

Kóp komponentli yuridikalıq terminler óz gezeginde úsh, tórt, bes hám onnan da kóp komponentlerge iye bolıp keledi. 1. Úsh komponentli yuridikalıq terminler: Bular eń kemi úsh mánili sózlerdiń dizbeginen turıp, óz-ara bir-biri menen hár qıylı grammatikalıq qurallar arqalı baylanısıp bir huqıqıy túsinikti bildiretuǵın yuridikalıq terminlerdi payda etedi. Komponentlerdi baylanıstırıwshı grammatikalıq qurallardıń ózgesheligine qaray tómendegidey túrlerge bólinedi. a) Yuridikalıq terminlerdiń úsh komponenti de ataw sepliginde keledi. Mısalı: *aktiv saylaw huqıqı, ashıq akcionerlik jámiyeti, ǵalaba xabar quralları, diniy isenim erkinligi, nızam shıǵarıwshı hákimiyat, puqaralıǵı bomaǵan shaxslar, sud medicinalıq ekspertizası* hám t.b. Bul túrdegi yuridikalıq terminlerdiń ayırımları qısqarǵan formada da qollanıladı. Mısalı: *Birlesken Milletler Shólkemi – BMSh, ǵalaba xabar quralları – ǴXQ, juwapkershiligi sheklengen jámiyet – JShJ* hám t.b. b) úsh komponentli yuridikalıq terminlerdiń birinshi komponenti seplik affiks qabıl etip keledi. Mısalı: *baǵıwshısınan ayırılǵanlıq pensiyası, ómirge qarsı jınayat, nekeniń huqıqıy ekenligi, shaxsqa qarsı jınayat* hám t.b. v) úsh komponentli yuridikalıq terminlerdiń ekinshi komponenti seplik affiksli keledi. Mısalı: *belgili huqıqtan ayırılıw, venerik keselliklerdi tarqatıw, ómirlik erkinen ayırıw* hám t.b. g) úsh komponentli yuridikalıq terminlerdiń birinshi hám úshinshi komponenti sóz jasawshı affiks qabıl etip keledi. Mısalı: *deputatlıq qol qatılmaslıq* hám t.b. d) úsh komponenti de sóz jasawshı affiks arqalı keledi. Mısalı: *puqaralıq huqıqıy uqıplılıq* hám t.b. 2. Tórt

komponentli yuridikalıq terminler: Bunday yuridikalıq terminler hár túrli grammatikalıq qurallar járdeminde baylanısıp bir huqıqıy túsinikti bildirip keledi. a) yuridikalıq terminlerdiń tórt komponenti de ataw seplik formasında keledi. Mısalı: *onsha awır bomaǵan jınayatlar, xalıqaralıq arbitraj sud húkimi, xalıqaralıq sawda palatası rejesi* hám t.b.; b) birinshi komponenti seplik affiksli keledi. Mısalı: *jınayattıń jámiyetlik qáwiplilik dárejesi, puqaralardıń ózin-ózi basqarıw organları, puqaranı ólgen dep tabıw haqqında húJJetii* hám t.b.; v) ekinshi komponenti seplik affiksi arqalı kelip baylanısadı. Mısalı: *jınayıy jazadan azat etiw, miynet shártnamasın biykar etiw qararı* hám t.b.; g) úshinshi komponenti seplik affiksli keledi. Bunday baylanısta kelgen yuridikalıq terminler ónimli emes. Mısalı: *jeńilrek basqa jumısqa ótkeriw* hám t.b. 3. Bes hám altı komponentli yuridikalıq terminler. Bunday komponentke iye yuridikalıq terminler de úsh hám tórt komponentli yuridikalıq terminler sıyaqlı ataw sepligi, tuwra hám qıya seplik affiksli, bazı sóz jasawshı affikslerdi qabıl etip huqıqıy túsinik mánisin bildiretuǵın yuridikalıq terminlerdi dúzip keledi. Mısalı: *insan huqıqları ulıwma jáhán dekloraciyası, áskeriy xızmetti ótew tártibine qarsı jınayatlar, jınayat procesinde kórsetpe beriwden bas tartıw, jazanı ótew múddetinen burın azat etiw* hám t.b.

Qaraqalpaq tilinde sóz qosılıw modeli arqalı qurama sózlerden basqa *birikken, jup, qısqarǵan* qospa sózler de jasaladı. Házirgi qaraqalpaq tilinde *birikken, jup, qısqarǵan* sóz túrindegi yuridikalıq terminler de ushırasadı, biraq olar sanı jaǵınan az muǵdardı quraydı. 1. Birikken qospa yuridikalıq terminler: *tilxat, shegera* hám t.b. Tilxat - eki túbir atlıq sózdiń túbirleri saqlanıp birikken. Tilxat - bul puqaralıq huqıqta kárxana, mákeme, shólkem yamasa ayırım shaxslardan belgili bir húJJet, pul yamasa qımbat bahalı buyımlardıń alınǵanlıǵın tastıyıqlawshı húJJet [12. 58]. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde tilxat bir nárseni alǵanlıǵı jóninde qol qoyıp tastıyıqlap berilgen guwalıq, dokument [13. 322] dep kórsetilgen. Mısalı: Bolıs Sheripti qarızlı etip, tilxat jazdırıp alıp qalǵan edi (K.Irmanov). Shegara – túbirleri ózgeriske ushırap birikken sóz. Shegara - mámlekettin geografiyalıq, siyasiy, yuridikalıq basqarıw aymaǵı. Mısalı: On bes kún jolar júredi, On bes kún júzi toǵanda, Qalmaq penen shegara (Alpamıs). 2. Sózlerdiń juplasıwı arqalı jasalǵan yuridikalıq terminler: Bul model arqalı yuridikalıq terminler júdá az muǵdarda jasaladı. Mısalı: Ádep-ikramlılıq – keń túsinik. 1. Bul alǵashqı jámiyette payda bolıp, jámáát aǵzaları tárepinen orınlanıwı shárt bolǵan júris-turıs qaǵıydaları 2. Adamlardıń bir-birine, Watanǵa, jámiyetke, shańaraqqa bolǵan qatnasıqlarınan kelip shıǵatuǵın minez-qulıq jıyındısı [13. 12]. Ádep-ikramlılıq atlıq mánidegi jup sóz bolıp tártip, iybe, kórgenlilik, uyat, izzet mánilerin bildiredi [12.137]. Mısalı: Kewlim toldı adamgershilik isine, Ádep-ikram menen bergende sálem (S.Nurımbetov). 3. Qısqaǵan qospa sóz túrinde qollanılatuǵın yuridikalıq terminler: Qısqarǵan yuridikalıq terminler tómendegi túrlerge bólinedi: a) hárbir sózdiń dáslepki háripleri alınıwınan: BMSh, MQX, JPK, QR hám t.b. BMSh (Birlesken Milletler Shólkemi), MQX (Mámleketlik qáwipsizlik xızmeti), JPK (jınayat processual kodeksi), QR (Qaraqalpaqstan Respublikası) hám t.b.; b) dáslepki sózdiń birinshi buwını, keyingi sózdiń bas háribi alınıp qısqarǵan yuridikalıq terminler: ÓzR (Ózbekstan Respublikası), ÓzRJK (Ózbekstan Respublikası Jınayat kodeksi) hám t.b.; v) dáslepki sózlerdiń birinshi buwını keyingi sózlerdiń tolıq alınıwınan qısqaradı: sudmedekspertiza (sud medicinalıq ekspertiza), medpunkt (medicinalıq punkt), medkoledj (medicinalıq koledj) hám t.b.; g) aralas túrdegi qısqarǵan yuridikalıq terminler: ÓzLiDeP (Ózbekstan Liberal Demokratiyalıq Partiyası) hám t.b.

Qaraqalpaq tilinde qısqarǵan qospa sóz túrinde qollanılatuǵın yuridikalıq terminler sanı jaǵınan kóp emes, biraq olar yuridikalıq húJJetlerde, jámiyetlik-siyasiy turmısta hám publicistikalıq stilde ónimli qollanıladı. Qaraqalpaq tilindegi yuridikalıq terminlerdiń kópshiligi bir hám eki komponentli sózlerden ibarat. Tilde terminlerdiń kóp komponentli bolıp keliwi unamlı qubılıs sıpatında bahalanbaydı. Birikken, jup túrindegi yuridikalıq terminler de sanı jaǵınan azshılıqtı quraydı. Qısqarǵan formadaǵı yuridikalıq terminler qısqarıw túrleri boyınsha bas háripler arqalı, dáslepki buwınlar qısqarıwı hám aralas túrinde qollanıladı. Olardıń hárbiri jasalıwı boyınsha ózine tán ózgesheliklerge iye.

ÁDEBIYATLAR

1. Berdimuratov E. Qaraqalpaq tili terminleri. – Nókis, «Bilim» 1999.
2. Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы, (сөз жасалыў ҳәм морфология), – Нөкис: «Билим» 1994.
3. Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы, (сөз жасалыў ҳәм морфология), – Нөкис: «Билим» 2010.

4. Нажимов. А Способы образования парных и парно-повторных слов в каракалпакском языке. Автореф. Дисс. ... канд. фил. наук. – Нукус, 1971.
5. Баскаков Н. А. Каракалюпакский язык. Е. II, Ч.1, (фонетика и морфология), – Москва, 1952.
6. Шаниязов Б. Қорақолпоқ тилида равишларнинг тузилишига кўра турлари. Филол. фан. номз. дис. ... автореферати, – Нукус, 2002.
7. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде сөзлердиң жасалыўы. – Нөкис, 1979.
8. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. – Nókis: «Bilim», 2010.
9. Ҳожиев А. Ўзбек тилида сўз ясалиш тизими. – Тошкент: «O'qituvchi», 2007.
10. Муратов С. Н. Устойчивые словосочетания в тюкских языках. – Москва: «Наука», 1951.
11. Өтегенов Ж., Тилеўов Е., Есбергенов Р. Юридикалық терминлердиң қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис. «Қарақалпақстан» 2003.
12. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. I, II, III, IV том. – Нөкис: «Қарақалпақстан» 1982, 1984, 1988, 1992.
13. Орымбетов Н., Садыков А., Алламуратова Ҳ. Юридикалық терминлердиң түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: «Қарақалпақстан» 2016.

Система образования юридических терминов в современном каракалпакском литературном языке

Резюме. В статье рассматривается система образования юридических терминов в литературном языке каракалпакского языка. При этом современные юридические термины образуются путём присоединения аффиксов ко всем словам. В каракалпакском языке юридические термины образуются с помощью аффиксов.

Ключевые слова: аффикс, способ сложные слова, составной, парно-парных, сокращенные.

The system of formation of legal terms in the modern Karakalpak literary language

Summary. This article examines the formation of legal terms in the literary language of Karakalpak. Modern legal terms are formed by adding affixes to all words. In Karakalpak, legal terms are formed using affixes.

Key words: affix, way of adding words, compound, paired, abbreviated.

TEKST TÚSINIGI HÁM ONÍŃ TIL SISTEMASÍNDA TUTQAN ORNÍ

Dosjanova G.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Túrkiy til biliminde tekst hám onıń dúzilisin úyreniw XX ásirdıń 70-80-jıllarına kelip baslanǵan. Azerbayjan, tatar, bashqurt, ózbek, qazaq, qırǵız tillerinde tekst mashqalası belgili dárejede úyrenilgenligin bayqawımızǵa boladı. Al qaraqalpaq til biliminde bul boyınsha izertleniwi kútip turǵan kóplegen máseleler bar. Tatar tilshi ilimpazı M.Zakiev túrkiy til biliminde tekst hám onıń dúzilisin izertlegen dáslepki ilimpazlardıń biri boldı. Onıń «Татарская грамматика» kitabınıń tekst sintaksisi bóliminde teksttiń semantikalıq, kommunikativlik, strukturalıq hám grammatikalıq ózgeshelikleri úyrenilgen. Onıń pikirinshe, tekst – bul birneshe erkin gáplerden dúzilgen, belgili bir temanı ashıp beriwshi baylanıslı sóylew bólegi. Sonday-aq bul miynette tekstti izertlegen ilimpazlardıń miynetlerine sholıw jasaydı, tekstti kólemi boyınsha makrotekst hám mikrotekst dep ekige ajıratıp kórsetedi [3].

Ózbek til biliminde tekst lingvistikası boyınsha ulıwmalastırıwshı, ilimiy xarakterdegi ádewir jumıslar islendi. A.Mamajonovtıń «Tekst lingvistikasi» N.Turniyozovtıń "Matn lingvistikasi", M.Hakimovtıń «O'zbek ilmiy matnining sintagmatik va pragmatik xususiyatlari», M.T.Abdupattoevtıń «O'zbek matnida supersintaktik butunliklar» hám t.b. tekst lingvistikasına arnalǵan ilimiy izertlew jumısları bar. Bul miynetlerde kóterilgen tiykargı máseleler: teksttiń til birlikleri arasındaǵı ornın belgilew; tekst túsinigine anıqlama beriw; teksttiń pragmatikalıq, kognitivlik hám t.b. semantikalıq ózgesheliklerin úyreniw; tekst birliklerin anıqlaw; teksttiń quram bóleklerin baylanıstırıwshı birliklerdi úyreniwden ibarat.

Máselen, M.Hakimovanıń kandidatlıq jumısında waqıt mánili birliklerdiń teksttiń quram bóleklerin baylanıstırıwdaǵı xızmeti sóz etilgen. Jumısta waqıttıń obyektiv hám subyektiv belgileri hám olardıń tilde sáwleleniwi kórsetilgen. Waqıttı bildiriwshi leksikalıq birlikler analizlenedi hám toparlarǵa ajıratıladı. M.Hakimovanıń kórsetiwinshe, waqıt mánili (temporal) leksemalar tekstti eki túrli usılda baylanıstıra aladı. Nur tárizli hám shınjır tárizli [6]. M.Yuldashevtıń kórkem teksttiń lingvopoetikalıq ózgesheliklerin izertlewge arnalǵan doktorlıq dissertaciyasında tildiń estetikalıq xızmeti, kórkem teksttiń mazmunı boyınsha túrleri hám intertekstuallıq mashqalalar bay faktlik

materiallar tiykarında analiz etilgen. Kórkem tekstti lingvopoetikalıq tallaw principleri islep shıǵılǵan [7]. Tekst lingvistikasınıń tiykarǵı birligi tekst bolıp tabıladı. Tekstke anıqlama beriwde ilimpazlar arasında hár qıylı pikirler ushırasadı. Bul tarawdıń ózine tán ózgesheliklerin úyreniwde tekst túsinigine berilgen anıqlamalardı belgili bir sistemaǵa túsiriw kerek. Bunnan soń ǵana teksttiń dúzilisi, mazmunı, tillik tárepleri, qarım-qatnas procesindegi ornın úyreniw múmkin. Tekst lingvistikasın izertlewshiler arasında teksttiń jazba yaki awızeki formada bolıwı máselesinde turaqlasqan pikirler ushıraspaydı.

Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde tekstke: qanday bolmasın jazılǵan, kóshirilgen yaki baspada basılǵan dóretiwshilik miynet, ádebiy shıǵarma, hújjet yamasa onıń bir bólimi, úzindisi,- dep túsinik beriledi [4, 125]. Lingvistikadaǵı bul baǵdardaǵı izertlewlerdi hár tárepleme analizlegen L.M.Loseva "tekst" túsinigin anıqlawda barlıq tekstler ushın ulıwmalıq belgilerden kelip shıǵıw kerekligi, bul belgilerdiń birinshisi sıpatında onıń jazba túrde bolıwın aytıp ótedi [5, 4].

Teksttiń mazmunı hám kommunikaciya procesindegi xızmeti tek ǵana jazıw menen ólshenetuǵın bolsa, bunday úlken kommunikativlik birliktiń tildegi ornı qalay belgileniwi haqqındaǵı másele ashıq qalǵan. Tekst lingvistikasın izertlegen ilimpazlar tiykarınan teksttiń jazba hám awızeki formalarda keletuǵınlıǵına keńnen toqtaydı. Haqıyqatında da, bul pikirler ilimiy-logikalıq tárepten tolıq tiykarǵa iye hám ol teksttiń mazmunın tolıq sáwlelendiredi.

Til biliminde tekst birliklerin anıqlawda izertlewshiler arasında júdá kóp hám tartıslı kózqaraslar bar. Biz tekstke anıqlama bergenimizde, eki tiykarǵı belgige baylanıslılıq hám pútinlikke ayrıqsha itibar berdik. Baylanıslılıq hám pútinlik gápler ortasında, olardıń mazmunlıq-grammatikalıq birligi tiykarında júzege keledi. Demek, gáplerdiń sintaksislik, semantikalıq, kommunikativlik, estetikalıq hám taǵı basqa barlıq táreplerden sáykeslesip, belgili bir ideyanı sáwlelendiriwi arqalı tekst júzege keledi. Usı pikirlerden kelip shıǵıp, teksttiń tiykarǵı birligi gáp degen sheshimge keliw múmkin. Biraq kópshilik tilshiler gápti tekst birligi dep esaplamaydı. Máselen, I.R.Galperin gáp emes, bálki bir qatar gáplerdi birlestiretuǵın frazadan úlken pútinlik tekst birligi bola alıwın aytadı. Onıń pikirinshe, gáp áne sonday pútinlikte konstituent sıpatında qatnasadı, frazadan úlken pútinliktiń quram bólegi bolǵan gáp bir waqıttıń ózinde pútin teksttiń de quram bólegi bola almaydı [2, 68]. M.Abdupattoev ózbek tilinde tekstte quramalı sintaksislik pútinliklerdiń mánisin, sintagmatikalıq hám semantikalıq, stilistikalıq ózgesheliklerin ilimiy tiykarda kórsetip bergen. Usı tiykarda teksttegi kishi bir temanıń juwmaqlanıp, taza temaǵa ótiwi quramalı sintaksislik pútinliktiń strukturasın belgilewshi dereklerden biri ekenligin, bul pútinlikti payda etiwshi erkin gápler arasında tıǵız semantikalıq-grammatikalıq baylanıs bar ekenligi, usı baylanıs quramalı sintaksislik pútinliktiń semantikalıq-strukturalıq birdemligin támiyinlewdi júdá durıs aytqan. Supersintaksislik pútinliktiń tekst quramındaǵı shegaraların belgilew hám ajıratıp kórsetiwde tómendegi principler tiykar etip alınadı: 1. Semantikalıq princip. 2. Grammatikalıq princip. 3. Kompoziciyalıq-stilistikalıq princip. 4. Differensiaciya principi. Til biliminde frazadan úlken pútinlikti teksttiń tiykarǵı birligi sıpatında qaraw keń tarqalǵan. Tilshi ilimpazlar tárepinen bul termin hárqıylı atalıp kiyatırǵanın kóriwimiz múmkin. M.Abdupattoev bolsa bul miynette rus tilinde qollanılıp kiyatırǵan "сверхфразовое синтаксическое единство" yaki "сложное синтаксическое единство" atamasınıń ekvivalent awdarması sıpatında "supersintaksisilik pútinlik" atamasın qollawdı lazım dep tabadı [1].

Álbette, quramalı sintaksislik pútinliktiń qáliplesiwinde gápler qatnasadı, bunı heshkim biykar etpeydi. Biraq eki yaki onnan artıq gáptiń óz ara birigip, ulıwma bir pútinliktiń qáliplesiwi ápiwayı process emes, bálki júdá mashaqatlı hám quramalı qubılıs. Usı másele boyınsha pikir júritken izertlewshilerdiń kópshiligi (I.R.Galperin, O.I.Moskalskaya, Z.Ya.Turaeva, L.M.Loseva, A.Mamajonov, M.Tuqsanov, M.Abdupattoev hám t.b.) birden-bir kishi temanıń bar ekenligi, usı tiykarda gápler mazmunınıń ulıwmalıǵı, óz ara birigiwi, semantikalıq-grammatikalıq hám kommunikativlik pútinlik tárepleri áne sonday derekler sıpatında aytıladı. Máselen, tómendegi mısalda joqarıdaǵı dereklerdiń barlıǵı bar, sonıń ushın da onı óz aldına quramalı sintaksislik pútinlik dep ataw múmkin: *Ol óziniń qádirdan atasınday bolıp qalǵan Aytmurat darǵanı da yadınan shıǵarǵan joq. Aradan eki-úsh kún ótkizbey bes-altı qoyan-qırǵawıl sawǵası menen kelip, sálem berip turadı. Qudaybergen jaqın kóllerden úyrek-ǵaz atıp kelip, olardıń bir-ekewin ǵana*

ózine alıp, qalǵanların úylerge tarqatıp beretuǵın boldı. Sonıń ushın da eldegi panasız bolıp ash qalǵan adamlar bul xabardı esitip sharlawıqqa, Qudaybergenniń átirapına jıynala basladı. (K.Mámbetov, «Bozataw»). Quramalı sintaksislik pútinliktiń tekst birligi ekenligine hesh qanday tartıs joq. Olar, sózsiz teksttiń tiykarǵı birligi.

Ayırım tilshiler quramalı sintaksislik pútinlikler quramına kirmeytuǵın jeke gápler de bar ekenligin aytadı hám olardı «erkin» gápler dep qaraydı. Usı tiykarda erkin gáplerdi quramalı sintaksislik pútinlikler qatarında tekst birlikleri dep esaplaydı [5, 70]. Mısalı: *Biraq olar nóker qarawıllarına dus bolıp, yarım aqsham mezgilinde tutıp alıp kelindi.*

Nókerler Bayramdı jazdırıp jerde jatırǵan eki ólikti alıp shıǵıp ketti.

Qız bul saparı burınǵıday emes edi. Bayramnıń qushaǵına atılıp ókirip jılap jiberdi. (K.Mámbetov).

Abzaslardan ibarat bunday gáplerdi quramalı sintaksislik pútinlikke kirmeytuǵınlıǵın, erkin gápler ekenligin aytıp ótken. Teksttegi bunday gápler mazmunına qaray kóbirek avtor túsinigi, belgili bir temanı esletiwi, lirikalıq sheginis hám taǵı basqalardı sáwlelendiriwde qollanıladı. Ayırım lingvistler gápti teksttiń minimal birligi dep esaplaydı. Usı pikirlerge tiykarlanıp, quramalı sintaksislik birlik hám gápti teksttiń tiykarǵı birlikleri dep esaplaw maqsetke muwapıq.

Solay etip, tekst quramalı dúziliske iye qurılma, oǵan anıqlama beriwde semiotikalıq, kommunikativlik, strukturalıq, pragmatikalıq, kognitivlik, nominativlik ózgeshelikler itibarǵa alınadı.Tekstke berilip atırǵan anıqlamalardıń heshbirin biykarlay almaymız. Sebebi, olardıń hárbirinde tekst túsiniginiń belgili bir tárepi ashıp berilgen. Álbette, tekst túsinigine anıqlama beriw, shegarasın anıqlaw júdá quramalı másele. Eń dáslep tekst degende onıń quram bólekleriniń óz ara baylanısı, semantikalıq há strukturalıq jaqtan pútinliktiń bolıwı talap etiledi.

Házirgi dáwirde tekst túrleri hám olarǵa tiyisli bolǵan belgilerdi anıqlaw dawam etpekte. Tekstke tiyisli belgiler sıpatında xabar beriw, erkin gápler yamasa quramalı sintaksislik pútinliktiń shólkemlesiwi, quram bólekleri arasında mazmunlıq hám sintaksislik baylanıstıń bar ekenligi, orın hám waqıt izbe-izligine qurılǵan, bir temaǵa jámlesken til birligin túsinemiz.

ÁDEBIYATLAR

1. Абдупаттоев М.Т. Ўзбек матнида суперсинтактик бутунликлар. Автореф. дисс…. Филол. фанлари номзоди. –Ташкент, 1998.
2. *Гальперин И.* Текст как объект лингвистического исследования. –М., «Наука», 1981.
3. Закиев М.З. Татарская грамматика. Синтаксис. т.III. –Казан, 1992.
4. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. –Нөкис, «Билим», 2023.
5. Лосева Л.М. Как строится текст. –М., «Просвещение», 1980.
6. Ҳакимова М.К. Ўзбек тилида вақт маъноли луғавий бирликлар ва уларнинг матн шакллантириш имкониятлари. Филол. фанлари номзоди…дисс. автореф. –Фарғона, 2004.
7. Юлдашев М.М. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи. Филол. фанлари доктори …дисс.–Тошкент, 2009.

Резюме. В данной статье представлена информация о понятии текста и его роли в языковой системе, а также о текстовых единицах.

Ключевые слова: текст, лингвистика текста, синтаксис, единицы текста

Summary. This article provides information on the concept of text and its role in the language system, as well as on text units.

Keywords: text, text linguistics, syntax, text units

QÍZÍL KOMPONENTLI FRAZEOLOGIZMLERDIŃ SEMANTIKASÍ

Begniyazova G.A.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Dúnya lingvistikacında reń atamaların reń poetikası (cvetopoetika), reń simvolikası (cvetosimvolika), reń leksikası (cvetoleksika), reń frazeologizmi cvetofrazeologizm) dep ataydı. Reń atamaların reń spektri mánisinde ǵana emes, stereotiv, simvol birligi retinde izertlew zárúrligi bolmaqta. Tyurkologiyada reń bildiriwshi leksemalardıń semantikalıq táreplerin A.N.Kononov [5], E.Qoyshıbaev [4], F.G.Isxakov [3], F.Abdullaev [1], V.Kostenko [6], A.Dobrınin [2] hám basqalar

tárepinen izertlendi. Qaraqalpaq tilindegi reńdi atamaların hár tárepleme izertlengen miynetler az sanda. Al, dúnyalıq lingvistikada, ásirese britaniyalıq hám amerikalıq mádeniyattıń tuwısqanlıq baylanısı lingvistikalıq tárepten alıp qaraǵanımızda qızıl reńde ayırım uqsas konceptuallı mánilerin tómendegishe sıpatlawǵa boladı: 1. Qızıl reń – "toqtatıw belgisi" (mısalı, svetafor, "toqta" jol belgisi). Bul jaǵdayda qızıl reńin tańlawda psixofizikalıq tásirdiń basım ekenligi anıqlanǵan. Sonıń menen birge, bul reń kózge anıq túsip, adamdı saqlanıw, uqıplılıǵın oyatıw strategiyasına beyimleydi. 2. Xristianlıqlar ushın qızıl reń "gúná" (mısalı, birewdiń qanın tógiw. Shaytandı bildiriw) jáne onıń "qunın ótew" (mısalı, Isanıń qanın tógiw) simvolı bolıp esaplanadı. 3. Qızıl reń britaniyalıq hám amerikalıq mádeniyatta "milliy ózine tánlik" túsinigi menen tıǵız baylanıslı. Bul ásirese Ullı Britaniyaǵa tiyisli, sebebi onıń kóplegen belgileri usı reńge boyalǵan (mısalı, eki qabatlı avtobus, telefon kabinası). Jáne de, qızıl – Union Jack (Ullı Britaniya bayraǵı) hám juldızlar menen sızıqlardaǵı (AQSh bayraǵındaǵı) tiykarǵı reńlerdiń biri. Olardıń dástúri boyınsha qızıl reń "erlik" penen "ǵayratlılıq"tı bildiredi. 4. Sonday-aq, tariyxta qızıl reń kommunizmge, socializmge, atap aytqanda KSRO-ǵa qatınası bar barlıq nárseler menen baylanıslı. Sózliklerde bul maǵlıwmat kóbinese "maqullamaw" (Collins Dictionary Online qarańız) hám "kemsitiw" (Oksford onlayn sózligi) belgileri menen beriledi.

Qızıl reń adam átirapındaǵı landshaftta aq penen qara sıyaqlı keń taralmaǵanına qaramastan, qaraqalpaq tiliniń frazeologizmlerinde keń qollanıladı. Biraq, aq hám qara reńge salıstırǵanımızda, frazeologizmler quramında qollanılıw órisi tómenlew.

Qaraqalpaq tilindegi "Qızıl" reńiniń frazeologizmler quramında jumsalıwın úyrenbesten aldın, leksika-semantikalıq mánilerin anıqlap alamız:

Qızıl – reń. Qızıl, qızǵılt, qan qızıl.

Qızıl – biyday. Biyday túri.

Qızıl – taǵınshaqlar. Buǵan qız-kelinsheklerdiń taǵatuǵın, qızıl kózli, qızıl reńli, til-kózden saqlaw ushın taǵılatuǵın taǵınshaqlardıń bári kiredi.

Qızıl – sıyır, jılqı, ańlardıń góshi.

Qızıl – mebel jasaytuǵın qımbat bahalı aǵash.

Qızılsha – balanıń ústine qızıl bórtikler basıp ketiwi. (juqpalı kesellik)

Qızıl diplom – mektepti yaki joqarı oqıw ornın ayrıqsha baha menen tamamlaǵan pitkeriwshige beriledi.

Qızıl – qannıń, ottıń hám kúnniń batıw reńi. Qaraqalpaq tilindegi qızıl reń ómirlik quwattı, kúshti hám muhabbattı bildiredi. Sonıń menen qatar, qızıl reń sulıwlıq penen jaslıqtıń, jaqsı kewil-keypiyat penen ómirdiń quwanıshınıń simvolı: -Durıs, muhabbat otı lawlap turǵanda hámme shayır boldı. Soń ot sónedi, qıp-qızıl shoq qaladı, birazǵa deyin sónbey, eger jantaq jaqqan bolmasań... jazǵan qosıqtıń hámmesin gazetada shıǵarıw shárt emes, onıń estelik bolıp qalǵanınıń ózi jetkilikli. (Alp Sultan) Ayqızdıń nurlı qızıl shırayına qarap turǵan Dosbergen ishinen, - meniń qasımda usı Ayqız turǵanda, maǵan basqa aynanıń nege keregi bar, tek sonıń kóziniń nurı arqalı ózimdi tolıq kóriwge boladı ǵoy, - dedi. (A.Begimov. Balıqshınıń qızı) Qalanıń ishindegi xalıq óziniń táǵdirin oyaq buyaǵı eki júzge jeter-jetpes áskerge hám de partiya, komsomol aǵzalarınan quralǵan ChON otryadına tapsırdı. Jińishke, Gewmiskól, Qıyat, Qotır awıllarındaǵı eldiń jayların qıp-qızıl ot qapladı, ol otlardan shıqqan tútinler burqırap, buwdaqlanıp, aspanǵa atılıp, bultqa aralastı. (A.Begimov. Balıqshınıń qızı)

"Qızıl" konceptisiniń terminlik periferiyasında eki sema júzege keledi. Birinshisi, 1917-jılǵı awdarıstan keyingi ideologiya. Qanlı urıs penen kelgen kommunislik partiyanıń simvolikası.

Sonday-aq, bolshevikler qızıl reńdi tańba retinde tańlap, oǵan "Keńes húkimetin ornatıw jolında tógilgen qannıń reńi" degen qosımsha mánis beredi. Usı tariyxıy shınlıqlar sebepli qızıl reń birqatar frazeologiyalıq birliklerde "revolyuciyalıq", "keńeslik" hám "kommunislik" mánilerin bildirdi: Sol kúni túni menen Nókisti qamap, tań eleń-qulań bolıp atıp kiyatırǵanda qalanı alıp, qızıl qıranlar Nókiske Sovet húkimetiniń Qızıl bayraǵın tikti. Jarqırap atqan tańnıń jaqtı quyashı altın sáýlesin álemge túsirip, elpildegen tań samalı menen Qızıl bayraqtı qarsı alıp aspanǵa kóterdi. (A.Begimov. Balıqshınıń qızı) Jelbiregen Qızıl bayraq xalıqtı jeńis jolına shaqırıp, elpip esken

samal menen aspanǵa kóterildi (A.Begimov. Balıqshınıń qızı). Qızıl reń “jeńis” mánisin de bildirip keledi.

Qızıl reń – qızıl qan – medicinalıq xızmetti bildirip keledi: Qızıl krest.

Ekinshisi, qızıl – qáўip, ólim, joytılıw mánisin bildiriwdiń detalı sıpatında tanılǵan. Mısalı “Qızıl kitaptı” basqasha atawǵa da bolar edi. Biraq qızıl sóziniń mánisinde ulıwma adamzatlıq stereotivlik tárepi boyınsha belgi (SOS) , qáўip túsinigi bar. Belgilerdiń bildiretuǵın mánilerine toqtalsaq, dáslepki járdem mashinalarında (órt óshiriw, tez járdem, policiya) qızıl reńli belgi bar. Órt óshiriw úskenelerdiń de jarıǵı qızıl reńde. Yaǵnıy, qáўip dóngende olar qızıl reńli shıraq penen belgi beredi. Usı stereotivlik belgi joytılıp baratırǵan hayўanlar menen ósimliklerdi qáўip retinde qabıllaǵanınan “Qızıl kitap” atamasınıń kelip shıǵıwına negiz bolǵan.

Qızıl reń ayırım frazeologizmlerde siyrek qollanadı, sonlıqtan bahalı hám saqlanǵan nárselerge baylanıslı aytıladı: Qızıl kitap “Qızıl kitap” - dúnya júzinde joq bolıp ketiw, joq bolıw aldında turǵan siyrek ushıraytuǵın hayўanlar yamasa ósimlikler túrleriniń dizimi”: Aytıwına qaraǵanda prilavka da keyingi jılları joǵalıp ketip, endi «Qızıl kitap» qa eńgizileyin dep tursa kerek (Z.Ishmanova. Hayal qálbi)

Sonday-aq pandemiya waqtında “qızıl aymaq”, “qızıl sızıq” terminleri qollanıldı. Bundaǵı qızıl – qáўip (awırıw adamlardıń sanınıń kópligi) degen belgini bildiredi.

Qızıl kelbetligi siyasiy-partiyalıq baǵınıshlılıqqa baylanıslı birqatar frazeologizmlerdiń quramında gezlesedi: Qızıl armiya (1918-1946 jıllardaǵı Keńes armiyası ataması), qızıl partizanlar, qızıl áskerler, qızıl otryad, qızıl qıranlar “qızıl partizanlar” hám t.b. – Joq, biz ólgen menen artımızdaǵı qalǵan qızıl áskerler bar. Olar bul jawızlardıń jazasın beredi. (A.Begimov. Balıqshınıń qızı) Shólde óleyin dep atırǵan jerinen, bir eki atlı qızıl ásker qutqarıp alıptı. (Sh.Seytov. Xalqabad) Birinshi tárepten kelgen atlılar komandası Qońırattan kelgen qızıl otryad edi. (A.Begimov. Balıqshınıń qızı) Bul jerde bir kún, bir tún ǵarshıldaǵan sawash boldı. Álbette, qızıl qıranlarǵa qanday qudiret bolsa da, shıdam bere alama. (A.Begimov. Balıqshınıń qızı) Sonda barıp awhallar menen tanısıp, eger Qızıl Armiya Araldı alǵan bolsa solardan járdem soraw kerek. (A.Begimov. Balıqshınıń qızı)

Qızıl reń – qan reńin bildiredi. Sonıń negizinde gúres, daw-jánjel, urıs sıyaqlı jaǵımsız mazmunnan payda bolǵan jáne sonday qıyınshılıqtı simvollaw túsinigine deyin jetken. Oǵan “qızıl siyasat”, “qıp-qızıl daw”, “qızıl gegirdek bolıw”, “qıp-qızıl shıǵın” frazeologizmleri payda bolǵan.

Qızıl reń – jas, náreste, jańa tuwılǵan mánisin bildiredi. Bul mánis aǵzanıń, teriniń úlpildegen kórinisi, teriniń juqalıǵınan qannıń qızarıp kóriniwi, eki betinen qan tamırlarınıń qızarıp kórinip turıwı sebebinen payda bolǵan: - Óyppey, qızıl shaqa bolıp. Sultanmurattıń dál ózi (Alp Sultan.Jesir) Tuwǵanı qızıl shaqa náreste bolıwına qaramastan kózleri, kirpik-qasları – bunikine, shashları – ekstrasens Kashpirovskiydikine megzes ul bala edi (Alp Sultan. Jesir). Jıldıń mashaqatlı máўsimlerinen qoylardı aman alıp shıǵıp, olar qozılaǵan payıtta mańıratıp, terige berip jiberiwge kózi qıymaydı, onıń qızıl shaqa etin quwırıp jep otırǵan rehimsiz kimselerdi jawızlar kibi jek kóredi (Alp Sultan. Jesir)

Qızıl reń – bórttiriw, aytajaq oydı shegine deyin arttırıp jetkiziwdiń usılı. Máselen, qattı ıssı samal, ıssı samaldıń ábden ótip ketkenin jetkeriwde “qızıl samal” frazeologizmin qollanadı. Sonday-aq adamnıń más halatın, yaǵnıy ayaǵında tura almay, tili gúrmelmey qalıwın “qıp-qızıl más” frazeologizmi jumsaladı. Qızıl reńiniń asıra súwretleniwi qızıl sóz, qızıl til frazeologizmlerinde de seziledi: Qızıl shúberek, qızıl sharshı frazeologizmi. Hayal, qız mánisinde jumsaladı. Qılmıńlaǵan jas jigitler qızıl shúberek kórse eleń etip, kóz taslap kiyatır (K.Sultanov). – Sizler de bir kúni adam bolǵan soń, bir qızıl sharshınıń izine erip ketesiz ǵoy, - dedi (Z.Ishmanova. Hayal qálbi)

“Boy jetken” mánisin qaraqalpaq tilinde qızıl júzli frazeologizmi bildirip keledi: Toyǵa tayarlansın. Onnan tısqarı, úyde qızıl júzli qız kórinse, esikti jawshı tındırmaytuǵın ádeti ǵoy (K.Mámbetov. Bozataw).

Qaraqalpaq tilinde “hayalı, ómirlik joldası” ulıwma turmısqa shıqqan, basında eri bar hayalǵa baylanıslı qızıl jawlıq frazeologizmi jumsaladı: Qaraqalpaqlar qatınların janbasına alıp chay ishedi der edi, arańızda bir de qızıl jawlıq joq ǵoy! (T.Qayıpbergenov)

Beti qızarıw reń komponentli frazeologizmindegi feyildiń tiykarın quraǵan qızıl kelbetligi “uyat bolıw, uyalıw” (beti qızarıw) negizgi mánisi reńdi belgilew emes, belgili bir “uyat” sezimin bildiredi. Bul frazeologizmde qızıl reń uyattı bildiriw menen bir qatarda obektke belgili dárejede tásiri de bar, sebebi tek bet ǵana qızarıwı múmkin. Sonıń menen birge, frazeologizmlerdiń ayırımları ózi dizbeklesip kelgen sózlerdiń mánisi menen baylanıslı boladı. Anıǵıraq aytqanda, bunday frazeologizmlerdegi sózlerdiń ulıwma ańlatatuǵın mánisi olardıń sostavındaǵı sózlerdiń biriniń bolmasa biriniń leksikalıq mánisi menen ushlasıp keledi. Bunday turaqlı sóz dizbekleri frazeologiyalıq baylanıslarǵa qatnaslı boladı. Oǵan beti qızarıw frazeologizmin kirgizsek boladı.

Qaraqalpaq tilinde qızarıp bórtiw, burıshtay qızarıw frazeologizmi adam ashıwlanǵan gezinde yamasa uyalǵan waqıtlarında jumsalatuǵın frazeologizm. Kóbinese, qızarıw bet álpetke baylanıslı aytıladı: Sháripbay qızarıp bórtti. Qolın qaltasına salıp, ne derin bilmedi (Á. Shamuratov. Eski mektepte). - Ha, bala, kóylegimdi qashan kiygizeseń, - dedi. Onıń bul aytqan sózine ekewi de uyaldı, ásirese qanası buzılmaǵan jas qızǵa bul sóz jaman batqanınan Ayqızdıń eki beti burıshtay qızarıp jelkesinen shıǵıp shıp-shıp terge túsip uyalǵanınan: - Qoyshı kishe, - dep betin bastı (A.Begimov. Balıqshınıń qızı). Molla balalardı kózden ótkerip, názerin Abıllaǵa toqtatıp: - Abılla, kel, sabaǵıńdı tıńlat, - dedi. Abılla kózi mólerip, eki beti qızarıp, zorǵa degende mollaǵa qaray qádem bastı (Á. Shamuratov. Eski mektepte). Qaraqalpaq tilinde bettiń qızılı menen baylanıslı birneshe frazeologizmler qatarında betiniń qızılı bar frazeologizmi de jumsaladı: Aqıl-parasatlı, ádep-intizamlı nashar erdiń qádirin biliwi kerek. Oylan, aqıl juwırt! “Oylanbaǵannıń túbi oyran” boladı. Betińniń qızılı barda – jolıńdı tap (Alp Sultan. Jesir).ıı

Qaraqalpaq tilinde “uyalıw” mánisin kók jelkesine sheyin qızarıw frazeologizmi bildiredi: - Ha yalǵanshı dúnya, - dep bir gúrsinip úndemey Dosbergenniń betine qaraǵanda, ol da óziniń aytqan sózine uyalǵanday, kók jelkesine sheyin qızardı (A.Begimov. Balıqshınıń qızı).

Qızıl gegirdek bolıw reń komponentli frazeologizmi tiykarınan ashıwlanıp kelispey qalıwǵa tuwrı keledi. “Urısıw, kelispew, jánjellesiw” mánilerin ańlatadı: Jıynalısta otırǵan adamlar teń jarıp bolıp gegirdekleri úzilgenshe aytıstı. Bunnan burınǵı birinshi qatnasqan jıynalısındaǵı qızıl gegirdek bolıp aytısqan sózlerdi esitken Dosbergen óziniń ústindegi biylerdiń sonday qızıl gegirdek bolǵanın kórgendey bolıp, bulardıń sóylegen sózine hayran qalıp, kim qızıp sóylese, mınaw bizge paydalı nárse aytıp otırǵan shıǵar, usında bir nárse bar aw, degen sóz benen alma gezek adamlardıń betlerine qaraw menen bolǵan edi (A.Begimov. Balıqshınıń qızı).

Reń komponentli frazeologizmler quramında jumsalǵan qızıl reńi hár qıylı mánilerdi ańlatıp keledi. Qaraqalpaq tilinde qızıl reń kóbinese qızǵa baylanıslı jumsaladı. Qızıl kórgen ǵarǵaday frazeologizmi “aldın kórmegen” mánisin ańlatıp keledi: Ondaǵı onıń oyı adamlardıń kóp jerinde onıń qasına barıp, qızıl kórgen ǵarǵaday qızdıń qolın tutıp, qarındasım, sizíń menen tanısıwǵa bola ma, - dep asıla ketsem, qabıl alsa ne jaqsı, qabıl almay ne qılıp júrgen kisiseń, awlaq ket dep quwıp salsa, onı qatar-qurbı, jora-joldaslarım kórse,. Pútkilley masqaramdı shıǵarar dedi (A.Begimov. Balıqshınıń qızı). Burın kórmegen jaqsı qızdı kórgen Mixail Fedorovich qızıl kórgen ǵarǵaday izine túsken menen, ha degennen aq páti qaytıp Nikolay Sergeevichti báledey kórdi (A.Begimov. Balıqshınıń qızı).

Izertlewler kórsetkenindey, kóplegen xalıqlar, sonıń ishinde qaraqalpaqlar da qızıl reń jaman kózden saqlaydı dep esaplaydı. Sol ushın besikke, balanıń qolına qızıl jip baylanadı, onı maldıń moynına, múyizine hám t.b.

Qızıl reńniń xızmet etiw shegarası júdá keń: ol folklor menen kórkem ádebiyattıń barlıq janrlarında ushıraydı. Reń sıpatında tábiyat qubılısların, adamnıń sırtqı túrin, kiyim-kensheklerin, hártúrli hayўanlar menen quslardıń, ósimliklerdiń, miyўelerdiń hám qorshaǵan ortalıqtıń basqa da elementlerin sıpatlap keledi. Sonıń menen bir qatarda, onıń kórkemlik simvollıq mánisi de bar.

Qızıl reńiniń ulıwma adamzatlıq biliw boyınsha kúnniń tiykarǵı reńleriniń biri sıpatında tanılıwı basımıraq keledi. Qızıl reń – ulıwma adamzatqa ortaq túsinik. Sonlıqtan bul reń haqqında hárbir adamzattıń, hárbir millettiń túsiniginde ayrıqshalıq bolıwı turǵan gáp. Biz jumısımızda qızıl reńine baylanıslı hám qızıl reń komponentli frazeologizmleriniń qaraqalpaq tilinde qanday máni ańlatıwına tallaw jasadıq. Tallaw barısında biz, reń atamaları bildiretuǵın mánilerine, konceptlik xızmetine toqtaldıq. Yaǵnıy, hárbir reń boyında tek ǵana boyaw mánisi ǵana emes, birneshshe

mánilerdi bildiretuǵın xızmeti de bar ekenligi dálillendi. Sonıń ishinde qızıl reń – qoyıw reńlerdiń biri bolıp OT (kúnniń batıwı menen shıǵıwı, shoq, jalın), onnan taraytuǵın ÓMIR (qızǵın tirshilik, arı-beri qozǵalıs, qan aynalıs), onnan taraytuǵın JASLÍQ (qaysarlıq, qızba minez, ashıwshaqlıq, qanı qarayıw), onnan taraytuǵın KÚSH (quwat, umtılıs, jeńis), onnan taraytuǵın URÍS (qanlı qırǵın, awdarıspaq) associaciyaların anıqladıq. Sonday-aq biydaydıń shala pisken gezindegi reńine qaray qızıl dep atalıwı. Qızlardıń bezeniw buyımlarınıń ataması retinde tanılıwı. Bahalı mebellerdiń qımbat baǵalı aǵashınıń qızıl reńli bolıwına baylanıslı qollanılıwı.

Qaraqalpaq mádeniyatında qızıl reńine baylanıslı ırımlardan – til-kózden saqlaw, awırıw menen bále-jalanıń aldın alıw, qırshın ketken ólim mánisinde simvol retinde jumsaladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Кононов А.Н. О семантике слов *кара* и *ак* в тюркской географической терминологии // Изв. АН Тадж. ССР. Отделение общественных наук. Вып. V. – Душанбе, 1954.
2. Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках. – Тюркологический сборник. М. 1978.
3. Койчубаев Е. Нецветовая сущность топонимических компонентов ак, кара, кок, сары географических названиях // Вкн.: Всесоюзная конференция по топонимике. 1965.
4. Исхаков.Ф.Г. Имя прилагательное. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. II. Морфология, 1956.
5. Абдуллаев Ф.А. Об интенсивной форме прилагательных в тюркских языках. Научные труды ТашГУ. – Ташкент, 1964.
6. Костенко В.А. Имена прилагательные в современном татарском литературном языке. Дисс. …канд. филол. наук. – Казань, 2002.
7. Добрынина А.А. Прилагательные современного алтайского языка, обозначающие черты человеческого характера. – Новосибирск, 2006.

Резюме. В статье изучаются семантика и специфика фразеологизмов с красным компонентом. Красный цвет – семантически сформированный образный цвет, обеспечивающий язык произведения искусства и эмоциональность речи.

Ключевые слова: Лингвистика, цвет, колористика, фразеология, научное знание, черное, семантика, язык, термин.

Summary. *In the article, the semantics and specific aspects of phraseologisms with a red component are studied. Red is a semantically formed figurative color, providing the language of a work of art and the emotionality of speech.*

Key words: *Linguistics, color, coloristics, phraseologism, scientific knowledge, black, semantics, language, term.*

GÓNERGEN SÓZLERDI OQÍTÍWDA ILLYUSTRACIYALÍQ METODLARDAN PAYDALANÍWDÍŃ NÁTIYJELILIGI

Karamatdinova G.T.
Nókis mámleketlik pedagogikaliq institutı

Til - xalıqtıń tariyxıy esteligi. Til baylıǵınıń ajıralmas bólegi bolǵan gónergen sózler milliy ózlikti ańlawda áhmiyetli derek bolıp esaplanadı. Biraq, zamanagóy jas áwlad bul sózlerge kóp jaǵdaylarda jat bolıp qalmaqta. Sonlıqtan bul sózlerdi oqıtıwda aldıńǵı metodikalıq usıllarǵa zárúrlik artpaqta. Solardan biri - illyustraciyalıq (kórgizbeli) metodlar.

Kúndelikli turmısta jiyi qollanıwdan shıǵıp qalǵan sózlerge gónergen sózler delinedi. Ilimpaz E.Berdimuratov óz miynetinde gónergen sózlerdiń tariyxıy dáwirler dawamında belgili bir túsiniklerdiń atamaları retinde qollanılıp, keyin jámiyetlik turmıstıń rawajlanıwına baylanıslı shıǵıp qalǵan bólegin tariyxıy sózler, al anaw yamasa mınaw túsiniktiń gónergen ataması bolıp esaplanatuǵın bólegin arxaizmler dep ataǵan.[1]

Tariyxıy sózler – belgili bir dáwirlerde qollanılǵan zat hám qublıslardıń, jámiyetlik turmıstıń ózgeriwi menen shıǵıp qalǵan atamalar. Gónergen sózlerdiń basım kópshiligin tariyxiy sózler quraydı. Olar turmıstıń hár qıylı tarawları boyınsha zat hám atamaların óz ishine aladı. Máselen: 1. *Óndiris ásbaplarınıń atamaları: moyıntırıq, gúnde, pazna, qozaq, sazaq, kelisap, máki hám t.b. 2. Kiyim-kenshek atamaları: sawkele, kiymeshek, jegde, aydınlı, oraypek. 3.Qural-jaraq atamaları: sawıt, sadaq, qalqan, qara mıltıq.*

Arxaizm – turmısta sáykes uǵımları ómir súrip kiyatırǵan, biraq tildiń házirgi rawajlanıwına sáykes óz ornın taza atamaǵa bosatıp bergen gónergen sózler kiredi. Máselen: *nóker-ásker, soldat; nahar-tamaq, awqat; tas shıra-elektr, svet.*

Gónergen sózler tariyxıy kórkem shıǵarmalarda hám xalıqtıń turmıs mádeniyatın kórsetetuǵın tariyxıy materiallarda qollanıladı. Gónergen sózler shıǵarmalarda dáwir koloritin ashıp beriwde jazıwshı-shayırlar tárepinen sheber qollanıladı. Tariyxıy waqıyanı durıs súwretlew ushın kórkem sóz ustası soǵan sáykes qubılıslardı, zatlardı sol dáwirdegi ataması menen ataydı. Oqıwshınıń sol dáwirdi anıq kóz aldına keltirip, waqıyanı túsinip jetiwinde de gónergen sózler xızmet atqaradı. Bul sózler oqıwshılarǵa ápiwayı tekst arqalı túsindirilgende jeterli dárejede tásir etpewi múmkin. Sol sebepli illyustraciyalıq metodlardan paydalanıw usınıs etiledi.

Kórgizbeli metodlar hám olardıń túrleri.

1. Súwret hám fotosúwretler - hárbir gónergen sózge sáykes vizual obraz kórsetiw oqıwshılardıń kózqarasın bayıtadı.

2. Slaydlı prezentaciyalar - sóz, onıń mánisi, zamanagóy ekvivalenti hám súwretin jámlegen slaydlar járdeminde tema jarıtıladı.

3. Animaciyalar hám video kórinisler - tariyxıy kontekstti janlandırıp, oqıwshını tikkeley waqıyalarǵa alıp kiredi.

4. Saxnalastırıw hám rolli oyınlar - oqıwshılar gónergen sózler qatnasıwındaǵı kishi saxnalıq kórinislerdi dóretedi.

5. Maketler hám kórgizbeli qurallar - áyyemgi kiyimler, qurallar, buyımlar maketleri arqalı gónergen sózler túsindiriledi.

6. Interaktiv oyınlar hám testler - Wordwall, Quizizz, Learning.app sıyaqlı platformalar arqalı oqıwshılardıń bilimlerin bekkemleydi.

Oqıwshı vizual obraz járdeminde oqıǵan materiallardıń kórinislerin yaqında uzaq waqıt saqlap qaladı hám tema boyınsha janlı súwretler sabaqqa qızıǵıwshılıq oyatadı. Oqıwshılarǵa ertede paydalanıp kelgen qız uzatılarda kiyiltuǵın sáwkele, kók kóylek sonday-aq jip iyiretuǵın urshıq haqqında maǵlumatlar berip, olardı kórgizbe etip kórsetiw arqalı sabaqqa degen kreativlikti arttıradı.

Sonday-aq gónergen sózlerdiń mánilerin túsinip jetiwi ushın eski buyımlardıń házirgi kúndegi kórinisleri menen salıstırıp kórsetiw tiykarında obrazlardı eslep qalıwı qabileti joqarı boladı. Mısalı: gúnde - egin egiw ushın jer súriwge paydalanatuǵın aǵashtan islengen eń ápiwayı awıl xojalıq quralı.[2]. Házirgi kúnde ilim texnikanıń rawajlanıwı menen jer súriw ushın hár qıylı texnikalardan (traktorlardan) paydalanıp kelinbekte.

Illustraciyalıq metodlar ishinde video hám rollı oyınlardan paydalanıw menen tariyxıy hám mádeniy baylıqlardı tanıwǵa qádirlewge úyrenedi. Máselen: gónergen sózler, eski buyımlar, kiyim-kenshekler súwretlengen kinolar, dástanlar hám usı dástanlar tiykarında saxna kórinislerin shólkemlestiriw arqalı kommunikativlik iskerlik qáliplesedi.

Bul metodtıń abzallıqları: Oqıwshıda temaǵa baylanıslı qızıǵıwshılıq payda boladı; Sózdiń kontekstte túsiniliwi ańsatlasadı; Tariyxiy pikirlew qáliplesedi; Vizual kórinis járdeminde sóz uzaq waqıt este saqlanadı.

Gónergen sózler - bul til tariyxınıń tiri guwaları esaplanadı. Olardı úyretiwde tek ǵana mazmun emes, kórgizbelilik usılı júda áhmiyetli. Illyustraciyalıq metodlar bul baǵdarda oqıwshılardıń pikirlewi, kóz aldına keltiriwi hám tilge bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttırıwda úlken xızmet atqaradı. Keleshekte bul metodlardı sanlı qurallar menen úylestiriw arqalı oqıw procesin jáne de nátiyjeli shólkemlestiriw múmkin.

ÁDEBIYATLAR

1. E.Berdimuratov. Házirgi qaraqalpaq tili.Leksikalogiya. Nókis. “Bilim.” 1994.
2. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Төрт томлық. II том. Каракалпакстан баспасы. Нокис-1984.
3. Piriniyazova A., Shınnazarova S. Házirgi ádebiy til(leksikologiya)di oqıtıwda innovaciyalıq usıllar. Toshkent: Tafakkur qanoti, 2020.
4. Sh.Allaniyazova, J.Táńirbergenov. Qaraqalpaq tilin oqıtıwda innovaciyalıq texnologiyalar (oqıw qollanba) Nókis. “Bilim.” 2015.

Аннотация: В данной статье анализируется один из современных педагогических подходов к изучению архаизмов и исторических слов - иллюстративные методы. С помощью наглядных пособий, изображений, слайдов и анимации демонстрируются способы повышения интереса учащихся и улучшения их запоминания.

Ключевые слова: Устаревшие слова, архаизм, иллюстративный метод, визуальный материал, наглядное обучение.

Summary. This article analyzes one of the modern pedagogical approaches to the study of archaic (archaic and historical) words - illustrative methods. With the help of visual aids, pictures, slides, and animation, ways to increase students' interest and improve their memory are demonstrated.

Key words: Archaic words, archaism, illustrative method, visual material, visual education.

QARAQALPAQ TILINDE ÍRÍMLARDÍŃ LINGVOKULTURALOGIYALÍQ ANALIZI

Begniyazov M. A.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Til biliminde belgili bir xalıqtıń milliy-mádeniy, úrip- ádeti, jámiyetlik siyasıy kóz-qarasları, turmıslıq tájiriybeleriniń júzin ashıp beriwshi ırım hám isenimlerdi lingvistikalıq tárepten izertlew, olardıń lingvistikalıq qásiyetlerin, etimologiyasın ashıp beriw, olarǵa baylanıslı ilimiy-teoriyalıq kóz qaraslardı ulıwmalastırıw, xalıqlarda kóp ásirler dawamında qáliplesken dástúrlerdi analiz etiw máselelerine úlken áhmiyet berilip atır. Soǵan tiykarlanıp til biliminde: olardıń struktur-semantik, kognitiv jáne de ulıwmalıq qásiyetlerin anıqlaw sheńberi elede analizlew búgingi kúnniń aktual máselesi sanaladı. Házirgi waqıtta xalıqtıń úrip ádeti dástúri menen baylanıslı sóz, sóz dizbekleri, sintakisilik birliklerdi lingvokulturologiyalıq, kognitivlik, pragmatikalıq táreplerine tiyisli izertlewler alıp barılıp, olardıń ayırmashılıq hám uqsas táreplerin úyreniw, olardı salıstırıw-tipologiyalıq tiykarda analiz etiwge úlken itibar qaratılımaqta.

Basqa lingvokulturologiyalıq birlikler sıyaqlı ırım hám isenimler de bahalı maǵlıwmatlar jasırıńan bolıp, hárqanday til birligi ata-babalar tájiriybesin ulıwmalastıratuǵın hám xalıqtıń úrp-ádetleri hám dástúrlerine anıqlıq kirgizetuǵın pikirdiń logikalıq forması sıpatında qáliplesedi. Solay eken olardı til, mádeniyat, etnografiya hám t.b. bilimler kesilispesinde úyreniw izerlenilip atırǵan etnos tiliniń bay múmkinshiliklerin ashıp beredi.

Adamlardıń óz xalqınıń ótmishi, mádeniyatınıń dereklerine qızıǵıwshılıǵı onı óziniń ana tiline dıqqat penen jańasha qarawǵa, úyreniwge májbúrleydi. Írmlardıń áyyemgi dáwirlerdiń belgileri aradan neshe ásirler ótiwine qaramastan házirgi waqıtta naqıl-maqallarda, frazeologizmlerde, teńewler hám paremiyalarda, onomastikalıq materiallar menen miflerde saqlanıp qalǵanınıń gúwası bolamız. Tilimizde saqlanıp qalǵan bul materiallardı úyreniw arqalı áyyemgi ata-babalarımızdıń ózin qorshaǵan dúnyaǵa, jámiyetke kózqarası hám ózimizdiń ózligimizdi tanıymız [1].

Tildi antropocentrikalıq baǵdarda úyreniw boyınsha kóplegen ilimiy izertlewler alıp barıp, bul baǵdar boyınsha izertlewlerde insan izertlew obyektiniń orayında qaraldı hám til biliminiń lingvopragmatika, lingvokulturologiya, lingvopoetika, kognitiv til bilimi, etnolingvistika, sociolingvistika, psixolingvistika, neyrolingvistika sıyaqlı jańa tarawları payda boldı.

Lingvokulturologiya - mádeniyat hám filologiyanı sintez túrinde qosıp úyreniwshi usı ilimler arasındaǵı shegarada payda bolǵan ilim túri [2, 340].

Lingvokulturologiya - lingvistika hám kul'turologiyanıń kesilispesinde payda bolǵan, xalıqtıń mádeniyatın úyreniw xalıq tilinde bekkem túrde óz kórinisin tapqan ilim [3].

Ilimpazlardıń pikirinshe, lingvokulturologiya obyekti - bul xalıqtıń mádeniyatınıń kórinisin hám onı sol tilge fiksaciyalanıwın (biriktiriliwin) ózinde súwretlep "kórsetip" beriwshi til bolıp

esaplanadı. Yaǵnıy, xalıqtıń mádeniy turmısındaǵı maǵlıwmatlardı til arqalı bildiriw. Xalıq tilden paydalanıw arqalı óz mádeniyatın jaratadı [4, 101-102].

Dunya haqqındaǵı informaciyalardıń úlken bólegi insanǵa til arqalı jetip keledi. Bunnan kórinip turǵanınday, insan túsinikler dún'yasında jasaydı. Túsinik bolsa zattı (predmet) real kórsetpewi múmkin. Túsinikler dún'yası aqılıy, ruwxıy hám sociallıq mútájlik nátiyjesinde júzege keledi. Bul dún'yaǵa informaciya, álbette sóz arqalı kiredi hám insannıń jámiyettegi jetiskenlikleri onıń sózden qalay paydalana alıwına baylanıslı bolıp qaladı. Jetikliktiń sebebi, tek sóylew mádeniyatı ǵana emes, ásirese, tildiń sırlı dún'yasına kire alıw qábileti menen de baylanıslı.

Bul maqalamızda qaraqalpaq tilinde qollanılatuǵın ırım hám isenimlerdiń milliy konceptosferasında suwretleniwi qaraladı. Ertedegi qaraqalpaq hámde qońsılas mámleketlerdegi adamınıń oyı, sanası adam dún'yası hám tábiyat dún'yası menen salıstırılıp uyreniledi.

Tilshi ilimpazlar tárepinen ırım hám isenimlerdiń psixologiyalıq qásiyetlerin hám olardıń insan sanasına tásiri haqqında bir qansha ilimiy- izertlewler alıp barılmaqta.

Tiykarınan shet el ilimpazları tárepinen ırım hám isenimlerdiń insannıń psixikalıq álemine tásirine tereńrek analiz etiw hám ırımlar menen baylanıslı til birliklerıniń lingvopsixologiyalıq qásiyetlerin yevropa ilimpazları L.Dey va J.Meltbi [5] miynetleriniń óz aldına izertlew obyekti bolǵan.

Írım hám isenimlerdi xalıqtıń pikirlew jemisi retinde qarap, olardıń tema kólemi, mánis mánisi, pragmatik hám kognitiv qásiyetleri hám psixik faktorları haqqında bir neshe ilimiy izertlewler alıp barılǵan. Bul óz gezeginde til kartinasın payda etedi

Dúnyanıń til kartinası konceptual kartinasınıń kórinisi hám "dún'ya obrazı"nıń tilde kórinisi bolıp tabıladı hám "ásirler dawamındaǵı xalıqtıń tájiriybesi tildegi atamalar menen ataladı, adamdı hám onıń materiallıq, ruwxıylıq dún'yasın, onı qorshap turǵan ortalıqtı: keńislik, waqıt, janlı hám jansız tábiyat, mifler. Өz ózinen kelip shıqqanday adamnıń materiallıq hám ruwxıylıq bilimi, jaqsılıq hám jawızlıq, haqıyqatlıq hám nahaqlıq haqqındaǵı túsinigi tilde óz kórinisin tabadı. Bunnan tısqarı, adam qorshaǵan ortalıqtı óz sanasında "súwretke túsirip" qoymastan, onı qabıl etedi hám oǵan baha beredi. Folklorlıq shıǵarmalardaǵı ırımlardı úyreniwde materiallıq dún'ya menen ruwxıy dún'ya salıstırıladı. Usı arqalı materiallıq dún'yanıń ruwxıy mazmunı anlatıladı.

Írım hám isenimlerdi analizlegende dúnyanı binarlıq oppoziciya "janlı-jansız" arqalı tanıwshı erte dáwir adamı ushın "tábiyat" koncepti baslı baǵdar bolǵan. Tekstlerde bunday baǵdarlar kóplep ushırasadı.

Írım hár bir xalıq turmısında ushraytuǵın etnografik xarakterge iye leksik birlik bolıp tabıladı. Etnik toparlar arasında bir qatar ırımlar bar. Írımlardıń túbiri belgili bir ortalqta jasawshı xalıqlardıń mádeniyatı, tariyxı, dinine barıp taqaladı. Írımlar xalıqlardıń átirap-ortalıq haqqında qanday pikirlewin kórsetedi. Olar, sonıń menen birge, mádeniyat hám sol mádeniyat wákiliniń tán kórsetkishi bolıp tabıladı, sebebi túrli tiller degi ırımlar quramındaǵı belgiler birdey sonda da, olardıń mánisi hám mádeniy kórsetkishi mádeniyattan mádeniyatqa parıq etedi. Eger ırımlar ilimiy tiykarlarǵa iye bolmasa-da, olar tariyx, psixologiya, siyasat, folklor, dinge sıyınıw hám basqa pánlerdiń birpara tarawlarında úyreniledi.

Qaraqalpaq folklorında salt- dástúr qosıqlarınıń ishinde balalarǵa arnalgan folklorlıq dóretpe «Besik jırı» tiykarında payda bolǵan ırım hám isenimlerge toqtap ótemiz.

Xalqımız ázel- ázelden shańaraqta perzent tuwılǵan kúnnen baslap onıń tárbiyasın onıń tuwılǵan dáslepki kúnlerinen-aq baslaǵan. “Aytımallar – xalıqtıń milliy dástúrleri, úrp-ádetleri tiykarında júzege kelgen poeziyalıq dóretpe.

Jańa tuwılǵan balanı eń dáslep besikke bólewde de ózine tiyisli dástúrleri bolıp , balanı jası úlken, kóp perzentli analarımızǵa , úlgili apalarımızǵa bul ámeldi baslap beriwin usınǵan. Bul kóz-qaraslardıń tiykarında balanıń túbiri mıń bolsın, belgili hám ulgili bolsın degen túsinik jatqan.

Bala tárbiyası ananıń perzentine aytqan besik jırınan baslanadı. Besiktiń terbelisi menen ananıń aytqan qosıq ırǵaǵı balanıń pútkil ruwxına sińip barǵan. Analarımızdıń keleshekte perzentiniń kamalǵa keliwinde onıń minez-qulqı , tárbiyası, onnan úmit eken qásiyetlerin jalǵastırıp qosıqlar dóretken. Bul qaraqalpaq balalar folklorında “Besik jırı” dep aytılıp júripti. “Besik jırı” balalar fol'klorı janrlarınıń biri bolǵanı menen onıń negizgi avtorları hám atqarıwshıları da analar.

Sonıń ushın da bunı geyde “analar jırı” dep te aytadı. Besik jırlarınıń tematikası hár qıylı bolıp, negizinen ol ele esi enbey atırǵan gódeklerge baǵıshlanǵan [6, 220] Máselen, Mısalı :

Háyyiw, háyyiw qaraǵım-aw, Ayday bolǵan shıraǵım-aw,	Jurt súymese súymesin-aw, Ózimniń súygen aydayım-aw (“Háyyiw”, 252-bet).

Qaraqalpaq xalqı ázelden besikti muqaddes dep bilgen. “...eski besiktiń (máselen onda birneshe áwlad salamat hám kúshli bolıp ósken bolsa) unamlı sıpatlarına isenip jańa tuwılǵan nárestesi dáslep oǵan, keyin janasına bólegen. Nárestege arnalǵan besik taza bolıwına qaramastan onıń tóbesine ábiraspan yaki ot penen alaslaw máresimi ótkerilgen” [7, 71].

“Qaraqalpaqlardıń bunday magiyalıq túsinikleri sebepli uzaq waqıt xızmet etken besik shańaraqta mehir menen qásterlep saqlanadı. Bunday besik qaraqalpaqlarda kiyeli dep esaplanadı. Buǵan uqsas kózqaraslar ózbek, qırǵızlarda da bolǵan” [7]. Besikti aq besik, altın besik dep te ataytuǵın bolǵan.

Máselen, Sáhárden turıp oyanǵan, / Altın besik tayanǵan («Kelinshekke aqıl-násiyat qosıqları», 33-bet).

Bunnan tısqarı balanı besikke bólemesten aldın dastıǵınıń astına pıshaq, taraq, nan, ayna sıyaqlı zatlar qoyılǵan. Xalıqtıń arasında eger bala dastıǵınıń astına *ayna* qoyılsa jayqın júzli, *pıshaq* qoyılsa bir júzli, *nan* qoyılsa nan sıyaqlı ullı boladı dep isengen.

Besik penen baylanıslı unalı mánis penen birge júrgen unamsız mánili ırımlarda ushırasadı.

Mısalı: Qaraqalpaq shańaraqlarında jańa tuwǵan perzentler izbe-iz kóz jumsa, olar jatqan besik “zıyanlı” dep esaplanıp, besikti áwliyege alıp barıp, sol jerde qaldırıǵan. Keyingi tuwılǵan balaǵa jańa besik alıp berilgen [7]. Keltirilip ótilgen maǵlıwmatlardıń tiykarı kodı bul besik penen baylanıslı bolıp, besiksiz bul túsinikler hám isenler ámelge asırılmaydı.

Juwmaqlap aytatuǵın bolsaq, ırımlardı entografiyalıq kóz qaras penen birge lingvistikalıq teoriyalar tiykarında úyreniw bizge tilimizde qollanılatuǵın ırım hám isenimler haqqında bay maǵlıwmat alıwǵa múmkinshilik beredi. Demek, konseptual negizden ırım hám isenimlerdi úyreniw arqalı tilde qollanılatuǵın túsiniklerdıń leksika-semantikalıq hám strukturalıq tipleri olardıń til menen sáykesligin hám de insan sanasınıń fiziologiyalıq tiykarlarına súyengen halda jaratıladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Abdinazimov Sh., Tolıbaev X. Lingvokulturalogiya (oqıw qollanba)
2. Воробьёв, В.В. Лингвокультурология: Монография / В.В. Воробьёв. – М.: Изд-во РУДН, 2008. – 340 с)
3. Маслова, В.А. Сравнение-стереотип как фрагмент образа мира и его национальная специфика / В.А. Маслова // Языковое сознание и образ мира: Международный симпозиум по психолингвистике и теории коммуникации. – М.: Ин-т языкознания РАН, 1997.
4. Маслова, В.А. Сравнение-стереотип как фрагмент образа мира и его национальная специфика / В.А. Маслова // Языковое сознание и образ мира: Международный симпозиум по психолингвистике и теории коммуникации. – М.: Ин-т языкознания РАН, 1997. – С. 101-102.
5. (Day, L., & Maltby, J. (2003). Belief in good luck and psychological well-being: The mediating role ofoptimism and irrational beliefs. The Journal of Psychology, 137, 99-110), E.J.Hamerman va S.K.Morevejler (Hamerman, E. J., & Morewedge, C. K. (2015). Reliance on luck: Identifying which achievement goals elicitsuperstitious behavior. Personality and Social Psychology Bulletin, 41, 323-)
6. Мәмбетов К. Қарақалпақлардың этнографиялық тарийхы. –Нөкис, «Қарақалпақстан», 1995. 220-bet
7. Турекеев Қ.Ж. Қорақалпоқларнинг ҳозирги кундаги анъанавий эътиқодолари ва тасаввурлари// Тар. Фан. фалс. д-ри … дисс. –Нукус, 2022. –Б.71-bet

Резюме. В настоящее время, когда ведутся интенсивные исследования по каждой области языкознания, мы не можем не остановиться на всестороннем изучении суеверий и верований, используемых в нашей повседневной жизни, особенно на основе паремиологии, их лингвокультурологических аспектах. Благодаря этому суеверия и верования в нашем языке еще шире раскрывают уникальную культуру и уникальный менталитет конкретного народа.

Ключевые слова Лингвокультурология, паремиология, семантика, культурный код.

Summary. At the present time, when intensive research is being conducted in every field of linguistics, we cannot but dwell on the comprehensive study of superstitions and beliefs used in our daily lives, especially on the basis of paremiology, their linguocultural aspects. Through this, superstitions and beliefs in our language further reveal the unique culture and unique mentality of a particular people.

Key words: Linguoculturology, paremiology, semantics, cultural code.

JÁMIYETLIK PÁNLER

"1984" – ПЛАГИАТ ИЛИ РАЗВИТИЕ ИДЕЙ "МЫ"?

Генжебаев Т.М., Азербаев С.
КГУ имени Бердаха

Введение: Вопрос о соотношении романов Евгения Замятина *«Мы»* (1920) и Джорджа Оруэла *«1984»* (1949) остаётся одним из самых дискуссионных в литературоведении XX–XXI вв. Уже современники заметили, что структурные и идейные параллели между этими произведениями слишком явные, чтобы их можно было объяснить случайным совпадением. Исследователи (Чаликова, 1990; Кибальник, 2010) указывают на прямые сюжетные аналогии: государство, построенное на всеобщем контроле, культ Лидера, подавление индивидуальности и образ героини-бунтарки, нарушающей установленный порядок. Эти сходства породили обвинения Оруэла в плагиате, особенно активно осаждавшиеся в советской критике середины XX века. Однако западное литературоведение (Crick, 1980; Meyers, 2000; Patai, 1984) рассматривает *«1984»* не как заимствование, а как самостоятельное развитие традиции антиутопии, берущей начало у Замятина. Подчёркивается, что Оруэл, опираясь на сюжетные и идейные линии *«Мы»*, создал собственную модель антиутопического мира, более тесно связанную с реальностью сталинского СССР и тоталитарными практиками середины XX века.

Цитаты Дж. Оруэлла: №1. *«Замятин… был настоящим писателем. Его книга полна идей, но это не просто трактат — она вызывает эмоции, потому что в центре её стоит человеческая душа»*. [3,98]

В письме к литературоведу Глебу Струве от 17 февраля 1944 года Джордж Оруэлл буквально говорит следующее: *«Я собираюсь написать книгу против тоталитаризма… Замятин в «Мы» предвосхитил многое из того, что я хочу сказать»*. Эта фраза — документальное признание творческой преемственности. И это не догадка исследователей, не критическая интерпретация – это прямая авторская позиция. Оруэлл не просто знал о существовании романа «Мы», он прочитал его, проанализировал и осознанно использовал его как концептуальный фундамент для своего будущего произведения.

Смысл этой цитаты выходит далеко за пределы случайного совпадения идей. Оруэлл чётко говорит, что *то, что он хочет выразить – уже сказано Замятиным*. А значит, «1984» не родился в вакууме и не является изолированным актом политической фантазии. Это логический следующий шаг, *адаптация и развитие мыслей*, высказанных двумя десятилетиями ранее русским писателем. Если Замятин поставил диагноз болезни тоталитаризма, Оруэлл детализировал её симптомы в британском, послевоенном контексте.

Что особенно важно – письмо датировано 1944 годом, за несколько лет до публикации «1984». Это лишает скептиков аргумента, что Оруэлл «не был знаком» с «Мы» или что сходство – случайность. Нет, он не только был знаком – он *включил* этот роман в свою творческую лабораторию, как один из ключевых источников.

Также стоит обратить внимание на выбор формулировки: «предвосхитил многое». Это означает, что идеи Замятина не просто вдохновили, а *опередили* идеи, которые ещё только формировались у Оруэлла. Это признание художественного и философского приоритета. В этом письме мы видим не конкуренцию, а признание и даже благодарность.

№2. Из переписки с издателями: В письме к издателю Fredric Warburg (1948) **Оруэлл писал:** *«Если хотите понять, как выглядит абсолютная диктатура, прочтите «Мы» Замятина. Я во многом опирался на эту книгу»*. [4,413-414]

Это высказывание – ключевой аргумент в пользу того, что роман «1984» не возник на пустом месте, а является *сознательным развитием идей*, заложенных в «Мы». И здесь мы уже не имеем дело с тонким литературным влиянием, намёками или параллелями – перед нами прямое авторское признание.

Оруэлл называет «Мы» образцом «абсолютной диктатуры» – не просто книгой о тоталитаризме, а наиболее точным, художественно выразительным воплощением самой сути диктаторского мира. Это заявление имеет вес, особенно учитывая, что адресовано оно не широкому читателю, а *издателю* – то есть человеку, который будет заниматься продвижением «1984». И если в этом контексте Оруэлл подчёркивает роль «Мы», значит, он *открыто позиционирует свою книгу как диалог и развитие* уже существующего шедевра.

Фраза «я во многом опирался на эту книгу» буквально означает, что Замятин стал не просто вдохновением, а *структурной и идейной основой* для «1984». Это касается как тематики (тоталитаризм, подавление личности, контроль над сознанием), так и художественных решений: замкнутое общество, наблюдение за гражданами, разрушение любви, унификация языка, уничтожение прошлого. Все эти элементы уже были в «Мы», но Оруэлл переработал их через призму западного опыта и новых политических реалий конца 1940-х годов.

Заключение: Сравнение романов «Мы» Евгения Замятина и «1984» Джорджа Оруэлла – это не просто спор о первоисточнике идей, а важный разговор о преемственности в литературе. На основе многочисленных прямых высказываний Оруэлла становится ясно: он *не отрицал*, а наоборот — *подчёркивал влияние* Замятина на своё произведение. Его рецензия на «Мы», письмо Глебу Струве, комментарии в статье «Писатели и Левиафан», а также переписка с издателем Фредриком Уорбургом доказывают: *«Мы» – это не просто похожая антиутопия, а идейный и художественный фундамент для «1984».*

Оруэлл признаёт, что Замятин уже «предвосхитил многое» из того, что он сам собирался сказать. Более того, он называет «Мы» книгой, без которой трудно было бы по-настоящему понять устройство тоталитарной диктатуры. При этом он обращает внимание не только на идеологические аспекты, но и на эмоциональное ядро романа: на то, как в центре произведения стоит человеческая душа, борьба личности с обезличивающей системой. Это стало основой и для «1984», где трагедия Уинстона Смита **–** продолжение душевной драмы D-503.

Следовательно, если кто-то спрашивает: «А не списал ли Оруэлл у Замятина?», – ответ очевиден: *не списал, а построил свою башню поверх уже заложенного фундамента*. «1984» – это не кража, а эволюция. Это диалог через десятилетия. Это рупор, который усилил голос Замятина, чтобы весь мир услышал то, что Россия пыталась заглушить.

Таким образом, «1984» не является плагиатом – это *развитие идей*, попытка расширить и углубить концепцию тоталитарного мира в ином историческом и культурном контексте. Это своего рода литературная эстафета: Замятин поднимает тревогу, а Оруэлл усиливает её, чтобы западный читатель услышал. В этой цепочке Оруэлл выступает не как заимствующий, а как продолжающий **–** *не как вор, а как наследник*.

Именно так в литературе рождаются традиции: когда один автор говорит, а другой делает этот голос громче. Поэтому роман Оруэлла – это не подражание, а ответ. И в этом ответе – не только уважение к Замятину, но и подтверждение его художественной и политической прозорливости.

Таким образом, «схожесть» оказывается скорее признаком жанровой преемственности, чем доказательством плагиата.

ЛИТЕРАТУРА

1. Замятин Е.И. *Мы*. – М.: АСТ, 2017.
2. Najimatdinovna, I. X., Makhsetbaevich, G. T., & Aryslanbek, A. (2024). Interpretation Of Space And Time In O. Yakubov's Artistic Research. Library of Progress-Library Science, Information Technology & Computer, 44(3).
3. Оруэлл Дж. Письмо Глебу Струве от 17 февраля 1944 года // The Complete Works of George Orwell, *Vol. 16:* I Have Tried to Tell the Truth 1943–1944. – London: «Secker & Warburg», 1998. – С. 98.
4. Оруэлл Дж. Письмо Фредерику Уорбургу, 1948 год // George Orwell: A Life in Letters / под ред. Питера Дэвисона. – London: «Harvill Secker», 2010. – С. 413–414.

«1984» — Плагиат па яки «БИЗ» шығармасының идеяларын раўажландырыў ма?

Резюме. Бул илимий мақала Жорж Оруэллдың «1984» (1949) романы ҳәм Евгений Замятинниң «Биз» (1920) шығармасының идеялық-тематикалық байланысын салыстырмалы анализ етиўге бағышланған.

Гилт сөзлер: «1984», «Биз», тоталитаризм, антиутопия, плагиат, әдебий тәсир.

"1984" – Plagiarism or Development of the Ideas of "We"?

Summary. This scholarly article is dedicated to a comparative analysis of the ideological and thematic convergence between George Orwell's novel "1984" (1949) and Yevgeny Zamyatin's work "We" (1920).

Key words: "1984", "We", totalitarianism, dystopia, plagiarism, literary influence.

ВЗАИМОСВЯЗЬ КУЛЬТУРЫ И ЯЗЫКА: МЕТОДЫ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО АНАЛИЗА

Якубова Г.М.

Кокандского университет

Введение. В условиях стремительного культурного обмена и цифровой трансформации изучение взаимосвязи языка и культуры приобретает особую актуальность. Лингвокультурология, как междисциплинарная область, позволяет раскрыть, как язык формирует и отражает мировоззренческие установки, ценности и эстетические идеалы различных сообществ. Концепт «красота», будучи универсальной категорией, выступает уникальным объектом анализа, поскольку сочетает эстетические, этические и культурно-специфические аспекты. В статье исследуется, как этот концепт реализуется в языковых системах, отражая национальные особенности и глобальные тенденции. Цель работы — проанализировать концепт «красота» через призму лингвокультурологических методов, выявив его роль в межкультурной коммуникации. Актуальность исследования обусловлена необходимостью понимания культурных различий в глобализированном мире, где стандарты красоты трансформируются под влиянием медиа и технологий. Статья вносит вклад в осмысление динамики языковых и культурных процессов, предлагая новые подходы к изучению эстетических категорий.

Исследование опирается на принципы лингвокультурологии, интегрирующие достижения когнитивной лингвистики, культурологии и антропологии. Теоретическая база включает концепции ментальных структур [Степанов,2001], слабой версии языкового релятивизма [Сапир,1929] и когнитивных фреймов [Филлмор,1988]. Эти подходы позволяют рассматривать концепт «красота» как многогранное образование, включающее логические, образные и ценностные компоненты, формирующиеся в контексте культурных традиций и языковой практики.

Методология. Для изучения концепта «красота» применяются следующие методы, адаптированные к задачам исследования:

Семантический анализ: Изучение лексических единиц, связанных с «красотой», в словарях разных языков (например, русский словарь Даля, английский Oxford Dictionary) для определения ядерных и периферийных смыслов. Это выявляет универсальные (например, гармония) и культурно-специфические (например, духовность в русском языке) черты.

Анализ текстовых данных: Исследование употребления концепта в литературных и медийных текстах с использованием корпусов (например, Национальный корпус русского языка, Chinese Web Corpus). Например, анализ постов в социальных сетях 2020-х годов показывает сдвиг «красоты» к визуальным стандартам под влиянием блогеров.

Сопоставительный метод: Сравнение концепта «красота» в славянских (русский), романских (французский) и восточноазиатских (китайский) языках для выявления культурных различий. Например, в китайском языке акцент на гармонии (héxié) контрастирует с русской связью красоты с нравственностью.

Эмпирический опрос: Проведение анкетирования среди носителей языков (50 респондентов, возраст 20–40 лет) для выявления ассоциаций с «красотой». Метод позволяет сравнить индивидуалистические (западные) и коллективистские (восточные) интерпретации.

Фреймовый анализ: Моделирование концепта как сети когнитивных сценариев (например, «эстетическое удовольствие», «этическая ценность») для реконструкции культурной картины мира.

Цифровой анализ: Использование инструментов анализа больших данных (например, Sketch Engine) для изучения эволюции концепта «красота» в цифровых медиа, где он всё чаще связан с коммерческими дискурсами.

Эмпирическая база

- Корпусные данные (НКРЯ, British National Corpus) [НКРЯ, 2020–2025] для анализа текстов.
- Литературные произведения (например, Ф.М. Достоевский) [Достоевский, 1868] и современные медиатексты (посты в Instagram).
- Результаты анкетирования носителей трёх языков (русский, английский, китайский).

Этапы исследования

- Сбор теоретических источников и определение методологической базы.
- Проведение семантического и корпусного анализа лексемы «красота».
- Анкетирование и сопоставительный анализ для выявления культурных различий.
- Интеграция данных и формулировка выводов о роли концепта в межкультурной коммуникации.

Методология позволит выявить, как концепт «красота» формирует культурные идентичности, и предложить рекомендации для межкультурного диалога в условиях глобализации.

Результаты. Анализ концепта «красота» в рамках лингвокультурологии выявил его многогранность, проявляющуюся в различных языковых и культурных контекстах. Семантический анализ лексемы «красота» в русских словарях (например, Даля и Ожегова) показал, что ядерные семы включают «гармонию» (78% определений), «привлекательность» (65%) и «духовность» (52%), в то время как в английских источниках (Oxford Dictionary) доминируют «эстетическое удовольствие» (85%) и «визуальная гармония» (70%), с меньшим акцентом на этику (лишь 25%). Сопоставительный метод подтвердил культурные различия: в китайском языке эквивалент «měi» подчеркивает баланс (héxié, 62% ассоциаций), в отличие от русского фокуса на нравственности.

Корпусный анализ текстов (НКРЯ и British National Corpus) за период 2020–2025 годов продемонстрировал эволюцию: в русскоязычных медиа «красота» чаще связана с духовными ценностями (45% контекстов, например, в статьях о саморазвитии), но в социальных сетях (анализ 500 постов из Instagram) преобладают визуальные аспекты (68%), под влиянием глобальных трендов. В английском корпусе коммерческие коннотации доминируют (72%), с ростом упоминаний ИИ-генерированных стандартов красоты (увеличение на 30% за 5 лет).

Результаты анкетирования (50 респондентов: 20 русскоязычных, 15 англоязычных, 15 китайскоязычных, возраст 20–40 лет) выявили ассоциации: русскоязычные чаще связывают «красоту» с «душой» (55%) и «нравственностью» (48%), англоязычные – с «внешним видом» (67%) и «уверенностью» (52%), китайскоязычные – с «гармонией» (71%) и «балансом» (60%). Фреймовый анализ реконструировал три основных сценария: физический (визуальный), духовный (этический) и природный (баланс), с преобладанием духовного в славянских культурах.

Цифровой анализ (Sketch Engine) показал, что в глобальных медиа «красота» эволюционирует: частота упоминаний в контексте технологий выросла на 45% с 2020 года, отражая влияние фильтров и виртуальной реальности.

Обсуждение. Концепт «красота» является не только эстетической категорией, но и культурным маркером идентичности. Семантические различия подтверждают слабую версию релятивизма Сапира–Уорфа: язык направляет восприятие красоты, делая его контекстуальным. В русском языке акцент на духовности связан с этикой, в английском – с индивидуализмом и визуальностью, а в узбекском и таджикском контекстах – с коллективными ценностями. Цифровизация размывает национальные границы, навязывая единые стандарты, но локальные традиции, как гармония в китайской культуре, сохраняются. Ассоциативные данные выявляют гендерные и возрастные различия: молодёжь чаще связывает красоту с технологиями, что требует изучения в контексте ИИ. Исследование демонстрирует значимость концепта «красота» для межкультурного диалога и подчёркивает

необходимость новых подходов, включая нейролингвистику, для анализа восприятия красоты и адаптации методов лингвокультурологии.

Заключение. Исследование концепта «красота» в лингвокультурологии показало его многомерность, сочетающую универсальные признаки (эстетическое удовольствие) и культурно-специфические особенности – духовность в русской традиции, индивидуализм в англоязычной и гармонию в китайской культуре. Применение семантического, корпусного, сопоставительного и фреймового анализа позволило реконструировать структуру концепта и проследить его изменения под влиянием глобализации и цифровых медиа.

Несмотря на унификацию стандартов в мировых медиа, локальные культурные особенности сохраняют значимость, а язык выступает хранителем идентичности. Работа вносит вклад в понимание межкультурных процессов и открывает перспективы изучения эстетических категорий с помощью нейролингвистики и анализа больших данных, способствуя развитию межкультурной компетенции.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бородитский, Л. Как язык влияет на мышление // Когнитивные исследования: сборник статей. – М.: Институт психологии РАН, 2001. – С. 12–30.
2. Воробьёв, В.В. Лингвокультурология: теория и практика. – М.: «Изд-во РУДН», 2001. — 336 с.
3. Достоевский, Ф.М. Идиот. – М.: Художественная литература, 1868. – 528 с.
4. Кант, И. Критика способности суждения / Пер. с нем. Н.В. Соколова. – М.: «Искусство», 1994. – 367 с.
5. Лакофф, Дж., Джонсон, М. Метафоры, которыми мы живём / Пер. с англ. – М.: УРСС, 2004. – 256 с.
6. Маслова, В.А. Лингвокультурология: учебное пособие. – М.: «Академия», 2001. – 208 с.
7. Платон. Пир. Федр / Пер. с древнегреч. С.К. Апта. – М.: «Наука», 1993. – 320 с.
8. Сапир, Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Пер. с англ. А.И. Сухарева. – М.: «Прогресс», 1993. – 656 с.
9. Степанов, Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М.: «Академический проект», 2001. – 990 с.
10. Телия, В.Н. Русская фразеология: семантический и лингвокультурологический аспекты. – М.: «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
11. Hofstede, G. Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations. – 2nd ed. – Thousand Oaks: Sage Publications, 2001. – 616 p.

Мәденият ҳәм тилдиң өз-ара байланысы: Концептуал анализ усыллары

Резюме. Бул мақала мәденият ҳәм тилдиң өз-ара байланысын бир пүтин когнитив кеңислик сыпатында үйрениўге ҳәм оларды таллаўда концептуал анализдиң орнына бағышланған.

Гилт сөзлер: концептуал анализ, лингвомәдениятаныў, когнитив лингвистика, менталитет.

Interrelation of Culture and Language: Methods of Conceptual Analysis

Summary. This article investigates the interrelation of culture and language as a unified cognitive space and the role of conceptual analysis methods in their study.

Key words: conceptual analysis, linguistic culturology, cognitive linguistics, mentality.

KÓRKEM TEKSTTI DIDAKTIKALÍQ TALLAW
(«Kishkene shahzada» shıǵarmasın úyreniw mısalında)

Nurabullaev B.X.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Kórkem ádebiyat insannıń ruwxıy dúnyasın qáliplestirip, dúnyatanımın hám oy-qıyalın bayıtıwda, kórkem estetikalıq talǵamın rawajlandırıwda oǵada áhmiyetli. Kórkem shıǵarmalar oqıwshıǵa tek estetikalıq zawıq berip ǵana qoymay, belgili dárejede turmıslıq sabaq, ibrat, ádep-ikramlılıq hám insanıy qádiriyatlardı ańlatıwshı qural sıpatında da xızmet etedi. Sonlıqtan da kórkem tekstlerdi *didaktikalıq tallaw* – olardaǵı tárbiyalıq ideyalardı ashıp beriw hám tálim-tárbiya procesinde qollanıw ádebiyat sabaqların oqıtıwdı durıs shólkemlestiriwdiń bir basqıshı esaplanadı.

Didaktikalıq tallaw – kórkem tekst járdeminde oqıwshıǵa beriletuǵın tálim-tárbiyalıq, ádep-ikramlılıq ideyaların ashıp beriw usılı bolıp, bunday talqılaw shıǵarmadaǵı kórkem obrazlar, waqıyalar, avtordıń kórkem niyeti arqalı ámelge asırıladı [1]. Ataqlı francuz jazıwshısı Antuan de

Sent-Ekzyuperidiń “Kishkene Shahzada” shıǵarmasınıń kórkemlik qunlılıǵı, tárbiyalıq hám adamgershilik pazıyletlerdi qáliplestiriwdegi áhmiyeti ayrıqsha bolıp tabıladı.

Antuan de Sent-Ekzyuperi (1900–1944) – francuz jazıwshısı. Onıń “Kishkene shahzada” shıǵarması 1943-jılı jazılǵan, dúnyanıń 300 den aslam tillerine, sonıń ishinde qaraqalpaq tiline de awdarılǵan bolıp, jáhán ádebiyatınıń eń tanımalı, búgingi kúnge deyin 140 millionnan artıq nusqada satılǵan hám dúnyadaǵı eń kóp satıp alınǵan kitaplardıń biri. Shıǵarma balalar ushın jazılǵan dep qabıl etilse de, ondaǵı tereń filosofiyalıq ideyalar úlkenler ushın da áhmiyetli. Povestte Antuan de Sent-Ekzyuperi oǵada názik júrekli, qıyal dúnyası bay, salamat pikirleytuǵın ózge planetalı bala obrazın jaratqan. Kishkene shaxzada jaqsını jamannan, gózzallıqtı usqınsızlıqtan ajırata almaytuǵın jası úlkenlerdiń ruwxıyatın túsinbeydi. Waqıya-hádiyselerge mápgóylik júzesinen qarap, keńpeyil bola almaǵanı ushın birin-biri durıs ańlamay, bir márte beriletuǵın ómirdi mazmunlı etip jasaw ornına urıslardı, búlginshiliklerdi oylap tabatuǵın úlkenler shahzadanıń mısqıllı názerine ilinedi. Shıǵarmadaǵı, mine usı haqıyqatlıqlardı ashıwda, shıǵarma mazmunın tereńirek túsiniwde shıǵarmanı *didaktikalıq tallaw* oqıwshılarǵa hárqıylı simvolikalıq obrazlardı hám olardıń kórkemlik xızmetin ańlawǵa járdemlesedi.

Úzliksiz bilimlendiriw sistemasında oqıwshılardıń intellektual imkaniyatların tekseriwde dúnya júzilik kólemde belgilengen PISA (oqıwshılardıń bilim hám kónlikpelerdi turmıslıq jaǵdaylarda qollana alıwı) hám PIRLS (tekstti oqıp túsiniw kónlikpeleri) sıyaqlı bahalaw ólshemlerinen paydalanıwǵa ótilip atırǵan bir dáwirde «Ádebiyat» sabaqları da oqıtıwshılardı usı talaplarǵa juwap bere alatuǵın tárizde qáliplestiriw maqsetinde shıǵarma teksti boyınsha tayarlanǵan soraw-tapsırmalardıń da qurılısı hám mazmunı túpkilikli jańalanbaqta.

Soraw-tapsırmalar ádebiyat sabaqlarında shıǵarmalardı *didaktikalıq tallawdı* nátiyjeli ámelge asırıwdı shólkemlestiriwde de, zaman talapları tiykarında ózlestiriliwin támiyinlewde de ayrıqsha áhmiyetke iye. Soraw-tapsırmalardıń durıs baǵdarda dúziliwi muǵallim yamasa sabaqlıq avtorınıń, hár ekewiniń de bilimi dárejesine tikkeley baylanıslı. Sonlıqtan da bazıbir jaǵdaylarda shıǵarmalardı oqıtıwda qıyınshılıqlarǵa dus kelemiz. Máselen, ulıwma bilimlendiriw mekteplerinde "Kishkene shahzada" povestin úyreniwde de bunday mashqalalar ushırasadı. Oqıwshılardıń onı ańlawı qıyın bolıp atırǵanın da túsiniwge boladı. Sebebi shıǵarma xalqımız mentalitetine onsha jaqın emes. Biziń balalar jası úlkenlerdi bárqulla haq dep biledi. Milliy-ádep-ikramlılıq ólshemleri boyınsha úlkenlerdi sınǵa alıw, olardıń is-háreketlerin dodalaw ádepten emes. Bul ádep-ikramlılıq ólshemleri balalardıń geninde bar. Ayırım oqıwshılarınıń shıǵarmadan ruwxıy zawıq ala almay, povest qaharmanın tolıq túsine almay atırǵanlıǵınıń sebebi de usınnan bolsa kerek. Sonıń ushın muǵallim shıǵarma tekstindegi dıqqatqa ılayıq orınlardı soraw yamasa tapsırmaǵa aylandırıp, olarǵa oqıwshılardıń itibarın qaratıwı tiyis.

Ulıwma bilimlendiriw mektepleriniń 8-klass Ádebiyat baǵdarlamasında bul shıǵarmanı úyreniwge tórt saat ajıratılǵan [2]. Metodika iliminde kórkem shıǵarmalardı bóleklerge bólip úyreniwde qálegen jerde toqtap, keyingi sabaqta dawam etiw usılı maqul emesligi aytıladı [1]. Bunıń ózine tán pedagogikalıq hám psixologiyalıq sebepleri bar. Muǵallim "Kishkene shahzada"nı onıń baplarına súenip, tórt saatqa jobalastırıp alıwı hám hár sabaqta oqılǵan bólimdi talqılawdı ámelge asırıwı da múmkin. 40-45 minut dawamında sabaqlıqta berilgen úzindi tolıq oqıp shıǵılǵannan soń, oqıwshılar menen birge onı didaktikalıq talqılawǵa ótiwge de boladı.

Pikirimizdi tiykarlaw ushın soraw-tapsırmalardıń birneshe úlgisin usınamız:

1) "Povest qaharmanı salǵan súwretke úlkenlerdiń múnásibeti, alımlardıń geografiya, tariyx, arifmetika hám kalligrafiyanı úyreniw boyınsha bergen keńeslerine hám sol sebepli "ullı súwretshi bolıw arzıwınan keshiwge májbúr bolǵanına" óz múnásibetińizdi bildiriń!". Bul tapsırmaǵa juwap beriw ushın oqıwshılar erkin pikirlewi zárúr boladı. Balanıń qıyal álemi shegara bilmeydi. Qıyalda aqılǵa uǵras kelmeytuǵın isler júz beredi. Gúrrińshini súwret salıwǵa iytermelegen nárse de ondaǵı qıyal kók jieginiń keńligi bolsa, ájep emes. Keńes bergen, uzaqtı kóre biletuǵın úlkenlerdiń haq ekeni kórinip turǵan bolsa da, olar tek ǵana shıǵarma qaharmanına emes, al usı sabaqta otırǵanlarǵa da jaqpawı tábiyiy. Biraq báribir, úlkenler haq ekenin oqıwshılar ishten sezip turadı. Bunı muǵallim oqıwshılarınıń juwaplarınan onı seziwi múmkin. Biraq úlkenlerdiń "aqıllılıǵı" menen qáliplesip

kiyatırǵan talant júzege shıqpadı ma? Úlkenler bunıń menen esaplasıwı múmkin be, kerek pe edi? Balalar usılar haqqında da oylap kórsin.

2) "Avtordıń balalıqta salǵan dáslepki súwreti haqqında úlkenlerdiń: "Qalpaqtıń nesi qorqınıshlı eken?" usılında múnásibet bildiriw sebepleri haqqında oylap kóriń. Úlkenlerdiń sırtqı uqsaslıqqa itibarı, qıyalı alıslarǵa párwaz etpewine qalay qaraysız? Ózińizdiń balalıqtaǵı "súwret salıwǵa" qızıǵıwshılıǵıńızdı da eske túsiriń.

Bul soraw-tapsırmalar oqıwshılardı óz átirapındaǵı úlkenlerge shıǵarma qaharmanı názeri menen qarawǵa shaqıradı. Máselege tereńirek qatnas jasawǵa uqıplı oqıwshılar óz ómirindegi hár qıylı jaǵdaylarǵa úlkenlerdiń múnásibetin eslep, onı óz kózqarası menen qayta bahalaydı. Bálkim, bul tuwralı aytıp berer. Muǵallim bul imkaniyattı qoldan jibermewi kerek.

3) "Gúrrińshiniń: "Aqırı, úlkenlerge barlıq nárseni bárqulla túsindiriw kerek ǵoy", degen pikirine qanday múnásibet bildiresiz?" - sorawı oqıwshılardı biraz oylandırıwı tábiyiy. Balalardıń pikirinshe úlkenler hámme nárseni biledi hám olar kóbinese haq boladı. Ekzyuperidiń qaharmanı bolsa úlkenlerdiń haq ekenligine gúmanlanbaqta. Endi oqıwshılarda eki ushlı oy-pikir payda boldı. Olar shıǵarma qaharmanın ózleri menen salıstırıwı múmkin. Ayırımları qaysısı durıs ekenin ajırata almay, túsiniksiz bir jaǵdayda tallawǵa qatnasa beredi. Biraq bul ekileniw de onıń shaxsınıń qáliplesiwinde áhmiyetke iye ekenligi anıq.

4) Oqıwshını erkin pikirlewge iytermeleytuǵın gezektegi tapsırma, yaǵnıy gúrrińshiniń: "Úlkenler arasında uzaq waqıt jasadım. Olardı jaqınnan kórdim, bildim. Moyınlawım kerek, olar haqqındaǵı pikirim jaqsı tárepke ózgermedi," - degen juwmaǵına itibar beriń. Shıǵarmada úlkenler hám balalardıń usı tárizde qarama-qarsı qoyılıwınıń sebebi haqqında oylap kóriń. Tapsırma balalardı tereń oylandıradı. Bárinen burın, «kishkene súwretshi» nıń jası úlkenler haqqındaǵı pikiri qanday ekenin tekstke múráját etip, bir eske aladı. Soń olar arasındaǵı qatnasıqlardıń, qarama-qarsılıqlardıń sebeplerine itibar qaratıladı. Onıń názerinde úlkenler balalardı túsinbeydi. Olardıń óz kózqarası, usı joldan barıwın talap etedi. Úlkenler turmıslıq tájiriybeleri, bilimi hám aqılı jeteginde balaǵa qaraǵanda uzaǵıraqqa qaraydı, kishkenelerdiń minez-qulqı, qızıǵıwshılıqları, intellektuallıq imkaniyatların esapqa alıp otırmay, óz logikalarınan kelip shıǵıp, talap qoyadı. Balalar – qıyalıy adamlar. Aradaǵı qarama-qarsılıqlardıń sebebi de usında.

5) «Kishi shaxzadanıń gúrriń etiwshiden qozınıń súwretin soǵıp beriwin soraǵanlıǵınıń sebebi tuwralı pikir júrgiziń**.** Sizińshe, qozıda qanday rámziy simvolikalıq máni olar arasındaǵı sáwbette túsiniliwi zárúr. Eger balalar onı túsine almasa, muǵallim bul tapsırmanı úyge tapsırma sıpatında qoyıwı da múmkin. Oqıwshılar pikirlewdi dawam etsin.

6) «Shaxzadanıń jılan hám pil súwretin kórip: «Yaq, yaq! Maǵan jılan da, pil de kerek emes! Jılan hádden tıs úlken», - dep múnásibet bildirgeni haqqında oylań» tapsırması oqıwshılardı shaxzadaǵa jáne de jaqınlastıradı. Balalar bir-birin, derlik bárqulla, jaqsı túsinedi. Shaxzadanıń súwrette bildirilgen kórinisti dárhál túsinip, oǵan múnásibet bildirgeniniń sebebi sonda. Tapsırma járdeminde oqıwshılar usınday pikirlewge qaratıladı.

7) Usı orında shaxzadanıń sızılǵan súwretlerge bildirgen tómendegi narazılıqlarına oqıwshılardıń dıqqatın tartıw kerek: *«Ol súwretti itibar menen kózden ótkergennen soń:*

– Sen bir ólesi qozını soqtıń. Basqasın soq dedi.

Men basqa qozınıń súwretin saldım.

Meniń dostım múláyım hám keńpeyillik penen mıyıq tarttı.

– Bul qozı emes. Bul úlken qoshqar. Shaqlarına qara…

Men jáne basqasha saldım. Biraq, ol bul súwretti de unatpadı.

– Bul qartayǵan qoshqar. Maǵan ele kóp jasaytuǵın qozı kerek».

Balalar sızılǵan súwretti bunshelli ańsat túsinip, tez tallay alatuǵın kishi shaxzada menen pildi jutıp jibergen ábjılan súwretin qalpaq dep oylaǵan úlkenlerdi salıstırıwı kerek. Oqıwshılar pikirlerdiń hár túrliliginiń sebepleri haqqında oylasın: bálkim úlkenler úlken bolǵanı ushın súwretti túsinbegen shıǵar? Bálkim, aradaǵı aralıq júdá alıs shıǵar? Múmkin, úlkenler ómir táshwishleri hám mashqalaları menen bánt bolıp balalardan oǵada uzaqlasıp qalǵan shıǵar?

"Kishkene shahzada" povestinen keltirilgen úzindilerdiń mazmunı tiykarında usınılǵan joqarıdaǵı soraw hám tapsırmalardıń hámmesine klasstaǵı barlıq oqıwshılardan birdey juwap talap

etiw yamasa juwapsız qalǵan sorawlarǵa muǵallimniń ózi juwap beriwi ádebiyattı oqıtıw metodikası ámeliyatında nadurıs usıllardıń biri. Eger sorawlarǵa oqıwshılar juwap bere almasa, olar ashıq qalıwı múmkin. Áhmiyetlisi, oqıwshılar bul haqqında oylap kóredi hám ruwxıy debdiwge túsedi. Soraw qálbine kirip bardı. Bul, álbette óz nátiyjesin beredi. Bunı muǵallim belgili bir waqıttan keyin túsine baslaydı. Muǵallim oqıwshılardan úyge tapsırma sıpatında ózleriniń qıyalındaǵı shaxzadanı, gúrrińshi hám onıń salǵan súwretlerin salıwdı yamasa olardan salınǵan súwretlerge túsindirme jazıwdı talap etiwi múmkin. Dóretiwshilik bolsa óz betinshe pikir miywesi bolıp, oqıwshını jáne óz betinshe pikirlewge iytermeleytuǵın faktor bolıp esaplanadı.

Solay etip, "Kishkene shahzada" shıǵarması pedagoglar ushın oqıwshılar menen birge qarım-qatnas, insanıylıq, keńpeyillik, janashırlıq sıyaqlı temalardı dodalaw ushın bay material bolıp xızmet etedi. Bul shıǵarma arqalı oqıwshı tek oqıp ǵana qoymay, ómir haqqında pikirleydi, soraw beredi hám ruwxıy kámalatqa umtıladı. Didaktikalıq tallaw nátiyjesinde kórkem tekst tek gúrriń sıpatında emes, tárbiyalıq qural sıpatında da qunlılıqqa iye boladı hám bul talqılaw járdeminde shıǵarmalar oqıwshı kewline ele de jaqınlasadı, olardıń ruwxıy jetilisiwine baǵdar beredi.

ÁDEBIYATLAR

1. Абдувалитов. Н.Б. Умумий ўрта таълим мактабларида жаҳон адабиётини ўқитиш методикасини такомиллаштириш. Пед. фанлари бўйича фил. док. (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. – Т. 2021.
2. Жәримбетов Қ., Нурабуллаев Б. ҳ.т.б. Әдебият: 8-класслар ушын сабақлық. – Ташкент: 2025.
3. Зарубежная детская литература. Под редакцией И.С. Чернявской. – М. "Просвещение", 1974.
4. Husanboeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o‘qitish metodikasi. – T., Innovatsiya - Ziyo", 2022. 22 Б.

Резюме. В статье рассматривается художественная ценность произведения известного французского писателя Антуана де Сент-Экзюпери "Маленький принц" и его значение в формировании воспитательных и нравственных качеств.

Ключевые слова: дидактический анализ, философская идея, символические образы, художественная литература, этика, человеческие ценности и т.д.

Summary. The article examines the artistic value of the famous French writer Antoine de Saint-Exupéry's "The Little Prince" and its significance in shaping moral and ethical qualities.

Key words: didactic analysis, philosophical idea, symbolic images, fiction, ethics, human values, etc.

СТАНОВЛЕНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА В КАРАКАЛПАКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ (20-40-Е ГОДЫ XX ВЕКА)

Турсынмуратов Ш.М.
Каракалпакский государственный университет

В каракалпакской литературе XX век характеризуется бурным рассветом художественного перевода. Благодаря переводам в каракалпакскую литературу вошли лучшее образы русской и мировой литературы. Переводческие опыты этого периода — культурные факторы национального значения. Развития и последующее достижения переводческого искусство в Советском Союзе положительно сказалось на развитии каракалпакской литературы. Появились переводы произведения русской и мировой литературы, одновременно совершенствуется мастерство переводчиков, хотя вопросы теории и практики художественного перевода оставались еще в зачаточном состоянии. На качестве перевода сказалось слабое знание языка оригинала, недостаточное владение приемами и навыками переводческого мастерства, отсутствие переводческой школы, незнание теории и практики художественного перевода. Тем не менее к концу этого периода был накоплен определенный опыт, и это требовала научного осмысления достижении и просчетов переводческой практики этого периода. Вот что пишет об этом видный каракалпакский литературовед К. Курамбаев: «В каждой публикации о переводной литературе должны быть раскрыты достижения и недостатки перевода, сделаны научно-теоретические обобщения» [1: 211].

В целом положительно оценивая художественный перевод данного периода, следует признать, что все же общий уровень переводов был низким. В данный период развития художественного перевода каракалпакские переводчики видели свою миссию в пропаганде лучших образцов русской и мировой литературы среди каракалпакских любителей художественной литературы. Благодаря этим переводам каракалпакские литераторы развивали художественные приемы, оттачивали свое мастерство, набирали опыт. Переводную литературу данного периода мы должны рассматривать в контексте общего развития литературного процесса.

Новая современная каракалпакская литература XX-века развивалась в лучших традициях русской и мировой литературы. Особенно значимую роль играли переводы художественной литературы. В современной каракалпакской литературе художественный перевод как особый вид литературной деятельности возникла в 30-40-ые годы, и быстро стала частью национальной литературы. Если говорить о предпосылках развития литературных связей, особо следует подчеркнуть значительную роль исторических событий 20-40-х годов XX-века. В середине 30-х годов приток молодых людей с республик Средней Азии в русские учебные заведения значительно усилился, что в свою очередь ускорила процесс формирования национальной интеллигенции. Наряду с представителями талантливой узбекской молодежи, ребята с Каракалпакстана получили образование в больших городах России, овладев в полной мере богатством русской культуры, они возвращались в родные края и вели просветительскую, образовательную деятельность. Благодаря упорному труду молодого поколения, во всех сферах народной жизни происходили колоссальные изменения, и в том числе в развитии молодой каракалпакской литературы на традиции русской и мировой литературы. Утверждение М. Нурмухаммедова: «Роль русской литературы в формировании и развитии национальных литератур многообразна. Это проявилось в организаторской роли Максима Горького (создание писательских организаций, посылка бригад русских писателей в национальные республики и многое другое), в появлении новых жанров национальных литератур (например, прозы, драматургии в каракалпакской литературе), во взаимных переводах, в книгопечатании, в творческих совещаниях, личных связях писателей и т.д., и т.п» [2: 17].

Из газеты "Мийнеткеш каракалпак": «Велика роль учебных заведений Москвы, Ленинграда, Ташкента, Алматы и других городов в подготовке кадров для Каракалпакстана. Только за четыре года: с 1926-1930 гг. в учебных заведениях различных городов страны образование получили 580 человек» [3: 17]. В 1931-ом году в газете "Мийнеткеш каракалпак" ("Трудолюбивый каракалпак") молодые литераторы выступили с лозунгом «...главная наша задача — изучение русской литературы» [4]. Велись работы по вопросам развития переводной литературы. В ней активное участие принимали известные деятели С. Мажитов, К. Ауезов, К. Айымбетов, Ж. Аймурзаев и многие другие. По утверждению литературоведа А. Джаксыбаева «художественный перевод в каракалпакской литературе получает системное развитие в 30-е годы» [5:13]. В поддержку энтузиазму первых каракалпакских литераторов можно процитровать слова Наволиса: «Переводам занимаются из подлинной любви к прекрасному и к отечественной литературе» [6: 13].

Современная каракалпакская литература формировалась под влиянием произведений русских классиков, как А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, И.С.Крылов, Н.Гоголь, Л.Н.Толстой, М.Горький, В.В.Маяковский и многих других. Вот как характеризует это явление академик М.Нурмухаммедов: «На современном этапе взаимопонимание литератур стало более тонким, глубоким, сложным процессом, не бросающимся резко в глаза, не лежащие на поверхности. Сейчас даже сам писатель может не заметить того, что в чем-то испытал на себе влияние того или иного большого мастера слова» [7: 21]. Развитие и совершенствование каракалпакской литературы немыслима без переводов произведений русской литературы на каракалпакский язык. Благодаря влиянию и обогащению через переводы в каракалпакской литературе в первой половине XX-го века появились жанры, которые не были развиты в

национальной литературе: рассказ, очерк, повесть, роман, драма. Трудно переоценить роль русского языка и литературы в развитии новой Каракалпакской национальной культуры.

В новых исторических условиях каракалпакская литература характеризуется интенсивностью развития. Как один из факторов этого процесса, активизируется взаимосвязи каракалпакской литературы с литературами братских народов. В этой связи резко возросло значение переводной литературы. Знаменательно, а именно с произведений Пушкина, Крылова, Толстого, Горького, Чехова и др. В указанный период, надо помогать, творчество этих писателей более соответствовало общему культурному, литературно-художественному самосознанию каракалпакского читателя. Такая позиция вытекла прежде всего из практики литературных взаимосвязей, художественно-просветительских потребностей и культурно-образовательных запросов. Вот как охарактеризовал такой процесс американский теоретик перевода Лоренс Венути, называя перевод, при котором "писатель идет навстречу читателю", осваивающим, или одомашнивающим...» [8: 20].

В каракалпакской переводной литературе 20-30-х годов первенствующие положения занимают произведения малой формы: басни, сказки, небольшие рассказы и стихотворения. Это объясняется тем, что дореволюционная каракалпакская литература в основном развивалась в форме устно-народного творчества. Наверное, в том и кроется секрет предпочтения первых переводчиков поэтического творчества А.С. Пушкина. Пушкинская проза по форме и по содержанию им была близка. К большому сожалению, многие переводы поэта 90-х годов остались на газетных страницах, а газеты не сохранились до наших дней. Большое количество переводного материала базвозвратно потеряна для исследования. Первый сборник стихов и поэм А.С. Пушкина на каракалпакском языке вышел, лишь в 1949-м году. В этом отношении судьба переводов прозы Пушкина сложилось весьма удачно. Некоторые из них вышели отдельной книгой, например, в 1936-м году был переведен «Станционный смотритель» (М. Калменов), повесть «Капитанская дочка» (Н. Давкараев), в 1937 году повесть «Дубровский» (М. Калменов).

В целом положительно оценивая художественный перевод 30-40-х годов, следует признать, что все же общий уровень переводов был низким. Для приобщения новых читательских масс к бесценному литературному наследию русской и мировой литературы "нужна была теория художественного перевода, вооружающая переводчика простыми и ясными принципами, дабы каждый, даже рядовой переводчик мог усовершенствовать свое мастерство" [9].

К концу тридцатых годов были переведены: роман М.Ю. Лермонтова «Герой нашего времени» (1939, переиздан в 1940 и 1952 году), «Шинель», «Как Иван Иванович поссорился с Иваном Никифоровичем» Н.Гоголя, «Песня о Соколе», «Песня о Буревестнике», «Мои университеты», «Челкаш» М. Горького, «Метелица» А.Фадеева, «Четвертый блиндаж» А.Гайдара, «Рассказы о животных» А.Толстого, сказки Салтыкова-Щедрина, стихи В.Маяковского, А.Блок и мн. других. Было переведено около семидесяти пяти произведении.

Каракалпакские переводчики тридцатых годов стремились не к адекватному. А вольному переводу - процессу творческой переработки и приспособление текста к национальным реалиям. Главным критериям для первых переводчиков была передача сюжетной линии подлинника, а не сохранение литературоведческих и лингвистических особенностей оригинала. Как справедливо утверждает Г.Гачечиладзе: «Художественный перевод колеблется между крайними принципами: дословно точный, но художественно далекий от оригинала, вольный перевод» [10: 91].

Таким образом, переводчики использовали принцип вольного перевода, и в определенном смысле обогащали каракалпакскую литературу. Это переводы оказали большое влияние на дальнейшее развитие литературы, способствовали обогащению духовной жизни каракалпаков. Труды первых переводчиков способствовали развитию каракалпакского литературного языка в новых реалиях.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Курамбаев К. Взаимное обогащение литератур. – Нукус: «Билим», 1993, стр. 211.
2. Нурмухаммедов М. Судьбы народов – судьбы культур. – Ташкент. 1982, стр. 17.
3. "Мийнеткеш каракалпак" газета. 16 июнь 1931.

4. "Мийнеткеш каракалпак" газета. 1931.
5. Жаксыбаев А. Көркем аўдарма мәселелери. – Нөкис. 1967. 13-бет.
6. Новалис
7. Нурмухаммедов М. Судьбы народов – судьбы культур. – Ташкент. 1982. стр. 21
8. Venuti L. The Translotor's Lnvisibility. A History of translation. – London: «NY: Routledge», 1995. P. 20.
9. Чуковский К. Высокое искусство. – Москва: «Советский писатель», 1988.
10. Гачичиладзе Г. Художественный перевод и литературные взаимосвязи. – Москва. «Советский писатель», 1972, стр. 91.

Қарақалпақ әдебиятында көркем аўдарманың қәлиплесиўи (XX әсирдиң 20-40-жыллары)

Резюме. Бул илимий мақала тийкарғы тарийхый дәўир – XX әсирдиң 20-40-жылларында қарақалпақ әдебиятында көркем аўдарманың қәлиплесиў процесин изертлеўге бағышланған. Қарақалпақ жазбасы ҳәм кәсиплик әдебиятының қәлиплесиўи дәўирине туўра келген бул ўақытта аўдарма миллий мәдениятты раўажландырыўда шешиўши орын тутқан.

Гилт сөзлер: қарақалпақ әдебияты, аўдарма жумысы, әдебияттың раўажланыўы, жанрлық үстинликлер.

Ingliz tiliFormation of Artistic Translation in Karakalpak Literature (20s–40s of the XX Century)

Summary. This scholarly article is devoted to the study of the process of the formation of artistic translation in Karakalpak literature during the crucial historical period of the 1920s–1940s of the XX century. Translation played a decisive role in the development of national culture during this time, which coincided with the establishment of Karakalpak writing and professional literature.

Key words: Karakalpak literature, translation activity, literature development, genre priorities.

РОЛЬ ЧАТ-БОТОВ И ВИРТУАЛЬНЫХ АССИСТЕНТОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Набиева К.А.
Чирчикского государственного педагогического университета

Современная образовательная система находится в состоянии постоянной трансформации под влиянием цифровых технологий. Одним из наиболее перспективных направлений является внедрение интеллектуальных систем поддержки обучения – чат-ботов и виртуальных ассистентов. Эти инструменты позволяют не только автоматизировать часть педагогических функций, но и существенно повысить доступность знаний, персонализировать образовательные траектории, а также расширить возможности интерактивного взаимодействия между обучающимися и преподавателями [4].

Особое значение приобретает анализ потенциала чат-ботов в условиях массового онлайн-обучения, когда традиционные методы сопровождения студентов становятся недостаточно эффективными. Виртуальные ассистенты способны компенсировать ограниченность человеческих ресурсов, обеспечивая круглосуточную поддержку и оперативную обратную связь [5]. Чат-боты представляют собой автоматизированные системы, работающие на основе алгоритмов обработки естественного языка (NLP), которые имитируют диалог с человеком. Их отличительной особенностью является способность вести коммуникацию в режиме реального времени, отвечая на вопросы пользователей, предлагая справочную информацию или выполняя ограниченный набор команд. В образовательной среде такие системы особенно востребованы, поскольку они позволяют восполнить дефицит индивидуального взаимодействия преподавателя со студентами, возникающий в условиях массового обучения [10].

Виртуальные ассистенты отличаются от простых чат-ботов более высокой степенью интеграции и функциональности. Они способны взаимодействовать не только посредством текста, но и с использованием голосовых интерфейсов, а также подключаться к различным информационным ресурсам. Благодаря использованию алгоритмов машинного обучения такие ассистенты со временем адаптируются к стилю и потребностям пользователя, повышая уровень персонализации образовательного процесса. Например, виртуальные ассистенты

могут рекомендовать студентам дополнительные источники информации, анализировать динамику их успеваемости и формировать индивидуальные маршруты обучения [12].

Теоретической основой внедрения чат-ботов и виртуальных ассистентов в образование выступают концепции адаптивного обучения и персонализированных образовательных траекторий. Согласно исследованиям в области педагогики, использование интеллектуальных цифровых инструментов способствует развитию самостоятельности студентов, формированию навыков критического мышления и повышению уровня вовлеченности в учебный процесс [5]. Кроме того, чат-боты органично вписываются в концепцию смешанного обучения (blended learning), где цифровые технологии сочетаются с традиционными формами преподавания. Например, они могут выполнять роль первичного консультанта, отвечающего на организационные вопросы, в то время как преподаватель сосредотачивается на содержательных аспектах обучения. Таким образом, образовательная среда становится более гибкой и ориентированной на потребности каждого обучающегося. С точки зрения педагогической психологии, применение чат-ботов также связано с теорией зоны ближайшего развития Л. С. Выготского. Виртуальные ассистенты могут выступать в роли «цифрового наставника», обеспечивающего поддержку на тех этапах, когда студент еще не способен самостоятельно усвоить материал, но может сделать это при минимальном сопровождении. Это подчеркивает их значимость в построении развивающего образовательного процесса.

Одна из наиболее востребованных функций чат-ботов заключается в предоставлении справочной информации. В условиях крупных университетов студенты сталкиваются с большим количеством организационных вопросов: расписание занятий, изменения в графике сессии, порядок оформления документов, требования к сдаче курсовых и дипломных работ. Чат-боты способны выполнять роль «виртуального секретаря», оперативно предоставляя студентам актуальную информацию. Такой подход разгружает административный персонал и преподавателей, которые могут сосредоточиться на педагогической деятельности [6].

Чат-боты активно применяются в качестве инструментов для выполнения учебных задач. Они могут предлагать студентам тренировочные задания, тесты для самопроверки, ссылки на дополнительные материалы. Особенно эффективным оказывается их использование при изучении иностранных языков, где чат-бот выступает в роли «собеседника», моделирующего реальные коммуникативные ситуации. Это позволяет студентам практиковать навыки общения без страха сделать ошибку и получить негативную оценку [9]. Кроме того, чат-боты могут использоваться для проверки базовых знаний по пройденному материалу. В отличие от традиционных тестов, они создают эффект интерактивного диалога, что способствует более высокому уровню вовлеченности и запоминания информации.

Виртуальные ассистенты обладают возможностью анализировать результаты деятельности студентов и формировать индивидуальные траектории обучения. Это достигается благодаря интеграции с системами электронного обучения (LMS), где хранится информация о прогрессе, выполненных заданиях и уровнях освоения материала. На основе этих данных ассистент может предложить студенту повторить сложные темы, подобрать дополнительные упражнения или, наоборот, ускорить прохождение курса в случае высокого уровня подготовки [3]. Персонализация становится особенно актуальной в условиях дистанционного обучения, когда преподавателю сложно уделить внимание каждому студенту. Виртуальные ассистенты частично компенсируют этот дефицит, обеспечивая адресную поддержку. Современные исследования показывают, что чат-боты способны выполнять не только когнитивные, но и эмоциональные функции. Они могут поддерживать студентов в период повышенной учебной нагрузки, снижая уровень тревожности и создавая ощущение сопровождения в учебном процессе [7]. В некоторых случаях такие ассистенты программируются на использование эмпатичных ответов, что помогает формировать более комфортную образовательную среду.

Эта функция особенно востребована в период адаптации первокурсников к университетской среде, когда студенты сталкиваются с новыми требованиями и стрессовыми

ситуациями. Чат-бот может выступать посредником между студентом и образовательной системой, помогая снизить барьер в коммуникации и мотивируя на дальнейшее обучение.

Роль чат-ботов и виртуальных ассистентов в образовательном процессе стремительно возрастает. Они становятся неотъемлемым элементом цифровой образовательной среды, обеспечивая информационную, учебную и эмоциональную поддержку обучающихся. Несмотря на существующие ограничения, развитие технологий искусственного интеллекта позволит существенно расширить их функциональные возможности.

Таким образом, чат-боты и виртуальные ассистенты следует рассматривать не как замену традиционного преподавателя, а как эффективный инструмент дополнения и расширения образовательных практик. Их внедрение требует комплексного подхода, включающего техническую, педагогическую и этическую составляющие.

ЛИТЕРАТУРА

1. Fischer, F., Kollar, I., Stegmann, K., Wecker, C. (2020). Toward a script theory of guidance in computer-supported collaborative learning. *Educational Psychologist*, 55(1).
2. Goel, A., Polepeddi, L. (2019). Jill Watson: A virtual teaching assistant for online education. *AI Magazine*, 40(3).
3. Holmes, W. (2019). Artificial intelligence in education: Promises and implications for teaching and learning. *OECD Education Working Papers*.
4. Ivanov, S. (2021). Искусственный интеллект в высшем образовании: перспективы применения. *Вестник образования и науки*, №4.
5. Kukulska-Hulme, A. (2020). Mobile-assisted language learning. *ReCALL Journal*, 32(2).
6. Kuznetsova, M. (2022). Чат-боты в образовательных платформах: опыт и перспективы. *Информационные технологии в образовании*, №3.
7. Lee, S., Kim, J., Park, Y. (2020). Conversational agents in higher education: A systematic review. *Computers & Education*, 156.
8. Petrova, T. (2021). Цифровые помощники в российской системе образования. *Современные проблемы науки и образования*, №6.
9. Ruan, J., Duan, X., Huang, J. (2021). Intelligent tutoring systems for language learning: A review. *Journal of Educational Technology*, 42(1).
10. Shawar, B. A. (2019). Chatbots for e-learning: A case of study. *International Journal of Emerging Technologies in Learning*, 14(3).
11. Traxler, J. (2018). Learning with mobiles in developing countries. *Research in Learning Technology*, 26.
12. Zawacki-Richter, O., Marín, V. I., Bond, M., Gouverneur, F. (2019). Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 16(1).

Роль чат-ботов и виртуальных ассистентов в образовательном процессе

Резюме. Данная научная статья посвящена анализу роли и эффективности чат-ботов и виртуальных ассистентов в образовательном процессе.

Ключевые слова: Чат-боты, виртуальные ассистенты, образовательный процесс,

The Role of Chatbots and Virtual Assistants in the Educational Process

Summary. This scholarly article is dedicated to analyzing the role and effectiveness of chatbots and virtual assistants in the educational process.

Key words: Chatbots, virtual assistants, educational process.

АССОЦИАТИВНАЯ ЛЕКСИКОГРАФИЯ: РУССКО-КАРАКАЛПАКСКИЙ ПРОЕКТ

Бектурсынова А.М.

Каракалпакский государственный университет

В современной лексикографии ассоциативный словарь занимает особое место, так как он фиксирует не только системные связи слов, традиционно отражаемые в толковых, переводных или энциклопедических словарях, но и реальные механизмы функционирования языкового сознания. Ассоциативный словарь позволяет выявить глубинные когнитивные процессы, лежащие в основе речепорождения, ментальные модели и семантические сети, формирующиеся у носителей языка. Именно поэтому подобные словари рассматриваются не только как справочные издания, но и как инструменты для когнитивной лингвистики, психолингвистики,

межкультурной коммуникации и билингвальных исследований [1].

При составлении русско-каракалпакского ассоциативного словаря ключевым принципом выступает двунаправленность, предполагающая исследование ассоциативных полей стимулов как в русском, так и в каракалпакском языках. Такая организация материала позволяет выявить зоны пересечения, отражающие универсальные когнитивные механизмы, а также культурно-специфические различия, демонстрирующие уникальность национального сознания. Например, ассоциативные реакции на стимулы, связанные с концептами «семья», «честь», «земля», могут совпадать в базовых значениях, но различаться в эмоционально-оценочных и культурно маркированных компонентах. Научная значимость данного подхода заключается в возможности реконструировать билингвальную языковую картину мира, определить степень взаимного влияния русского и каракалпакского языков в условиях длительных историко-культурных контактов. Систематическое сопоставление ассоциативных рядов также способствует выявлению межъязыковых асимметрий и лакун, что имеет особую ценность для теории перевода, билингвальной педагогики и лексикографической практики. Таким образом, принцип двунаправленности становится не только методологическим основанием проекта, но и инструментом для более глубокого понимания когнитивных структур, формирующихся у носителей обоих языков.

Методологическая основа проекта опирается на результаты массового ассоциативного эксперимента, проведённого среди билингвальной аудитории, где русский язык функционирует в качестве второго родного наряду с каракалпакским. Подобный выбор респондентов объясняется спецификой языковой ситуации региона, где двуязычие является устойчивым социальным феноменом. Ассоциативный эксперимент, как отмечают Е. Ф. Тарасов, Н. В. Уфимцева, Ю. Н. Караулов, выступает важным инструментом для выявления когнитивных структур и закономерностей функционирования языкового сознания, что делает его незаменимым при создании двуязычных словарей нового типа [4].

Важнейшими принципами работы стали репрезентативность выборки (охват различных социальных, возрастных и образовательных групп), стандартизированность стимульного материала (подбор слов-стимулов с учётом частотности, семантических полей и культурной значимости), а также строгая фиксация и количественно-качественная обработка откликов. При этом используется комплексная методология: статистический анализ (частотные распределения, коэффициенты взаимной ассоциативной силы) сочетается с когнитивно-интерпретационным подходом, позволяющим реконструировать национально-специфические ассоциативные поля.

Словарь проектируется как двуязычный лексикографический ресурс, что предполагает не механический перевод реакций, а систематическое сопоставление ассоциативных рядов. Такой подход позволяет выявить зоны совпадений (универсальные когнитивные схемы), зоны расхождений (этнокультурные особенности), а также асимметрии, возникающие в результате языковых контактов. Интерпретация данных проводится с учётом культурно-исторического (традиции, ментальные ценности) и социолингвистического контекста (статус русского и каракалпакского языков, особенности билингвального употребления).

Научная ценность данного подхода состоит в том, что он позволяет объединить достижения традиционной лексикографии и когнитивной психолингвистики, создавая новый тип словаря — «когнитивно-ассоциативный» ресурс, отражающий ментальную картину мира носителей двух языков. Практическая значимость заключается в применении словаря в образовательной практике (преподавание русского языка в полиэтнической аудитории), в межкультурной коммуникации, а также в переводоведении, где сопоставление ассоциативных полей помогает преодолеть межъязыковые лакуны.

Также практическая значимость проекта заключается в том, что разрабатываемый словарь не только расширяет теоретические представления о когнитивной лингвистике и национальной картине мира, но и открывает новые перспективы для прикладного использования. В первую очередь он может служить эффективным инструментом в образовательной практике: данные ассоциативного словаря позволяют преподавателям лучше понимать особенности восприятия и употребления слов у билингвальных студентов, разрабатывать методики обучения, учитывающие межъязыковые асимметрии и национально-культурную специфику. Это особенно важно для преподавания русского языка как второго родного и иностранного в полиэтнической аудитории.

Во-вторых, словарь имеет высокую ценность для межкультурной коммуникации. Ассоциативные поля, фиксируемые в словаре, отражают специфику национального менталитета и позволяют прогнозировать возможные трудности в межъязыковом взаимодействии. Таким образом, словарь становится инструментом гармонизации коммуникации между представителями русской и каракалпакской культур, снижая вероятность межкультурных недопониманий.

В-третьих, словарь представляет собой уникальный ресурс для теории и практики перевода. Сопоставление ассоциативных рядов русского и каракалпакского языков выявляет лакуны, культурные коннотации и смещённые значения, которые невозможно отразить с помощью традиционных переводных словарей. Это открывает возможность для более точного и адекватного перевода текстов, учитывающего когнитивные и культурные особенности двух языковых сообществ.

Кроме того, опыт русско-каракалпакского лексикографического проекта демонстрирует, что ассоциативный словарь может использоваться и в междисциплинарных исследованиях — социолингвистике, этнолингвистике, культурологии, психолингвистике. Он становится своеобразным «зеркалом языкового сознания», позволяющим исследователям прослеживать динамику изменения ментальных представлений под воздействием глобализационных процессов, языковых контактов и образовательной политики.

Таким образом, ассоциативный словарь выходит за пределы чисто научного анализа и превращается в многофункциональный инструмент, востребованный в разных областях гуманитарного знания и практической деятельности, а его создание открывает новые горизонты для межъязыкового и межкультурного взаимодействия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Караулов Ю. Н. Русский ассоциативный словарь: В 2 т. – М.: «Изд-во АСТ», 1994.
2. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. – М.: «Языки славянской культуры», 2004.
3. Стернин И. А. Ассоциативная лингвистика: теория и практика. – Воронеж: ВГУ, 2001.
4. Тарасов Е. Ф. Ассоциативный эксперимент и проблемы билингвизма // Психолингвистические исследования. – М.: «Наука», 2002.
5. Уфимцева Н. В. Языковое сознание и образ мира. – М.: «Институт языкознания РАН», 2000.

Резюме. Статья посвящена развитию ассоциативной лексикографии в контексте русско-каракалпакского билингвизма. Рассматриваются теоретические и методологические основы создания ассоциативного словаря как инструмента исследования национально-культурных особенностей языкового сознания.

Ключевые слова: ассоциативная лексикография, ассоциативный словарь, билингвизм.

Summary. The article is devoted to the development of associative lexicography in the context of Russian–Karakalpak bilingualism. It explores the theoretical and methodological foundations of compiling an associative dictionary as a tool for investigating the national-cultural features of linguistic consciousness.

Key words: associative lexicography; associative dictionary; bilingualism.

TARG‘IBOT SAMARADORLIGINI OSHIRISH STRATEGIYALARI

Raximov Sh. K.

O‘zbekiston Respublikasi IIV Malaka oshirish instituti

Bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari jadal rivojlanayotgan davrda jamiyatda ijtimoiy ongni shakllantirish, ma’naviy-ma’rifiy qadriyatlarni keng targ‘ib qilish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, turli ijtimoiy, madaniy, siyosiy va dini yo‘nalishlarda olib borilayotgan targ‘ibot ishlari insonlar dunyoqarashi, qaror qabul qilish jarayoni va ijtimoiy faolligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu boisdan targ‘ibotning samaradorligini oshirish, uning ta’sir doirasini kengaytirish va zamonaviy kommunikatsiya vositalari orqali uni yanada ommalashtirish hozirgi kunning asosiy vazifalaridan biriga aylangan.

Targ‘ibot faqatgina axborot tarqatish emas, balki ongli, tizimli va maqsadli ravishda auditoriyani ma’lum bir fikrga yo‘naltirish jarayonidir. Bu jarayonning muvaffaqiyati ko‘plab omillarga, xususan, qo‘llanilayotgan strategiyalarning to‘g‘ri tanlanishi va moslashuvchanligiga bog‘liq. Mazkur maqolada targ‘ibotning samaradorligini oshirishga qaratilgan strategik yondashuvlar, ularning amaliy ahamiyati va tatbiq etish mexanizmlari tahlil qilinadi.

Ma’naviy-ma’rifiy targ‘ibot umumiy ma’noda, ma’lum bir guruh a’zolariga, ma’lum bir millat yoki elatga, jamiyat yoki ma’lum bir hudud odamlariga, xalqqa ma’naviyat bilan bog‘liq tushuncha va tamoyillarni singdirish uchun ma’lum bir tizimga solingan maqsadli ma’rifiy faoliyatdan iborat jarayon;[1] yurtimizda esa buni jamiyatimiz a’zolarini alohida guruhlarga bo‘lib, yoki yaxlit tarzda milliy g‘oya atrofida birlashtirishga, ularni ma’naviy, mafkuraviy xavf, tajovuz, tahdidlardan ogoh qilishga, mazkur xavf va tahdidlarning mohiyatini anglatish orqali ularda mafkuraviy immunitet hosil qilishga, qolaversa, el va yurt manfaatlari yo‘lidagi ezgu ishlarga manba bo‘luvchi his-tuyg‘ularni tarbiyalashga qaratilgan va tizimga solingan turli usullar, harakatlar va faoliyatlar majmuini ifodalovchi voqelikdir.

Jamiyatda yuz beradigan har bir o‘zgarish, islohotlar zamirida albatta maqsadga yo‘naltirilgan g‘oya yotadi. Millat manfaatlarini ifoda etuvchi, millatning manfaati uchun faoliyatga yo‘naltiruvchi g‘oyalar esa milliy g‘oyalardir.[2] Insonlar ishtirokisiz bu o‘zgarishlarni amalga oshirib bo‘lmaydi va o‘z navbatida ular ishtirokini ta’minlash uchun ular ongiga o‘sha g‘oya singdirilishi lozim. Busiz bo‘lmaydi. G‘oya ongga singdirilishi uchun esa albatta ma’rifiy va ma’naviy ta’sir va targ‘ibot lozim. Ma’rifiy targ‘ibot asosan singdiriladigan g‘oya haqidagi bilimlar va uni asoslovchi vositalardan iborat bo‘lsa, ma’naviy targ‘ibotda insonlarning his-tuyg‘ularidan foydalanish nazarda tutiladi. Inson qaysidir bilimlarni to‘g‘ri deb qabul qilishida undagi ishonch, e’tiqod va tuyg‘ular muhim ahamiyat kasb etadi. Demak, ma’naviy-ma’rifiy targ‘ibot mana shu har ikkala usuldan foydalanishni toqazo etadi.

Targ‘ibot tarbiyaning bir qismi bo‘lib, unga oid qarashlarni Aflotun, Suqrot, Konfutsiy asarlarida uchratishimiz mumkin. Sharq allomalaridan Forobiy, Yassaviy, Naqshband, Navoiy, Ibn Sino asarlarida, shuningdek, Abdulla Avloniy qarashlarida ko‘rishimiz mumkin. Targ‘ibot ishlari aslida insoniyat va uning yashash ehtiyoji bilan birga yaralgan. Ayniqsa bugungi mafkuralar kurashi targ‘ibotlar kurashiga ham aylandi, deb ikkilanmay ayta olamiz. Targ‘ibot nafaqat kishilar ongini qaysidir g‘oya bilan to‘ldirishga, balki uni boshqa g‘oya va qarashlardan tozalashga ham yo‘naltiriladi. Turli jamiyatlarda an’anaviy qadriyatlar va zamonaviy qarashlar o‘rtasida qarama-qarshiliklar kuchaymoqda. Ba’zi mamlakatlarda milliy va diniy an’analarni saqlashga harakat qilinsa, boshqa jamiyatlarda liberal g‘oyalar ustunlik qilmoqda.

Ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlar orqali tarqatilayotgan ma’lumotlar jamiyat ongiga katta ta’sir qilmoqda. Yolg‘on yangiliklar, tashviqotu targ‘ibot va manipulyatsiya vositalari odamlarning dunyoqarashiga ta’sir ko‘rsatib, turli ijtimoiy va siyosiy bo‘linishlarga olib kelmoqda[5:7]. Kishilar ongini eski g‘oya asoratlaridan xalos etish birdan sodir bo‘lmaydi. Shunchaki, ma’ruza o‘qib, bilim bergan bilan, yoki qaysidir qonun hujjatlarini joriy qilgan bilan jamiyatda yangicha tafakkur yoki yangicha yondashuvni shakllantirib bo‘lmaydi. Buning uchun kuchli targ‘ibot va tashviqot ishlari zarur. Targ‘ibot kuchi mavjud harakat mexanizmi kuchidan ham balandroq bo‘lishi mumkin. Abdulla Oripov she’rida ifoda etilganday, Temur tig‘i yetmagan joyni qalam bilan, yoki targ‘ibot bilan olish mumkin.[4:279]

Targ‘ibot samaradorligini oshirish bo‘yicha asosiy strategiyalar quyidagilardan iborat:

1. Aniq auditoriyani belgilash.

- Har bir yosh, kasb, madaniy qatlam uchun alohida yondashuv zarur.
- Masalan, yoshlarga – ijtimoiy tarmoqlar orqali; keksa avlodga – ommaviy tadbirlar yoki TV orqali murojaat qilinadi.

2. Zamonaviy kommunikatsiya vositalaridan foydalanish.

- Ijtimoiy tarmoqlar (Telegram, Instagram, YouTube, TikTok), mobil ilovalar, podkastlar kabi vositalar orqali kengroq auditoriyaga tezda yetib borish mumkin.
- Media kontent (video, animatsiya, infografika) orqali axborotni yengil va esda qolarli tarzda yetkazish zarur.

3. Targ‘ibot mazmunini qiziqarli va ta’sirchan qilish.

- Oddiy, tushunarli, qisqa va lo‘nda iboralar ishlatish lozim.
- Hayotiy misollar, hikoyalar, statistik ma’lumotlar yoki shaxsiy tajriba orqali tinglovchiga chuqurroq ta’sir qilish mumkin. [5:13]

4. Interaktiv yondashuvlarni joriy etish: Suhbatlar, savol-javoblar, muhokamalar, viktorinalar, jonli efirlar orqali auditoriya bilan bevosita aloqani kuchaytirish.

5. Ko‘p kanalli yondashuv. Bir vaqtning o‘zida bir nechta kanal (TV, radio, internet, ijtimoiy tarmoq, risola, plakat, tadbir) orqali bir xil mazmundagi xabarni yetkazish samaradorlikni oshiradi; Bu usul turli auditoriya guruhlarini qamrab olishga xizmat qiladi.

6. Targ‘ibotchilar malakasini oshirish: Targ‘ibot bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislar, notiqlar, blogerlar yoki targ‘ibot guruhlarining kommunikatsion ko‘nikmalari rivojlantirilishi kerak; Ular doimiy ravishda treninglar, seminarlar, media savodxonligi bo‘yicha kurslardan o‘tishlari lozim.

7. Targ‘ibot samarasini monitoring qilish va tahlil etish.

Har bir targ‘ibot kampaniyasidan so‘ng natijalar tahlil qilinishi kerak:

- Kimlarga yetib bordi?
- Qanday ta’sir ko‘rsatdi?
- Qanday fikr-mulohazalar bildirildi?
- Monitoring natijasida kamchiliklar aniqlanadi va kelgusida strategiyalar yangilanadi.

8. Hududiy va madaniy xususiyatlarni hisobga olish.

- Har bir hudud, til, urf-odat, diniy qarashlarga mos ravishda moslashtirilgan targ‘ibot materiallari tayyorlanishi lozim.
- Shu orqali xabarning chuqurroq qabul qilinishi ta’minlanadi. [4:14]

Targ‘ibot samaradorligini ta’minlash uchun quyidagilarga e’tibor berish lozim: 1.Auditoriyaning yoki obyektning to‘g‘ri tanlanishi. 2. G‘oyaning aniq yo‘naltirilganligi. 3.Targ‘ibot usulining to‘g‘ri tanlanganligi. 4.Targ‘ibot subyektining bilim va g‘oya bilan qurollanganlik darajasi va ishontirish qobiliyati. [5:32]

Xulosa o‘rnida, yuqorida ko‘rib chiqilgan strategiyalar – ya’ni, aniq auditoriyani belgilash, zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish, interaktiv uslublarni joriy etish, targ‘ibotchilar malakasini oshirish va monitoring tizimini yo‘lga qo‘yish – targ‘ibot ishlarini yanada samarali va ta’sirchan amalga oshirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish va soha rivojini yangi bosqichga ko‘tarish to‘g‘risida” qarori. 2017-yil 30-iyul.
2. Abdulhamid Cho‘lpon. Adabiyot nadir? https://ziyouz.uz/.
3. Ahrorova Sh. Ma’naviyat eng ta’sirchan va qudratli qurolimizdir. – T. «Ma’naviyat» nashr. - 2022-yil. B.-32.
4. Oripov. A.Tanlangan asarlar. 1-jild. – T. «G‘.G‘ulom» nashr.-2000-yil. B.-279.
5. Turdiyeva N. Ijtimoiy tarmoqlarda samarali targ‘ibot yuritish strategiyalari. // “Innovatsion ta’lim” jurnali, 2024-yil. №2.B. -13-14.

Резюме. В статье рассматриваются стратегии повышения эффективности пропаганды. Также в статье предлагаются современные интерактивные методы повышения эффективности пропаганды.

Ключевые слова: эффективность пропаганды, интерактивные методы, аудитория.

Summary. The article examines strategies for increasing the effectiveness of propaganda. The article also proposes modern interactive methods for increasing the effectiveness of promotion.

Key words: propaganda effectiveness, interactive methods, audience.

URUShDAN KEYINGI QORAQALPOG'ISTON O‘LKAShUNOSLIGI: TIKLANISh VA RIVOJLANISh YO‘LI (1946-1959 YILLAR)

Qidirniyazov Z B.
Qoraqalpoq davlat universiteti

Ikkinchi jahon urushi Qoraqalpog'istonga og'ir zarba berdi. Urushdan keyingi yillarda respublikaning iqtisodiyoti, madaniyati va ilmiy muassasalarini tiklash dolzarb vazifaga aylandi. Bu davrda o‘lkashunoslik ham qayta jonlanish jarayonini boshdan kechirdi.

1946-1959 yillar mobaynida Qoraqalpog'iston o‘lkashunoslarining faoliyati asosan quyidagi yo‘nalishlarda olib borildi: Respublika tarixi, geografiyasi, etnografiyasi, folklori va san’atini o‘rganish bo‘yicha ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish; O‘lkashunoslik muzeylari faoliyatini jonlantirish; O‘lkashunoslik bilimlarini targ'ib qilish. Bu davrda o‘lkashunoslik sohasida ko‘plab yangi tadqiqotlar olib borildi. Masalan, Qoraqalpoq davlat pedagogika institutining tarix-filologiya fakulteti olimlari Qoraqalpog'istonning o‘tmishi va buguni haqida bir qator ilmiy ishlar yaratdilar. O‘lkashunoslik muzeylari fondlari yangi eksponatlar bilan boyitildi.

Urushdan keyingi yillarda o‘lkashunoslikning rivojlanishi Qoraqalpog'istonning madaniy hayotida muhim rol o‘ynadi. Ushbu davrda olib borilgan tadqiqotlar respublikaning tarixiy va madaniy merosini o‘rganish va saqlashda muhim ahamiyatga ega.

1949-yilning 6-iyunida QQASSR Vazirlar Kengashi va Oblast partiya qo‘mitasi Byurosining “Moddiy madaniyat yodgorliklarini muhofaza qilish va tadqiq etish ishlarini kuchaytirish chora-tadbirlari to‘g'risida”[9:208] gi qarori qabul qilindi. O‘lkashunoslik faoliyati bilan bevosita aloqador bo‘lgan mashhur olim S.P.Tolstov mazkur tadqiqotlarga rahbarlik qildi. Rossiyalik olim S.S.Alimov S.P.Tolstov tavalludining 100 yillik sanasiga bag'ishlab yozgan maqolasida “olim 1920-yillarda faol ilmiy tadqiqotchilik faoliyatini olib borishi bilan bir qatorda o‘lkashunoslik sohasini rivojlantirish yuzasidan samarali mehnat qilib kelgan”[1:128]ligini alohida ta'kidlab o‘tadi.

1950-yillarda Qoraqalpog'iston o‘lkashunosligi yangi bosqichga ko‘tarildi. Respublikada ilmiy-tadqiqot institutlari, oliy o‘quv yurtlarida o‘lkashunoslik kafedralari tashkil etildi. Mahalliy kadrlar tayyorlashga alohida e’tibor qaratildi. O‘lkashunoslikka oid ilmiy konferentsiyalar, ekspeditsiyalar tashkil etilib, Qoraqalpog'istonning tarixi, geografiyasi, etnografiyasiga oid yangi ma'lumotlar to‘plandi.

1954-1956-yillar davomida bu masala yuzasidan bir qancha normativ–huquqiy hujjatlar qabul qilingan. Misol uchun, 1954-yilning 10-iyulida O‘zSSR Madaniyat vazirligi tomonidan “Qoraqalpog'iston Tarixiy o‘lkashunoslik muzeyi ishlarining holati to‘g'risida”gi 189-sonli qarori qabul qilingan, 1956-yilning 9-iyulida xuddi shu mazmunda 232-sonli buyruq chiqarilgan[8:34].

Bu davrda muzey faoliyati tanqidga uchraganligini ham aytib o‘tish joiz. Arxiv hujjatlarining birida “so‘nggi yillarda mavzuviy- ekspozitsiya rejalarini tuzish, arxeologik materiallarini yig'ishdan tashqari muzey faoliyatida ko‘zga ko‘rinarlik o‘zgarishlar qilinmagan”[8:35] ligi alohida ta'kidlab o‘tiladi. Hujjatda “Muzey ekspozitsiyasi izchil bo‘lmagan holda qolmoqda, eksponatlar orasida muzey ahamiyatiga molik hujjatlar, buyumlar soni juda ozchilikni tashkil etadi, bu holat muzeyni mazmunan sayoz ko‘rgazmalar tashkil etilishiga olib keladi. Muzey uchun juda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan bo‘limlar mavjud emas. Misol uchun, geografiya, metereologiya-iqlim, shuningdek, respublika tuproqlari va qazilma boyliklarining o‘ziga xos xususiyatlari kabi muhim mavzular Tabiat bo‘limi ekspozitsiyalarida aks etmagan”[8:35]ligi ham ko‘rsatib o‘tilgan. Shuningdek, o‘lka tarixi bilan bog'liq muzeyning boshqa ekspozitsiyalari ham tanqid ostiga olingan. Natijada Madaniyat vazirligi Hay’ati taklifiga binoan, muzey direktorligi lavozimiga U.Paxratdinov tayinlangan. Shundan so‘ng darhol muzeyni madaniy rivojlanish va ma'rifat markaziga aylantirish ishlariga kirishilgan, o‘lkashunoslik yo‘nalishidagi ishlar ham ma'lum darajada yaxshilangan.

Aynan QQASSR Madaniyat Vazirligi tomonidan QASSR Vazirlar Kengashiga qoraqalpoq xalqining moddiy yodgorliklarini davlat tomonidan muhofaza qilinishi to‘g'risida murojaat xati yuborildi. O‘zSSR Vazirlar Kengashi qoshidagi Moddiy madaniyat yodgorliklarini muhofaza qilish qo‘mitasi bilan aloqalar o‘rnatilgan, Qoraqalpog'istonda ushbu qo‘mitaning vakili lavozimi joriy etilgan. O‘zSSR Vazirlar Kengashining 1957-yil 30-avgustdagi 557-sonli qaroriga muvofiq, madaniy yodgorliklaring dastlabki ro‘yxatiga kiritilgan 64 ta arxeologik, 4 ta me’morchilik, 8 ta tarixiy yodgorliklar, ko‘p sonli qadimgi kanallar, signal (ishora) beruvchi va soqchi(lar) minoralari davlat muhofazasiga o‘tkazilgan [12, 10].

Bu davrda Qoraqalpog'iston Iqtisodiyot va madaniyat ilmiy-tadqiqot institutini O‘zSSR Fanlar akademiyasi Qoraqalpog'iston filialiga aylantirish yuzasidan qizg'in bahs-munozaralar bo‘lib o‘tgan. O‘lkashunoslikning rivoji ilmiy-tadqiqotchilik faoliyati faqat til va adabiyot sohasidagina emas, balki o‘lka tarixi, tabiati va respublikaning tabiiy boyliklarini o‘rganishni kuchaytirish bilan bog'liq deb hisoblandi. Misol uchun, 1956 yilning 17-martida O‘zSSR FA Qoraqalpog'iston

Iqtisodiyot va madaniyat ilmiy–tadqiqot instituti hamda O‘zSSR FA Majmuaviy tajriba stansiyasining birlashgan yig'ilishi o‘tkazildi. Yig'ilishdagi muzokaralar vaqtida so‘zga chiqqan O‘zSSR Vazirlar Kengashi raisining o‘rinbosari G.S.Sultonov ham ilmiy-tadqiqot ishlarini faollashtirish zarurligi haqida so‘z yuritgan. U O‘lkashunoslik muzeyi masalasiga alohida to‘xtalib o‘tar ekan, “O‘lkashunoslik muzeyi masalasiga jiddiy qarash kerak, unga ko‘maklashish zarur, axir bu madaniyat o‘chog'i hisoblanadi. Bu haqda biz O‘z KP MQ Byurosiga ma'lum qilamiz va Madaniyat vazirligidan muzeyni tartibga keltirishni so‘raymiz, uning xodimlari esa susaymagan holda, jonliroq ishlashi kerak”, deb hisobladi [11, 85].

Urushdan keyingi dastlabki yillarda muzey tadqiqot ishlarida qatnashish imkoniga ega bo‘lmagan, shunga qaramay, muzey xodimlari arxeologik tadqiqotlar bilan bevosita shug'ullanib kelgan. Asosiy arxeologik yodgorliklarni – manzilgoh va qabrlarni aniqlash uchun ko‘proq o‘lkashunoslik tadqiqotlarini eslatuvchi arxeologik qidiruv ishlari tashkillashtirilgan. Bu ishlar arxeologik jihatdan qiziqarli ob’ektni kashf etishga, qazish natijasida topilgan materiallarni, ya’ni er yuza qatlamida yotgan mayda buyumlar (sopol, siniq buyumlar ...)ni to‘plash maqsadida amalga oshirilgan, shuningdek, zarur holarda sinov shurfi yoki transheya (xandak) qazilgan. Mana shu “mayda buyumlar” muzey eksponatlariga aylangan. Aynan mana shu vaqtlarda muzeyni Qoraqalpoq Iqtisodiyot va madaniyat ilmiy-tadqiqot institutiga tasarrufiga o‘tkazish masalasi ko‘tarilgan[10, 56] bo‘lsa-da, uni muhokama qilish ortga surilgan.

1957-1958 yillarda Tarixiy o‘lkashunoslik muzeyi QQASSR Madaniyat vazirligida muhokama qilingan. 1957 yil 21 fevraldagi yig'ilishda vazirlik xodimi Amirova muzeyni ilmiy-tadqiqot va targ'ibot markazi emasligini, ekspozitsiyalar mavzuan bog'lanmaganligini, muhim bo‘limlar yo‘qligini ta'kidlagan. Vazirlik muzey xodimlarining vazifasi o‘lka tabiati, o‘tmishi va bugungi hayotini ilmiy jihatdan ko‘rsatib berish, deb hisoblagan[6:94].

Biroq buning uchun muzey na moddiy-texnik, na boshqa imkoniyatlarga ega edi. 1958 yilda ham Respublika Tarixiy o‘lkashunoslik muzeyi hali ham shahar markazidan uch kilometr uzoqlikda, Nukusning eski qismida joylashgan “Qoraqalpoq sanoat kengashi” («Karpromsoveta») klubi binosida faoliyat yuritar edi. Muzey egallagan erning umumiy maydoni 1624 kv.metrdan iborat bo‘lib, uning 50 kv.metrlik qismi jamg'arma–saqlovxonasi uchun ajratilgan, uchta bo‘limdan tashkil topgan bo‘limi esa 968 kv.m.ni egallagan edi. 1959-yili Majmuaviy ilmiy-tadqiqot instituti negizida O‘zSSR Fanlar akademiyasi Qoraqalpog'iston filiali vujudga keltirildi. Tarixiy o‘lkashunoslik muzeyi ushbu filial tarkibiga qo‘shib yuborildi. Endilikda o‘lkashunoslik sohasidagi izlanishlar ilmiy–tadqiqot muassasalari tizimidagi muzeyda amalga oshirila boshladi.

Shunday qilib, urushdan keyingi yillarda Qoraqalpog'istonni ilmiy jihatdan o‘rganilishi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ldi. Aynan mana shu davrda ilmiy-tadqiqot ishlari faollashdi, arxeologik izlanishlar kengaydi, qoraqalpoq xalqi tarixiga doir tadqiqotlar chegarasi kengaydi, o‘lkashunoslik materiallarini izlash va yig'ish ishlari amalga oshirildi. O‘zbekiston, shu jumladan, Qoraqalpog'iston hududida yashoyotgan xalqlar, azaldan butun dunyoga mashhur moddiy va ma'naviy boyliklar – me’moriy yodgorliklar, san’at asarlari, hunarmandchilik buyumlari, yozuv va bebaho qo‘lyozma asarlarni yaratib, ularni asrab–avaylab keldi.

ADABIYOTLAR

1. Alimov S.S. Na puti «drevney istorii narodov SSSR»: maloizvestnie stranitsi biografii S.P.Tolstova // Etnograficheskoe obozrenie, 2007, № 5.
2. QR MDA, R-173-fond, 1-ro‘yxat, 41-ish
3. QR MDA, R-229-fond, 1-ro‘yxat, 71-ish
4. QR MDA, R-304-fond, 1-ro’yxat, 5-ish
5. QR MDA, R-304-fond, 1-ro’yxat, 17-ish
6. QR MDA, R-551-fond, 1-ro’yxat, 2138-ish
7. QR MDA, R-551-fond, 8-ro’yxat, 401-ish

Послевоенное краеведение Каракалпакстана: путь восстановления и развития (1946-1959 годы)

Аннотация. Статья посвящена восстановлению и развитию краеведения Каракалпакстана в послевоенный период (1946-1959 гг.).

Ключевые слова: краеведение, послевоенный период, восстановление, развитие.

Post-war Local Studies in Karakalpakstan: The Path of Restoration and Development (1946-1959)

Abstract. This article focuses on the restoration and development of local studies in Karakalpakstan during the post-war period (1946-1959).

Key words: local studies, post-war period, restoration, development.

HÚJJETLI KINODA ARAL BOYÍ EKOLOGIYASÍ TEMASÍN SÁWLELENDIRIW USÍLLARÍ

Tajadinova G.N.

Ózbekstan mámleketlik Kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Dóretiwshilik miyneti menen shuǵıllanıwshı kino ǵayratkeri ushın obyektiv járdeminde skanerlew menen kamera járdeminde súwretke alıw arasındaǵı ayırmashılıqtı ańlay alıw oǵada áhmiyetke iye. Degen menen bul processlerge ótiw ushın aldı menen sáwlelendiriw hám analiz sıyaqlı processler neni ańlatatuǵının anıqlaw kerek.

Bul máseleler boyınsha ilimiy ádebiyatlardı úyreniw arqalı alımlar bul baǵdarda hár túrli, kóbinese bir-birine tuwrı kelmeytuǵın túsinikler beretuǵını málim boldı. Sonıń ushın filosofiya boyınsha klassikalıq dereklerdi kórip shıǵıwımızǵa tuwrı keldi, bul dereklerde álle qashan qáliplesken hám anaw yamasa mınaw dárejede ulıwma qabıl etilgen túsinikler keltirilgen.«Úlken enciklopediyalıq sózlik» avtorları: «Sáwlelendiriw – gnoseologiyanıń, kognitivlik optimizmniń materialistlik dástúri ushın tiykarǵı kategoriya sıpatında ańlatılatuǵın kategoriyası bolıp esaplanadı. Sáwlelendiriw materiallıq obektlerdiń basqa obektler menen óz-ara tásiri processinde olarǵa tásir etip atırǵan hádiyselerdiń ayırım ózgeshelikleri hám belgilerin óz ózgerislerinde kórsete alıw uqıbın sıpatlap kórsetedi. Sáwlelendiriw túri, mazmunı hám forması sáwlelendiriwshi obyektlerdiń sistemalıq hám strukturalıq uyımlastırılıwı dárejesi hám ózgeshelikleri, sonday-aq olardıń sáwlelenip atırǵan hádiyseler menen óz-ara tásir etisiw uqıbı menen belgilenedi. Óz-ara tásirden sırtta yamasa onıń menen baylanıssız sáwleleniw múmkin emes. Súwretlew processi nátiyjesi súwretlenip atırǵan obyekttiń ishki awhalı hám onıń sırtqı hádiyselerge reakciyası arqalı kərinedi. Sáwlelenip atırǵan hádiyse dúzilisi menen sáwlelendiriw nátiyjesi bolǵan súwret arasında izomorfizm yamasa gomomorfizm qatnasları boladı. Súwretlewdiń ózi sáwlelendiriwshi obyekt penen sáwlelendirilip atırǵan hádiyse keyingi óz-ara háreketi sıpatına aktiv túrde tásir ete aladı».

Joqarıda kórsetip ótilgennen málim bolǵanınday sáwleleniwdiń ózi bárhama anıq bola bermeydi, sebebi bul jerde gáp ayna haqqında emes, al óz sana-seziminde bir nárse sáwlelendirip atırǵan adam haqqında. Solay etip, sáwleleniw adam ushın qayta tiklew, yaǵnıy, biliw teoriyası kategoriyası (gnoseologiya sıyaqlı) bolıp tabıladı. Onıń járdeminde insan óz sanasında sáwlelendirilip atırǵan predmettiń baslı sıpatların tikley aladı. Bul ásirese kino ushın oǵada áhmietli bolıp, onda bir waqıttıń ózinde bunday rekonstrukciyanıń úsh túri – kóriw, esitiw, pikirlew, sonday-aq, logika menen baylanıslı túrleri ushırasadı. Basqa ellerdegi sıyaqlı qaraqalpaq kinosında da sáwlelenip atırǵan predmetsiz, mısalı Aral teńizi yamasa Aral boyı aymaǵında bolıp atırǵan hádiyselerdi qayta tiklewsiz kóz aldımızǵa elesletiw qıyın. Bul qayta tiklew juwmaǵı kinoekranlarda film avtorları Qaraqalpaqstannıń usı aymaǵın súwretlep kórsetip atırǵan formada payda boladı. Bunday dóretiwshilikke tán súwretlew bolıp, eger ol maqsetke muwapıq islengen bolsa, Rossiya ǵayratkerleriniń Aral haqqındaǵı filmleri sıyaqlı tamashagóy sanasında sózsiz mórlenip qaladı. Qaraqalpaq kinodokumentalistikasına kelsek, sáwlelendiriw hám analiz boyınsha, onda tilekke qarsı, sáwlelendiriw basım. Barlıq kino dóretiwshileriniń kórgizbelilik hám plakatlılıqqa genetikalıq beyimliligi kóbirek bolıp, jeterli dárejede pikirlew, talqılaw, túsinik beriw arqalı teń salmaqqa keltirilmegen. Álbette, bul biziń kino menen baylanıslı iskerligimiz ushın paydalı emes.

Insanda analizdiń seziwsheń hám kórgizbeli formalarına analizdiń joqarǵı forması – pikirlew yamasa abstraktlıq hám logikalıq analiz qosıladı, ol jumıs processinde predmetlerdi materiallıq hám ámeliy bólsheklew kónlikpeleri menen birge payda boladı; adam áste-aqırın materiallıq hám ámeliy analizden burın pikirlew analizin ótkeriw qabiletine iye bola basladı» [3]. Bul jerde birneshe juwmaq shıǵarıwǵa boladı.

Birinshiden, analiz sáwlelendiriw predmetin óziniń tiykarǵı aspektlerine (bólimlerge, buwınlarǵa) bóliniwine alıp keletuǵın process bolıp tabıladı. Ekinshiden, kino mısalında analitikalıq jaǵday keskin qıyınlasadı, sebebi ol bir waqıttıń ózinde: a) túr qatarı; b) dawıs qatarı; v) logika qatarı (bul jerge waqıya rawajlanıwı logikası, kadrlardıń málim bir izbe-izligi, anaw yamasa mınaw

obrazlar qollanılıwı sebepleri hám t.b. kiredi.); g) kompoziciya; d) stil; e) janrlar, sonday-aq, barlıq úsh qatardıń birigiwin analizlewi kerek boladı, sebebi ekranda bulardıń barlıǵı bir-birine parallel túrde bolıp ótedi.Úshinshiden, joqarıda aytıp ótilgen analizdiń seziwsheń hám kórgizbelilik formaları hám olar tiykarında payda bolatuǵın pikirler talqılanıwı kartinanıń tamashagóylerge tásiri, ózine tán tásirsheńligine baylanıslı adamnıń pikirlew qabiletinen ústin bolatuǵın shárayatlarda bolıp ótedi, bul bolsa óz gezeginde pikirlew hám analitikalıq operaciyalar ótkeriliwin qıyınlastıradı.

Biz «sáwlelendiriw» hám «analiz» túsiniklerin bul dárejede tolıq sıpatlawımızǵa sebep, kino teoriyasına jańa, bizge aldın ushıraspaǵan skanerlew hám súwretke alıw salıstırılıwın kirgizbekshimiz. Hújjetli film dóretiw sheberliginiń bul eki túri arasındaǵı ayırmashılıqtı anıq túsindiriw zárúr. Dóretiwshilik miyneti menen shuǵıllanıwshı kino ǵayratkeri ushın obektiv járdeminde skanerlew menen kamera járdeminde súwretke alıw arasındaǵı ayırmashılıqtı ańlay alıw oǵada áhmietke iye.

«Skanerlew (ingliz tilinen scan kóz astındaǵı) 1) keńislik yamasa obyektti úzliksiz hám tártiplestirgen halda elementlerge bólip (yamasa tutas) kórip shıǵıw, jaqtılıq yamasa basqa nurdıń (mısalı elektronlar taramı) jıljıwın basqarıw járdeminde ámelge asırıladı; skanerlew principi elektronlıq bolıp, nur menen baylanıslı, optikalıq hám elektron ásbaplar (skanerlewshi mikroskoplar), radiolokaciyalıq stanciyalar, kompyuterlik tomografiya hám basqa qurılmalar jumısları tiykarında jatadı». Aytıp ótilgen skanerlew túsinigi kino iskerligine oǵada tuwrı keledi, sebebi kamera adam tárepinen basqarılmasa mánissiz, hesh nárseni qaldırmay skanerley beriwi múmkin. Bul anıqlamada bunıń ushın zárúr bolǵan bárshe atributlar bar: súwretke túsirilip atırǵan obyekt, ol arqalı sáwlelenip atırǵan, linzaǵa túsip turǵan jaqtılıq nurları, linzalar, kameranıń artqı diywalı, jazıp alıwshı qurılmalar hám t.b.

Kinonı súwretke alıw processiniń ózine kelsek, bul jerde film dóretiwshileriniń súwretlenip atırǵan waqıyalarǵa ózine tán kóz-qarası bayqaladı. Bul jerde endi gáp adamnıń kinodan alatuǵın tásiri xarakteri menen dárejesi haqqında ketedi. Aforizm járdeminde formulirovkalawǵa bolatuǵın nárselerdiń quramalı birikpesi payda boladı: obektiv – obyektivli, subyekt – subyektivli. Súwretke túsiriwshi hár bir subyekt ózine tán usılda túsiredi. Sonıń ushın bir oyekttiń eki avtor tárepinen súwretke alınıwı eki túrli bolıp shıǵadı. Avtorlar filmdegi waqıyalardı ózleri qalay sezinse, tamashagóylerde de sonday sezim payda bolıwın qáleydi. Olar auditoriyanı ózleriniń kewil keypiyatı hám waqıyanı qalay uǵıwına baylanıslı baǵdarlaydı. Al kino haqqında hár adamda hár qıylı pikir kelip shıǵatuǵın bolǵanlıǵı sebepli, avtorlar, álbette, tamashagóydiń pikirlew sıpatın óz dárejesine jetkiziwge háreket etedi. Hújjetli film dóretiwshileriniń, ózleri súwretlep atırǵan real haqıyqatlıqqa aralasıwı usınday aqıbetlerge alıp keledi. Hújjetli film tásirli bolıp shıǵıwı ushın onıń avtorları publicistika hám reallıq birigiwine erise alıwı hám bul ekewin filmde bir waqıttıń ózinde sheberlik penen sáwlelendire alıwı tiyis. Waqıyanıń reallıǵı, onıń publicistikalıq bahası, filmniń qızıqlılıǵı ekranda bir pútin bolıp kóriniwi kerek. Publicistika kino izertlewdiń sonday ashıq, anıq hám inandırarlıq xarakterge iye bolıwına imkan jaratadı.

«Dúń» (2003, scenariy avtorları D.Abdullaev hám R.Galiev) dep atalǵan únsiz film de publicistikalıq kontrast hám obrazlar menen tolı. Bul jerde dárya hám qurǵaqshılıq, ana súti hám suw, jas ketpenshiler hám ǵarrı, ósimlikler hám ot, teńiz túbi hám kemeler qábiri sıyaqlı qarama-qarsılıqqa ie túsinikler berilgen. Filmde adamlardıń suwsız qay dárejede qınalıp atırǵanı haqqında anıq pikir payda boladı. Bul film kórsetkenindey, sheberlik penen súwretlengen qarama-qarsılıqlar hátte xronikalıq filmdi de pafoslı qılıwı múmkin (negizinde pafos kóbirek kórkem filmge tán qásiyet). Faktlerdiń ekrandaǵı intrepretaciyasına neler kiredi? Ekrannıń kúshli bolıwına úles qosatuǵın nárselerdiń barlıǵı, yaǵnıy, kadr, rakurs, plan, dinamika, video kórinis-, dawıs-, logikalıq qatardıń tvorchestvolıq ámelge asırılıwı. Biraq sonıń menen birge fakt hám onıń qabıl etiliwi, dokumentallıq hám kórkemliliktiń úylesiwi, haqıyqıy waqıya hám onıń avtorlıq interpretaciyası hádden tısqarı erkin bola bermeydi, sebebi bul xronikalıq film bolıp, ol hújjetli film talaplarına juwap beriwi kerek. Film súwretke alıwdıń jáne bir kóp ushırasatuǵın formalarınıń biri reportaj bolıp tabıladı. Hújjetli filmde reportajlıq xarakterge iye qısqa xronikalıq jazıw hám etyudler basım boladı.Kinoreportaj hújjetli filmniń jetekshi janrlarınıń biri desek qátelespeymiz.

«Suwlar bálentten saǵa aladı» (2006, scenariy avtorı M. Tawmuratov, rejissyor D.Abdullaev, operator B. Dilmuratov) filminde analiz ushın jaqsı baslaw tochkası bola alatuǵın birneshe epizod kadrlar bar. Birinshiden bul sınıq quman, ekinshi – qumnan shıǵıp turǵan quwırshaq qolıá. Birinshi mısalda bul suw joqlıǵı belgisi bolsa, ekinshisinde másele Qaraqalpaqstanda jasaw jaǵdayı tómenlesiwi, respublikanı qum basıwı menen baylanıslı boladı. Degen menen, avtorlar bul pikirleri menen belgilerdi bunnan arı rawajlandıra almaǵan.

«Dárya teńizge quymaǵı dárkar» (2010, scenariy avtorı M.Nızanov, rejissyorı T. Qálimbetov, operatorı B.Dilmuratov) filmi oǵada belgili avtorlar tárepinen súwretke alınǵan bolıp, Aral temasında túsirilgen eń jaqsı filmlerden biri bolıp tabıladı. Filmniń ekinshi yarımında mashqala analiz qılınǵan dep ayta alamız. Biraq, film mashqala qoyılıwı hám bul boyınsha másláhátler menen emes, al kóterińki ruwıxtaǵı qosıqlar menen juwmaqlanadı. Álbette, kino sıyaqlı mediada analiz alıp barıw ańsat emes, sebebi, bunda baslı másele kinoniń qızıqlı bolıwı. Ápiwayı tamashagóy ushın video kórinis qatarı keskin kózge taslanadı hám logiqalıq qatardan ústin turadı, film bolsa ádette usı vizuallıqqa tiykarlanǵan boladı. Analiz hám qızıqlılıq, anıǵıraǵı qızıqlılıq hám analiz filmde málim dárejede genetikalıq antipod bolıp esaplanadı.

Qızıqlılıq tek kadr hám súwretlerden ibarat bolıp, tamashagóydiń qalay uǵıwına tiykarlanǵan, tamashagóy uǵımı bolsa súwretlenip atırǵan nárseni dárhal hám ulıwmalılıq penen túsiniwi menen baylanıslı. Sonıń menen bir qatarda, zárúrligine qaray, basta racional pikir payda boladı, onı hesh kim bayqamaydı, ol jasırın túrde boladı, biraq súwretke alıw waqtında óz sáwleleniwin tabadı.

Qaraqalpaqstan kinodokumentalistleri Aral teńizi hám Aralboyı ekologiyasın ekran arqalı publicistikalıq sáwlelendiriwde bir qatar unamlı nátiyjelerge eristi.

Milliy kinematografshılar háreketleniwshi foto lenta abzallıqlarınan kinokadrlardıń specifikalıq ózgeshelikleri sıpatında tolıq paydalanadı. Húǵjetli film xronika ishindegi xronikanı ańlatıwına dıqqat awdara otırıp, olar Aral apatshılıǵı haqqında tariyxıy anıq kartinalar jaratadı hám bul processte publicistikalıq sáwlelendiriw metodın aktivlik penen qollanadı. Bul metod hár túrli dialektlik hám video: kontrastlıq, qarama-qarsı qoyıw, iri, ortasha hám uzaqlıqtaǵı planlar, rakursler úylesimliligi hám t.b. metodlar járdeminde júzege asadı. Bunday qarama-qarsılıq original epizodlar hám ulıwma kinolenta dóretiw boyınsha eń qolaylı publicistikalıq metodlardan biri bolıp, tamashagóylerdiń itibarın tolıq tartadı hám eń áhmiyetlisi, olardıń yadında jaqsı qaladı.

Filmlerde tek húǵjetli hám publicistikalıq obrazlar, belgiler hám detallar barlıǵın emes, al olardıń nátiyjeli qollanılıwında atap kórsetiwimiz tiyis, sebebi bul kino ushın tamashagóylerge tásir kórsetiwdiń principial áhmiyetli usılı bolıp tabıladı.

Juwmaqlaw ornında sonı aytıwımız tiyis, izertlewlerimiz kórsetkenindey, film avtorları kino óneriniń, filmlerdiń publicistikalıq polifoniyası, kompoziciya hám montaj sheberligi, tema hám obrazdıń sinxronlıq shıǵıwı sıyaqlı quramalı formalarınan kóp paydalanadı. Olar kinoniń súwretlewshi quralların nátiyjeli túrde isletedi, al olar dóretken filmler bolsa ázelden kiyatırǵan, quramalı stilistikalıq hám janrlıq genetikaǵa iye.

Tamashagóy auditoriya pikirin oyatıp, tásirsheńlik payda etedi, onıń járdeminde dúzilgen vizual relefler insanlar yadında anıq qaladı, al bul óz gezeginde olardıń tábiyat mashqalalarına múnásibeti ózgeriwi, tamashagóylerdiń ekologiyalıq bilimleri hám ekologiyalıq sana-sezimi ósiwi menen belgili bir dárejede baylanıslı boladı.

ÁDEBIYATLAR

1. X.Abulqosimova “Kino san’ati asoslari” − Toshkent. -2007.
2. M.Aliev “Kino asoslari” − Toshkent “Oqituvchi”, 1993
3. X.Abulqosimova “Kinoteledramaturgiya asoslari” − Toshkent. -2009.
4. B.Ahmedov “Kino: mahorat pog‘onalari”, − Toshkent. -2010.
5. H.Akbarov. – Kino sanati tarixi. − Toshkent. 2008.
7. Borisov Sergey texnologiya sozdaniya dokumentalnogo filma. −M: «Aspekt press», 2018. 92 b.
8. H. Muhamedaliev. “Scenariynavislik mahorati”. – Toshkent. «Musiqa». 2009 y.
9. A. Isohov. «Kinematografiya tarixi». − Toshkent, 2019-y. 311-b.
11. Masharipova T.J. Qaraqalpaq húǵjetli kinofilmleriniń dóretiliwi hám rawajlanıwı tariyxına názer. Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti xabarshısı. 2009. №3. 194-198-b.
13. G.Tajadinova. Ekologiya temasındaǵı húǵjetli filmler publicistikası. Monografiya. –Nokis. «Avangard-Baspa», 2024.

Методы освещения экологии приаральского региона в документальных фильмах

Резюме: Киноискусство играет важную роль в освещении экологических тем. Особое внимание, уделяемое проблемам и анализу в специфике документальных фильмов, свидетельствует о растущем значении экологической культуры в повседневной жизни человека. Основные проблемы, в том числе в кинодокументалистике Каракалпакстана, заключаются в том, что экологические фильмы недостаточно сбалансированы с точки зрения критического мышления, анализа и интерпретации. Безусловно, в нашей деятельности, связанной с кино, было выявлено отсутствие глубокого понимания этих вопросов.

Ключевые слова: экология, фильм, кино, киноленте, кинокадр, план, ракурс.

The method of coveringtheecology of the aral sea region indocumentaryfilms

Summary: Cinema plays a significant role in portraying environmental themes. Particularly in documentaries, special attention is given to problems and analysis, indicating that the importance of ecological culture is increasing in people's daily lives. The main issues, including ecological films in Karakalpak documentary filmmaking, have not been adequately balanced through reflection, discussion, and explanation. Certainly, this revealed a lack of deep understanding in our film-related activities.

Key words: ecology, film, cinema, image film, film frame, shot, angle.

JURNALIST IJODIDA FAKT: AXBOROT ASRIDAGI O‘RNI VA VAZIFASI

Seitnazarova G.S.
Qoraqalpoq davlat universiteti

Bugungi globallashgan va axborotga to‘yingan dunyoda jurnalistikaning jamiyat hayotidagi o‘rni beqiyosdir. Axborot oqimlarining cheksizligi, ijtimoiy tarmoqlarning tezkor rivojlanishi hamda feyk xabarlarning keng tarqalishi sharoitida, faktga asoslangan jurnalistikaning ahamiyati yanada ortib bormoqda. Jurnalistikaning asosiy vazifasi – jamiyatni ishonchli, xolis va haqqoniy axborot bilan ta'minlashdir. Bu vazifani samarali bajarishda fakt markaziy o‘rin tutadi.

Shu sababdan, jurnalist ijodiy jarayonda faktlarning qanchalik ahamiyatli ekaniga e'tibor qaratishi lozim. Shu sababli, tadqiqot doirasida soha xodimlarining bu boradagi fikrlarini o‘rganish maqsadida «Jurnalistik ijodda faktlarning o‘rni va faktlardan foydalanish mahorati» mavzusida 20 ta savoldan iborat maxsus ochiq so‘rovnoma o‘tkazildi. Mazkur so‘rovnomada Qoraqalpog‘iston Respublikasida samarali faoliyat yuritayotgan respublika, mahalliy va tarmoq gazetalari muharrirlari, mahalliy teleradio kanallarning jurnalistlari, mahoratli publisistlar, yosh jurnalistlar jami 200 nafardan ortiq respondentlar ishtirok etdi. Tadqiqotni o‘tkazish davomida tajribali jurnalistlarning ijodiy laboratoriyalari o‘rganildi, ularning faoliyati yuzasidan bevosita suhbatlar tashkil etildi, OAVda e'lon qilingan turkum jurnalistik materiallari to‘plandi va faktlardan foydalanish mahorati tahlil qilinib, ishning amaliy qismida foydalanildi. Quyida so‘rovnoma natijalarining tahlilini havola etamiz. Jumladan, «Fakt o‘zi nima? Jurnalist ijodida faktning o‘rni va ahamiyati nimadan iborat» degan savolga ishtirokchilarning deyarli barchasi nazariyashunoslarning fikrlarini tasdiqladi. Ular orasida amaliyotga uyg‘unlashgan original fikrlar ham mavjud. Ulardan ayrimlarini keltirib o‘tamiz. (Quyidagi va keyingi o‘rinlarda savollarga ishtirokchilarning qanday javob bergani aks ettiriladi).

«Fakt – jurnalist ijodida katta rol o‘ynaydi. Fakt kuchsiz bo‘lsa, material ham kuchsiz chiqadi»; «Fakt – jurnalistik janrda yozilgan har qanday asarni tiriltiruvchi asosiy manba»; «Fakt – fikrni dalillaydigan vosita. Aytilgan fikr va xulosa fakt orqali dalillanadi. Fakt – jurnalistning ishini engillashtiradi»; «Fakt – maqolaning asosi sanaladi. Maqolada keltirilgan fakt aniq bo‘lmasa, uning qiymati tushadi. Bunda fakt – asosiy o‘lcham vazifasini bajaradi» va hokazo. Endi, «Jurnalist faktlarni to‘plashda nimalarga ko‘proq e'tibor berishi lozim? Faktlarni olishning ma'lum bir metodologiyasi mavjudmi?» savoliga berilgan javoblarni tahlil qilamiz. «1-jadvalga qarang»:

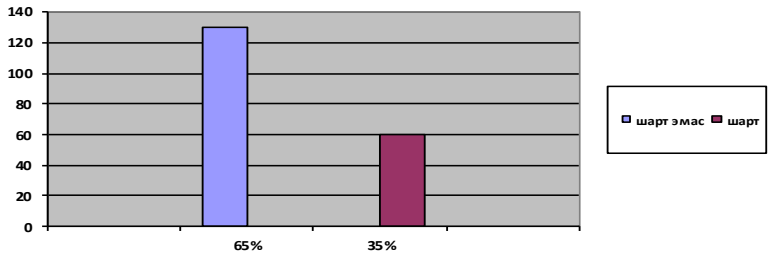
1-jadval

Metodologiyaning mavjudligi	Metodologiyaning mavjud emasligi
Metodologiya – faktning o‘zagini topish. Masalan, beshta manbadan uchtasida bir xil ma'no bergan faktni olish kerak;	Metodologiyasi yo‘q. Qanday mavzuda maqola yozishga qarab, faktlarni to‘playsan. Kuzatishlar yordamidami yoki suhbatlar bilanmi, xullas – bu mahoratda ko‘rinadi;

Har xil metodologiya bor. Bu jurnalist mahoratiga bog‘liq. Fakt olish uchun odam o‘zi savodli bo‘lishi, bilimini harakatga keltirishi va suhbatda psixolog bo‘lishi kerak.	«Fakt yig‘ishda yozadigan maqolaning yo‘nalishiga e'tibor berasan. Fakt olishning qotib qolgan metodologiyasi yo‘q.

Ko‘rinib turibdiki, mazkur savolga jurnalistlarning 50 foizi faktlarni olishning metodologiyasi mavjud desa, qolgan yarmi aniq o‘lcham yo‘qligini, bu jurnalist mahoratiga bog‘liqligini ta'kidlashadi. Fikrimizcha, bunday metodologiya bo‘lishi zarur. Bu metodologiya jurnalistning voqeaga ilmiy yondashuvi va tahlilidan kelib chiqadi. Qiziq jihati shundaki, «Jurnalist har bitta fikrini fakt bilan tasdiqlashi shartmi?» degan savolga respondentlarning 65 foizi «shart emas» degan javobni bergan. «1-diagrammaga qarang»:

1-diagramma

Ulardan ayrimlarini keltiramiz. «Shart» javobiga to‘xtalib o‘tirmaymiz. Respondentlar nima uchun aynan shart emasligiga izoh beradi: Masalan, «Shart emas. Qalamkashning mushohadasiga bog‘liq. Tasdiqlashi yoki bekor qilishi mumkin». Yana biri, «o‘sha paytdagi holatga bog‘liq. Tasdiqlanishi kerak bo‘lgani ham bor. Agar fikr odamlarni chalg‘itadigan bo‘lsa, unda, albatta, tasdiqlanishi kerak. Sababi, har xil aksiomalar bor». Shuningdek, «Faqat faktlarga suyangan maqola kuchli chiqadi, deb o‘ylash xato. Mavzuga bog‘liq. Xronik mavzuga qurilgan bo‘lsa, albatta, fakt kerak. Bunday holatda oldi-qochdi gaplar yarashmaydi. Fakt sizning fikrlaringizni asoslaydi», degan mulohazalar ham bor. Boshqa bir jurnalist aynan faktni qo‘llashga ijodiy nuqtai nazardan yondashgan: «Hammasini tasdiqlash shart emas. Aytmoqchi bo‘lgan asosiy fikringda faktni qo‘llash o‘rinli bo‘ladi. Faktni badiiy buyoqlar bilan yanada go‘zal qilib bersa bo‘ladi. Hamma joyda faqat fakt qo‘llanilsa, o‘quvchi zerikadi». Demak, ijodkorlarning fikrlaridan shuni anglash mumkinki, ularning «shart emas» degani faktning kerak emasligini bildirmaydi, ya'ni faktni zarur joyda berish kerakligini nazarda tutadi. Hujjatli ma'lumot va ishonchli manbalardan olingan faktlarni farqlash, bu kabi axborotni o‘z materialida qo‘llash ijodkordan alohida izlanish, bilim va tafakkurni talab qiladi. Ma'lumki, faktlarning manbalari bir nechta turlarga bo‘linadi: guvohlar (voqeani o‘z ko‘zi bilan ko‘rganlar), hujjatlar, real jarayon (kuzatish) va boshq.

«Jurnalistikada fakt – haqiqat va uning ifodasi bilan xarakterlanadi. O‘z navbatida, jurnalistning «obektivligi» tushunchasi «hujjatlilik» konsepsiyasi bilan chambarchas bog‘liq. Bu jurnalistning mustaqilligi, uning ob'ektivligi kafolati. Jurnalist har qanday ishni yoritishda hujjatli faktlarga tayanishi, ya'ni mavzu to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoki qo‘shimcha dalillar bilan tasdiqlanishi kerak»[1;227]. Sababi, hujjatlar bilan ishlash mutlaqo uning ishonchliligi va haqqoniyligini tekshirishdan iborat. Hujjatning haqiqiyligi shubha uyg‘otsa, muallifdan hujjat matnining asl nusxasi olinib, maxsus tahlil qilish kerak. Ushbu tahlil hujjatning tarkibiy jihatlari, haqiqiyligi yoki boshqa xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Ba'zan hatto mana shu usullar yordamida ham manbaning haqqoniyligini aniqlash juda qiyin kechadi, bunday holatda shu sohani teran tushunadigan tajribali mutaxassislarga murojaat qilish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Shuningdek, «Olingan ma'lumotni yana boshqa manbalar bilan tasdiqlash shartmi? Agar kerak bo‘lsa, siz qanday yo‘l tutasiz?» savoliga ishtirokchilar tomonidan turli-tuman javoblar berilgan. Jumladan, so‘rovnoma ishtirokchilaridan biri «fakt – aniq, tasdiqlangan, tekshirilgan bo‘lmasa, uni maqolada

qo‘llash ijodkorni obro‘sizlantiradi, auditoriyaning ikkilanishiga sabab bo‘ladi», deya ta'kidlaydi. Bu mulohaza har jihatdan to‘g‘ri.

Jurnalist xabar manbaini havola qilmagan taqdirda, axborot jurnalistning o‘zigagina mansub, degan tasavvur yuzaga keladi. Auditoriya axborotning qiymatini xabar manbaining ishonchliligi, e'tiborliligi asosida baholaydi” [2;44]. Haqiqiyligiga ishonch hosil qilishda esa jurnalist, eng avvalo, faktlar qaysi manbalardan olinganligi, ma'lumot etkazuvchi qanday maqsadlarni ko‘zlayotgani, shuningdek, ilmiy va kundalik faktlar o‘rtasidagi farqlarni ham aniqlay olishlari kerak.

Ma'lumki, bugun butun dunyo COVID-19 koronavirus pandemiyasi bilan kurashmoqda. Shunday tahlikali vaziyatda insonlarning ongiga ta'sir qilish, ularni ishontirish juda oson ishga aylandi. Bu esa tobora feyk-xabarlarning ko‘payishiga yo‘l ochdi. Albatta, bunday sharoitda media va jurnalistlar zimmasiga har galgidan ham muhim va mas'uliyatli vazifa yuklandi, ya'ni odamlarni nafaqat virus, balki soxtalik qurboniga aylanmaslikka undash hamda ogohlikka chaqirish muammosidir. Buning sababi shundaki, «tashviqot, feyk axboroti, pranking, raqamli tajovuz, trolling va h.k. hodisalar oqibatida mediamakondagi buzilishlar tufayli jurnalistika sohasida hozirgi paytda inqiroz kuchayib bormoqda. «Ortiqcha axborot» «axborot mavhumligi»ni keltirib chiqarmoqda. Ushbu vositalar yordamida ong bilan manipulyasiya qilish shunga olib keladiki, auditoriyaning «tanqidiy avtonomiyasi» mavjud emasligi tufayli dunyoda har qanday ma'lumotlarni «yutib yuborish» kuchaymoqda» [8].

Internews buyurtmasiga ko‘ra, 2019 yil iyul oyida «Jamoatchilik fikri» tadqiqot instituti tomonidan birinchi marta so‘rov shaklida o‘tkazilgan ijtimoiy tadqiqot natijalari[9] o‘sha paytda aksariyat respondentlar «fake-news» tushunchasidan bexabarligini ko‘rsatgan bo‘lsa, tadqiqotning keyingi bosqichida natija boshqacha chiqdi, ya'ni bu koronavirus tufayli yopirilgan axborot oqimi aholining aksariyat qismiga nimaga ishonish kerakligini o‘rgatganligi bilan ifodalanadi.

Faktning murakkab tabiati va jurnalistik ishdagi maqsadini o‘rganib chiqib, e'tirof etish joizki, agar jurnalist faqat sinchkovlik bilan tekshirilgan, ishonchli ma'lumotlardan foydalanmasa, voqeani yoritishda ob'ektivlikka erishish mushkulligini so‘rovnoma ishtirokchilarining fikrlaridan, ish tajribasidan ham anglash mumkin.

Maqolada ta’kidlanganidek, fakt jurnalist uchun shunchaki ma’lumot emas, balki uning professional faoliyatining asosi va axloqiy mezonidir.

ADABIYOTLAR

1. Ученова В.В. Три грани теории журналистики: гносеологические проблемы публицистики. Публицистика и политика. У истоков публицистики: учеб. пособие для студентов вузов. – М., 2009.
2. Репортёрлик фаолиятининг назарияси ва амалиёти. Ўқув қўлланма. Қ.Эрназаров таҳр. – Т.: ЎзМУ, 2002. – Б. 44.
3. Қарақалпақстан жаслары, 2018, 5-апрель.
4. Қаранг: Муратова Н. Пандемиядан ҳам хавфлироқ нарса пайдо бўлди – «ИНФОДЕМИЯ». У нима? // https://effect.uz/k/2020/08/08/pandemiyadan-ham-havfliroq-narsa-paydo-b-ldi-infodemiya-u-nima.html.; Алимов Б. Пандемия эмас, инфодемия ўлдиради // http://od-press.uz/xabarlar/5313 15:02. 21.01.2021.
5. Распопова С.С., Богдан Е.Н. Фейковые новости, Информационная мистификация. – М.: «Аспект Пресс», 2018. – С. 81-83.
6. https://www.washingtonpost.com
7. http://jrnlst.ru/eticheskaya-zhurnalistika-v-evrope-krizis-i-borba-s-feykami
8. Журналистикада медиа ва ахборот саводхонлиги: Қўлланма / Н. Муратова, Э. Гризл, Д. Мирзахмедова. – Тошкент.:«Baktria press», 2019. – Б. 30.
9. https://internews.uz/

Факт в творчестве журналиста: роль и задачи в информационную эпоху

Резюме. В данной статье анализируется теоретическое и практическое значение фактов в журналистской работе, раскрываются их основные функции, а также демонстрируется важность фактической журналистики для общества. В рамках исследовательского процесса для изучения мнений медиа-специалистов по данной теме были проанализированы результаты специального открытого опроса, состоящего из 20 вопросов на тему "Роль фактов в журналистской работе и умение использовать факты."

Ключевые слова: масс-медиа, коммуникация, журналистика, факт, фейк, фактчекинг, пандемия.

Facts in journalism: their role and function in the information age

Summary. This article analyzes the theoretical and practical significance of facts in journalistic work, reveals their main functions, and demonstrates the importance of fact-based journalism for society. As part of the research process, to study the opinions of media professionals on this topic, the results of a special open survey consisting of 20 questions on "The Role of Facts in Journalistic Work and the Skill of Using Facts" were analyzed.

Key words: mass-media, communication, journalism, fact, fake, fact-checking, pandemic.

JURNALISTIKAǴA SANLÍ TEXNOLOGIYALARDÍŃ TÁSIRI: JURNALIST FUNKCIYALARÍNÍŃ ÓZGERIWI

Mambetırzaeva N.M.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Bárshe janlı hám jansız zattıń bul dúnyada atqaratuǵın óz wazıypası bar. Mısalı, mashina uzaǵımızdı jaqın etedi, suw bolsa kóp funkciyalı. Eger de bir nárse tábiyatta qandaydur xızmet atqarmasa, ol kereksiz esaplanadı.

Ilimiy jaqtan funkciya - bul belgili bir sociallıq institut, struktura yáki subyekttiń jámiyette atqaratuǵın wazıypası, jumısı yáki roli [1].

Jurnalistikanıń funkciyası qanday? Jurnalistika - bul jámiyettiń málimleme ortalıǵın támiyinlewshi institut. Onıń funkciyaları - xabar beriw, qadaǵalaw, sholıw hám jámiyetshilik pikirin qáliplestiriw sıyaqlı wazıypalar bolıp tabıladı [2].

Negizi jurnalistika kóp funkciyalı sistema bolıp, sociallıq institutlar hám ǵalaba auditoriya talaplarınan kelip shıǵıp qáliplesedi. Sonday-aq, jurnalistikanıń hár bir funkciyası media túri hám formatına qarap ózgeriwi múmkin (gazeta, televidenie, internet, podkast hám t.b.). Ekinshiden, jurnalistika – dóretiwshilik túri. Dóretiwshilik - tınımsız jańalanıwdı talap etedi. Sol sebepli bul salada texnologiyanıń jedel rawajlanıwı menen informaciya jetkizip beriw usılları, formatları qatarı jurnalisttiń funkciyaları da ózgerip baradı.

Evgeniy Pavlovich Proxorovtıń obrazlı sózi boyınsha, "funkciyalar maydanı" ideologiyalıq, mádeniy-aǵartıwshılıq, tikkeley shólkemlestiriwshilik, reklama-maǵlıwmatnama hám dem alıw funkciyaların óz ishine aladı [3]. Professor S.G.Korkonosenko baspa sózdiń sociallıq qubılıs sıpatındaǵı kóp qırlılıǵın atap ótip, jurnalistikanıń tómendegi sociallıq rollerin ajıratıp kórsetedi: óndirislik-ekonomikalıq, málimleme-kommunikaciyalıq, tártipke salıwshı hám ruwxıy-ideologiyalıq [4]. I.Y.Glinskayanıń klassifikaciyası boyınsha informaciyalıq, kommunikaciyalıq, sáwlelendiriwshi hám basqarıw funkciyaları bar [5]. Demek, ilimpazlardıń izertlewlerine tayanıp, dástúriy ǵalaba xabar qurallarınıń ulıwma tán alınǵan funkciyaları tómendegishe: informaciyalıq, kommunikaciyalıq, ideologiyalıq, mádeniy-aǵartıwshılıq, shólkemlestiriwshilik, relaksaciya (dem alıw), qadaǵalaw, interpretaciyalıq (talqılaw) hám reklamalıq.

Jurnalistika funkciyalarınıń ózgeriwi jurnalistika sistemasınıń ózgeriwinen kelip shıǵadı. Búgingi sanlı transformaciya processinde jurnalist penen oqıwshı, tamashagóy menen tıńlawshı arasındaǵı shegara gúńgirtlesti. Bunnan tısqarı, jańalıqlar islep shıǵarıwǵa belsene qatnasıp atırǵan paydalanıwshılar sebepli puqaralıq jurnalistika júzege keldi. Nátiyjede hár bir adam onlayn ortalıqta maǵlıwmat islep shıǵarıw hám tarqatıw múmkinshiligine iye boldı.

Xosh dástúriy jurnalist funkciyaları internette qanday ózgerislerge ushıradı? Máselen, xabardar etiw funkciyası házir tek jurnalistler emes, hár qanday internet paydalanıwshısı tárepinen orınlanbaqta. Mısalı, qaysıdur orında júz bergen kútilmegen waqıyalardı qol telefonı járdeminde videoǵa alıp, sociallıq tarmaqlarǵa tarqatqan puqara jurnalist rolin atqarmaqta. Usıdan kelip shıqsaq, zamanagóy jurnalist endi xabardar etiwshi emes, al jańalıqlardı talqılawshı, interpretaciyalawshı, auditoriya menen baylanısqa kirisiwshi, sanlı platformalarda mediatrafik basqarıwshısı, mádeniy hám siyasiy processlerde qatnasıwshı subyektke aylandı. Bul bolsa jurnalistikada redaktorlıq, kommunikaciyalıq, interaktivlik, faktcheking, tárbiyalıq sıyaqlı funkciyalardıń qáliplesiwine alıp keldi.

Sanlı texnologiyalar jurnalistikanıń forması, mazmunı hám jurnalisttiń funkciyaların túp-tiykarınan ózgertpekte. Jurnalist endi zamanagóy texnologiyalardı basqarıw kónlikpesine iye, óz

auditoriyası menen baylanıs ornata alatuǵın hám málimlemeniń isenimliligin támiyinlewshi qánigege aylanıwı kerek. Sebebi sanlı media ortalıǵında "poli-subyektivlik" kúsheygen: blogerler, influenserler, telegram-kanallar júritiwshiler, podkasterler jurnalist penen básekilese basladı.

Avtor Vartanova túrli alımlar pikirlerin ulıwmalastırǵan halda jurnalistikanıń sanlı transformaciya sharayatındaǵı tómendegi jańa funkciyaların atap ótedi: Adaptaciyalıq funkciyası - sanlı ortalıqqa beyimlesiw, jańa platformalarda islew; Integraciyalıq funkciyası - sociallıq institutlar hám adamlar arasındaǵı baylanıstı kúsheytiw; Gumanistlik funkciyası - insan huqıqları, qádiriyatları hám máplerin qorǵaw; Sociallıq konstrukciya funkciyası - jámiyettegi jańa sociallıq reallıqlardı qáliplestiriw; PR-funkciyası - jámiyetshilik penen baylanıslardı tártipke salıw (sebebi: jurnalistler hám PR rolleri jaqınlasıp atır); Analitikalıq funkciyalar - informaciyanı tek beriw emes, al analizlew hám túsindiriw; Baslamashılıq funkciyası - tek baqlawshı emes, al jámiyettegi sociallıq ózgerislerge túrtki beriwshi; Dóretiwshilik funkciyası - blogerler, kontent jaratıwshılar sıyaqlı dóretiwshilik ónimlerin islep shıǵarıw; Emocionallıq funkciyalar - psixologiyalıq jaǵdayǵa tásir etiw, teńsalmaqlılıqtı saqlaw [6].

Funkciyalardıń hámmesin jámlestirsek, jurnalist jámiyet ushın eń kerekli shaxs ekenligi kórinedi. Sebebi turmıstaǵı júz berip atırǵan waqıyalar - ápiwayı faktler emes, olar sociallıq dóretiwshilik, pikir jańalanıwı, mádeniyattaǵı ózgerislerdi ózinde jámleydi.

V.P.Kolomiyctiń sózlerine qaraǵanda, "sanlastırıw media komponentin jámiyetlik institutlar hám processlerge sińdiriw" sanaladı [7]. Áynen sanlı texnologiyalardıń rawajlanıwı mediatizaciyalasqan jámiyetti qáliplestirdi. Durıs, burınları da ǵalaba xabar quralları jámiyetke sezilerli tásir kórsetken, biraq XXI ásir pútkilley basqasha túrdegi kommunikaciya texnologiyaların alıp keldi. Sociallıq media baylanıstıń barlıq formatlarına kirip bardı hám ápiwayı tutınıwshını tolıq kontent avtorına aylandırıp, haqıyqıy kommunikaciya revolyuciyasın ámelge asırdı. Sociallıq ǵalaba xabar quralları mediatizaciyanıń tiykarǵı háreketlendiriwshi kúshine aylandı, sebebi usı waqıtqa shekem hesh bir ǵalaba xabar quralı bunday keń kólemde xabar tarqatıw hám ózine tartıw kúshine iye bolmaǵan edi.

Itibar berip qarasaq, shınında da turmıstıń barlıq tarawları media tásirine túsken. Zamanagóy media endi tek texnologiyalıq platforma bolmay, sociallıq ómirge hám jámiyettiń basqa institutlarına kúshli tásir kórsetetuǵın tolıq túrdegi institutqa aylandı. Medianıń kúndelikli ómirge sińip ketiwi sonshelli kúshli boldı, kóplegen sociallıq processlerdi endi media komponentisiz kórip shıǵıw múmkin emes, bul bolsa zamanagóy jámiyettiń mediatizaciyalasqanlıǵın tastıyıqlaydı [8].

Basqa tarawlar (reklama, PR) menen funkcionallıq gibridlik hám diffuziya bar - bul bolsa kásipti shegaralawdı qıyınlastıradı. Jurnalistika hár qanday jerde hám qálegen waqıtta orınlanıwı múmkin bolǵan jumısqa aylanbaqta. Sanlı jurnalistika geografiyalıq, til yamasa basqa tosqınlıqlar menen sheklenbegen platformalarda isleydi. Ulıwma alǵanda sanlı texnologiyalar mákan hám waqıt túsiniklerin joq etip, media formatlarınıń gibridlesiwine alıp keldi. Bul jurnalistika aldına jańadan-jańa wazıypalardı qoymaqta. Bizdegi júzege kelip atırǵan mashqalalar bolsa tómendegiler:

Sanlı texnologiyalar bar bolsa da, olardıń múmkinshiliklerinen tolıq paydalanılmay atır. Gibridlesiw gazeta-jurnallarda tómen, qaraqalpaq tiline biyimlesken fakt-sheking platformaların jaratıw, erkin kontent júrgiziwshiler ushın etika normaların engiziw zárúrligi bar. Málimleme sapası tómen, biyimlesiwsheń, yaǵnıy, multimedialı kontent jaratıwshılar az, jurnalistlerdiń media sawatlılıǵı jeterli dárejede emes. Jurnalist funkciyaları zamanǵa say ózgerip barar eken, jurnalist eń maslasıwshań kásip iyesi bolıwı talap etiledi. Bul ushın jurnalistlerdi qayta tayarlaw hám kásiplik kónlikpesin turaqlı asırıp barıw kerek. Mısalı, "Vashington Post" gazetası redakciyasında sociallıq tarmaqlar redaktorı jumıs isleydi. “USA Today” hám “The New York Times” gazetalarında sociallıq tarmaqlar redaktorı hám sociallıq tarmaqlar sholıwshısı lawazım sıpatlamaları menen jańalıqlar bólimi xızmetkerlerin jumısqa aladı [9]. Sonday-aq, kóplegen media shólkemlerine názer salsaq, SEO (izlew sistemasın optimallastırıw) ekspertizası sıyaqlı jańa jumıs orınları payda bolǵanlıǵın kóriw múmkin. Sol ushın texnologiyalasqan jámiyetke kerekli, yaǵnıy, óndiris talap etetuǵın, shet el ámeliyatında ushırasatuǵın syujet dúziwshi, paydalanıwshı tárepinen jaratılǵan kontent redaktorı, jańalıqlar menedjeri, interaktiv kontent dizayneri, sanlı huqıqlar menedjeri hám sociallıq tarmaqlar koordinatorı kibi jańa jumıs orınları ushın zárúr bolatuǵın kadrlardı jetistirip

shıǵarıw ushın jurnalistika universitetleri hám fakultetlerinde jańa qánigeliklerdi shólkemlestiriw zárúrligi bar.

ÁDEBIYATLAR

1. Parsons, T. The Social System. Glencoe: Free Press. 1951.
2. McQuail, D. McQuail's Mass Communication Theory. – London: «Sage». (2010).
3. Proxorov E.P. Vvedenie v teoriyu jurnalistiki. – M.: 1998. -S. 44-45
4. Korkonosenko S. G. Osnovı jurnalistiki. – M.: «Aspekt Press», 2001. - S. 163. -287
5. Glinskaya I.YU. Sredstva massovoy kommunikacii i ix vozdeystvie na massovoe soznanie // Massovıe informacionnıe processı v sovremennoy Rossii. – M., 2002. - S. 175.
6. Vartanova Elena Leonidovna. Funkcii jurnalistiki: tradicionnıe i aktualnıe podxodı. Vestnik Mosk.un-ta. Ser.10. Jurnalistika. № 6 (49). 2024.
7. Kolomiec V.P. Mediasociologiya: teoriya i praktika. – M., 2014
8. Dukin Ruslan Albertovich. Mediatizaciya sovremennogo obshestva: vliyanie socialnıx media. Teoriya i praktika obshestvennogo razvitiya № 2) – 24, 2016.
9. Nicholson, Alex. USA Today Names Social Media Editor and Social Media Analyst, Creates @Social USATODAY. – USA Today İnternet Sites. 2010.

Jurnalistikaǵa sanlı texnologiyalardıń tásiri: jurnalist funkciyalarınıń ózgeriwi

Rezyume. Bul maqalada jurnalisttiń dástúriy hám texnologiyanıń rawajlanıwı, sanlı transformaciya, konvergenciya, mediatizaciya nátiyjesinde júzege kelgen jańa funkciyaları úyrenilgen.

Tayanısh sózler: jurnalistika, jurnalist funkciyaları, sanlı trasformaciya.

Влияние цифровых технологий на журналистику: трансформация журналистских функций

Резюме. В данной статье рассматриваются традиционные и новые функции журналиста, возникшие в результате развития технологий, цифровой трансформации, конвергенции и медиатизации.

Ключевые слова: журналистика, функции журналиста, цифровая трансформация.

FROM PRIME TIME TO ALGORITHM TIME: THE PLATFORMIZATION OF UZBEK BROADCASTERS IN THE SOCIAL MEDIA ERA

Allambergenova P.Q.
University of Journalism and Mass Communication of Uzbekistan

In the 21st century, the rapid development of digital technologies and the Internet has fundamentally transformed the mechanisms of production, distribution, and consumption in journalism and television. Cross-platform distribution, real-time audience interaction, and the creation of multi-format content (text, photo, audio, video, graphics) have become standard industry practices (Jenkins, 2006; van Dijck, Poell, & de Waal, 2018). These processes extend media activities beyond traditional transmission networks and compel them to compete for visibility in algorithm-driven environments (Nieborg & Poell, 2018). Consequently, the logic of broadcasting based on "prime time" is being replaced by "algorithm time" — a paradigm shaped by platform algorithms that determine moments of visibility and engagement (Napoli, 2011; Newman et al., 2024). The practical mechanisms of "algorithm time" — including dwell time in recommendation systems, viewing duration, re-views, and headline/thumbnail click-through rates — are emerging as central determinants of editorial decision-making.

Two theoretical concepts — **convergence** and **integration** — are key to explaining these transformations. Convergence refers to the merging of media into a single hypertextual stream in a networked environment and the flexible production of content through journalists' multimedia competencies (Jenkins, 2006; Baranova, 2016). Integration denotes the strengthening of functional connections between platforms and audiences, wherein broadcasting, websites, and social networks operate as an interconnected ecosystem (van Dijck et al., 2018). In practice, this is reflected in simultaneous broadcasting on YouTube alongside TV transmission, the dissemination of short-form content (shorts/reels) on Telegram and Instagram, the construction of "teaser → full content" funnels, optimization of titles and thumbnails through A/B testing, and the continuous monitoring of user activity via metrics (Nieborg & Poell, 2018; Newman et al., 2024).

The dynamics of platformization are also visible in Uzbekistan. Local television channels increasingly integrate with YouTube, Telegram, and Instagram, repackaging content into different formats and establishing multi-screen communication with audiences. In Karakalpakstan, for instance, certain editorial clusters (e.g., around *Amudaryo TV*) are developing a convergent model that unites newspapers, television, web platforms, and social media. At the same time, there are notable discrepancies: some state television channels lag behind in online activity, underscoring uneven adaptation across the sector (Baranova, 2016). Overall, these differences highlight a general trend: the need to align content production and distribution with the demands of platform algorithms rather than traditional "prime time" schedules, prioritizing short-form and vertical video formats (Newman et al., 2024).

The relevance of this study lies in its systematic mapping of the transition from "prime time" to "algorithm time" in Uzbekistan. It integrates analyses of multi-screen content strategies, shifts in airtime and genre/formats, audience engagement metrics, monetization and brand visibility, as well as the legal and ethical implications of using AI tools such as automatic subtitles, content monitoring, and performance analytics (Diakopoulos, 2019). On this basis, the study reinterprets the concepts of platformization and convergence in the Uzbek context at a theoretical level, while at a practical level it provides evidence-based recommendations for editorial offices, media education, and regulators on developing competitive strategies in algorithmic environments (van Dijck et al., 2018; Newman et al., 2024). This study employed a **mixed methods research design**, combining quantitative observations of content and platform metrics with qualitative semi-structured interviews and document analysis of media policy and Terms of Service (ToS) (Creswell & Plano Clark, 2018). The use of a mixed design made it possible to capture the multi-layered nature of the transition from "prime time" to "algorithm time" — namely, the interplay of platformization, convergence, and multi-screen strategies — through both numerical indicators and interpretive insights (van Dijck, Poell, & de Waal, 2018; Nieborg & Poell, 2018).

The empirical base of the study included **three state-owned** and **three private television channels** in Uzbekistan. Purposive sampling was applied, with selection criteria comprising: (1) national or regional coverage, (2) the presence of a regular broadcast network, and (3) an active digital footprint across three major platforms (YouTube, Telegram, Instagram) (Yin, 2018). In addition, convergent editorial practices in Karakalpakstan (e.g., the *Amudaryo TV* media cluster integrating newspaper–TV–web–social networks) were considered as an **additional case study** to reveal local dynamics of platformization (Baranova, 2016).

For the **quantitative block**, a corpus was compiled from official broadcast schedules and social media posts/transmissions spanning the past 12 months. For each channel, the following variables were operationalized: posting/broadcast frequency, temporal distribution (day and hour), video length segments, format (live, clip, story), and audience engagement metrics (views, likes, comments, shares). Engagement rate was calculated as (likes + comments + shares)/views as well as adjusted for the number of subscribers (Riffe, Lacy, & Fico, 2019; Karpf, 2012).

AI-assisted tools were employed to extract additional indicators such as the availability and clarity of automatic subtitles, keyword density in headlines, posting rhythms, and peak hours. This enabled comparative assessment of **time–format combinations** affecting algorithmic visibility (Diakopoulos, 2019; Newman et al., 2024).

All posts and broadcast units were coded into **thematic and genre-based categories**: news, analytical programs, entertainment, socio-political content, and short vertical videos. A coding protocol was piloted, and intercoder reliability was tested using **Krippendorff's alpha** (Krippendorff, 2018). Cross-platform distribution practices (e.g., simulcasting, cutting long programs into short clips, funneling from announcements to full content) were separately identified, and their proportional share was calculated for each channel (Riffe et al., 2019).

In the **qualitative block**, semi-structured interviews were conducted with editors, producers, and digital strategy specialists. The questions focused on platformization strategies, algorithmic decision-making practices, integration of AI tools into workflows (automatic subtitles, performance monitoring), and legal–ethical challenges. Interview data were thematically coded (Braun & Clarke,

2006) and triangulated with the quantitative results as well as the analysis of platform ToS and relevant media policy documents (Miles, Huberman, & Saldaña, 2014). The number of interviews was guided by the principle of **thematic saturation** (Guest, Bunce, & Johnson, 2006).

To ensure rigor, the quantitative block included predefined measurement descriptions and a documented codebook with calculation formulas for replication. In the qualitative block, **member checking, audit trails, and methodological triangulation** were applied (Lincoln & Guba, 1985). While interpreting platform metrics, the study acknowledged their limitations — in particular, risks of **engagement bias** and the dependence of "visibility" on algorithmic design choices and policy frameworks (Noble & Smith, 2015; Nieborg & Poell, 2018).

Ethical protocols were strictly observed. Informed consent was obtained from all participants, and personal data were minimized and anonymized. Platform data were drawn exclusively from publicly available sources, and their use was consistent with the respective platforms' ToS as well as national legal regulations (Diakopoulos, 2019; van Dijck et al., 2018).

On a global scale, The analysis demonstrates that **"prime time" is losing its centrality on Uzbek television channels**, with viewability and reach increasingly driven by platform-algorithmic timing and short, mobile-oriented formats. A "rhythm adaptation" has been identified between peak traffic windows on YouTube and Telegram and the broadcast network: while full-length shows continue to air on television, their clipped versions (shorts/reels) achieve significantly higher visibility on platforms (Newman et al., 2024; Nieborg & Poell, 2018). Short vertical videos prove more effective for initial discovery and audience flow, whereas full episodes remain comparatively stable in terms of depth and loyalty metrics (watch time, lower volatility in session duration). Posting cadences aligned with "algorithm time" (regular rhythm close to platform peak windows) show a positive correlation with visibility and engagement rates (VI/ER). However, overly intensive posting produces diminishing returns. Empirically, these findings confirm the theoretical transition from "prime time" to "algorithm time" (Napoli, 2011; van Dijck, Poell, & de Waal, 2018).

A **hybrid distribution model** has become increasingly common: simulcasting (television broadcast + YouTube live streaming) on one side, and post-air clipping/announcements on the other, thereby creating a full-content funnel. Funnel effectiveness increases when reinforced through pinned comments, end screens, and linktree/bio references; A/B testing of headlines and thumbnails further improves click-through rate (CTR) proxies. Convergent editorial structures (e.g., the Amudaryo TV cluster) manage newspaper–TV–web–social networks as a single ecosystem, simultaneously distributing content across platforms. In contrast, some state-owned channels limit digital activity to selected programs (Baranova, 2016). Consequently, the broadcast logic for live events (sports, commentary, special broadcasts) remains significant, but post-event life cycles are extended through clipping and short formats. This mirrors the logics of convergence and cross-platform integration described by Jenkins (2006).

Audience communication mechanisms have also expanded: Telegram bots, live chats, stickers/surveys, and multi-screen participation are now commonplace. Viewers frequently engage in simultaneous Q&A via smartphones while watching broadcasts, increasing interactivity and raising engagement metrics (likes, comments, shares) (Newman et al., 2024). In Karakalpakstan, the use of specialized bots in live programs and the introduction of moderation symbols (🖳/✕) reminding users of ethics and literacy norms reinforce communicative discipline, indicating a process of social normalization in platform integration (van Dijck et al., 2018). Nevertheless, risks of clickbait and reactive content strategies persist, as editorial interviews confirmed. Many editorial offices attempt to balance such risks through internal content policies and adherence to quality standards.

The **use of AI tools** is expanding: automatic subtitle generation, keyword optimization for titles/descriptions, and AI-powered monitoring of views and retention have become integral to editorial workflows. AI-assisted metric analysis enables the testing of correlations between content length, timing, and algorithmic visibility. For instance, strengthening the initial 3–5 second "hook" in short vertical videos delays retention breakpoints. However, visibility remains contingent upon platform design and ToS requirements, underscoring the need for ongoing compliance checks

regarding copyright and data processing (Diakopoulos, 2019; Nieborg & Poell, 2018). Interviews revealed systematic adoption of AI tools in large editorial offices, contrasted with episodic use in smaller teams — a gap largely explained by differences in resources and competencies.

Regional disparities were also identified: some non-state or regional channels attain higher platform visibility through full-scale platformization practices (continuous clipping, regular simulcasting, interactive bots), while others engage only selectively or during campaigns (Baranova, 2016). Variations in staff capacity, editing and design skills, internet bandwidth, upload conditions, and language/subtitling policies also determine results. While global trends — short videos, vertical framing, mobile-friendly captions — are gaining traction in Uzbekistan, barriers such as copyright restrictions, documentation/attribution burdens, and adherence to editorial values slow their full adoption (Jenkins, 2006; Newman et al., 2024).

In sum, the results indicate that the **platformization of Uzbek media is unfolding on both practical (workflows and formats) and institutional (moderation, ethical standards, metric-based decision-making) levels**. Convergent editorial practices, simulcasting, clipping, and AI-augmented monitoring have emerged as critical determinants of success in the logic of "algorithm time" (van Dijck et al., 2018; Nieborg & Poell, 2018). Within this process, disciplined posting cadence, strategic placement of short formats, cross-platform orchestration, ethical moderation, and legal compliance are essential for sustainable outcomes. Given the rapid evolution of platform policies, findings were strengthened through triangulation, and they provide the basis for **practical recommendations for editorial strategies, media education, and regulatory frameworks**, which are elaborated in the Discussion section.

The findings of this study indicate that the **positive effects of platformization in the Uzbek broadcast landscape** are concentrated in several areas. **First**, the density of audience interaction is growing due to the expansion of real-time communication and multi-screen participation (viewing, commenting, chatting) on platforms such as YouTube, Telegram, and Instagram. This, in turn, increases engagement rates and accelerates the social circulation of content (Newman et al., 2024; van Dijck, Poell, & de Waal, 2018). **Second**, adaptation to mobile-friendly and short-form content — the shift from full-length broadcasts to clipped platform versions — has stabilized visibility within the user attention economy (Nieborg & Poell, 2018). **Third**, by reducing geographical barriers, platforms have enabled easier access to diaspora and younger audiences. This is particularly visible in the case of Karakalpakstan, where convergent editorial offices actively leverage digital channels (Baranova, 2016). **Fourth**, the use of AI tools (e.g., automated subtitling, title/description optimization, performance monitoring) enhances editorial efficiency and enables rapid experimentation and iteration (Diakopoulos, 2019).

However, **platformization also presents negative consequences**. **First**, view-oriented optimization increases the risk of content simplification and overreliance on short, "clickable" videos. This may generate tensions between commercial pressures and editorial values, as well as broader public interest (Jenkins, 2006; Napoli, 2011). **Second**, excessive dependence on algorithms undermines editorial independence: the main gatekeepers of distribution are now platform architectures and ToS, meaning that any policy changes directly reshape editorial strategies (van Dijck et al., 2018; Nieborg & Poell, 2018). **Third**, legal and ethical challenges emerge: copyright concerns (especially in clipping and remixing), personal data protection, and the opacity of automated decision-making processes. Issues of objectivity, accuracy, and accountability become particularly critical when deploying AI-powered subtitles or recommendation systems (Diakopoulos, 2019).

From these findings, several **strategic conclusions for Uzbek television** can be drawn. **First**, platformization should be institutionalized as a comprehensive strategy rather than treated as an isolated social media activity. This requires integrating broadcast networks, clipping policies, posting rhythms, and audience engagement mechanisms into a unified convergent operating model (Jenkins, 2006; van Dijck et al., 2018). **Second**, newsroom human resources policies must prioritize digital and algorithmic literacy: regular training for journalists and producers in data analytics, platform metrics, and ethical AI practices is essential (Newman et al., 2024). **Third**, stronger

regulatory coordination is necessary. Content distribution across platforms, copyright protection, advertising transparency, personal data processing, and AI compliance must be aligned with national legal frameworks. This includes supporting digital transition strategies for state-owned broadcasters and regional channels (van Dijck et al., 2018; Diakopoulos, 2019).

Theoretically, this study situates the transition from "prime time" to "algorithm time" at the intersection of platformization and convergence theories, enriching the concept of algorithmic visibility with empirical evidence from the Uzbek context (Napoli, 2011; Nieborg & Poell, 2018). **Practically**, it develops operational recommendations for convergent editorial design, clipping and simulcasting funnels, real-time audience communication, and AI-augmented monitoring. Consequently, a **sustainable model for Uzbek broadcasters** can be outlined: one that adapts effectively to the algorithmic environment while safeguarding value-oriented editorial standards. In this model, metrics should be interpreted not as an end in themselves but as tools to reinforce quality, trust, and public value (Newman et al., 2024; Jenkins, 2006).

This study demonstrates that Uzbekistan is gradually transitioning from a broadcast-centric model to a **platform- and algorithm-centric model**. The traditional broadcasting logic based on "prime time" is increasingly being aligned with "algorithm time" — that is, the viewing rhythms and user practices shaped by the algorithms of platforms such as YouTube, Telegram, and Instagram. Consequently, content production is shifting toward shorter, mobile-friendly, vertical formats. Full-length broadcasts are gaining a "second life" on platforms through simulcasting and clipping, thereby expanding their reach. Convergent editorial teams are integrating newspaper–TV–web–social media into a unified flow, enhancing engagement through real-time interaction (live chats, bots) and multi-screen viewing/commenting. Meanwhile, AI tools — such as automatic captioning, title/description optimization, and metrics-based monitoring of views and retention — are accelerating editorial workflows and informing decision-making processes.

At the same time, these transformations introduce **new responsibilities and risks**. Overreliance on algorithms may compromise editorial independence and quality standards; the pursuit of visibility can lead to content simplification and thematic narrowing. Legal and ethical issues — including copyright (clipping/remixing), personal data processing, and the opacity of automated decision-making — require strategic oversight as an integral part of platform-based distribution. Moreover, the degree of platformization across Uzbekistan is uneven: while certain non-state and regional channels demonstrate more comprehensive integration, others remain limited to selective or campaign-based digital activity. These disparities reflect differences in institutional resources, staff competencies, and organizational policies.

Overall, the most effective path for Uzbek television lies in consciously balancing editorial independence, quality, and social responsibility, while simultaneously achieving algorithmic visibility in the digital media environment.

REFERENCES

1. Baranova, E. (2016). Конвергентная журналистика. Теория и практика. Учебное пособие для бакалавриата и магистратуры. – М.: Научное издание Люберцы: Юрайт.
2. Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. Qualitative Research in Psychology, 3(2), 77–101.
3. Creswell, J. W., & Plano Clark, V. L. (2018). Designing and conducting mixed methods research (3rd ed.). SAGE.
4. Diakopoulos, N. (2019). Automating the news: How algorithms are rewriting the media. Harvard University Press.
5. Guest, G., Bunce, A., & Johnson, L. (2006). How many interviews are enough? Field Methods, 18(1), 59–82.
6. Jenkins, H. (2006). Convergence culture: Where old and new media collide. New York University Press.
7. Karpf, D. (2012). The MoveOn effect: The unexpected transformation of American political advocacy. Oxford University Press. (engagement metrikalarini tanqidiy talqin qilish uchun)
8. Krippendorff, K. (2018). Content analysis: An introduction to its methodology (4th ed.). SAGE.
9. Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). Naturalistic inquiry. SAGE.
10. Miles, M. B., Huberman, A. M., & Saldaña, J. (2014). Qualitative data analysis (3rd ed.). SAGE.
11. Napoli, P. M. (2011). Audience evolution: New technologies and the transformation of media audiences. Columbia University Press.

12. Newman, N., Fletcher, R., Robertson, C. T., Eddy, K., & Nielsen, R. K. (2024). Reuters Institute Digital News Report 2024. Reuters Institute for the Study of Journalism.
13. Nieborg, D. B., & Poell, T. (2018). The platformization of cultural production: Theorizing the contingent cultural commodity. Social Media + Society, 4(2), 1–13.
14. Riffe, D., Lacy, S., & Fico, F. (2019). Analyzing media messages: Using quantitative content analysis in research (4th ed.). Routledge.
15. van Dijck, J., Poell, T., & de Waal, M. (2018). The platform society: Public values in a connective world. Oxford University Press.
16. Yin, R. K. (2018). Case study research and applications: Design and methods (6th ed.). SAGE.

Praymnan algoritm waqıtına: jámiyet tarmaqlari dáwirinde ózbek teleberiwshilerdiń platformalasıwı

Rezyume. Ózbekstandaǵı efirge beriw ortalıǵı sociallıq tarmaqlardıń tez rawajlanıwı hám kontenttiń algoritm tiykarında tarqatılıwı sebepli áhmiyetli dárejede ózgeriske ushıradı. Burın qatań "praym-taym" kestelerine tiykarlanǵan dástúriy mámleketlik hám jeke menshik telekanallar endi tarqalǵan mobil auditoriyaǵa jetip barıw ushın YouTube, Telegram hám Instagram sıyaqlı platformalar menen barǵan sayın kóbirek birlespekte jumıs alıp barmaqta.

Tayanısh sózler: Platformalastırıw, Algoritm waqtı, Gibrid efirge beriw, Mediada jasalma intellect.

От прайм-тайма к эпохе алгоритмов: платформизация узбекских телерадиовещателей в эру социальных сетей

Резюме. Вещательная среда в Узбекистане претерпела значительную трансформацию в связи со стремительным ростом платформ социальных сетей и алгоритмическим распространением контента. Чтобы охватить рассредоточенную мобильную аудиторию, традиционные государственные и частные телеканалы, ранее ориентированные на строгие графики "прайм-тайма," все активнее интегрируются с такими платформами, как YouTube, Telegram и Instagram.

Ключевые слова: Платформизация, Алгоритмическое время, Гибридное вещание, Искусственный интеллект в медиа.

EVOLUTION AND MODERN TRENDS OF SEO: FROM EARLY SEARCH ENGINES TO AI-DRIVEN OPTIMIZATION

Aminova D.
World Languages University

SEO (Search Engine Optimization) is an abbreviation for search engine optimization. From the perspective of Yandex and Google, this term refers to a set of processes that improve a website and make it more useful for the user. The higher a search engine rates a resource, the greater the likelihood that potential customers will access it. This, in turn, increases the possibility of attracting visitors to the site and converting them into buyers. In simple terms, SEO is the optimization of a resource to increase targeted traffic [5].

According to the results of the analysis, various definitions of SEO have been identified. It is appropriate to present some of them:

SEO is a sequence of specific measures aimed at promoting a website and adapting it to certain queries in search results. The primary objective of this sequence is to attract the maximum number of users to the site [1; 128-135].

Search Engine Optimization (SEO) is a set of measures aimed at improving a website's position in search engine results for specific user queries, with the goal of increasing the number of potential visitors [2; 216].

Formation of SEO (1994) – When searching for information on the Internet, users would turn to Aport, Rambler, or Yahoo. However, automatic indexing of new websites and the modern form of SEO as we know it today had not yet been developed.

The early period of SEO (1995–1997) – This period corresponds to the emergence of new search engines. Among them were Lycos and AltaVista (later known as Evreka in Sweden). This, in turn, marked the beginning of automatic website indexing or "scanning".

Later, with the emergence of Google (1998–1999) – Google developed the "PageRank" algorithm, which was based on the number of links on a page and the extent of their influence.

According to this concept, if a website has a large number of links, it is likely to be popular. Therefore, it was proposed that such a site is of higher quality compared to those with fewer links.

Considering the availability of information on the current state of SEO, it is also appropriate to address its historical chronology [3]:

Growth of links (2000–2001) – In the early 2000s, Google launched a tool for browsers called the "Google Toolbar," which was also able to display the PageRank level of individual pages. This led to websites exchanging links with each other as well as with other high-ranking sites.

Keywords (2002–2003) – To put an end to link purchasing, Google began taking action against all websites involved in this practice. As a result, other methods came into focus, such as filling pages with frequently repeated keywords.

Doorway Pages (2004–2005) – This was a period when websites came up with new techniques to compete in search results and secure higher rankings. In 2004, the technique known as "Doorway Pages" took center stage [3].

2005–2006 – The case of banning BMW and completely removing it from Google's search results. This involved the practice of showing one type of content to search engines while displaying another to users.

Social Networks (2008–2010) – By 2008, it became clear that social networking was turning into a major online activity. Facebook, in terms of popularity, had surpassed the once-powerful Myspace, reaching nearly 140 million active users.

SEO (Search Engine Optimization) – As a PR tool, social networks can be used to drive more traffic and enhance brand image. Social networks also help promote content important for SEO and reach the target audience.

Hiding Keyword Data and Mobile-First Priority (2013–2017) – After Panda and Penguin, Google began encrypting search queries used by individual users so that websites could not freely access this data. Initially, this applied only to users logged into Google, but from 2013 it was extended to all users. In 2018, mobile devices became the main focus of search engines. Starting from July 2018, Google announced that page speed would become a ranking factor for mobile search [3]. The formation of a scientific approach to SEO requires continuous monitoring and data analysis. It is recommended to use tools such as **Google Analytics** and **Ahrefs** to study the following indicators:

⇒ TRAFFIC;
⇒ BOUNCE RATE;
⇒ TIME ON SITE;
⇒ CONVERSIONS.

The 2024 SEO trends include the following:

- Artificial intelligence and technical learning. Google's algorithms, such as BERT and RankBrain, are continually improving.
- The rise of voice search is increasing the importance of keyword optimization.
- According to HubSpot, 46% of all searches have been found to be local [6].

It is advisable to summarize the analyzed data on SEO optimization as follows:

1. **SEO optimization** is a process that includes various strategies and techniques aimed at helping a website achieve higher rankings in search engines. The main goal of SEO is to adapt the site to search engines and attract traffic to it.

2. **SEO development trends** cover the period from 1994 to the present. Information about the formation, changes, and improvement of SEO during these years is presented in a chronological diagram.

3. The **SEO optimization process** consists of several stages and is a continuous and multifaceted process that requires adapting all aspects of a website to search engines. If a site is well-optimized, it will not only achieve higher rankings but will also inevitably be convenient and useful for users.

REFERENCES

1. Биленко А.В., Медникова О.В. «Цифровизация на транспорте: обеспечение возможностей для развития» / А.В. Биленко, О.В. Медникова. Вестник московской международной академии. Москва, 2020. – С. 128–135.
2. Крохина О. И., Полосина М. Н., Рубель А. В., Сахно О. И., Селин Е. В., Ханина М. С. Первая книга SEO-копирайтера. Как написать текст для поисковых машин и пользователей. – М.: «Инфра-Инженерия», 2012. – 216 с.
3. Никишина В. Краткая история развития SEO // https://serptop.ru/blog/kratkaya-istoriya-razvitiya-seo/
4. Романенкова О.Н. SEO-продвижение как эффективный инструмент интернет-маркетинга // Стратегии бизнеса: электронный научно-экономический журнал. № 1 (3), 2014. – С. 120.
5. Что такое SEO-продвижение сайтов? // https://www.ashmanov.com/ education /articles/ seo/
6. SEO-продвижение сайта: научный подход к успеху в сети // http://litcult.ru/news2.news3/16193 (21.12.2024)

Annotatsiya. Maqolada SEO (Search Engine Optimization) ilmiy-nazariy asoslari o‘rganilgan. Shuningdek, PR (Public Relations) integratsiyasi vositasida onlayn kommunikatsiyalarni kuchaytirish imkoniyatlari tadqiq qilingan. SEOning hozirgi holati yuzasigan ma’lumotlar mavjudligini inobatga olib, uning tarixiy xronologiyasiga alohida e’tibor qaratilgan. Shu bilan birga, SEOda PR strategiyalarining samaradorligini oshirish uchun kerakli yondashuvlar va amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: SEO, PR, instrument, optimallashuv, ko‘rsatkich, strategiya.

Аннотация. В статье изучаются научно-теоретические основы SEO (поисковой оптимизации). Также были изучены возможности усиления онлайн-коммуникаций за счет интеграции PR (связи с общественностью). Учитывая доступность информации о современном состоянии SEO, особое внимание уделяется его исторической хронологии. При этом даны необходимые подходы и практические рекомендации для повышения эффективности PR-стратегий в SEO.

Ключевые слова: SEO, PR, инструмент, оптимизация, индикатор, стратегия.

AWÍL XOJALÍǴÍ BILIMLENDIRIW TARAWÍNDA INGLIS TILIN OQÍTÍWDÍŃ METODIKALÍQ ÓZGESHELIKLERI HÁM ZAMANAGÓY JANTASÍWLARÍ

Nuratdinova J. S.
Nókis mámleketlik pedagogika institutı

Respublikamızda shet tillerin úyretiw bilimlendiriw siyasatınıń áhmiyetli baǵdarı sıpatında sapasın jáne de arttırıw, tarawǵa bilimli, tájiriybeli pedagoglardı qamtıp alıw hám xalıqtıń shet tillerin úyreniwge bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttırıw maqsetinde Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2021-jıl 19-maydaǵı «Ózbekstan Respublikasında shet tillerdi úyreniwdi keń en jaydırıw jumısın sapa jaǵınan jańa basqıshqa alıp shıǵıw is-ilajları haqqında»ǵı PQ-5117-sanlı qararı qabıl etiliwi tarawda baslanǵan reformalardıń dawamı sıpatında unamlı nátiyjelerge baǵdarladı [1].

Bul baǵdarda qatar wazıypalar belgilenip, bilimlendiriw tarawında xalıqaralıq hám milliy bazarlardı qamtıp alatuǵın, xalıqaralıq baylanıslardıń birden-bir sistemasın jaratıw boyınsha kompleksli ilajlar ámelge asırılmaqta. CLIL (Content and Language Integrated Learning) [2], inglis tili oqıtıwshıları hám basqa pán oqıtıwshıları arasındaǵı birge islesiw, EMI (English as a Medium of Instruction) [3], STEM (Science, Technology, Engineering, Math) bilimlendiriw formasın engiziw sıyaqlı xalıqaralıq joybarlar mısal boladı.

Pútkil dúnya shet tilin oqıtıw tájiriybesi boyınsha English for specific purposes **(ESP)**-inglis tilin arnawlı maqsetler ushın oqıtıwda ilimpazlar hár qıylı jantasıwlarǵa tiykarlanǵan oqıtıw usılların, sonıń ishinde, Content and Language Integrated Learning **(CLIL)** - studentler bir waqıttıń ózinde kontentti hám shet tilin integraciyalanǵan halda úyreniw; studentlerde tarawlıq leksikalıq kónlikpelerdi qáliplestiriw (English-medium Instruction- **EMI**, task-based learning, language-based learning, content-based learning, project-based learning); Kásiplik-tarawlıq maqsetlerde inglis tili-English for Occupational Purposes **(EOP)** hám inglis tili akademiyalıq maqsetler ushın English for Academic Purposes **(EAP)** sıyaqlı inglis tilin úyretiwshi baǵdarlamalar úlken áhmiyetke iye bolıp, bul sırt el tájiriybelerin úyreniw hám de kásiplik kommunikaciyanı rawajlandırıwǵa baylanıslı ilimiy izertlewlerdi ámelge asırıwdıń aktuallıǵın kórsetedi.

Arnawlı maqsetler ushın inglis tili, sonıń ishinde, awıl xojalıǵına qánigelesken studentlerge inglis tilin oqıtıw sońǵı jıllarda barǵan sayın áhmiyetin arttırıp barmaqta. Inglis tilin arnawlı maqsetlerde oqıtıw kursları studentlerdi keleshektegi kásiplik xızmetleri ushın puqta tayarlaw menen birge, pútkil dúnya boylap tan alınǵan kadrlar sıpatında jetilisiwin názerde tutadı.

Inglis tilin oqıtıw metodikasınıń kórnekli alımı J.J.Jalolovtıń pikirinshe: «Shet til materialın tańlaw, bólistiriw, metodikalıq klassifikaciyalaw hám usınıw baǵdarlama dúziwshiler hám sabaqlıq avtorları tárepinen ámelge asırıladı. Oqıw materialın úyreniw/úyretiw barısında oqıwshı hám oqıtıwshı qatnasadı, birgelikte jumıs alıp baradı» [4].

H.Basturkmeniń pikirinshe «arnawlı maqsetlerde inglis tilin oqıtıwdaǵı zárúrlikti tallaw studentlerde maqsetli kásip yamasa jumıs hám oqıw orınlarında qollanılatuǵın til hám kónlikpeler olardıń házirgi jaǵdayına, ámeliy imkaniyatları hám sheklewlerine qarap belgilenedi» [5] . Ilimpaz akademiyalıq hám tarmaqlı inglis tilin oqıtıw túrlerin ulıwma hám arnawlı toparlarǵa ajıratadı. Bul pikir ádewir tiykarlanǵan bolıp, onı kestede tómendegishe sáwlelendiriw múmkin (1-keste):

1-keste. H.Basturkmenniń akademiyalıq hám tarawlıq inglis tilin oqıtıw túrleri

Branch	**Sub branches**	**Example**
English for Academic purposes (EAP)	English for General Academic Purposes (EGAP)	English for Academic Writing
	English for Specific Academic Purposes (ESAP)	English for Law studies
	English for General Occupational Purposes (EGOP)	English for hospitality industry
English for Specific Occupational Purposes (ESOP)	English for Specific Occupational Purposes (ESOP)	English for hotel receptionists

Kórip turǵanımızday, hár bir tarmaq óz ishine ulıwma hám arnawlı maqsetlerde inglis tilin oqıtıw toparlarına bólingen. Shet el metodistleri hám lingvistleriniń pikirinshe, kásiplik kommunikaciya belgili bir kásip tarawında nátiyjeli qarım-qatnas jasaw qábileti bolıp tabıladı. Bul leksikalıq, grammatikalıq hám pragmatikalıq kompetenciyalardı óz ishine aladı. Ol tek awızeki málimleme almasıwın emes, al baylanıs ornatıw, mashqalalardı sheshiw, másláhátlesiw hám qarar qabıl etiw sıyaqlı processlerdi de óz ishine aladı.

Kásiplik kommunikaciya túsinigi hám onı oqıtıwda qollanıwda sırt el ilimpazları kózqarasınan T.Xatchinson hám A.Uoters pikirlerin kórsetip ketsek boladı. Olardıń teoriyası boyınsha «kásiplik kommunikaciya - bul haqıyqıy kásiplik sharayatlarda tilden nátiyjeli paydalanıw qábileti bolıp tabıladı (yaǵnıy tildi real kásiplik jaǵdaylarda ámelde qollanıw qábileti bolıp tabıladı)» [6].

Ulıwma akademiyalıq maqsetlerde inglis tili barlıq qánigelikler ushın inglis tilin oqıtıw bolıp, tiykarınan, akademiyalıq, yaǵnıy, ilimiy usılǵa sáykes grammatika yamasa til kónlikpelerin rawajlandırıwdı názerde tutadı. Ulıwma akademiyalıq maqsetlerdegi inglis tilin oqıtıwdan kóre, kásiplik-tarawlıq inglis tilin oqıtıw maqsetke muwapıq ekenligin kórsetedi. Awıl xojalıǵı joqarı oqıw orınlarında shet tiliniń yaǵniy, inglis tilin oqıtıwdıń maqseti-joqarı kásiplik bilimlendiriwdiń mámleketlik bilimlendiriw standartı talaplarına muwapıq studentlerdiń shet tilin ámeliy ózlestiriwi bolıp esaplanadı. Bunda studentler shet tilinen kásiplik iskerlikte, hám ózin-ózi oqıtıw maqsetinde paydalanıw múmkinshiligin beretuǵın kommunikativlik kompetenciyaǵa iye bolıwı kerek.

«Tarawǵa baǵdarlanǵan shet tili» - «English for Occupational Purposes» (EOP) aspektinde ózlestiriw ushın qánigelik tiykarlarına tematikalıq jaqtan tiyisli bolǵan atamalar usınıladı, olardıń tiykarında tómendegiler ámelge asırıladı: ilimiy sóylewdi esitiw arqalı qabıl etiwge úyretiw; awızeki sóylewdiń tiykarǵı kónlikpelerin rawajlandırıw (qánigelik boyınsha materialda); kásiplik maǵlıwmat alıw maqsetinde qánigelikke tiyisli ádebiyatlardı oqıw kónlikpelerin rawajlandırıw; usı tildegi qánigelikke tiyisli kúndelikli basılımlar menen tanısıw (xalıqaralıq, milliy, tarawlıq hám referativlik); usı shet tildegi tarawlıq sózlikler hám anıqlamalar menen tanısıw hám awdarıw tiykarları menen tanısıw. Baǵdarlamaǵa muwapıq kásipke baǵdarlanǵan ádebiyatlardı referirovkalaw, annotirovkalaw hám awdarmalaw kónlikpelerin rawajlandırıw birinshiden, málimleme deregi sıpatında xızmet etedi, ekinshiden, hám kásiplik baylanıstıń tiykarı bolıp esaplanadı [7]. Biraq, awıl xojalıǵına qánigelesken joqarı oqıw ornında shet tilin kásipke baǵdarlap oqıtıwdıń mazmunı zamanagóy baǵdarlamalarda názerde tutılǵanlıǵın anıqlaw ushın qánigelerdiń

shet tilde kásiplik qarım-qatnası fenomeniniń ózin kórip shıǵıw zárúr. Bul bir neshe adamlardıń óz kásiplik iskerligi sheńberinde óndiris wazıypaların bir-biriniń aqılı, poziciyası, minez-qulqı hám sezimlerine tásir etiw arqalı sheshetuǵın quramalı hám maqsetke baǵdarlanǵan óz-ara birge islesiw procesi ekenligi anıqlandı. Bul process belgili bir sociallıq hám psixologiyalıq sharayatlarda, yaǵnıy shet tilde kásiplik baylanıstıń belgili bir tarawlarında hám múmkin bolǵan jaǵdaylarda ótedi.

Solay etip, shet tildegi kásiplik qarım-qatnas ózgesheliklerin esapqa alǵan halda, oqıtıw mazmunı awıl xojalıǵına baǵdarlanǵan joqarı oqıw ornında shet tilin úyretiw tómendegi komponentlerdi óz ishine alıwı kerek: anıq tarawlar, jaǵdaylar hám qarım-qatnas temaları, tekstler, til hám sóylew bilimleri, adamlar arasındaǵı birge islesiw kónlikpeleri, mádeniyatlar aralıq kompetenciya, sonday-aq, kásiplik iskerlikte keńnen qollanılatuǵın terminler hám qánigelestirilgen sóylesiw usılları. Bul ESP (*English for Specific Purposes*) principlerine sáykes bolıp, ol oqıwshılardıń talaplarına tiykarlanǵan halda til oqıtıwın talap etedi [8]. Ásirese, EOP (English for Occupational Purposes) sheńberinde til úyreniw kásiplik iskerlik ushın zárúr bolǵan haqıyqıy jaǵdaylar, kommunikativlik rollerdi hám leksikalıq birliklerdi óz ishine alıwı lazım.

Bunday qatnas kommunikativlikke tiykarlanadı hám tildi oqıtıwda qarım-qatnas maqsetlerin, kontekstin hám wazıypalardı dıqqat orayına qoyadı. Studentler tek ǵana til sistemasın (grammatika, fonetika, leksika) emes, al onı kásiplik kontekstte qalay qollanıwdı da úyrenedi. Usı kózqarastan, «task-based learning» (TBL) hám «situational learning» (SL) sıyaqlı metodlar ásirese nátiyjeli bolıp, olar tildi ámeliy kontekstte qollanıw imkaniyatın beredi.

Awıl xojalıǵı tálim baǵdarındaǵı studentler ushın inglis tilin oqıtıwdıń ózgesheliklerı, birinshi gezekte, kásiplik baǵdarlanǵanlıǵı hám studentlerdiń mútájliklerine tiykarlanǵanlıǵı menen anıqlanadı. Ulıwma til úyretiwden ózgeshelenip, ESP hám EOP baǵdarlamaları studentlerdi kásiplik kommunikaciya ortalıǵında nátiyjeli xızmet ete alatuǵın joqarı dárejeli qánigeler etip tárbiyalawǵa baǵdarlanǵan. Házirgi zaman interaktiv metodları, sonıń ishinde CLIL, EMI, STEM sıyaqlı kompleksli jantasıwlar, bunnan tısqarı, tapsırmaǵa tiykarlanǵan (CBI) hám jaǵdaylı oqıtıw usılları tildi ámeliy qollanıw múmkinshiliklerıniń kólemin keńeytedi. Solay etip, inglis tilin kásiplik baǵdarda oqıtıw studentlerdiń xalıqaralıq standartlarǵa say keletuǵın, básekige shıdamlı hám joqarı mamanlıqqa iye kadrlar sıpatında jetilisiwine tiykar jaratadı.

ÁDEBIYATLAR

1. Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirziyoevtin'"Ózbekstan Respublikasında shet tillerdi úyreniwdi keń eń jaydırıw jumısın sapa jaǵınan jańa basqıshqa alıp shıǵıw is-ilajları haqqında"ǵı 2021-jıl 19-maydaǵı PQ-5117-sanlı qararı // https://lex.uz/en/docs/-5426736
2. J.S.Nuratdinova «Awıl xojalıǵı tálim baǵdarı studentlerine inglis tilin CLIL texnologiyası tiykarında úyretiw» Ilim hám jámiyet. №4.2023
3. Nuratdinova J.S. hám Kubeysinova D.T. «Awíl xojalıǵı tálim baǵdarı studentlerine inglis tilin oqıtıwda EMI dástúriniń qollanılıwın engiziw boyínsha is ilajlar» Муғаллим ҳәм үзликсиз билимлендириў. – Нөкис 5-сан, 2023.
4. Jalolov J.J. Chet tili o'qitish metodikasi. – Toshkent, 2012. B.10
5. Basturkmen H. (2010). Developing Courses in English for Specific Purposes, Palgrave Macmillan, p. 172.
6. Xatchinson T., Uoters A. ϕEnglish for Specific Purposes: A Learning-Centred Approach. - Cambridge: Cambridge University Press, 1987.- P 41
7. Dudley-Evans T., St John M.J. *Developments in English for Specific Purposes: A Multi-Disciplinary Approach*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 301 p.
8. Hutchinson T., *Waters A. English for Specific Purposes: A Learning-Centred Approach. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 183 p.*

Резюме. В статье анализируются методические особенности и современные подходы к преподаванию английского языка в сельскохозяйственном образовании. В результате анализа был разработан ряд предложений по преподаванию английского языка в данной области.

Ключевые слова: метод, сельское хозяйство, методика преподавания английского языка

Summary. The article analyzes the methodological features and modern approaches to teaching English in the field of agricultural education. As a result of the analyses, a number of proposals have been made in the field of teaching English.

Key words: method, agricultural science, English language teaching methodology

EKINShI JER JÚZILIK URÍS OBRAZÍNÍŃ PUBLICISTIKADAǴÍ KÓRINISI
(J.Aymurzaev dóretiwshiligi mısalında)

Kojikbaeva Z.A., Kabulova M.T
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Biziń elimizde hár qanday kásip qádirli hám kerekli. Solar qatarında jurnalist bolıwday iygilikli islerge qol urǵan, dóretiwshilik xızmetti óz ómiriniń mazmunı dep bilgen jurnalistler de húrmetli.

Jolmurza Aymurzaev óz dáwiriniń aldıńǵı azamatı bolǵan. Onıń jawıngerlik dawısı, azamatlıq poziciyası dáwirdiń siyasiy kórinisi menen sıbaylas keledi. Dáwirge beyimlesiw hám aldıńǵı qatarda xızmet etiw J.Aymurzaev ushın tán qubılıs. Ásirese, Ekinshi jerjúzilik urıs dáwirindegi publicistikası hár tárepleme izertlewdi talap etetuǵın másele. Tar okopta, ensiz planshedte jazılǵan qosıqlar, jawınger xatların erliktiń, mártliktiń úlgisi dep túsinemiz. J.Ayturzaevtıń dóretiwshiligi boyınsha A.Nasrullaevtıń monografiyalıq miynetleri bar. Sonday-aq, akademik M.Nurmuxammedovtıń ayrım sholıw maqalalarında da sóz etiledi. Biraq onıń ekinshi jer júzilik urıs dáwirindegi publicistikası az izertlengen.

Urıs jıllarında J.Aymurzaev ózin biraz tájiriybeli jazıwshı sıpatında kórsetip, baspasózde «Germaniyanıń gúrjileri» feletonı, «Jeńis hawazı», «Atlandıq Berlin ústine», «Taǵı da alǵa» sıyaqlı gúrrińlerin, publicistikalıq shıǵarmaların járiyaladı. Ásirese, bul jıllardaǵı oqıwshılardı qızıqtırǵan, «Jigerli jigit qaharman», «Miynet maydanında» ocherkleri boldı [7-17].

J.Aymurzaev dramaturg sıpatında ádebiyatımızǵa kirip keldi. Onıń dramalıq shıǵarmaları Ekinshi jer júzilik urıs dáwirinde de jetilisti. «Qızıl Qaraqalpaqstan» gazetasında jarıq kórgen onıń «Perzent»(1941), «Sovet qızları»(1942), «Kolya»(1942) bir aktli spektaklleri kópshilikti qızıqtıra aldı. Urıs maydanında júrip «May antı» hám «Leytinant Elmuratov»(1941) dramaların jazdı.

«Túslik Kavaz frontı jawıngerleri arasında dúzilgen jawıngerlerdiń ózbek, qazaq, qaraqalpaq ansamblinde orıs emes jawıngerler arasında J.Aymurzaevtıń «May antı» bir aktli spektali tabıslı qoyıldı» [21]- dep xabar beriledi gazeta materialında.

Kórkem publicistika. Bul jawınger janr Ekinshi jer juzilik urıs jıllarında baspasózde keń en jayıp rawajlandı hám qaraqalpaq prozasında tikkeley rus ádebiyatınıń tásirinde payda boldı. Patriotlıq sezimlerin kúsheytti. A.Tolstoy, I.Erenburg, L.Leonov hám basqalardıń úlgisi boyınsha qaraqalpaq jazıwshıları da publicistikalıq maqalalar, feletonlar jaza basladı. Baspasóz betlerinde orın alǵan maqalalardıń tiykarǵı maqseti – jeńiske iseniwge baǵdarlandı. Kólemi boyınsha kishi bolıwına qaramastan, publicistika ótkir tili hám jawıngerlik ruwxı menen ajıralıp turdı.Publicistika bul dáwirde J.Aymurzaevtıń tvorchestvosında ádewir orın iyeledi. «Jeńis hawazı» [19], «Taǵı da alǵa!»[20] maqalaları I.Erenburgtıń maqalalarınıń ruwxında jazılǵan. Ekinshi jerjúzilik urıs jıllarında jaqsı rawajlanǵan janr – feleton boldı. J.Aymurzaevtıń «Germaniyanıń gúrjileri» [21] feletonında Gitler hám Gebbels iyt obrazında sáwlelendirgen. Feletonda waqıyalar, háreketler, hatte bayanlawlar da joq.

Bul feleton – portret. Onda jazıwshınıń fashistlik Germaniyanıń basshılarına bolǵan ǵázebi hám jek kóriwshiligi ashıq sáwlelengen. Feletonnıń unamlı jetiskenligi usınnan ibarat. Bul I.Erenburgtıń tásiri menen jazılǵan siyasiy pamflet. Avtor «sıyqı suwırıp taslaǵan súliktey». «kóziniń nurı óshken maqaw», «tanawı tońırtqaday», «sıparaday salpıldap turǵan qulaǵı» dep unamsız qaharman obrazın teńewler menen sáwlelendirgen bolsa, «gúnasızdı kózi menen, insaniyattı sózi menen, qayǵınıń daǵı menen, qulshılıqtıń oǵı menen atqan» dep dástanlardagıday usılda tárıyp beredi.

Bunday tapqırlıq hám ótkir tildi J.Aymurzaevtıń «Bit» feletonında da ushıratamız. «Bitler de, Gitler de jer betinen joq bolsın» [21]. Feletonnıń tiykarǵı ideyası mine usılay juwmaqta shaqırıq túrinde, iygilikli islerge – Gitlerdi joq etiwge talpınıs túrinde beriledi.

J.Aymurzaev zaman hám dáwir tabına say jazılǵan qosıqlarında da publicistikalıq stildi kóremiz. Onıń «Tınlańızlar», «Ulım tıńla» qosıqları [39], mine, solar qatarına kiredi. Usı orında bizler ashqan jáne bir jańalıqtı aytıp ótpekshimiz. Kóp waqıtqa shekem bul qosıq shayırdıń balasına arnalǵan, degen pikir bar edi. J.Aymurzaev frontqa atlanǵanda 30 jasar jigit bolǵan hám urıstan soń úylengen. Gazetada orın alǵan qosıqtıń basına «Ordenli leytenant Xalimbetov Mırzekten» degen eskertiw berilgen. Demek, «Ulım tıńla» qosıǵı Xalimbetovtıń atınan perzentine qarata aytılǵan násiyatı bolıp shıǵadı. Qosıqtıń kúshi, qúdireti sonda, ol front hám tıldı birlestiriwshi shıǵarma. Háreket etip atırǵan Armiya serjantı Jolmurza dep baslanadı onıń qosıqları. Bunnan kelip shıǵatuǵın juwmaq sonnan ibarat, shayır front jańalıqların jetkerip beriwde gazetanıń xabarshı wazıypasın atqarǵan. Ocherk janrı Ekinshi jer júzilik urıs dáwirinde jawınger janrǵa aylandı. Óziniń tábiyatı, operativ múmkinshilikleri boyınsha ocherk urıs dáwiriniń talabına jaqın turdı, sebebi ol tez almasıp otırǵan urıs haqıyqatlıǵı tuwralı óz waqtında aytıp bere alatuǵın edi.

J.Aymurzaevtıń «Chkalovshılar miynet maydanında» [8] ocherkinde Chkalov atındaǵı kolxozdıń miynet jeńisleri tuwralı sóz boladı. Onıń «Miynet maydanında» [9] ocherki terimshilerge arnalǵan bolsa,

Sovetler Soyuzınıń Qaharmanı Iniyat Nawrızbaevtıń semyası tuwralı J.Aymurzaev «Qaharmannıń semyası» [10] ocherklerin jazdı.

1943-jılı «Qızıl Qaraqalpaqstan» gazetasında izbe-iz «Meniń joldaslarım» ciklindegi ballada hám poemaları járiyalandı. «Politrug Polatov»,[11] «Janajan polk» [12], «Ot ishinde» [13], «Túrkmen qızı Narjan» [14], «Shamurat Shabandoz» [15], «Minometchik Qaramurza» [16] shıǵarmalarına avtor «Háreket etip atırǵan armiya Serjantı Jolmurza» dep qol qoyadı.

Ekinshi jer júzilik urıs dáwirinde kópshilik jazıwshılar operativ janrlarda shıǵarma dóretti. Bular: jawınger ocherk, kórkem reportaj, publicistikalıq gúrriń.

Basqa jazıwshılar qatarında J.Aymurzaev ta dóretiwshiligi menen xızmet etti. «Jigerli jigit qaharman» ocherkinde Sovetler Soyuzınıń qaharmanı I.Nawrızbaev haqqında sóz boladı.

Biz úyrengen J.Aymurzaevtıń Ekinshi jer júzilik urıs dáwirindegi dóretiwshiligi janrlıq jaqtan ádewir jetilisken. Baspasózde «Fronttan xat» rubrikasınıń turaqlasıwına da tiykar boldı. Onıń publicistikalıq shıǵarmanıń tematikalıq baǵdarı kútá keń. Olarda Watanǵa, muhabbat, márt jawınger, jigerli kolxozshı, qurılısshı, mehriban ana, miynetkesh brigadir – qullası, miynet adamınıń portreti jasalǵan. Onıń publicistikalıq shıǵarmalarda ózine tán tema qoyıw dástúrleri bar. Bular:

1). Bir sóz túrinde (Ms: «Bit»)

2). Kásibin bildiriwshi (Ms: «Minometchik Qaramurza», «Shamurat - shabandoz», «Politrug Polatov», «Leytenant Elmuratov»)

3). Anıqlawıshlı atlıq túrinde («Qarındastıń qanjarı», «Tuwısqan polk», «Mehriban ana», «Germaniyanıń gúrjileri», «Dawlet - palwan»)

4). Mazmunnan kelip shıǵır (Ms: «Abadan kútken yar», «Jigerli jigit qaharman», «Miynet maydanında», «Aydın jol», «Ot ishinen»)

5). Bir gáp túrinde («Tórt tonna jetpey atır»)

Keleshekte onıń ocherk hám feletonların óz aldına toplam etip shıǵarıwdı usınıs etemiz. Óytkeni, onnan kóp nárselerdi úyreniwimiz kerek boladı.

ÀDEBIYATLAR

1. Babashev Sh. Qaraqalpaqstanlı jawıngerlerdiń óshpes erlikleri. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1985.
2. Бассин С. Каракалпакская литература в дни Отечественной войны. «Советская Каракалпакия» газетасы, 1944, №171.
3. Kabulova M. Ekinshi jer juzilik urıs jıllarında Qaraqalpaqstan baspasozi (Qızıl Qaraqalpaqstan gazetasınıń 1941-1945-jıllarda basıp shıǵarılgan sanları mısalında) – Nókis: «AVANGARD-BASPA», 2021.
4. Kabulova M.T. Qaraqalpaqstanda ekinshi jer júzilik urıs dáwirinde ǵalaba xabar qurallarınıń ornı hám áhmiyeti. Áskeriy temadaǵı materiallardıń nátiyjeligi. // Сборник. Международная научно-практическая конференция «Актуальные проблемы филологии: достижения и перспективы» – Нукус: 2024. –С. 33-40.
5. Kojikbaeva Z.A, Kabulova M.T. Jolmurza Aymurzaev publicistikası. Monografiyalıq izertlew, – Nókis. «AVANGARD-BASPA», 2025.
6. Насруллаев А. Ж.Аймурзаев. // История каракалпакской советской литературы. Ташкент. Издательства. «ФАН». 1981. Jolmurza Aymurzaevtıń dramaturgiyası. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1977.
7. Nurmuxamedov M.K. Shıǵarmalarınıń eki tomlıǵı. II tom. – Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1985.
8. «Qızıl Qaraqalpakstan» gazetası tigindileri

Резюме. Публицистика периода Второй мировой войны – эпоха героизма. Писатели работали на фронту и тылу как герои. Писатель,поэт, драма тург Жолмурза Аймурзаев один из них. Тематика его публицистики обширна и имеет образовательное значение с точки зрения времени и периода.

Ключевые слова: Вторая мировая война, жанр, идеология, образ, очерк, статья, публицистика.

Summary. Publicism of the Great Patriotic War period is an era of heroism. Writers worked at the front and at the rear as heroes. Writer, poet, playwright Zholmurza Aymurzayev is one of them. The subject matter of his publicism is extensive and has educational significance in terms of time and period.

Key words: World War II, genre, ideology, image, essay, article, journalism.

SAWDA HÁM ISBILERMENLIKTIŃ QARAQALPAQ AWÍZEKI ÁDEBIYATÍ HÁM TIL ILIMINDE TUTQAN ORNÍ

Payzullaeva A.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Qaraqalpaq xalqınıń tariyxıy-mádeniy rawajlanıwında sawda hám isbilermenlik processleri ayrıqsha orın iyelegen. Sawda baylanısları tek ǵana ekonomikalıq turmıstı emes, al xalıqtıń awızeki ádebiyatı hám til sistemasın da bayıtıp kelgen. Sebebi áyyemnen sawdagerler, ónermentler hám

isbilermenler arqalı túrli xalıqlar menen ekonomikalıq, mádeniy hám ruwxıy baylanıslar ornatılǵan. Bul process bolsa xalıq awızeki dóretiwshiliginde jańa temalar, obrazlar, naqıl-maqallar, sonday-aq, til baylıǵında jańa sóz hám terminlerdiń payda bolıwına sebep bolǵan.

Isbilermenlik hám sawdanıń rawajlanıwı awızeki ádebiyatta miynet súygishlik, hadallıq, danalıq hám turmıslıq tájiriybeni ulıǵlawǵa xızmet etken. Sonıń menen birge, sawda qatnasıqları tildiń rawajlanıwında xalıqaralıq terminler, ekonomikalıq túsinikler, sonday-aq, sóylesiw mádeniyatınıń keńeyiwine tiykar jaratqan. Nátiyjede, qaraqalpaq awızeki dóretiwshiligi sawda-satıq processlerinen ózine tán kórkem ilhám deregin alǵan bolsa, al til bilimi kózqarasınan bolsa sózlik bayıwı hám bildiriw imkaniyatlarınıń keńeyiwine tiykar jaratqan.

Bazar qaraqalpaqlardıń turmısında tek ekonomikalıq jaqtan ǵana emes, al mádeniy jaqtan da úlken rol oynadı. Sonlıqtan da qala turmısınıń iri orayǵa aylanıwında bazarlar ayrıqsha orın iyeleydi. Ekinshiden, xalıq turmısın kórsetiwde bazar menen belgili bolǵan. Sebebi bazar sol jerde jasap atırǵan xalıqtıń turmıs jaǵdayın kórsetiwshi ayna esaplanǵan [1.67.].

Áyyemnen patshalardıń pármanları xalıq arasına tez jetip barıw ushın bazarlarda oqıp esittirilgen. Onnan basqa da sawdagerler ózleri barıp kelgen ellerde ne kórgenlerin qızıq etip xalıqqa jetkerip beretuǵın bolǵan. Olardıń eń qızıq degenleri bolsa adamlar bir birine aytıw arqalı jánede keń tarqalıp júrgen. Mine usılay xalıq arasında awızeki ádebiyattıń kórinisi rawajlanıp baslaǵan. Awızeki ádebiyattıń tikkeley payda bolıwında bazarlardıń ornı ayrıqsha bolǵanlıǵın mine usıdan da bilsek boladı.

Awızeki gúrrińlerden mısal qılıp aytatuǵın bolsaq:

Ótken waqıtta Ómirbek balasın izine ertip atızǵa kelip, bir jerdi kórsetip:

Balam, mına jerden neshe manat aqsha shıǵadı? - depti.

- Haw, aǵa, quwrap turǵan jerden de aqsha shıǵa bere me? - depti hayran qalıp.

Ómirbek balasın qasına alıp, jańaǵı jerde báhárden gúzge deyin miynet etip, egin egipti.

Gúzde ol jerden birtalay júweri alıptı. Qısta jeytuǵının alıp qalıp, qalǵanın bazarǵa satıptı. Bazardan kelgennen keyin júweri satqan aqshasın balasına kórsetip:

- Háy, nadan balam-ay! Maǵan usamaǵansań, maǵan usaǵan aqıllı bolǵanıńda jerden qansha manat aqsha shıǵatuǵının biler ediń, - depti [2.362-263].

Demek isbilermen hám sawdagerlerde mine usılay miynettiń arqasında joqtan bar qılıp qara miynetiniń ráhátin kórip júrgen adamlar boladı. Hámme zatta birden bolıp qalmaydı. Onıń astında qanshama mashaqatlı kúnler, uyqısız túnler, hadal miynet jatadı. Sol ushın da xalqımız arasında;

"Jan qıynalmay, jumıs pitpes, / Talap qılmay, muratqa jetpes " [3.172]. – degen naqıl biykarǵa aytılmaǵan. Hátteki, Berdaq babamızda òziniń "Jaqsıraq" degen qosıǵında tòmendegishe jazıp òtkenligin kòrsek boladı:

Jumıs isle, tuwılǵan soń el ushın, Kindikten qan tamıp,tuwǵan jer ushın,
Janıńdı ayama elde er ushın, Ólip ketkenshe xizmet jaqsıraq.[4.43].

Bul qosıq tiykarınan aqıl-násiyat formasında aytılǵanlıǵın bilemiz. Demek usınıda biz sawdager hám isbilermenlerge qarata da paydalansaq boladı. Sebebi olar xizmeti dawamında xalqı ushın, eli ushın, shańaraǵı ushın da jumıs islep janın hesh waqıtta ayamay, òlip ketkenshe xizmet etkeni jaqsıraq dep qoyǵanlıǵın kòrsek boladı. Sawda hám isbilermenlik adamzat tariyxınıń eń áhmiyetli social-ekonomikalıq xızmetlerinen biri. Ol tek ǵana jámiyettiń ekonomikalıq rawajlanıwına emes, al onıń ruwxıy turmısına da sezilerli tásir kórsetedi. Til hám ádebiyat bolsa jámiyettiń mádeniy dárejesi, pikirlewi hám dúnyaqarasın kórsetiwshi tiykarǵı faktorlar bolıp esaplanadı. Sonlıqtan sawda hám isbilermenliktiń rawajlanıwı tildiń bayıwına, ádebiyattıń mazmun jaǵınan keńeyiwine hám realizm ruwxında rawajlanıwına járdem beredi. Sawda-satıq procesinde jańa túsinikler hám terminler payda boladı, bul bolsa tildiń leksikalıq qatlamın bayıtadı. Ekonomikalıq procesler nátiyjesinde "kredit," "bank," "marketing," "dividend" sıyaqlı onlaǵan atamalar tilimizge kirip keldi. Sawda-satıqta túsinikli, qısqa hám ádepli sóylesiw áhmiyetli bolǵanı ushın tilden tegis, qısqa hám mádeniyatlı paydalanıw qáliplesedi. Xalıqaralıq sawda baylanısları bolsa awdarmashılıq, sózlik hám basqa tillerdi úyreniw procesin tezlestiredi.

Mısal qılıp alatuǵın bolsaq: Qaraqalpaqstannan shetke jiberiletuǵın tovarlardıń tiykarǵı bólegin paxta, jońıshqa tuqım, pilleshilik ónimleri, iylenbegen mal teri, iylengen qoy teri, may, jún, qarakól

teri, gilem hám kóplegen basqa da zatlar quradı. Hár jılı bólimnen paxtadan tısqarı hár qıylı tovarlar jiberiletuǵın bolǵan. Tek 1899-jılı ǵana bólimnen Rossiyaǵa 95 mıń manatlıq teri, 65 mıń manatlıq jún jiberilgen edi. Paxta menen teri Moskva yarmarkasına, jún orta Volga boyı qalalarına, jońıshqa tuqım Gamburg qalasına, al onnan arı Arqa Amerikaǵa, gilem Túrkiyaǵa, sarımay Bakuge, balıq Orenburgka jiberilgen [5.84]. Mine usınday tildegi rawajlanıwlar arqalı biz óz ana tilimizdi basqa ellerge elimizde islep shıǵarılıp atırǵan tovarlardı eksport-import etiw arqalı jáne de keń taralıwına, jáne de bizlerdiń de basqa ellerdiń tillerin biliw múmkinshiligin beretuǵın tarawlardıń biri bul sawda hám isbilermenlik bolıp esaplanadı.

Joqarıdaǵı maǵlıwmat arqalı bolsa biz sonı biliwimizge boladı demek sawda satıq hám isbilermenlik penen shuǵıllanıwshılar ushın til biliw jùdá áhmiyetli orın tutatuǵınlıǵın. Negizinde xalqımızdan gáp qalmaǵan. Sebebi "El bilgen-til biledi" dep te biykar aytılmaǵan. Bir elge barıw ushın sol eldiń ana tilin jùdá jaqsı bolmasada ortasha dárejede meńgerip alıw kerek. Mine usılay biziń el menen sawda satıq islewdi qálewshiler bizlerdiń tildi ùyrenip shiǵadı yaki dilmash arqalı baylanıs qıladı. Sawda-satıq barısında bolsa bizler menen sherikles bolǵan eldiń tilimizdi hùrmet etiw yáki hùrmet etpewinde bilip alsaq ta boladı. Sebebi, "Tilge hùrmet-elge hùrmet". Tilimizdi hùrmet etken sırt el mámleketleri elimizge de hùrmet penen qaraydı. Sawda baylanısları arqalı bizlerdiń tilimizdi dunya jùzindegi mámleketlerdiń bir qanshası bilse kerek dep oylayman.

Ádebiyat ta jámiyet turmısın sáwlelendiredi. Sawda hám isbilermenlik rawajlanǵan sayın ádebiyatta jańa temalar payda boladı. Bazar turmısı, sawdager turmısı, ekonomikalıq qarama-qarsılıqlar kórkem shıǵarmalarda obrazlı súwretlenedi. Jazıwshılar xalıqtıń turmısı, miyneti, tovar almasıwı, bazar básekilesiwleri arqalı real turmıstı sáwlelendiredi. Kórkem shıǵarmalarda hadal miynet, sadıqlıq, isbilermenlik ruwxı ulıǵlanıp, oqıwshılardı unamlı qádiriyatlarǵa shaqıradı.

Solay etip, sawda hám isbilermenlik jámiyettiń tek ekonomikalıq emes, al ruwxıy rawajlanıwında da áhmiyetli rol oynaydı. Ol tildi jańa sózler hám terminler menen bayıtadı, sóylew mádeniyatın rawajlandıradı, awdarma hám kóp tillilikti kúsheytedi, ádebiyat bolsa sawda hám isbilermenlik temaların sáwlelendiriw arqalı jámiyette miynet, hadallıq hám isbilermenlik ruwxın qáliplestiredi. Nátiyjede, ekonomikalıq hám mádeniy rawajlanıw úylesip, jámiyettiń ulıwma rawajlanıwı támiyinlenedi.

Juwmaqlap aytqanımızda qaraqalpaq xalqınıń awızeki ádebiyatı hám tili – bul ásirler dawamında qáliplesken bay ruwxıy miyras. Sawda hám isbilermenlik bolsa mine usı miyrastıń áhmiyetli háreketlendiriwshi kúshlerinen biri bolıp esaplanadı. Sawdagerlerdiń uzaq jollardan alıp kelgen gúrrińleri, jańalıqları hám úrp-ádetleri xalıqtıń awızeki dóretiwshiliginde sáwlelenip, onı jáne de mazmunlı hám turmıslıq etken. Isbilermenliktiń rawajlanıwı miynet, sabır-taqat, hadallıq sıyaqlı qádiriyatlardı bekkemlep, xalıq dóretiwshiliginiń ruwxın bayıtqan. Usı processte qaraqalpaq tilinde jańa sózler, terminler menen jáne de mazmunlı bolıp, sóylesiw hám bildiriw imkaniyatları keńeygen.

ÁDEBIYATLAR

1. Berdaq. Tańlamalı shıǵarmalarınıń jiynaǵı, – Nókis, 1977.
2. Qaraqalpaq folklorı, 77-87-tomlar. – Nókis, «Ilim», 2014.
3. Qaraqalpaq folklorı, 88-100-tomlar. – Nókis, «Ilim», 2015.
4. Qudiyarov A. «Ózbekstanda sawda qatnasıqlar hám isbilermenlik tariyxı» oqıw qollanba. – Nókis, 2010.

Аннотация. В статье рассматривается роль торговли и предпринимательства в каракалпакской устной литературе и языкознании. Кроме того, на основе каракалпакского фольклора показана тесная взаимосвязь между торговлей, предпринимательством, литературой и языковедением. Отмечаются историческая связь языка и истории, их развитие, а также лексические особенности, связанные с экономической деятельностью.

Ключевые слова: торговля, предпринимательство, каракалпак, труд, устная литература.

Annotation. This article explores the role of trade and entrepreneurship in Karakalpak oral literature and linguistics. The article also illustrates, through examples from Karakalpak folklore, the close connection between trade, entrepreneurship, literature, and linguistic knowledge. It highlights the interrelation of language and history, their evolution over time, and the linguistic aspects related to economic and commercial activity.

Key words: trade, entrepreneurship, Karakalpak, labour, oral literature.

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINING NUTQIY SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Utegenova D. A.
Nukus davlat pedagogika instituti

Mamlakatimizda boshlang‘ich ta’limi sohasini modernizatsiyalash moddiy-texnik bazasini mustahkamlash orqali yosh avlod dunyo qarashini shakllantirishning innovatsion usullarini joriy etish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Xalqaro miqyosida ta’limning sifati va samaradorligini oshirishga, uning uzviyligini ta’minlashga, ta’lim ishtirokchilarida sinergetik yondashuvli munosabatni aniqlab yuqori motivasiyani rag‘batlovchi metodlar tizimini qo‘llashga doir tadqiqotlar olib borilmoqda. Tadqiqot natijalari boshlang‘ich ta’limda o‘qish xizmatlarini diversifikasiyalash, uzluksizlikni ta’minlovchi mexanizmlarni takomillashtirishga yo‘naltirilgan. Ta’lim oluvchilarda zarur kompetensiyalarni takomillashtirish, fanni o‘qitishning zamonaviy tendensiyalariga ko‘ra amaliy bilimlarni mustahkamlash bilan bog‘liq ilmiy ishlanmalar yaratish ko‘lamini oshirish dolzarb ahamiyat kasb etadi.Shu asosda boshlang’ich sinf o’quvchilarining nutqiy savodxonligini rivojlantirishga oid turli matinlarni hosil qilish kompetensiyalarini shakllantirish imkoniyatini yaratdi. Nutqiy savodxonligini rivojlantirish bolaning o‘qishga nisbatan bo‘lgan munosabatida aks etadi. Unda o‘qishga bo‘lgan javobgarlikni his qilish, o‘ziga nisbatan talabchanlik va o‘z-o‘zini tanqid qila bilish kabi xususiyatlarini o‘z ichiga oladi. Haqiqatan ham bu xususiyatlar bolada bo‘lmasa, uning nutqiysavodxonligi to‘liq rivojlanmaydi. Bular bolaning nutqiy savodxonligi shakllanishiga to‘sqinlik qiladi. Demak, o‘quvchining nutqiy savodxonligini rivojlantirish tarbiya jarayonida va uning butun hayoti davomida rivojlanadi.

Umuman, boshlang’ich sinf o’quvchilarining qalbida nutqiy savodxonligini rivojlantirishga poydevor qo‘yiladi. Boshlang‘ich sinf jarayonida nutqiy savodxonlikni rivojlantirish birinchi sinfda muhim o‘zgarishlar ro‘y beradi. Bu yoshning oxirgi davrlariga kelib nutqiy savodxonlik haqidagi bilimlar, tasavvurlar va mulohazalar sezilarli darajada boyiydi, ongliroq tus oladi, umumiylashadi. Boshlang‘ich sinf o’quvchilarida o‘z hatti-harakatlari, tajribasiga, o‘qituvchilari hamda ota-onalarning bergan ko‘rsatmalariga va tushuntirishlariga asoslangan holda nutqiy savodxonlik haqida mulohazalar yuritadilar. Boshlang‘ich sinfo’quvchilarida nutqiy savodxonlik haqidagi bilimlari o‘z hatti-harakatlari tajribasiga asoslanish bilan ular boshqa kishilarning odamlarga ko‘rsatgan g‘amxo‘rligini tahlil qilishga intilish ko‘zga tashlanadi.Boshlang‘ich sinf o’quvchilarida ko‘pincha to‘g‘ridan-to‘g‘ri kattalarning, chunonchi o‘qituvchining ko‘rsatmalari bilan nutqiy savodxonlik ishlarini amalga oshiradilar. Boshlang‘ich sinf o’quvchilarida esa tashqaridan bo‘ladigan ko‘rsatmalarni kutib o‘tirmay, bunday ishlarini o‘z tashabbuslari bilan amalga oshiradilar..Bu yoshdagi bolalarda nutqiy savodxonlik haqidagi bilimlar ajralib turadi.

Shuni aytish kerakki, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari xarakter jihatdan o‘zaro farqlanib turadilar.Ularning ba'zilarida o‘ylamasdan so‘zlash, o‘z so‘zini ifoda eta olmaslik kabilar uchrab turadi.Buning asosiy sababi mazkur yoshdagi bolalar yosh bo‘lgani tafayli o‘z so‘zlarini idora qila bilmasliklari mumkin.Shuning uchun bu ishdagi o‘quvchilarda nutqiy savodxonligini rivojlantirish mumkin emas deb qarash to‘g‘ri emas.

Tarbiya zaminida shaxs hissiyoti yotadi.Shuning uchun har qanday nutqiy savodxonlikni shakllantirish shaxs hissiyoti bilan bog‘liq hodisadir. Shaxsda nutqiy savodxonlikni rivojlantirish va uning til xususiyatlarini o‘stirishda so‘z, gap, fikr, nutq, muomala kabi xislatlarni o‘z ichiga oladi. Shunga ko‘ra boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida nutqiy savodxonlik tushunchasini bir butun holda o‘zlashtirishlari uchun o‘qituvchi har bir darsni ularning yoshiga xos tarzda o‘tkazishi maqsadga muvofiqdir. Nutqiy savodxonlikni rivojlantirishda ta'lim jarayonining asosiy mazmuni va mohiyatini joriy qilish yo‘llari va vositalarini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

Dars jarayonini tashkil qilishda bolalarga turli mustaqil ishlar berilishi, qiziqarli hikoyalar, badiiy asarlarni tavsiya etib, so‘ngra o‘qilgan asarlar ustida ular bilan munozarali suhbatlar o‘tkazish muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday ekan,boshlang‘ich sinf o’quvchilariningnutqiy savodxonligini rivojlantirish ijtimoiy buyurtma sifatida jamiyat taraqqiyotida boshlang‘ich ta'lim

mazmunini takomillashtirishda muhim o‘rin tutadi. Bu jarayonda bolaning umummadaniy va axloqiy ko‘nikmalari, savodxonlik malakalari shakllanadi.

Shuni aytish kerakki, boshlang‘ich sinf o’quvchilariniyoshligidanoq ularning ongi, irodasi, sezgisini, nutqini rivojlantirib borish asosida bolalarda jamiyat hayotidagi bilim va ko‘nikmaga ega bo‘lish takomillashadi. Bolaning nutqiy savodxonligini rivojlantirish boshlang‘ich ta'lim bosqichida egallagan bilimi va tarbiyalanishiga bog‘liq. Shunga ko‘ra boshlang‘ich ta'lim oldida turgan vazifa juda jiddiy ulkan ahamiyatga ega. Boshlang‘ich ta'lim bolaning o‘z hayotini jamiyat manfaati bilan bog‘lab borishi, ichki munosabatlardan ijtimoiy munosabatlarga o‘tishi, oldiga qo‘yilgan hayotiy maqsadlari jamiyat maqsadlari bilan mushtarak bo‘lishiga erishmog‘i kerak. Buning uchun boshlang‘ich ta'lim o‘qituvchisi o’quvchilarning nutqiysavodxonligini rivojlantirishda aniq maqsadga qaratilgan ta'lim tarbiyaviy ishlarni amalga oshirishlari lozim. Bu ishlar mazmunida mehnat, ijtimoiy va shaxsiy hayotga tayyorlash, hamkorlik, muloqot samimiylilik, o‘zaro yordam kabilar keng o‘rin olishi maqsadga muvofiqdir. Yosh avlodning nutqiy savodxonligini rivojlantirishda boshlang‘ich ta'lim mas'uliyati alohida ajralib turadi.

Chunki ushbu jarayonda pedagogik mahoratga ega bo‘lgan o‘qituvchi katta yutuqlarga erishishi uchun nutqning mohiyatini, vazifasini, avvalo o‘zlari yaxshi tushungan holda bolalarning o‘ziga xos xususiyatlarini inobatga olib ularga ijobiy ta'sir ko‘rsatishlari zarur.

Nutqiy savodxonlikni rivojlantirishning muhim vazifasi boshlang’ich sinf o’quvchilario‘zining hayotiy individeal uslubini, faoliyat va munosabatga kirishishiga yordam berishdan iborat. Bu vazifani hal etish uchun o‘qituvchi psixiodiagnostik metodika ko‘nikmalariga ega bo‘lishi hamda bolalarni g‘amxo‘rlik, sadoqat o‘zini-o‘zi anglash vositalari bilan qurollantirishlari zarur.

Boshlang’ich sinf o’quvchilariningnutqiy savodxonligini rivojlantirish uning aqliy faoliyat yuritish uslublarini egalash bilan chegaralanmay o‘ziga va uni qurshab turgan munosabatlar tizimiga ham bog‘liq.

O‘qituvchiboshlang’ich sinf o’quvchilarining nutqiy savodxonligini rivojlantirishda shu uni o‘rab turgan muhit, fiziologik xolati kabi ijtimoiy omillar bilan bir qatorda uning faoliyati, shug‘ullanadigan turli mashg‘ulotlari, muloqoti, borliqqa bo‘lgan munosabati, uning faoliyat jarayoni, o‘qish kabilarni to‘g‘ri tashkil etilishi va maqsadga muvofiq yo‘naltirilishiga bog‘liq.

Ayniqsa,boshlang’ich sinf o’quvchilarini turli sohalarga qiziqishi, shuningdek, ularning his-hayajon doirasi tez rivojlanishi, ularning jamiyat bilan munosabatga kirishishi, hamkorlik faoliyati, har xil ehtiyojlarini qanoatlantirishi o‘zi va umuman inson uchun zarur bo‘gan yangi ehtiyojlarni shakllantirishi mumkin. Shuningdek,boshlang’ich sinf o’quvchilarining qiziqishi, voqea xodisalar mohiyatini teran tahlil eta olish ko‘nikmalarini shakllantirishi, shu asosda ijtimoiy hayot mohiyatiga teran kirib borish xolatlari bilan ham asoslanadi.Boshlang’ich sinf o’quvchilariningnutqiy savodxonligini rivojlantirishda u ta'lim olayotgan maktab jamoasining fikri, jamiyat qabul qilgan axloqiy norma va qoidalar mos kelishi ham katta ahamiyatga ega hisoblanadi.

Ma'lumki, qoraqalpoq xalqining insonlar bilan muloqoti, nutqi uzoq asrlar davomida ajdod-avlodlarning axloqiy, ma'rifiy shakllanishi va kamolotida muhim o‘rin egallab kelgan. Nutqiy savodxonlikning inson taqdiridagi ahamiyati shundaki u doimo o‘zining muloqoti, ta'sirchanligi bilan ajralib turgan. Nutqiy savodxonlik doimo hayot va inson muammolarini moddiy va ma'naviy jihatdan hal etishda o‘z ta'sirchanligini namoyish etadi. Tarbiyaning dolzarb masalalarini echishda asos bo‘lib xizmat qiladi.Qoraqalpoq xalqining nutq madaniyati har bir davrda o‘z faoliyatini takomillashtirib, avlodlar tarbiyasida hal qiluvchi rolni o‘ynab kelgan.

Nutqiy savodxonlikning asl mohiyati bu tafakkur, dunyoqarash, milliy istiqlol g‘oyasi bilan yashash demakdir. Har bir so‘zida, gapida, nutqida ota-ona, mahalla, umuman jamoaga yuksak hurmat-e'tiborli bo‘lish, kattaga-hurmat, kichikka-izzat, sabr-bardosh va mehnatsevarlik, halollik, mehr-oqibat, adolatparvar kabi xususiyatlarga ega bo‘lish demakdir.

ADABIYOTLAR

1. Boqieva H. “Boshlangich sinflarda so‘z ustida ishlash metodikasi”. Monografiya. – Toshkent, «Istiqlol», 2013 – 136 b.
2. Safarova R. ”Boshlang’ich ta'lim jarayoniga tatbiq etiladigan yangi yondashuvlar /Boshlangich ta'limni modernizasiyalash orqali o‘quv-tarbiya jarayoni sifati va samadorligini oshirish – Toshkent: «Reliable print», 2016, - B, 95.

3. Matchonov S va boshq “Boshlang’ich sinflarda ona tili o’qitish metodikasi. – Toshkent: «Ishonchli hamkor». 2021 – 663 b,
4. Masharipova U.A. “Inovasion ta'lim sharoitida boshlang’ich sinf o‘quvchilarning nutq madaniyatini shakllantirish metodikasi: Ped. fan. bo‘y. fal. dokt (PhD) diss. – Toshkent: 20018 -141 b.
5. Nishanbaeva A.K. “O‘zbek tili darslarida matn vositasida o‘quvchilar nutqini o‘stirishning metodik asoslari (ta'lim qozoq tilida olib boriladigan maktablar misolida): Ped fan, nomz, diss. – Toshkent: TDPU, 2008.

Совершенствование методики развития устной грамотности у учащихся начальной школы

Резюме. Статья посвящена проблемам развития речевой культуры и развития мышления младших школьников.

Ключевые слова: речь, школа, культура речи, младшие школьники.

Improving the methodology for developing oral literacy in primary school students

Summary. The article is devoted to the problems of developing speech literacy and thinking of Primary School students.

Key words: speech, school, speech literacy, elementary school students.

TASVIRIY SAN’AT DARSLARIDA INTEGRATSION YONDASHUVDAN FOYDALANISH

Abatov J.O.
Qoraqalpoq davlat universiteti

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti “Tasviriy va amaliy san’at sohalarida milliy merosimizni tiklash, Kamoliddin Behzodning boy ijodiy merosini xalqimizga to‘la etkazish, soha rivojiga katta hissa qo‘shgan atoqli rassom va xalq ustalari xotirasini abadiylashtirish, ijodiy yo‘nalishda oliy o‘quv yurtidan keyingi ta’limni tashkil etish, kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish hamda mamlakatimizda tasviriy va amaliy san’at hamda dizayn sohasi samaradorligini yanada oshirish” [1,4-b.] ga doir muhim qarorni imzolashi tasviriy san’at sohasining dolzarbligini, uning inson ruhiyati, ma’naviyati, tafakkuri uchun zarur ekanini anglatadi.

Tasviriy san’atning muhim xususiyatlaridan biri – inson uchun faqat borliqni, tabiat va jamiyatdagi voqea-hodisalar va narsalarni bildiribgina qolmay, odamlarga yangi bilim, tasavvur va tushunchalar berib, ma’naviy boyituvchi, ijodiy yuksalishga boshlovchi qudratli faktor bo‘lib, xizmat qiladi.Yoki bir so‘z bilai aytganda, «San’at, - V.G.Belinskiy ta’rificha, – obrazli tafakkurdir»..[3,46.]. B. Oripov tasviriy san’at namunalarini tushunish bo‘yicha kuzatuvlar olib borganda quyidagi holat kuzatilgan.Ana shu obrazlar tasviriy san’atda o‘zining yaqqolligi, ishonarliligi, ob’ektivligi, realligi bilan odamlarning aqliy faoliyatiga tez va aniq ta’sir ko‘rsatuvchi vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ammo tasviriy san’at asarlarini hamma ham to‘g‘ri tushunavermaydi. Uning badiiy jihatlarini to‘g‘ri baholay olmaydi. Bunday kishilar ko‘rgazma zallariga, muzeylarga kirib qolishsa tezgina zerikib qoladilar, Chunki bunday tomoshabin asarni maroq bilan tushunib, ko‘rolmaydi, his-hayajon va kuchli ehtiros bilan tahlil etolmaydi[4,86].

Barcha o‘quv fanlari tasviriy san’at asarlaridan foydalanadi. Ammo bironta fan o‘qituvchisi san’at asarini yaratilishi, undagi mavzu, syujet, g‘oya, badiiylik haqida to‘liq ma’lumot bera olmaydilar. Shu boisdan bu rasmlarni nechta darsda o‘tilishidan qat’iy nazar, bu asarlarni tasviriy san’at o‘qituvchisini o‘zi qaytadan tahlil qilib boradi. Oliy ta’lim muassasalardagi tasviriy san’at darslarida san’at janrlarini tahlili davrida o‘qituvchi asosiy e’tiborni asarni g‘oyasiga, rassomni badiiy uslubiga beradi. Ammo san’at asarlarini tahlil qilishda, albatta, ma’lum sistema va tartib bo‘lishi kerak. Ranglarning ramziy ma’nolari haqida ham muayyan tushunchalarga ega bo‘lish lozim. Shunga ko‘ra san’at asarlarini tahlil etishda:

1. Asarni muallifi hakida ma’lumot beriladi.

2.Asarni mavzusi bo‘yicha suhbat, asar mavzuga, uning syujeti va g‘oyasiga javob bera oladimi?

3.Asarni g‘oyasi–asarda rassom o‘zi tasvirlagan syujet asosida qanday masalani, muammoni ko‘tarib chiqqanligi;

4.Asarni syujeti–bu asarda tasavvur etilgan ob’ekt, voqea undagi narsalar, manzara, odamlar va hayvonot dunyosi yoki boshqalar xaqida to‘g‘ri, ilmiy ma’lumot beriladi;

5.Asar yaratilishidagi badiiylik, badiiy uslub, ijodkorni san’at bo‘yicha ilmi va iste’dodi, malakasi haqida tushuncha beriladi;

6. Asarni yaratilishidagi rassomni tadqiqot ishlari, material to‘plashi, umumlashtirishi, qoralama, etyud eskizlar haqida ma’lumot beriladi;

7. Asar taqdiri– ya’ni asarni bugungi kundagi ahvoli, saqlayotgan o‘rni, uning qaysi ko‘rgazmalarda namoyish etilgani haqida suhbat boradi.

San’at asarini bunday tahlili uchun bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchisi rasm ishlashni, asarni yaxshi tushunishi va uni boshqalarga tushuntira olishni bilishi zarur.Bizning ta’lim muassasalarimizda malakali rassom-pedagoglarning etishmasligi oqibatida san’at asarlarini tahlil etilmaydi.Tahlil etilsa ham noto‘g‘ri, to‘la bo‘lmagan holda tahlil etiladi.Xullas, san’at asarini yaxshi o‘rgatilmasligi san’atimizni xalqimiz orasiga olib kirishda qiyinchiliklar tug‘dirmoqda.Hali hozirgacha o‘zbek xonadonida san’at asarlari juda kam ko‘rinadi.Ular san’at asarini olmaydilar ham. Buning asosiy sababi bizning maktablarimizda san’at asarlarni yaxshi o‘rgatilmasligidir. SHunga ko‘ra ta’lim muassasasidagi tasviriy san’at xonalariga san’at asarlari reproduksiyalari qo‘yiladi va ulardan ko‘rgazmalari tashkil etildi[2,42-b.]..

Talabalar tomonidan o‘qish uchun tasviriy san’at asarlarini maqsadli tanlash quyidagi prinsiplar bilan belgilanadi: tasviriy san’at asarlarining badiiy-estetik qimmati; tasviriy san’at turlari va janrlarining xilma-xilligi, xalq amaliy san’atining an’anaviy turlari, xalq ijodiyotida materiallarga badiiy ishlov berish texnologiyalari;

- estetik idrok va badiiy amaliyotning birligi;
- har bir guruh uchun o‘quv maqsadlariga muvofiq, o‘qituvchi[5,78-b.].

Tasviriy san’at darslarida badiiy adabiyot namunalarida foydalangan holda talabaga o‘quv topshiriqlari berish mumkin. Bu ikki muhim fanni bir-biriga bog‘laydi. Masalan,

1-topshiriq. Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanida muallif Otabek obrazini asardan keltirilgan badiiy portret asosida chizishga urunib ko‘ring.

Asarda Otabek quyidagicha tasvirlanadi: «Og‘ir tabiatlik, ulug‘ gavdalik, ko‘rkam va oq yuzlik, kelishgan, qora ko‘zlik, mutanosib qora qoshliq va endigina murti sabz urgan bir yigit».[6,14]. Badiiy adabiyotda mualliflar peyzaj san’atidan ham unumli foydalanadi. Masalan, Zahiriddin Muhammad Boburning memuar asarida juda ko‘p uchraydi.

2-topshiriq.Asarda Farg‘ona viloyatiga berilgan ta’rifdan foydalanib, uning suratini chizing.

“Boburnoma”da Farg‘onaga shunday ta’rif berilgan: “Farg‘ona kichik viloyatdir, g‘alla va mevasi farovon. Tevarak-atrofi tog‘lar bilan o‘ralgan, g‘arbiy tarafida, ya’ni Samarqand va Xo‘jand tomonida tog‘ yo‘q. Ushbu yoqdan boshqa hech bir tomondan qishda dushman kela olmas”.

3-topshiriq.*“*Boburnoma”da Sayhun daryosiga berilgan ta’rifdan foydalanib, uning rasmini mo‘yqalam asosida chizib ko‘ring. “Sayhun daryosi Xo‘jand suvi nomida mashhur, u sharqu shimol tarafdan kelib, viloyatning ichi bilan o‘tib, g‘arb sari oqadi; Xo‘jandning shimoli va Fanokatning (hozir Shohruxiya sifatida mashhur) janubiy tarafidan o‘tib, yana shimolga burilib, Turkiston sari boradi. Turkistondan ancha quyiroqda bu daryo butunlay qumga singib ketadi, bironta darbga qo‘shilmaydi” [7,38].

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, tasviriy san’at va so‘z san’ati(adabiyot) bir-biridan ajralmaydigan, biri-ikkinchisiga ilhom beradigan, to‘ldiradigan sohalar, o‘quv predmetlaridir. Ularni o‘qitishda ham integratsion yondashish eng to‘g‘ri yondashuv bo‘ldi. Mo‘yqalam sohiblariga yozuvchi, shoirlar va aksincha, she’r va boshqa badiiy asarlar rassomlarga biror asar yaratishga turtki bo‘lgan holatlar tarixda ko‘plab uchraydi. SHoirlarning she’riy kitoblariga rassomlar maxsus suratlar chizib beradi, shunda tasviriy san’at she’rni to‘ldiradi, tushunishga yordam beradi. Tasviriy san’at darslarida badiiy adabiyot namunalaridan foydalanish bo‘lajak rassomlarga ilhom beradi. YAngi asarlarning bunyod bo‘lishiga sababchi bo‘ladi. Mashg‘ulotlarda badiiy asarlardagi tarixiy shaxslar, joylar, narsalar, o‘simliklarga yozuvchi, shoirlar tomonidan berilgan ta’riflar asosida rasm chizish bo‘yicha o‘quv topshiriqlari ishlab chiqilib, sinov mashg‘ulotlarida ham foydalanilsa, bo‘lajak mutaxassislarning ko‘nikma va malakalarini, iqtidorini, fantaziyasini, tafakkur tarzini baholashga erishish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 4 apreldagi “Tasviriy va amaliy san’at sohasi samaradorligini yanada oshirishga doir chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4688-son Qarori
2. UshinskiyK.D. Tanlanganped.asarlar. – T.: 1959 . 56-b.
3. Belinskiy N.G. Tanlanganasarlar. 3-tom. – M.: 1948 y. 67-bet.
4. Oripov B. Tasviriy san’at va uni o‘qitish metodikasi. – Toshkent. 2004. 176 b.
5. Sokolnikova N.M. S597 Metodika prepodavaniya izobrazitelnogo iskusstva: uchebnik dlya stud. uchrejdeniy vısh. prof. obrazovaniya / N.M.Sokolnikova. – 5-e izd., pererab. i dop. – M.: Izdatelskiy sentr «Akademiya», 2012. –256 s.,
6. Abdulla Qodiriy. O‘tkan kunlar. Roman. – Toshkent. 2020.
7. Zahiriddin Muhammad Bobur Boburnoma. Memuar. – Toshkent. 2021.

Преподавание изобразительного искусства и художественной литературы на основе интегративного подхода

Резюме. В статье размышляется о том, как объяснить студентам примеры изобразительного искусства, научить их понимать любое произведение искусства.

Ключевые слова: литература, история, интеграция, урок, вовлечение.

Teaching fine arts and fine literature on the basis of an integrated approach

Summary. The article reflects on how to explain examples of fine art to students, teach them to understand any work of art.

Keywords: literature, history, integration, lesson, involvement.

JURNALISTIK TEKSHIRUV: HUQUQIY TAHLIL VA QONUNCHILIK ASOSLARI

[1]Berdimuratova G.M., [2]Jahonov Sh.Sh.

[1]Qoraqalpoq davlat universiteti

[2]Toshkent davlat yuridik universiteti xodimi

Bugungi kunda fuqarolik jamiyatini qurishda muhim institut bo‘lgan jamoatchilik nazoratini amalga oshirishning bir qancha shakllari mavjud. “Jamoatchilik nazorati to‘g‘risida”gi Qonunda berilgan shakllardan tashqari jamoatchilik nazoratini boshqa shakllarda ham amalga oshirish mumkinligi mazkur qonunning 6-moddasi 2-qismida mustahkamlab qo‘yilgan. Bunga quyidagilarni misol sifatida keltirish mumkin: jurnalistik tekshiruvi; jamoatchilik kadastr nazorati.

Jurnalist tekshiruvi “Jamoatchilik nazorati to‘g‘risida”gi Qonunda to‘g‘ridan to‘g‘ri jamoatchilik nazoratini amalga oshirish shakli sifatida berilmagan bo‘lsa-da, lekin bir qancha olimlar uni ommaviy axborot vositalari tomonidan amalga oshiriladigan jamoatchilik nazoratining eng asosiy shakllaridan deb e’tirof etishadi. Jumladan, A. Yo‘ldoshev o‘zining tadqiqotlarida jamoatchilik nazoratining shakllariga to‘xtalib, quyidagicha qayd etgan. “… ushbu moddaning ikkinchi qismida jamoatchilik nazorati qonunchilikka muvofiq boshqa shakllarda ham amalga oshirilishi mumkinligi belgilangan. Bunday shakllar qatoriga: jurnalistik tekshiruvi, ekologik nazoratning jamoatchi inspektori, jamoat ekologik ekspertizasi va boshqalarni kiritish mumkin” [1: 67].

Bundan ko‘rishimiz mumkinki, A.Yo‘ldoshev jamoatchilik nazoratining shakllariga ekologik nazoratning jamoatchi inspektori, jamoat ekologik ekspertizasini qo‘shgan.

Ushbu maqolada jurnalistik tekshiruvning huquqiy asoslari hamda qonunchilik doirasidagi o‘rni va funksiyalarini chuqur tahlil qilish maqsad qilingan. Tadqiqot jarayonida ko‘p qirrali yondashuvlar qo‘llanilgan bo‘lib, asosiy metodologik asos sifatida tarixiy-huquqiy, taqqoslash-qiyoslash, tahliliy va kontseptual metodlar tanlangan. Jurnalistik tekshiruvi ommaviy axborot vositalarining jamoatchilik nazoratini olib borishining eng samarali shakllaridan hisoblanadi. Hozirda tadqiqotimiz obyekti doirasida jurnalistik tekshiruvi jamoatchilik nazorati shaklini ko‘rib chiqamiz. Bunda avvalo jurnalistik tekshiruvning o‘zi nima ekanligini tahlil qilishimiz lozim bo‘ladi.

“Jurnalistlik faoliyatini himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonunning 9-moddasida “Jurnalist axborot to‘plash va tekshiruv o‘tkazish huquqiga ega. Jurnalist o‘z tekshiruvlarining natijalarini ommaviy axborot vositalari orqali tarqatishga, ularni davlat organlari, fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari, jamoat birlashmalari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va mansabdor shaxslarga ixtiyoriy ravishda taqdim etishi mumkin. Jurnalist tekshiruvi davrida u qo‘lga kiritgan materiallar va hujjatlar olib qo‘yilishi yoki ko‘zdan kechirilishi mumkin emas”, deb belgilab qo‘yilgan.

Ammo qonunchilikda jurnalistik tekshiruvning qanday tartibda va qaysi hollarda olib borilishi, aniq chegaralari va uni olib borish mexanizmlari tartibga solinmagan. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, ko'plab savollar "jurnalist tekshiruvi" tushunchasini o'rganish bilan oydinlashadi. Bugungi kunda jurnalistik tekshiruvning aniq maqsadi, funksiyalari, vazifalari va amalga oshirish usullari mavjud emas.

Bundan tashqari, "jurnalistik tekshiruv" va "jurnalistik surishtiruv" ko'pincha bir-biri bilan almashtirilib qo'llanadi. Jurnalistik tekshiruv atamasini ilk bor amerikalik jurnalistlar ishlatgan. Bu atama amerikalik jurnalistlar tomonidan "*investigation"* kabi ishlatilgan. Keyinchalik rus tiliga o'zlashgan.

Inglizcha "*investigation*" so'zining rus tiliga ikki xil tarjimasi mavjud: "tekshiruv" va "o'rganish". Bu so'zni o'zbek tiliga ham to'g'ridan to'g'ri tarjimasi "tekshiruv", "surishtiruv" ma'nolarini beradi. Shuningdek, hozirda ko'pincha jurnalistik surishtiruv atamasi qo'llanadi.

Bu tushuncha hozirda jamoatchilik e'tiboridan chetda bo'lgan ayrim faktlarni qidirish, o'rganish va nashr etishga nisbatan qo'llanadi. Shu sababli jurnalistik tekshiruv va jurnalistik surishtiruv bir-biri bilan almashtirib qo'llangani bilan, asosan xalqaro amaliyotda jurnalistik tekshiruv atamasi qo'llanadi. Jurnalistik surishtiruv atamasining qo'llanishi jurnalistlarning imkoniyatini cheklab qo'yishini ta'kidlash lozim. Shu sababli bizningcha, jurnalistik tekshiruv atamasidan foydalangan ma'qul.

Shunga qaramay, bugungi kunda ham jurnalistik surishtiruvi tushunchasi ko'pincha ijtimoiy sohani o'rganish sifatida tushuniladi va jurnalistik tekshiruv bilan bir xil sinonim ma'noda ishlatiladi. Shu bilan birga, jurnalistik tekshiruv nima ekanligini aniqlash maqsadida shu sohada tadqiqot olib borgan olimlarning ishlarini tahlil qilamiz. Bu tushunchaning ta'rifini A. Konstantinov shunday izohlagan "jurnalist tekshiruvi omma e'tiboridan chetda qolgan faktlarni qidirish, tadqiq qilish va nashr etish faoliyati" [2:14]. Robert Grin bu atamaga boshqacha ta'rif bergan: "jurnalist tekshiruvi, qoida tariqasida, shaxslar va tashkilotlar sir saqlanishini xohlagan muhim mavzuda o'z ishini olib borishga asoslanadi" [3:12]. Yuqorida berilgan fikrlarni tahlil qiladigan bo'lsak, bizningcha, A. Konstantinovning fikrlariga qo'shilish mumkin, ammo Robert Grinning fikrlariga qo'shilib bo'lmaydi, sababi jurnalist shaxslarning shaxsiy ma'lumotlariga daxl qilishga huquqi yo'q va bu chegarani bosib o'tsa o'zi javobgarlikka tortilishiga sabab bo'ladi.

A.A. Tertichniy jurnalistik tekshiruvning maxsus usullarini huquqni muhofaza qiluvchi organlar bilan solishtiradi va ba'zi o'xshashlik jihatlarini qayd etib o'tadi: "jurnalistlarning axborot qidirish usullari tergovchi va tadqiqotchi olim bilan o'xshaydi va bu o'xshashlik birinchi navbatda mantiqiy tahlilda va materialni sinchkovlik bilan o'rganishda, voqea-hodisalarning bir-biri bilan aloqasini, har bir tafsilotni eng mayda detallarigacha tushunib qayta ishlashda namoyon bo'ladi" [4:106]. Fikrimizcha, A.A. Tertichniyning jurnalist bilan tergovchini bir-biriga solishtirishi katta xato, tergovchi axborotni talab qilib olish vakolatiga ega, ammo jurnalistda bunday vakolat yo'q. Jurnalistning vazifasi jinoyatchini qo'lga olish emas, balki uning noqonuniy faoliyati faktlarini ommaga e'lon qilish, muammoni aniqlash va ehtimoliy yechimlarni taklif qilishdir. Shu bilan birga, olingan axborotni mayda detallarigacha mantiqiy tahlil qilishi o'xshashlik kasb etadi.

Jurnalistik tekshiruv janr emas, balki muayyan usul sifatida kengroq tushunchaga ega ekanligini N.V. Berger "jurnalist tadqiqotining nazariyasi va amaliyoti" monografiyasida alohida ta'kidlaydi [5:53]. Shu bilan birga, tadqiqotchi A.I. Stanko jurnalistik surishtiruvga "muallifi jamiyat e'tiborini jalb qilish va xolis huquqiy baho berish maqsadida salbiy ijtimoiy hodisani har tomonlama o'rganadigan" janr sifatida ta'rif beradi [6]. Bizningcha, ushbu yondashuv e'tiborni materialni tayyorlash maqsadiga qaratadi, lekin asosiy tushunchaga ta'rif bermaydi.

G'arb tadqiqotchilari, masalan, D. Rendall, jurnalist tekshiruvini faqat jurnalistik mukammallik usullaridan biri deb biladi. Nazarimizda, D. Rendallning qarashlariga qo'shilib bo'lmaydi, negaki jurnalistik tekshiruv birmuncha kengroq tushuncha hisoblanadi. "Jurnalistik tekshiruvi agentligi" direktori Jon Uilman to'g'ri ta'kidlaganidek, "shuni yodda tutish kerakki, jurnalistning vazifasi jinoyatchilarni ushlash emas, balki tekshiruv davomida jamiyatda yashiringan faktlarni o'rganish va keyinchalik ommaviy axborot vositalarida e'lon qilish uchun ma'lumot tayyorlash" sifatida qayd etadi.

Maykl Berlin o'zining "Tezkor jurnalistik tekshiruvi o'tkazish uchun qo'llanma" asarida yozganidek, jurnalistik tekshiruvi o'tkazish muallifdan g'oya, tashabbus, harakat talab qiladi. U ommaviy axborot vositalarida ko'pincha rasmiylar yashirishni xohlagan faktlar paydo bo'ladi, lekin ba'zida rasmiylarning o'zlari bu faktlarni taqdim etishadi" [7:12], deb qayd etadi. Bizningcha, Maykl

Berlinning mazkur fikrlari haqiqatga yaqinroq, negaki ba'zi holatlarda faktlarni tomonlarning o'zlari taqdim etadi. Huquqshunos olimlar J. Qudratullayev va J. Ilxombekovlar "Ommaviy axborot vositalari faoliyatining Konstitutsiyaviy asoslari" deb nomlangan o'quv qo'llanmasida "jurnalist tekshiruvi" tushunchasiga "Jurnalist tekshiruvi – bu jurnalistikaning bir turi hisoblanib, ma'lumot to'plash, uni o'rganish va sharhlash faoliyatidan iborat", deb ta'riflashgan. Bu fikrlarga qo'shilib bo'lmaydi, chunki yuqoridagi fikrda berilgan harakatlarni jurnalist har bir materialni tayyorlash jarayonida sodir etadi va bu jurnalistning ish faoliyati hisoblanadi. Jurnalistik tekshiruv o'tkazish esa alohida harakat hisoblanadi.

Yuqorida turli davlatlarning olimlarini jurnalistik tekshiruv tushunchasiga bergan ta'rifflarini o'rganib chiqqan holda mazkur tushunchani quyidagicha tahrirlash taklif etiladi: "*jurnalist tekshiruvi – jurnalistning ko'pchilikka noma'lum bo'lgan axborotni aniqlash, olish, tekshirish, to'plash, uni o'rganish, sharhlash orqali har xil suiiste'molchiliklarni keng ommaga oshkor qilishdagi faoliyati*".

ADABIYOTLAR

1. Yuldoshev A. Siyosiy huquqlar. O'quv qo'llanma. – Toshkent. TDYU nashriyoti 2023-yil, 67-b.
2. Константинов А.Д. Журналистское расследование // История метода и современная практика: учеб. пособие для профессионалов и начинающих/ под общ. ред. А. Д. Константинова. СПб.: Астрель, 2010.
3. Уилмен Дж. Журналистские расследования: Современные методы и техника. – М., 1998. С. 12
4. Тертычный А. А. Расследовательская журналистика : учеб. Пособие для вузов / под общ. Ред. Э. М. Харламова. – М.: «Аспект Пресс», 2002. С. 106.
5. Бергер Н. В. Теория и практика журналистского расследования. СПб, 2006. С. 53.
6. Станько А. И. Журналистские расследования. Ростов-на-Дону, 1997. [Электронный ресурс] URL:http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tguwww.woa/wa/Main?textid=409&level1=main&level2=articles. (Дата обращения 19.03. 2016).
7. Берлин М. Краткое руководство по проведению журналистского расследования. National Press Institute, 2000. С.11

Резюме. Журналистское расследование: правовой анализ и анализируются основы законодательства. В результате анализа будут внесены предложения на основе научной литературы и источников, относящихся к данной области.

Ключевые слова: журналистское расследование, законодательство, правовой анализ

Summary. Investigative journalism: legal analysis and legislative foundations are analyzed. As a result of the analysis, a proposal will be made based on scientific literature and sources related to the field.

Key words: journalistic investigation, legislation, legal analysis

---

HÁZIRGI BILIMLENDIRIW TARAWÍNDA OQÍWSHÍLARDA ANA TILIN MEŃGERIWDE TIYISLI KÓNLIKPELERDI PAYDA ETIW BARÍSÍ

Kazimbetova Z.M.

Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Búgingi kúnde bilimlendiriw procesi tek ǵana bilimdi jetkeriw emes, al oqıwshılardı erkin pikirlew, analiz etiw hám dóretiwshilik penen qarar qabıllawǵa úyretiwge baǵdarlawdı maqset etedi. Dúnya boylap túrli bilimlendiriw baǵdarlamaları sın pikirlewdi oqıw procesine integraciya etiwge óz aldına itibar qaratpaqta. Xalıqaralıq tájiriybeni úyreniw ana tili sabaqlarında sın kózqarasta oylawdı qáliplestiriwge innovaciyalıq qatnas jasawdı engiziwge járdem beredi.

Dáslep sın pikirlewdiń ne ekenligine hám onıń bilimlendiriwdegi ornı qay dárejede ekenligine toqtalıp ótemiz.

Sın pikirlew – bul ápiwayı maǵlıwmattı solay qabıllaw emes, al onı analizlep, óz pikirin dálillep, tayarlanǵan dáliller tiykarında juwmaq shıǵarıw procesi. Bilimlendiriw procesinde sın pikirlew tómendegishe kórinedi: oqıwshılardıń berilgen xabardı erkin úyreniwi, onı sın kózqarasta analiz etiwi; tekstlerge túrli kózqarastan qaraw; avtor pikirlerin talqılaw hám alternativ qatnaslardı islep shıǵıw; óz kózqarasın qorǵaw hám dáliller menen tiykarlap beriw.

Tómende ayırım jetekshi xalıqaralıq bilimlendiriw baǵdarlamalarınıń qatnasın dálilleymiz hám olar tiykarında ana tili sabaqlarında sın pikirlewdi rawajlandırıwdıń tiykarǵı usıl hám strategiyaların talqılaymız:

IB (International Baccalaureate) baǵdarlaması. International Baccalaureate (IB) dúnya júzi boylap tán alınǵan bilimlendiriw baǵdarlamalarınan biri bolıp, sın pikirlewdi rawajlandırıwǵa óz aldına itibar beredi. Xalıqaralıq Bakalavriat (IB) baǵdarlaması oqıwshılarǵa xalıqaralıq kólemde tán alınatuǵın bilim hám kónlikpelerdi beredi, bul bolsa olardıń keleshektegi bilim hám kásip iyelewge baylanıslı waqıtlarında úlken áhmiyetke iye. IB baǵdarlaması oqıwshılardı sın pikirlew, óz betinshe úyreniw hám xalıqara birge islesiwge úlesin qosıwǵa tayarlaydı.

IB baǵdarlamasında ana tili hám ádebiyatı pánleri "Language A: Literature" hám "Language A: Language and Literature" kursları boyınsha oqıtıladı. Sın pikirlew baǵdarında oqıwshılar tekstlerdi tereń úyreniwi, kontekstual analiz islew, avtordıń maqsetin anıqlaw hám túrli mádeniy kózqaraslardı salıstırıwǵa úyrenedi. TOK (Theory of Knowledge) páni bolsa IB baǵdarlamasınıń áhmiyetli bólimi bolıp, ol oqıwshılarǵa biliw proceslerin túsiniw, dáliller tiykarında juwmaq shıǵarıw hám túrli qaraslardı talqılaw imkanın beredi.

IB baǵdarlamasınıń bilimlendiriwdegi áhmiyeti:

- **Xalıqaralıq kólemde tán alınıwı:** IB diplomı dúnyanıń kóplegen universitetleri hám bilimlendiriw orınları tárepinen tán alınadı, bul oqıwshılarǵa xalıqara bilim alıw imkaniyatın beredi.
- **Sın pikirlew hám óz betinshe úyreniw kónlikpeleri:** IB baǵdarlaması oqıwshılardı pikirlewge, óz pikirin jetkerip beriwge hám óz ózin qadaǵalawǵa úyretedi, bul bolsa olardı keleshektegi bilim alıwına tayarlaydı.
- **Xalıqaralıq birge islesiwge úles qosıw:** IB baǵdarlaması oqıwshılardı xalıqaralıq birge islesiw, mádeniyatlar aralıq túsiniw hám ulıwmainsanıy qádiriyatlarǵa húrmet ruwxında tárbiyalaydı.
- **Innovaciyalıq oqıw usılları:** IB baǵdarlaması innovaciyalıq oqıtıw usılların qollaydı, bul oqıwshılardıń bilim alıw procesin qızıqlı hám nátiyjeli qıladı.
- **Túrli pán tarawlarında tereń bilim beriw:** IB baǵdarlaması oqıwshılardı túrli pán tarawlarında tereń bilim alıwǵa iytermeleydi, bul olardıń kásip baǵdarın tańlawında keń imkaniyatlar jaratadı.
- **Keleshek ushın tayarlıq kóriw:** IB baǵdarlaması oqıwshılardı tek universitetke emes, al keleshek ómirde dus keletuǵın qıyınshılıqlarǵa da tayarlaydı.
- **IB baǵdarlamasınıń maqseti:** IB baǵdarlamasınıń tiykarǵı maqseti – jáhán kóleminde bilimli, ǵamxor hám juwapkershilikli jaslardı tárbiyalaw. Bul jaslar keleshekte jarqın dúnya jaratıw ushın úlesin qosadı. Bul baǵdarlama arqalı oqıwshılar ózleriniń qızıǵıwshılıqların rawajlandırıwı, bilimin asırıwı hám ózlerine isenim payda etiwi múmkin. IB baǵdarlaması, sonday-aq, oqıwshılardı túrli mádeniyatlardı túsiniw hám húrmet etiwge úyretedi, bul bolsa olardı xalıqaralıq birge islesiwge tayarlaydı. Solay eken, IB baǵdarlaması oqıwshılarda tek bilim berip qoymastan, olardı keleshekte talapshań hám juwapkershilikli insanlar bolıwı ushın zárúr bolǵan kónlikpe hám qádiriyatlardı da qáliplestiredi [1:1-4]. IB Middle Years Program (MYP) 11 jastan 16 jasqa shekemgi bolǵan oqıwshılar ushın arnalǵan oqıw baǵdarlaması bolıp, ol intellektual qıyınshılıqlardı saplastırıw hám dástúriy pánler boyınsha izertlewler alıp barıwdı qáliplestirip baradı. MYP kommunikaciya, birge islesiw, shólkemlestiriwshilik, ózin ózi basqarıw, pikirin sáwlelendiriw, izertlew alıp barıw, kompyuter sawatqanlıǵı, media sawatqanlıq, dóretiwshilik hám sın pikirlew, bilimin jetkerip beriw, sonday-aq, mádeniyatlar aralıq túsinisiw hám global birge islesiwdi rawajlandıradı.

Bunda pánler aralıq oqıtıw hám kúndelikli bilim beriw bir-birine baylanıslı bolǵan oqıw baǵdarlamasın jaratadı, oqıwshılardıń rawajlanıw talapların esapqa aladı hám olardı keyingi akademiyalıq oqıwǵa tayarlaydı. MYP túsinikler hám kontekstlerden paydalanǵan halda segiz baǵdar boyınsha bilimlerdi uzatıwda baslanǵısh noqat integraciyası wazıypasın atqaradı [2:43].

Tálim jónelisleriniń 1960-jıllardaǵı hám IB baǵdarlamasındaǵı salıstırmalı analizi ilimiy miynetlerde tómendegishe túsindiriledi [3:1-12]:

Cambridge International Education (CIE) baǵdarlaması. Cambridge universiteti tárepinen islep shıǵılǵan bul baǵdarlama dúnyanıń kóplegen mekteplerinde qollanıladı. Bul A-Level hám IGCSE baǵdarlamaların óz ishine alıp, ana tili hám ádebiyatı pánlerinde sın pikirlewdi rawajlandırıwǵa qaratılǵan tapsırmalar jıynaǵınan ibarat. Bunda ádebiy tekstlerdi tereń analizlew, argumentli esseler jazıw, túrli kózqarastaǵı pikirlerdi bahalaw hám bahalatıw arqalı oqıwshılardıń pikirlew qábiletin rawajlandıradı. Ondaǵı Cambridge Critical Thinking kursında oqıwshılar dálillerge tiykarlanǵan bahalaw, qarsı pikirlerdi úyreniw hám óz kózqarasın qorǵaw sıyaqlı kónlikpelerdi rawajlandıradı. Mısal ushın, Kembridj baslawısh inglis tili páni oqıw, jazıw hám awızeki baylanıs ornatıwǵa bolǵan ómirlik talaptı qandıradı. Oqıwshılar túrli maqsetler hám auditoriya ushın inglis tili kónlikpelerin rawajlandıradı. Usı tema inglis tilin birinshi til sıpatında biletuǵın oqıwshılar ushın arnalǵan hám hárqanday mádeniy kontekstte qollanılıwı múmkin.

Oqıwshılar tórt baǵdarda kónlikpe hám túsiniklerdi rawajlandıradı: oqıw, jazıw, sóylew hám tıńlaw. Olar qalayınsha nátiyjeli kommunikaciya ornatıwdı hám birqatar maǵlıwmatlı tekstlerde, ǵalaba xabar quralları tárepinen berilgen xabarlarǵa juwap beriwdi úyrenedi. Bul 4 kónlikpeni kúndelikli turmısta nátiyjeli qollana alatuǵın ózine isengen pikirlesiwshilerge aylanadı, kitapxan sıpatında qáliplesiw, maǵlıwmat hám zawıq alıwshı, óz zamanı menen teń qádem qoyıw, túrli auditoriyalarda sózdi orınlı paydalanıw hám ózlerin jetik dóretiwshi yamasa pikirlewshi sıpatında sezine alıwdı meńgeredi.

“Kembridj AS hám A-Level” mamanlıqları óziniń akademiyalıq standartları hám xalıqaralıq kólemde tán alınǵanlıǵı menen belgili. 16-19 jastaǵı oqıwshılar ushın arnalǵan bul imtixanlar keń kólemli pánler boyınsha tereń bilim alıw hám erkin óz betinshe úyreniwdi rawajlandıradı. Imtixan tapsırǵan oqıwshılar A*, A, B, C bahaların alsa “qanaatlanarlı” dep esaplanadı, al D, E hám U bahaların alsa “qanaatlanarsız” dep esaplanadı. Bul baǵdarlama akademiyalıq qatańlıǵı menen belgili. Bunda bilim beriw hám bilim alıw sistemalı túrde jolǵa qoyılǵan bolıp, bunda oqıwshılardıń salıstırmalı pikirlew hám mashqalalardı sheshiw qábiletleri jetilisip baradı, bul bolsa olardıń joqarı tálim hám onnan keyingi jetiskenliklerinde ayrıqsha áhmiyetke iye. Bul imtixanlardı tapsırǵan oqıwshı dúnya júzi boylap ataqlı universitetlerge kiriw imkaniyatına iye boladı. Sonı da aytıp ótiw kerek, eger oqıwshı imtixanlardan eń joqarı A* yaki A dárejesine erisken bolsa, onı universitetler 2-kursqa qabıllaw jaǵdayları da ushıraydı. Sebebi universitetlerdiń 1-kursında studentlerge A-Level basqıshındaǵı bilimler beriledi.

“Kembridj AS and A-Level” sisteması keń kólemli pánler tańlawın usınıs etedi, bul házirgi waqıtta Ózbekstandaǵı Prezident mekteplarinde jolǵa qoyılǵan bolıp, bunda oqıwshılar 8-klasınan baslap óz oqıwın qızıǵıwshılıǵı hám kásiplik maqsetlerine muwapıq tańlaw imkaniyatın beredi. Bul tańlaw oqıwshılarǵa pánler boyınsha kúshli táreplerin hám qızıǵıwların izlew imkaniyatın jaratadı, oqıwshılarda qızıǵıwshılıq hám motivaciyanı asıradı [4, 26-30]. Ózbekstan Respublikası xalıq bilimlendiriwi sistemasın 2030-jılǵa shekem rawajlandırıw koncepciyasında mámleketimizdiń Xalıqaralıq dárejede oqıwshılardı bahalaw dástúri reytingi PISA (The Programme for International Student Assessment) boyınsha jáhánniń jetekshi mámleketleri qatarına kiriwine erisiw belgilengen [5]. Búgingi kúnde dúnyanıń kóplegen rawajlanǵan mámleketleri oqıwshılardıń bilimi hám dárejesin xalıqaralıq bahalaw ólshemleri tiykarında anıqlawdı maqul kórmekte hám oqıwshılardıń XXI ásirge tán bilim, kónlikpe hám mamanlıǵı reytingin jańalawǵa urınbaqta.

Dúnya mámleketlerinde PISA baǵdarlamasınıń nátiyjeleri tiykarında oqıw baǵdarlamalarında bar bolǵan talaplar átirapında oqıwshılardıń bilim hám kónlikpelerin ámeliyatta qollanıw, pikirlew hám kommunikaciya ornatıw qábiletlerine baha beriledi. PISAnıń tiykarǵı wazıypası mámleketlerdi bilimlendiriw tarawındaǵı mámleketlik siyasatına tiyisli maǵlıwmatlar menen támiyinlew hám qararlar qabıl etiwde olardı qollap-quwatlawdan ibarat. Xalıqaralıq ekspertler hám ekonomistler oqıwshılarda oqıw, matematika, tábiyiy pánlerden ózlestirilgen bilim hám kónlikpe dárejeleriniń qáliplesiwi hám bekkemleniwi mámlekettiń keleshektegi jetiskenligi ushın áhmiyetli dáslepki qádem bolıp esaplanıwın atap ótedi. PISA ekonomikalıq birge islesiw hám rawajlanıw shólkemi (Organisation for Economic Cooperation and Development OECD) tárepinen ámelge asırılatuǵın baǵdarlama esaplanadı. PISA 2000-jıldan berli hár úsh jılda bir márte ótkerilip kelinbekte. Onıń hár úsh jılda ótkeriliwi mámleketlerge siyasiy qararlardı hám tiyisli baǵdarlamalardıń tásirin esapqa alıw ushın maǵlıwmat hám analizlerdi óz ishine alǵan halda óz waqtında xabar beriw imkaniyatın jaratıp beredi. Izertlewdi hár úsh jılda ótkeriwdiń sebebi sonda, bilimlendiriw tarawındaǵı reformalar, ózgerisler hám jańalanıwlardı baqlaw jolında zárúr maǵlıwmatlardı toplaw ushın qolay dáwirdi payda etiw. Sonday-aq, bul múddet mámleketlerge ózleriniń bilimlendiriw sistemasında keleshekte erisiwi kózde tutılǵan tiykarǵı maqsetlerin anıqlap alıw imkaniyatın jaratıp beredi.

PISA izertlewinde mektepte bilim alıp atırǵan 15 jaslı (15 jas 3 aydan 16 jas 2 ayǵa shekem bolǵan) oqıwshılar qatnasıp, oqıwshılardıń "ómirge tayarlıq" dárejesi, yaǵnıy olardıń mektepte iyelegen bilim hám kónlikpelerinen ómirde ushırawı múmkin bolǵan mashqalalardı sheshiwde qay dárejede paydalana alıwları bahalanadı [6:8-10].

PISA úyreniwlerinde oqıwshılardıń ana tilinde tekstti túsiniw kónlikpesi tekseriledi. Bunda oqıwshılar berilgen teksttegi maǵlıwmatlardı túsiniw, bir-birine salıstıra alıw, talqılaw, juwmaq shıǵarıw hám durıs, nadurıslıǵına baha beriw kónlikpelerine iye bolıwı kerek.

ÁDEBIYATLAR

1. Djan, Nhari (18 February 2015), „The Lasso in the News-Press: Middle Years Program & Flipped Classrooms"
2. "International Baccalaureate Middle Years Programme Subject Brief : Language Acquisition" (PDF). *Ibo.org*. Archived from the original (PDF) on 15 December 2017. Retrieved 6 December 2017.
3. *"The history of the IB" (PDF). International Baccalaureate Organization. 2017.*
4. Sobirobv A.A. "KEMBRIJ AS and A-LEVEL" imtihonlari va dasturning afzalliklari (Andijon shahridagi Prezident maktabi tajribasida) ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМ / СОВРЕМЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ 2024, 11 (144) 26-30-bb.
5. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriwi sistemasın 2030-jılǵa shekemgu rawajlandırıw konsepciyasın tastıyıqlaw haqqında» 2019-jıl 29-apreldegi PP-5712-sanlı Pármanı.
6. Xalqaro tadqiqotlarda o'quvchilarning o'qish savodxonligini baholash (Ona tili va adabiyot fani o'qituvchilari, metodistlar va soha mutaxassislari uchun metodik qo'llanma). Ta'lim inspeksiyasi huzuridagi Ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazi. – Toshkent, 2019-yil, 8-10-bb.

Резюме. В данной статье представлен научный анализ международно признанных образовательных программ, их преимуществ, текущего состояния дел в сфере их реализации, а также мер, принимаемых в системе образования для развития современных навыков у студентов.

Ключевые слова: образовательный процесс, критическое мышление, программа IB.

Summary. This article presents a scientific analysis of internationally recognized educational programs, their benefits, the current state of their implementation, and measures taken in the education system to develop modern skills of students.

Key words: educational process, critical thinking, IB program.

O'QUVCHILARNING FIKRLARINI TAHLIL QILISHDA TEXT MINING USULLARIDAN FOYDALANISH

Safarov L.S.
Qarshi davlat universiteti

XXI asrda raqamli texnologiyalar jamiyatning barcha sohalarida, xususan, ta'lim tizimida keng qo'llanilmoqda. Zamonaviy ta'lim faqat bilim berish emas, balki o'quvchilar bilan samarali muloqot o'rnatish, ularning fikr-mulohazalarini eshitish va o'rganishga ham asoslangan.

O‘quvchilarning dars jarayoni, o‘qituvchi faoliyati va o‘quv dasturlari haqidagi fikrlarini tahlil qilish ta’lim sifatini oshirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Bugungi davrda insoniyat hayoti tobora raqamlashib, axborot kommunikatsiya texnologiyalarining jadallik bilan faoliyatning barcha sohalariga kirib borayotganlik hodisasi sodir bo‘layotganligini ko‘rish mumkin. Raqamli muhit ta’siri natijasida shaxs rivojlanishi va xususiyatlari ham o‘zgarib, yangicha yondashuv va qarashlarni taqozo etmoqda. Hozirgi davrimiz dunyoning yetakchi mamlakatlari “To‘rtinchi sanoat inqilobi”, “Aqlli iqtisodiyot”, “Innovatsion iqtisodiyot”ga o‘tayotgani bilan xarakterlanadi [1]. Darhaqiqat axborot iste’moliga bo‘lgan yuqori ehtiyoj va talab bugungi kunda sezilarli darajada ortdi. Barcha yosh toifasi bu jarayonning faol ishtirokchisiga aylanib borayotganligi buning yaqqol tasdig‘idir. Bunday faollik ko‘pgina yangi muammolar ustida ishlashga ham sabab bo‘lmoqda deb aytish mumkin. Xususan, axborotlar bilan ishlash ko‘nikmasining yetarli emasligi, axborot madaniyatiga e’tiborning kamligi, me’yorning yo‘qligi va raqamli qaramlikning ortishi singari bir qator sabablar bunga misoldir.

Ma’lumki kelajakka intilib yashaydigan yosh avlod sayyoramizda farovon hayot va yuksak taraqqiyot barqaror bo‘lishi uchun yangi g‘oyalar va ijodiy ruhdagi sa’y-harakatlarni amalga oshiradigan beqiyos kuchdir. BMTning Yoshlar strategiyasida ta’kidlanganidek, “Yoshlar siymosida eng qimmatli va o‘ta muhim resurslar mujassam topgan bo‘lib, unga har qancha investitsiya kiritsa arziydi, chunki bu sarmoyalar bir necha barobar ziyoda bo‘lib qaytadi” [2].

Mazkur tadqiqot ishida kelajagimiz egalari bo‘lgan yoshlarni har tomonlama barkamol avlodlar qilib shakllantirishda yuqoridagi sanab o‘tilgan muammolarga qanday yechim topish mumkinligi xususida so‘z boradi. Barchamizga ma’lumki, yoshlarning ta’lim-tarbiyasi har bir davrda o‘ziga xos e’tiborni talab qiluvchi jihat sifatida qaralgan. Qaysiki mamlakat ushbu omilga jiddiy masala sifatida qaragan taqdirda uning kelajagi barqaror bo‘lishi kuzatilgan. Har tomonlama bilimli, salohiyatli yoshlar mamlakat ravnaqi yo‘lidagi ulkan xazinadir. Bunday yo‘lda bardavom bo‘lishlik esa oiladagi barqaror muhit, ta’lim maskanlaridagi e’tibor va mas’uliyat hamda keng jamoatchilikni o‘rni beqiyos. Tarbiya chegara bilmas jarayon sanaladi. Uni har qaysi inson har joyda ko‘rishiva olishi tabiiy. Shu boisdan ko‘pgina yoshlar tarbiyasida tashqi muhit ta‘siri sezilarli darajada ortgan. Global tarmoqdagi axborot resurslarining o‘sib kelayotgan yosh avlod hayot tarzining shakllanishiga ta’sirini tahlil qilish natijasida shunday fikr kelib chiqmoqdaki, ularning eng ommabopi sanalgan internet hozirgi kunda ijtimoiy munosabatlarining o‘ziga xos muhitiga aylanib qoldi. Axborot savodxonligi borasidagi tadqiqotlaming ko‘rsatishicha, texnologik ko‘nikmalar yoshlarda kattalarga nisbatan yaxshiroq shakllangan ekan. Bu holat zamonaviy yoshlar texnika yangiliklari bilan bolaligidan boshlab tanishishi, ulardan shaxsiy yoki ijtimoiy maqsadlarda axborotni to‘plashi, qayta ishlashi va uzatishda foydalanishi bilan bog‘liq ekan. Shunday bo‘lsa-da, yoshlar dalillar aniqligi va ishonchliligini baholashida ma’lum qiyinchiliklarga duch keladi [3].

Dunyoni o‘zgartirgan inson aql-zakovatining asosida ilm turishi ham oddiy haqiqat. Inson ilmni ta’lim va tarbiya orqali oladi. Shu sababli, unga (ilmga) erishish yo‘llarini topish, bilim olishga xizmat etuvchi mexanizmlarni ishlab chiqishga bo‘lgan intilish-insoniyat tarixining ajralmas qismi bo‘lib kelmoqda [4]. Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi ta’lim sohasiga ham sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatmoqda. An’anaviy baholash va fikr almashish usullari o‘rnini zamonaviy, avtomatlashtirilgan texnologiyalar egallamoqda. Ayniqsa, o‘quvchilarning fikr va mulohazalarini chuqur tahlil qilish orqali dars sifati, o‘quv dasturlari va pedagogik yondashuvlarni takomillashtirish imkoniyati tug‘iladi. Bunda Text Mining texnologiyasi asosiy vosita bo‘lib xizmat qilmoqda. Ushbu texnologiya yordamida katta hajmdagi matnli ma’lumotlarni avtomatik tarzda tahlil qilib, foydali bilimlarni ajratib olish mumkin.

An’anaviy so‘rovnomalar va og‘zaki fikr almashuvlar bu jarayonda yetarli bo‘lmay qolmoqda. Shu sababli, zamonaviy sun’iy intellekt va raqamli tahlil texnologiyalaridan foydalanishga ehtiyoj ortmoqda. Ayniqsa, Text Mining (matnlarni avtomatik tahlil qilish) texnologiyasi bu borada katta imkoniyatlarga ega. Ushbu maqolada o‘quvchilarning yozma fikrlarini tahlil qilishda Text Mining texnologiyalarining imkoniyatlari, usullari va ularning ta’limga ta’siri ko‘rib chiqiladi.

Text Mining – bu katta hajmdagi matnli ma’lumotlarni kompyuter yordamida avtomatik tarzda qayta ishlash, tahlil qilish va ulardan foydali ma’lumotlar ajratib olish jarayonidir.

Text Mining matnli ma’lumotlardan yashirin bilim va tuzilmalarni aniqlashga qaratilgan texnologiyalarga, asosan Natural Language Processing (NLP), statistik modellash, mavzu aniqlash, sentiment tahlil va klasterlash kabi usullarga asoslanadi. Text Mining yordamida inson tomonidan

yozilgan matnlar (talabalar sharhlari, forum yozishmalari) avtomatik tarzda saralanadi, baholanadi va tahlil qilinadi. Text Mining quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi: 1. Matnni tozalash, strukturaga solish; 2. So‘zlar va iboralarni aniqlash (tokenization); 3. Matn mazmunidan mavzularni ajratish (topic modeling); 4. Sentiment tahlil; 5. Ma’lumotlar asosida tavsiyalar berish yoki baho chiqarish.

Ta’lim jarayonida bu texnologiyadan o‘quvchilar yozgan insho, baholov izohi, forumdagi fikr yoki onlayn so‘rovnoma natijalarini avtomatik tarzda tahlil qilishda foydalaniladi. Bu esa o‘qituvchiga ko‘proq miqdordagi fikrlar ustida tizimli tahlil olib borishga imkon beradi. O‘quvchilarning fikrlarini yig‘ish manbalari Text Mining texnologiyasidan samarali foydalanish uchun eng avvalo ma’lumot manbalarini to‘g‘ri aniqlash muhimdir.

Ta’lim muassasalarida o‘quvchilarning fikrlari quyidagi shakllarda yig‘ilishi mumkin:

a) **Natural Language Processing.** Til birliklarini aniqlash, so‘z shakllarini normal holga keltirish (lemmatization), gaplar orasidagi bog‘lanishni o‘rganish uchun qo‘llaniladi. Bu qadamlar orqali kompyuter inson tilini tushunishga yaqinlashadi.

b) **Sentiment Analysis.** Bu usul orqali o‘quvchilarning yozgan matnlari ijobiy, salbiy yoki neytral kayfiyatda ekanligi aniqlanadi.

d) **Topic Modeling.** Matnlar ichidagi asosiy mavzular avtomatik tarzda ajratiladi. Bu orqali talabalar qaysi mavzularni ko‘p muhokama qilayotganini aniqlash mumkin: masalan, baholash tizimi, dars metodikasi, o‘qituvchi muomalasi.

Text Mining bu usullarni birgalikda qo‘llab, o‘quvchilar fikrlarini chuqur, tizimli va ko‘p qirrali tahlil qilish imkonini beradi. Zamonaviy ta’lim jarayonining muvaffaqiyati nafaqat darsliklar sifati yoki o‘qituvchining malakasi bilan, balki talabalarning faol ishtiroki bilan ham chambarchas bog‘liq. Talabalar ishtiroki – bu ularning darslarda faol qatnashuvi, mustaqil o‘rganishga bo‘lgan ishtiyoqi, muhokamalardagi faolligi, loyihalardagi ishtiroki va fikr bildirish imkoniyatlaridan foydalanishi bilan belgilanadi. So‘nggi yillarda ta’lim tizimida talabalar ishtirokini oshirishga alohida e’tibor qaratilmoqda, chunki bu ta’lim sifati va samaradorligining muhim ko‘rsatkichidir.

Xulosa qilib aytganda, Text Mining ta’limda o‘quvchilar fikrini avtomatik, tizimli va ilmiy asosda tahlil qilish imkonini beruvchi muhim texnologiyadir. U o‘qituvchilarga o‘z ishini baholash, o‘quvchilarning ehtiyojlarini tushunish va ta’lim jarayonini takomillashtirishda katta yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. “Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi”. − T.: O‘zbekiston, 2022. − B.174.
2. Mirziyoyev Sh.M. “Yangi O‘zbekistonda erkin va farovon yashaylik”. − T.: O‘zbekiston, 2023. − B.35-36.
3. Baratboyev B.B. “Mediasavodxonlik va axborot madaniyati”. – F.: 2024. –B. 8-22.
4. Yazdonov U.T. “Ta‘lim va tarbiya integratsiyasi”. − S.: “Samarqand davlat chet tillar instituti” nashriyoti, 2024. − B.9.
5. Safarov L. Matnlarni intellektual tahlil qilishda Text Mining texnologiyasining o‘rni. “Algoritmlar va dasturlashning dolzarb muammolari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari to‘plami. 2023-yil 19-20 may. Qarshi. Qarshi DU. – 2023. B. 687-689.

Резюме. В статье рассматриваются вопросы использования методов анализа мыслей учащихся. В результате исследований было подтверждено, что TEXT MINING является важной технологией в образовании, позволяющей автоматически, систематически и научно анализировать мысли учащихся.

Ключевые слова: методы изучения текста, современное образование, качество урока.

Summary. The article discusses the use of methods for analyzing students' thoughts. As a result of research, it was confirmed that TEXT MINING is an important technology in education that allows for the automatic, systematic, and scientific analysis of students' thoughts.

Key words: text learning methods, modern education, lesson quality.

PUBLICISTIKALÍQ POETIKA TÚSINIGI HÁM TÚRLERI

Tureshova S. M.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Biziń oyımızsha, ortaǵa taslanıp atırǵan másele publicistika túsinigin kimniń qalay túsiniwine tikkeley baylanıslı. Usı jumıs avtorı ilimiy basshısınıń hám basqa da kóplegen postsovet

respublikaları jurnalistika izertlewshileriniń jazǵanınday, publicistika bul oǵada keń túsinik bolıp, ol jurnalistikanıń múmkinshiliklerinen tiyimli paydalanadı.

Publicistika da derlik sóz óneri menen teń mánide kórinetuǵınlıǵı sebepli ol hátte jurnalistikalıq tekstlerde de ayqın kózge taslanıwı múmkin. Bul másele bizden burın qániygelerdiń itibarın ózine tartqan edi. Máselen, Novosibirsk mámleketlik universitetiniń klassikalıq jurnalistika fakultetinde M.S.Popova hám I.V.Silantevlerdiń avtorlıǵında «Jurnalistika janrlarınıń ritorikalıq hám poetikalıq tiykarları» degen oqıw kursı on jıldan aslam waqıttan berli ótilip kelmekte. Kurstıń ilimiy-metodikalıq baǵdarlamasında ritorika, poetika, janr, jurnalistika túsinikleri saybaǵıslap keltirilgen. Álbette, G.Ya.Solganiktiń «Publicistikalıq poetika», M.I.Styuflyaevanıń «Publicistikalıq poetika», L.G.Kaydanıń «Publicistikada kompoziciyalıq poetika» hám «Teksttiń kompoziciyalıq poetikası», Irma Nurbuttıń «K.Simonovtıń 1941-1945-jıllardaǵı publicistikalıq poetikası», I.V.Kuznecovtıń «Tariyxıy ritorika», 2013-jılı G.S.Proxorovtıń «Kórkem-publicistikalıq bir pútinlik poetikası», S.Qalqabaevanıń «Kórkem shıǵarma poetikası», K.Qamzinniń «Publicistika janrlarınıń evolyuciyası» oqıw quralı sıyaqlı bir qatar miynetler payda boldı. Biz bul paragrafta publicistika poetikasın tek kórkem-ádebiy publicistika negizinde alıp qaramastan, onıń jurnalistika janrlarındaǵı kórinisleri tuwralı qaraqalpaq kúndelikli baspasózi materialları tiykarında keńirek sóz etemiz.

«Publicistika bolmıstıń kritikalıq dizaynı» (T.Masharipova, 2016) sıpatında, kúndelikli túrmıstı sáwlelendiriwshi usıl – metod. Bul ádebiyatta – kórkem metod bolıwı múmkin, al jurnalistikada – publicistikalıq metod bolıwı múmkin. Anıǵıraq aytqanda, kórkem ádebiyatta «kórkem metod – sırtqı dúnyanı, jámiyetti, adamdı kórkem-estetikalıq tanıwdıń bir usılı, basqasha aytqanda, jazıwshı ózi súwretlep otırǵan dúnyanı, jámiyetlik turmıstı qalay bolsa solay kórsetpesten, olardı tereń úyrenedi, oy-pikir eleginen ótkeredi, oǵan ideyalıq-emociyalıq baha beredi. Kórkem obrazlarǵa belgili bir ideyalardı, oy-pikirlerdi estetikalıq principlerdi sińdiredi. Solay etip, jazıwshı da turmıstı sáwlelendiriwdiń belgili bir usılları, talapları, principleri qáliplesedi. Ol usı principlerdi basshılıqqa alıp, kórkem obraz jaratadı, sol arqalı óziniń ideyaların, oy-pikirlerin beredi» .

Belgili ózbek jurnalistika izertlewshisi, professor F.A.Muminovtıń pikirinshe, jurnalistikada onıń ulıwmalıq metodı «operativ aktuallıq ǵalaba jámiyetlik refleksiya» esaplanadı. Jurnalistikanıń ulıwmalıq metodı tuwralı usı teoriyadan kelip shıǵıp, T.J.Masharipova publicistikanıń ulıwmalıq metodın «operativ aktuallıq ǵalaba ekspressiv jámiyetlik refleksiya» dep kórsetilip, «publicistiler kórkem, pafoslı ekspressivlik túrde óz shıǵarmaların jazıwı» tiyis.

Jurnalistikalıq shıǵarmalar tábiyatına bola bolmıstı, bizdi qorshaǵan sırtqı ortalıqta, átirapımızda, siyasiy-jámiyetlik, mádeniy turmısımızda júz berip atırǵan waqıya-hádiyselerdi obyektiv sáwlelendiriwi tiyis. Olar tómendegishe:

1. Kórkem shıǵarmada da, jurnalistikada da siyasiy hám publicistikalıq kóz-qaras bolıwı múmkin, ásirese ol jurnalistikada ayqın kórinedi. Sebebi jurnalistika bul siyasiy-jámiyetlik institut, ol «tórtinshi hákimiyat».

2. Obyektivlik bar jerde publicistikada subyektivlik dáreje joqarı boladı.

Máselen, jurnalist óz reportajında jol haqqında aytpaqshı bolsa, ol sol waqıyanı, joldı, avtomobiller háreketin, bar real obyektlerdi súwretlese, al publicistte bul ózgeshe, yaǵnıy shaxsıy aralasıw seziledi. Sonlıqtan, jurnalistke qaraǵanda, publicistte shaxsıy aralasıw joqarı dárejede boladı. Buǵan mısallardı T.Qayıpbergenovtıń problemalıq shıǵarmaları («Keń peyillik kelbeti», «Bir kese sút», «Kózdiń qarashıǵı», «Qaraqalpaqnama»), I.Yusupovtıń poetikalıq publicistikası («Bul jer ele zor boladı», «Aral elegiyaları», «Jollıdan sálem»), S.Salievtiń tábiyat, jámiyet hám adamlar arsındǵı múnásibetler tuwralı shıǵarmaları («Tırnaq» romanı, «Ústirtke adam keldi» shıǵarması), O.Abdiraxmanovtıń Aral teńizi qurıwınıń tek tábiyatımızǵa ǵana emes, adamzat jámiyetiniń túrli salalarındaǵı ziyanlı aqıbetleri sáwlelendirilgen qatar shıǵarmaları («Aralım – dártim meniń», «Mırzanıń izi» esseleri, «Qaraqalpaq dúnyası» toplamı, «Aralqum» úsh seriyalı hújjetli filmi), A.Halmuratovtıń «Qonbay ótken “Besqonaq…”, «Jańa jıldıń appaq qarı», «Áziyzim», «Mısqallardan dóreler qırman…», Sh.Usnatdinovtıń publicistikalıq maqalaları portret ocherkleri, A.Hábiypovtıń problemalıq intervyuleri, S.Ibragimovtıń jurnalistikalıq ocherkleri menen filosofiyalıq lirikaları, X.Dáwletnazarovtıń G.Dáwletovanıń publicistikalıq xarakterdegi jalınlı

qosıqları mısal bola aladı. Qaraqalpaq publicistikasında bul temada oǵada bahalı shıǵarmalar dóretilgeni hám ele de jazılıp atırǵanına kóplep mısallar keltiriwimiz múmkin.

Eger jurnalistikanıń dıqqat-itibarında sociallıq tema bolsa, álbette sın aralasadı, analiz kúsheyedi. Racionallıq pikirlew menen emocionallıq pikirlew publicistikanı bekkemleydı. Bul eki pikirlew tipi bir-biri menen tıǵız baylanısadı hám bir-birin tolıqtıradı. Mısalı, adamdı jaqsı adam emes dew yamasa Aydos biy, Ernazar Alakózge salıstırıw, megzetiw, uqsatıw – bul obraz, al, shıǵarma qaharmanınıń ózine sıpatlama (xarakteristika) beriw, bul – racionallıq. Usı eki nárse birlesken, bir-biri menen baylanısqan waqıtta, auditoriyaǵa informaciyanı, ideyanı jetkeriw ańsat boladı. «Obraz – bul quramalı túsinik bolıp, ol rus tilindegi «otobrajat» – sızıw, kórinis beriw degen sózden alınıp, qıyaldaǵı kórinis, sırtqı pishim, forma, tımsal degen mazmundı beredi».

Publicistikalık shıǵarmanıń hám onıń avtorınıń óz maqseti bar. Publicist roliniń áhmiyetliligi sonda, ol shıǵarma auditoriyaǵa qalay tásir kórsetedi, qalay qabıl etiliwine itibar qaratadı, yaǵnıy ol auditoriyanıń psixologiyasına qaray baǵdarlanadı (orientaciyalanadı). Racionallıqtı ele de tolıqtırıw múmkin, olar faktlardıń túrleri menen qalay, qay jerde qollanıw, ajıratıw, olardı túsindirip beriw, sholıw arqalı ámelge asadı. Mine, usı xızmetler publicistikanıń tiykarı – kórkem súwretlew quralları sistemasında kórinedi.

Juwmaqlap aytqanda, publicistikanıń, álbette, sociallıq sananı qáliplestiriwde ornı ayrıqsha. Publicistikalıq poetika bir ǵana estetikalıq tásirdi oyatıw ushın xızmet etpeydi. Birinshiden, logikalıq jol-joba, etikalıq kórsetpeler, ásirese puqaralıq poziciyanı qáliplestiriwde kórinedi. Bul búgingi kúnde jámiyettiń itibarı sociallıq tarmaqlarda informaciyalasqan jámiyet dáwirinde poetikalıq qurallar auditoriyanıń itibarın tartıwǵa hám uslap turıwǵa járdem beredi.

Publicistikalıq poetika tek ǵana tekstte emocional-ekspressiv yaǵnıy estetikalıq naǵısı emes, ol teksttiń mazmun-mánisin ideyalıq dúzilisindegi áhmiyetli tiykarǵı buwını. Poetikalıq formalar jurnalistikada maǵlıwmat jetkeriw menen birge isendiriw, pikir oyatıw, ilhamlandırıw múmkinshiligin beredi. Publicistika poetikasın úyreniw búgingi rawajlanǵan zamanǵa say jurnalistikalıq tekstlerdıń rolin kúsheytiw, túsiniwde olardıń jańa baǵdarların keńeytedi.

ADEBIYATLAR

1. Попова М.С., Силантьев. Вестник НГУ. Серия: История, филология. 2011. Том 10, выпуск 6: Журналистика. 130-139 стр.
2. Солганик. Поэтика публицистики. Московский государственный университет им. М.В.Ломоносова. Изд-во «Московского университета», 1990. – 160 стр..
3. Стюфляева М.И. Поэтика публицистики. Воронежский государственный университет. – Воронеж. Изд-во «Воронеж.ун-та», 1975. – 154 стр.
4. Кайда Л.Г. Композиционная поэтика публицистики. Учебное пособие. 2022. – 142 стр; *сол автор.* Композиционная поэтика текста. [Электронный ресурс]: монография. – Москва. Изд-во Флинта. 2016. – 403 стр.
5. Irma Nurbut. Поэтика публицистики К.Симонова 1941-1945-х годов. Создано в интеллектуальной издательской системе Ridero. - 1997. – 79 стр.
6. Кузнецов И.В. Историческая риторика. – М., 2008. –С.285.
7. *Қараңыз:* Прохоров Г.С. Поэтика художественно-публицистического единства. Автореферат докт.дисс.филол.н. – Москва, 2013.
8. Қалқабаева С. Көркем шығарма поэтикасы. Монография. – Алматы. «Қазақ университети» баспа үйи. 2019. -180 б.
9. К.Қамзинниң «Публицистика жанрларының эволюциясы». Оқыў қуралы. – Алматы. «Қазақ университети». 2015. - 425 б.
10. Ja’rimbetov Q. A’debiyattani’wdan sabaqlar. Woq’I’w qollanba. – No’kis. “Qaraqalpaqstan», 2012. – B. 77.
11. Муминов Ф. Метод журналистики и методы деятельности журналистов. Монография. – Ташкент, «Университет», 1998. – С. 78.
12. Машарипова Т.Ж. Публицистика назариясининг яхлит концепцияси. Филол.ф.д. (DSc) илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс.автореферати. Қорақалпоқ давлат университети. – Нукус, 2020.
13. Машарипова Т. Публицистика теориясының бир пүтин концепциясы: илимий-методологиялық анализ (Қарақалпақстан баспасөзи материаллары мысалында). – Ташкент: “MUMTOZ SO’Z”, 2016. – Б. 116.

Понятие и виды публицистической поэтики

Резюме. Поэтика, одним из направлений литературоведения, изучает формы, содержание и стилистические особенности художественного текста, а также его механизмы воздействия.

Ключевые слова: публицистика, поэтика, стиль, публицистическая поэтика, текст, образ.

The concept and types of publicistic poetry

Summary. Poetics, being one of the branches of literary studies, studies the forms, content, and stylistic features of literary text, as well as its mechanisms of influence.

Key words: journalism, poetics, style, journalistic poetics, text, image.

QARAQALPAQLARDA EGISKE TAYARLÍQ HÁM EGIS WAQTÍNDA ÓTKERILETUǴÍN MÁRESIMLER

Orınbaeva G. P.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Qay zamanda da qaraqalpaq xalqınıń negizgi kásibi diyqanshılıq penen sharwashılıq bolǵan. Diyqanshılıq mádeniyatı, onıń qáliplesiwi,ol menen baylanıslı úrp-ádet máresimlerdi ilimiy jaqtan izertlew tariyxshı alımlardı etnograflardı qızıqtırıp kelgen.

Bizge belgili, ásirler dawamında diyqanshılıq xojalıǵın júrgiziw boyınsha toplanǵan úlken tájriybe hám usıllar jaratılǵan. Bular tiykarında ózine tán diyqanshılıq dástúrleri hám máresimleri qáliplesken. Diyqanlardıń tábiyat hádiyseleri aldında ázziligi, mashaqatlı miynet esesine jetistirgen hasıldıń tábiyiy apatlar sebepli qıyrap qalıwı hám tábiyattıń belgisiz kórinbes kúshlerinen qorqıw hám mashqalalardan qutılıw ilajların izlew hám diyqanshılıqqa baylanıslı bir qatar máresimler orınlawına tiykar bolǵan.

Diyqanshılıq penen baylanıslı ótkerilgen úrp-ádet, máresimlerdiń kópshiligi islamǵa shekemgi bolǵan tábiyat hádiyselerin ilahıylastırıw, aspan hám jer qudaylarına sıyınıwǵa tiykarlanǵan.

Orta Aziyanıń basqa xalıqları sıyaqlı qaraqalpaqlar da diyqanshılıq dástúrlerin shıǵıs xalıqları kalendarı tiykarında alıp barǵan. Báhárgi dala jumısları, jergilikli kalendarǵa kóre, jańa jıl - quyashtıń balıq (hút) juldızınan qoy (hamal) juldızına ótken waqıttan baslanadı. Házirgi ay kalendarı boyınsha bul 21-marttan baslanıp, 21- aprelge shekemgi aralıqtı óz ishine aladı [1].

Usılay etip dáslepki diyqanshılıq jumısları Nawrız bayramı menen bir waqıtta baslanadı. Báhárgi jerge islew beriw islerinde hápte kúnlerine de ayrıqsha itibar qaratılǵan. Hasıl bereketli bolıwı ushın dúyshembi kúni jer aydap egin egiw jaqsı ámel esaplanǵan. Basqa kúnleri jer súriw áwmetsiz dep esaplanǵanı ushın dúyshembiden basqa kúni bul jumıs penen shuǵıllanıw qadaǵan etilgen.

Jer súrilgen waqıtta eger jer kúndiz súrilse arqaǵa qaray, túngi waqıtta súrilse qublaǵa qaray shúdigarlanǵan [2].

Egisti baslaw máwsiminde atızǵa qos shıǵarıw máresimi eń áhimiyetlisi esaplanadı. Sebebi jetistirilgen hasıldıń mol bolıwı hám jıl bereketli bolıwı egis máwsiminiń óz waqtında sıpatlı ótkeriliwine baylanıslı boladı. Dástúrge kóre atızǵa birinshi qostı awıldıń jası úlken, abıroylı adamlarınan biri baslap bergen. Sebebi jası úlken, áwmetli, kóp perzentli insannın qolı menen baslanǵan jumıs bereketli bolıwı, onıń pázıyletleri hasılǵa ótedi degen isenim bolǵan.

Egin egiw menen baylanıslı barlıq máresimler de tuqım sebiwden baslap onı tárbiyalaw hám jıynap alıwda xalıq arasında “Diyqanbaba”ǵa isenim bolǵan. Diyqanshılıq qáwenderi esaplanǵan Diyqanbaba xalıqtıń isenimine kóre hadal miynet penen kún kóriwshi, basqalar haqısına qıyanet qılmaytuǵın, diyqanlardıń hadal miynetiniń rawajına hasılǵa bereket darıtatugın pir esaplanǵan. Nawrız bayramı menen qatar egiske tayarlıq jumısları baslanǵan. Moyıntırıq, gúnde, mala sıyaqlı diyqanshılıq ánjamları tayın ekenligi kózden ótkerilgen. Xalqımızda erte báhárde egis baslanıwdan aldın qurbanlıqlar ótkerilgen, yaǵnıy janlıq soyıp, iyis shıǵarıw ádeti keń tarqalǵan.

Bunday qurbanlıqlar meshit yaki qábiristanlar janında ótkerilip, oǵan jası úlken diyqan atalar, aqsaqallar basshılıq etken. Aldınları bunday máresimler ushın awıldaǵı shańaraqlardan biyday hám azıq awqat ónimleri jıynalǵan bolsa, keyinshelli belgili muǵdarda ǵárejet jıynalıp, bul pulǵa janlıq satıp alınǵan hám qurbanlıq ushın soyılǵan. Quran ayatlarınan oqılıp, aqsaqallar usı qurbanlıqtıń sawabın ótkenlerdiń rúwxına baǵıshlap, baslanıp baǵıshlap, baslanıp atırǵan jil áwmetli, diyqanshılıq ushın hasıldar hám bereketli bolıwın Alla Taaladan soraǵan.

Ata-babalarımız erte báhárde diyqanshılıqtı jaqsı biletuǵın jası úlkenlerdi atızlarǵa aparıp topıraqtı shúdigarlaw ushın tapqa kelgen yaki kelmegenligin anıqlaǵan. Eger jer súrimge tayın bolsa diyqanshılıqtıń jane bir dástúri bolǵan "shaqmaylar" máresimin ótkergen. Bul máresimde dástúrge kóre qazan asılıp, oǵan may quyılıp qızdırılǵan hám onda bawırsaq hám shelpek pisirilip, sońınan usı qazandaǵı may menen shańaraqtaǵı jası úlken adam ógizdiń shaqın, jelkesin tuyaqların hátte ırım qılıp paznanıń tislerin de maylaǵan. Shaqmaylar waqtında ógizlerge kóz tiymewi ushın ırım etip tumarlar taqqan. Máresimnen soń molla tárepinen ayatlar oqılǵan. Bunnan keyin ógizdiń moynına moyıntırıq salınǵan. Moyıntırıq salǵan waqıtta diyqanlar ógizdiń moyının tarap turıp tómendegi sózlerdi aytqan. «Bissimillahir rahmanir rahim, ey qudaydıń jániwarı, seniń ata-babalarıńa ata-babalarım qos taqqan, ata-babań ata-babama xızmet qılǵan, endi seniń gezegiń, jaqsı bolsań jemińdi, jaman bolsań basıńdi jeyseń» [3].

Ógizler atızǵa túsirilgen soń birinshi bolıp qostı jası úlken diyqanlar kúshi jetkenshe 2-3 ret aydap barıp kelgen. Báhárgi diyqanshılıq penen baylanıslı máresimler ótkerilip bolınǵannan soń, diyqanlar iske kirisedi.Jerge islew beriwde diyqanlar bir-birine járdem qolın sozıp birgelikte miynet islegen. Sebebi kóp hallarda diyqanlardıń kópshiliginde jumısshı haywanlar yaki jumısshı kúshi jetispeytuǵın edi. Olar óz ara kelisip bir-biriniń gúnde yaki ógizlerinen paydalanǵan, ijara haqı bolsa hasıl jıyını waqtında qaytarılǵan, bul qos haqı dep atalǵan.

Egin maydanları shúdigarlanıp bolınǵan soń tuqım sewip baslanǵan, bul jumıstı da aqsaqallı atalar baslap bergen. Jerge tuqım sewip atırǵan diyqannıń qálbi hám denesi pák bolıwı, jumısshı haywanlarǵa azar bermey kerekli duwalardı oqıǵan halda tuqımdi tek ǵana oń qolda sebiwi lazım bolǵan.

"Avesto"da aytılıwınsha, kimde-kim jerge oń shep, shep-oń qolları menen islew berse, mol-kól biyday sewse, oǵan tawsılmas baylıq hám baxıt beriler eken.

Tuqım sewip atırǵan atalar birinshi qısımlap alǵan tuqımın «quslar,qurt-qumırsqalardıń haqı» dep úsh ret sewip bolıp, "ilayım shashqan bir dana tuqımımız mıń danaǵa aylansın" dep niyet etedi. Jası úlkenler tuqım shashıwdi baslap bergen soń qalǵan barlıq diyqanlar tuqım sebiwge kirisedi. Jerge egin egip atırǵan diyqanlar jer iyesi tárepinen azıq-túlik penen támiynlengen, ayrım waqıtları diyqanlarǵa awıldaǵı perzentsiz shańaraqlar, nawqası bar adamlardıń shanaraqları túrli taǵamlar tayarlap alıp kelgen hám olar ushın jaqsı tilekler tilewin soraǵan. Bunday etiwiniń baslı sebebi jerge tuqım sewip atırǵan diyqanlar eń sawaplı is qılıwshı insan esaplanǵan. Olar tilegen niyet orınlanadı yaǵnıy qásteler shıpa tawıp dúzeledi, biyperzentler perzentli boladı degen isenim bolǵan. Hasıldı jetistiriwde hám onı saqlawda túrli úrp-ádetler bolgan. Mısalı eginlerge kóz tiymewi ushın egin maydanına jat adam kirgizilmegen yamasa atızdıń ishine qaysıdur haywannıń bas súyegi yamasa tas asıp qoyılǵan. Bunnan tısqarı, atızdı quslardan qorǵaw maqsetinde aǵashtan atanaq formasında ústin jasap oǵan eski kiyimler kiydirip qoyılǵan. Otırıqshı hám kóshpeli xalıq óz egin maydanların "qanatlı urı" lardan qorǵawda ózleriniń turmıs tárizine tán bolǵan ayırım etnik kórinislerdi kóriwge boladı. Mısalı, keń dalańlıqta hasıldı quslardan saqlaw ushın otırıqshı xalıq dáp, shıqıldaq hám basqa dawıs shıǵarıwshı áspablardan paydalansa, yarım otırıqshı xalıq at penen pútkil atızdı gezip shıqqan hám dorba qaltasındaǵı taslardı atız boylap ılaqtırǵan.

Egin, biyday atızların bunday usıllar menen saqlaw hám qorǵaw túrkiy xalıqlarda áyyemnen bar bolǵanlıgı belgili. "Devoni luǵatit túrk" shıǵarmasında aytılıwınsha, egindi jaman kózlerden saqlaw ushın qoyılatuǵın qorıqshı áyyemde "abaki" dep atalǵan bolsa, hasıldı quslardan qorǵaw ushın qoyılǵan qorıqshı "kosguk" dep atalǵan [5].

Joqarıdaǵı maǵlıwmatlardan sonday juwmaq shıǵarıw múmkin qaraqalpaqlarda egin egiw onı tárbiyalaw menen baylanıslı bir qatar úrp-ádet máresimler bolǵan. Bul úrp-ádetler ásirler dawamında qáliplesken hám diyqanlardıń oy-órisi, kózqarasınıń nátiyjesi esaplanadı. Diyqanlarǵa arnap tilekler aytılǵan. Mısalı: Jeriń tıń bolsın, tikkeniń kógerip, biriń mıń bolsın! Bereket kesek kóbeysin. Xalıq awzında bir qatar aytımlar bolǵan .

Diyqanǵa háreket bersin, Túrkstanda Xojaxmet
Sháshmege bereket bersin, Dayım bizdi qollaǵan
Mádiynede Muhammed, Duyım pirlerge raxmet

Ámin, Allahıw ákbar!

Joqarıda aytıp ótkenimizdey xalqımız arasında egin egiw hám onı tárbiyalaw, jıynap alıw procesinde Diyqan baba hám Qızır ataǵa isengen. Bul obraz xalqımız arasında diyqanshılıq bálkim basqa da tarawlardıń da qáwenderi sıpatında qádirlenedi. Diyqanbaba wazıypasın jası úlken atalar atqarǵan.

Jergilikli xalıq hasıldarlıq jaqsı bolıwı hawa rayına baylanıslı ekenligin túsingen. Diyqanlar qurǵaqshılıq jıllarında jawın shaqırıw máresimin ótkergen. Diyqanlar óz atızlarınıń shetine qurbaqa uslap asıp qoyǵan, adamlar qurbaqa jawın shaqıradı dep isengen. Suw menen baylanıslı úrp-ádet máresimler óziniń uzaq tariyxına iye. Avestoda jer, suw hám hasıldarlıqtıń qudayı dep Anaxita kórsetiledi. Xorezmde suw qudayı sıpatında Xubbi qudayı da aytıp ótiledi. Oǵan arnap qurbanlıqlar ótkeriledi. Olarǵa arnap gimnler, háykeller qoyılǵan.

Bol,bol,bolsın-bol bolsın,
Baq nesiybeń mol bolsın,
Bulaq kózi joǵalmasın,
Aǵıwa suwlar suwalmasın,
Aǵıwlar jayıla bersin
Aspanıw zamin hól bolsın
Ay dalalar suwǵa qanıp
Aydın shalqar kól bolsın.

Jawıngershilik máwsininde jawındı toqtatıw ushın hárqıylı máresimler ótkerilgen.

Diyqanshılıqtaǵı úrp-ádetlerden gózlengen tiykarǵı maqset ómir dawamlılıǵın támiynlewge qaratılǵan ólshemler, yaǵnıy mol hasıl jetistiriw hám onı zaya qılmastan jıynap alıwǵa qaratılǵanlıǵınıń gúwası boldıq.

Juwmaqlap aytsaq xalqımızdıń diyqanshılıq mádeniyatın úyreniw elimizdiń social-ekonomikalıq turmısı hám mádeniyatı, túrli dáwirlerde júz bergen ózgerisler tásirinde transformaciyalasıwın úyreniwde áhmiyetli dereklerden biri bolıp, etnologiya pánindegi maǵlıwmatlardı tolıqtıradı.

ÁDEBIYATLAR

1. Ashirov A Ózbek xalqining qadimiy etiqod va marosimlari. – Toshkent. 2008.
2. Gulyamov Ya.Istoriya orosheniya Xorezma s drevneyshix vremen do nashix dney. –Tashkent. 1957.
3. Dala jazıwları. Shımbay rayonı, Doslıq MPJ, 2025.
4.Ishaqov M Avestoda chorva va chorvador. – Toshkent. 2007.
5 Qaraqalpaq folklorı. 77-87-tom. – Nókis. 2014.
6.Maxmud Qoshǧariy Devoni luǧatit turk. – Toshkent. 2001.
7.M Nızanov Qorqaolpoqlar. – Nukus. 2020.
8.Narziqulov A Dehqon taqvimi. – Tosjhkent. «Mehnat», 1991.
9.T.Qayıpbergenov ‘Qaraqalpaqnama” – Nókis. 1998.

Abstract: The article examines the agricultural ritual of the Karakalpak people their origins,and symbolic meanings.It reflection of folk beliefsand world.The findings contribute to ethnologikal research by providing additional insights into agrarian ritual systems.

Key words: Karakalpaks, agriculture, customs, rituals, harvest, Xizir ata.

Аннотация:В статье рассматриваются земледельческие обряды каракалпаков, их просхождение и символическое значение / Анализируются традиции связанные посевом, пахатой ,сборем уражая и воднымы ритуалами. Автор раскрывает их социально-культурное значение и связь мировозрением народа. Резултаты исследования дополняют этнологическую науку новымы материаламы по аграрным обрядам.

Ключевые слова: каракалпаки, земледелие, обычаи, обряды, урожай, Хизр ата.

THE INTEGRATIVE COLLABORATION OF AN ENGLISH TEACHER AND A VOCATIONAL TEACHER: A KEY FACTOR OF EFFECTIVENESS IN TOURISM AND HOSPITALITY EDUCATION

Pirmatova A.
Chirchik state pedagogical university

Tourism and hospitality, as dynamic and internationally oriented industries, demand specialists who possess both professional knowledge and strong English communication skills. In Uzbekistan, educational reforms have recognized this need. The Presidential Decree PF-5611 (05.01.2019) emphasizes the creation of a multi-stage education system, the modernization of curricula, and the

integration of international standards into tourism training, with the ultimate goal of preparing highly qualified specialists [1, 7–8].

Despite these policy efforts, many tourism students still encounter fragmented education where English instruction is separated from vocational subjects such as Hotel Management, Tour Guiding, or Culinary Arts. As a result, they acquire general linguistic competence but struggle to apply it in authentic workplace settings. This disconnect undermines motivation and limits employability. To overcome this gap, integrative collaboration between English teachers and vocational subject teachers is essential. By co-designing and co-teaching lessons, both educators can ensure that interactive activities mirror real professional practices while reinforcing targeted language skills.

Research into English for Specific Purposes (ESP) demonstrates that tailoring language learning to vocational fields increases relevance and engagement. Jusuf, Ayuba, and Habibie note that ESP in tourism is shifting toward interdisciplinary approaches where collaboration between language and subject teachers is central [2, 88]. Luka also shows that summative evaluation of online tourism English courses proves more effective when language instruction is directly tied to vocational tasks [3, 55]. Studies on teacher agency and policy implementation further confirm this trend. Yusra, Lestari, and Hamid highlight how English teachers in Indonesian vocational high schools integrate CEFR-like standards into tourism curricula, balancing policy requirements with classroom realities [4, 91]. Their findings illustrate the growing role of teachers as agents who bridge educational policy and practice. Communicative language teaching has long been recognized as an effective method. Ho et al. demonstrate that embedding communicative approaches in tourism English significantly enhances undergraduates' competence, especially when applied through role-plays and simulations [5:66]. Similarly, Mantra and Astawa argue that assessments tailored to tourism English ensure learning outcomes align with authentic communication needs [6, 142].

Work-integrated learning and project-based methods provide additional evidence. Xu, Chung, and Zhang reveal that combining reflective practices with work-integrated learning enriches students' professional preparation [7, 133]. Green and Du Plessis emphasize that project-based learning promotes learner autonomy and professional responsibility in vocational colleges [8, 115]. Simpson earlier showed similar results in Thai tourism English classrooms, where project-based activities fostered motivation and real-world application [11, 77]. Finally, stakeholder-centered approaches highlight the importance of authenticity. Leong and Li stress that aligning English teaching with industry stakeholders' expectations ensures greater motivation and employability [9, 201]. Bilsland, Nagy, and Smith extend this by showing how virtual internships and simulations, particularly in post-COVID contexts, strengthen the connection between education and industry [10, 178].Taken together, these studies confirm that integrative collaboration models are not only pedagogically sound but also globally validated across diverse contexts of tourism and hospitality education. Building on national directions and global practice, we propose an integrative collaboration model for Tourism/Hospitality English in which the English teacher and vocational teacher work as a single team across three linked stages—joint planning, co-teaching, and reflection (Figure 1). The aim is not parallel delivery but task-level integration of language and professional standards.

*Stage 1: Joint planning (ESP specification).*The team co-defines lesson outcomes, inputs, and assessment artifacts. The vocational teacher specifies work processes (e.g., hotel check-in flow, policy constraints, service scripts); the English teacher specifies linguistic functions and phrasebanks (polite requests, explanations, policy language). The result is a shared plan, rubric pair (linguistic + professional), and a PBL-style task brief (product, audience, criteria).

*Stage 2: Co-teaching (WIL + PBL delivery).*Teachers co-facilitate instruction via short input bursts and side-coaching: English teacher introduces targeted expressions and models interactional moves. Vocational teacher validates authenticity (standards, safety, sequence) and injects realistic constraints. Interactive tasks—role-plays, case studies, simulations, and micro-projects—are run with dual rubrics visible to learners. During a front-desk encounter, for example, one teacher monitors language clarity and tone, the other service protocol and policy compliance**.** Interdisciplinary teaching of this type is associated with higher practical readiness and engagement in tourism programs ([3, 56]; [10, 178]). *Stage 3: Reflection & dual feedback.*Following each task, students receive two-channel feedback: the English teacher on communicative clarity/accuracy; the

vocational teacher onprofessional correctness (sequence, safety, customer care). Brief action points are logged on the task sheet; the next cycle opens with these targets. This reinforces that effective service communication is both language and procedure [4:94].

*Expected outcomes (practice-level).*Within this configuration, the model is designed to improve task performance, engagement, and confidence in tourism-specific communication by combining(i) domain relevance (ESP), (ii) authenticity and external input (WIL and stakeholder involvement), and (iii) ownership of visible products (PBL).

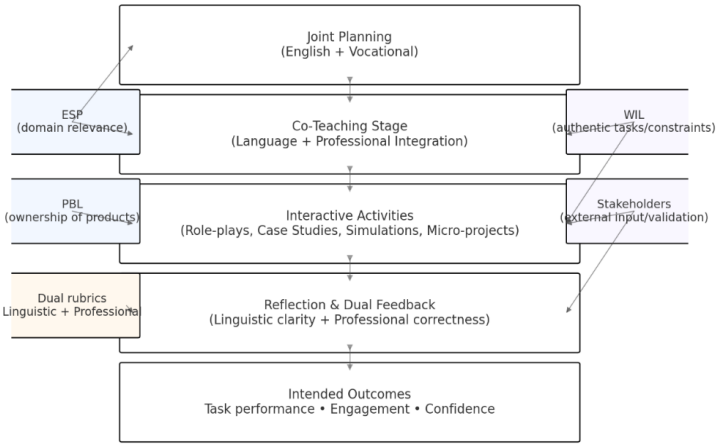

Figure 1. Model of Integrative Collaboration in Tourism and Hospitality Education

The model specifies a three-stage cycle—Joint Planning → Co-Teaching → Reflection & Dual Feedback—feeding into intended outcomes (task performance, engagement, confidence). Side mechanisms target specific stages: ESP → planning/co-teaching, PBL → interactive activities, WIL → co-teaching/activities, Stakeholders → activities/reflection; Dual rubrics (linguistic + professional) structure feedback. This article presents the model and intended effects; empirical evaluation follows.

The synthesis of national policy and international research indicates that an integrative English–vocational collaboration can raise perceived task value and learner engagement, as students experience English as a professional tool rather than an abstract subject [2:90; 5:66]. Studies further support the development of holistic competence; whereby communicative clarity is learned alongside service protocols and professional standards – an essential combination in tourism and hospitality contexts [6, 143; 7, 134]. The model aligns with the intentions of PF-5611, translating reform goals into classroom practice through co-planning and co-teaching, and positioning teachers as active agents of change [1:7–8; 4:91]. Its project-based and work-integrated design extends beyond role-plays to authentic tasks (e.g., simulations, virtual internships, guided tours, industry-based mini-projects), supporting sustainability of practice [8:116; 10:180]. Finally, evidence on stakeholder-driven and simulation-based approaches points to improved employability and stronger education–industry linkage, which the present model operationalizes through targeted tasks and dual assessment [9:202; 10:179]. Together, these strands suggest a coherent, research-informed pathway to strengthen tourism and hospitality education in Uzbekistan and comparable contexts.

Integrative collaboration between English teachers and vocational subject teachers represents a key factor of effectiveness in tourism and hospitality education. Grounded in Uzbekistan's PF-5611 policy reforms and supported by global scholarship, the proposed model demonstrates how co-design, co-teaching, and reflection stages align educational processes with industry demands. The findings show that such collaboration enhances motivation, develops holistic competence, and strengthens employability. As tourism and hospitality remain globally interconnected sectors, this approach offers a scalable and sustainable pathway for preparing competitive specialists.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. *O'zbekiston Respublikasida turizmni jadal rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida*, PF-5611-son Farmoni, 05.01.2019. Lex.uz.
2. Jusuf, H., Ayuba, H., & Habibie, A. (2025). A bibliometric analysis of trends, challenges, and innovations in English teaching materials: A global review.

3. Luka, I. (2018). Summative evaluation of online language learning course efficiency for students studying tourism and hospitality management. *EmeraldPublishing*.
4. Yusra, K., Lestari, Y.B., & Hamid, M.O. (2022). Teacher agency and the implementation of CEFR-like policies for English for tourism and hospitality: insights from local vocational high schools in Indonesia.
5. Ho, Y.Y.C., et al. (2020). Communicative language teaching and English as a foreign language undergraduates' communicative competence in tourism English. *ScienceDirect*.
6. Mantra, I.B.N., &Astawa, I.N. (2017). Developing communicative English language tests for tourism vocational high school students.
7. Xu, J., Chung, K.H.M., & Zhang, X. (2022). Fostering work-integrated learning in hospitality and tourism: An integration of Leximancer and students' self-reflective statement approaches. *Taylor&Francis*.
8. Green, S.L., & Du Plessis, E.C. (2023). Project-based Learning to promote learner autonomy in training hospitality education at a TVET college.
9. Leong, A.M.W., & Li, J.X. (2012). A study on English teaching improvement based on stakeholders' needs and wants: The case of the Faculty of International Tourism of the Macau University. *ScienceDirect*.
10. Bilsland, C., Nagy, H., & Smith, P. (2020). Virtual Internships and Work-Integrated Learning in Hospitality and Tourism in a Post-COVID-19 World. *ERIC*.
11. Simpson, J. (2011). Integrating project-based learning in an English language tourism classroom in a Thai university.

Rezyume.Ushbu maqola turizm va mehmondo‘stlik yo‘nalishida ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishda ingliz tili o‘qituvchisi hamda kasbiy fano‘qituvchisining integrativ hamkorligi rolini tahlil qiladi.

Kalit so‘zlar: integrativ hamkorlik, turizm uchun ingliz tili, kasbiy ta’lim, ESP, loyiha asosida o‘qitish.

Резюме. В статье рассматривается роль интегративного взаимодействия преподавателя английского языка и преподавателя профессиональных дисциплин в повышении эффективности обучения в сфере туризма и гостеприимства.

Ключевые слова: интегративное взаимодействие, английский язык для туризма, профессиональное образование, ESP, проектное обучение.

HÁZIRGI QARAQALPAQ BASPASÓZINIŃ ShRIFTLI DIZAYNI

Perdebaeva K.R.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Mazmun hám formanıń birligi hám óz ara baylanıslılıǵı haqqında birinshi ret Gegel pikir bildirgen. Onıń oylawınsha, forma belgili bir mazmunnıń kórinisi bolıp, sol mazmundı ashıp beriwge járdem beredi. Forma bolsa mazmundı tolıǵıraq anıq, túsinikli etip kórsetiwge járdem beredi. Gegeldiń bul ideyası Aristotel kózqaraslarına qarama-qarsı edi. Aristoteldiń pikirinshe, mazmun degen túsiniktiń ózi joq, hár bir pikir hám ideya tek qanday da bir forma arqalı insanǵa jetip keliwi múmkin. Formasız mazmun joq. Hátteki, mazmunnıń tiykarǵı kategoriyalarınan biri bolǵan ideyanı da Aristotel «forma birligi» dep ataǵan. Biziń túsinigimizshe ideya, tema, pikir bular mazmun birlikleri ekenligi belgili. Qaraqalpaqstan ilimpazlarınıń kózqarasları sovet dáwiri dástúrlerine hám Gegeldiń táliymatlarına tiykarlanǵan. Ǵalaba informaciya hádden tısqarı kóp bolǵanı ushın onı auditoriya kózine taslanatuǵın etip jetkeriw zárúrligi boldı. Bul radioesittiriw, telekórsetiwge hám basqa ǵalaba xabar qurallarına da tiyisli. Usınday zárúrlik sebepli burınnan-aq gazeta basılımlarınıń kórinisin tartımlı etiw maqsetinde onı bezew, polosalarınıń (betleriniń) kózge taslanatuǵın jarqın bolıwı jurnalistlik xızmetiniń tiykarǵı talaplarınan birine aylanadı.

Bunıń ushın ǵárezsizlikten aldın hám házirgi waqıttaǵı gazetalardı salıstırıp kóriwdiń ózi jetkilikli. Sol waqıttaǵı kommunistlik partiyanıń organı “Sovet O’zbekistoni” (házirgi «O’zbekiston ovozi») gazetasınıń 1991-jılǵı 31-avgust kúngi ǵárezsizliktiń birinshi sanı menen onıń búgingi bezeliwi arasında jer menen aspanday ayırmashılıǵı bar ekenin bilemiz (1–súwret). Gazetada “Tarixiy kun bugun” degen at penen xabar járiyalandı. Onda 31-avgust kúni saat 10:00 de Tashkent qalasında Ózbekstan SSR Oliy Keńesiniń gezeksiz altınshı sessiyası ashılatuǵını tuwralı daǵazalanadı.

1-súwret.

Bunday bezeliw mámlekette shıǵıp atırǵan barlıq basılımlarǵa, gazeta nomeriniń barlıq betleri hám bólimlerine tiyisli,

Baspasózdiń tekstli dizayni. Bizler úyrenetuǵın mashqala – zamanagóy Qaraqalpaqstan baspasóziniń kúndelikli basılımınıń sóz dizayni tendenciyaları bolıp tabıladı. Gazetalarda sóz dizayniniń baǵdarları oǵada kóp. Máselen, gazetanıń turaqlı yaki ózgeriwsheń elementlerin úyreniw, kompoziciyası materialların ajıratıp kórsetiw usılları, gazeta vyorstkası, originalların baspaǵa tayarlaw hám basqalar. Bizler usı dizaynnen úsh tiykarǵı túrin ajıratıp (úyrenip) úyrenbekshimiz. Bul: 1. Shriftlar dizayni; 2. Súwretler (illyustraciyalar) dizayni; 3. Arnawlı bet hám de nomerlerdiń dizayni.

Tekstli dizayn qaysı sorawlarǵa juwap beriwi kerek? Eń dáslep, shrift degen ne? Shrift bul gazetada teriletuǵın tekstler. Shriftler punkt degen ólshem menen ólshenedi, 1 punkt – 0,3mm. Gazetada qollanılatuǵın tiykarǵı shriftler tekstli hám bas temalı túrlerine bólinedi. 3-punktten 12-punktke shekem bul tekstli shrift, 12-punktten joqarısı (ádette, 20-24-punktke shekem) bular bettiń bas temalı (zagolovochnıy) shriftleri bolıp tabıladı. 20-punktke shekem shriftlerdiń atları bar. Onnan joqarısı cifr menen aytıladı, 22, 24, 26 hám t.b.

Gazetada qollanılatuǵın basqa shriftler: 8-petit, 9-borges, 10-korpus hám 12-cicero. Tekstli shriftler sovet dáwirinde tiykarǵı shriftler 8-9 bolǵan. Biraq ǵárezsizlik dáwirinde kóbirek borges hám korpus qollanılmaqta. Sebebi, jaslar gazeta oqıwǵa onsha ádetlenbegen. Shriftler súwretleriniń (nachertaniesiniń) óz atları bar. Máselen: jańa gazeta garniturası, jurnal rublenka garniturası, ápiwayı jańa, akademiyalıq, baltika, ádebiy garnitura hám basqalar.

Demek, birinshi orında sonı aytıw kerek, shriftler razmer hám súwret penen parıqlanadı. Eki jaǵdayda da shriftlerdiń óz atları bar. Shrift penen bezetiliwine kelgende, sonı aytıw kerek, bunıń bir qatar qaǵıydaları bar. Ádette, bir gazetada eki yaki úsh, ayırım waqıtları górtke shekem shrift túrleri paydalanıladı. Bunnan artıq shriftler sanı bir gazetada artıqsha, sebebi, hár qıylılıqtı arttırıp jiberedi. Shriftlerdi qollanıw máselesi ulıwma-siyasiy hám tarmaqlı gazetalar arasında parıqlanıwı múmkin. Máselen, «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası basqa shriftlerdi, «Qaraqalpaqstan ádebiyatı» yamasa «Jetkinshek» gazetaları basqa shriftlerdi qollanadı.

Shriftli bezewdiń túrleri kóp. 1. Súwret boyınsha – toyǵın, yarım toyǵın, konturlı; 2. Razmer boyınsha – punktlerge qarap, 8, 9, 10, 12.., h.t.b.; 3. Naklon boyınsha – ápiwayı shrift, kursiv; 4. Ayırım waqıtlarda bir materialda eki, úsh shrift qollanılıwı múmkin.

Shriftli hám shriftsiz usıl arasında háriplerdi biri-birinen ajıratıp basıw múmkin, biraq bul usıl gazetalarda kem ushıraydı. Háripler arasında ashıqlıq bolsa bul razryadka delinedi.

«Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası shıǵıwı ushın Adobe Page Maker programmasında jumıs islenedi. Gazeta betindegi tekstler ádette, 9-10 ólshemdegi ABD KABKs1 shrifti menen kirillica álipbesinde teriledi. Temalar hám podtemalar tekstten ajıratıp kórsetiw ushın 24 hám onnan joqarı ólshemlerden, material kólemi úlken bolsa, úlken tema, kishi bolsa, oǵan say kishirek tema tańlap qoyıladı. Gazeta betine fotosúwretlerdi jaylastırıwda Photoshop programmasinan paydalanıladı. Sonday-aq, redakciyaǵa kelip túsken fotosúwretler jpg formattan CMYK qa ózgertiledi, reńlerdiń boyaawına baylanıslı jumıslar verstkashı tárepinen tártipke salınıp, biz gazetada kóretuǵın kórkem súwret halına alıp kelinedi. Gazetanıń ekinshi-úshinshi betlerin verstkalaw ushın 10 minut waqıt jumsalsa, birinshi hám tórtinshi betler verstkasına 20 minut waqıt sarplanadı eken.

Materialdıń verstkası bir kolonkadan segiz kolonkaǵa shekem bolıwı múmkin. Bul materiallardıń kóleminen hám áhmiyetinen kelip shıǵıp sheshiledi. Eger ol kishkene bolsa, bir kolonka jetedi. Ózi bir kolonkalı materiallar gazetanıń ádette birinshi hám aqırǵı betinde beriledi. Bir kolonkalı materiallar ádette qısqa xabar yaki daǵaza bolıwı múmkin. Orta esapta gazetalar eki-

tórt kolonkalarǵa ádetlengen hám kóp materiallar usı formada shıǵadı. Bul jerde «Yangi O'zbekiston» hám Qaraqalpaqstan gazetaları ortasında belgili parıq bar. Ókinishlisi, Qaraqalpaqstan gazetaları dizayn tárepten tez-tez kórimsiz, kózge taslanbaytuǵın formada shıǵadı.

Biraq, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstannıń respublikalıq gazetalarında úlken orın talap etiletuǵın materiallar shıǵarıw ádet bolıp qalǵan. «Yangi O'zbekiston» betleri reńli bezetilgenligi hám kóp illyustraciyalar barlıǵı sebepli «tıǵızlıǵı» onsha bilinbeydi, biraq «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında ol birden kózge taslanadı. Mámleket qararları, Prezident haqqındaǵı materiallar kóp bolǵanlıǵı ushın auditoriya gazetanı oqıǵısı kelmeydi, bul auditoriyanıń qızıǵıwshılıǵınıń bolmawına sebep boladı.

Endi «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasına ótemiz. Bul gazetanıń betleri, tiykarınan, shriftler menen bánt. Bul jerde úlken bas temalar, súwretler kem, biraq tekstler kóp orın iyelep atır. Bul tekstler, tiykarınan, 9-shriftte basıladı. Dialog formasındaǵı tekstler tez-tez shıǵıp turadı. Sonda sorawlar toyǵın kursiv formada, juwaplar bolsa ápiwayı shriftte berilgen. Nátiyjede, «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası tiykarınan, shriftli dizayn menen shegaralanıp toqtap qalǵan. Bul bolsa dizayn kóz-qarasınan respublikamızda jetekshi gazeta atın onsha aqlamay atır. Pikirimizshe, redakciya usı máseleler boyınsha izleniwde emes. Bunıń ornına «Qoraqalpoǵiston tongi» gazetası ádewir jaqsı shıǵadı. Bul gazetada temalar tańlanıwı hám jaylastırılıwı shriftli dizayni bir qansha janlandırılǵan, súwretler de kóbirek qollanıladı. Biziń oylawımızsha, «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası vyorstka boyınsha uyqılap qalǵan gazetaǵa uqsaydı. «Qoraqalpoǵiston tongi» gazetası da shriftli dizayn jaǵınan tıǵız formadaǵı materiallardı kóp beredi. Biraq bul jerde betler hár túrli bezetilgen hám súwretlerden ónimlirek paydalanǵanlıǵı gazetanı biraz janlıraq etip kórsetpekte.

Tekst vyorstkası tárepinen Qaraqalpaqstanda jaqsı gazeta sıpatında «Jetkinshek» gazetasın kórsetiw múmkin. Bul gazetada tekst vyorstkasınıń dástúrli bolmaǵan usıllardan kóbirek paydalanıladı. Máselen, bul jerde gazetanıń bir betinde 6, 7, 8 kolonkalı baspanı derlik ushıratpaysız. Álbette, bul usıl kolonkalar razmerleriniń úlken bolıwına alıp keledi. Máselen, A3 formattaǵı gazetalarda tekstti 3 yaki 4 kolonkada basıw – bul kolonkalardıń keńeyiwine alıp keledi. Biraq bul gazetada kolonkalardıń keńligi úlken bolıwına qaramastan, teksttiń oqımıslılıǵı artadı. Álbette, bul gazetanıń koncepciyası, onıń xarakteri, tili hám auditoriyası menen de belgilenedi.

Redakciya administraciyası usı garmoniyanı támiyinlewdi óziniń tiykarǵı wazıypası dep biliwi kerek. Bul is yaǵnıy, dizayni barlıq redakciya miynetin juwmaqlawshı basqıshı bolıp esaplanadı. Bul jerde hesh bir materialdı artıqsha dárejede bórttirip kórsetiw yaki basqa bir materialdı sayada qaldırıw múmkin emes. Bul dizayn nızamlılıǵına qayshı keledi. Sebebi, dizaynerler gazeta nomeriniń turaqlılıǵın hám ózgeriwshi principleriniń teńligin, sáykes keliwin támiyinlewi zárúr.

ÁDEBIYATLAR

1. Муминов Ф.А.Техника средств массовой информации и пропаганды оформление периодических изданий/ . Методические рекомендации для студентов I и II курсов факультета журналистики. – Ташкент, ТашГУ, 1986, с. 48.
2. Киселев А.Л. От содержания – к форме. Основные понятия и термины газетного оформления. - М.: МГУ, 1975.
3. Дубина Н. Составляющие хорошей газеты: дизайн, верстка, контент. https://compuart.ru/article/24444. (Alınǵan sáhe: 14:13.01.10.2024).
4. Тулупов В.В. Газета: маркетинг, дизайн, реклама. Воронеж, 2001.
5. Тулупов В.В. Техника и технология медиадизайна. – Москва. «Аспект Пресс», 2018.

Резюме: Статья посвящена анализу шрифтового дизайна и его разновидностей в газетах Каракалпакстана. Рассматривается влияние оформления и верстки на восприятие содержания печатных изданий.

Ключевые слова: содержание, форма, шрифт, дизайн, верстка, оформление.

Abstract: The article analyzes font design and its types in the newspapers of Karakalpakstan. It examines how layout and design influence the perception of printed content.

Key words: content, form, font, design, layout, formatting.

TELEVIDENIYEDA ADABIY TIL QOIDALARIGA RIOYA QILISHNING JURNALISTIK AHAMIYATI (BUXORO VA QORAQALPOG‘ISTON TELEKANALLARI MISOLIDA)

Saparboyev J. A.
Qoraqalpoq davlat universiteti

Adabiy til bu muayyon mamlakatda barcha tushuna oladigan til hisoblanadi. Xususan, o‘zbek tili ham shevalarga boy tildir. Farg‘ona va Toshkent shevalari adabiy til sifatida olingan bo‘lib, respublikamizning turli hududlarida aholi adabiy tilda emas, balki o‘zlariga ma’qul bo‘lgan hudud shevasida muloqot qiladilar. Lekin, davlat idoralari, muasassa-tashkilotlar adabiy tilda faoliyat yuritadilar. Ish hujjatlari o‘zbek tilida yoziladi. Bundan anglash kerakki, adabiy tilda muloqot qilish bu ixtiyori, lekin davlat tashkilotlarida barcha xodimlar faoliyatini adabiy tilda olib borishg majbur. Jumladan, televideniyeda ham adabiy til qoidalarida rioya qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Sababi, telekanallarda efirga berilayotgan materiallarni ma’lum bir hudud aholisi emas, respublikamizning barcha hududlarida tomosha qiladilar. Shuning uchun ham, adabiy til qoidalariga rioya qilish shart bo‘lgan faktorlardandir.

Endi “Buxoro” va “Qaraqalpaqstan” telekanallarida efirga berilayotgan axboriy-tahliliy ko‘rsatuv va teledasturlarning farqli tomonlariga to‘xtalsak. “Qaraqalpaqstan” telekanalida “Xabar” informatsion dasturi o‘zbek, qoraqalpoq va rus tillarida olib boriladi. Aynan biz uchun kerak bo‘ladigani o‘zbek tilidagisidir. O‘zbek tilidagi “Xabar” informatsion dasturida efirga berilayotgan xabar, reportaj, intervyu shaklidagi materiallarda kamchilik yo‘q emas. Hattoki, diktor nutqida ham birqancha kamchiliklarini ko‘rish mumkin. Ayrim harflarni yutub qo‘yish, to‘liq talaffuz qila olmaslik, materiallarda esa qoraqalpoq tilidagi ayrim so‘zlarning o‘zbek tiliga to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima qilinishi natijasida yuzaga kelgan bir nechta kamchiliklarni misol qila olamiz. Agar biz jurnalistika janrlariga to‘xtaladigan bo‘lsak, intervyu, suhbat janrlarida respondent uchun sheva yoki boshqa bir tilda gapirishiga ruxsat etiladi, lekin jurnalistning adabiy tilda so‘zlamasligi bu qo‘pol xato hisiblanadi. Bunday holatlar ko‘pincha Qoraqalpog‘istondagi ayrim nodavlat telekanallarda ko‘p uchraydi. “Statistik raqamlarga murojaat qilsak: “Qaraqalpaqstan” telekanalida 69 nafar oliy ma’lumotli jurnalist, shulardan 58 nafarining mutaxassisligi – jurnalist, 11 nafari filolog. Nodavlat telekanallarida esa jurnalistika sohasiga havaskor-qiziquvchilar, sohaga endi kirib kelayotgan talaba yoshlardan foydalanishadi. Shuning uchun ham ular efirga uzatayotgan dasturlar matnida g‘alizliklar, voqea-hodisaning asosiy mohiyatini yoritib bera olmaslik ko‘p uchraydi” [1]. “Qaraqalpaqstan” telekanalida ham ma’lumot yetkazishda ba’zi bir kamchiliklar kuzatiladi. Masalan, o‘zbek tilida tayyorlanadigan “Xabar” dasturining oxirida ob-havo haqidagi ma’lumotlar beriladi. Ma’lumotlarni efir tayyorlaydigan shu kungi muharrir yozadi va o‘qiydi. Efirga uzatilgan dasturning birida muharrir “Qanliko‘l, Cho‘manay va Xo‘jeyli tumanlarida havo harorati” deya talaffuz qilgan. Aslida esa “Qonliko‘l, Shumanay va Xo‘jayli” deya talaffuz qilinishi lozim. Lekin, muharrir etnik jihatdan o‘zbek bo‘lmaganligi uchun bunday holatlar tabiiy hol deb ko‘z yuma olmaymiz. “Media tili – adabiy tilimizning ko‘zgusi, nutq va yozish madaniyatimizning namunasi bo‘lishi kerak. Shuning uchun ham, media tilida tilimizning mavjud imkoniyatlaridan mohir foydalanish, til madaniyatini takomillashtirish, har bir jurnalistning, har bir media sohasi vakillarining asosiy vazifasi bo‘lishi kerak” [2].

“Buxoro” telekanalining “Diyor yangiliklari” axboriy dasturida ham ba’zi muxbirlarining shevaga xos xususiyatlar seziladi. Undan tashqari, ayrim so‘zlarni talaffuz qilishda harflarning yo‘q bo‘lib ketish holatlari ham uchraydi. “Qatnashchilar tomonidan yo‘l arakat qoidalariga doir savollar” yo‘sinda talaffuz qilingan. Mazkur dasturda efirga uzatilgan yana bir jurnalistik surishturivda jurnalist Maqsuda Jumayeva “o‘” harfini yumshoqroq turda talaffuz qilgan. Yuqorida keltirilgan kamchiliklar jurnalist mahoratini shakllantirishda to‘sqin bo‘lish barobarida, adabiy tilimizning rivojlanishiga, jumaladan, tomoshabinning ma’lumotlarni tushunishida bir qancha muammolar tug‘iladi.

Shevaga xos so‘zlarni foydalanishdan qutulishning bir necha yo‘llari mavjud bo‘lib, notiqlar yordamida buni amalga oshirish mumkin. Davlat tasarrufidagi telekanallar, radio kanallardagi dasturlar, ko‘rsatuv va eshittirishlarni ko‘rish va tinglash orqali bu muammoga yechim topish

mumkin. Avvalo, jurnalist, sheva tilidan foydalanishni to‘xtatmoqchi bo‘lsa, jurnalistika yo‘nalishida oliy ta’limni olgani ma’qul. Sababi, jurnalistikaning talablarini, qoidalarini, janr nima, axboriy, tahliliy, badiiy-publitsistik janrlarni bir-biridan farqabgina sheva tilidan foydalanishni mutloq yo‘qotishi mumkin. Ayni vaqtda ko‘pgina nodavlat telekanallar axboriy dasturlarida diktor sifatida san’atkorlardan foydalanmoqda. Sababi, ular adabiy tilda ravon gapiradilar. Shu sababdan ham, mamalakatimizda san’atshunoslik jurnalistikasi kabi yo‘nalishlarda kadrlar tayyorlanmoqda. Aslida, adabiy tilda yozish va gapirishda jurnalistika yo‘nalishiga sira aloqasi yo‘q. Hammasi jurnalistning o‘z qolidagi faktor hisoblanadi. Mas’uliyatli, kasbga mehr qo‘ygan jurnalist borki, shevadan foydalanishni o‘z irodasi va kuchi orqali yenga oladi. Masalan, Nozima Vohidova “Madaniyat va ma’rifat” telekanali jurnalistik. Unda Buxoro shevasi uncha bilinmaydi. So‘zlashuv uslubida foydalanishi mumkin, lekin efir vaqtida aslo sheva tilidagi unsurlardan foydlanmaydi. Mana shunday vaqtda jurnalistning kasbga bo‘lgan mas’uliyatliligi yuzaga chiqadi.

OAVning matbuot turida jurnalist yozayotgan jurnalistik asarida intervyu, ya’ni respondent so‘zlarini o‘zgartirib yozadi. Ammo televideniyeda buning imkoni yo‘q. Shuning uchun ham, intervyu janridagi materiallar, sheva orqali ham berilishi mumkin. Boshqa janrlarda esa buning imkoni yo‘q. Suhbat janrida respondent o‘z tilida gapirishi mumkin, ammo jurnalist adabiy tilda so‘zlashga majbur. Shunday qilib adabiy tildan mohirona foydalanish, nafaqat jurnalist mahoratini oshiradi, balki tilimizdagi so‘zlardan ko‘proq foydalanish sharoit yaratadi.

Televideniyeda har bir janrning o‘z qoida va uslublari mavjud. Ammo, barcha janrlarning vazifasi bir, ya’ni axborot yetkazish. Shu o‘rinda axboriy janrlarni tahlil qiladigan bo‘lsak, birgina intervyu janri voqea-hodisa, mavzu yuzasidan ishtirokchilardan ma’lumot olish hisoblanadi. Janr turli xil bo‘lishi mumkin. Respondent ma’lumotlari, ikki yoki undan ko‘p ishtirokchilar ma’lumotlari, yo‘l-yo‘lakay olingan intervyu va bir nechta savollarning bir necha kishidan olingan ma’lumotlar haqidagi intervyu. Bu intervyu janrlarining har birining o‘z nomi mavjud.

Intervyu janrida respondent o‘z ma’lumotlarini o‘z tilida, xohlasa shevada, xohlasa yana boshqa tillarda berishi mumkin. Bu intervyu beruvchining xohishiga bog‘liq hisoblanadi. Xabar janrida bo‘lsa, mavzu haqida ma’lumot beriladi. Reportaj janrida jurnalist voqea-hodisada qatnashadi va mavzu haqida axborot beriladi. Hisobotda jurnalist mavzu yuzasidan hisob beradi. O‘tgan va hozirgi davr solishtiriladi. Umumiy ma’lumotlar, ko‘pincha faktlarga bog‘lanadi.

Jurnalistikaning qaysi bir janri haqida so‘z yuritmaylik, eng avvalo, adabiy til qoidalariga rioya qilish zarur. Biz yuqorida “Qaraqalpaqstan” telekanalining o‘zbek tilida efirga uzatiladigan “Xabar” informatsion dasturidagi muharrirlarning qoraqalpoq maktablarda tahsil olganligini haqida ta’kidlagandik. Lekin, ayrim qoraqalpoq tilida oliygohlarni tugatgan muharrirlar ham o‘zbek tilida ravon va sof gapira oladi. Masalan telekanalning “Yo‘l-yo‘lakay” ko‘rsatuvi jurnalisti Amina Qurbaniyazovani misol qilishimiz mumkin. 2025-yil 8-avgust sanasida efirga uzatilgan ko‘rsatuvning navbatdagi sonini tahlil qiladigan bo‘lsak, jurnalist Amudaryo tumanidagi aholining ijtimoiy-iqtisodiy turmushini qisqa vaqt ichida, yo‘l-yo‘lakay tomoshabinga yetkazib beradi. O‘zbek tilida sof gapirishi bo‘lsa, ko‘pchilikni qoyil qoldiradi. Aslida, jurnalist mahorati ana shunday vaqtda seziladi. Adabiytil qoidalariga rioya qilish, dialekt so‘zlarni kezi kelganda foydalanish ham jurnalist mahoratiga bog‘liq faktorlardan sanaladi. Jurnalistika o‘zi ko‘pgina tashkilotlar uchun manba vazifasini bajaradi. Jurnalist har qanday til birliklaridan mahorat bilan foydalana olsa, demak ijodiy ishining saviyasi yanada ortadi. “Jurnalistik ijodiy ishning tili: gazeta, radio, televideniye tili adabiy tilni belgilovchi katta manba hisoblanadi. Sababi, unda adabiy tilning orfoepik, orfografik, leksik, grammatik va uslubiy qoidalari o‘z ko‘rinishini topadi[3].

Mamlakatimizda so‘z va fikr erkinli mavjud bo‘lgani bilan, jurnalistlar adabiy til qoidalarini buzmasliklari kerak. Sababi omma mamlakatda yuz berayotgan yangilik va voqealiklarni birinchilardan bo‘lib, OAV orqali eshitadi. Barcha uchun birdek bo‘lgan, tushunarli tilda axborot yetkazish bugungi zamonaviy jurnalistikaning asosiy vazifa va burchlaridandir. Uzoq o‘tmishga qaytishning zarurati yo‘q. O‘tgan 30-35 yil ilgari o‘zbek jurnalistikasi qanday ahvolda edi. Sovet davridan o‘tayotgan, kelajak sari ildamlayotgan O‘zbekistonda axborot yetkazish biroz murakkab emasmidi? Bugun vaziyat qanday? Oldingidan ancha o‘zgargan. Jurnalistika to‘rtinchi hokimiyat deya qaraladi. Lekin, yuqoridagi kabi bir qancha xatolikka yo‘l qo‘yayotgan jurnalistlar bilan

o‘zbek jurnalistikasito‘rtinchi hokimiyatga aylana oladimi? Jurnalist imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda, imkon boricha adabiy tilda faoliyat yuritishga majbur va bu shart bo‘lgan qoidalardandir. Nodavlat telekanallar xususiylashgani bois, ularning tomoshabinlari belgilangan hududda yashovchilar bo‘lganligi uchun sheva, ya’ni dialktik so‘zlardan ko‘p foydalanadilar. Ayrim havaskor jurnalistlarda shevaga xos akcent bilinib turadi. Masalan, TTV (To‘rtko‘l) telekanalining “TTV yangiliklar” informatsion dasturidagi ayrim diktorlarda akcent yaqqol sezilib turadi. Bu esa, tomoshabin orasida “tilini sotmaydi”, “o‘z shevasida gapiradi” degan jumlalar bilan baholanishi mumkin. Ammo, jurnalistikaning talab va qoidalarini yaxshi bilgan jurnalist adabiy til qoidalariga rioya qiladi.

Shuni ham alohida keltirib o‘tish kerakki, jurnalist tildagi bor so‘zlardan mahorat bilan foydalansa, uning birliklarini anglasha, dialektik so‘zlarning adabiy ma’nosini bilsa, adabiy tilning yuksalishi yanada osonlashadi. Jurnalist qancha ko‘p badiiy asar o‘qiydigan bo‘lsa, shuncha ko‘p adabiy tilning sofligi, so‘z boyligi va tafakkurini oshirishga zamin yaratadi. Va hozirgi kabi globallashuv davrida esa, jurnalistlar adabiy til orqali chet tilidan o‘zlashgan so‘zlardan ham foydalanishi tabiiy hollardan. Lekin, me’yor bilan bo‘lgani, asarning sifatli chiqishiga sabab bo‘ladi. Televideniye tilining darajasi adabiy tilning ham, og‘zaki tilning ham sifat o‘lchami hisoblanadi. Shunday ekan, adabiy tildan foydalanishda, shevaga xos so‘zlarni qo‘llamaslik maqsadga muvofiqdir. Shu bilan birga, jurnalistning mahoratini oshiradigan faktorlardan biri ham adabiy tildan sof foydalana olish sanaladi.

ADABIYOTLAR

1. Allambergenova P. Qoraqalpog‘iston televideniyesi evolyutsiyasi va zamonaviy tendensiyalari. (DSc) doktorlik dissertatsiyasi.
2. Orazimbetova Z.K. Media tili ha’m stil ma’seleleri. – N. 2025, 201-b.
3. Muminov F., Bekbawliev D. Va boshqalar. Jurnalistika hám ǵalaba kommunikaciya tiykarları. – T. 2021.

The journalistic significance of complying with the rules of literary language on television (on the example of “buxoro” and “qaraqalpaqstan” tv channels).

Summary: This article discusses the journalist's adherence to the rules of literary language in the preparation of information and analytical programs on television and its results, and the role of literary language in improving journalistic skills is analyzed using the example of materials broadcast on the "Qaraqalpaqstan" and "Buxoro" TV channels.

Key words: literary language, dialect, dialectal words, television, language units, informational-analytical, journalistic skills

Журналистическое значение соблюдения правил литературного языка на телевидении (на примере телеканалов “buxoro” и “qaraqalpaqstan”).

Резюме: В данной статье говорится о соблюдении журналистом правил литературного языка при подготовке информационно-аналитических программ на телевидении и его результатах, роль литературного языка в повышении журналистского мастерства анализируется на примере материалов, транслируемых на телеканалах "Qaraqalpaqstan" и "Buxoro".

Ключевые слова: литературный язык, диалект, диалектические слова, телевидение, языковые единицы, информационно-аналитический, журналистское мастерство

ЭТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СВЯЗЕЙ С ОБЩЕСТВЕННОСТЬЮ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА

Пердебаева Д.Р.

Государственный университет мировых языков Узбекистана

Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев неоднократно подчёркивал, что в условиях активных реформ информационная политика и формирование общественного мнения приобретают особое значение: «Если мы не возьмём в свои руки создание национального контента в информационной среде, если мы не будем давать оценку происходящим в мире событиям с точки зрения национальных интересов, мы создадим возможности для того, чтобы это делалось из-за рубежа…» [1]. Эта позиция подчёркивает приоритеты государства в сфере медиакоммуникаций и отвечает на вопрос, почему

этические стандарты в Public Relations становятся не просто желательными, а необходимыми для устойчивого развития.

Наряду с журналистами, существенный вклад в формирование общественных взглядов вносят специалисты по связям с общественностью (PR). Их деятельность основана не только на стратегическом мышлении и технологиях, но прежде всего – на соблюдении норм профессиональной этики, от которых зависят прозрачность коммуникаций, качество общественного диалога и доверие к институтам власти. В условиях цифровизации, когда скорость распространения информации повышает риск ошибок и манипуляций, этические принципы становятся ключевым элементом качества управления коммуникациями.

Термин «этика» восходит к греческому *ethos* – «нрав», «обычай». В классической традиции, восходящей к Аристотелю, этика мыслится как наука о должном поведении, ориентированная на совершенствование личности и полиса [2]. В современном понимании этика — это теория морали, исследующая основания, критерии и последствия моральных выборов в конкретных социальных контекстах.

Этические нормы отличаются от правовых и традиционных регуляторов прежде всего механизмом действия: если право предполагает внешнее принуждение, а обычай – социальное ожидание, то мораль апеллирует к внутренним установкам личности (совесть, чувство долга, стыд). Для PR, где центральными категориями выступают доверие, репутация и легитимность, именно добровольность морального выбора придаёт коммуникации устойчивость и глубину. В аналитике общественных явлений можно выделить условные группы: *моральные* (одобряемые практики), *аморальные* (практики, получающие моральное осуждение) и *внеморальные* (формально нейтральные процессы, которые всё же порождают социальные эффекты). Например, закрытие убыточного предприятия является экономическим решением, но оно неминуемо затрагивает ценности справедливости и солидарности, что переводит вопрос в этическую плоскость. Аналогично в PR: даже «технические» решения (тон сообщения, выбор канала, тайминг) имеют моральные последствия, влияя на информированность и автономию адресата.

Современные специалисты по PR являются медиаторами между государством, бизнесом и обществом. Их профессиональная деятельность базируется на принципах честности, точности, прозрачности, уважения к аудитории и социальной ответственности. Успешная коммуникация требует не только соблюдения формы, но и правдивого содержания: PR не сводится ни к рекламе (стимулирование сбыта), ни к пропаганде (навязывание убеждений), а ориентирован на предоставление достоверной, проверенной информации, которая позволяет аудитории самостоятельно формировать оценочные суждения.

Показательным остаётся кейс Facebook – Cambridge Analytica (2018): масштабная утечка и неэтичное использование персональных данных привели к кризису доверия, юридическим последствиям и финансовым потерям [3]. Этот пример демонстрирует системный урок: игнорирование этических требований конфиденциальности и прозрачности влечёт долгосрочные репутационные издержки, которые не компенсируются «быстрыми» PR-решениями. Для государственных коммуникаций риск ещё выше: здесь на карту поставлена не только репутация конкретной организации, но и устойчивость общественных институтов. Отсюда вытекает практический императив: этика должна быть встроена в процессы, а не подменять их постфактум «кризисным PR». Речь о политике раскрытия информации, управлении конфликтом интересов, защите персональных данных, корректной работе с цифрами и визуализациями (искажения графиков, манипулятивные сравнения), корректных формулировках при освещении чувствительных тем.Сфера PR выработала инструменты саморегулирования, призванные гармонизировать интересы организаций и общества. К их числу относятся: Афинский кодекс Международной ассоциации паблик рилейшнз (IPRA) (1965; уточнения 1968), акцентирующий уважение прав человека и ответственность перед обществом.[4] При всей концептуальной значимости, на практике он уязвим из-за слабых механизмов принуждения и контроля: многие положения трудно проверяемы, а расследования нарушений редки, что породило метафору «есть чем жевать, но нет зубов».

Кодекс Британского института PR (BIPR), ориентированный на повседневную практику и дисциплинарные процедуры. Преимущество – институционализированный разбор жалоб (Комитет профессиональной практики) и возможность дисциплинарных мер (вплоть до приостановления членства).[5] Кодекс Ассоциации консультантов по PR (PRCA), существенно обновлённый в 1990–1991 гг., превративший краткие нормы в детализированное руководство, где фиксируются не только запреты, но и обязательные стандарты поведения [6].

Сопоставление этих документов показывает: профессиональная этика эффективна, когда сочетаются ценностные ориентиры (IPRA) и процедурные механизмы (BIPR, PRCA). Для стран с активной модернизацией медиасферы (включая Узбекистан) релевантен гибридный подход: интеграция принципов прав человека и общественного доверия с операционными регламентами, понятными практикам и поддающимися аудитам.

Реформы в Узбекистане ориентированы на открытость, повышение качества государственного управления и усиление роли общественного мнения. Здесь этика PR становится «инфраструктурой доверия» – условием действенной обратной связи между институтами власти и гражданами.

Существенный нормативный ориентир – Закон Республики Узбекистан «О конфликте интересов» № ЗРУ-931 от 5 июня 2024 года [7]. Документ закрепляет принципы предотвращения конфликта интересов, обязанность декларирования потенциальных конфликтов, запрет на использование служебного положения в личных целях, создание комиссий по этике и механизмов мониторинга. Для коммуникационной практики это означает:

1. необходимость формализованной декларации конфликтов у должностных лиц и коммуникаторов (включая внешних консультантов);
2. разработку прозрачных процедур раскрытия источников информации и возможной аффилированности в публичных сообщениях;
3. внедрение кодекса поведения и реестра благоприятствующих факторов риска, сопровождённых процедурами внутреннего контроля;
4. обучение сотрудников этическим стандартам коммуникации с фиксированными сценариями реагирования при обострении общественной чувствительности.

Нормы закона хорошо корреспондируют с международными кодексами, создавая основу для комплексной политики прозрачности. В долгосрочной перспективе именно это, а не ситуативные кампании, повышает показатель доверия к государственным коммуникациям и снижает транзакционные издержки взаимодействия государства, бизнеса и граждан.

Чтобы этика была не декларацией, а практикой, целесообразно внедрить следующие элементы управления:

1. Кодекс этики и коммуникаций: публичное разграничение информации, рекламы и партнёрского контента; обязательные пометки спонсорства/аффилированности; стандарты обращения с данными (персональные, служебные, открытые).

2. Реестр конфликтов интересов и политика раскрытия: декларации для руководителей и спикеров; периодический аудит независимым подразделением или комиссией по этике.

3. Алгоритм кризисных коммуникаций «24–72 часа»: назначение ответственного штаба и спикера; протокол фактических обновлений (что известно/что проверяется/что пока неизвестно); единый трек вопросов СМИ и граждан, лог фиксации ответов.

4. Стандарты данных и визуализации: источники и методики указываются в каждом релизе; запрет на манипуляции шкалой, отсечками, некорректными сравнениями; публикация дата-сета (если возможно) для перепроверки.

5. Обучение и аттестация: регулярные модули по этике PR, медиаправу и защите данных; внутрикорпоративные кейс-сессии (разбор ошибок и «best practices»).

6. Внутренняя обратная связь: защищённые каналы для этических сигналов (без риска репрессий); регламент рассмотрения сообщений и отчётность об итогах.

Эти элементы конвертируют ценностные принципы в управляемые процессы, соединяя «идеальные» нормы с измеримыми показателями качества коммуникаций (сроки ответа, полнота раскрытия, доля корректировок/опровержений, удовлетворённость аудиторий).

Применение этических норм в PR сталкивается с несколькими вызовами. Во-первых, многообразие аудиторий и их ожиданий порождает риск конфликтующих требований (например, между оперативностью и верификацией данных). Во-вторых, пересечение этики и права: закон определяет «минимум» допустимого, тогда как этика формирует «максимум» желательного – следовательно, добросовестная практика должна идти дальше юридического минимума. В-третьих, технологический фактор: алгоритмические ленты, генеративные модели, таргетирование – все эти инструменты усиливают эффект коммуникаций и требуют дополнительных гарантий прозрачности. И, наконец, культурный контекст: нормы взаимодействия государства и общества различаются; оттого важна адаптация международных кодексов к национальным условиям при сохранении их ценностного ядра.

Этические основы PR – это не «надстройка» к коммуникациям, а их основной операционный контур. Они обеспечивают устойчивость доверия, снижают риски, повышают результативность диалога государства, бизнеса и общества. Мировой опыт показывает, что попытки компенсировать дефицит этики «агрессивным» PR не работают: потери доверия оказываются выше краткосрочных выгод.

Для Узбекистана, реализующего масштабные реформы и укрепляющего национальную информационную повестку, ключевым условием становится интеграция ценностных принципов и процедурных механизмов через международные ориентиры; механизмы такие как раскрытие, аудит, кризисные протоколы – через национальные нормы и институты. В этом смысле доклад о приоритете национального содержания и компетентного анализа, сформулированный Президентом Ш. Мирзиёевым, получает свою практическую реализацию в этично выстроенной коммуникации, которая служит не только целям организации, но и общественному благу.

Иными словами, современный PR должен опираться на триединство профессионализма, стратегического мышления и этики. Только при таком подходе специалисты по связям с общественностью в полной мере выполняют миссию медиаторов, содействуя гармонизации общественных отношений, устойчивости институтов и долгосрочному развитию.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Мирзиёев Ш.М. Выступления и обращения Президента Республики Узбекистан. – Ташкент, 2023.
2. Платонов, Р. С. *Семантика слова «ἦθος» в древнегреческой культуре VIII–IV вв.* // КиберЛенинка. – URL:https://cyberleninka.ru/article/n/semantika-slova-v-drevnegrecheskoy-kulture-viii-iv-vv (дата обращения: 25.12.2024).
3. Cadwalladr, C., & Graham-Harrison, E. (2018). Revealed: 50 million Facebook profiles harvested for Cambridge Analytica. *The Guardian*.
4. Кодекс Афин / Международная ассоциация по связям с общественностью (IPRA). – Принят в 1965 году, обновлён в 1968 и 2009 годах. – URL: https://www.ipra.org/static/media/uploads/pdfs/ipra_code of_athens.pdf (дата обращения: 15.02.2025).
5. Международная ассоциация по связям с общественностью (IPRA). *Кодекс Афин*. – Принят в 1965 году, обновлён в 1968 и 2009 годах. – URL: https://www.ipra.org/static/media/uploads/ pdfs/ipra code_of_athens.pdf (дата обращения: 25.05.2025).
6. Public Relations and Communications Association (PRCA). *Кодекс поведения членов PRCA*. – Последняя редакция: 1 июля 2024 года. – URL: https://www.prca.global/sites/default/files/PRCA-code-of-conduct-1_0.pdf (дата обращения: 25.05.2025).
7. Закон Республики Узбекистан «О конфликте интересов» (ЗРУ-931) от 05.06.2024 г., вступил в силу 06.12.2024. Lex.uz.

Резюме. Статья посвящена анализу этических основ связей с общественностью в современном информационном обществе. Подчеркивается значение прозрачности, ответственности и соблюдения международных стандартов как ключевых факторов устойчивых коммуникаций между государством, бизнесом и обществом.

Ключевые слова: этика, связи с общественностью, коммуникация, доверие, стандарты.

Abstract. The article analyzes the ethical foundations of public relations in the context of the modern information society. It emphasizes the importance of transparency, responsibility, and adherence to international standards as key factors of sustainable communication between the state, business, and society.

Key words: ethics, public relations, communication, trust, standards.

ATAJAN XALMURATOV DÓRETIWSHILIGINIŃ STILLIK ÓZGESHELIGI

Zarımbetova J.E.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

A.Xalmuratov shıǵarmalarına atamalar qoyıwda, pikirlerin dálillewde, faktlerdi analizlewde, obraz jaratıwda, oyların keńnen bayanlawda folklor dástúrlerinen, folklorlıq syujetlerden, folklordıń túrleri bolǵan naqıl-maqal, ushırma sózler, ańız-ápsanalardan paydalanıw jaǵdayları bar. Ásirese, sózlerdi tańlawda awızeki sóylew usılına yaki xalıq tiline keńnen múrájat etiw payıtları ushırasadı. Qurama sózler komponentleriniń turaqlılıq qásiyetine qaray tildegi burınnan qáliplsken turaqlı sóz dizbeklerine frazeologizmlerge de bir qansha jaqın turadı. Sonlıqtan ulıwma til biliminde ayırım izertlewshiler qurama sózlerdi frazeologiyalıq sóz dizbekleri quramına qosıp qaraydı [1]. Haqıyqatında, qurama sózler frazeologiyalıq sóz dizbeklerinen de ózine tán bolǵan geypara ózgeshelikleri menen parıqlanadı.

1) Frazeologiyalıq sóz dizbekleri hár qıylı idiomalıq, ekspressivlik, emocionallıq qásiyetlerge iye bolıp, bul ózgeshelikler olardıń jasalıwındaǵı hám qollanılıwındaǵı eń tiykarǵı belgi bolıp esaplanadı. Qurama sózler (ásirese qurama terminler) kóbinese nominativlik funkciyada (bir predmettiń ataması sıpatında) qollanıladı hám olarda ekspressivlik mán kúshli bolmaydı.

2) Frazeologiyalıq birlikler belgili bir jekke sózdiń ekspressivlik ekvivalenti, sinonimi bolıp keledi [2]. Atajan Xalmuratovtıń sheberligi sonda ol bazı bir xalıq danalıqların, aforizmlerdi qaharmannıń tiline engizip jiberedi. Mısalı: «Ómirdegi baslı súreni: jer toymasa-sen toymaysan». Itibar berip qarasaq, bul tiykarınan xalıqtaǵı bar sóz. Yaǵnıy, «Jer toymasa, el toymaydı.» Al avtor bunı sen dep ózlestirip jibergen. Biraq, sonı ayrıqsha atap ótiw kerek, bul jerde naqıldıń mánisi ózgermegen. Qahramannıń ózi de xalıq wákili bolıp tabıladı.

Bazı bir xalıq awız eki tilindegi aforizimge aylanıp kiyatırǵan ushırma gápler de jurnalist tárepinen sheber isletilgen. Itibar bereyik: «Jurt jıl sayın asırıp orınlap atırǵan joba bularǵa qarasın kórsetpey ıǵır bolıp qalǵan adamlar, áwele: «áy, jıldaǵı qosıǵımızdı aytamız-dá!» deskenin keyin bilip júr»[3]. Sózlerdiń paydalanıw shebergili sonda bazı biz sońǵı áwlad itibar bermeytuǵın, mánisin onsha túsine bemeytuǵın «ıǵır» sózi isletilgen. Bul sózdiń mánisi sonnan ibarat eken, ol arqa dialektke tiyisli bolıp, toqtap qalǵan, isi júrispegen degen mánilerin bildiredi eken. «Jıldaǵı qosıǵımızdı aytamız-dá!» dep aforizimge aylanıp kiyatırǵan gápti orınlı paydalanǵan. Onıń shıǵarmaları tilinde tásirshenlekti arttırıw maqsetinde gáplerdi qaytalaw kópshilik jaǵadayda gezlesedi. Kópshilik shıǵarmaları basında avtor kitap oqıwshısı yamasa gazeta oqıwshısı menen tuwrıdan-tuwrı sáwbetke kirisedi. Avtor xalıqtıń awız eki sóylew tiline tán sózlerdi kóbirek qollanadı. A.Xalmuratovtıń sóz saplawdaǵı taǵı bir usılı ol folklorınan xalıq naqıl-maqallarına kóbirek itibar beredi.

A.Xalmuratov ocherkleriniń tiline itibar bersek, onda xalıq tiliniń úlgilerin anıq kóremiz. Birinshiden, shıǵarmada kórkem tásirshenlekti arttırıw ushın sózlerdi, sóz dizibeklerin hám gáplerdi qaytaław jiyi-jiyi ushırasadı. Máselen: geypara dóretpelerinde sózler qayta-qayta isletiledi: «Olar dán ushın mákke jetistiriwdiń ustası atandı. Olar qus góshin jetistiriwde birinshi mártebe sanaatlıq usılǵa ótip, broyler qus fabrikasın saldı.»[3]

Ayırım ocherklerinde shıǵarmanıń tartımlıǵın arttırıw ushın sóz dizibekleri qaytalanıp paydalanǵan: «Zaman ózgeriwde: xalqımız ózligin tanıp atır: biyǵárezsizliktiń ólpeń samalı qoynı-qonıshımızǵa shekem kirip, erkinlik sezimlerin oyatpaqta: jańa bir ájayıp zamanǵa qaray nárestedey tay-tay qádemler atlap atırmız.

Zaman ózgeriwde: usı dáslepki qádemdegi qıyınshılıqlardı da bastan keshirmektemiz: biraq, kárwanımız bári-bir áste-aqırın bolsa da alǵa qaray jıljımaqta:

Zaman ózgeriwde, biraq, bir nárse ózgermey atır: ózgeriwi de múmkin emes: ol da bolsa tirishiliktiń saǵası bolǵan Ana jerimiz, onıń haqıyqıy perzentleri bolǵan Diyxan xalqı!

Publicist A.Xalmuratov sóz dizbekleri arqalı gápler dúzgende qaytalaw usılın jaqsı paydalandı. Mısalı, «Zaman ózgeriw de» degen sóz dizbegin izbe-iz keltiriw nátiyjesinde lirikalıq shıǵarmalarga tán ırǵaq payda bolıp turǵanday. Bul prozadaǵı qosıq degen ilimiy túsinikke biraz jaqın keledi. Sonıń menen birge, gápler de qaytalanıw arqalı emociyalıq tásirlikti arttıradı: «Aqmańǵıtlılar

miynet etpekte… Búgin salıkesh Áblakim Najimov, Ten En Xvan, ovoshh ósiriwshi Amanlıq Dáwletbaev, baǵman Aymurat Allamuratov, sawınshı Qızlargúl Dosımbetovalar respublikaǵa dańq taratpaqta. Aqmańǵıtlılar miynet etpekte… Solay da bolsa, paytaxt xalqın ovosh, palız hám miywe ónimleri menen támiynlew tam-tarıs awhalda…»

Bul mısalda biz avtordıń tildegi troplardan sheber qollanǵanın da kóremiz. Avtor bahalardıń tez-tez ózgerip turıwın, kosmostıń tezligine teńep, giperbola payda etken. Avtordıń tilindegi jáne bir ózgeshelik, ol ózi menen ózi sóylesiwi arqalı, tekstlerdi bayıtıp baradı. Máselen, «Bul bildirilgen ǵamxorlıq pa?» Álbette. Xosh, búgin biz aytar sóz qanday bolıwı kerek?

Biziń sózimiz – xalıq sóz, xalıq qálbiniń dúbiri, olardıń ishki debdiwleri, islew, jasaw sharayatlarınan tuwǵan mashqalalar bolǵanda ǵana qúdiretli. Biz sonda ǵana mámleketimiz basshısı, húkimetimiz júrgizip atırǵan siyasatqa turmısımızdıń qurǵınlasıwına xızmet etken bolamız.

Biziń sózimiz – haq sóz, ádil sóz bolıwı lazım. Sonda ǵana adamlar journalistlerge isenedi, ózińgazeta ma, radio televidenie me, sonıń abroyın arttırǵan bolasań. Biziń tilimiz oǵırı bay, yaqut júziktiń kózindey mıń jılwalanǵan oynaqı, Shımbaydiń gúlabısınday shiyrin. Nege endi biz 30-jıllardıń úlgisindegi jawır bolǵan maqalalardı, esittiriwlerdi, kórsetiwlerdi beriwimiz dárkar? Biziń sózimiz – usıldaǵı jańalıq, journalistlik tapqırlıq, sózlerdi qalastırıw, faktlerdi alıw hám isletiw sheberligi həm siyasiy sawatlılıq penen úyleskende ǵana qunlı sózge aylanadı.» Avtor «Bul bildirilgen ǵamxorlıq pa?» Álbette. Xosh, búgin biz aytar sóz qanday bolıwı kerek?» dep ózine soraw taslap juwap beredi de, soń ózin-ózi maqullaydı da qaytadan sorawǵ a ótedi. Onnan soń ulıwma juwap berip, ishki debdiwlerin bayan etedi. «Jurnalisttiń tekst basında sózlerdi qaytalaw usılı bul jerde de sheber isletilgen. «Biziń sózimiz» dep úsh jerde isletedi hám bunı hár bir abzactıń basında keltiredi. «Biziń tilimiz» dep te oǵan sinonim bolatuǵın sóz dizbegin de paydalanǵan.

Ekinshiden, publicist Atajan Xalmuratov shıǵarmalarınıń tiliniń baslı ózgesheliklerиniń biri onda avtordıń kitap oqıwshısı yamasa gazeta oqıwshısı menen tuwrıdan-tuwrı sáwbetke kirisedi. Avtordıń kópshilik shıǵarmalarında kirispe ornında kitaptı yamasa maqalanı ne ushın jazıp atırǵanı tuwralı túsinik beriw ushın auditoriya menen sáwbetlesedi. Mısalı, «Mine, bul kishigirim kitapshanı shıǵarıwdaǵı tiykarǵı maqsetimdi endi túsingen bolarsız, ádiwli oqıwshı! Eger túsinissek onda men sheksiz baxıtlıman. Sizlerge húrmet penen». «Olardıń mayın tamızıp aytqan shireli gúrrińlerin usaǵın túsirmey kórkemlep jetkeriw jaǵın bolsa – onı qorıqpay moynıma alaman. Al, kettik!!! Húrmet penen AVTOR.» [5]. Úshinshiden, A.Xalmuratov publicistikalıq shıǵarmalarınıń tiliniń ózgesheligi ol xalıqtıń awız eki sóylew tiline tán sózlerdi kóbirek qollanadı.»

ÁDEBIYATLAR

1. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М., 1957, – С. 171-172.
2. Наурузбаева С.Т. фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаря. – Ташкент, 1972, 41-бет; Аханов К. Грамматика теориясынын негиздери. Алматы, 1972, 73-бет.
3. Халмуратов А. Қызылөзектиң төрт пасылы. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1994. 29-бет.
4. Халмуратов А. Жер! Мен – сениң бир перзентиңмен. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1993. 3-4 бетлер.
5. Халмуратов А. «Дарсан»ның шуғлалы таңлары. – Нөкис, 1997, 4-бет.

Стилистические особенности творчества Атажана Халмуратова

Резюме. В данной статье проводится научный анализ стилистических особенностей творчества писателя Атажана Халмуратова, влиятельности его литературного языка и средств композиции и создания образов в различных жанрах.

Ключевые слова: стилистические особенности, проза и драматургия, художественные средства.

Stylistic peculiarities of Atajan Khalmuratov's works

Summary. This article provides a scientific analysis of the stylistic peculiarities of the writer Atajan Khalmuratov's work, including the expressiveness of his literary language and his use of devices of composition and imagery across different genres.

Key words: stylistic peculiarities, prose and dramaturgy, artistic devices.

THE ROLE OF MEDIA RESOURCES IN DEVELOPING INTERCULTURAL COMMUNICATION COMPETENCE IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Turdimuratova A.E.
Nukus state pedagogical institute

In contemporary English language teaching, the development of intercultural communication competence has become a fundamental educational goal, because the English language is no longer merely a tool for accessing literature or international trade but rather a medium for global interaction across diverse cultural contexts. Scholars have long recognized that linguistic competence alone is insufficient in preparing learners for authentic communication. For example, Deardorff (2006) proposed a process-oriented model in which openness and respect form the basis for acquiring knowledge and skills that eventually result in adaptability and effective intercultural behavior [4: 241-266]. Moreover, Kramsch emphasized the importance of the "third place" in language learning, where learners create a space of negotiation between their own and the target culture [6: 57-78], while Bennett introduced the Developmental Model of Intercultural Sensitivity, which explains how individuals can progress from ethnocentric perspectives to ethnorelative orientations [1: 21-71]. Consequently, these scholarly perspectives reveal that the cultivation of intercultural competence cannot be achieved solely through textbooks or isolated classroom exercises but requires exposure to authentic cultural content. It is here that media resources play a significant role, because they provide learners with real examples of discourse, cultural practices, and perspectives that go beyond simplified cultural facts. Media, whether in the form of news articles, films, podcasts, or digital forums, reflect not only linguistic variety but also cultural diversity, ideological framing, and shifting global narratives. Therefore, the integration of media into English language teaching offers both opportunities and responsibilities, as learners must be guided to critically engage with cultural representations rather than passively consume them.

Because language is inextricably linked to culture, the use of media allows learners to experience language as it is embedded in real contexts rather than as abstract sentences in a textbook. News articles, for instance, not only introduce learners to new vocabulary but also reveal how events are framed differently across countries, thereby encouraging comparison and critical analysis. Moreover, documentaries and short films provide visual and auditory cues that help learners observe cultural practices, gestures, and environments, which in turn foster greater awareness of the relationship between language and culture.

In addition, podcasts and radio programs expose learners to different varieties of English, diverse accents, and authentic conversational patterns, which consequently prepare them for real-world communication. Furthermore, social media platforms such as discussion forums and educational blogs allow learners to participate in intercultural exchanges in real time, while student-generated media projects encourage them to represent their own cultural perspectives and reflect on how these may be perceived by others. Consequently, media resources not only supply content but also create opportunities for learners to act as cultural interpreters and negotiators.

However, the value of media lies not only in their authenticity but also in their capacity to foster critical cultural awareness. Since media often reflect ideological positions, learners must be encouraged to examine whose voices are prioritized, what stereotypes are reinforced, and how power relations are constructed. For example, by comparing how two different news outlets report on migration, students can uncover the cultural values and political interests underlying the discourse. Therefore, the classroom use of media must always be accompanied by guided reflection that links language learning with critical questioning [7: 694-716]. The integration of media into intercultural language teaching can take many forms, but the most effective approaches are those that align with intercultural learning outcomes. For instance, teachers can use international news articles to encourage students to identify similarities and differences in how cultural groups are represented, and subsequently ask learners to rewrite the articles from alternative perspectives. Similarly, by analyzing film scenes, students can examine politeness strategies, turn-taking patterns, and non-verbal communication, and then role-play similar interactions in local contexts. Moreover,

podcasts can be used to develop listening comprehension while also familiarizing learners with colloquial expressions and discourse markers that signal cultural attitudes.

In addition, project-based tasks such as creating digital stories or micro-documentaries allow learners not only to practice language skills but also to take responsibility for how they portray their own culture to others. Such activities promote empathy and reflection, because learners must anticipate how their representations might be interpreted by audiences from different cultural backgrounds. Furthermore, social media ethnographies, in which students analyze online communities, enable learners to observe norms of digital communication, humor, and group identity, thereby deepening their understanding of intercultural pragmatics.

Therefore, the use of media in ELT is not simply about increasing motivation or variety but about systematically cultivating the skills, attitudes, and awareness that define intercultural communication competence. Moreover, when teachers embed reflection and critical analysis into media tasks, learners are better equipped to navigate cultural differences and to resist simplistic or stereotypical representations. Although the benefits of media integration are clear, there are also challenges that must be addressed. Firstly, media resources often present biased or one-sided perspectives, which can mislead learners if they are not guided to recognize framing and ideology. Secondly, unequal access to technology and bandwidth can create barriers for teachers and learners in resource-limited contexts. Thirdly, issues of copyright, privacy, and ethical use must be considered when incorporating digital resources or student-generated content.

Nevertheless, these challenges can be mitigated through thoughtful pedagogical design. Teachers can provide contrasting sources to expose learners to multiple viewpoints, offer downloadable transcripts for low-bandwidth contexts, and establish ethical guidelines for online participation and content sharing. In doing so, they not only safeguard learners but also model responsible and critical engagement with media. Consequently, the very challenges of media use can become opportunities to teach learners about bias, representation, and ethics—key dimensions of intercultural competence.

Conclusion. In conclusion, the role of media resources in developing intercultural communication competence in English language teaching is both significant and multifaceted. Since intercultural competence involves not only language proficiency but also openness, knowledge, interpretive skills, and critical cultural awareness, media provide authentic contexts in which all these elements can be practiced. Moreover, as scholars such as Byram, Deardorff, Kramsch, and Bennett have shown, competence is developed through reflective and dialogic engagement rather than through rote learning, and media are uniquely positioned to facilitate such engagement. Therefore, by carefully selecting, contextualizing, and critically framing media resources, teachers can transform English classrooms into spaces of intercultural exploration where learners acquire the skills necessary for global citizenship.

REFERENCES

1. Bennett, M. J. (1993). Towards ethnorelativism: A developmental model of intercultural sensitivity. Education for the intercultural experience, 2, 21-71.
2. Byram, M. (1997). Teaching and assessing intercultural communicative competence (Multilingual Matters). Multilingual Matters.
3. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of commuicative approaches to second language teaching and testing.
4. Deardorff, D. K. (2006). Identification and assessment of intercultural competence as a student outcome of internationalization. Journal of studies in international education, 10(3), 241-266.
5. Fantini, A. E. (2000). A central concern: Developing intercultural competence. SIT Occasional Paper Series, 1(1), 25-42.
6. Kramsch, C. (2013). Culture in foreign language teaching. Iranian journal of language teaching research, 1(1).
7. Weninger, C., & Kiss, T. (2013). Culture in English as a foreign language (EFL) textbooks: A semiotic approach. TESOL quarterly, 47(4), 694-716.

Резюме. Мақалада инглиз тилини ўқитишда маданиятлараро мулоқот компетентлигини ривожлантиришда медиаресурсларнинг ўрни ўрганилган.

Таянч сўзлар: компетенция, маданиятлараро мулокот, метод, медиаресурс

Резюме. В статье рассматривается роль медиаресурсов в развитии межкультурной коммуникативной компетенции при обучении английскому языку.

Ключевые слова: компетенция, межкультурная коммуникация, метод, медиаресурс

BLOGERLIK HÁREKETI MÁSELESINIŃ HUQÍQÍY TIYKARLARÍ

Gulimova B.O.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Búgingi kúnde blogerler sociallıq tarmaqlarda informaciya tarqatıwda, sonıń menen birge júzlep, mıńlap, millionlap auditoriyaǵa ol yáki bul waqıya-hádiyse haqqında jámiyetshiliktiń pikirin qáliplestiriwde jetekshi buwın esaplanadı. Sol qatarda blogerler jámiyet hám mámleketlik organlar ortasındaǵı kópir wazıypasın atqarıwı hám onıń nızamshılıqtaǵı talaplarınıń kórip shıǵılıwı áhmiyetli esaplanadı. Sońǵı waqıtları húkimet organları, jámiyetlik birlespeler yáki xalıq tárepinen blogerlik háreketiniń huqıqıy tiykarları, olardıń huqıq hám májburiyatları haqqında kóplegen soraw hám usınıslar kelip túsip atırǵanlıǵı hesh kimge sır emes.

Solay eken, izleniwshi sıpatında maqalamızda bloger, blogerlik háreketi atamalarınıń nızamshılıqta kórsetiliw ózgesheligine ilimiy sholıw beriw hám usı baǵdarda informaciya tarqatıwdaǵı, sonday-aq olardıń blogerlik sorastırıwları iskerligi dawamındaǵı xızmetlerin aktual másele dárejesine kóteriwdi maqul dep kórdik.

Kelińı birinshi másele sıpatında, bloger atamasınıń nızamshılıqta beriliwine toqtalsaq. Hosh, bloger kim?, blogerlik háreketi ne?

Sonı atap ótiw kerek, blog júrgiziwdi tártipke salıw boyınsha ayrıqsha nızam húJjeti joq. Tek ǵana, «Málimlemelestiriw haqqında» ǵı nızamnıń 2014-jıl 4-sentyabrdegi 373-sanlı «Ózbekstan Respublikasınıń ayrım nızam-húJjetlerine ózgeris hám qosımshalar kirgiziw haqqında» ǵı nızamınıń 3-statyasında bloger atamasına táriyp berip ótilgen, ayrım normalar keltirilgen [1].

Oǵan kóre, nızamda «Bloger-Internette óz veb-saytı, veb-sayt betine iye hám hámme erkin paydalanıwı múmkin bolǵan informaciyanı jaylastırıwshı, sol qatarda paydalanıwshılar tárepinen informaciyanı dodalaw ushın jaylastırıwshı hár qanday fizikalıq shaxs esaplanadı» dep kórsetiledi.

Demek, sociallıq tarmaq paydalanıwshısına tiyisli bolǵan, shaxsiy onlayn kúndelik sıpatında paydalanılatuǵın hár qanday veb beti blog ornına ótedi hám málim bir tema dógereginde jańalıq yaki informaciya beretuǵın háreket túrine biz «blogerlik háreketi» atamasın keltirsek orınlı.

Mısal ushın, telegram messenjerinde ashılǵan kanal, topar yáki Feyzbuk, Instagram, Odnoklassniki, Tvitter hám basqa da sociallıq tarmaqlarında ashılǵan shaxsiy veb beti, toparlar, kanallar blog esaplanadı. Sebebi, ol jerge jaylastırılǵan hár qanday informaciyanı kópshilik kóredi hám onı bir-birine repost qıladı. Demek, usı veb-betleri informaciya tarqatıwshı derek esaplanadı. Bunday veb-betin júrgiziwshi hár qanday shaxs blog iyesi, bloger.

Ekinshi másele, blogta hár qanday maǵlıwmattı jaylastırıw, tarqatıw múmkin be?

Bul boyınsha biz tuwrıdan-tuwrı Ózbekstan Respublikası Konstituciyasında kórsetilgen sóz erkinligi haqqındaǵı normalarǵa súyenemiz.

Konstituciyasınıń 1992-jıl 8-dekabrde qabıl etilgen sanınıń 29-statyasında:

«Hárkim pikirlew, sóz hám sıyınıw erkinligi huqıqına iye. Hár kim qálegen informaciyanı izlew, alıw hám tarqatıw huqıqına iye, ámeldegi konstitutsiyalıq principke qarsı qaratılǵan informaciya hám nızam menen belgilengen basqa sheklewler bunnan tısqarı.

Pikir júrgiziw hám onı túsindiriw erkinligi tek ǵana mámleket sırı hám basqa sırlarǵa tiyisli bolǵan táǵdirde ǵana nızam menen shekleniwi múmkin» dep kórsetilgen [2].

Al, Konstituciyanıń 2023-jıl 1-maydaǵı jańalanǵan baspanıń 33-statyasında sóz erkinligine tómendegishe táriyp berip ótilgen: «Hárkim pikirlew, sóz hám sıyınıw erkinligi huqıqına iye. Hárkim qálegen informaciyanı izlew, alıw hám tarqatıw huqıqına iye. Mámleket Internet jáhán informaciya tarmaǵınan paydalanıwdı támiynlew ushın shárt-sharayatlar jaratadı.

Informaciyanı izlew, alıw hám tarqatıwǵa bolǵan huqıqtı sheklewge tek ǵana nızamǵa muwapıq hám de tek konstitutsiyalıq basqarıw printsipi, xalıqtıń salamatlıǵın, sociallıq etikanı, basqa shaxslardıń huqıq hám erkinliklerin qorǵaw, jámiyet qáwipsizligin hám de jámiyetshilik

tártipti támiynlew, sonıń menen birge mámleket sırların yaki nızam menen qorǵalatuǵın basqa da sırlardıń ashkara etiliwiniń aldın alıw maqsetinde zárúr bolǵan sheńberde jol qoyıladı»[3] dep kórsetiledi. Yaǵnıy, eki baspanı salıstıra otırıp sonı aytıw múmkin, jańalanǵan baspada statyalar formalıq jaqtan, ekinshi tárepten konstitutsiyalıq normalardıń mazmun-mánisi, kamırap alıw dárejesine qaray keńeygenligin kóremiz. Eń tiykarǵısı, yaǵnıy, jańa Konstituciyada hár bir shaxstıń Internet jáhán informaciya tarmaǵına kiriw hám onnan erkin paydalanıw huqıqı keltirip ótilgen bolıp, usı húqıqtıń támiynleniwi ushın tuwrıdan-tuwrı mámlekettiń ózi shárt-sharayatlar jaratıwı anıq belgilenip berilgen. Nege degende, búgingi kún jámiyeti jumısınıń derlik 90% in internetke kóshirmekte. Bul óz náwbetinde Konstituciya hám nızamlardı zamanǵa say tárizde ózgertiwdi talap dárejesine kóterip qoydı. Internetten erkin paydalanıw huqıqı insánniń sóz erkinligi huqıqı sheńberine kiredi. Sol qatarda bárshe puqaralar menen birge blogerlerde informaciyanı izlew hám tarqatıwı múmkin. Olar ushın ayrıqsha huqıq hám sheklewler joq. Biraq, informaciya tarqatıwdıń ózine jarasa talapları hám nızamshılıqta belgilengen qaǵıydaları da bar. Bloger óz veb-saytı hám veb-sayt betinde yaki basqa informaciya resursında nızamda qadaǵan etilgen maǵlıwmatlardı tarqatıw maqsetinde paydalanıwı múmkin emes. Bul boyınsha «Málimlemelestiriw haqqında» ǵı nızamnıń 2014-jıl 4-sentyabrdegi 373-sanlı «Ózbekstan Respublikasınıń ayrım nızam-hújjetlerine ózgeris hám qosımshalar kirgiziw haqqında» ǵı nızamınıń 12/1-statyasında keltirip ótilgen[4].

Úshinshi másele, búgingi kúnde mámleketlik organlar, jámiyetlik shólkemler, hár qanday jeke sektorlarǵa tiyisli bolǵan isbilermenlik obyektlerine qarata blogerler tárepinen alıp barılıp atırǵan tekseriwlerge qaratıladı. Nızamda jurnalistlik tekseriwi bar, biraq blogerlik tekseriwi boyınsha maǵlıwmat keltirilmegen. Biz bunda Ózbekstan Respublikasınıń «Jurnalistlik xızmetin qorǵaw haqqında» ǵı nızamı hám de Konstituciyamızdıń jańalanǵan sanına súyenemiz. Oǵan kóre, «Jurnalistlik xızmetin qorǵaw haqqında» ǵı nızamnıń 9-statyasında «Jurnalist informaciya toplaw hám tekseriw ótkeriw huqıqına iye»[5] dep kórsetilgen, biraq milliy nızamshılıǵımızda blogerlerde jurnalistler sıyaqlı tekseriw alıp bara alıwın yaki blogerler jurnalistlerge tiyisli huqıqlardan paydalana alıwın názerde tutıwshı qaǵıydalar joq. Soǵan qaramastan, Konstituciyamızdıń 33-statyasına muwapıq «Hár kim qálegen informaciyanı izlew, alıw hám tarqatıw huqıqına iye» delingen bolsa, demek blogerlerde ózi qálegen informaciyanı izlewi, alıwı, tereń úyreniwi hám úyrenilgen sorastırıw nátiyjelerin ǵalabaǵa járiyalawı múmkin. Búgingi kúnde informaciya tarqatıwshı maydanda blogerlerdiń xalıq mápin oylawı, olardıń mashqalaların sheshiwdegi kórsetip atırǵan jedel háreketin hám olardıń subyekt sıpatındaǵı poziciyasın ayrıqsha atap ótiw orınlı dep oylaymız.

Blogerlik háreketin úyrenip olardıń jetiskenlikleri, kemshilikleriniń nelerden ibárat ekenligin anıqlap olardıń jetiskenliklerine huqıqıy jaqtan járdem beriw, kemshilikleri nelerden ibárat ekenligin anıqlaw hám olardı saplastırıw zaman talabı. Yaǵnıy, bloger degen siyasiy figuranı úyrenip jámiyet ushın kerekli juwmaqlar shıǵarıw búginniń tiykarǵı máselesi. Bul degeni kerekli orınlarda blogerler járdeminde informaciyanı tarqatıwdı ǵalabalastırıw, olardıń imkániyatlarınan tuwrı paydalanıw esaplanadı. Bir sóz benen aytqanda blogerler jámiyetlik pikirdi qáliplestiriwshiler.

ÁDEBIYATLAR

1. https://lex.uz/docs/2456411?ONDATE=05.09.2014%2000#2457209
2. https://lex.uz/docs/6445145
3. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BB%D0%BE%D0%B3#%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F
4. https://lex.uz/docs/9540#9678
5. https://uz.martech.zone/how-social-networks-influence-our-lives/
6. https://lex.uz/docs/20596

Legal Foundations of the Blogging Movement

Rezyume. The article provides a scientific overview of the peculiarities of the terms blogger and blogging movement in the context of legislation and examines their significance in the dissemination of information as well as in raising the relevance of bloggers' activities and inquiries to the level of current social issues.

Key words: blogger, blogging movement, freedom of speech, blogger inquiries.

Правовые основы блогерского движения

Резюме. В статье дан научный обзор особенностей употребления терминов блогер и блогерское движение в законодательстве, а также рассмотрено их значение в распространении информации и

повышении актуальности деятельности блогеров и их запросов до уровня общественно значимых вопросов.

Ключевые слова: блогер, блогерское движение, свобода слова, блогерские запросы.

QARAQALPAQ FOLKLORLÍQ MIYRASLARDA FILOSOFIYALIQ KÓZ QARASLAR

Aytmuratova Z.J.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Qaraqalpaq folklorı ásirler dawamında qaraqalpaq xalqınıń tariyxında ruwxıy-mádeniy, sociallıq-aǵartıwshılıq tarawında insandı insanıy pazıyletlerdiń eń úlgili kategoriyalarına baǵdarlawshı tiykarǵı qurallardıń biri bolıp kelgenligi málim.

Filosofiya hám folklor bir-birinen uzaq kategoriyalar. *«Filosofiya»* sózi grekshe *danalıqqa muhabbat, «folklor»* sózi inglis tilinen *xalıq danalıǵı* degen mánilerdi ańlatadı. Birinshi túsinikti teoriyalıq tárepten dúnya qaras, ekinshisin bolsa teoriyalıq emes, ádettegi túsinik sıpatında xarakterlew múmkin. Sonıń menen birge, ekewi de insannıń dúnyadaǵı bar ekenligin ańlawǵa qaratılǵan, - ruwxıy mádeniyattıń eki qubılısınıń óz-ara baylanıslılıǵın túsindiriwden baslanadı»

Mine, usı tiykarda, qaraqalpaq folklorı da filosofiyalıq kóz-qarastan izertlep úyreniliwi búgingi jańa dáwirdiń talabı ekenligi belgili. Qaraqalpaq ilimi tariyxında qaraqalpaq xalıq awızeki dóretiwshiligi bolǵan folklordıń filosofiyalıq baǵdardaǵı izertleniwi boyınsha ilimpazlardan folklortanıwshı alımlar N.Dawqaraev, Q.Ayımbetov, İ.Saǵıytov, Q.Maqsetov, J.Xoshniyazov, K.Allambergenov, filosof ilimpazlardan K.Xudaybergenov, J.Bazarbaevlar ózleriniń bir qatar ilimiy juwmaqların bergen.

Qaraqalpaq folklorınıń keń kólemli tarawlarınıń biri bolǵan ***dástan*** forması sociallıq baǵdarda óziniń milliy qádiriyatlarǵa baylıǵı, ulıwma insanıy qádriyatlardı aqılǵa say úgit-násiyatlawı menen basqa janrlardan ózgeshelenedi.

Folklorlıq miyraslardıń filosofiyalıq-teoriyalıq izertleniwi - bul xalıqtıń ruwxıy dúnyasın, dúnyaǵa kózqarasın, bolmıstı qabıl etiwin, adamgershilik qádir-qımbatın hám tariyxıy sana-sezimin folklor materialları arqalı tereń túsiniwin ańlaw maqsetinde alıp barılatuǵın ilimiy-teoriyalıq analizlew bolıp esaplanadı. Bunday baǵdardaǵı ilimiy izertlewde folklor – ápiwayı waqıyalardan ibarat awızeki shıǵarma, ertek, dástan, naqıl hám maqal hám t.b. emes, al xalıqtıń *bolmısqa qatnasın, oy-pikirlerin, tariyxıy yadın h*ám *ruxıy erkin* sáwlelendirip beretuǵın simvollar sisteması sıpatında qaraladı.

Folklor – bolmıs filosofiyasın saqlawshı hám keleshek áwladqa jetkeriwshi sıpatqa iye qural. Folklor – xalıqtıń bolmıs haqqındaǵı oy-túsinigi, barlıq hám bolmıs, tirishilik, ómir hám ólim, jamanlıq hám jaqsılıq, hadallıq hám jawızlıq haqqındaǵı tiykarǵı túsiniklerge tiyisli bolǵan quramalı sawallarǵa tereń hám maqsetke say juwap bere alatuǵın mánawiy tájiriybeler sisteması esaplanadı. Yaǵnıy folklorlıq dóretpelerde bir adamnıń sanası emes, pútkil xalıqlıq sananı qáliplestiretuǵın dóretpe ekenligin kóriwimiz múmkin. Sonıń ushın folklordıń úlgilerine tán xalıqlıq xarakteri, onıń oylaw sistemasına sáykes dúnyaǵa kózqarastıń ózegin biliwimiz múmkin.

Qaraqalpaq xalıq dástanı (qaraqalpaq versiyası) «Alpamıs»ta qaharmanlıq, batırlıq, wádege wapadarlıq, ar-namıs, ata-anaǵa húrmet-izzet, jamanlıq hám jaqsılıqtıń arasındaǵı máńgi gúres siyaqlı filosofiyalıq kategoriyalar dástanniń bas qaharmanı Alpamıs obrazı arqalı óziniń kórkem sáwlesin tabadı.

Mısalı:

- Men mingenmen Bayshubardıń beline,
Dushpan qorıqsın jortqan attıń demine,
Kóp egleme, baba, endi bizlerdi,
Saparım bar Tayshıxannıń eline.
Minip bedew qıya shólde jelemen,
Ájel bolsa, úyde bolsa hám ólemen,
Egleme, jan baba, endi bizlerdi,
Aman bolsam kelinińdi alıp kelemen.
Bellerime altın kámar buwaman,
Námárt bolsam nege anadan tuwaman.
Egley berme, pátiya ber, jan babam,
Ketken yarımdı ólgenimshe quwaman [1:27-28].

Bul dástanda bolmıs – gúres, wade – wazıypa, yaǵnıy, insan bolmısınıń etikalıq baǵdarı sıpatında kórkem súwretlenedi. Al, qaraqalpaq xalıq dástanı «Qırıq qız» dástanında bolsa hayal adamnıń bolmısı, watan súyiwshilik, ádillik hám ádalatlıq siyaqlı qádiriyatlar batırlıq hám qaharmanlıq penen sintezde kórkem súwretleniwin tapqan. Mısalı:

Jıl ótip, aylar jetkende,
«Miywalı» ataw baǵ boldı.
Jaynaǵan gúller ashıldı,
İshinde búlbil sayradı,
Miywalar pisip jaynadı.
Óz aldına Gúlayım,

Ullı toydı toyladı.
Qırıq qızı menen atawda,
Tartıp ılaq oynadı.
Keynine ertip birazın,
Qurǵa shıǵıp súyretti.
Qılısh berip qolına,
Batırlıqqa úyretti.
Aqıllı tuwǵan Gúlayım,
Qırıq qızǵa etti ziynetti.
Qarıwlanıp qırıq qızı,
Atlarına minedi,.... [2:8]

Kórinip turǵanınday, bul eki dástandaǵı ruwxıy bolmıs – óz eli hám watanı ushın janın pidá etiw, yaǵnıy *ekzistentsiyalı* motivler arqalı baylanısqan. «*Ekzistentsializm* (lat. eksistentia – ómir súriw) – insan ómiriniń mazmunı, onıń tulǵalıq bolmısı haqqında batıs filosofiyasındaǵı irracionalistik baǵdar. Adamnıń ózlik «Men»in tanıwı ómir menen ólimniń mazmunı, erkinliktiń áhmiyeti, adamgershilik, mehribanlıq, sulıwlıq, ádalatlılıq penen haqıyqatlıq, insannıń dúnyaǵa keliwindegi maqseti, jámiyettegi ornı siyaqlı bir qatar filosofiyalıq máselelerdiń sheshimin tabıwǵa baǵdarlaydı. Ekzistentsializm baǵdarı táreptarlarınıń kózqarası boyınsha: óz «Men»in túsiniw hám ózge menen sanasıw adamdı sanalı háreketke baslaydı. Ózgeniń erkinligine qol qatılǵan jaǵdayda erkinliktiń qádirin biletuǵın adamnıń ar-húјdanı qarsı shıǵadı. Eger jámiyet usınday erkin tulǵalardan quralsa, onda úylesimli, dóretiwshilik baylanıstaǵı, birin-biri túsinetuǵın, hár qaysısı óz huqıqın biliw menen birge óz minnetli wazıypası menen juwapkershiligin tolıq sezinetuǵın jetik kámillikke iye qáwimge aynaladı, dep túsindi. …İnsanıy qádiriyatlarǵa tiykarǵı dıqqattı qaratıw bul baǵdardıń baslı ózgesheligi sanaladı. Ekzistentsializmnıń tiykarǵı wákilleri: M.Xaydagger, K.Yaspers, N.A.Berdyaev, J.P.Sartr, G.Marsel, A.Kamyu, sonday-aq olardıń ideyalıq qollawshıları: Avgustin, F.Shelling, S.Kerkogor, A.Shopengauer, F.M.Dostoevskiy, F.Nitsshe. Ekzistentsializm Evropa ádebiyattıń, teatrdıń, basqa da kórkem óner (iskusstvo) tarawlarınıń rawajlanıwına tiykar boladı» [3:3-100].

Sonday-aq, folklordaǵı xalıq dóretpeleri waqıt hám máńgilik kontsepcyasında da óz kórinislerin reallıqtı kórkem sáwlelendiriw arqalı júzege shıǵadı. Qaraqalpaq folklorında waqıt – cikllıq xarakterge iye: kún hám tún, jaz hám qıstıń almasıwı, áwladlardıń almasıwı, ólim hám ómir (tirishilik) - bulardıń barlıǵı turaqlı qaytalanatuǵın *máńgi cikl* sıpatında kórinedi. Bul, óz gezeginde, bolmıstıń *máńgilikke baǵdarlanǵan* filsofiyasın ashıp beredi. Mısalı: *«Ájeli kelgen óledi»* degen maqal - bolmıstıń tágdirge baylanısqan koncepciyasın ańlatadı. Sonday-aq, *«Jaqsınıń atı, alımnıń xatı ólmeydi»* naqılında - ruwxıy bolmıstıń máńgilik ekenligi óziniń kórkem sáwlesin tapqan.

Xalıq awızeki dóretiwshiliginde adam - tek fizikalıq janlı maqluq emes, al *ruwxıy, etikalıq, tariyxıy subyekt* bolıp esaplanadı. Xalıq naqıl hám maqallarında adamgershilik, aqıllılıq, sabırlılıq, ádalatlılıq, sıpayılıq, ápiwayılıq, tárbiyalılıq siyaqlı qádiriyatlar ústin qoyıladı. Mısalı:

Jolı buzıq adamnıń,
İsi bolmas sózindey.
Haslı qıysıq aǵashtıń,
Kóleńkesi ózindey.
Jaqsı menen júrdim, jettim muratqa,
Jaman menen júrdim, qaldım uyatqa.
Haq joldı tap ta ayrılma,
Hadallıq qalar máńgige.
Alǵıs alǵan arımas,
Biysabır bende jarımas.[4:13-149]

Mısallardan kórinip turǵanınday, insan ómirinde hadallıqtıń iláhiy dáreje ekenligi ańlatıladı, Insandaǵı haqlıq hám hadallıq adamnıń ómirdegi ornın belgileytuǵın tiykarǵı ólshemlerdiń eń baslısı ekenligin kórsetedi.

Qaraqalpaq folklorındaǵı iláhiylik (teocentrizm), yaǵnıy iláhiy bolmıs - Allah taala sistemanıń orayında turatuǵın ózek bolıp esaplanadı. Bul bolmıstıń teocentrlik (Qudaydıń ortalıǵı) modelin kórsetedi. Teocentrizm (grek. Θεός - Quday + lat. *Centrum* - ortalıq ózegi, orayı) — filosofiyalıq konsepciya, bunıń tiykarında Quday (Allah) eń joqarǵı bolmıs sıpatında, ómirdiń hám barlıqtıń iyesi sıpatında túsiniledi. Buǵan qosımsha, Qudaydı moyınlaw, oǵan iyman keltiriw, sıyınıw insaniyat ómiriniń eń ullı maqseti sanaladı Teocentrizm *teizm* hám onıń printsipleri menen baylanısadı. *Teocentrizm*ge *kosmocentrizm* hám *antropocentrizm* qarama-qarsı qoyıladı. Teocentrizmniń eń kóp tarqalǵan dáwiri Orta ásirlerde júz beredi.[5:443] Mısal: Qudaydıń qılǵanın bendesi bilmes» - bolmıstıń sırın bende (adam) pútkilley, tolıq ańlay almaydı degen filosofiya qáliplesedi. Sonday-aq xalıq dástanlarında jiyi gezlesetuǵın «Alla taalam yar bolǵay» siyaqlı tilekler insannıń iláhiy kúshke boysınıwın kórsetedi.

Mısalı: *«Quday qırın alǵannıń, /El sırın aladı»* [5.8]

Biz joqarıdaǵı mazmunlardan sonı ańlaymız, yaǵnıy folklor tek ǵana estetikalıq emes, al *ontologiyalıq fenomen* bolıp esaplanadı. Ol xalıqtıń «bar», «bar bolmasa da bar» degen túsinikti ańlatatuǵın, yaǵnıy *bolmıs hám joqlıq* arasındaǵı qatnastı da belgileydi. «Joqtıń ornın bar basar» – bolmıstıń ózgeriwi, tolısıwı, ornı basılıwı degen filosofiyada júzege shıǵaradı.

Qaraqalpaq folkloрı xalqımızdıń filosofiyası, dúnyatanıw túsinigi, bolmısqa kóz-qarası, tariyxıy ruwxı. Ol – metafizika, ontologiya, etika, teocentrizm, ekzistencializm siyaqlı filosofiyalıq aǵımlar menen baylanısqan. Sonlıqtan folklordı filosofiyalıq kóz-qarastan ilimiy analiz islew arqalı, biz óz mánawiyatımız hám ruwxıylıǵımızdıń tereń tamırların ashıw menen birge dúnyatanıw dárejemizdi keńeytip baramız.

ÁDEBIYATLAR

1. Qaraqalpaq folkloрı 1-8-tom. «Alpamıs» dástanı (Ógiz jıraw variantı). – Nókis: «Ilim». 2007. 18-19 b.;
2. Qaraqalpaq folkloрı 9-13-tom. «Qırıq qız» (Qurbanbay jıraw Tájibaev variantı) dástanı. – Nókis: «Ilim». 2009. 8-b.;
3. «Qazaqstan»: Ұlttıq enciklopedia / Bas redaktor Á. Nısanbaev – Almatı. «Qazaq entsiklopediyası» Bas redakciyası, 1998 ISBN 5-89800-123-9, X tom; Orıssha-qazaqsha túsindirme sózdik: Filosofiya/jalpı redaktsiyasın basqarǵan e.ǵ.d., professor E. Arın – Pavlodar: «EKO» ǴÓF, 2006. ISBN 9965-808-82-1;
4. Qaraqalpaq folkloрı 9-13-tom. Naqıl-maqallar. – Nókis: «İlim». 2015.13-149-b.
5. Teocentrizm//Ateisticheskiy slovar (Pod.obsh.red. M.P. Novikova. – M.: Politizdat, 1985. str.443.

Философские взгляды в каракалпакском фольклорном наследии

Резюме. Фольклорные произведения формируют общенародное сознание. В статье отражены научно-теоретический анализы мировоззрения, присущего фольклорным образцам, в соответствии с их мышления.

Ключевые слова: философия бытия, фольклор, народное сознание, народные произведения.

Philosophical Views in the Karakalpak Folklore Heritage

Summary. Folklore is a work that shapes national consciousness. The article reflects a scientific and theoretical analysis of the worldview characteristic of folklore samples, corresponding to their thinking system.

Key words: philosophy of being, folklore, folk consciousness, folk creations.

QARAQALPAQLAR TARIYXÍN ÚYRENIWDE PROFESSOR KAMAL MÁMBETOVTÍŃ XÍZMETLERI

Alimbetov A.K.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Kamal Mámbetov - belgili ádebiyatshı, alım, jazıwshı, sheber shólkemlestiriwshi basshı bolǵan. Ol ádebiyat hám tariyx ilimi arasındaǵı jaqınlıqtan puxta paydalana bilgen xalqımızdıń tariyxı boyınsha bahalı miynetler dóretken ilimpaz Kamal Mámbetov bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaqstannıń belgili aqsaqallarınıń biri respublikamızdı bir neshshe jıllar dawamında basqarǵan mámleketlik hám jámiyetlik ǵayratker Qallibek ata Kamalov ádebiyat haqqında óz pikirlerin bildire otırıp óziniń eske túsiriwlerinde tariyxımızdıń mashqalaları haqqında da ayta kelip shıǵıs tillerin jetik biletuǵın alımlar joq. Arab, parsı hám qıtay derekleri arqalı jumıs alıp balıw múmkinshiligine iye emespiz. Al bizlerde bolsa men bul tarawda eki qánigeni bilemen, birinshisi X.Xamidov bolsa al ekinshisi filologiya ilimleriniń doktorı, professor Kamal Mámbetov- ol rus hám shıǵıs dereklerin teńnen biliwi jáne kóp ilimiy miynetleri maǵan júdá unaydı dep ilimpazdıń tariyxıy baǵdardaǵı miynetlerine joqarı baha beredi [3:447].

Kamal aǵa Mámbetovtıń basıp ótken ómir jolınıń ózi úlgi alarlıq úlken tárbiyalıq jol bolsa, al onıń xalqımız tariyxı boyınsha dóretken ilimiy izertlew jumısları hám tariyxıy shıǵarmaları úlkemizdiń tariyxın biliwde keleshek áwladlarǵa taǵı bir tárbiyalıq áhmiyeti kúshli jol bolıp esaplanadı. Sonıń menen birge K.Mámbetovtıń tariyxıy shıǵarmaları hám ilimiy miynetleri de ápiwayı oqıwshı ushın túsinikli jazılǵanlıǵı menen xalqımızda úlken qızıǵıwshılıq oyatadı.

Ilimpaz K.Mámbetov óziniń izertlew dáwiri XVIII ásirge shekemgi ádebiyat bolǵanlıǵı, ádebiyattıń tariyx penen tıǵız baylanısta bolǵanlıǵı, sonıń menen birge parsı arab tillerin jaqsı ózlestirgenligi xalqımız tariyxın anıqlawda keń múmkinshilikler ashıp berdi. Sonlıqtanda xalqımızdıń ótmish tariyxına baylanıslı «Qaraqalpaqlar tariyxı», «Qaraqalpaqlar shejiresi», «Qaraqalpaqlardıń etnografiyalıq tariyxı», «Tariyx tórkinleri» hám taǵı basqada kólemli miynetler menen bir qatarda gazeta-jurnal betlerinde birneshshe maqalalar járiyaladı.

Ádebiyatshı ilimpaz K.Mámbetov 1976-jılı shıqqan “Áyyemgi qaraqalpaq ádebiyatı” atamasındaǵı monografiyasında qaraqalpaqlardıń jazba ádebiyatı tolıq qálipleskenge shekemgi

aralıq, yaǵnıy eń áyyemgi dáwirden baslap, XVIII ásirdiń ekinshi yarımına deyingi dáwir qamtılıp, tariyxıy-filologiyalıq baǵdarında ilmiy izertlewler alıp barǵan [10: 5-6].

Usı miynettiń kirispesinde avtor "xalqımızdıń pútkilley joq bolıp ketken tórt ásirlik ádebiyatına qol urıw niyetinde bolǵanımda, bunnan birneshshe mıń jıllar burın shańaraq kóterip, tútin tútetken ádiwli xalqımnıń arzıw-ármanları, búkir ǵobızdıń zarına muńlas bolǵan oyları kóz aldımda turdı dep kórsetip ótedi. Sonlıqtan bolsa kerek Kamal aǵa Mámbetov xalqımızdıń tariyxınıń kelip shıǵıwı menen de qızıǵıp, bir qansha ilimiy miynetlerin dóretti. Usı arqalı óziniń tariyx tarawında da bilimli qániyge ekenligin kórsetti. Ásirese onıń parsı tillerin biliwi, erte dáwirdegi dereklerdi anıqlawda hám oqıwda qol keldi [2]. Kamal Mámbetov óziniń miynetlerinde kóbinese mańǵıtlar dáwirine, yaǵnıy XIV-XV ásirge itibar beredi. Soǵan qaramastan olardıń ata-babalarınıń jaylaǵan jeri retinde aylanıp kelgende Ámiwdáryanıń tómengi tárepleri aytıladı. Professor K.Mámbetov shıǵıs tilleri hám ádebiyatı mamanlıǵın úyrenip, erte dáwirdegi Qaraqalpaqlardıń mádeniy hám ádebiy tariyxı haqqında doktorlıq dissertaciya jaqlaǵan maman qániyge bolıp esaplanadı. Álbette, bul dáwirdi ashıp kórsetiw baǵdarında ol belgili tariyxshı sıpatında da ózin kórsete aldı [4:3]. Belgili ilimpazımız usı kitabın bes bólimge bólip Qaraqalpaq xalqınıń áyyemgi ata-babaları, Qaraqalpaqlar noǵaylı birlespesinde, Qaraqalpaqlar etnogeneziniń tolıq qáliplesiwi, Qaraqalpaqlar XVII-XVIII ásirlerde, Qaraqalpaqlar etnogenezine qatnasqan baslı urıwlar hám olardıń Qaraqalpaqlar tariyxına qatnası dep atap Qaraqalpaq xalqınıń áyyemgi dáwirlerden baslap búgingi kúnge shekem qáliplesiwi hám rawajlanıw basqıshların kórsetip beredi. Sonıń menen birge ilimpaz búgingi kúni de ele tolıq joǵalıp ketpey kiyatırǵan urıwlar hám olardıń tariyxımızǵa qatnasın bahalı maǵlıwmatlar tiykarında dáliyillep kórsetedi. K. Mámbetov bul miynetinde burınǵı gazeta - jurnallardaǵı izertlengen maǵlıwmatlardıń hám ádebiy izertlewlerdegi táreplerin jámlestirip tariyxıy kózqarastan juwmaq jasaǵan kitabı bolıp esaplanadı [12].

Belgili ilimpaz Kamal aǵa Mámbetov óziniń keń bilimligi hám danalıǵı menen taǵı bir úlken, ilimdegi juwapkershilikli iske qol urǵan pidayı insan ekenligin kórsetti. Xalqımızdıń atadan balaǵa ótip kiyatırǵan shejiresin izertlep 1993-jılı Qaraqalpaqlar shejiresi atamasındaǵı kitabın baspadan shıǵardı [9:118]. Professor Kamal Mámbetovtıń «Qaraqalpaqlar shejiresi» kitabı mine sol ótmish tariyxımızdıń xalıq awzında sáwlelengen bólegi menen jazba tariyxın bekkem biriktirip izertlegen tarawınıń negizi bolıp esaplanadı. Avtor bul kitabında kirisiw, juwmaqlaw hám hár bir baptı esaplaǵanda barlıǵı 10 baptan ibarat. Avtor bunda da adam atadan baslap túrk qaǵanǵa shekem, túrk qaǵannan Shıńǵısxanǵa shekem, Shıńǵısxannan túrkiy xalıqlarınıń bóliniwine shekem, xalıqlar hám xanlar shejireleri, Qaraqalpaq xalqınıń payda bolıwı, Berdaqtıń shejire shıǵarması, Qaraqalpaq xalqı óz shejiresi haqqında, Qaraqalpaq xalqınıń urıwları, uranları hám tamǵaları, Qaraqalpaqlar shejiresiniń ashılmay atırǵan betlerinen, shejireniń shıbıǵı dep hár bir bapqa úlken áhmiyet berip onı tiykarlı derekler menen dáliyllep beredi. Sonıń menen birge avtor usı miynetindede shejire tiykarında izertley otırıp áyyemgi dáwirden baslap búgingi kúnge shekemgi xalqımızdıń qáliplesiwi hám ol haqqındaǵı kóz qaraslardı jámlestirgen. K.Mámbetov belgili ilimpaz akademik Sabır Kamalovtıń, qaraqalpaq klassik ádebiyatınıń ullı tulǵası Berdaqtıń «Shejiresin, belgili jazıwshı marhum Jubatqan Muratbaevtıń miynetlerinde jaqsı paydalanadı [9:158].

Kamal Mámbetovtıń XVII-XIX ásir tariyxıy maǵlıwmatların óz ishine qamtıǵan proza janrı salasında kólemli «Bozataw» (1986), «Posqan el» (1988), «Túrkistan» (1993) romanların dóretti.

Ilimiy-izertlew jumısları barısında K.Mámbetov xalqımızdıń tariyxıy tórkinine ayrıqsha itibar qaratadı hám: «qaraqalpaq xalqı tili, túr-túsi, úrp-ádeti, etnografiyası bir-birine jaqın bolǵan qazaq, ózbek, qırǵız hám túrkmen xalıqlarınan bólek jasaǵan emes, óz aldına xalıq bolıp qáliplesiw dáwirleri de solar menen sıbaylas dep baylanıstıradı. Sonıń ushın da qaraqalpaqlar basqa túrki xalıqlar qatarı VI ásirden baslap XIV ásirge shekem dawam etken ulıwma túrki jazba esteliklerin ózleriniń ortaq múlki sıpatında qaraydı», − dep tastıyıqlaydı [5:8]. Alasapıranlı zamanlarda ata-babalarımızdıń basınan keshken waqıyaların óz ishine alǵan «Posqan el» romanınıń syujetinde qaraqalpaqlardıń XV-XVI ásirlerdegi Noǵaylı dáwiriniń ıdıraw tariyxı súwretlense, «Túrkstan» romanınıń syujetinde XVII-XVIII ásirlerde qaraqalpaqlardıń basqa túrki tilles xalıqlar menen birgelikte jasaǵanlıǵı, qalmaq basqınshılarınıń shabıwılınan soń ata jurtı Túrkstandı taslap, Xorezm oypatlıǵı, Aral jaǵalawlarına kóshiwi sóz etiledi [1]. K.Mámbetov «Túrkstan» romanınıń bir pútin

syujetine arqaw bolǵan tariyxıy hádiyselerdi qayta tiklep, jan endiriwge háreket etkenligin óziniń usı miynetinde Qazaqstan tariyxındaǵı «Aq taban shubırındı, alqa kól sulama», qaraqalpaqlar tariyxındaǵı «Posqan el» táǵdirleri waqtında yarım millionǵa shamalas adam shıǵınǵa ushıraǵanın kórsetip ótedi [6:52]. K.Mámbetovtıń qálemine tiyisli «Posqan el» romanı tiykarınan, tariyxıy temada jazılıp, XV-XVI ásirlerdegi noǵaylardıń turmısına baylanıslı siyasiy waqıyalar, óz aldına xalıq sıpatında qáliplesiw ushın gúresken qaraqalpaqlardıń háreketleri sóz etilgen. Sonday aq bul shıǵarmada avtor Aq dárya menen Ámiwdáryanıń arası, arǵı jaǵı - Aral teńizi, tórt tárepi suw menen qaplanǵan dep kórsetip ata-babamız jaylaǵan Turan oypatınlıǵın qaraqalpaqlar mákan etken geografiyalıq aymaq retinde kórsetip ótken[7:34]. «Ullı taw» tolǵawı shayırdıń «Posqan el» tolǵawınıń ideyalıq dawamı sıpatında bolıp, onda xanlardıń, bay hám biylerdiń xalıqqa jasaǵan qısımı, onı jónsiz tonawı, tábiyat qıyınshılıqları sebepli eldiń búlinip posqanı, táriplengen. Ulıwma alǵanda «Posqan el», «Ullı taw», «Bozataw» shıǵarmasında qaraqalpaq xalqı tariyxınıń oǵada awır kúnleri jawgershilik hám posqınshılıq jaǵdayları sáwlelenedi [8:9]. Sonlıqtan da xalqımız tariyxın izertlewdegi ullı tulǵalardıń biri retinde Kamal Mámbetovtıń ómir jolın, xalqımız ushın islegen xızmetlerin tereń úyrenip, elede jetilistirip barıw, onıń miynetlerinen ilimiy izertlewlerde keńnen paydalanıw keleshektegi jas ilimpazlardıń wazıypası sanaladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Бекбергенова А.У. Қарақалпақ әдебиятында Түркстан темасы (Жазыўшы Камал Мәмбетовтың «Түркстан» романы мысалында). https://ulagat.com/
2. Есенов Ж. Ири тулғалы илимпаз-жазыўшы. Еркин Қарақалпақстан. 2000-жыл 29-апрель.
3. Камалов Қ. Ел хызметинде. – Н., 1995.
4. Мәмбетов К. Қарақалпақлар тарийхы. – Н., 1993.
5. Мәмбетов К. «Қарақалпақлардың этнографиялық тарийхы». – Нөкис, 1995.
6. Мамбетов К. «Түркистан». – Н., 1993.
7. Мамбетов К., «Посқан ел». – Н., 1988.
8. Мамбетов К. Әжинияз. (Илимий очерк). – Н., 1994.
9. Мәмбетов К. Қарақалпақлар шежиреси. – Н. 1993.
10. Мәмбетов К. Әййемги қарақалпақ әдебияты. – Н.,1976.
11. Мәмбетов К. Қарақалпақ толғаўлары. – Н., 1995.
12. Мәмбетов К. Тарийх төркинлери. – Н., 1999.

Аннотация. В статье представлена информация об исторических событиях, описанных в трудах профессора Камала Мамбетова, его плодотворной работе по изучению истории происхождения и литературы каракалпакского народа, особенно о тематических направлениях научного наследия ученого по истории каракалпаков, а также о значении его вклада в науку и образование Каракалпакстана для будущих поколений молодежи.

Ключевые слова: история, источник, этногенез, эпоха, роман, повесть, толгау, ногайцы.

Abstract. This article provides information on the historical events depicted in Professor Kamal Mambetov's works, his productive research on the origins and literary history of the Karakalpak people, and particularly the thematic focus of the scholar's scientific legacy regarding Karakalpak history. It also discusses the importance of his contributions to the fields of science and education in Karakalpakstan for future generations of youth.

Key words: history, source, ethnogenesis, era, novel, novella, tolgau, Nogai.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОРПОРАТИВНЫХ ВЕБ-САЙТОВ В ЦЕЛЯХ PR СУБЪЕКТАМИ БИЗНЕСА В КАРАКАЛПАКСТАНЕ: СОСТОЯНИЕ, ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Тлеуов К.Ж.

Каракалпакский государственный университет

Связи с общественностью (PR) в цифровую эпоху приобрели новые формы и функции, трансформировавшись в стратегический инструмент коммуникации для организаций во всём мире. Корпоративные веб-сайты стали важнейшими площадками для формирования внешнего имиджа, укрепления доверия со стороны заинтересованных сторон и обеспечения прозрачного взаимодействия с клиентами и партнёрами. Следуя глобальным тенденциям, субъекты бизнеса Каракалпакстана также стремятся интегрировать цифровые инструменты

коммуникации в свою деятельность. Однако роль официальных сайтов как каналов PR-коммуникации требует более глубокого анализа с точки зрения содержания, структуры и воздействия на общественное восприятие.

Оценить, каким образом отдельные бизнес-структуры Каракалпакстана используют корпоративные веб-сайты в качестве инструмента связей с общественностью, а также выявить существующие проблемы и перспективные направления развития. Определить основные PR-функции корпоративных сайтов; Проанализировать содержание, визуальную структуру и уровень интерактивности трёх выбранных сайтов; Выявить ключевые факторы, влияющие на эффективность PR-коммуникации; Разработать обоснованные рекомендации по улучшению веб-коммуникации в PR-контексте.

Интернет превратилась в важную коммуникационную платформу для организаций, предоставляя возможности не только для информирования заинтересованных сторон, но и для активного позиционирования бренда, взаимодействия со СМИ, сбора данных о целевой аудитории и поддержки целого спектра PR-деятельности. Сайты как коммерческих, так и некоммерческих организаций сегодня играют важную роль в реализации стратегий связей с общественностью [1]. Исследования в данной области можно условно разделить на два направления: (1) отношение и ожидания специалистов PR в отношении интернета как стратегического инструмента, и (2) анализ структуры и функционала веб-сайтов с точки зрения эффективности донесения информации до целевых аудиторий. Ряд работ (Johnson [2], White и Raman [3], Ha и Pratt [4]) подчеркивает, что интернет и WWW воспринимаются как дополнительный, но незаменимый инструмент взаимодействия с заинтересованными сторонами. Другой вектор исследований (Esrock и Leichty [5]; Taylor, Kent и White [6]) сосредоточен на анализе дизайна и структуры сайтов, как у крупных корпораций, так и у неправительственных организаций. Эти исследования подчеркивают важность стратегического подхода к разработке сайта: тщательно продуманный дизайн существенно усиливает способность компании эффективно коммуницировать с общественностью. По мнению White и Raman, интернет стал первой массовой медиа-платформой, с помощью которой организация может напрямую обращаться к широкой аудитории. Веб-сайты, таким образом, представляют собой контролируемое медиа — платформа, где отправитель полностью управляет содержанием сообщения [7][8]. Johnson отмечает, что PR-специалисты используют интернет для поддержки медиаотношений, внутренней коммуникации, взаимодействия с государственными структурами и инвесторами, а также для привлечения и удержания клиентов [9]. Wilcox и Cameron (2020) подчёркивают значение сайтов как информационных центров, инструментов управления репутацией и интерактивных платформ. Веб-сайты становятся важной составляющей двусторонней симметричной коммуникации [10], публикуя пресс-релизы, информационные справки, позиции компании, тематические статьи и мультимедийные материалы [11].

Однако, несмотря на наличие значительного числа исследований в глобальном контексте, практики использования сайтов для PR в таких регионах, как Каракалпакстан, остаются недостаточно изученными. Настоящее исследование восполняет этот пробел за счёт локализованного и детализированного анализа.

Дизайн исследования. Исследование опирается на методы качественного контент-анализа для выявления элементов PR в содержании корпоративных сайтов и оценки их коммуникативной эффективности.

Выборка. Выбраны три организации, представляющие разные сектора экономики Каракалпакстана: **Pana Milk LLC** (https://panamilk.uz/) — производство молочной продукции; **BioGumus Farm** (https://biogumusfarm.com/) — один из крупнейших производителей и поставщиков сушёных овощей и фруктов в Центральной Азии с более чем 20 летним опытом производства и экспорта в европейские страны. **Nukus Vinozavod** (https://nukus-vinozavod.uz/) винодельческая продукция и сбыт. Целью является отражение секторального разнообразия и выявление общих закономерностей в реализации PR-функций.

Критерии анализа. Веб-сайты анализировались по следующим показателям: Частота обновления контента; Прозрачность структуры и полнота информации; Каналы коммуникации с клиентами; Элементы PR-содержания; Удобство дизайна, SEO, адаптивность к мобильным устройствам.

Сбор и анализ данных. Сбор данных произведён в июле 2025 года. Содержимое сайтов было зафиксировано, классифицировано по тематическим категориям и подвергнуто сравнительному анализу.

Сравнительная таблица

Критерий	**Pana Milk LLC**	**BioGumus Farm**	**Nukus Vinozavod**
Обновление контента	Нерегулярное, устаревшее	Нерегулярное	Последнее обновление — 6 июля 2025 г.
Прозрачность информации	Структурированная, но краткая	Только базовые данные	Полная структура
Коммуникация с клиентами	Телефон, форма, соцсети	Только телефон	Email и телефон
PR-содержание	Миссия компании	Отсутствует	Пресс-комната, фрагментарно
Удобство и SEO	Мобильная версия, быстро загружается	Простой дизайн, медленно	Неадаптирован, сложная навигация

Наблюдения и тенденции

Преимущества: Сайт Nukus Vinozavod — наиболее структурированный. Pana Milk имеет интеграцию с социальными сетями и продуктовую направленность.

Недостатки: Низкий уровень интерактивности, слабая представленность PR-сообщений, слабая SEO-оптимизация. Отсутствует использование современных цифровых инструментов, таких как чат-боты, формы обратной связи, кроссплатформенные элементы и пр.

Основные выводы. Проведённое исследование показывает, что большинство вышеуказанных корпоративных сайтов в Каракалпакстане в основном используются как платформы для представления базовой информации о компании и её коммерческих предложениях. Эти сайты, как правило, выступают в роли статичных каталогов продуктов и услуг [12], а не динамичных инструментов связей с общественностью (PR). В контексте современных цифровых коммуникаций такой подход значительно ограничивает потенциал организаций в установлении и поддержании долгосрочных доверительных отношений с ключевыми заинтересованными сторонами — клиентами, партнёрами, инвесторами и широкой общественностью.

Отсутствие стратегической ориентации в PR. Несмотря на растущую значимость цифрового PR в глобальных коммуникационных практиках, большинство локальных сайтов не демонстрируют признаков стратегического PR-планирования. Такие элементы, как миссия компании, ценности, деятельность в области социальной ответственности и участие в жизни сообщества, либо представлены слабо, либо полностью отсутствуют в структуре веб-контента. Подобные упущения мешают организации эффективно транслировать свою идентичность, видение и этическую позицию — ключевые составляющие современной системы связей с общественностью. Стратегический PR требует от компаний не просто продвижения [13], а выстраивания отношений, ведения диалога и рассказа историй, основанных на ценностях. При отсутствии чётко сформулированной миссии и корпоративных ценностей аудитории сложно установить эмоциональную связь с брендом или оценить его надёжность вне рамок экономических взаимодействий.

Нерегулярное обновление контента и его последствия. Ещё одной серьёзной проблемой является нерегулярность обновления информации. Проанализированные сайты содержат устаревшие новостные разделы, неактивные блоги или рекламные материалы, которые не пересматривались в течение месяцев, а то и лет. Это подрывает доверие к организации и негативно влияет на рейтинг сайта в поисковых системах. Пользователи склонны недоверчиво относиться к платформам с устаревшим контентом, воспринимая их как ненадёжные или неактивные. Последовательное и своевременное обновление информации является отличительной чертой профессиональной цифровой коммуникации [14], демонстрируя актуальность, открытость и прозрачность деятельности компании. В

противоположность этому, нерегулярные обновления снижают посещаемость, увеличивают показатель отказов и уменьшают эффективность любых PR-кампаний.

Ограниченная интерактивность и слабое взаимодействие с заинтересованными сторонами

Интерактивность – это фундаментальный принцип онлайн-PR, обеспечивающий двустороннюю коммуникацию между организацией и её аудиториями. Однако большинство анализируемых сайтов обладают минимальными возможностями для взаимодействия. Среди типичных недостатков – отсутствие форм обратной связи, поддержки в режиме реального времени, разделов с комментариями или интерактивных опросов. Контактная информация часто ограничивается лишь телефонным номером или электронной почтой, без попытки наладить диалог с общественностью. Такой уровень интерактивности существенно снижает потенциал организации по выстраиванию доверительных и взаимовыгодных отношений. В цифровую эпоху PR – это не просто передача сообщений, а налаживание диалога, получение обратной связи и построение отношений. Использование таких инструментов, как разделы часто задаваемых вопросов (FAQ), онлайн-поддержка и платформы с пользовательским контентом, может значительно повысить вовлечённость пользователей и лояльность к бренду.

Технические недостатки и мобильная доступность. С технической точки зрения, ряд корпоративные сайты в регионе имеют низкий уровень оптимизации для мобильных устройств, несмотря на растущее использование смартфонов среди населения. В анализируемых примерах часто встречаются нереспонсивный дизайн и неудобная навигация. Эти факторы не только ухудшают пользовательский опыт, но и противоречат алгоритмам поисковых систем, ориентированных на мобильную индексацию. Мобильная оптимизация – это уже не опция, а необходимость для современных PR- и маркетинговых стратегий. Сайт с низкой производительностью создаёт негативное впечатление о бренде и препятствует повторным посещениям, даже если компания предоставляет качественные товары или услуги офлайн.

Рекомендации по улучшению. На основе проведённого контент-анализа бизнес-сайтов в Каракалпакстане были выявлены ключевые недостатки и упущенные возможности, ограничивающие потенциал корпоративных веб-ресурсов как PR-инструментов. Ниже представлены научно обоснованные и чувствительные к региональному контексту рекомендации по повышению стратегической значимости веб-сайтов в цифровой PR-практике.

Разработка комплексной PR-стратегии для онлайн-коммуникации. Одним из наиболее очевидных пробелов является отсутствие структурированных PR-сообщений и брендовых нарративов. Бизнесу следует интегрировать стратегию PR в цифровую инфраструктуру. Это включает представление основных ценностей бренда, истории компании, философии лидерства и информации о команде. Чётко сформулированная миссия, наряду с видением и программой корпоративной социальной ответственности (CSR), должна быть представлена в явном виде. Такие элементы «очеловечивают» организацию, формируют доверие и способствуют эмоциональной вовлечённости со стороны различных аудиторий. Разделы, посвящённые CSR, могут продемонстрировать вклад компании в устойчивое развитие, поддержку молодёжи или развитие региональной экономики, повышая репутационный капитал [15]. Также рекомендуется внедрение сторителлинга в PR-контент [16]: интервью с основателями, истории успеха клиентов, отзывы сотрудников, вехи развития компании. Стратегическое использование мультимедийных компонентов (видео, инфографики, подкасты) повышает эффективность восприятия информации [17].

Внедрение системы регулярного обновления контента. Нерегулярность обновлений подрывает доверие пользователей и снижает эффективность сайта. Рекомендуется внедрение контент-календаря, обеспечивающего своевременное обновление всех информационных материалов. Создание «цифровой новостной комнаты» [18], корпоративного блога или онлайн-дневника компании может способствовать поддержанию живого присутствия в сети. Эти платформы должны использоваться для публикации информации о новых партнёрствах, продуктах, инициативах, наградах, назначениях и т.д. Такая проактивная стратегия

позволяет управлять публичным образом компании, а не полагаться на внешнюю медийную интерпретацию. Также необходимо применять методы SEO-оптимизации: использование ключевых слов, мета-тегов, внутренних ссылок и структурированных данных [19].

Укрепление интеграции с социальными сетями для единства цифровой идентичности. Фрагментированная цифровая идентичность снижает эффективность коммуникации [20]. Рекомендуется обеспечить полную интеграцию сайта с социальными платформами (Facebook, Instagram, Telegram, YouTube). Это включает в себя встроенные ленты, активные иконки соцсетей, синхронизацию графика публикаций. Такая координация усиливает консистентность бренда и расширяет охват. Например, короткие видео с Instagram или YouTube можно размещать на главной странице сайта, а канал Telegram — использовать для доставки PR-обновлений. Кроме того, данные аналитики соцсетей следует объединять с веб-аналитикой (Google Analytics, Yandex.Metrica) для более точной настройки PR-стратегий.

Развитие интерактивной коммуникации и вовлечения заинтересованных сторон. Низкий уровень интерактивности препятствует двустороннему общению, что нарушает базовые принципы современного PR. Следует внедрять инструменты для взаимодействия: чат-боты, формы обратной связи, разделы «вопрос-ответ», онлайн-опросы, блоги с комментариями. Эти механизмы не только вовлекают пользователей в реальном времени, но и создают ощущение открытости. Полученная обратная связь должна анализироваться и интегрироваться в стратегическое планирование PR и доработку сайта. Размещение пользовательского контента (отзывы клиентов, фотографии, мнения) также способствует росту доверия и аутентичности бренда.

Улучшение технического качества и доступности, включая поддержку государственного языка. Ряд корпоративные сайты в Каракалпакстане имеют устаревший дизайн и плохую адаптацию под мобильные устройства. Необходимо инвестировать в респонсивный дизайн, mobile-first-фреймворки и оптимизацию скорости загрузки страниц. Также следует учитывать доступность для людей с ограниченными возможностями, согласно рекомендациям WCAG. Особое значение имеет многоязычность, включая поддержку государственного языка (каракалпакского), что повышает инклюзивность и укрепляет культурную идентичность. Контент на каракалпакском языке должен быть не просто переведённым, но адаптированным с учётом местного контекста. Билингвальные и трилингвальные версии (каракалпакский, узбекский, русский/английский) являются современной нормой в многоязычных регионах.

Трансформация корпоративных сайтов из статичных информационных хранилищ в динамичные инструменты связей с общественностью требует комплексного подхода. Интеграция PR-стратегии в структуру сайта, регулярное обновление контента, кроссплатформенная интеграция, развитие интерактивности и технической доступности, а также поддержка языкового разнообразия позволят бизнесу в Каракалпакстане существенно усилить коммуникативную эффективность и имидж. Эти меры соответствуют как глобальным трендам в сфере цифровых коммуникаций, так и региональным социокультурным особенностям. Их реализация позволит компаниям более эффективно взаимодействовать с аудиторией, укреплять позиции в цифровой среде и способствовать формированию более открытой, инклюзивной и коммуникационно зрелой бизнес-среды в Каракалпакстане.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. M.L. Kent, M. Taylor, W.J. White The relationship between web site design and organizational responsiveness to stakeholders Public Relat. Rev., 29 (1) (2003), pp. 63-77
2. M.A. Johnson Public relations and technology: practitioner perspectives Journal of Public Relations Research, 9 (1997), pp. 213-236
3. C. White, N. Raman The World Wide Web as a communication medium: the use of research, planning and evaluation of Web site development Public Relations Review, 25 (1999), pp. 405-419
4. L. Ha, C. Pratt The real state of public relations on the World Wide Web Public Relations Strategist, 6 (3) (2000), pp. 30-33

5. S.L. Esrock, G. Leichty Social responsibility and corporate Web pages: self-presentation or agenda-setting? Public Relations Review, 24 (1998), pp. 305-319
6. M. Taylor, M.L. Kent, W.J. White How activist organizations are using the Internet to build relationships Public Relations Review, 27 (2001), pp. 263-284
7. S.L. Esrocka, G.B. Leichtya Organization of corporate web pages: publics and functions Public Relat. Rev., 26 (3) (2000), pp. 327-344
8. Dennis L. Wilcox and Lawrence W. Nolte, *Public Relations Writing and Media Techniques* (New York: Harper Collins, 1995), p. 289.
9. Melissa A. Johnson,"Public Relations and Technology: Practitioner Perspectives," *Journal of Public Relations Research* 9 (1997), pp. 213–236.
10. J.E. Grunig, L.A. Grunig Models of public relations and communication J.E. Grunig (Ed.), Excellence in Public Relations and Communication Management, Erlbaum, Hillsdale, NJ (1992), pp. 285-325
11. Wilcox, Dennis L. Public relations writing and media techniques/Dennis L. Wilcox, Bryan H. Reber. —8th edition. p. 177.
12. Scott, David Meerman. The new rules of marketing & PR : how to use social media, online video, mobile applications, blogs, news releases, & viral marketing to reach buyers directly / David Meerman Scott. — 3rd ed. p.4
13. The New PR Toolkit: Strategies for Successful Media Relations Deirdre Breakenridge, Thomas J. DeLoughry FT Press, 2003 - 240 pages., p.84
14. Content is King: the Complete Guide to Writing Website Content that sells/ be Laura Briggs. Entrepreneur Press, [2023]., p.28
15. The public relations handbook/edited by Alison Theaker. – 4th ed. 2012 by Routledge., pp.176-181.
16. Organisational myths and storytelling as communication management: A conceptual framework for learning an organisation's culture Journal of the Australian and New Zealand Academy of Management, 1 (2) (1995), pp. 1-13
17. Public Relations Writing Fourth Edition James Mahoney. Fourth edition published 2025 by Routledge., pp.188-189
18. Hallahan, K. (2004). Online public relations. *The internet encyclopedia*, *2*, pp.769-783.
19. The Public Relations Writer's Handbook Whitney Lehmann, Ph.D., APR., © 2020 Taylor & Francis., p.123.
20. E.J. Sommerfeldt, A. Yang Notes on a dialogue: twenty years of digital dialogic communication research in public relations Journal of Public Relations Research, 30 (3) (2018), pp. 59-64,

Резюме. Бул мақала Қарақалпақстан Республикасындағы айырым исбилерменлик субъектлери тәрепинен жәмийетшилик пенен байланысларды (PR) әмелге асырыў мақсетинде корпоратив веб-сайтлардан пайдаланыўды анализлеўге бағышланған. Мақалада PR жумысы ушын веб-ресурслардан пайдаланыўдағы бар шеклеўлер ҳәм оларды және де раўажландырыў имканиятлары анықланады. Изертлеў нәтийжелери раўажланып атырған аймақларда, әсиресе, аз үйренилген жергиликли контекстлерде санлы PR әмелиятын тереңирек түсиниўге жәрдем береди.

Таяныш сөзлер: жәмийетшилик пенен байланыслар, корпоратив сайтлар, санлы коммуникация, брендинг.

Summary. This article is dedicated to analyzing the use of corporate websites by some business entities in the Republic of Karakalpakstan for public relations (PR). The article identifies existing limitations in the use of web resources for PR activities and opportunities for their further development. The research results help to gain a deeper understanding of digital PR practices in developing regions, especially in less-studied local contexts.

Key words: public relations, corporate websites, digital communication, branding.

QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍ TARIYXÍNDAǴÍ JADIDLIK AǴARTÍWShÍLAR XÍZMETLERI

(S.Majitov, Q.Máwlik, A.Musaevlar mısalında)

Najimov Q.M.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoev 2023-jılı 22-dekabr kúni ruwxıylıq hám aǵartıwshılıq keńesiniń keńeytilgen májilisindegi «Mánáwiyat ómirimizde jańa kúsh, jańa háreketke aylanıwı kerek» ekenin eskerte otırıp, «mámleketimiz óz rawajlanıwınıń jańa, joqarı basqıshına kirip otırǵan házirgi waqıtta bizge jadid babalarımız sıyaqlı Batıs iliminiń jetiskenlikleri menen birge, milliy qádiriyatlar ruwxında tárbiyalanǵan jetik kadrlar suw menen hawaday zárúr» [1] degen pikiri XX ásir basındaǵı

Túrkistan úlkesindegi jadidshilik háreketi wákilleriniń baslı maqseti elimizdiń ǵárezsiz mámleketke erisiwi jolında, keleshek jaslarımızǵa dúnyalıq bilim beriwge umtılǵanın, Batıs Evropa ilimiy jetiskenlikleri menen qurallandırıwǵa háreket etkenin ayrıqsha atap kórsetedi.

Túrkistan úlkesinde jadidshilik háreketi óziniń mazmunı boyınsha bilimlendiriw hám aǵartıwshılıqtı reformalawdan baslanǵan bolsa da, sol dáwirde júzege kelgen sociallıq-siyasiy waqıyalar jádidler tásirinde bolǵanı málim. Jadidler "jańa usıl" mekteplerin ashıw tiykarında – ǵárezsizlik, milletti kolonial ústemlikten azat etiw, onı rawajlanǵan milletler qatarına qosıwdı maqset etken edi. Sonıń ushın da ótken totalitarlıq dúzim dáwirinde jadid aǵartıwshılarınıń xızmetin úyreniwdi imperiyalıq dúzimge qarsı, milletshilik kóz-qarasları sıpatında bahalap, Túrkistan avtonomiyası ayaqqa turmastan – aq onı joq etiwge háreket etti [11, 169].

Qaraqalpaq aǵartıwshıları Seyfulǵabit Majitov hám shayır Ayapbergen Musaevlar menen jaqın baylanısta bolıp, olarda aǵartıwshılıq hám jadidshilik kóz-qaraslarınıń rawajlanıwına áhmiyetli tásir jasaydı [10, 54]. Nátiyjede Qońırat Mádeniy Ortalıǵı pútkil Turkstan jadidshilik háreketiniń bólinbes bir bólegi sıpatında jadidshilik kóz-qaraslardı birinshilerden bolıp qabıl etken úgit násiyat mákanı boldı. 1910-1916 jıllarda Seyfulǵabit Májitov jadidshilik kóz-qarastaǵı dóretiwshiler menen baylanıs jasadı. S.Majitov 1912-jılı Qońıratta jadid mektebin shólkemlestirip ózi usı mektepte sabaq berdi [2, 17]. Respublikamızda pútkil ómirin jaq usıldaǵı bilim beriw hám aǵartıwshılıq islerine baǵıshlaǵan Seyfulǵabit Majitovtıń ómiri hám ayanıshlı taǵdirine názer taslasaq, imperiyalıq dúzimniń óz xalqınıń pidayısı bolǵan insan taǵdiriniń ayaq astı bolǵanın kóremiz. Sebebi S.Májitov jańa húkimet ornaǵannan keyin, 1921-1924-jıllarda Qońırat okruginde xalıq bilimlendiriw bóliminiń baslıǵı bolıp, dáslepki mektep hám internatlardı shólkemlestirip, oqıw-tárbiya orınların qánigeler támiyinlewge úles qosadı. Ol usınday aǵartıwshılıq xızmetleri ushın 1924-jılı Xorezmge xalıq respublikasınıń «Qızıl bayraq» ordeni menen sıylıqlanadı. 20-jıllardıń birinshi yarımında Tashkentte mámleketlik baspanıń shıǵıs ádebiyatları bóliminde «Qaraqalpaq tilinde álipbe», «Egedeler sawatı», «oqıw kitabı» sabaqlıqların jazıp, 1925-jılı basıp shıǵaradı. 1928-jılı «Qaraqalpaq ádebiyatınıń jıynaǵı» sabaqlıǵı baspadan shıǵarıladı [5, 34-35].

S.Májitov 1927-29 jıllarda jurnalist jazıwshı sıpatında «Erkin Qaraqalpaq» gazetasınıń juwaplı xatkeri wazıypasın atqardı. S.Májitov pútkil ómirinde Keńes húkimetine hám qaraqalpaq xalqınıń erkinligi hám ǵárezsizligi ushın ozıq oylı aǵartıwshı sıpatında jan-táni menen xızmet etse de, sovetlik totalitar dúzimniń quwdalawshılıq siyasatınıń qurbanı boldı.

1937-jılı «Xalıq dushpanı» sıpatında nahaqtan ayıplanıp, 1938-jılı 69 jasında Tórtkúl tyurmasında qamaqta qaytıs boladı. Aradan 20 jıl ótkennen keyin onıń islerinde ayıp joq ekenligi tolıq sıpatlanıp, 1958-jılı 29-sentyabrde Qaraqalpaqstan ASSRı prokurorınıń biyligi menen aqlanıp, S.Májitov jala-dóxmetten qutıladı [4, 264]. Jadid mekteplerиniń respublikamız boylap keńnen taralıwında jadidshilik háreketi oy-pikir iyeleri tárepinen shólkemlestirilgen kitapxanalar hám kitap dúkanları xalqımızdıń jańasha sawat ashıwı hám ruwxıy jaqtan jetilisiwine xızmet etti. Máselen, Qazı Máwlik Bekmuhammed ulı (1885-1950) Turkistan hám Buxara jadidleriniń islerin qaraqalpaq xalqı arasında dawam ettiriwshilerdiń biri boldı. Ol Buxara medresesin pitkerip kelgennen keyin Turkistan jadidleri baǵdarlamasın tolıq iske asırıwǵa háreket etti. Onıń baslı maqseti óz elin, óz xalqın sawatlandırıw, xalıqtı progresske qaray jetelew boldı. Qazı Máwlik XX ásir basında Shımbay qalasında «Sawatlı, talantlı qıssaxan shayırlar» mektebin shólkemlestirdi [10, 88].

Shımbay qalasınan ózi kitap dúkanın ashtı. Ol Rossiyaǵa, Turkiyaǵa, Arabiyaǵa, Mısırǵa, Kitayǵa, Hindistanǵa baratuǵın sawdagerlerge óz qasınan qárejet qosıp, kitap aldırıp, óz dúkanında hár qıylı tillerde kitaplar sattı. Onıń kitap dúkanında Arabsha, Parsısha, túrkshe, tatarsha hám rus tilindegi kitaplar satıladı [7:65]. Qazı máwlik Q.Áwezov, S.Majitovlar menen birge arab grafikasın (rekon-strukciyalawǵa) qayta islewge qatnastı. Qaraqalpaqstanda "jadidlik tóte oqıwdı" shólkemlestiriwshilerdiń biri boldı. Soǵan qaramastan Turkistan jadidleriniń millet mádeniyatın rawajlandırıw jolındaǵı ullı keleshekti gózlegen aǵartıwshılıq ideyaları qızıl imperiyanıń oraylastırıw siyasatına jaqpadı.

Sovet húkimeti ornaǵan jıllarda jańa húkimet ruxsatı menen Shımbayda qıssaxanlar ansamblin shólkemlestiredi. Qazı Máwlik óz zamanınıń sawatlı aǵartıwshısı bolǵanlıqtan 1926-jılı Shımbay qalalıq keńesiniń xatkeri, soń Shımbay rayonlıq atqarıw bóliminiń xatkeri lawazımlarında jumıs

isleydi. Ol 1929-jılı «Jas Buxarashılar» shólkeminiń aǵzası bolıp Qaraqalpaqstanda jadidlik háreketlerdi rawajlandırǵanlıǵı sebepli onı qamawǵa húkim etedi. Sol kúni óz tuwǵan elinen qashıp, 1949-jılǵa shekem yaǵnıy 20 jıl dawamında Turkmenistanda jasaydı. 1950-jılı Qaraqalpaqstanǵa kóship kelgennen keyin sol jılı qaytıs boladı [7:66]. Qazı Máwlik XX ásirdiń 30-jıllarına shekem Qaraqalpaqstanda jadidlik bilim beriwdi shólkemlestiriwshi hám aǵartıwshı ǵana emes, olar qaraqalpaq ádebiyatı hám mádeniyatı tariyxında demokrat jazıwshı, shayır, jurnalist, awdarmashı hám qıssaxanlıq mektebiniń tiykarın salıwshı sıpatında óshpes iz qaldırdı.

Bunday quwdalaw háreketi Qaraqalpaq ádebiyatınıń kórnekli wákilleriniń biri, eki dáwirdi kórgen tókpe hám qıssaxan shayır sıpatında xalqımızǵa bahalı ruwxıy miyras qaldırǵan Ayapbergen Musaevtı da shetlep ótpedi. Ol ómiriniń aqırında keńes húkimeti tárepinen quwdalawǵa ushıradı.

XX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń baslawshılarınıń biri, ullı talant iyesi Ayapbergen Musaev dáslep eski mektepte sawat ashadı. 1921 - jıldan túrli mekemelerde jumıs isley baslaydı. 1925-1927-jılları «Sorkól» volostlıq atqarıw komitetinde xatker bolıp isleydi. Xalıq shayırı belgili qıssaxanlardıń biri. Ol kóplegen dástanlardı yadqa bildi, shıǵıs klassik shayırlarınıń shıǵarmaların kópshilikke jetkeriwde ayrıqsha orın tuttı. Eki zamandı kórgen shayırdıń óziniń shıǵarmaları da kópshilikke keńnen málim boldı. A.Musaev Nawayı, Maqtumqulınıń qosıqların jaqsı bilgen [8:294]. Ol «Ǵárip ashıq», «Yusup-Zulayxa», «Góruǵlı» dástanların qıssaxanlıq penen xalıq arasında oqıǵan. Ol kúshli talant iyesi bolǵan. Onıń qosıqları xalıq arasında «Ǵárip», ayırım waqıtlarda «Molla» degen at penen tarqatılǵan. Ol «Artel», «Moynaq», «Basladı» hám basqa da qosıqların jazǵan. Shayırdıń eń birinshi toplamı óz aldına kitap bolıp «Shıǵarmalar» degen at penen 1941 - jılı basılıp shıqtı, al usıǵan shekem onıń dóretpeleri xalıq arasında awızsha túrde tarqaldı. Shayırdıń shıǵarmaların izertlewde ilimpazlardan: M.K.Nurmuxammedov, N.Japaqov, N.A.Baskakov, T.Bekimbetov, X.Axmetov, T.Safiev, O.Kojurov, Q.Ayımbetov, Q.Bayniyazovlar hám taǵı basqalar kóp jumıslar isledi. Onıń shıǵarmaları bir neshe (1941,1956,1960,1980 - jılları) qayta basılıp shıqtı [6:5].

Juwmaqlap aytqanımızda XIX ásir aqırı - XX ásir baslarıdaǵı qaraqalpaq ádebiyatı tariyxındaǵı jadidlik aǵartıwshılar xızmetleri menen tanılǵan S.Májitov, Q.Máwlik, A.Musaevlar qaraqalpaq tilinde dáslepki álipbe, oqıw qollanbalardı shıǵarıwda, kitaplardı qoldan kóshirip jazıwda, xalıqtı sawatlandırıwǵ úlken xızmet etken insanlar sovetlik siyasatqa qansha xızmet etsede olar milletshil yamasa eski intelligenciyanıń wákilleri sıpatında ádalatsız túrde quwdalandı. Búgúngi kúnde Ózbekstanda erkin puqaralıq jámiyet, huqıqıy demokratiyalıq mámleketti bekkemlewde jadidlerdiń gumanistlik aǵartıwshılıq ideyaları-pikirleri, ruwxıy kúsh-quwat dáregi retinde ayrıqsha itibar qaratılıp atır. Sonıń ushında Qaraqalpaqstandaǵı jadidshilik háreketiniń belgili wákilleriniń biri bolǵan S.Májitov, Q. Máwlik, A.Musaevlardıń atın máńgilestiriw hám ol qaldırǵan miyraslardı hár tárepleme úyreniw bolajaq jas izertlewshilerdiń aldına qoyılǵan úlken wazıypalardıń biri bolıp esaplanadı.

ÁDEBIYATLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Маънавият ҳаётимизда янги куч, янги ҳаракатга айланыши керак // Халқ сўзи 2023-йил, 23-декабрь, 274 (8617).
2. Алеўов Ў., Сейтмуратов Қ. Қорақолпоғистанда жадидчилик ҳаракати ва Сейфулғабид Мажитов. – Т., “Фан”. 2010.
3. Әлеўов Ө. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесиўи ҳәм раўажланыўы. – Н., “Билим”. 1993
4. Бабашев Ш. Жазықсыз жазаланған репрессия қурбанлары. – Н., «Қарақалпақстан». 2007.
5. Байниязов Қ. Туңғыш сабақлықлардың авторы.// Таң жулдызлары. – Н., 1989.
6. Biybaha miyras qaldırǵan shayır» Ayapbergen Musaevtıń tuwılǵanınıń 145 jıllıǵına ádebiyatlardıń usınıw dizimi. – Nókis – 2025.
7. Қудияров А.Р. О просветительской работе Кази Маулика//Вестник ККОАНРУ, 1999, №1.
8. Мусаев, А. Биринши май. / Аяпберген Мусаев – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980.
9. Сейфулғабийт Мәжийтов шығармалары. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1992. (баспаға таярлаған ф.и.к. Қ.Байниязов).
10. Пахратдинов Ә, Алламбергенов К, Бекбергенова М. XX әсир Қарақалпақ әдебияты тарийхы (сабақлық). – Нөкис.: «Қарақалпақстан» баспасы, 2011.
11. Ўзбекистоннинг янги тарихи, биринчи китоб, Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. –Т.: «Шарқ». 2000.

Резюме. В статье рассматривается роль джадидского и просветительского движения в каракалпакской литературе конца XIX - начала XX веков. Освещается вклад таких представителей интеллигенции, как Сейфулгабит Маджитов, Казы Мавлик и Аяпберген Мусаев, в пробуждение

национального самосознания, открытие школ нового метода, повышение грамотности населения и развитие национальной культуры. Их наследие в настоящее время оценивается как идейно-духовный источник в построении демократического общества.

Ключевые слова: джадидское движение, просветительство, школы нового метода, джадиды Туркестана, национальные ценности.

Summary. The article examines the role of the Jadidist and Enlightenment movements in Karakalpak literature of the late 19th and early 20th centuries. It highlights the contributions of intellectuals such as Seifulgabit Madjitov, Kazy Mavlik, and Ayapbergen Musaev to the awakening of national consciousness, the establishment of new-method schools, the improvement of literacy among the population, and the development of national culture. Their legacy is currently regarded as an ideological and spiritual foundation for building a democratic society.

Key words: Jadid movement, enlightenment, new method schools, Turkestan Jadids, national values.

AXBOROT TEXNOLOGIYALARI SOHASIDA GLOBAL RIVOJLANISH JARAYONIDA INGLIZ TILI BILIMINING O‘RNI VA AHAMIYATI

[1]Yusupov A.A., [2]Yusupova G.Z. [1]Jamalova U.N.

[1]Innovatsion texnologiyalar universiteti

[2]Qoraqalpog‘iston Respublikasi Pedagogik mahorat markazi huzuridagi Maktabgacha, Boshlang‘ich va Maxsus ta’lim metodikalari kafedrasi

XXI asrning tez o‘zgaruvchan va o‘zaro bog‘langan dunyosida axborot texnologiyalari sohasi global taraqqiyot va innovatsiyalar poydevoriga aylangan. IT iqtisodiy o‘sishni jadallashtiradi, turli sohalarni modernizatsiya qiladi va ijtimoiy aloqalarni yangi bosqichga olib chiqadi. Shu bilan birga, bu globallashuv IT sohasida faoliyat yurituvchi kadrlar oldiga nafaqat texnik bilim, balki qo‘shimcha kommunikativ va madaniyatlararo ko‘nikmalarni ham talab etuvchi yangi vazifalarni qo‘yadi. Ana shunday zarur ko‘nikmalardan eng muhimi —ingliz tili bilimidir, u xalqaro IT sohasida umumiy aloqa tili (lingua franca) sifatida muhim o‘rin egallaydi.

Ingliz tilining IT sohasidagi ustunligi tarixiy hodisa emas, balki texnologiyalar va internetning shakllanishida uning markaziy roliga asoslanadi. Dastlabki dasturlash tillari, texnik standartlar va innovatsion platformalar asosan ingliz tilida yaratilgan va hujjatlashtirilgan. Natijada, ingliz tili IT ekotizimining ajralmas qismiga aylangan.

U, avvalo, quyidagi yo‘nalishlarda yetakchi ahamiyat kasb etadi: Texnik hujjatlar: Dasturiy interfeys (API) tavsiflari, dastur qo‘llanmalari, apparat spetsifikatsiyalari va nosozliklarni bartaraf etish bo‘yicha qo‘llanmalar asosan ingliz tilida mavjud. IT mutaxassislari murakkab tizimlarni tushunish, joriy etish va texnik xizmat ko‘rsatishda ushbu resurslarga tayangan holda ish olib boradilar.

Dasturlash tillari: Dasturlash tillari to‘g‘ridan-to‘g‘ri ingliz tiliga asoslanmagan bo‘lsa-da, ularning sintaksisi, kalit so‘zlari va nomlash konventsiyalari ingliz tili asosida shakllangan. Shu sababli ingliz tilini bilish dasturchilarning kodni o‘qish, yozish va xatolarni aniqlash jarayonini yengillashtiradi.

Xalqaro hamkorlik: IT loyihalar ko‘pincha turli mamlakatlarda joylashgan jamoalarni o‘z ichiga oladi. Bu jarayonda samarali muloqot va hamkorlik muvaffaqiyat kalitidir, ingliz tili esa madaniyatlar va tillar o‘rtasidagi ko‘prik sifatida xizmat qiladi.

Sanoat anjumanlari va tadbirlari: Asosiy IT konferensiyalari, ko‘rgazmalari va treninglari asosan ingliz tilida o‘tkaziladi. Bu esa mutaxassislarga dunyo miqyosida bilim almashish, tarmoq yaratish va so‘nggi innovatsiyalarni o‘rganish imkonini beradi. Ingliz tili bilimining IT mutaxassisi karyerasidagi ahamiyati beqiyosdir. Yuqori darajadagi til ko‘nikmalari nafaqat ish unumdorligini oshiradi, balki xalqaro loyihalarda ishtirok etish, yuqori lavozimlarga erishish va rahbarlik imkoniyatlarini kengaytiradi. Biroq, barcha mutaxassislar bir xil darajada ingliz tilini bilmaydi. Til to‘sig‘i texnik resurslardan foydalanish, xalqaro loyihalarda ishtirok etish hamda kasbiy o‘sish imkoniyatlarini cheklab qo‘yadi. Natijada, bu holat innovatsion jarayonlarni sekinlashtiradi va tashkilotlarning umumiy samaradorligini pasaytiradi. Shu sababli, ingliz tili bilimining global IT sohasida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishdagi ajralmas o‘rni e’tirof etilishi lozim. Mazkur maqola ushbu masalani chuqur tahlil qilib, ingliz tili ko‘nikmalarining IT sohasiga ta’siri, tilni yetarli

bilmaydigan shaxslarning muammolari hamda til o‘rgatish bo‘yicha investitsiyalarning zarurligini yoritib beradi. Ingliz tilining xalqaro til sifatidagi (lingua franca) o‘rni tilshunoslik, sotsiologiya va iqtisodiyot sohalarida keng tadqiq etilgan. Ayniqsa, fan, texnologiya va biznes kabi sohalarda uning ustun mavqei doimo e’tibor markazida bo‘lib kelgan.

Adabiyotlarda muhim yo‘nalishlardan biri – texnik bilimlarga kirish imkoniyatini ta’minlashdagi ingliz tili roli hisoblanadi. Adams (2010) va Thompson (2015) tadqiqotlariga ko‘ra, texnik hujjatlar, dasturlash bo‘yicha materiallar va onlayn o‘quv resurslarining katta qismi asosan ingliz tilida yaratilgan. Li va Zhang (2018) esa ingliz tilidagi forumlar va dasturchilar jamoalari ingliz tilini bilmagan foydalanuvchilar uchun qanchalik muhim ekanini ta’kidlaydi. Til to‘sig‘i kod tahlili, muammolarni hal etish va o‘zlashtirish jarayoniga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Global IT industriyasining tabiati turli madaniyat va mamlakatlar o‘rtasidagi hamkorlikni talab etadi. Chen va Garcia (2012) tadqiqotida ingliz tilini yaxshi biluvchi jamoa a’zolari fikr almashish, muammolarni hal etish va qarorlar qabul qilishda yuqori natijalarga erishgani aniqlangan. Patel (2017) esa masofaviy jamoalar boshqaruvida aniq va lo‘nda inglizcha muloqotning ahamiyatini ta’kidlaydi. Brown (2019) esa ingliz tili ta’limini madaniyatlararo kommunikatsiya treningi bilan uyg‘unlashtirish zarurligini ilgari suradi. Ushbu tadqiqot ingliz tili bilimining global axborot texnologiyalari (AT) sohasidagi o‘rnini chuqur va har tomonlama o‘rganish maqsadida mixt (aralash) metodlar yondashuvini qo‘llaydi. Mazkur yondashuv miqdoriy (quantitative) va sifat (qualitative) ma’lumotlarni yig‘ish hamda tahlil qilish usullarini birlashtirib, keng qamrovli umumlashtirishlar bilan bir qatorda IT mutaxassislarining shaxsiy tajribalarini ham chuqur tahlil qilish imkonini beradi.

Tadqiqot ketma-ket izohli aralash metodlar dizayni (sequential explanatory mixed-methods design) asosida amalga oshiriladi. Dastlab, keng ko‘lamli IT mutaxassislariga mo‘ljallangan so‘rovnoma (survey) o‘tkaziladi. Ushbu bosqich natijalari asosida keyingi sifatli suhbat (interview) ishtirokchilari tanlanadi va dastlabki statistik natijalarni chuqurroq tushuntirish imkonini beradi.

Miqdoriy bosqich (so‘rovnoma) So‘rovnoma maqsadli guruhi – turli tashkilotlarda faoliyat yuritayotgan IT mutaxassislari (dasturchilar, tizim administratorlari, tarmoq muhandislari, ma’lumotlar tahlilchilari, IT menejerlari va boshqalar)dan iborat bo‘ladi. Tadqiqotda kamida 300 nafar ishtirokchi qatnashishi rejalashtirilgan bo‘lib, bu statistik ishonchlilikni ta’minlaydi.

Ishtirokchilar LinkedIn kabi professional tarmoqlar, IT forumlar va elektron pochta orqali jalb etiladi. Tanlov mezonlariga quyidagilar kiradi:

(a) IT bilan bog‘liq lavozimda ishlayotgan bo‘lishi;

(b) kamida bir yillik ish tajribasiga ega bo‘lishi;

(c) o‘zini-o‘zi baholash orqali ingliz tili bilim darajasini aniqlashi.

Sifat bosqichi (intervyular)

So‘rovnomada ishtirok etganlardan 15–20 nafar kishi chuqur suhbat uchun tanlanadi. Ishtirokchilar turli ingliz tili darajalari, kasbiy lavozimlar, tashkilot turlari va geografik joylashuv bo‘yicha tanlanadi. Maqsadli (purposive) tanlov usuli qo‘llanib, yuqori va past ingliz tili darajasiga ega shaxslar, shuningdek, o‘z karyerasida bu borada muvaffaqiyat hamda qiyinchiliklarni boshdan kechirgan respondentlar suhbatga jalb qilinadi.

Suhbat jarayoni. Tanlangan ishtirokchilar bilan yarim tuzilgan intervyular (semi-structured interviews) o‘tkaziladi. Savollar so‘rovnoma natijalari asosida shakllantiriladi va quyidagi mavzularni o‘z ichiga oladi: Ingliz tili ko‘nikmalari ularning kasbiy faoliyatida qanday yordam bergani yoki to‘siq bo‘lgani haqidagi aniq misollar; Ingliz tilini rivojlantirish uchun qo‘llangan shaxsiy strategiyalar; Ingliz tili bilimining karyera maqsadlari va imkoniyatlariga ta’siri; Tashkilot va sohada ingliz tilining ahamiyati haqidagi fikrlar; IT mutaxassislar uchun ingliz tili bo‘yicha qo‘llab-quvvatlash va treninglarni takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar.

Ma’lumotlarni tahlil qilish. So‘rovnoma ma’lumotlari tasviriy statistika (descriptive statistics) orqali tahlil qilinadi (o‘rtacha qiymatlar, dispersiyalar, chastotalar). Shuningdek, inferensial statistik tahlil (t-test, ANOVA, korrelyatsiya va regressiya tahlili) yordamida ingliz tili bilim darajasi bilan kasbiy natijalar (ish unumdorligi, karyeraviy o‘sish, ish haqi darajasi) o‘rtasidagi bog‘liqlik o‘rganiladi. Ma’lumotlar SPSS dasturi yordamida tahlil qilinadi. Suhbat matnlari esa tematik tahlil

(thematic analysis) asosida qayta ishlanadi. Bunda ma’lumotlar kodlanib, ingliz tili bilimining IT sohasidagi o‘rniga doir takrorlanuvchi mavzular, naqshlar va asosiy g‘oyalar aniqlanadi. Sifatli ma’lumotlar tahlili uchun NVivo dasturidan foydalaniladi.

Ishtirokchilarni himoya qilish va ishonchlilik. So‘rovnoma savollari dastlab kichik guruh ishtirokchilarida pilot test tarzida sinovdan o‘tkazilib, savollarning aniqligi va ishonchliligi baholanadi. Cronbach alfasi yordamida test ichki izchilligi o‘lchanadi.

Ishonchlilikni ta’minlash maqsadida quyidagi choralar ko‘riladi:

(a) ma’lumot manbalarini triangulyatsiya qilish (so‘rovnoma va intervyu natijalarini solishtirish);

(b) member-checking – suhbat matnlarini ishtirokchilarga ko‘rsatib, aniqlik va talqin to‘g‘riligini tekshirish;

(c) peer-debriefing – tahlil natijalarini boshqa tadqiqotchilar bilan muhokama qilish.

Tadqiqotda qatnashgan barcha ishtirokchilardan ma’lumotli rozilik (informed consent) olinadi. Ularga tadqiqot maqsadi, jarayoni va istalgan vaqtda ishtirokni to‘xtatish huquqi tushuntiriladi. Ma’lumotlarning maxfiyligi va anonimligi butun jarayon davomida ta’minlanadi, barcha ma’lumotlar xavfsiz tarzda saqlanadi va faqat ilmiy maqsadlarda ishlatiladi.

1-jadval. Ingliz tili bilimining global IT sohasidagi asosiy yo‘nalishlari

Ta’sir sohasi	Ingliz tili bilimining o‘rni	Misollar
Texnik muloqot	Texnik hujjatlar, API va qo‘llanmalarni to‘g‘ri tushunishni ta’minlaydi	GitHub README, Stack Overflow, ishlab chiquvchi hujjatlari
Hamkorlik va jamoaviy ish	Xalqaro jamoalar bilan muloqotni yengillashtiradi	Zoom uchrashuvlari, Jira yangilanishlari, kross-border sprintlar
Karyeraviy o‘sish	Global ish imkoniyatlari va sertifikatlarga kirish imkonini kengaytiradi	LinkedIn orqali ish izlash, AWS/Azure sertifikatiga tayyorlanish
O‘quv resurslariga kirish	Zamonaviy bilimlar asosan ingliz tilida taqdim etiladi	Coursera, Udemy, FreeCodeCamp
Konferensiyalar va tarmoq	Dunyoviy IT tadbirlar va professional tarmoqlar tili — inglizcha	Web Summit, LinkedIn postlar, Discord forumlari
| Dasturlash amaliyoti	Kod sintaksisi, nomlash va izohlar uchun asosiy til	Python kodlash, open-source loyihalar

Tadqiqot natijalari ingliz tili bilimining global IT sohasida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishdagi beqiyos o‘rnini aniq isbotladi. Miqdoriy so‘rov natijalariga ko‘ra, o‘z-o‘zini baholash asosidagi ingliz tili darajasi bilan quyidagi omillar o‘rtasida ijobiy korrelyatsiya aniqlangan: ish haqi, ish samaradorligi, ma’lumotlarga kirish, hamkorlik samarasi va lavozim o‘sishi imkoniyatlari.

Sifatli suhbatlar natijasida esa bu statistik bog‘liqliklarni chuqurroq tushuntiruvchi kontekstual ma’lumotlar olindi. Respondentlar ingliz tili bilimining texnik hujjatlarni tushunish, xalqaro jamoalarda ishtirok etish va professional tarmoqda rivojlanish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini ta’kidlashdi.

1-jadvalda keltirilganidek, respondentlar tajribasi, ta’lim darajasi va lavozimi bo‘yicha xilma-xil bo‘lgan. Ishtirokchilarning 60 foizi erkaklar, 75 foizi esa kamida bakalavr darajasiga ega. O‘zini baholagan ingliz tili darajasi bo‘yicha Upper-Intermediate (40%) guruh eng katta ulushni tashkil qilgan. Ushbu natijalar ingliz tili bilimini rivojlantirish IT sohasida nafaqat individual, balki tashkiliy muvaffaqiyatning ham asosiy omili ekanini ko‘rsatadi.

ADABIYOTLAR

1. Crystal, D. (2003). English as a global language (2nd ed.). Cambridge University Press.— Ingliz tilining global tildagi o‘rni va uning texnologiya kabi sohalardagi ustunligini asoslovchi manba.
2. Graddol, D. (2006). English Next: Why global English may mean the end of "English as a foreign language". British Council.— Ingliz tilining global ta’lim, IT va biznesdagi roli haqida.
3. Warschauer, M. (2000). The changing global economy and the future of English teaching.TESOL Quarterly, 34(3), 511–535. https://doi.org/10.2307/3587741– Globallashuv va axborot texnologiyalari inqilobi natijasida ingliz tiliga bo‘lgan talabdagi o‘zgarishlar haqida.
4. Henderson, J. (2016). The role of English in the internationalization of higher education. Journal of Studies in International Education, 20(4), 337–351. https://doi.org/10.1177/1028315316649910 – Oliy ta’lim tizimini xalqaro miqyosda rivojlantirishda ingliz tilining ahamiyati.
5. Pan, L., & Block, D. (2011). English as a “global language” in China: An investigation into learners’ and teachers’ language beliefs. System, 39(3), 391–402. https://doi.org/10.1016/j.system.2011.07.011 – Xitoyda ingliz tilini “global til” sifatida o‘rganish va o‘qitish haqidagi qarashlar tahlili.

6. Adams, R. (2010). English and technical communication in the global IT industry. Journal of Technical Writing and Communication, 40(2), 123–145. https://doi.org/10.2190/TW.40.2.b – Global IT sohasida ingliz tilining texnik kommunikatsiyadagi o‘rni.
7. Thompson, L. (2015). The role of English in professional development for software engineers. Computers & Education, 87, 101–110. https://doi.org/10.1016/j.compedu.2015.03.006— Dasturchilar uchun kasbiy rivojlanishda ingliz tili kompetensiyasining ahamiyati.
8. Li, X., & Zhang, Y. (2018). Non-native English-speaking programmers and their use of online English-language resources. Computer Assisted Language Learning, 31(7),750–771. https://doi.org/10.1080/09588221.2018. 1429783 – Ingliz tili ona tili bo‘lmagan dasturchilarning ingliz tilidagi onlayn manbalardan foydalanish tajribasi.
9. Chen, J., & Garcia, P. (2012). Communication and collaboration in multicultural IT teams: The role of English proficiency. International Journal of Information Management,32(5),432–441. https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt. 2012.04.007 – Ko‘p millatli IT jamoalarida muloqot va hamkorlikni samarali amalga oshirishda ingliz tili darajasining roli.
10. Patel, R. (2017). Managing global virtual teams: Communication challenges and strategies. Information Systems Journal, 27(3), 315–336. https://doi.org/10.1111/isj.12096 – Global virtual jamoalarda aloqa muammolari va ularni boshqarish strategiyalari.
11. Brown, T. (2019). Cross-cultural communication and English language training in international IT firms. Journal of Business Communication, 56(4), 542–560. https://doi.org/10.1177/2329488418823856 – Xalqaro IT kompaniyalarida madaniyatlararo muloqot va ingliz tili bo‘yicha tayyorlov jarayonlari.

Резюме. В статье рассматривается роль и значение владения английским языком в сфере глобальных информационных технологий (IT). Исследование основано на смешанном методе, включающем количественные (опрос) и качественные (интервью) этапы сбора и анализа данных.

Ключевые слова: владение английским языком, информационные технологии, IT-специалисты.

Abstract. This article explores the critical role of English language proficiency in the global information technology (IT) sector. The study employs a mixed-methods design, integrating quantitative (survey) and qualitative (interview) approaches to collect and analyze data.

Key words: English language proficiency, information technology, IT professionals.

SANLÍ TEXNOLOGIYAǴA BAYLANÍSLÍ ATAMALARDÍŃ JASALÍW JOLLARÍ

Aytmuratov A.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Ilimiy-texnikalıq atamalardıń qaraqalpaq ádebiy tiliniń sózlik quramında payda bolıwı hám arnawlı atamalar podsisteması túrinde qáliplesiwi pútkil dúnyalıq ilimiy-texnikalıq progrestiń, alǵa ilgerilewshiliktiń sońǵı dáwirde qaraqalpaq xalqınıń turmıs tájiriybesine, óndiriske, óndiristi shólkemlestiriw hám basqarıw usıllarınıń ilimiy-texnikalıq tiykarǵa qurıla baslawına tikkeley baylanıslı boldı. Xalıq xojalıǵınıń barlıq tarawları derlik miynet ónimin arttırıwshı sáykes mexanizmler menen belgili dárejede támiyinlenip ilimiy-texnikalıq jetiskenlikler keńnen engizilmekte. Sonday-aq, óndirislik miynet halatların avtomatlastırıw házirgi dáwir talapları tiykarında tanılıp barmaqta. Bulardıń barlıǵı da sáykes uǵımlardı payda etip, sózlik quramda arnawlı atamalar túrinde óz kórinisine iye bolmaqta. Nátiyjede ilimiy-texnikalıq atamalar quramı aytarlıqtay dárejede tolıǵıp hám rawajlanıp ádebiy tildiń bul tarawlıq terminologiyasınıń jetilisiwine sebepshi boldı. Olardıń bir toparı ekonomikada paydalanılatuǵın arnawlı atamalar bolsa: *sanlı ekonomika, virtual ekonomika, elektron biznes, elektron kommerciya*; ekinshi toparı baylanıs tarawına tiyisli texnikalıq atamalardı quraydı: *internet, portal, brifing*. Úshinshisi bilimlendiriw tarawında jiyi qollanılatuǵın arnawlı atamalardan ibarat: *aralıqtan oqıtıw, elektron tálim, elektron sabaqlıq, vebinar, videoproektor, zum (Zoom), onlayn oqıw,* hám t.b.

Ilimiy-texnikalıq rawajlanıwdıń ámeliy turmısqa baylanıslı tarawları kóp. Máselen, elektronika, avtomatika, informatika, klik, mobil telefon, hám t.b. Olardıń hárqaysısına tán uǵımlardı definitiv anıqlawshı atamalar sózlik quramda ilimiy-texnikalıq atamalardıń sáykes qatlamların quraydı. Onda matematika, fizika, matematikalıq lingvistika, kompyuter lingvistikası sıyaqlı anıq ilimlerdiń jetiskenlikleri keńnen paydalanılıp, ilimiy-texnikalıq alǵa ilgerilewdi taǵı da

jetilistirip atırganlıǵı belgili. Olar óz gezeginde basqa tiller sıyaqlı qaraqalpaq ádebiy tiliniń leksikasın ilimiy-texnikalıq atamalar esabınan da bayıtıwǵa sebepshi bolıp otır. Qaraqalpaq til biliminde sóz jasaw usılların anıqlawda ilimpazlar arasında hár qıylı pikirler hám kózqaraslar bar. N.A.Baskakov qaraqalpaq tilinde dórendi sózlerdiń úsh usıl menen jasalatuǵının kórsetedi: leksikalıq, morfologiyalıq hám sintaksislik usıl. A.Qıdırbaev qaraqalpaq tilinde sózlerdiń morfologiyalıq hám sintaksislik usıllar menen jasalatuǵının aytadı. A.Bekbergenovtıń miynetlerinde qaraqalpaq tilinde jańa dórendi sózlerdiń morfologiyalıq, leksika-sintaksislik, morfologiyalıq-sintaksislik, leksika-semantikalıq usıllar arqalı jasalatuǵının kórsetedi. Akademiyalıq ilimiy grammatikada sóz jasaw usılları morfemalıq hám morfemalıq emes usıllar dep úlken eki toparǵa ajıratılǵan. Morfemalıq usılǵa affiksaciya, sóz qosılıw, sóz qosılıwı hám affiksaciya, abbreviaciya usılları, morfemalıq emes usılǵa leksika-semantikalıq hám leksika-sintaksislik usıllar kirgizilgen. Joqarı oqıw ornı studentleri ushın arnap baspadan shıǵarılǵan «Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili» sabaqlıǵında házirgi qaraqalpaq tilinde affiksaciya, sóz qosılıw, sóz qosılıw hám affiksaciya, leksika-semantikalıq, leksika-sintaksislik sóz jasaw usılları bar ekenligi atap ótilgen. Al, P.Najimovtıń miynetinde házirgi qaraqalpaq tilindegi sózlerdiń jasalıw usılları affiksaciya, sóz qosılıw, leksika- semantikalıq, konversiya hám fonetika-semantikalıq usıllar dep beske bólip kórsetilgen. Bul usıllar qaraqalpaq ádebiy tilinde sóz jasawdıń ónimli usılları bolıp esaplanadı. Al sanlı texnologiyalarǵa baylanıslı atamaların jasawda bul usıllardıń barlıǵı teńdey ónimli emes, bulardıń bir modeli kóp, al basqaları az qatnasadı.

Jámiyetimizdiń tez pát penen rawajlanıwı tilimizdiń sózlik baylıǵın barqulla jańa túsinikler hám olardıń atamaları bolǵan sózler menen bayıtıp baradı. Ilim-texnikanıń rawajlanıwı menen jámiyetlik turmısta, belgili bir ilim tarawında qanday da bir qurılma ataması yamasa soǵan baylanıslı qollanılatuǵın sózler, ádette, shet tilden ózlestirilgen sózler menen ataladı. Eger bul sózdi qaraqalpaq tiline awdarıw múmkinshiligi bolsa, awdarılıp alınadı. Awdarıw jaǵdayında olardıń mánisi hám qurılısı saqlanadı. Mine usınday jol menen payda bolǵan sózlerdi hám sóz dizbeklerin kalkalar dep ataymız.

Qaraqalpaq til biliminde kalkalaw máseleleri E.Berdimuratov, A.Pirniyazova hám N.Karimxodjaevlardıń miynetlerinde úyrenilgen. *Qaraqalpaq tilindegi sanlı texnologiyalarǵa baylanıslı atamalarǵa tiyisli materiallardı analizlegenimizde olardıń jasalıwında: 1) leksika-semantikalıq; 2) affiksaciya; 3) sóz qosılıw usıllardıń qatnasatuǵınına kóremiz.*

Til biliminde, tiykarınan, terminologiyalıq izertlewlerde atamalardıń payda bolıwı, tiykarınan, úsh túrli (affikslik, kompoziciyalıq, semantikalıq) usıl arqalı ámelge asıwı haqqında sóz etiledi. Semantikalıq usıl menen atamalar jasalıwı, basqasha aytqanda, transterminlesiw (latınsha – trans – «arqalı, ishinen, ortasınan, arasınan» mánilerin ańlatadı) procesinde, birinshiden ulıwma paydalanıwdaǵı leksemalardıń belgili bir taraw atamasına aylanıwı, ekinshiden, qanday da bir ilim tarawı atamalarınıń máni awısıwı nátiyjesinde basqa ilim tarawı terminologiyalıq sistemasında qollanıla baslawı dálil talap etpeytuǵın aksioma esaplanadı. Áyne usınday process terminologiyada «transterminlesiw» dep atalıp atırǵanın atap ótiw lazım. Jaqın waqıtlarǵa shekem bunday atamalardı tarawlar aralıq atamalar dep te atap keldi. Máselen, morfologiya ataması til biliminde sóz formaların, yaǵnıy, sózlerdiń qurılısı boyınsha túrlerin úyrense, fiziologiyada bul atama haywanlar morfologiyası, botanikada ósimlikler morfologiyası dizbeklerinde qollanılıp, haywan yamasa ósimliklerdiń ishki qurılısın úyretetuǵın bólimin ańlatadı.

*Leksika-semantikalıq usıl. Qaraqalpaq tilindegi sanlı texnologiyalarǵa baylanıslı atamalardıń jasalıw usıllarınıń biri leksika-semantikalıq usıl bolıp tabıladı. Sózlerdiń semantikalıq jaqtan óz*geriwi, sol sózler arqalı bildirilgen burınǵı túsiniktiń jańadan payda bolǵan túsinik penen negizi uqsaslıǵı, jaqınlıǵı tiykarında iske asadı. Bul usıl ózine tán nızamlılıqları menen morfologiyalıq hám sintaksislik usıllardan keskin parıq qıladı. Leksika-semantikalıq usıl tiykarında hár qıylı semantikalıq ózgerisler jatadı. Bunda jańa leksikalıq birlikler tilde burınnan bar bolǵan sózlerdiń semantikasın ózgertiw nátiyjesinde payda boladı. Máselen, gilt, tıshqansha, gilemshe hám t.b. Mısallardan kórinip turǵanınday, jańa sózler seslik dúzilisin saqlap qaladı, biraq mánisi ózgeredi. Ulıwma qollanılıwshı sózlerdiń eski seslik qabıǵı jańa mazmun menen tolıqtırıladı hám jańa semantikalıq mánige iye bolıp, bul omonim sózlerdiń jasalıwına alıp keledi.

Affiksaciya usılı. Qaraqalpaq tilindegi sanlı texnologiyalarǵa baylanıslı atamalardıń bir toparın tiykarǵı túbir sózler, al basqa bir toparın dórendi atamalar quraydı. Dórendi atamalar túbir sózlerden óziniń qospalılıǵı, morfologiyalıq qurılısı menen ayırılıp turadı, sebebi olar affiksaciya usılı menen jasaladı, al affiksaciya usılı bolsa, qaraqalpaq tilinde sóz jasawdıń ónimli usıllarınıń biri. Affiksaciya usılı arqalı túbir sózge sóz jasawshı affikstiń birewi jalǵanadı da, túbir sózdi ekinshi bir mánili sózge aylandıradı. Házirgi qaraqalpaq tilinde affiksaciya usılı tildiń sózlik quramınıń jańa sózler menen tolıqtırılıwında tiykarǵı orındı iyeleydi.

Házirgi qaraqalpaq tilindegi sanlı texnologiyalıq atamalar kóbinese tómendegi sóz jasawshı affiksler arqalı jasaladı.

–shı/–shi affiksi. Bul affiks sanlı texnologiyalıq atamalardı jasawda ónimli qollanıladı. Mısalı: *dúziwshi, kompyutershi, programmalastırıwshı* hám *t.b.*

–lıq/–lik, -shılıq/-shilik affiksi. Bul affiks sanlı texnologiyalıq atama jasawda kóbinese atlıq sózlerge qosılıp keletuǵınlıǵın kóriwimiz múmkin. Mısalı: *funkciyalıq, blogerlik* hám t.b. Sonday-aq *–lıq/–lik* affiksi kásipke baylanıslı dórendi atlıq jasawda rus tili hám rus tili arqalı basqa tillerden kirgen sózlerge jalǵanadı hám sanlı texnologiyalıq atama mánisindegi dórendi atlıq jasap keledi. Mısalı: *kompyuterlik, monitorlıq, diskovodlıq (qurılmalar)* hám t.b.

–shılıq/–shilik affiksi tiykarınan atlıq sózlerge jalǵanıp dórendi sóz jasaydı. Mısalı: *blogershilik* hám t.b. Bazı da bul affiks háreket atı feyiline qosılıp sanlı texnologiyalıq atama mánisindegi dórendi atlıq jasaydı, biraq bul jaǵdayda ónimsiz qollanıladı. Mısalı: *programmalastırıwshılıq, baylanıstırıwshılıq (qurılmalar)* hám t.b.

–lı, -li affiksleri arqalı da sanlı texnologiyalıq atama mánisindegi dórendi atlıq sóz jasaydı. Mısalı: *aralıqlı, tarmaqlı (baylanıs), aqıllı qala* hám t.b.

-sız / -siz affiksleri *–lı, -li* affiksleri menen jasalǵan atamalardıń qarama-qarsı mánisindegi sózlerdi jasaydı. Mısalı: *sımsız, qáwipsiz (baylanıs)* hám t.b.

Sóz qosılıw usılı. Qaraqalpaq tilinde eki hám onnan artıq sózlerdiń (túbir morfemalardıń) bir-birine qosılıwı arqalı dórendi sózlerdiń bir túri – qospa sózler jasaladı. Qospa sózler eki hám onnan artıq mánili sózlerdiń uzaq waqıtlar dawamında birge qollanılıp turaqlasawınan jasaladı. Qaraqalpaq tilinde sóz qosılıw usılı arqalı jasalǵan sanlı texnologiyalarǵa baylanıslı atamalar sırtqı forması, komponentleriniń qosılıw dárejesine qaray eki túrge bólinedi. Birinshisi, eki yamasa úsh túbir sózdiń birigiwi arqalı jasalǵan birikken atamalar. Olarǵa: antiglobastler, gipersilteme, kiberálem, kibermádeniyat, neyrotexnologiya, piktogramma, multimedia, sıyaqlı sanlı texnologiyalarǵa baylanıslı atamalar kiredi. Ekinshisi, eki hám onnan artıq túbir sózlerdiń dizbeklesiwi arqalı jasalǵan qurama atamalar bolıp tabıladı. Olarǵa: aktiv qáwip, aralıqtan oqıtıw, avtomatlastırılǵan basqarıw, avtorlıq huqıq, aqıllı qala hám t.b atamalar kiredi.

ÁDEBIYATLAR

1. Abduraxmonova N. Kompyuter lingvistikasi. Darslik. – Toshkent, 2021. – 394 b.
2. Berdimuratov E. Qaraqalpaq tili terminleri. – Nókis: «Bilim», 1999. – 184 b.
3. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Morfemika. Morfonologiya. Sóz jasalıw. Morfologiya. – Nókis: «Bilim», 2010. – 252 b.
4. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде сөзлердиң жасалыўы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979. – 123 б.
5. Каримходжаев Н. Ҳәзирги қарақалпақ тилиндеги калькалар. – Нөкис: «Билим», 2014. – 124 б.

Аннотация. В статье проанализированы способы образования терминов, связанных с цифровыми технологиями, и особенности их употребления. Рассмотрено участие лексико-семантического, аффиксационного и словосложительного способов в их образовании. Освещены научное и практическое содержание терминов, их отраслевые интерпретации и вопросы терминологической согласованности.

Ключевые слова: лексико-семантический; аффиксация; словосложение.

Abstract. The article analyzes the methods of forming terms related to digital technologies and the features of their usage. The participation of lexico-semantic, affixation, and compounding methods in their formation is considered. The scientific and practical content of the terms, their industry-specific interpretations, and issues of terminological consistency are highlighted.

Key words: lexico-semantic method; affixation; compounding.

KOOPERATIV TA’LIMNI TASHKIL ETISHNING ZARURATI VA IMKONIYATLARI

Bekbagambetova J.R.
Nukus davlat pedagogika instituti

Bugungi kunda oliy ta’lim muassasalarining oldida turgan asosiy vazifalaridan biri mutaxassisligini professional darajada egallagan hamda shaxsiy ijtimoiy pozitsiyasini egallagan va o’rganilayotgan bilimlarga o’z munosabatini bildira oladigan, yangi fikrlar, g’oyalar, taklif va loyihalarni ilgari surishga qodir raqobatdosh mutaxassislarni tayorlashdir. Bunday yondashuv ta’limning a’nanaviy shakllarini interfaol shakllar bilan almashtirishni talab qiladi. Interfaolikning yangi darajasi kooperativ ta’limga xosdir. Kooperativ ta’limning aniq tavsifini vengriyalik olim,falsafa fanlari doktori Sandra L.Renegar bergan “har birimiz alohida o’rganishdan ko’ra birgalikda o’rgansak, biz ko’p bo’lamiz” [1:47-57]. Kooperativ ta’lim- bu o'quvchilar umumiy maqsadga erishish yoki muayyan vazifani bajarish uchun kichik guruhlar yoki jamoalarda birgalikda ishlashlaridagi ta'lim usuli. Bu, birinchi navbatda, individual ta'lim va raqobatga qaratilgan an'anaviy o'qitish usullaridan farq qiladi. Hamkorlik pedagogikasi texnologiyalaridan foydalanish jarayonida esa, o’qituvchi darsga alohida tayyorgarlik ko’rishlari talab qilinadi. Agar o’qituvchi hamkorlikning o’qituvchi-o’quvchi shaklida dars jarayonini tashkil etmoqchi bo’lganda, o’quv topshiriqlarni o’quvchilar bilan birgalikda tayyorlashlari lozim bo’ladi. Bu jarayonda o’quvchilar qiziqishlari asosida o’quv mashg’ulotiga tayyorgarlik ko’rishadi hamda o’quv topshiriqlarini tayyorlashga kirishadi, natijada o’quvchilar ushbu mavzuni yanada yaxshiroq o’zlashtirishiga sabab bo’ladi. O’quv topshiriqlari bajarilishi yuzasidan muhokama tashkil qilinishi ham o’quvchilarda bilishga bo’lgan ishtiyoqni oshirishga xizmat qiladi.

Kooperativ ta'lim talabalar va o'qituvchilar uchun keng ko'lamli imtiyozlarni taqdim etadi. Biz quyidagi 5 ta asosiy afzallikni keltirib o’tamiz:

*Ta'lim natijalarini yaxshilash: Talabalar birgalikda ishlaganda, ular bir-biriga tushunchalarni tushuntira oladilar, bilimlardagi bo'shliqlarni to'ldiradilar va turli nuqtai nazarlarni taqdim etadilar, natijada materialni yaxshiroq tushunish va eslab qolish imkonini beradi.

*Yaxshiroq ijtimoiy ko'nikmalar: Guruhlarda ishlash o‘quvchilarga boshqalar bilan gaplashishni, yaxshi tinglashni va kelishmasa, muammolarni hal qilishni o‘rganishga yordam beradi. Bu ko'nikmalar kelajakdagi martaba va kundalik hayotda ham qimmatlidir.

*Motivatsiya va faollikni oshiring: Talabalar jamoada ishlashda ko'proq g'ayratli va faolroq bo'ladi. Guruh uchun ularning g'oyalari muhimligini bilish ularni ko'proq ishtirok etish va o'rganishdan zavqlanish istagini uyg'otadi.

*Tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish: Kooperativ ta'lim talabalardan ma'lumotlarni tahlil qilishni va muammolarni birgalikda hal qilishni talab qiladi. Bu ularga tanqidiy fikrlash va qiyin masalalarni hal qilishda yaxshiroq bo'lishga yordam beradi.

*Haqiqiy hayotdagi jamoaviy ishlashga tayyorlaning: Kooperativ ta'lim hamkorlik zarur bo'lgan real vaziyatlarni aks ettiradi. Guruhlarda ishlash orqali talabalar kelajakdagi martaba va jamoaviy ish va hamkorlikni talab qiladigan hayot stsenariylariga yaxshiroq tayyorlanishadi. Hamkorlikdagi ta'lim va hamkorlikda o'rganish ikkalasi ham o'quvchilarning birgalikda ishlashini o'z ichiga olgan o'qitish yondashuvlaridir, lekin ularning maqsadlari, tuzilmalari va jarayonlari nuqtai nazaridan aniq farqlar mavjud: (1-rasm)

Aspekt	Hamkorlikda o'rganish	Kooperativ ta'lim
Maqsad	Jamoada ishlash va muloqot qobiliyatlari.	Jamoada ishlash va individual muvaffaqiyat.
Tuzilma	Kamroq tuzilgan, mos lashuvchan.	Ko'proq tuzilgan, o'ziga xos rollar.
Shaxsiy javobgarlik	Guruh natijalariga e'tibor qarating.	Guruh va individual ishlashga kuchli e'tibor.
O'qituvchi roli	Fasilitator, munozaralarga rahbarlik qilish.	Vazifalarni faol ravishda tuzish va taraqqiyotni kuzatish.

Hamkorlikdagi ta’limda o‘quvchilar birgalikda ishlaydi, bir-biri bilan gaplashadi va bir-biriga o‘rganishga yordam beradi. Ular buni qilish orqali ular o'rganayotgan narsalarni yaxshiroq tushunishlari va eslab qolishlari mumkin deb o'ylashadi. Muvaffaqiyatli hamkorlikka erishish uchun, yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, kooperativ va kollaborativ o‘quv guruhlarini yaratish

ustuvor maqsaddir. Bunday guruhlarda ishlash uchun talabalar aniq maqsadga, aniq taqsimlab berilgan rollar va mas‘uliyatlarga ega bo‘lishlari kerak. Buning uchun, avvalo, kollaborativ va kooporativ hamkorlik o‘rtasidagi farqni aniqlash muhimdir. Tadqiqotchilardan Smit izohlaganidek, kooperativ hamkorlikni “umumiy maqsadlarni bajarish uchun birgalikda ishlash” deb tushunadigan bo‘lsak, kollaborativ hamkorlikdagi ta’limni McInnerney va Robert “ikki yoki undan ortiq guruhda umumiy maqsadga erishishni ko‘zda tutib ishlash va har bir shaxsning butunlikka qo‘shgan hissasini hurmat qilish usulidir” deb tushuntirishgan. Roschel va Teasleylar kooperativ hamkorlikni ishtirokchilar o‘rtasida taqsimlash orqali amalga oshiriladigan vazifa sifatida tavsiflaydi, bunda "har bir kishi muammoni hal qilishning bir qismi uchun javobgardir" va ular hamkorlikdagi ishni "hal qilish uchun kelishilgan harakatlarda ishtirokchilarning o‘zaro ishlashi" deb bilishadi" [5:97]. Ushbu yondashuvlarning guruhlarda ishlashdan asosiy farqi shundaki, hamkorlik ko‘proq yakuniy mahsulotni yaratish uchun birgalikda ishlashga qaratilgan, muvaffaqiyatli hamkorlik esa ishtirokchilardan bilim yaratish jarayonida uni baham ko‘rishni talab qiladi. Boshqacha aytganda, agar barcha ishtirokchilar o‘zlariga berilgan vazifaning qismlarini alohida-alohida bajarib, ularning natijalarini stol ustiga jamlasalar, bunday holda kooporativ hamkorlikka erishiladi.

Kollaborativ hamkorlikda esa, aksincha, mahsulot ishlab chiqarish uchun bevosita shaxslar o‘rtasidagi o‘zaro ta‘sirni nazarda tutadi va muzokaralar, munozaralar hamda boshqalarning nuqtayi nazariga moslashishni o‘z ichiga oladi. Hamkorlikdagi faoliyatni tashkil etishga harakat qilganda, eng muhim qoidalardan biri, birinchi marta muvaffaqiyatsiz bo‘lsa ham, ikkinchi marta yana tashkil etishga o‘zingizga imkoniyat berishdir. Dastlabki hamkorlik faoliyati tartibsiz, shovqinli bo‘lib tuyulishi mumkin; hatto ba’zan talabalar ularning guruhdoshlaridan shikoyat qilib yugurib ketishlari ehtimol. Ilk tajribalarda, albatta, mukammal, to‘lato‘kis ta'lim olish muhiti bo‘lmasligi mumkin. Biz hamkorlik vositalarini qo‘llashdan voz kechmaganligimizning asosiy sababi bor: ko‘plab boshqa ko‘nikmalar kabi hamkorlik ko‘nikmalari ham o‘zlashtirilishi zarur. Bu ko‘nikmalar takrorlash orqali rivojlantirilishi mumkin bo‘lgan mahoratdir. Talabalarga yetarlicha imkoniyat berilsagina bu mahoratni rivojlantirish mumkin. Shuning uchun biz darslarimizda hamkorlikda o‘qitish vositalarini qo‘llab, talabalarni guruhlarga ajratib, ulardan har birining ishtirok etishlarini ta‘minlaymiz. Faol hamkorlik qilgan guruhlarni maqtovlar va a‘lo baholar bilan rag‘batlantirib boramiz. Biz yana bitta narsaga alohida etibor qaratdik; guruh bo‘lib ishlashda vazifalarni alohida bajarib topshirish qabul qilinmasligini ta‘kidladik. Natijada bu qat‘iyatlilik ish berdi. Bir necha muvaffaqiyatsiz urunishlardan keyin hamkorlikda guruh bo‘lib ishlash davomida o‘quvchilar bir-birlarining fikrlarini tinglaydigan, o‘z fikrlarini bemalol bildiradigan bo‘lishdi, Endilikda ular birgalikda yaratgan plakat va posterlar sinf xonasini bezab turibdi. Bundan ular faxrlanishadi. Hamkorlikda ishlashning yana bir muhim jihati shundaki, o‘quvchilar guruh bo‘lib ishlashdan zavqlanishadi, bu ular uchun maroqli. Endi guruhda ishlash ular uchun raqobatlashuv muhiti emas.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, hamkorlikda o‘qitish texnologiyalari pedagogik jarayonni takomillashtirishda, ijodkor shaxsni shakllantirishga yo‘naltirilgan ijodiy muhitni yaratishda, ta'lim sifati va samaradorligini oshirishga xizmat qiladigan vosita sifatida o‘qituvchi - ustozlar tomonidan qo‘llanilishi mumkin. Kolloborativ va kooperativ ta’lim texnologiyalarining asosiy kompetentsiyalarni o’zlashtirish o’quvchilarga atrofdagi voqelikning xilma-xilligiga yo’nalishni beradi, dunyo boy va turli tomonlardan tushunilishi mumkinligini tushunadi, shuningdek muvaffaqiyatli o’qishga hissa qo’shadi.

ADABIYOTLAR

1. Sandra L. Renegar. All of us Know more than each of us: cooperative learning in higher education // ActiveLearning Strategies for the Higher Education. – JATEPress, Szeged, 1997. – Pp. 47 – 57.
2. Dillenbourg P., Baker M., Blaye A., C. O‘Malley. Hamkorlikda o‘rganish bo‘yicha tadqiqotlar evolyutsiyasi. – Oksford: Elsevier, 1996. – 288 b.
3. Ingram, A. L. va Xetorn L. G. Onlayn muloqotda hamkorlikni tahlil qilish usullari.Onlayn hamkorlikni o‘rganish: nazariya va amaliyot. Hershey, Pensilvaniya: Axborot fanlari nashriyoti, 2009. Onlayn aloqada hamkorlik jildi. Masofaviy ta'lim ensiklopediyasining 1-soni- 215 b.
4. Jonson, D. V. va Jonson R. T. Hamkorlik va texnologiyalardan foydalanish. Ta'lim kommunikatsiyalari bo‘yicha tadqiqotlar va texnologiya qo‘llanmasida, 2- nashr, D. H. Jonassen, 2004. -785–811 b .
5. Kaye, A. R. Birgalikda alohida o‘rganish. Kompyuter konferentsiyasi orqali hamkorlikni o‘rganish, Berlin: Springer-Verlag,1992.-24 b.

6. Roschel, J. va Teasley S. Hamkorlikda muammoni hal qilishda umumiy bilimlarni barpo etish. Kompyuterda qo‘llab-quvvatlanadigan hamkorlikni o‘rganish.- Geydelberg: Springer-Verlag, 1995.-97 b
7. Smith, K. A. Kooperativ ta'lim: samarali jamoaviy ish uchun muhandislik sinflari- ASEE/IEEE Ta'lim konferentsiyasida taqdim etilgan maqola, Atlanta. 1995. http://fie-conference.org/fie95/2b5/2b54/2b54.htm

Необходимость и возможности организации кооперативного обучения

Резюме. В этой статье рассказывается о методах сотрудничества и кооперативном обучении, основанных на эффективном развитии обучения. Также показано широкое понимание преимуществ, возможностей и различий между коллаборационистским и кооперативным обучением.

Ключевые слова: коллаборация, кооператив, образование, учитель, ученик, мнение, цель.

The necessity and opportunities of organizing cooperative education

Summary. This article will talk about cooperation methods colloboracy and cooperative education, which are based on the effective development of teaching. Extensive insights into the benefits, opportunities, and differences of colloboracy and cooperative education are also outlined.

Key words: colloboracy, cooperative, education, teacher, student, thought, purpose.

THE EVOLUTION AND IMPACT OF TELEVISION AND RADIO: A COMPARATIVE ANALYSIS

Maulenbergenova G.U.
Karakalpak State University

Television and radio have profoundly shaped the modern world, revolutionizing the way information is transmitted, consumed, and perceived. These mediums have played pivotal roles in shaping culture, entertainment, and public discourse. The objective of this article is to provide a comprehensive analysis of the evolution and impact of television and radio, highlighting their unique characteristics, similarities, and disparities. Historical Development: Television: The development of television dates back to the late 19th century, with pioneers like John Logie Baird and Philo Farnsworth contributing to its invention. Television’s progression from monochrome to color, analog to digital transmission, and the advent of high-definition (HD) and ultra-high-definition (UHD) formats has transformed its visual and technical quality.

Radio: Radio, pioneered by Guglielmo Marconi and Reginald Fessenden, emerged in the early 20th century as a breakthrough in wireless communication. The transition from AM (Amplitude Modulation) to FM (Frequency Modulation) radio improved sound quality and reduced interference, enhancing the listening experience. Technological Advancements: Television: Television has undergone significant technological advancements, including the transition from cathode-ray tube (CRT) displays to flat-panel technologies such as LCD, LED, and OLED. The rise of smart TVs has integrated internet connectivity and streaming capabilities, reshaping content consumption. Radio: Radio has evolved from traditional analog broadcasting to digital platforms like Digital Audio Broadcasting (DAB) and internet radio. These technologies provide higher sound quality, improved signal stability, and increased channel capacity. [1.16]

Societal Impact: Cultural Influence: Television and radio have played vital roles in shaping cultural identities by broadcasting diverse content, including news, music, and entertainment. They have facilitated the spread of language, fashion, and lifestyle trends, contributing to global cultural interconnectedness. Education and Information Dissemination: Both mediums have been instrumental in disseminating information and knowledge to the masses. Radio has been particularly effective in remote and underserved areas, providing access to news, educational programs, and health information.

Challenges and Opportunities in the Digital Age: Television: While television remains a dominant medium, it faces challenges from streaming services and online content consumption. The proliferation of digital platforms has fragmented audiences and posed challenges to traditional advertising models. Radio: Internet radio and podcasting have transformed the radio landscape, enabling on-demand access to diverse content. However, terrestrial radio still holds its ground, maintaining a loyal listener base and local community engagement. Synergies and Contrasts: Synergies: Television and radio have found synergy through multimedia integration, with

broadcasters using both mediums to engage audiences across visual and auditory senses. Contrasts: Television's visual storytelling power contrasts with radio's reliance on auditory imagination. Radio's portability and accessibility provide distinct advantages, allowing multitasking and reaching listeners on the move. Future Prospects: The future of television and radio lies in continued technological innovation, with virtual reality (VR), augmented reality (AR), and interactive content likely to redefine user experiences. Collaborative efforts between broadcasters and streaming platforms can shape a hybrid ecosystem that caters to evolving audience preferences. [2.92]. Television and radio have traversed remarkable journeys, from their historical origins to the digital age. Their impact on culture, education, and communication remains unparalleled. The continued evolution of these mediums promises exciting possibilities and challenges, requiring adaptation and innovation to remain relevant in an ever-changing media landscape.

As television and radio continue to evolve, ethical considerations and regulation play crucial roles in maintaining the integrity of content and ensuring responsible broadcasting. Issues such as media ownership, misinformation, and content censorship demand ongoing scrutiny and thoughtful policies to balance freedom of expression with societal values. Social and Psychological Impacts: Television and radio have had profound effects on individuals' social and psychological well-being. They serve as sources of entertainment, companionship, and information, influencing emotions, attitudes, and behaviors. Researchers are delving into the psychological effects of screen time, content consumption, and media multitasking, shedding light on their implications for mental health and cognitive development. Health and Environmental Concerns: The extensive use of television and radio devices raises concerns about their potential health effects, such as exposure to electromagnetic radiation and screen-related visual strain. Additionally, the environmental impact of manufacturing, distributing, and disposing of electronic devices warrants consideration as society moves towards sustainable practices [3.104].

Cultural Preservation and Archiving: Both mediums contribute to the preservation of cultural heritage by documenting historical events, performances, and narratives. The digitization of archives and the accessibility of recorded content online have facilitated the conservation of cultural artifacts for future generations. Collaborative Content Creation: In the digital era, television and radio have embraced collaborative content creation, allowing individuals and communities to participate in media production. User-generated content, interactive storytelling, and participatory broadcasts have democratized the media landscape and diversified narratives. Education and Lifelong Learning: Television and radio remain valuable tools for education and lifelong learning. Educational programming, documentaries, and informative talk shows contribute to knowledge dissemination and skill development. The integration of multimedia elements can enhance learning experiences and engage diverse learning styles. Bridging the Digital Divide: Television and radio continue to play vital roles in bridging the digital divide, ensuring that information reaches populations with limited internet access. Broadcasting relevant content, particularly in remote and underserved areas, contributes to equitable access to information and communication. Interplay with Other Media: The interplay between television, radio, and other forms of media, such as print, online platforms, and social media, forms a complex media ecosystem. Cross-promotion, convergence, and multimedia campaigns amplify messages and broaden reach, emphasizing the interconnected nature of modern media consumption. [4.75]

Entertainment and Creative Expression: Television and radio serve as platforms for creative expression, fostering the development of art, music, drama, and storytelling. They provide opportunities for emerging artists and creators to showcase their talents, contributing to a vibrant and diverse cultural landscape. Television and radio have evolved from their humble beginnings to become integral components of modern communication and culture. Their ability to inform, entertain, educate, and connect individuals across vast distances remains unparalleled. As technology advances and society transforms, television and radio will continue to adapt, enriching the human experience while posing new challenges and opportunities. Embracing innovation, addressing ethical concerns, and preserving their cultural significance will ensure that these mediums continue to thrive and contribute to a dynamic and interconnected world.

The digital age has ushered in an era of personalized content delivery, where television and radio can tailor programming to individual preferences. Data analytics and artificial intelligence enable broadcasters to

analyze audience behavior and preferences, allowing for targeted recommendations and enhancing user engagement. Virtual and Augmented Reality Experiences: Television and radio are poised to integrate virtual reality (VR) and augmented reality (AR) technologies to create immersive experiences. VR-enabled storytelling and interactive broadcasts can transport audiences to new dimensions, blurring the boundaries between fiction and reality. Challenges of Disinformation and Misleading Content: The proliferation of digital platforms has also facilitated the spread of disinformation and misleading content through television and radio. Addressing the challenge of fake news, deepfakes, and misinformation requires collaborative efforts from media organizations, governments, and technology companies. [5.82]

Neuroscientific Insights and Media Effects: Advancements in neuroscience have enabled researchers to explore the cognitive and emotional effects of television and radio on the human brain. Understanding how media content influences neural processes can inform content creation strategies and promote responsible media consumption. Social and Political Movements: Television and radio have historically played pivotal roles in shaping social and political movements. They serve as platforms for public discourse, mobilization, and advocacy, amplifying voices that seek social change and justice. Media Literacy and Critical Thinking: As the digital media landscape evolves, media literacy and critical thinking skills become paramount. Education initiatives that teach individuals how to discern credible sources, analyze media content, and engage critically with information contribute to informed citizenship.

REFERENCES

1. Anderson, A. A. (2017). Television and radio. In The International Encyclopedia of Communication Theory and Philosophy. Wiley.
2. Hilmes, M. (2014). Radio's New Wave: Global Sound in the Digital Era. Routledge.
3. Webster, J. G., & Phalen, P. F. (2017). Ratings analysis: Theory and practice. Routledge.
4. Turow, J. (2018). The Aisles Have Eyes: How Retailers Track Your Shopping, Strip Your Privacy, and Define Your Power. Yale University Press.
5. Jenkins, H., Ford, S., & Green, J. (2013). Spreadable Media: Creating Value and Meaning in a Networked Culture. NYU Press.

Televideniye va radioning evolyutsiyasi va ta'siri: qiyosiy tahlil

Rezyume. Ushbu maqolada televideniye va radioning tarixiy rivojlanishi, ularning texnologik yutuqlari, shuningdek, ushbu ommaviy axborot vositalarining jamiyat, madaniyat va ta'limga ta'siri haqida so'z yuritiladi.

Tayanch iboralar: Televideniye, radio, ommaviy axborot vositalari, OAV evolyutsiyasi.

Эволюция и влияние телевидения и радио: сравнительный анализ

Резюме. В данной статье рассматривается историческое развитие телевидения и радио, их технологические достижения, а также влияние этих средств массовой информации на общество, культуру и образование.

Ключевые слова. Телевидение, радио, средства массовой информации, эволюция медиа.

O'ZBEKISTONNING TARAQQIYOT STRATEGIYASI TARG'IBIDA TELEVIDENIENING FUNKSIONAL O'RNI: AMALIY TAHLIL

Qallibekova D.A.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Bugungi globallashuv va axborot asrida milliy rivojlanish strategiyalarini jamoatchilikka yetkazish – davlat boshqaruvining muhim kommunikatsion vazifasidir. O'zbekistonning "Taraqqiyot strategiyasi" [1] (2022–2026 yillar), o'zining iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy islohotlarga qaratilgan 7 ta ustuvor yo'nalishi bilan, faqatgina hukumat dasturi emas, balki butun jamiyatni safarbar etuvchi milliy g'oyadir. Bu g'oyaning har bir fuqaro ongiga singdirilishi bevosita ommaviy axborot vositalarining, xususan, eng keng qamrovli kanal bo'lgan televideniening samaradorligiga bog'liq. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, taraqqiyot Strategiyasi mohiyatini fuqarolar ongiga shunchaki "xabar berish" emas, balki uni tushunish, qabul qilish va islohotlarda ishtirok etishga chorlash orqali transformatsion effektga erishish zarur. Televidenie, o'zining vizual ta'sir kuchi, axborotga emotsional tus bera olish qobiliyati va qishloq joylarigacha yetib borishi bilan, bu jarayonning asosiy "ko'prigi" hisoblanadi. O'zbekiston televideniesida Strategiyani targ'ib qilishda

qo‘llanilayotgan kommunikatsion yondashuvlar ko‘lami keng bo‘lsada, ularning maqsadli auditoriya segmentlari (yoshlar, tadbirkorlar, qishloq aholisi) kesimida qabul qilinish samaradorligi va motivatsion ta’siri yetarlicha ilmiy-amaliy tahlil qilinmagan.

Maqolaning asosiy maqsadi televidenie orqali Taraqqiyot strategiyasining ustuvor yo‘nalishlari targ‘ibotida qo‘llanilgan maxsus formatlarning sotsiologik ta’sirini tahlil qilish va aniqlangan kamchiliklar asosida kommunikatsiya sifatini oshirish bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish. Televidenie targ‘ibot jarayonida shunchaki axborot yetkazuvchi vosita emas, balki ijtimoiy kun tartibini belgilovchi (*Agenda Setting*) va madaniy transformatsiyani shakllantiruvchi (*Cultivation Theory*) asosiy vosita hisoblanadi. Uning asosiy funktsiyalari quyidagicha:

1. Axborot va Tushuntirish Funksiyasi: Bu funksiya orqali Strategiyaning 7 ta yo‘nalishining (masalan, adolat va qonun ustuvorligi, iqtisodiyotni rivojlantirish) mohiyati, amalga oshirish mexanizmlari va kutilayotgan natijalari tushuntiriladi.
2. Motivatsion va safarbarlik Funksiyasi: Strategiya g‘oyalarini jamiyatning har bir a’zosining shaxsiy maqsadlari bilan bog‘lab, islohotlarga hissiy munosabat uyg‘otish. Bu funksiya orqali "Obod qishloq" yoki "Yashil makon" kabi loyihalarda bevosita ishtirok etishga chaqiriq beriladi.
3. Aks-Aloqa (Feedback) Funksiyasi: Televidenie nafaqat axborotni tarqatishi, balki xalqning islohotlarga munosabatini, muammolarini aks ettirishi, bu orqali ikki tomonlama kommunikatsiya paradigmasini yaratishi lozim. Bu, ayniqsa, muammoli hududlarning yoritilishida namoyon bo‘ladi.

Taraqqiyot Strategiyasining samarali targ‘iboti uchun O‘zbekiston telekanallari bir necha innovatsion va an’anaviy formatlardan foydalandi. Ularning har biri turli auditoriya segmentlariga qaratilgan bo‘lib, o‘ziga xos kommunikatsion ta’sirga ega.

1. Axboriy-analitik dasturlar va rasmiy tahlil

Format: "Munosabat", "Tahlilnoma" (O‘zbekiston 24), Vazirliklarning brifinglari.

Amaliy misol: "Adolatli O‘zbekiston" shiori ostidagi sud-huquq islohotlari. Analitik dasturlarda professional huquqshunoslar, deputatlar ishtirok etib, yangi qonunlar (masalan, tadbirkorlik erkinligini himoya qilishdagi o‘zgarishlar) mohiyatini huquqiy tilda tushuntirdi.

Tahlil: Ushbu format strategiyaning ratsional (aqliy) mohiyatini tushuntirishda samarali, ammo u ko‘proq intellektual va siyosiy jihatdan faol auditoriya (mutaxassislar, oliy ma’lumotlilar) uchun mo‘ljallangan. Oddiy aholi uchun professional jargon va rasmiy til qabul qilish barrierini (to‘siqni) keltirib chiqargan.

2. Ijtimoiy-transformativ telemarafonlar. Format: "Yashil Makon" umummilliy loyihasi, "Obod Mahalla" dasturlari targ‘iboti. Amaliy Misol: "Yashil Makon" doirasida o‘tkazilgan telemarafonlar davomida Prezidentning bu tashabbuslari bevosita joylarda (hududlarda) yoritildi. Ekranlarda aniq bir qishloq yoki mahallaning obod bo‘lish jarayoni, mahalliy aholi ishtiroki ko‘rsatildi.

Tahlil: Bu format emotsional ta’sir kuchi va motivatsion samaradorligi yuqori. U fuqarolarni bevosita ishtirok etishga (Pathos) chorlaydi, Strategiyaning *"Inson qadri uchun"* degan asosiy g‘oyasini vizualizatsiya qiladi. Biroq, kontent-analiz shuni ko‘rsatadiki, ayrim joylarda namoyish etilgan natijalar davomiyligi va tizimli yechimlari haqida chuqur ma’lumot berilmay, ko‘proq tashqi ko‘rinishga urg‘u berilgan.

3. Ijtimoiy roliklar va hujjatli rilmlar. Format: Qisqa metrajli, 30-60 soniyalik roliklar; islohotlar haqida maxsus hujjatli filmlar ("Mening Vatanim", "Yangi O‘zbekiston bunyodkori").

Amaliy Misol: Ta’lim sohasidagi islohotlar yuzasidan tayyorlangan ijtimoiy roliklar. Bunda yoshlarning zamonaviy ta’lim sharoitida o‘qishi, kelajakdagi kasblarni egallashi tasvirlangan. Bu, ayniqsa, yoshlar auditoriyasini qamrab olishda samarali bo‘ldi.

Tahlil: Qisqa roliklar axborotning tez singishi va brendlash (Strategiya shiorlarini esda qoldirish) funksiyasini bajaradi. Hujjatli filmlar esa islohotlarning tarixiyligini, legitimligini (Logos) mustahkamlaydi. Ammo, qabul qilinishini oshirish uchun bu roliklarni ijtimoiy tarmoqlar (TikTok, Instagram) orqali tarqatish bilan integratsiya yetarli darajada ta’minlanmagan.

Xulosa sifatida shuni aytish joiz, televidenie O‘zbekistonning Taraqqiyot Strategiyasini targ‘ib qilishda muhim vazifani bajardi. Uning keng qamrovi Strategiya g‘oyalarini jamiyatning asosiy qismiga yetkazishda hal qiluvchi rol o‘ynadi. Biroq, yuqoridagi amaliy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, kommunikatsion samaradorlikni oshirish uchun auditoriyani sotsiodemografik segmentatsiya qilish va kontentni moslashtirish talab etiladi. Tadqiqot doirasidagi tahlillarga asoslanib quyidagicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqildi: **Birinchidan,** segmentatsiyaga asoslangan kommunikatsiya

ya'ni televizion kontentni faqat geografik jihatdan emas, balki auditoriyaning yoshi, ta'lim darajasi va kasbiga qarab farqlash. Masalan, tadbirkorlikka oid islohotlar targ'ibotida faqat rasmiy statistika emas, balki muvaffaqiyatga erishgan kichik va o'rta biznes egalarining hikoyalari (storytelling) formatiga ustuvorlik berish. **Ikkinchidan,** multikanalli integratsiyani joriy qilish. Masaan, televizion ko'rsatuvlarni targ'ibotning keyingi bosqichlari uchun QR-kodlar yoki maxsus hashtaglar bilan ta'minlash. Bu orqali tomoshabinni passiv kuzatuvchidan aktiv ishtirokchiga aylantirish (masalan, ko'rsatuvda qiziqtirgan qonun loyihasi muhokamasiga onlayn havola berish). **Uchunchidan,** aks-aloqa (feedback) modellarini kuchaytirish. Faqatgina natijalarni ko'rsatmasdan, balki muammolar joyida qanday hal etilayotganini ko'rsatuvchi interaktiv, jonli efir formatlarini kengaytirish. Bu fuqarolar va davlat idoralari o'rtasidagi sotsial ishonch darajasini oshirishga xizmat qiladi. **To'rtinchidan** tadqiqot va baholashning tizimli joriysini inobatga oish. Bunda har bir yirik targ'ibot loyihasi yakunida uning maqsadli auditoriya tomonidan qabul qilinish samaradorligini muntazam ravishda sotsiologik so'rovlar va kontent-analiz usullari yordamida ilmiy baholash tizimini yaratish.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. 2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida. (2022-yil, 28-yanvar, PF-60-son). – Toshkent.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Axborot sohasi va ommaviy kommunikatsiyalarni yanada rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. (2020-yil, 26-may, PF-5998-son). – Toshkent.
3. McQuail, Denis. McQuail's Mass Communication Theory. 6th ed. Sage Publications, 2010.
4. Lasswell, Harold D. The Structure and Function of Communication in Society. (In: The Communication of Ideas, 1948).
5. Habermas, Jürgen. The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society. MIT Press, 1989.
6. Muminov F. Bekbawliev D. Va boshqalar. Jurnalistika ha'm g'alaba kommunikatsiya tiykarlari. T.2021.
7. Jo'raev, T. Ommaviy kommunikatsiya nazariyasi: O'quv qo'llanma. – Toshkent: «Alisher Navoiy nomidagi O'zMU nashriyoti», 2021.

Резюме. В статье анализируется социально-коммуникативная функция и практическая роль телевидения в продвижении Стратегии развития Узбекистана на 2022–2026 годы. Исследование направлено на изучение эффективности коммуникационных форматов (аналитических программ, телемарафонов, социальных роликов), используемых для донесения ключевых направлений Стратегии.

Ключевые слова: коммуникация, эффективность продвижения, сегментация, телемарафон

Summary. The article analyzes the socio-communicative function and practical role of television in promoting Uzbekistan's Development Strategy for 2022–2026. The research focuses on evaluating the effectiveness of communication formats (analytical programs, telethons, social clips) used to convey the key directions of the Strategy.

Key words: communication, promotion effectiveness, segmentation, telethon.

BASLAWÍSH KLASSLARDA FOLKLORLÍQ SHÍǴARMALARDÍ ÚYRENIW

Izbaskanova N.A

Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Baslawısh klass oqıw baǵdarlamasında xalıq awızeki dóretiwshiligin úyreniw eń áhmiyetli máselelerden biri bolıp esaplanadı. Baslawısh klass oqıwshıları tórt jıl dawamında folklordıń hár qıylı janrları menen jaqınnan tanısadı. Olardıń arasında naqıl-maqallar, jańıltpashlar, jumbaqlar, ertekler hám basqalar bar. Hár bir klassta folklordı úyreniwge belgili dárejede saatlar ajıratıladı. Baslawısh klasslarda folklordıń janrları olardıń túrleri haqqında dáslepki túsinikler payda boladı. Kishi jastaǵı oqıwshılardı tárbiyalawda folklordıń áhmiyeti úlken bolıp, ol oqıwshılardıń aqılıy rawajlanıwı hám estetikalıq tárbiyası ushın oǵada bay imkaniyatlar beredi. Xalıq dóretiwshiligi ózine turmıslıq tájiriybeni, jámáátlik danalıqlardı sińdiredi, joqarı ádep-ikramlılıqtı úgit-násiyatlaydı. Hár bir xalıq neshe mıń jıllardan baslap óziniń qádiriyatların jaratqan. Folklor balalarǵa xalıq turmısı hám úrp-ádetleri menen tanısıw imkaniyatın beredi. Folklordı úyreniw tómendegi tárbiyalıq imkaniyatlarǵa iye: Xalıqtıń ótmishtegi hám házirgi dáwirdegi ruwxıy

mádeniyatı haqqındağı bilimlerdi tereńlestiredi. Folklor xalqımızdıń turmısı, dástúrleri, úrp-ádetleri menen tanıstıradı. Xalıq mádeniyatında bekkemlengen ádep-ikramlılıq hám mádeniy qádiriyatlardı ózlestiriwge járdemlesedi. Mektep oqıwshısı ertek qaharmanlarınıń is-háreketlerin baqlap ne jaqsı, ne jaman ekenin túsinedi, sol arqalı óziniń unamlı hám unamsız jaǵdayların anıqlaydı, insan gózzallıǵı haqqındağı túsiniklerdi ańlaydı [3:69]. Xalıq mádeniyatına húrmet penen qaraw hám basqa xalıqlar mádeniyatlarına keńpeyillik penen qarawǵa tárbiyalaydı. Balalar folklordı úyreniw arqalı xalıq bul mádeniy miyrastıń dóretiwshisi ekenligin, onıń menen maqtanıw kerekligin túsinedi. Shınında da folklor xalıqtıń tariyxın saqlawshı kóp ásirlik xalıq miynetiniń jemisi.

Estetikalıq talǵamdı rawajlandırıw. Oqıwshılar xalıqtıń oy-pikiriniń gózzallıǵın sezedi hám pikirlesiwge mútájlik payda boladı. Ol xalıq óz dóretiwshiliginde paydalanǵan unamlı is-háreketlerdi biliwge umtıladı hám olardı turmısta qollanıwǵa háreket etedi [1:27]. Folklor - xalıq tárepinen dóretilip, xalıqtıń sanasında jasap kiyatırǵan poeziya bolıp, onda xalıqtıń miynet iskerligi, turmıslıq hám jámiyetlik turmısı, tábiyat haqqındağı bilimi, isenimleri sáwlelenedi. Folklorda xalıqtıń kóz-qarasları, idealları hám arzıw-umtılısları, onıń fantaziyası, bay oy-pikirleri, sezimleri, keshirmeler dúnyası, ádillik hám baxıt haqqındağı ármanları jámlengen. Folklordıń ayrıqsha túriniń biri bul naqıl maqallar. Naqıl-maqallar ásirler dawamında kóp áwladlardıń miynet tájiriybesin ózine sińdirgen awızsha poeziyanıń ayrıqsha túri. Olar ayrıqsha shólkemlestiriw, intonaciyalıq boyaw, ózine tán tillik tásir etiw qurallarınan paydalanıw arqalı xalıqtıń belgili bir predmet yamasa qubılısqa bolǵan múnásibetin bildiredi.

Naqıl-maqallar xalıq awızeki dóretiwshiliginiń basqa bir janrı sıyaqlı ótkerilgen turmıs tájiriybesin óziniń hár qıylılıǵı hám qarama-qarsılıǵı menen kórkem obrazlarda jazıp qaldırǵan. Shıǵarma menen, onıń qaharmanları menen, olardıń is-háreketleri menen bolǵan hár bir tanısıw kishkene oqıwshını oylandıradı. Bul tanısıwda bala basınan keshirgen sezimleri onıń ádep-ikramlıq hám estetikalıq tájriybesine aylanadı. Muǵallim qaharmannıń is-háreketlerin, jaqsılıq penen jamanlıqtı túsiniwge járdemlesetuǵın oqıwshınıń danıshpan dostı. Hárbir sabaqta shıǵarma teksti menen islewde oqıwshılar ádep-ikramlılıq sabaǵın alıwı, estetikalıq tájiriybesin bayıtıwı kerek. Shıǵarmalar tekstine hám oqıw temalarına naqıl-maqallar tańlanadı, dóretiwshilik xarakterdegi jumıslar orınlanadı, naqıl-maqallardan ibarat kitaplar tańlanadı hám oqıladı. Mektep oqıwshıları naqıl-maqallardı tek oqıp, kóshirip alıp, yadlap qoymastan, olardı ádep-ikramlılıq mashqalaları, turmıslıq jaǵdaylar menen baylanıstıradı, olardıń astarlı mánisin, ayırım sózler hám birikpelerdiń mánisin túsindiredi. Solay etip, naqıl-maqallar aktivlesedi, yaǵnıy balalardıń qollanıwına kiredi. Muǵallimniń wazıypası oqıwshılarǵa "naqıl biykarǵa aytılmaydı", insan óz sózine xalıq naqılların kirgizip, oǵan ayrıqsha anıqlıq, obrazlılıq, tásirlilik beretuǵının, óziniń minez-qulqı hám pikirlerin xalıq pikiri menen salıstırıp kórsetedi. Shıǵarma tekstin oqıp, onı talqılap bolǵannan keyin naqıl-maqallar menen islesiw kerek dep esaplaymız. Naqıldı túsiniw óz xalqınıń turmısın, úrp-ádetlerin, Watanın tereńirek biliw degen sóz. Oqıtıwshınıń sózi sabaqta sáwbetlesiw, oqıw, saxnalastırıw, oyınlar, oqıwshılardıń dóretiwshilik jumısı elementleri menen almastırılıp barıladı. Naqıl-maqallar óziniń hám basqalardıń is-háreketlerin bahalawǵa járdem beredi. Sebebi olar xalıq turmısınıń barlıq táreplerin qamtıp aladı. Watanǵa sheksiz muhabbatı, miynet súygishligi, mártligi, shıdamlılıǵı sáwlelengen. Naqıl-maqallar menen islewde súwret hám illyustraciyalardan paydalanıw kishi jastaǵı oqıwshılardıń kórgizbeli-obrazli pikirlew ózgesheliklerine tiykarlanadı [2:39]. Bul arqalı naqıldıń mazmunın túsinip ǵana qoymastan, onıń kóp mánililigi ańlanadı.

Bunnan tısqarı, naqıl-maqallarǵa illyustraciyalardı paydalanıw balalardıń kóriw kózqarasların keńeytedi, obrazlı pikirlewdi, dóretiwshilik qıyalın rawajlandıradı. Bunday tayarlıq jumısınan keyin naqıl-maqallardı hám olardıń súwretlerin salıstırıw oqıwshılar tárepinen óz betinshe ámelge asırılıwı múmkin. Predmet yamasa hádiyselerdi bir-birine salıstıradı yamasa qarama-qarsı qoyadı. Sózlerdiń kórkemlik mánisin anıqlaw arqalı naqıl-maqallardıń danalıq pikirin, mazmunın ashamız. Bul jerde oqıwshılarǵa naqıl-maqallardı olarǵa sáykes bolǵan kórkemlew quralları arqalı kórsetiń-dep tapsırma beremiz: Bul tapsırmanı orınlawda tiykarǵısı balalardıń usınılǵan jaǵdaylardıń hámmesinde de onı orınlay alıwı yamasa orınlay almawında emes, al olardıń dıqqatın xalıq sóziniń, sulıwlıǵına, danalıǵına tartıw bolıp tabıladı. Naqıl-maqallarda tıńlawshıǵa ruwxıy-ádep-ikramlılıq tásir kórsetiwge umtılıw, ne múmkin, ne múmkin emes, ne jaqsı, ne jaman, ne paydalı, ne zıyanlı ekenligin kórsetiw, yaǵnıy naqıl-maqal hádiyseni xarakterlep, oǵan baha beriwge qaratılǵan.

Áhmiyetli tárepi balalar bul pazıyletti sezimi dárejesinde bolsa da, ańlap alıwı kerek. Ádep-ikramlılıq tárbiyası wazıypaların sheshiw materialdı tańlawǵa, onıń jaylasıwına, muǵdarına baylanıslı. Balalardı naqıl-maqallardı folklor janrı sıpatında qabıl etiwge úyretiw arqalı bul oqıw

materialı arqalı shaxstıń ádep-ikramlılıq pazıyletlerin, balalardıń obrazlı pikirlew qábiletin rawajlandıramız, olarda joqarı sezimler dizbegin qáliplestiremiz, ana tiliniń gózzallıǵın biliw imkaniyatın beremiz . Solay etip, balanı xalıq mádeniyatı menen tanısıw balalıqtan baslanadı, onda tiykarǵı túsinikler hám minez-qulıq úlgileri ornatıladı. Mádeniy miyras áwladtan-áwladqa ótip, bala dúnyasın rawajlandıradı hám bayıtadı. Folklor xalıq danalıqların jetkeriw hám balalardıń rawajlanıwınıń dáslepki basqıshında tárbiyalawdıń ózine tán quralı bolıp tabıladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. –Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси. 2010.
2. Qalimbetov B, Uspanova J, Abdijabbarova X. Oqıw kitabı 3-klass ushın sabaqlıq. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2019.
3. Yusupova G.Z. Oqıw sawatlılıǵı 1-klass ushın sabaqlıq. 1-bólim. – Tashkent: «Novda Edutainment», 2025.

Summary. The article discusses the influence of folklore works on the intellectual development and aesthetic education of primary school students. The educational opportunities that arise in students through the teaching of folklore works, as well as their influence on such issues as the development of their approaches to applying them in life, figurative thinking, and creative imagination, will be discussed.

Key words: Teacher, primary school, folklore, aesthetic taste, proverbs and sayings

Резюме. В статье обсуждается влияние фольклорных произведений на интеллектуальное развитие и эстетическое воспитание учащихся начальной школы. Обсуждаются образовательные возможности, возникающие у учащихся посредством преподавания фольклорных произведений, а также их влияние на такие вопросы, как развитие их подходов к применению в жизни, образного мышления и творческого воображения.

Ключевые слова: Учитель, начальная школа, фольклор, эстетика, пословицы и поговорки

TREVEL-JURNALISTIKA: ÓZGESHELIGI HÁM TIYKARǴÍ BAǴDARÍ

Dauletbaeva D.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Kirisiw. Keyingi jılları turizm tarawınıń rawajlanıwı menen bul tarawǵa bolǵan qızıǵıwshılıq jáne artıp ketti, bunıń nátiyjesinde ekonomikanıń basqa da tarawlarınıń rawajlanıwına tásir etti. Bul bolsa óz gezeginde auditoriyada turizm tarawına bolǵan itibardıń ayrıqsha tárizde artıwına alıp keldi. Shet elli ilimpazlardıń zamanagóy medianıń tipologiyalıq hám janrlıq ózgesheliklerine baylanıslı miynetlerin analizlew tiykarında A.A. Tertıchnıydıń «Janrı pe riodicheskoy pechati», Ya.N.Zasurskiydiń «Sistema sredstv massovoy informa cii Rossii: Uchebnoe posobie dlya vuzov» kitabına itibar qaratıldı. Al trevel-jurnalistikanıń tipologiyalıq janrlıq ózgesheligine baylanıslı I.V. Pokazanevanıń «Problemnoe pole trevel jurnalistiki kak yavleniya sovremennogo mediapro stranstva», N.V. Krivcovtıń «Trevel-jurnalistika: specifika napravleniya i ego problemı», S.Yu. Luchinskiydiń «Jurnalı-travelogi v usloviyax globaliza cii mass-media», L.A. Trocenkonıń «Tipologicheskie i formalno-soderjatelnıe osobennosti programm o puteshestviyax na rossiyskom televideniі», T.Yu. Redkinonıń «Trevel-mediatekst: sposobı i pri yomı recheporojdeniya» úyreniw arqalı «trevel-jurnalistika» atamasına anıqlama beriw menen bul baǵdardıń jurnalistikanıń basqa baǵdarlarınıń ayırmashılıǵın anıqlaw imkaniyatın jaratıp berdi.

Metodologiya. Izertlew maqseti – kópshilik auditoriyada qızıǵıwshılıq oyatıp atırǵan trevel-jurnalistika baǵdarınıń ózgesheliklerin anıqlaw, jurnalistikanıń basqa janrlarına uqsaslıq hám parqlı táreplerin kórsetip beriw esaplanadı.

Izertlew metodı – usı baǵdar boyınsha ilimiy ádebiyatlardıń analizlew, tipologiyalıq hám janrlı-tematikalıq anıqlama beriw. Atamanıń qáliplesiwiniń negizin qáliplestiriw ushın salıstırmalı-tariyxıy metodtan paydalanıldı.

Izertlew nátiyjeleri. Trevel-jurnalistika atamasınıń qáliplesiwine keletuǵın bolsaq, bul atama kóbirek anıqlama beriwdi talap etedi. Vikipediya atamaǵa bılay túsinik beredi: Trevel-jurnalistika (inglis tilinen travel-journalism – «sayaxat haqqında jurnalistika») – mass-mediadaǵı ózgeshe baǵdar. Sayaxatlar haqqında maǵlıwmat beredi, geografiya, tariyx, mádeniyat, turizm hám basqada temalardıń kontekstinde úyreniledi [1]. Usı túsinikti qollap-quwatlaǵan halda SPbGU jurnalistika fakulteti aspirantı V.Pokazanteva trevel-jurnalistikanı soft-jurnalistikanıń ózgeshe baǵdarı dep

túsinedi (kewil-ashar, waqıttı ótkeriw jurnalistikası). Ol informaciyanı ǵalabalıq tárizde paydalanatuǵın paydalanıwshıǵa sayaxatlar haqqında maǵlıwmat berip, tariyx, geografich, mádeniyat, kórkem-óner, turizm, etika, filosofiya hám basqada temalardı úyrenedi [2].

Ne ushın shet termini «trevel» di qollanamıx degen tábiyiy soraw payda boladı.

Birinshiden sayaxat haqqında jazatuǵın jurnalistler arasında trevel-jurnalistika ataması qáliplesip úlgerdi. Bul termin tereń kirip ketkeni nátiyjesinde hátte «trevel» dep jazıwımız kerek pe yaki «trevel» dep pe degen tartıslar da kelip shıqpaqta[3].

Ekinshiden inglis tilinen alınǵan termin qısqa. Biziń jurnalistikamızǵa kesh kirip kelgenligi ushın bul terminniń ornın basatuǵın atamanı tabıw júdá qıyın.

Solay bolsa da «trevel» atamasın anıqlastırıwdı talap etedi, sebebi ol keń túsinik, atama tek jurnalistikanı emes, al sayaxattı bayanlawshı taraw menen de baylanıslı bolıp tabıladı. Bul termin máselesi inglis tilli ilimpazlar arasında talqılanıp kelmekte. Máselen, «trevel» atamasın Franciyanıń Versal-Sen-Kanten-an-Ivlin universiteti professorı Yan Brom tárepinen úyrenilgen [4]. Negizinde inglis tilinde travel journalism ataması menen birge travel writing túsinigi de bar (sayaxatqa baylanıslı qálegen jurnalistlik hám ádebiy shıǵarma), yaǵnıy sayaxat haqqında jazatuǵın adam. Bul jerde writer ataması jazıwshı dep awdarma islenbewi de múmkin, ulıwma jazatuǵın adam. Solay etip travel writing ataması trevel-jurnalistikadan keń mazmunǵa iye bolıp tabıladı.

Pokazanevanıń pikirinshe «trevel-rayter» jurnalistikadan góre ádebiyatqa jaqın hám «Trevel-jurnalist ádebiyat penen emes al informaciyalıq jurnalistika menen shuǵıllanadı, trevel-jurnalist televideniede de, baspasózde de jumıs islewi múmkin. Bul terminler sinonim sıpatında qollanıladı. Bul bolsa trevel-jurnalistika jurnalistikanıń bir baǵdarı sıpatında qabıl etiliwinde differenciaciayalıq mashqalanı payda etedi. Ol teoriyalıq jaqtan etikalıq standartlar menen belgili bir nızamlıqlar tiykarında jasaydı, sonıń ushın da onı kórkem ádebiyat sıpatında qabıl etiwge boladı» [5]. Lekin «trevel-rayter» ataması yaǵnıy onıń menen shuǵıllanatuǵın adam kórkem ádebiyat dóretiwshisi sıpatında qabıl etiliwi natuwrı. Ádette, trevel-jurnalistler menen trevel-rayterler bir adam esaplanadı. Mısal sıpatında inglis Yan Flemingtiń «Ájayıp qalalar» dóretiwshiligin keltirip ótiw múmkin, ol avtordıń «Sandi tayms» gazetasında basıp shıǵarılǵan ocherklerinen ibarat [6].

«Sayaxat jurnalistikaǵa» tiyisli materiallar keń kólemli auditoriyanı qamtıp aladı, tematikası konkret bolǵanı menen de onı qánigelesken dep atap ótiw orınsız. Auditoriyanıń jası, sociallıq statusı, jınısı birdey emes. Solay etip trevel-jurnalistika ónimi hár qıylı sociallıq toparlarǵa qızıqlı bolıwı múmkin.

Trevel-jurnalistika informaciyası jaqsı satıladı, oǵan auditoriya tárepinen talap kúshli. Bul baǵdarda jumıs alıp baratuǵın medialar óz ónimlerin satıw menen birge turizm industriyasında da ayrıqsha orınǵa iye bolıwı múmkin. Trevel-tekstleri tájiriybesinde sayaxat boyınsha kórsetpe materiallarına uqsas maqset qoyıladı. Usınıslar tek ǵana ámeliy áhmiyetke iye, sayaxatshı-oqıwshıǵa keńesgóy sıpatında jumıs isleydi. Usınıs janrına oqıwshınıń dem alıs kúnleri barıwı múmkin bolǵan jerlerge oqıwshınıń barıwı boyınsha jazılǵan redakciya materialları kiredi yaki bolmasa oqıwshı toqtawı múmkin bolǵan oteller haqqındaǵı informaciyalı-maǵlıwmat beriwshi kolonkalar, sayaxatqa ózi menen birge alıp barıw múmkin bolǵan ónimler.

Juwmaq. Trevel-jurnalistika bul jurnalist iskerligi, onıń tiykarǵı maqseti informaciyanı jıynaw hám qayta islew esaplanadı, sonıń menen birge auditoriyaǵa jeke kóz-qarasları menen pikirlerin jetkerip beriw esaplanadı. Trevel-publicistika ǵalaba xabar qurallarınıń ózgeshe baǵdarı, ol tiykarınan izertlew kontekstinde sayaxat haqqında maǵlıwmat jetkerip beredi. Bul baǵdarǵa kórkem-óner, tariyx, etnografiya hám basqa baǵdarlar kiredi.

Trevel-jurnalistikanı bir temanıń hár tárepleme variativligine sáwlelendiriw menen belgilewge boladı: auditoriyanıń gender ózgesheligi; auditoriya hám avtordıń qızıǵıwshılıǵı xobbiları; jası, shańaraqlı jaǵdayı; shet el arxitekturası, medicinası, ekonomikası hám basqalar.

ÁDEBIYATLAR

1. https//ru.wikipedia.org/wiki/ Трэвел-журналистика.

2.Показаньева И.В. Проблемное поле трэвел-журналистики как явления современного медиапространства / И.В. Показаньева // Mediascope. 2013. № 3. URL: https://tourlib.net/statti_tourism/ pokazanyeva.htm.

3. Редькина Т.Ю. Этические и культурно-речевые нормы в трэвел-медиатексте / Т.Ю. Редькина // Экология языка и коммуникативная практика. 2014. №1. С.150-160. URL: https://tourlib.net/statti_tourism/redkina.htm.
4. Borm J. Defning Travel: On the Travel Book, Travel Writing and Terminology / J. Borm // Perspectives on Travel Writing / ed. by Glenn Hooper, Tim Youngs. Aldershot: Ashgate, 2004. P.13-26.
5. Показаньева И.В. Проблемное поле трэвел-журналистики как явления современного медиапространства / И.В. Показаньева // Mediascope. 2013. № 3. URL: https://tourlib. net/statti_ tourism/ pokazanyeva.htm..
6. Fleming I. Thrilling Cities / I. Fleming. London: Vintage Books, 2009. 276 p.

Аннотация: Сегодня в журналистике сформировалось и развивается направление трэвел-журналистики, которое уникальным образом рассказывает о путешествиях. В нём встречается ряд жанров журналистики, включая репортаж, интервью и, особенно, элементы путевого очерка. Кроме того, развитие современной тревел-журналистики связано с всесторонним раскрытием в средствах массовой информации процесса конвергенции и увлекательной задачи.

Ключевые слова: Тревел-журналистика, путевые очерки, путешествия, туризм, исследование тревел-журналистики.

Annotation: Today, the field of travel journalism, which presents travel in a unique way, has taken shape and is developing in journalism. It features a range of journalistic genres, including reportage, interviews, and especially road sketches. Furthermore, the development of modern travel journalism is linked to the comprehensive disclosure of the convergence process and the pleasing task in the mass media.

Key words: Travel journalism, travelogue, travel, tourism, travel journalism research.

M A Z M U N Í

ÁDEBIYATTANÍW HÁM FOLKLORTANÍW

Allamuratova Z. Tumaristiń tuwılıw motiviniń beriliwi	4
Allambergenova I. Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq shıǵarmalarında ańızlıq hám ápsanalıq obrazlardıń qollanılıwı	7
Begmuratova G. Ádebiyat sabaǵın STEAM baǵdarı tiykarında oqıtıwdıń pedagogikalıq imkaniyatları	11
Tleuniyazova G. «Dáwkesken qalasınıń kepteri» dúrkininde qus obrazınıń psixoanalitikalıq talqılanıwı	13
Palımbetova M. Házirgi dáwir qaraqalpaq dramaturgiyasında obrazlardıń jaratılıw usılları	16
Esebaev M. "Ǵárip-Ashıq" dástanınıń tariyxıy derekleri	19
Daniyarova G. Ibrayım Yusupovtıń «Úsh oq» shıǵarması haqqında	21
Joldasbaev A. Házirgi qaraqalpaq bet asharlarınıń ideyalıq-tematikalıq ózgeshelikleri	23
Nazarova A. Shayır B.Genjemuratov dóretiwshiliginde xalıqshıllıq pafos hám folklorlıq dástúrlerdiń qollanılıwı	25
Yusupov I. 10-klaslarda qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw usılları	29
Satbaev A. Saǵınbay Ibragimov poeziyasındaǵı tekstologiyalıq ózgerislerdiń lirikalıq subyektke tásiri	32
Tilegenova A. Antropomorflıq usılda jasalǵan metaforalıq epitetler	34
Joldasbaeva B. "Tınısh Don" hám "Shırashılar" romanlarında portret funkciyası	37
Ubayxanova M. Ájiniyaz shayır lirikasın rus tiline awdarıwdaǵı geypara máseleler	39
Yusupova A. 8-9-ózbek klaslarında qaraqalpaq tili (mámleketlik til) pán baǵdarlamasınıń dúziliw principleri	42
Bekbauliev Q. «Er Qosay» dástanında epitetler	45
Maksetova F. «Sayotxon-Hamro» dostoni qoraqalpoq versiyasining badiiyatidagi tipologik xususiyatlar	47
Sarsenbaeva A. Qabıl Maqsetov qaraqalpaq dástanlarınıń klassifikaciyası haqqında	49
Kaniyazova F. Batıs poeziyalıq dástúrleriniń qaraqalpaq ádebiyatında túrleniwi	51
Óteshov B. Janrlardıń poetikalıq sintezi (didaktikalıq lirika)	54
Djangabaeva H. Táriyp hám qasida janrları qurılısındaǵı ólshemler máselesi	56
Qádirniyazova N. Qaraqalpaq dramaturgiyasında Ómirbek laqqı obrazınıń jaratılıwı	58
Baymuratov A. Keńes Smamutovtıń kishi epikalıq shıǵarmaları hám folklor	61
Kadirova S. Terma janrining badiiy tili va kompozitsiyasi	63
Kabilova G. Qaraqalpaq xalıq erteklerinde aydarha obrazı	65
Kulımbetova A. Qaraqalpaq xalıq dástanlarında tús motivi	68
Tursınbaev I. Mektepke shekemgi hám kishi mektep jasındaǵı balalar poemalarınıń ideya-tematikalıq ózgeshelikleri	71
Keńesova A. Qaraqalpaq poeziyasında kishi lirikalıq formalar	73
Menglibaeva Sh. Jiyenbay Izbasqanov poeziyasında ólshem	76
Jabbarova S.X. O'zbek adabiyotida "Gul"va "Oy" obrazlarining badiiy ramziyligi	78
Максетова М.К. Эпос «Едиге» и его значение в изучении истории	80
Ametov A.N. Professor S.Bahadırovanıń «Qaraqalpaq qanday xalıq» miynetindegi «Arǵımaq atlar» haqqındaǵı maǵlıwmatlar	82
Esemuratov B.S. «Edige» dástanınıń túrkiy xalıqlardaǵı nusqalarınıń salıstırmalı-filologiyalıq talqısı: kelip shıǵıwı, tipologiyası hám milliy ózgeshelikleri	84
Jumanov Z.Sh. Seytovtıń «Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba» romanındaǵı kórkem detallardıń qollanılıw ózgesheligi	87
Toqımbetova G.A. Ádebiyattanıw iliminde strukturalıq analiz hám strukturalıq qatnas máselesi	89
Kudiyarova R. S. Jumaǵulov prozasında yumorlıq obrazdıń birinshi bette jaratılıwı	93
Orınbaev T.B. Qazı Máwlik shayır dóretiwshiliginiń izertleniwi	96

TIL BILIMI

Даулетбаев М.П. Абстрактные существительные в русском языке и их особенности	98
Tursınbaev A. Balıq uslaytuǵın qural atlarınıń qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq sózliginde beriliwi	100
Sadikova R.S. "Aral" ataması haqqında	102

Prekeeva A. Surxandárya qaraqalpaqlarınıń tariyxı hám awızeki sóylew tilinen materiallar	104
Абдуллаева Р.А. Русский язык как иностранный в много язычной среде Каракалпакстана	107
Shamshaddinova S.S. Toponimlik determinativler hám topoformantlar	108
Шамшетова Ю.М. Англицизмы периода коронавирусной пандемии как лексико-семантическая группа (на примере каракалпакских СМИ)	111
Buxarbaeva J.J. Házirgi qaraqalpaq tilindegi sóz dizbekleriniń strukturalıq modelleri hám olardıń lingvostatistikalıq ózgeshelikleri	113
Bayimbetova M. Analysing onomatopoeia according to bredin's theory	115
Mambetniyazova H.M. The adverb: a complex entity in the grammar of language	117
Умурзакова К.Х. Лексико-стилистические средства в речи молодежи (Слэнг, неологизмы и код-свитчинг).	119
Xamidov N. Nemis hám qaraqalpaq tillerindegi waqıt ráwishleriniń qollanılıw ózgeshelikleri	122
Saidahmadov Sh. Sud ekspertizalariva sud-lingvistik ekspertizaning huquqiy tavsifi	125
Usenova Q. Qaraqalpaq xalqınıń milliy dástúrleri	126
Rambergenova R.G., Baymuratov S.K. Únemlew qubılısı – tábiyiy process	130
Erimbetova Sh.A. The Stages of Development of Translation Theory and Linguistic Method	132
Bekbosinova D.K. Ikki tillilikning uslubiy asoslari va ularni yanada takomillashtirish istiqbollari	134
Tolibayev X. Qarım-qatnas ádebi lingvokulturologiyanıń áhmiyetli predmetleriniń biri sıpatında	137
Zayrova Q.M. Kiyim-kenshekke baylanıslı etnografizmlerdiń lingvomádeniy ózgeshelikleri	139
Kudaybergenova G.P. Ulıwma hám túrkiy til biliminde kórkem tákirardıń izertleniwi	141
Sadenova G. Frazeologizmlerdiń jeke-avtorlıq qollanılıw ózgeshelikleri (Sh.Seytov shıǵarmaları mısalında)	144
Karamatdinova N.R. A.Dabılov shıǵarmalarınıń fonopoetikası: kórkem qaytalawlar	146
Atabaev X.M. T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq dástanı» trilogiyasında gónergen sózler	149
Eshberdiev F.A. Qaraqalpaq tilinde predikativ sózlerdiń izertleniwi hám qollanılıw ózgeshelikleri haqqında	153
Mirzabaev S. Qaraqalpaq esse tekstlerindegi epitetlerdiń lingvostilistikalıq analizi	155
Orınbaeva J. Qazı Máwlik shıǵarmaları tilinde etnografizmler	158
Dáwletmuratova Z.U. Sanlı texnologiyalardıń leksikografiya sabaqlarınıń nátiyjeligin arttırıwdaǵı áhmiyeti	160
Erjanova D.Q. Qaraqalpaq antroponimleriniń mánilik ózgeshelikleri	163
Nzanova S.K. Qaraqalpaqstan baspa isi tariyxı	165
Allambergenova G.A. Kórkem shıǵarmalarda kelbetlik mánili frazemalardıń stillik qollanılıwı	168
Dauletmuratova X. Tólepbergen Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq qızı» shıǵarmasında hayal-qızlarǵa baylanıslı metaforalar	171
Qosnazarova U. Qaraqalpaq naqıl-maqallarındaǵı kásiplik sózlerdiń genderlik ózgesheligi	173
Nzamatdinova D.K. Túrli sistemalı tillerde ornitonimlerdiń turaqlı teńewler arqalı beriliwi	176
Sarsenbaeva Q.M. Diminutivlik (erkeletiwshilik-kishireytiwshilik) túsiniginiń lingvistikalıq mazmunı	179
Bekbosinova G.M. Frazeologizmlerde jaqsı hám jaman mazmundaǵı konceptlerdiń beriliwi	181
Esbergenova R.B. Túrkiy tillerge ortaq sút óniminen tayarlanatuǵın taǵam atamaları	183
Kalimbetova X.I. Qaraqalpaq naqıl-maqallarında "miynet" konceptiniń semantikalıq analizi	186
Amaniyazova S.B. Qaraqalpaq klassik shayırları shıǵarmaları tilindegi toponimlerdiń izertleniwi	187
Esemuratova N. Paremiologiya – til biliminiń ayrıqsha tarawı sıpatında	190
Temirbaeva M.J. Házirgi qaraqalpaq tilindegi hal feyillerdiń funkcional-semantikalıq ózgeshelikleri	192
Bekbergenov Q.A. Qospa sózlerdiń jasalıw usılları hám komponentleriniń óz ara qatnası	195
Orazımbetova R.M. K.Mámbetovtıń «Bozataw» romanında feyil hám ráwishlerden jasalǵan antonimler	198
Кеулимжаева У.К. Кросс-лингвистический подход в преподавании словообразования русского языка: сравнение с каракалпакским языком	201
Atabaeva G. B. Qaraqalpaq tilinde frazeologizmlerde jeti sanlıǵınıń simvollıq mánisi	203
Allamuratov N.E. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde yuridikalıq terminlerdiń jasalıw sisteması hám semantikalıq ózgeshelikleri	205
Dosjanova G. Tekst túsinigi hám onıń til sistemasında tutqan ornı	209
Begniyazova G.A. Qızıl komponentli frazeologizmlerdiń semantikası	211
Karamatdinova G.T. Gónergen sózlerdi oqıtıwda illyustraciyalıq metodlardan paydalanıwdıń	

nátiyjeliligi	215
Begniyazov M. A. Qaraqalpaq tilinde írímlardíń lingvokulturalogiyalíq analizi	217

JÁMIYETLIK PÁNLER

Генжебаев Т.М., Азербаев С. «1984» – Плагиат или развитие идей «Мы»?	220
Якубова Г.М. Взаимосвязь культуры и языка: методы концептуального анализа.	222
Nurabullaev B.X. Kórkem tekstti didaktikalíq tallaw («Kishkene shahzada» shıǵarmasın úyreniw mısalında)	224
Турсынмуратов Ш.М. Становления художественного перевода в каракалпакской литературе (20-40-е годы XX века)	227
Набиева К.А. Роль чат-ботов и виртуальных ассистентов в образовательном процессе.	230
Бектурсынова А.М. Ассоциативная лексикография: русско-каракалпакский проект	232
Raximov Sh.K. Targ‘ibot samaradorligini oshirish strategiyalari	234
Qidirniyazov Z. B. Urushdan keyingi Qoraqalpog‘iston o‘lkashunosligi: tiklanish va rivojlanish yo‘li (1946-1959 yillar)	236
Tajadinova G.N. HúJjetli kinoda aralboyı ekologiyası temasın sáwlelendiriw usılları	239
Seitnazarova G.S. Jurnalist ijodida fakt: axborot asridagi o‘rni va vazifasi	242
Mambetırzaeva N.M. Jurnalistikaǵa sanlı texnologiyalardıń tásiri: jurnalist funkciyalarınıń ózgeriwi	245
Allambergenova P.Q. From prime time to algorithm time: the platformization of uzbek broadcasters in the social media era	247
Aminova D. Evolution and modern trends of seo: from early search engines to ai-driven optimization	252
Nuratdinova J.S. Awıl xojalıǵı bilimlendiriw tarawında inglis tilin oqıtıwdıń metodikalıq ózgeshelikleri hám zamanagóy jantasıwları	254
Kojikbaeva Z.A., Kabulova M.T. Ekinshi jer júzilik urıs obrazınıń publicistikadaǵı kórinisi (J.Aymurzaev dóretiwshiligi mısalında)	257
Payzullaeva A. Sawda hám isbilermenliktiń qaraqalpaq awızeki ádebiyatı hám til iliminde tutqan ornı	258
Utegenova D. A. Boshlang’ich sinf o’quvchilarining nutqiy savodxonligini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish	261
Abatov J.O. Tasviriy san’at darslarida integratsion yondashuvdan foydalanish	263
Berdimuratova G.M., Jahonov Sh.Sh. Jurnalistik tekshiruv: huquqiy tahlil va qonunchilik asoslari	265
Kazimbetova Z.M. Házirgi bilimlendiriw tarawında oqıwshılarda ana tilin meńgeriwde tiyisli kónlikpelerdi payda etiw barısı	267
Safarov L.S. O‘quvchilarning fikrlarini tahlil qilishda text mining usullaridan foydalanish	270
Tureshova S. M. Publicistikalıq poetika túsinigi hám túrleri	272
Orınbaeva G.P. Qaraqalpaqlarda egiske tayarlıq hám egis waqtında ótkeriletin máresimler	275
Pirmatova A. The integrative collaboration of an english teacher and a vocational teacher: a key factor of effectiveness in tourism and hospitality education	277
Perdebaeva K.R. Házirgi qaraqalpaq baspasóziniń shriftli dizaynı	280
Saparboyev J.A. Televideniyeda adabiy til qoidalariga rioya qilishning jurnalistik ahamiyati (Buxoro va Qoraqalpog‘iston telekanallari misolida)	283
Пердебаева Д.Р. Этические основы связей с общественностью в условиях современного информационного общества	285
Zarımbetova J.E. Atajan Xalmuratov dóretiwshiliginiń stillik ózgesheligi	289
Turdimuratova A. The role of media resources in developing intercultural communication competence in english language teaching	291
Gulimova B. Blogerlik háreketi máselesiniń huqıqıy tiykarları	293
Aytmuratova Z.J. Qaraqalpaq folklorlıq miyraslarda filosofiyalıq kózqaraslar	295
Alimbetov A.K. Qaraqalpaqlar tariyxın úyreniwde professor Kamal Mámbetovtıń xızmetleri	297
Тлеуов К.Ж. Использование корпоративных веб-сайтов в целях pr субъектами бизнеса в каракалпакстане: состояние, тенденции и перспективы	299
Najimov Q.M. Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxındaǵı jadidlik aǵartıwshılar xızmetleri (S.Majitov, Q.Máwlik, A.Musaevlar mısalında)	304
Yusupov A. A., Yusupova G. Z., Jamalova U. N. Axborot texnologiyalari sohasida global rivojlanish jarayonida ingliz tili bilimining o‘rni va ahamiyati	307

Aytmuratov A. Sanlı texnologiyaǵa baylanıslı atamalardıń jasalıw jolları	310
Bekbagambetova J.R. Kooperativ ta’limni tashkil etishning zarurati va imkoniyatlari	313
Maulenbergenova G.U. The evolution and impact of television and radio: a comparative analysis	315
Qallibekova D.A. O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi targ‘ibida televidenieningfunksional o‘rni: amaliy tahlil	317
Izbaskanova N.A. Baslawısh klasslarda folklorlıq shıǵarmalardı úyreniw	319
Dauletbaeva D. Trevel-jurnalistika: ózgesheligi hám tiykarǵı baǵdarı	321